

**DIN PREISTORIA DUNĂRII DE JOS.
50 DE ANI DE LA ÎNCEPUTUL CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE LA BABADAG
(1962-2012)**

**Actele conferinței „*Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag*”,
Tulcea, 20-22 septembrie 2012**

Lower Danube Prehistory.
50 years of excavations at Babadag (1962-2012)
*Proceedings of "Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations
at Babadag" Conference, Tulcea, September 20th-22th*

Edited by:

Sorin-Cristian AILINCĂI,
Alexandra ȚÂRLEA,
Cristian MICU

Muzeul Brăilei Editura Istros
Brăila, 2013

**Din preistoria Dunării de Jos.
50 de ani de la începutul cercetărilor
arheologice la Babadag (1962-2012)**

*Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations
at Babadag”, Tulcea, 20-22 septembrie 2012*

Volum editat de

Sorin-Cristian AILINCĂI,
Alexandra ȚÂRLEA,
Cristian MICU

Muzeul Brăilei Editura Istros
Brăila, 2013

DIN PREISTORIA DUNĂRII DE JOS. 50 DE ANI DE LA ÎNCEPUTUL CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE LA BABADAG (1962-2012)/ LOWER DANUBE PREHISTORY. 50 YEARS OF EXCAVATIONS AT BABADAG (1962-2012)

Actele conferinței Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag, Tulcea, 20-22 septembrie 2012 / Proceedings of "Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag" Conference, Tulcea, September 20th-22th

Volum publicat de / Published by:

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale

Adresa / Address:

Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, România, icem@icemtl.ro

Website:

<http://www.icemtl.ro/>

Editori / Editors:

Sorin-Cristian AILINCĂI, Alexandra-Clara ȚÂRLEA, Cristian MICU

Tehnoredactare / Computer graphics:

Camelia KAIM

Toate lucrările publicate au fost recenzate de specialiști în domeniu
This is a peer-reviewed volume

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

DIN PREISTORIA DUNĂRII DE JOS - 50 DE ANI DE LA ÎNCEPUTUL CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE LA BABADAG (1962-2012). Conferința națională (2012; Tulcea)

**Din preistoria Dunării de Jos: 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012). Conferința națională: Tulcea, 20-22 septembrie 2012 / cd.: Sorin Cristian Ailincăi, Alexandra Țârlea, Cristian Micu - Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2013
ISBN 978-606-654-072-8**

I. Ailincăi, Sorin Cristian (ed.)

II. Țârlea, Alexandra (ed.)

III. Micu, Cristian (ed.)

902(498 Babadag)"1962/2012"

CUPRINS / CONTENTS

Cuvânt înainte / *Note from the editors* 9

Sorin-Cristian AILINCAI

Arheologia perioadei timpurii a epocii fierului
în Dobrogea – un istoric al cercetării 13
The Archaeology of the Early Iron Age in Dobrogea: state of research

STUDII DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE / STUDIES IN ANCIENT HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Cristian Eduard ȘTEFAN

Noi date referitoare la plastica de lut din așezarea eneolitică
de la Radovanu–*La Muscalu* 45
New Data Regarding the Clay Figurines from the Radovanu–La Muscalu Settlement

Anca-Diana POPESCU

Cele mai timpurii obiecte de argint din Europa 67
The Earliest Silver Objects of Europe

Mirela VERNESCU, Costin CROITORU

Late Copper Age and Bronze Age Tumuli in the North-Eastern Part
of Brăila Plain and Covurlui Plain 89

Alexandra ȚÂRLEA, Mihai FLOREA

Hoard, Feasts and Travels. Possible social and economic responses
to environment and landscape during Middle Bronze Age in NW Romania
and NE Hungary 131

Oliver DIETRICH

Cele mai timpurii celturi din Europa de Sud-Est.

Pe urmele unei inovații tehnice a epocii bronzului 169

The Earliest Socketed Axes of South-Eastern Europe. On the Tracks of a Bronze Age Technological Innovation

Bogdan Petru NICULIĂ

Câteva observații privind descoperirile de bronzuri din Bucovina 185

Prehistoric Bronze Objects from Bucovina: a Synopsis

Stanislav ȚERNA, Denis TOPAL

Ex Oriente: un depozit „răsăritean” de bronzuri de lângă satul Brănești,

raionul Orhei, Republica Moldova 215

Ex Oriente: an Eastern Bronze Hoard found at Brănești, Orhei County, Republic of Moldova

Laura DIETRICH

Visible workshops for invisible commodities.

Leatherworking in the Late Bronze Age Noua culture’s ‘ashmounds’ 227

Attila LÁSZLÓ

Troia VII – reper cronologic ?

Din nou despre relațiile dintre regiunile istro-pontice și spațiul egeeo-anatolian la

sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în lumina noilor cercetări 247

Troy – A Chronological Marker? Once again about the relations between the Danube –

Northern Black Sea regions and the Aegean and Anatolia at the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the light of new researches

Gabriel BĂLAN

Așezările fortificate din aria culturii Gáva din România 267

The Fortifications of Gáva Culture in Romania

Aurel ZANOCI

Fortificațiile din arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna 313

The Fortifications of the Babadag and Cozia-Saharna Cultures

Ion NICULIȚĂ, Aurel ZANOCI, Mihail BĂȚ

Siturile de pe interfluviul Saharna Mare (sfârșitul sec. XII - sec. III a.Chr.) 351

The Settlements from the Saharna Mare Inter-fluvial Area

(the End of the 12th Century BC – the 3rd Century BC)

Florian MIHAIL, Adrian ADAMESCU

Piese prelucrate din piatră și os descoperite în așezarea din prima epocă a fierului de la Vânători, jud. Galați 373
Stone and Bone Artefacts from the Early Iron Age Settlement at Vânători, Galați County

Sorin-Cristian AILINCĂI, Florian MIHAIL, Mihai CONSTANTINESCU

Așezarea din prima epocă a fierului de la Enisala–Palanca.
Cercetările arheologice din anul 2010 387
The Early Iron Age Settlement at Enisala–Palanca. The 2010 Archaeological Investigations

Cristian SCHUSTER

Prima vârstă a fierului în bazinul Argeșului și până la Valea Mostiștei
(Muntenia centrală, România) 461
*The Early Iron Age on the Territory between the Argeș Basin and Mostiștea Valley
(Central Muntenia, Romania)*

ANTROPOLOGIE / ANTHROPOLOGY

Mihai CONSTANTINESCU, Andrei SOFICARU

Analiza antropologică a osemintelor din tumulul de la Rahman (jud. Tulcea) 487
Anthropological Analysis of the Human Bones from the Rahman Tumulus (Tulcea County)

ARHEOZOOLOGIE / ARCHAEOZOOLOGY

Simina STANC, Valentin RADU

Exploatarea resurselor animale de către locuitorii așezării de la Niculițel
(cultura Babadag): date arheozologice 495
*Animal Resources Exploitation in the Settlement of Niculițel (Babadag Culture):
Archaeozoological Data*

Simina STANC, Sorin-Cristian AILINCĂI

Studiul preliminar asupra unui eșantion faunistic provenit
din situl de la Babadag (cultura Babadag) 503
Preliminary Study of a Faunal Sample from Babadag Site (Babadag Culture)

GIS

Valentin PANAIT, Aurel STĂNICĂ, Marcela TONE, Marian MIERLĂ

Distribuția siturilor arheologice din cadrul podișului Babadag în funcție
de energia solară și tipurile majore de vegetație 511

*The Distribution of the Archaeological Sites Depending on the Solar Energy
and Major Types of Vegetation in the Frame of Babadag Plateau*

Abrevieri / List of abbreviations 523

Publicațiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea 527

Arheologia perioadei timpurii a epocii fierului în Dobrogea – un istoric al cercetării

Sorin-Cristian Ailincăi*

Abstract: The first extended archeological researches were conducted in Dobrogea during the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, in connection with the activity of two great personalities of the Romanian archaeology: Grigore Tocilescu and Vasile Pârvan. Despite this situation, the first information regarding the Early Iron Age of the territory between the Danube and the Black Sea became known only starting with the 1950s, with the identification of the sites from Garvăn, Babadag, or Cernavodă. The aim of the article is to present the main contributions brought to the research of this prehistoric period, emphasizing the importance of the excavations conducted by archaeologists such as Sebastian Morintz, Mihai Irimia, and Gavrilă Simion.

Rezumat: Primele cercetări arheologice de amploare au fost organizate în Dobrogea la sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX, acestea fiind legate de activitatea a două mari personalități ale arheologiei românești: Grigore Tocilescu și Vasile Pârvan. În ciuda acestui fapt, cele dintâi informații referitoare la perioada timpurie a epocii fierului în spațiul istro-pontic vor fi introduse în circuitul științific abia începând cu anii '50 ai sec. XX, odată cu identificarea siturilor de la Garvăn, Babadag sau Cernavodă. Articolul nostru încearcă o expunere sistematică a principalelor contribuții aduse la cunoașterea acestei perioade istorice, subliniind importanța cercetărilor întreprinse de unii arheologi precum Sebastian Morintz, Mihai Irimia sau Gavrilă Simion.

Key words: Early Iron Age, Babadag culture, Dobrudja, Lower Danube, Black Sea.

Cuvinte cheie: prima epocă a fierului, cultura Babadag, Dobrogea, Dunărea de Jos, Marea Neagră.

Introducere

Menționat pentru prima oară la începutul sec. XIX de către Christian Thomsen, conceptul de *epocă a fierului* a căpătat treptat consistență în arheologia europeană modernă. Din punct de vedere fenomenologic perioada este caracterizată de apariția și răspândirea metalurgiei fierului. Această tehnologie apărută în estul Anatoliei și zonele adiacente (Armenia și Cilicia) cunoaște o răspândire rapidă începând cu sfârșitul mil. II a.Chr.¹. Perioada este una de maximă efervescență în spațiul egeo-anatolian, fiind marcată de apariția *popoarelor mării*, căderea regatului hittit și a civilizației miceniene.

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, România; e-mail: sailincai@gmail.com

¹ Tylecote 1976, 40 și urm.; Pleiner 2000, 14 și urm.

Răspândirea obiectelor din fier în Europa este legată mai ales de *epoca întunecată* a Greciei ce include perioadele submicieniană, protogeometrică și geometrică². Se pare că acest proces al răspândirii metalurgiei fierului spre vest s-a produs în etape și ritmuri oarecum diferite, astfel încât etapa trecerii de la epoca bronzului la cea a fierului nu poate fi trasată pentru tot acest spațiu la un moment bine stabilit. Încercările de periodizare a acestei epoci au avut ca principal câmp de aplicație zona Europei Centrale (nord-alpine). În acest sens trebuie menționată periodizarea arheologului suedez Hans Hildebrand care, în 1874, la Congresul Internațional de Arheologie Preistorică și Antropologie de la Stockholm, a propus împărțirea epocii preromane a fierului în două perioade: Hallstatt (după așezarea și necropola eponimă din Austria Superioară) și La Tène (un *oppidum* celtic de pe malul lacului Neuchâtel din Elveția)³.

O primă abordare complexă a periodizării epocii bronzului din Europa Centrală aparține lui Paul Reinecke, care studiind mai ales descoperirile din sudul Germaniei (îndeosebi depozite) face o primă legătură cu bronzul româno-ungar, propunând o împărțire cvadripartită a perioadei Hallstatt (Ha A: 1200-1000; Ha B: 1000-750; Ha C: 750-600; Ha D: 600-500)⁴. Acest sistem a fost sensibil îmbunătățit de Hermann Müller-Karpe, care pe baza vestigiilor *culturii câmpurilor cu urne* din zona Alpilor a observat sincronizarea diverselor tipuri de obiecte de bronz pe spații relativ mari, pe care le-a sincronizat cu lumea egeeană (Grecia și Egipt). Schema cronologică realizată de cercetătorul german a fost împărțită în etape de câte o sută de ani, fiecare dintre acestea corespunzând unei perioade din Egeea (Br D – Helladic târziu III B – sec. XIII; Ha A₁ – Helladic târziu III C – sec. XII; Ha A₂ – Submicienian – sec. XI; Ha B₁ – Protogeometric – sec. X; Ha B₂ – Geometric – sec. IX; Ha B₃ – Geometric/arhaic – sec. VIII)⁵. Deși a suferit unele modificări în privința cronologiei absolute, această schemă bine structurată a permis o mai bună sincronizare a culturilor preistorice din toată Europa, fiind folosită și în prezent.

Pentru spațiul românesc o primă abordare cronologică a epocii fierului o regăsim în *Getica* lui Vasile Pârvan, care preluând sistemul lui Paul Reinecke a prelungit bronzul getic (faza a IV-a) până inclusiv în intervalul 1000-700 a.Chr., *vreme de prefacere și amestec de civilizații*⁶. În opinia savantului român, prima parte a epocii fierului getic (Fier I – Hallstatt: c. 700-300 a.Chr.; Fier II – La Tène: c. 300 a.Chr. – 50

² Desborough 1952; Desborough 1964; Desborough 1972; Snodgrass 1971; Coldstream 1977; Sandars 1978; Dickinson 2006 ș.a.

³ László 2001, 294 și urm.; László 2005, 171 și urm.

⁴ Müller-Karpe 1959, 1-14.

⁵ Müller-Karpe 1959, 182 și urm.; Abb. 64.

⁶ Pârvan 1926, 290-293.

p.Chr.) începea pe la 700 odată cu influențele scito-iraniene și se sfârșea odată cu venirea celților la 300-250⁷.

La mai puțin de un deceniu (1933) de la cunoscuta lucrare a lui Vasile Pârvan, vede lumina tiparului un nou studiu dedicat pre- și protoistoriei spațiului românesc. Deși nu dispunea de date mult sporite, Ion Nestor face o primă schiță de clasificare a depozitelor de bronzuri și folosește termenul de *Hallstatt timpuriu* pentru perioada pre-scitică⁸.

Abia cu ocazia redactării tratatului *Istoria României* din 1960, Dumitru Berciu și Mircea Petrescu-Dîmbovița întocmeau o primă împărțire tripartită a primei epoci a fierului: Hallstatt timpuriu (Ha A-B), mijlociu (Ha C) și târziu (Ha D), care era încadrată cronologic în perioada sec. XII-V a.Chr.⁹, această periodizare fiind aproape unanim folosită în arheologia românească și în prezent.

Publicarea primelor rezultate din unele cercetări arheologice efectuate în stațiuni precum Babadag¹⁰ sau Mediaș¹¹, dădea prilejul Eugeniei Zaharia și lui Sebastian Morintz să contureze o imagine coerentă a evoluției *Hallstattului Timpuriu în România*¹². Cu această ocazie cei doi cercetători presupuneau existența a două etape cronologice în evoluția acestei perioade: Ha A₁ – Sântana-Lăpuș-Pecica (cultura Gáva); Ha A₂ – Babadag I; Ha B – Mediaș (I, II, III) și Babadag II¹³.

De altfel, începând cu anii '60 datele referitoare la perioada timpurie a epocii fierului pe teritoriul României s-au înmulțit considerabil, sugerând în linii mari existența a două mari complexe culturale cu ceramică canelată ce păstrează tradiții de la sfârșitul epocii bronzului de la Dunărea Mijlocie și cu ceramică incizată și imprimată a cărei apariție și evoluție în spațiul carpato-balcanic poate fi pusă pe seama influențelor egeene, mai ales în perioada protogeometrică.

Primele descoperiri dobrogene

Dobrogea, prin numeroasele și importantele vestigii pe care le păstrează, s-a bucurat de o atenție deosebită din punct de vedere arheologic. Începuturile cercetărilor în provincia dintre Dunăre și Marea Neagră este pe larg descrisă de Radu Vulpe, în 1928, cu ocazia sărbătoririi a cincizeci de ani de la *revenirea Dobrogei în cadrul statal*

⁷ Pârvan 1926, 291.

⁸ Nestor 1933, 104 și urm.

⁹ Berciu, Petrescu-Dîmbovița 1960, 137-160.

¹⁰ Morintz 1964.

¹¹ Zaharia 1965.

¹² Zaharia, Morintz 1965.

¹³ Zaharia, Morintz 1965, 454 și urm.

românească¹⁴. Această etapă de pionierat a arheologiei dobrogene a fost dominată, așa cum nota și Radu Vulpe¹⁵, de activitatea a două mari personalități ale arheologiei românești: Grigore Tocilescu și Vasile Pârvan.

Avându-l alături pe topograful Pamfil Polonic, Grigore Tocilescu a strâns între 1881-1910, perioadă în care a fost director al Muzeului Național de Antichități și profesor de istorie antică și epigrafie al Universității din București, peste 600 de inscripții și a întocmit o hartă cu peste 60 de cetăți identificate pe teren. Pe lângă cercetările de scurtă durată de la Constanța și a valurilor de pământ dintre Constanța și Cernavodă, Tocilescu și-a îndreptat atenția mai ales asupra monumentului *Tropaeum Traiani* de la Adamclisi¹⁶. Publicarea cercetărilor la Viena, în 1895, atât în română cât și în germană, a atras atenția erudiților din întreaga Europă, asigurându-i cercetătorului o notorietate binemeritată¹⁷.

Devenind în 1910 directorul Muzeului Național de Antichități, Vasile Pârvan își va începe *aventura arheologică dobrogeană* un an mai târziu prin inițierea săpăturilor de la *Ulmetum*, iar în 1914 va deschide șantierul arheologic *Histria*, strângând în jurul său o *veritabilă colecție de viitori specialiști* precum Scarlat Lambrino, Harilau Metaxa, George G. Mateescu, Paul Nicorescu, Dimitrie M. Teodorescu sau Ioan Andrieșescu¹⁸ care vor iniția cercetarea monumentelor proaspăt identificate *Callatis, Capidava, Argamum, Libida* etc¹⁹.

Primele cercetări arheologice în Dobrogea se pot caracteriza prin predilecția pentru studiul antichităților clasice greco-romane, de multe ori în detrimentul vestigiilor preistorice. Această situație este descrisă cât se poate de sugestiv de Ioan Andrieșescu într-o prelegere privitoare la *Arheologia și Istoria Veche a Dobrogei: Dobrogea a fost întotdeauna, aproape exclusiv, obiectul de preocupare al epigrafiștilor, mai mult sau mai puțin istorici, sau al arheologilor mai mult sau mai puțin epigrafiști și istorici. Târziu, numărul lor a sporit, fie cu câte un cercetător al antichităților creștine, fie cu câte un arhitect, reconstituitor al ruinelor greco-romano-creștine. Și mai târziu, au început aici, ca și aiurea, întâi pe cale de recunoaștere, cercetările preistorice*²⁰.

Descoperirile izolate de *obiecte străvechi* au început totuși să atragă interesul arheologilor. Astfel, în 1915, Vasile Pârvan îl delega pe Ioan Andrieșescu pentru a

¹⁴ Vulpe 1928, 117-144.

¹⁵ Vulpe 1928, 120; cercetătorul împarte activitatea arheologică în Dobrogea (la 1928) în două perioade: I. *Perioada Tocilescu* (1881-1909) și II. *Perioada Pârvan* (1910-1927).

¹⁶ Tocilescu 1895.

¹⁷ Mecu 2003; prezintă amănunțit activitatea arheologică a lui Grigore Tocilescu.

¹⁸ Vișenoiu 2003, 189.

¹⁹ Vulpe 1928, 141 și urm; Babeș 1994, 94 și urm.

²⁰ Andrieșescu 1928, 6.

studia unele descoperiri preistorice de pe teritoriul județul Durostor, atribuite mai ales *vremurilor neo- și eneolitice*²¹. Timid, activitatea este continuată și în timpul primului război mondial, când nu putem să trecem cu vederea contribuțiile aduse mai ales la cunoașterea epocii neo-eneolitice de către arheologul german Carl Schuchhardt, prin cercetările sale de la Cernavodă. Cu această ocazie va fi publicat și primul recipient de tip Babadag, descoperit la 10 km sud de oraș, pe malul abrupt al Dunării, unde se afla o concentrare de *cioburi foarte vechi*²².

Ultima parte a activității lui Vasile Pârvan este marcată de sporirea interesului său pentru arheologia pre- și protoistorică, care a culminat prin publicarea operei sale fundamentale – *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926), în care savantul încerca o reconstrucție a evoluției culturale a lumii getice de la sfârșitul epocii bronzului până la cucerirea romană. Analizând datele cunoscute despre *vârsta fierului*, Pârvan se oprea mai ales asupra descoperirilor transilvane, datele *pentru regiunea de la sud și est de Carpați fiind insuficiente pentru a putea încerca azi, fie chiar în linii mari, o protoistorie completă a patriei noastre în mileniul al II-lea î.e.n*²³.

Primele date concrete despre vestigiile primei epoci a fierului la Dunărea de Jos, vor începe să fie puse în circulație abia la începutul anilor '50. În acest context, deși situată în afara teritoriului Dobrogei, cea dintâi așezare a culturii Babadag a fost sondată de Mircea Petrescu-Dîmbovița în 1946 și 1948-1949 la Stoicani–*Cetățuie*²⁴. Nivelul de cultură hallstattian era caracterizat prin existența unor gropi care au deranjat parțial locuirea neolitică și cea de tip Usatovo²⁵. Autorul cercetării făcea cu această ocazie o prezentare amănunțită a complexelor și materialelor descoperite, pe care le considera inițial contemporane cu necropola hallstattiană identificată în apropiere, datându-le în intervalul anilor 700-500 a.Chr.²⁶.

Primele date referitoare la existența unei *stațiuni antice inedite* pe teritoriul orașului Babadag o datorăm colectivului șantierului Histria, care, în septembrie 1953, a întreprins o campanie de cercetări arheologice de suprafață și sondaje la Camena, Gaugagia, Bașpunar, Slava Rusă și Babadag²⁷.

Cu această ocazie se fac cele dintâi precizări referitoare la localizarea și descrierea sitului, membrii expediției descoperind la suprafața solului *puține cioburi de epocă*

²¹ Andrieșescu 1928, 7-8.

²² Schuchhardt, 1924, 27, Abb. 45.

²³ Pârvan 1926, 288; o prezentare interesantă a concepției lui Vasile Pârvan asupra epocii fierului în spațiul carpato-danubian, vezi la László 1998, 19-27.

²⁴ Petrescu-Dîmbovița 1953a, 132-144, 154-155.

²⁵ Petrescu-Dîmbovița 1953a, 155.

²⁶ Petrescu-Dîmbovița 1953a, 155.

²⁷ Ștefan *et alii* 1954, 108 și urm.

romană și fragmente ceramice vechi, de factură hallstattiană. Observând în ruptura falezei un strat arheologic gros de circa 1 m, aceștia considerau că stațiunea promite rezultate bogate în cazul unor săpături, mai ales în contextul rarității așezărilor autohtone din perioada timpurie a epocii fierului²⁸.

De altfel, realizând importanța sitului, un colectiv coordonat de Radu Vulpe va reveni la Babadag în anul următor (1954). Descoperirea unui material ceramic bogat decorat îl determina pe cunoscutul cercetător să afirme că stațiunea de pe malul lacului Babadag, atât prin problemele pe care le ridică ... cât și prin întinderea sa remarcabilă, reprezintă până acum un „unicum” în Dobrogea. De aceea este de o necesitate urgentă ca să formeze obiectul unor săpături sistematice²⁹.

Identificată încă din 1943 de către colectivul șantierului arheologic Dinogetia, așezarea de la Garvăn–Mlăjițul Florilor va fi sondată în 1957, rezultatele fiind redată sumar la scurt timp. Cu această ocazie, autorii raportului considerau că ceramica are toate caracteristicile epocii I a fierului și propuneau executarea unor săpături ample, considerând mai ales că Hallstattul nord-dobrogean este aproape necunoscut³⁰.

La scurt timp, informațiile referitoare la prima epocă a fierului în Dobrogea sunt completate de descoperirile de la Cernavodă–Dealul Sofia, survenite în campaniile 1957-1960³¹ în sectorul D al stațiunii. Insuficient cunoscute și în prezent, datele se limitează doar la menționarea unei fortificații, în interiorul căreia s-au descoperit colibe hallstattiene, gropi și un mormânt de incinerare, pe care Dumitru Berciu și colaboratorii săi le datau inițial în perioada Hallstatt C³².

Definirea culturii Babadag. Debutul cercetărilor din așezarea eponimă

Începute în 1962, la aproape un deceniu de la primele mențiuni, cercetările sistematice de la Babadag, a căror importanță era subliniată de Radu Vulpe, vor conduce la obținerea unor date foarte importante legate de evoluția perioadei timpurii și mijlocii a primei epoci a fierului în Dobrogea.

Responsabil al cercetărilor, pentru mai bine de trei decenii, a fost numit cunoscutul arheolog Sebastian Morintz (Fig. 1-3), alături de care s-a aflat, încă de la început, pentru o perioadă lungă de timp și Emil Moscalu. În urma campaniilor desfășurate în perioada 1962-1963, Morintz publica în 1964 primele rezultate ale săpăturilor de la Babadag³³, definind și cultura cu același nume. Cu această ocazie cercetătorii amintiți

²⁸ Ștefan et alii 1954, 108.

²⁹ Vulpe 1955, 550-551.

³⁰ Ștefan et alii, 1959, 646.

³¹ Berciu et alii 1961; Berciu 1965, 88-89.

³² Berciu et alii 1961, 52-53.

³³ Morintz 1964, 101-118.

fac primele observații asupra stratigrafiei și fortificației, descriu tipurile de vase întâlnite, amenajările de habitat și conturează aria de răspândire a culturii pe baza analogiilor observate la Brăilița, Enisala, Garvăn–*Mlăjițul Florilor*, Ghindărești, Gârlița, Hârșova, Piatra Frecăței, Pocreaca, Satu Nou, Stoicani și Topalu. În urma observațiilor stratigrafice și a analizei ceramicii, (cercetătorul) S. Morintz împărțește perioada de existență a culturii Babadag în trei faze.

Fig. 1. Sebastian Morintz (1927-1997). Inițiatorul cercetărilor arheologice de la Babadag / Sebastian Morintz (1927-1997). *The first archaeologist who conducted the excavations at Babadag.*

În paginile acestui studiu Sebastian Morintz arăta lipsa unor asemănări evidente între vestigiile de la Babadag și culturile hallstattiene cunoscute la acea vreme pe teritoriul României prin descoperirile de la Pecica, Balta Verde, Vârtop sau Basarabi³⁴. Totodată, cercetătorul reliefa insuficienta cunoaștere a sfârșitului epocii bronzului în Dobrogea pentru a întrevădea o eventuală contribuție la formarea culturii Babadag, în condițiile în care cultura Noua cunoscută la acea vreme în sudul Moldovei, părea total diferită de manifestările culturale hallstattiene³⁵. Aceste observații îl determinau pe autor să presupună existența unei influențe venite probabil dinspre vest, dar și a unui decalaj între culturile hallstattiene din Europa Centrală și cea de la Dunărea de Jos³⁶.

Analogii importante au fost identificate pe teritoriul Bulgariei în peștera de la Dolni-Lom și dolmenul de la Mladinovo, dar și în Asia Mică, în nivelul VIIb₂ de la Troia, unde apărea motivul decorativ format din cercuri concentrice unite cu tangente, regăsit din abundență în nivelurile vechi de la Babadag.

³⁴ Morintz 1964, 110.

³⁵ Morintz 1964, 111.

³⁶ Morintz 1964, 114.

Pornind de la datele cunoscute, Sebastian Morintz propunea o schemă cronologică relativă și absolută care a rămas, în linii mari, valabilă până în prezent. Astfel, asemănările cu descoperirile de Troia l-au determinat să dateze cel mai vechi nivel de la Babadag (faza I), caracterizat prin decorarea ceramicii cu motive incizate, în sec. XI a.Chr. Acesta era urmat de o fază cu ceramică decorată prin imprimare (faza a II-a) datată în sec. X-IX a.Chr., regăsită în nivelurile mijlocii, pe care o paraleliza cu descoperirile din Transilvania datorită descoperirilor de la Brașov–Pățitel atribuite grupului Mediaș. În fine, ceramica din ultimele niveluri de la Babadag, deși continua tipurile anterioare, era lipsită de motive decorative realizate prin incizie sau imprimare. Descoperirea unor fragmente ceramice considerate *de tip Basarabi* îl îndemna pe autorul cercetării să dateze ultima fază a culturii Babadag în perioada de tranziție de la Hallstatt-ul timpuriu la cel mijlociu (sec. VIII-VII a.Chr) fiind contemporană cu civilizația Basarabi³⁷.

Evoluția cercetărilor și teoriilor privitoare la cultura Babadag

Anii '60

Apariția în anul 1965 a primului volum *Din Istoria Dobrogei* nu a însemnat pentru studierea culturii Babadag decât o reluare a concluziilor lui Sebastian Morintz³⁸. În completarea lapidarului raport de săpătură de la Cernavodă–*Dealul Sofia* publicat în 1961, aici este descris mormântul de incinerare cu 11 vase datat de autori în faza a treia a culturii Babadag. Pe de altă parte, referindu-se la raportul Babadag–Basarabi, Dumitru Berciu considera posibilă în Dobrogea o *întrepătrundere a acestei culturi, dacă nu chiar un orizont independent al culturii Basarabi cu cultura hallstattiană locală și sincronică*³⁹. Această ipoteză nu era susținută de realități arheologice, descoperirile de mai târziu infirmând total teoria în cauză. Tot în această lucrare este abordată pentru prima dată și problema finalului culturii Babadag în lumina descoperirilor de la Histria, unde este semnalată prezența ceramicii negre lustruite de „factură tracică”, similară celei descoperite la Babadag, precum și celei din mormântul de incinerare de la Cernavodă–*Dealul Sofia*. Din acest punct de vedere, Berciu nu excludea posibilitatea descoperirii la Histria sau în împrejurimile acesteia a unor urme anterioare momentului colonizării grecești.

³⁷ Morintz 1964, 116-118.

³⁸ Berciu 1965, 75-93.

³⁹ Berciu 1965, 88.

Fig. 2. Așezarea din prima epocă a fierului de la Babadag / *The Early Iron Age settlement at Babadag* (fototeca ICEM-Tulcea/Courtesy of ICEM-Tulcea).

Tot la mijlocul *anilor* '60, Andrei Aricescu aducea în circuitul științific șase depozite de bronzuri descoperite pe teritoriul Dobrogei la Nicolae Bălcescu, Gura Dobrogei, Techirghiol, Sâmbăta Nouă (I și II) și Pădureni, care alături de alte obiecte de bronz descoperite izolat la Nazarcea, Dăieni și Sabangia veneau să îmbogățească datele despre sfârșitul epocii bronzului și perioada timpurie a epocii fierului în spațiul danubiano-pontic⁴⁰.

Datele referitoare la prima epocă a fierului sunt completate și prin informații sumare, în urma descoperirilor de la Histria⁴¹, Galița⁴² sau Gârlița⁴³, o mare parte din acestea rămânând inedite până în prezent.

În primul său studiu dedicat *fenomenului* Basarabi, Alexandru Vulpe considera că tehnica ornamentării prin imprimare și încrustare a vaselor Basarabi provine din cultura Babadag, aceasta din urmă avându-și rădăcinile în mediile culturale nord-

⁴⁰ Aricescu 1965, 17-42; Aricescu 1970, 25-76.

⁴¹ Dimitriu 1966, 54-55.

⁴² Diaconu, Angheliescu 1968, 348-349.

⁴³ Diaconu, Angheliescu 1968, 349; Morintz 1964, 109; Hänsel 1976, 123.

pontice⁴⁴. Fără îndoială că această ipoteză de lucru nu avea la bază la acea vreme decât stadiul incipient al studierii civilizației de tip Basarabi, fapt ce a avut ca efect menționarea în Dobrogea a unor descoperiri a acestui stil ceramic, care ulterior s-au dovedit a fi tipice culturii Babadag. Tot cu această ocazie, prin publicarea fibulei de la Brad⁴⁵, datată în sec. X-IX a.Chr., Alexandru Vulpe presupunea existența unui orizont cultural Brad-Stoicani, corespunzător fazei a doua a culturii Babadag, care a precedat orizontul Basarabi în Moldova⁴⁶.

Un rol important în cunoașterea perioadei timpurii a epocii fierului în sud-vestul României l-a avut publicarea în 1969 a rezultatelor cercetărilor preventive de la Insula Banului. Evidențierea în această zonă a unui grup cultural cu ceramică imprimată (denumit Insula Banului), dă ocazia autorilor cercetărilor să observe existența unui *mare complex cultural* format din grupele Insula Banului, Pșenicevo-Raskopanica, Babadag și Stoicani-Brad, *care difuzează anumite elemente către est până în interiorul ariei Ciornăile*⁴⁷.

Anii '70

Reprezintă o perioadă bogată în contribuții referitoare la limitele cronologice ale culturii Babadag, mai ales prin identificarea culturilor considerate specifice sfârșitului epocii bronzului în zona Dunării de Jos.

Chiar în 1970, Sebastian Morintz și Niță Angheliescu publicau studiul *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*⁴⁸. Bazat mai ales pe numeroase descoperiri izolate, articolul conturează existența unei noi culturi de la sfârșitul epocii bronzului în sud-estul României, ce prezenta numeroase asemănări cu culturile Noua și Sabatinovka dar care menținea și anumite aspecte ale bronzului balcano-dunărean⁴⁹. Referindu-se la sfârșitul culturii Coslogeni, cei doi cercetători afirmă că aceasta *nu evoluează până la începutul Hallstattului timpuriu, definit de aspectul Babadag I*, cele două culturi fiind interpușe de un nou aspect de la sfârșitul epocii bronzului din estul Munteniei și Dobrogea, cu tradiții monteorene, denumit provizoriu Prebabadag⁵⁰.

⁴⁴ Vulpe 1965, 119, 131.

⁴⁵ Vulpe 1965, 119.

⁴⁶ Vulpe 1965, 119; *cultura* Basarabi era considerată contemporană cu ultima fază a culturii Babadag.

⁴⁷ Morintz, Roman 1969, 393-423.

⁴⁸ Morintz, Angheliescu 1970, 373-415.

⁴⁹ Morintz, Angheliescu 1970, 408.

⁵⁰ Morintz, Angheliescu 1970, 412.

Fig. 3. Vizită pe șantierul arheologic Babadag în timpul celui de al II-lea Congres de Tracologie (1976)⁵¹/ A visit on the archaeological site from Babadag during the 2nd Congress of Thracology (1976).

Deși publicase sumar împreună cu Florin Anastasiu descoperirile de la Râmnicelu încă din 1967, Nicolae Harțuche republică materialele de aici alături de cele descoperite la Sihleanu (jud. Brăila). Analiza comparativă asupra ceramicii din aceste două locații îl determină pe Harțuche să afirme că acestea fac parte dintr-un aspect cultural derivat sau înrudit cu culturile Monteoru și Tei, plasat între sfârșitul culturii Coslogeni și începutul culturii Babadag⁵² (sic !). Teoria a fost susținută și de Sebastian Morintz, care în lucrarea sa *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii - epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic* considera că acesta reprezintă o evoluție a populațiilor Monteoru târzii care au pătruns în zona Gurilor Dunării îndepărtând populațiile Coslogeni⁵³. Această teorie își dorea să separe clar sfârșitul culturii Coslogeni (Br D) de începutul culturii Babadag (Ha A2). Veriga lipsă ce trebuia să

⁵¹ Fotografia ne-a fost oferită de către Alexandru Morintz, căruia îi mulțumim și cu această ocazie.

⁵² Harțuche 1972, 59-75.

⁵³ Morintz 1978, 160-161; scurte discuție privind *aspectul Râmnicelu*, anterioare articolului lui N. Harțuche au fost publicate de S. Morintz în 1971 și 1972 (Morintz 1971; Morintz 1972).

acopere perioada Ha A₁, respectiv acest orizont de tip Sihleanu sau Prebabadag, nu a fost însă ulterior confirmat de alte descoperiri, perioada de pionierat în studierea acestei etape de tranziție de la epoca bronzului la epoca fierului fiind tributară unor teorii ce s-au dovedit a fi pur speculative.

Reluarea în 1965, sub conducerea Mariei Coja, a cercetărilor arheologice de la *Argamum/Orgame* a condus la descoperirea unor vestigii specifice culturii Babadag care vor fi publicate în 1972, în cadrul unui raport mai amplu dedicat rezultatelor săpăturilor. Datate în ultima fază de evoluție a culturii Babadag (sec. VIII-VII a.Chr.), după materialul ceramic amestecat cu ceramica greacă arhaică, descoperirile ridicau problema contemporaneității primilor coloniști greci cu purtătorii culturii Babadag⁵⁴. Această situație, confuză stratigrafic, a dat naștere unor dispute între cercetători referitoare la natura contactului dintre coloniștii greci și autohtoni pe litoralul vestic al Mării Negre.

În 1974 sunt publicate rezultatele cercetărilor arheologice din așezarea de la Rasova–*Malul Roșu*, efectuate de Mihai Irimia în anii 1970, 1972-1973. După 10 ani de la apariția primului studiu amplu referitor la cultura Babadag, bazat în principal pe cercetările din așezarea eponimă, era astfel posibilă o analiză comparativă cu materialele dintr-un alt sit. Deși găsea analogii în toate nivelurile de la Babadag, cercetătorul făcea totuși mențiunea că fragmentele ceramice decorate prin incizie și imprimare caracteristice fazelor I și II ale culturii Babadag, sunt sporadice și au fost descoperite, cu excepția bordeiului II, exclusiv în stratul de cultură și în malul erodat al platoului sudic, atestând o *locuire sporadică din această perioadă*⁵⁵. Cea mai mare parte a materialului ceramic a fost descoperit în complexele închise, acesta fiind considerat ca asemănător cu cel specific fazei a III-a a culturii Babadag, orizontului *pre-Basarabi* observat la Popești–*Nucet* dar și *fenomenului Basarabi*⁵⁶.

Cu această ocazie, Mihai Irimia făcea o trecere în revistă a tuturor datelor cunoscute până atunci despre cultura Babadag, insistând mai ales pe faza finală a acesteia. În opinia autorului cercetării această etapă se regăsea numai în descoperirile dobrogene, începutul ei situându-se anterior debutului culturii Basarabi (așa cum o dovedeau descoperirile de la Rasova, contemporane etapei pre-Basarabi de la Popești–*Nucet*), cele două culturi evoluând ulterior paralel⁵⁷. În privința sfârșitului culturii Babadag, autorul atrăgea atenția asupra lipsei unor dovezi concludente în privința unei eventuale contemporaneități ale acestei culturi cu primii coloniști greci, situațiile stratigrafice de la Histria, Orgame sau Tomis fiind încă neclare⁵⁸.

⁵⁴ Coja 1972, 34, n. 7.

⁵⁵ Irimia 1974, 97-98.

⁵⁶ Irimia 1974, 120 și urm.

⁵⁷ Irimia 1974, 124.

⁵⁸ Irimia 1974, 124.

Tot în 1974 vede lumina tiparului articolul lui Ion T. Dragomir referitor la *Descoperirile hallstattiene în incinta cetății medievale Enisala*⁵⁹ dar apar și importante informații despre o concentrare de așezări ale culturii Babadag în împrejurimile Hârșovei, descoperite ca urmare a cercetărilor arheologice de suprafață din anii 1959-1963 și 1969 efectuate de Done Șerbănescu și Sebastian Morintz⁶⁰.

Harta răspândirii vestigiilor hallstattiene din Dobrogea este îmbogățită un an mai târziu (1975) prin descoperirile de la Tulcea-*Tabără*. Ceramica din acest sit îl îndreptățește pe unul din autorii cercetărilor, Victor H. Baumann, să considere că locuirea Babadag s-a desfășurat pe parcursul fazei a III-a a acestei culturi⁶¹.

Sondajele de la Cozia îi oferă ocazia lui Attila László să facă unele precizări referitoare la diferențele existente față de descoperirile de la Babadag, atât în privința decorului, cât și a formelor ceramice, conturând existența unui grup cultural cu ceramică imprimată în Moldova, contemporan cu faza a II-a a culturii Babadag⁶².

În 1976 apare o primă sinteză referitoare la culturile de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului la Dunărea de Jos. *Contribuțiile* lui B. Hänsel se bazează în parte și pe analiza descoperirilor de tip Babadag. Cercetătorul german întocmea cu această ocazie un catalog al descoperirilor de tip Babadag, compus din 19 situri⁶³, publicând materiale arheologice inedite de la Babadag, Brăilița, Cernavodă-*Dealul Sofia*, Hârșova-*Tell*, Gârlița, Ostrov-*Piatra Frecăței* și Topalu. Cu acest prilej, cercetătorul german își exprima convingerea că la baza culturii Babadag stă un fond local de tip Coslogeni dovedit prin descoperirile de la Ghindărești, Gârlița, Enisala și Sarinasuf, iar sfârșitul culturii Coslogeni coincidea cu începutul culturii Babadag⁶⁴. Din punct de vedere cronologic, Bernard Hänsel considera că faza I a culturii Babadag ar fi putut începe în jurul anului 1100 a.Chr, conform descoperirilor de la Troia. Pentru faza a II-a aducea pentru prima oară în discuție capacul de pixidă de la Babadag, cu analogii în mormântul 37 de la Kerameikos, pe baza căruia încadra evoluția etapei cu ceramică imprimată în sec. X-IX a.Chr⁶⁵. În același timp, ultima etapă de la Babadag era considerată contemporană descoperirilor de tip Basarabi și a evoluat pe parcursul sec. VIII a.Chr⁶⁶.

⁵⁹ Dragomir 1974, 131-136.

⁶⁰ Morintz, Șerbănescu 1974.

⁶¹ Baumann 1975.

⁶² László 1972, 207-224; László 1976a, 97-98; László 1989, 123-124.

⁶³ Hänsel 1976, 123-124.

⁶⁴ Hänsel 1976, 132.

⁶⁵ Hänsel 1976, 133-134.

⁶⁶ Hänsel 1976, 134.

Acestor importante contribuții putem adăuga descoperirea izolată a fibulelor de la Ostrov și Izvoarele, precum și mențiunile sumare ale unor vestigii Babadag la Capidava–*necropola tumulară romană*⁶⁷ și Beștepe–*Piatra lui Boboc*⁶⁸, dar și publicarea unor materiale hallstattiene din peșterile dobrogene de la Gura Dobrogei și Cheia⁶⁹.

Fig. 4. Gavrilă Simion la Beidaud – iarna 1980 (fototeca ICEM-Tulcea) / *Gavrilă Simion at Beidaud – winter 1980 (Courtesy of ICEM-Tulcea).*

Anii '80

Deceniul opt al secolului trecut debutează cu publicarea unor interesante rapoarte dedicate cercetării unor stațiuni arheologice atribuite culturii Babadag. Astfel, în 1980, sunt menționate descoperirile de la Fântânele⁷⁰ și erau publicate cele de la Enisala–*Palanca*, survenite în urma săpăturilor de salvare efectuate în 1979 de către Gheorghe Mănucu-Adameșteanu⁷¹. Cu această ocazie, se aduceau contribuții importante la cunoașterea ultimei faze de evoluție a culturii Babadag, prin ilustrarea unui lot important de ceramică și a fibulei cu buclă pe arc descoperită în gr. 1.

Concomitent apar și rezultatele cercetărilor din așezarea fortificată de la Beidaud–*Dealul Calebair* efectuate de Gavrilă Simion și Elena Lăzurcă în anii 1976–

⁶⁷ Cheluță-Georgescu 1979, 180.

⁶⁸ Simion 1977, 32.

⁶⁹ Harțuțe 1976, 13 și urm.

⁷⁰ Suceveanu 1980.

⁷¹ Lăzurcă, Mănucu-Adameșteanu 1980, 146-156.

1977 și 1979-1980⁷² (Fig. 4-5). Cu această ocazie și ulterior⁷³ se menționa aici existența unei evoluții cronologice de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Coslogeni) și pe tot parcursul evoluției culturii Babadag, acestea fiind urmate de o locuire hallstattiană târzie încadrată în sec. VI-V a.Chr.

Fig. 5. Situl arheologic de la Beidaud – 1983 (fototeca ICEM-Tulcea) / *The archaeological site from Beidaud – 1983 (courtesy of ICEM-Tulcea).*

Tot în 1980 sunt publicate și cele câteva vase de tip Babadag aflate în colecția școlii generale din Mahmudia⁷⁴.

Distrușgera cauzată de inundațiile repetate ale Dunării a determinat efectuarea unor cercetări arheologice conduse de către Mihai Irimia, în anii 1974-1976, 1978-1980, în stațiunea arheologică de la *Gura Canliei*, concretizate în patru secțiuni paralele și o casetă ce cuprindeau o suprafață de 162 mp. Aceste investigații, publicate în 1981 și 1983⁷⁵, au scos la iveală vestigii medievale timpurii, romane, getice, dar și hallstattiene. Atribuind cele mai vechi urme de locuire fazei a III-a a culturii Babadag, cercetătorul

⁷² Simion, Lăzurcă 1980, 37-54.

⁷³ Simion 2003a, 79-98.

⁷⁴ Oberlăder-Tâmnoveanu 1980, 55-59, pl. 2/1-3. În ciuda înmulțirii acestor descoperiri, nu am reușit identificarea sitului din care provin aceste artefacte (vezi Ailincăi, Ailincăi 2012).

⁷⁵ Irimia 1981, 161-171; Irimia 1983, 67-122.

făcea o comparație cu descoperirile de la Rasova–*Malul Roșu*, pe care o considera mai timpurie. Din aceste considerente, cercetătorul sugera posibilitatea ca locuirea de la Canlia să aparțină unei etape finale a Hallstatt-ului mijlociu (sec. VII – eventual începutul sec. VI î.e.n.)⁷⁶.

Apariția volumului *Nessèbre 2* dădea ocazia lui Petre Alexandrescu și lui Sebastian Morintz să facă unele considerații referitoare la nivelurile precoloniale de la *Mesembria* dar și la cele ale orașelor grecești din spațiul românesc, fără a întrevădea un contact direct între culturile autohtone și noii veniți pe litoralul Mării Negre⁷⁷.

Noi contribuții referitoare la debutul culturii Babadag sunt aduse în 1986 de Attila László, prin articolul dedicat grupului Tămăoani. Delimitat inițial de Bernard Hänsel (în 1976), care îl considera sincron cu faza I a culturii Babadag, acest grup ridică noi probleme în condițiile unor descoperiri mai recente. Comparând ceramica de la Tămăoani și Vânători, Attila László observa asemănări și deosebiri, găsind semnificativă prezența la Vânători a ceramicii ornamentate cu cercuri concentrice și tangente specifice culturii Babadag, fapt ce nu a fost întâlnit la Tămăoani. Această observație a permis ridicarea problemei unei diferențe cronologice între cele două așezări și susține împărțirea în două etape a descoperirilor de tip Tămăoani: prima fază conține descoperirile de la Tămăoani și Foltești, anterioare primei faze a culturii Babadag (faza Tămăoani), iar cea de a doua așezările de la Vânători și Căndești (faza Vânători) ce a evoluat paralel cu prima fază de la Babadag⁷⁸.

În 1986 apare raportul privind *Săpăturile de la Babadag, 1973-1974, 1977-1981*, în care Sebastian Morintz făcea o succintă prezentare a cercetărilor din *Suprafața R*. Cu această ocazie, cercetătorul relua discuțiile referitoare la faza a III-a a culturii Babadag, pe care o considera contemporană fenomenului Basarabi⁷⁹. Referindu-se la descoperirile din estul Munteniei și sudul Moldovei, autorul considera că acestea *dovedesc existența ambelor culturi ... pătrunderea purtătorilor culturii Basarabi dinspre vest ... a condus la ocuparea ariei culturii Babadag din stânga Dunării ... dar nu au putut pătrunde efectiv în Dobrogea unde așezările Babadag III și-au continuat existența și unde nu sunt documentate așezări Basarabi*⁸⁰.

Un an mai târziu vede lumina tiparului și cel mai consistent studiu dedicat cercetărilor de la Babadag⁸¹, în care se regăsesc descrieri și reprezentări grafice ale stratigrafiei, complexelor de locuire, fortificației și mai ales a ceramicii. Sebastian

⁷⁶ Irimia 1983, 85.

⁷⁷ Alexandrescu, Morintz 1982, 47-55.

⁷⁸ László 1986, 71 și urm.

⁷⁹ Morintz 1986, 60.

⁸⁰ Morintz 1986, 63-64.

⁸¹ Morintz 1987, 39-71.

Morintz aduna aici toate datele cunoscute la acea vreme despre *perioada hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică*, având ca principal reper rezultatele cercetărilor de la Babadag. Gândită ca o reargumentare a periodizării propuse în 1964, lucrarea aduce în discuție și noile grupuri culturale definite precum Sihleanu, Tămăoani, Insula Banului, Cozia, Pșenicevo etc. pe care le pune în legătură cu cele trei faze delimitate anterior. Pe ansamblu, acest articol a rămas și în prezent principalul reper în studierea culturii Babadag, fiind unanim recunoscut de cercetătorii preocupați de această perioadă.

Fig. 6. Așezarea de la Babadag. Aspecte din timpul cercetării – Suprafața A, 1971 (fototeca ICEM-Tulcea) / *The settlement from Babadag. Photo taken during excavation – Surface A, 1971 (courtesy of ICEM-Tulcea).*

Făcând referire la descoperirile de la Rasova–*Malul Roșu*, Sebastian Morintz nu concepea o contemporaneitate între faza a III-a a culturii Babadag și orizontul cultural pre-Basarabi întrevăzut la Popești–*Nucet*, ceea ce ar fi condus la o coborâre a cronologiei acestei faze, și considera că *materialele de la Rasova atribuite de M. Irimia aspectului Prebasarabi, aparțin în realitate culturii Ferigile – Bârsești din perioada hallstattiană târzie ... acestea provin din morminte de incinerare răvășite în perioade mai târzii*⁸². Răspunsul cercetătorului constănțean nu s-a lăsat așteptat. Astfel, în paginile

⁸² Morintz 1987, 67.

revistei *Thraco-Dacica* din 1988, Mihai Irimia făcea unele comentarii la afirmațiile lui Sebastian Morintz, sugerând că în vederea *înțelegerii corecte a conținutului culturii materiale, a evoluției și sfârșitului fazei Babadag III ... este absolut necesară publicarea unui inventar arheologic cât mai bogat, în primul rând din stațiunea eponimă*⁸³.

Anii '90

Chiar în 1990 sunt publicate rezultatele cercetărilor arheologice de la Murighiol–Ghiolul Pietrei, stațiune investigată în perioada 1986-1988 de Gheorghe Mănușu-Adameșteanu și Vasilica Lungu. Cu această ocazie sunt menționate și vestigiile unei așezări specifice fazei a II-a a culturii Babadag⁸⁴.

Fig. 7. Așezarea de la Satu Nou–Valea lui Voicu / *The settlement at Satu Nou–Valea lui Voicu* (fototeca / *Courtesy of ICEM-Tulcea*).

În 1993 apare un amplu studiu dedicat descoperirilor hallstattiene *în zona davei getice de la Satu Nou*, semnat de Mihai Irimia (Fig. 8) și Nicolae Conovici. Deși semnalată din 1989⁸⁵, prin numeroase fragmente ceramice aflate în poziție stratigrafică secundară, locuirea culturii Babadag a fost identificată abia în cursul campaniilor din anii 1991-

⁸³ Irimia 1988, 149-152.

⁸⁴ Lungu 1990, 63-68.

⁸⁵ Irimia, Conovici 1989, 115 și urm.

1992. Vestigiile hallstattiene erau dispuse pe două niveluri într-un sector („viroagă”) situat aproximativ longitudinal pe direcția N-S a așezării. În privința încadrării cronologice, după o analiză amănunțită a materialului descoperit, autorii cercetării considerau că: cel mai vechi nivel de locuire *corespunde evoluției timpurii a așezării, din faza Babadag I, în care se semnalează și unele prezențe materiale mai numeroase de tip Coslogeni; acest nivel evoluează parțial și în Babadag II, după cum sugerează o parte a materialului descoperit*⁸⁶; în vreme ce *nivelul hallstattian superior, corespunde unei perioade care începe în Babadag II și continuă în mare măsură în Babadag III, unul din reperele principale pentru evoluția sa târzie constituind-o și fragmentul de cană de tip Basarabi*⁸⁷.

Descoperirea a numeroase schelete de animale și umane atât în nivel, cât și în gropi prilejuiește deschiderea unei ample discuții referitoare la obiceiurile funerare *nefirești* practicate de comunitățile Babadag, autorii studiului găsind numeroase asemănări pe un spațiu larg și în perioade diverse de timp⁸⁸. Acest subiect este preluat și dezvoltat la scurt timp mai ales de Valeriu Sîrbu și Gabriel Jugănaru care completează tabloul acestor *practici funerare insolite* cu noi descoperiri și interpretări⁸⁹.

Anul 1995 este marcat de publicarea mai multor cercetări întreprinse în așezări ale culturii Babadag. În primul rând trebuie să menționăm cele două rapoarte dedicate campaniilor 1991-1992 și 1993-1994 de la Babadag care prezintă cercetările din Cas. V₂, V₃ și Y⁹⁰ dar și cele din Secțiunea T⁹¹. Acestea li se adaugă și rezultatele cercetărilor de salvare întreprinse în 1988 în așezarea de la Niculițel–Cornet de Florin Topoleanu⁹², dar și cele efectuate de Victor H. Baumann în siturile de la Telița–Amza și Revărsarea–Cotul Tichilești⁹³. Publicarea acestor cercetări prilejuiau aducerea unor noi și importante date referitoare la olăritul culturii Babadag, stratigrafia așezării eponime, asupra obiceiului depunerii defuncțiilor în așezări dar și informații privitoare la raportul cu fenomenul Basarabi⁹⁴.

În 1993 se desfășura la Tulcea colocolviul internațional *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire*, ale cărui acte vor fi tipărite abia în 1997. Cu această ocazie erau publicate primele date ale cercetărilor întreprinse de Gabriel Jugănaru în situl de la Garvăn–Mlăjițul Florilor, ocazie cu care este semnalată o

⁸⁶ Irimia, Conovici 1993, 86.

⁸⁷ Irimia, Conovici 1993, 87.

⁸⁸ Irimia, Conovici 1993, 53 și urm.

⁸⁹ Sîrbu 1994, 83-122; Jugănaru, Topoleanu 1994, 71-82; Topoleanu, Jugănaru 1995, 204 și urm.; Morintz, Jugănaru 1995, 182; Jugănaru 1997, 99 și urm.; Sîrbu 1997, 193 și urm.

⁹⁰ Morintz, Jugănaru 1995, 177-202.

⁹¹ Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995, 222-235.

⁹² Topoleanu, Jugănaru 1995, 203-229.

⁹³ Baumann 1995.

⁹⁴ Jugănaru 1996.

situație stratigrafică interesantă ce cuprindea cele trei faze de evoluție a culturii Babadag și redeschidea problema raportului dintre faza I a culturii Babadag și grupul Tămăoani⁹⁵.

În paginile aceluiași volum se regăsește și studiul semnat de Attila László dedicat *originii evoluției și cronologiei primei epoci a fierului la Dunărea de Jos*⁹⁶. În urma analizei tuturor datelor cunoscute, cercetătorul ieșean ridică unele probleme legate de perioada trecerii de la epoca bronzului la prima epocă a fierului având în vedere procesul de formare a culturii Belozerka, clarificarea raportului dintre *aspectul Sihleanu* și grupul Tămăoani și a originii decorului specific culturii Babadag – cercurile cu tangente. O altă problemă semnalată era cea a existenței unor grupe culturale, precum Tămăoani, între sfârșitul culturii Noua-Coslogeni și debutul culturii Babadag. Se invoca de asemenea necesitatea studiului relațiilor dintre cultura Belozerka și culturile hallstattiene timpurii de la Dunărea de Jos⁹⁷.

Din punctul de vedere al contribuțiilor aduse la cunoașterea culturii Babadag în Dobrogea, anii '90 se încheie prin publicarea în 1999 a celor două *truse de magicieni* de la Babadag, ocazie cu care Valeriu Sîrbu și Gabriel Jugănaru expuneau unele considerații generale asupra coroplasticii *lumii tracice* din prima și a doua epocă a fierului⁹⁸.

Anii 2000

Această ultimă perioadă se remarcă prin apariția a numeroase articole și studii dedicate perioadei timpurii și mijlocii a primei epoci a fierului în sud-estul României. Tot acum apar și primele lucrări monografice, dedicate atât culturii Babadag în general, cât și unor situri, regiuni sau orizonturi ceramice.

Anul 2003 este unul dintre cei mai prolifici din punctul de vedere al studiilor dedicate culturii Babadag. Mai întâi trebuie să semnalăm apariția volumului *Culturi antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie și protoistorie* în care sunt adunate unele dintre cele mai importante studii semnate de Gavrilă Simion. Cu această ocazie, cercetătorul tulcean revenea cu noi date și materiale asupra cercetărilor mai vechi de la Beidaud⁹⁹ și introducea în circuitul științific cercetările din așezarea de la Revărsarea–Dealul Tichilești¹⁰⁰.

⁹⁵ Jugănaru 1997, 101 și urm.

⁹⁶ László 1997, 67 și urm.

⁹⁷ László 1997, 82-83.

⁹⁸ Sîrbu, Jugănaru 1999, 92-104.

⁹⁹ Simion 2003a, 79-98.

¹⁰⁰ Simion 2003b, 99-114.

În același an, în paginile revistei tulcene *Peuce* apar o serie de articole dedicate sistemului de fortificare de la Babadag¹⁰¹, pixidelor¹⁰² și coroplasticii¹⁰³ culturii Babadag, dar și prezentării vestigiilor acestei culturi descoperite în anul 2000 în stațiunea de la Telița–Amza¹⁰⁴.

Dedicat *riturilor și ritualurilor funerare* practicate de *comunitățile culturii Babadag*, articolul lui Mihai Irimia își propune reluarea problematicii descoperirilor funerare din arealul acestei culturi, întocmind în premieră un catalog complet al situațiilor cunoscute, la care adaugă descoperirea fortuită de la Izvoarele, jud. Constanța. Cu această ocazie, cercetătorul făcea o împărțire în mai multe tipuri a complexelor analizate: a). Morminte de inhumație propriu-zise; b). Complexe cu depuneri umane în conexiune anatomică; c). Complexe cu depuneri umane incomplete; c). Complexe cu cranii și mandibule umane; e). Complexe cu resturi umane incinerate parțial sau total¹⁰⁵.

Ca urmare a cercetărilor arheologice din anii 2000 și 2001 de la Jurilovca–Orgame, în 2003 este publicat cel mai mare complex cu oseminte umane descoperit în așezările culturii Babadag, ce conținea resturi de la cincisprezece indivizi. Pe lângă importantele date antropologice obținute, acest studiu relua și problema datării locuirii Babadag de la *Capul Doloșman*, autorii optând pentru o încadrare cronologică a acesteia în faza a II-a a culturii Babadag (sec. X-IX a.Chr.)¹⁰⁶.

Acestor descoperiri *macabre* le-a fost acordată în ultimii ani o atenție deosebită, prin publicarea complexelor de la Niculițel–Cornet¹⁰⁷, Babadag¹⁰⁸ și Enisala–Palanca¹⁰⁹, încercându-se și un nou tip de abordare pe ansamblul descoperirilor cu caracter funerar din regiunea Dunării de Jos¹¹⁰.

Cercetările arheologice de suprafață din nordul Dobrogei au condus la acumularea unor date despre noi așezări ale culturii Babadag. O primă prezentare a acestora a fost făcută în 2004, fiind publicate succint unele date despre locuirile hallstattiene de pe teritoriul localităților Luncavița, Rachelu și Isaccea¹¹¹. În continuarea acestor cercetări

¹⁰¹ Jugănar, Ailincăi 2003, 51-62.

¹⁰² Jugănar 2003a, 63-74.

¹⁰³ Jugănar 2003b, 75-90.

¹⁰⁴ Jugănar 2003c, 91-112; Baumann 2003, 155 și urm.; anterior, din același sit a fost publicat separat un topor de fier cu aripioare – Jugănar, Baumann 2001.

¹⁰⁵ Irimia 2003, 251-268.

¹⁰⁶ Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003, 307-324; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2006, 81-107.

¹⁰⁷ Ailincăi, Topoleanu 2003, 45-50; Ailincăi 2008b, 11-30.

¹⁰⁸ Ailincăi *et alii* 2005-2006, 77-108; Ailincăi *et alii* 2007, 46-76.

¹⁰⁹ Ailincăi, Constantinescu 2008, 121-131.

¹¹⁰ Ailincăi 2008c, 9-33 ; Țârlea, Ailincăi 2010.

¹¹¹ Ailincăi, Micu, Maille 2004, 33-40.

se încadrau și sondajele efectuate în vara 2006 în așezarea de la Luncavița–Valea Joitei, publicate doi ani mai târziu¹¹².

Fig. 8. Mihai Irimia pe șantierul arheologic de la Satu Nou–Valea lui Voicu (2004) / Mihai Irimia on the site at Satu Nou–Valea lui Voicu (2004).

La sfârșitul anului 2005 apărea prima lucrare monografică dedicată culturii Babadag, avându-l ca autor pe Gabriel Jugănar¹¹³, marcând începutul unei noi etape în studierea culturii Babadag. Considerată a fi primul volum dintr-o serie vastă, menită să clarifice problematica Hallstatt-ului timpuriu și mijlociu la Dunărea de Jos, *Cultura Babadag, vol. I*, sintetizează datele cunoscute până în prezent, reprezentând un util instrument de studiu al acestei perioade.

Aproape concomitent este editat un studiu referitor la realizarea decorului imprimat pe ceramica din prima epocă a fierului în spațiul nord-vest pontic, în conținutul căruia se regăsesc date despre micile ștampile de lut folosite și de olarii culturii Babadag, cu această ocazie fiind prezentate și unele descoperiri inedite¹¹⁴.

¹¹² Ailincăi 2008a, 133-148.

¹¹³ Jugănar 2005.

¹¹⁴ Ailincăi et alii 2004-2005, 111-130 este o formă adăugită a unui articol mai puțin accesibil cercetătorilor români – Nicic, Ailincăi 2003.

Anul 2006 poate fi menționat în legătură cu publicarea cercetărilor mai vechi de Sarichioi–*La Bursuci*¹¹⁵ dar și al fructuoaselor cercetări de suprafață de pe malul lacului Țibrinu¹¹⁶.

Fig. 9. Gavrilă Simion la Jijila, 2001 (fototeca ICEM-Tulcea)
Gavrilă Simion on the site at Jijila (2001).

Pe parcursul anului 2008 semnalăm apariția primului studiu monografic dedicat unui sit al culturii Babadag. Monografia cuprinde rezultatele cercetărilor arheologice din anii 2001, 2003–2005 din așezarea fortificată de la Jijila–*Cetățuie*, bazându-se pe o prezentare exhaustivă a planurilor și materialului arheologic¹¹⁷.

În același an apărea lucrarea *Interferențe cultural-cronologice în nord-vestul Pontului Euxin la finele mil. II – începutul mil. I. a.Chr.* avându-l ca autor pe Andrei Niciu. Dedicată îndeosebi studiului grupurilor culturale cu ceramică incizată, cartea face numeroase referiri la începutul primei epoci a fierului în Dobrogea (Babadag I) pe care îl pune în legătură cu grupele culturale similare Tămăoani, Hansca-Holercani și Balta¹¹⁸.

Deși nu este dedicată zonei dobrogene, dar aflată în strânsă legătură cu aceasta, în 2008 apărea lucrarea *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, semnată de Elena Rența. Prin publicarea unui lot important de materiale inedite, lucrarea aduce informații interesante despre o regiune puțin cunoscută până la această dată, ridicând

¹¹⁵ Ailincăi, Micu 2006, 65-73.

¹¹⁶ Ailincăi, Dobrinescu 2006, 135-157.

¹¹⁷ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.

¹¹⁸ Niciu 2008.

printre altele și problema raporturilor dintre faza a II-a a culturii Babadag și orizontul timpuriu cu ceramică canelată din sudul și estul Munteniei¹¹⁹.

Pe parcursul anului 2010 sunt publicate noi informații despre siturile de la Revărsarea–Dealul Tichilești¹²⁰ și Cotul Tichilești¹²¹, dar și despre cel cercetat de Victor H. Baumann la Telița–Amza¹²². Aceștia li se adaugă, la scurt timp, publicarea unor lucrări de sinteză referitoare la psaliile din corn¹²³ și ceramicii specifice culturii Babadag¹²⁴, precum și a unui raport referitor la cercetările arheologice desfășurate în situl de la Enisala–Palanca în perioada 2003-2006¹²⁵.

În loc de încheiere

Așezările reprezintă principalele vestigii lăsate de locuitorii regiunii istro-pontice din perioada timpurie și mijlocie a epocii fierului, numărul siturilor identificate crescând simțitor în ultima perioadă. Dacă Sebastian Morintz identifica, în 1964, 11 stațiuni specifice culturii Babadag¹²⁶, în 1987 numărul acestora se ridică la 26¹²⁷. Cu ocazia redactării monografiei *Cultura Babadag*, Gabriel Jugănarul întocmea o listă de 54 de așezări ale acestei culturi¹²⁸ iar în 2010, cu prilejul redactării tezei de doctorat, am reușit să identific numai de pe teritoriul Dobrogei un număr de 62 de așezări din perioada timpurie și mijlocie a epocii fierului.

Privind pe ansamblu (Grafic. 1) cea mai mare parte a așezărilor sunt cunoscute în urma unor cercetări de suprafață (23 de situri) sau a unor sondaje de dimensiuni reduse (9 situri). Informații destul de sumare despre urme de locuire de la începutul epocii fierului au apărut secundar și din urma cercetărilor sistematice desfășurate în cadrul unor stațiuni arheologice cunoscute mai ales pentru vestigii din alte epoci (eneolitică, greco-romană sau medievală – 14 situri). În aceste condiții, numai 16 așezări s-au bucurat de cercetări de amploare atât sistematice, cât și în cadrul unor operațiuni de salvare a informațiilor arheologice.

Deși destul de numeroase, cercetările dedicate primei epoci a fierului în Dobrogea sunt și în prezent în cea mai mare parte inedite, fiind cunoscute mai ales

¹¹⁹ Rența 2008.

¹²⁰ Ailincăi 2010a.

¹²¹ Ailincăi 2010b.

¹²² Ailincăi 2010c.

¹²³ Ailincăi, Mihail 2010.

¹²⁴ Ailincăi 2011.

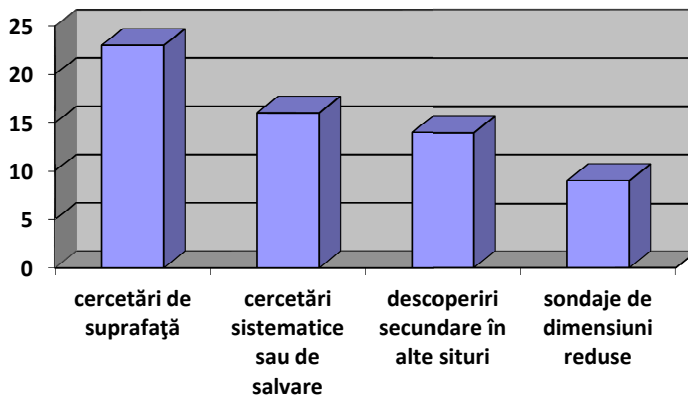
¹²⁵ Ailincăi *et alii* 2011.

¹²⁶ Morintz 1964, Fig. 1.

¹²⁷ Morintz 1987, Fig. 1.

¹²⁸ Jugănarul 2005, 84-85.

prin scurte rapoarte de săpătură sau menționări sumare. Publicarea integrală a acestora, deși aproape imposibilă, reprezintă un deziderat care poate fi dus la îndeplinire în bună parte mai ales prin redactarea unor monografii de sit sau a unor studii detaliate care să aibă la bază prezentarea amănunțită a contextelor și a materialelor arheologice.

Grafic 1. Modalități de cercetare a siturilor din perioada timpurie a epocii fierului în Dobrogea / *Categories of archaeological research for the Early Iron Age from Dobrogea.*

Un alt punct sensibil ar fi lipsa aproape completă a studiilor interdisciplinare. Dacă în momentul de față deținem ceva mai numeroase date antropologice și doar câteva date referitoare la fauna existentă în acele vremuri, rezultate în urma analizei unor loturi restrânse de materiale, informațiile referitoare la vegetație lipsesc cu desăvârșire pentru perioada primei epoci a fierului. O relevanță deosebită pentru cunoașterea acestei perioade ar avea și studiile topografice ale zonelor locuite, însoțite de o analiză a mediului (*landscape archaeology*), cele legate de inventarul arheologic mobil (ceramică, obiecte din metal, materii dure animale sau piatră) și, de ce nu, aplicarea unor metode moderne de datare.

Bibliografie

- Ailincăi, S.C. 2008a, *Noi descoperiri din prima epocă a fierului pe teritoriul comunei Luncavița (jud. Tulcea)*, Peuce, S.N. 6, 133-148.
- Ailincăi, S. C. 2008b, *The Dead Among the Living in the Babadag Settlement from Niculițel–Cornet (Tulcea county, Romania)*, în Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology, Brăila-Brașov*, 11-30.
- Ailincăi, S.C. 2008c, *The Place for the Dead in Early and Middle Iron Age Lower Danube Area*, în Sîrbu, V., Vaida, L., D. (eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, May 9th-11th, 2008, Cluj-Napoca*, 9-33.
- Ailincăi, S.C. 2010a, *Noi considerații referitoare la cercetările arheologice efectuate în așezarea culturii Babadag de la Revărsarea–Dealul Tichilești, jud. Tulcea*, Peuce, S.N. 8, 37-78.
- Ailincăi, S.C. 2010b, *New observations on the First Iron Age Discoveries at Revărsarea–Cotul Tichilești, Isaccea, Tulcea County*, în Bolohan N., Mățău Fl., Tencariu F. (eds.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuaginto anno, Iași*, 351-379.
- Ailincăi, S.C. 2010c, *Noi considerații asupra locuirii din prima epocă a fierului (cultura Babadag) de la Telița–Amza, com. Telița, jud. Tulcea*, Pontica 43, 51-76.
- Ailincăi, S. C. 2011, *Ceramica culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea*, Peuce, S.N. 9, 55-178.
- Ailincăi, S.C., Ailincăi, A. 2012, *Despre locuirea culturii Babadag de la Mahmudia, com. Mahmudia, jud. Tulcea*, Mousaios 17, 97-106.
- Ailincăi, S. C., Constantinescu, M. 2008, *O groapă cu oseminte umane descoperită în așezarea culturii Babadag de la Enisala–Palanca*, în Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 121-131.
- Ailincăi, S. C., Dobrinescu, C. 2006, *Așezarea din perioada timpurie a epocii fierului de la Țibrinu „La lac” (com. Mircea Vodă, jud. Constanța)*, Istros 13, 135-157.
- Ailincăi, S. C., Jugănar, G., Țârlea, A., Mihail, F., Vernescu, M., Ailincăi, A. 2011, *Noi date referitoare la așezarea culturii Babadag de la Enisala–Palanca, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Cercetările arheologice din perioada 2003-2006*, RevArh, S.N. 7, 1-2, 157-199
- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, A., C., Vernescu, M. 2005-2006, *Early Iron Age Complexes with Human Remains from the Babadag Settlement*, Peuce, S.N. 3-4, 77-108.

- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, A., C., Vernescu, M. 2007, *Complexe cu oseminte umane descoperite în așezarea din prima epocă a fierului de la Babadag*, în *Studia In Honorem Florea Costea*, Brașov, 46-76.
- Ailincăi S.C., Micu C. 2006. *L'habitation du premier Âge du Fer de l'établissement de Sarichioi « La Bursuci » (dép. de Tulcea)*, *Pontica* 39, 65-73.
- Ailincăi, S., Micu, C., Maille, M. 2004, *Nouvel établissements du premier Age du Fer découverts au Nord - Ouest de la Dobrudja*, *Peuce*, S.N. 2, 33-40.
- Ailincăi S., Mihail F. 2010, *Psalii din corn descoperite în așezări ale culturii Babadag din nordul Dobrogei*, *Studii de Preistorie* 7, 189-200.
- Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficar, A. 2003, *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, *ArhMold* 26, 307-324.
- Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficar, A. 2006, *A pit with human remains attributed to the Babadag culture discovered in pre-colonial levee lat Orgame*, în Mănucu-Adameșteanu, M. (ed.), *A la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International. 40 ans de recherche archéologiques à Orgamé/Argamum*, București, 81-107.
- Ailincăi, S., Nicic, A., Jugănar, G., Dobrinescu, C. 2004-2005, *Considerații privind realizarea decorului imprimat pe ceramica din prima epocă a fierului în spațiul nord-vest pontic*, *Pontica* 37-38, 111-130.
- Ailincăi, S., Topoleanu, F. 2003, *Noi complexe cu oseminte umane în așezarea de tip Babadag de la Niculișel „Cornet”*, *Peuce*, S.N. 1, 45-50.
- Alexandrescu, P., Morintz, S. 1982, *A propos de la couche précoloniale de Mesambria*, *Pontica* 15, 47-55.
- Andrieșescu, I. 1928, *Arheologia și istoria veche a Dobrogei*, în *Dobrogea. Patru conferințe ale Universității Libere*, Așezământul cultural I.C. Brătianu 4, București, 5-52.
- Aricescu, A. 1965, *Depozitele de bronzuri din Dobrogea*, *SCIV* 16, 1, 17-42.
- Aricescu, A. 1970, *Depozite de unelte, arme și podoabe de bronz din Dobrogea*, *Pontica* 3, 25-76.
- Babeș, M. 1994, *Arheologia*, în Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, vol. 1, București, 94-99.
- Baumann, V. H. 1975, *Noi mărturii istorice dintr-un sondaj arheologic*, *Peuce* 4, 213-232.
- Baumann, V. H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului natural (sec. I-IV p. Chr.)*, *BibliP-A* 1, Tulcea.
- Baumann, V. H. 2003, *Noi săpături de salvare în așezarea rurală antică de la Telița-Amza, jud. Tulcea*, *Peuce*, S.N. 1, 155-232.
- Berciu, D. 1965, *Băștinașii*, în Pippidi, D., M., Berciu, D., *Din Istoria Dobrogei*, I, București, 13-136.

- Berciu, D., Morintz, S., Ionescu, M., Roman, P. 1961, *Șantierul arheologic Cernavodă*, Materiale 7, 49-55.
- Berciu, D., Petrescu-Dîmbovița, M. 1960, *Etapa mijlocie a destrămării orânduirii comunei primitive. Prima epocă a fierului*, în Daicoviciu, C., Condurachi, E., Nestor, I., Ștefan, Gh., Matei, M., D. (resp.), *Istoria Românilor*, I, București, 137-160.
- Cheluță-Georgescu, N. 1979, *Cercetări efectuate în necropola romană (Capidava – 1978)*, Materiale, 179-182.
- Coja, M. 1972, *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman–Argamum (?)*, BMI 41, 3, 33-42.
- Coldstream, J. N. 1977, *Geometric Greece*, Londra.
- Desborough, V. R., d'A. 1952, *Protogeometric Pottery*, Oxford.
- Desborough, V. R., d'A. 1964, *The last mycenaean and their succesors. An Archaeological Survey c.1200-c.1000 B.C.*, Oxford.
- Desborough, V. R., d'A. 1972, *The Greek Dark Ages*, Londra.
- Diaconu, P., Anghelescu, N. 1968, *Urme vechi de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, RevMuz 5, 4, 348-351.
- Dickinson, O. 2006, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and change between the twelfth and eighth centuries BC*, New York.
- Dimitriu, S. 1966, *Cartierul de locuințe din zona de vest a cetății, în epoca arhaică. Săpături 1953-1965*, în Condurachi E. (ed.), *Histria*, II, 11-131.
- Dragomir, I. T. 1974, *Descoperiri hallstattiene în incinta cetății medievale Enisala*, SCIVA 25, 1, 131-136.
- Hänsel, B. 1976, *Beiträge zur regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, I-II, Bonn.
- Hartușche, N. 1972, *Un nou aspect de la sfârșitul epocii bronzului la Dunărea de Jos*, Pontica 5, 59-73.
- Hartușche, N. 1976, *Unele probleme ale postpaleoliticului în lumina săpăturilor din peșterile Dobrogei*, Pontica 9, 13-21.
- Irimia, M. 1974, *Cercetările arheologice de la Rasova - Malul Roșu. Raport Preliminar (Cu privire specială asupra Hallstattului în Dobrogea)*, Pontica 7, 75-137.
- Irimia, M. 1981, *Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14, 67-122.
- Irimia, M. 1983, *Cercetări arheologice în așezarea hallstattiană de la Gura Canliei (jud. Constanța)*, Materiale, 162-171.
- Irimia, M. 1988, *Câteva precizări pe marginea unui articol*, Thraco-Dacica 9, 1-2, 149-152.
- Irimia, M. 2003, *Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag–Kultur–Gemeinschaften betreffend*, Thracia 15, 251-268.

- Irimia, M., Conovici, N. 1989, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu”* (com. Oltina, jud. Constanța), *Thraco-Dacica* 10, 115-154.
- Irimia, M., Conovici, N. 1993, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou*, com. Oltina, jud. Constanța, *Pontica* 26, 51-114.
- Jugănaru, G. 1996, *Câteva date referitoare la relația Babadag III–Basarabi*, *Peuce* 12, 31-38.
- Jugănaru, G. 1997, *Manifestări ale Primei Epoci a Fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn–Mlăjitul Florilor jud. Tulcea)*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, 99-102.
- Jugănaru, G. 2003a, *Pixidele–o formă ceramică mai puțin cunoscută în aria culturii Babadag*, *Peuce*, S.N. 1, 63-74.
- Jugănaru, G. 2003b, *Coroplastica în cultura Babadag*, *Peuce*, S.N. 1, 75-90.
- Jugănaru, G. 2003c, *Inventarul arheologic al așezării de tip Babadag de la Telița–Amza. Campania 2000*, *Peuce*, S.N. 1, 91-112.
- Jugănaru, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, Constanța.
- Jugănaru, G., Ailincăi, S. 2003, *Noi date referitoare la fortificația așezării hallstattiene de la Babadag (jud. Tulcea)*, *Peuce*, S.N. 1, 51-62.
- Jugănaru, G., Baumann, V., H. 2001, *Un topor plat cu aripioare, din fier, descoperit la Telița – Amza, județul Tulcea*, *Thraco-Dacica* 22, 1-2, 205-209..
- Jugănaru, G., Topoleanu, F. 1994, *Gropi funerare în așezarea hallstattiiană de la Niculițel–Cornet (jud. Tulcea)*, *Istros* 7, 71-82.
- László, A. 1972, *O așezare hallstattiiană la Cozia*, *ArhMold* 7, 207-224.
- László, A. 1976, *Über den Ursprung und die Entwicklung der Frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau*, *Thraco-Dacica* 1, 89-98.
- László, A. 1986, *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului” hallstattiian cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, *MemAntiq* 12-14, 65-91.
- László, A. 1989, *Les groupes régionaux anciennes du Hallstatt a l Est de Carpathes*, în *La civilisation du Hallstatt. Bilan d une rencontre*, Liège, 111-129.
- László, A. 1997, *Despre originea, evoluția și cronologia primei epoci a fierului la Dunărea de Jos*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire*, Tulcea, 77-84.
- László, A. 1998, *L’hypothèse italique de Vasile Pârvan et les commencements de l’Âge du Fer dans l’espace carpato-danubien*, *SAA* 5, 19-27.
- László A. 2001, *Prima epocă a fierului. Istoric și caracterizare*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, I, București, 294-327.
- László, A. 2005, *De la prima familie la primele state. Prelegeri de preistorie generală*, Iași.

- Lăzurcă, E., Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1980, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea, Materiale*, 146-156.
- Lungu, V. 1990, *Săpăturile arheologice de salvare de la Ghiolul Pietrei, comuna Independența (Murighiol), jud. Tulcea, Peuce* 10, 63-68, fig. 1-14.
- Mecu, M. 2003, Grigore G. Tocilescu (1850-1909), *inițiatorul arheologiei clasice științifice în România, în Barnea, A. (coord.), Arheologia clasică în România. Primul secol, Cluj-Napoca*.
- Morintz, S. 1964, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag, Dacia, N.S.* 8, 101-118.
- Morintz, S. 1971, *Probleme ale Hallstatt-ului timpuriu din zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag, Peuce* 2, 19-24.
- Morintz, S. 1972, *Probleme ale epocii bronzului în Dobrogea, Pontica* 5, 53-58.
- Morintz, S. 1978, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, București*.
- Morintz, S. 1986, *Săpăturile de la Babadag, 1973-1974, 1977-1981, Materiale*, 58-64.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag), Thraco-Dacica* 8, 1-2, 39-71.
- Morintz, S., Anghelescu, N. 1970, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni, SCIV* 21, 3, 333-415.
- Morintz, S., Jugănar, G. 1995, *Raport privind săpăturile arheologice efectuate în Sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991-1992), Peuce* 11, 177-202.
- Morintz, S., Jugănar, G., Munteanu, M. 1995, *Așezarea din prima epocă a fierului de la Babadag, Cercetări arheologice în aria nord-tracă 1, București*, 222-235.
- Morintz, S., Roman, P. 1969, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului, SCIV* 20, 3, 393-423.
- Morintz, S., Șerbănescu, D. 1974, *Cercetări arheologice la Hârșova și împrejurimi, SCIVA* 25, 1, 47-69.
- Müller-Karpe, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnerfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin*.
- Nestor, I. 1933, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, BerRGK* 22, 11-181.
- Nicic, A. 2008, *Interferențe cultural-cronologice în nord-vestul Pontului Euxin la finele mil II – începutul mil. I a.Chr., Biblioteca Tyrageia* 15, Chișinău.
- Nicic, A., Ailincăi, S. 2003, *K voprosy o tehnike nanesenija štampovannogo dekora na rannegal'statskoj lošenoj stolovoj keramike Karpato-Dunajsko-Pontijskogo regiona, UKŽ* 1, 97-107.
- Oberländer-Târnoveanu, I. 1980, *Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea), Peuce* 8, 55-76.

- Oberländer-Târnoveanu, I., Oberländer-Târnoveanu, E. 1980, *Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din așezarea de la Sarichioi (sec. IV-II î.e.n)*, Peuce 8, 77-142.
- Pârvan, V. 1926, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1953a, *Cetățuia dela Stoicani*, Materiale 1, 13-155.
- Pleiner, R. 2000, *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*, Praga.
- Rența, E. 2008, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița, Târgoviște*.
- Sandars, N., K. 1978, *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean*, Londra.
- Schuchhardt, C. 1924, *Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, PZ 15, 9-27.
- Simion, G. 1977, *Cetatea geto-dacică de la Beștepe (comuna Mahmudia-Tulcea)*, Peuce 6, 31-47.
- Simion, G. 2003a, *Așezarea hallstattiană de la Beidaud–Tulcea*, în *Culturi Antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie și Protoistorie, I*, Tulcea, 79-98.
- Simion, G. 2003b, *Situl hallstattian de la Revărsarea–Tichilești*, în *Culturi Antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie și Protoistorie, I*, Tulcea, 99-114.
- Simion, G., Lăzurcă, E. 1980, *Așezarea hallstattiană de la Beidaud – Tulcea*, Peuce 8, 37-54.
- Sîrbu, V. 1994, *Sacrificii umane și practici funerare insolite în arealul tracic, în Hallstatt și La Tène*, Istros 7, 83-122.
- Sîrbu, V. 1997, *Sacrifices humains et pratiques funéraires insolites dans l'areal thrace du Hallstatt et La Tène*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, 193-221.
- Sîrbu, V., Ailincăi, S.C., Simion, G. 2008, *Jijila–Cetățuie o așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila.
- Sîrbu, V., Jugănar, G. 1999, *Practici magice la tracia culturii Babadag*, în *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 92-104.
- Snodgrass, A, M. 1971, *The Dark Age of Greece. An Archaeological Survey of the eleventh to the eighth centuries BC*, Edinburgh.
- Suceveanu, Al. 1980, *Piese de sculptură și arhitectură din așezarea rurală de epocă romană de la Fântânele (jud. Constanța)*, SCIVA 31, 4, 559-584.
- Ștefan, Gh., Barnea, I., Chivași-Comșa, M., Mitrea, B. 1959, *Săpăturile de la Garvăn*, Materiale 6, 629-651.
- Ștefan, Gh., Florescu, Gr., Canarache, V., Alexandrescu, P., Berciu, D., Casan, I., Dae, M., Eftimie, V., Pippidi, D., Popescu, E., Preda, Fl., Preda, C., Russu, I., Stoian, I., Stoianovici, L., Vulpe, Ec., Vulpe, R., Cizec, E., Coja, M., Florescu, R., Niculescu, V., Petre, A., Simeanu, Gh., Vulpe, A., Dan, C., Doicescu, A. 1954, *Șantierul arheologic Histria (r. Histria, reg. Constanța)*, SCIV 5, 1-2, 69-122.

- Tocilescu, Gr. 1895, *Monumentul de la Adamklissi: Tropaeum Traiani*, publicat în colaborare cu O. Benndorf și G. Niemann, Viena.
- Topoleanu, F., Jugănaru, G. 1995, *Așezarea de tip Babadag de la Niculițel "Cornet" (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988*, Peuce 11, 1995, 203-229.
- Tylecote, R. F. 1976, *A History of Metallurgy*, Londra.
- Țârlea, A., Ailincăi, S. 2010, *Dead Among the Living: Remarks on the treatment of the deceased in the Babadag culture (EIA)*, Anadolu Araştırmaları 19, (2006), Istanbul, 113-136.
- Vișenoiu, S. B. 2003, *Vasile Pârvoan sau de la Episteme la Philosophia (1882-1927)*, în Barnea, Al. (coord.), *Arheologia clasică în România. Primul secol*, Cluj-Napoca, 185-208.
- Vulpe, A. 1965, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur)*, Dacia, N.S. 9, 105-132.
- Vulpe, R. 1928, *Activitatea arheologică în Dobrogea în cei 50 de ani de stăpânire românească, în 1878-1928. Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, 117-144.
- Vuple, R. 1955, *Cercetări în teritoriul rural al Histriei, în Șantierul arheologic Histria*, SCIV 6, 3-4, 541-551.
- Zaharia, E. 1965, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylovanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș*, 1958, Dacia, N.S. 10, 83-104.
- Zaharia, E., Morintz, S. 1965, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, SCIV 16, 3, 451-462.

Noi date referitoare la plastica de lut din așezarea eneolitică de la Radovanu–La Muscalu

Cristian Eduard Ștefan*

Abstract: *In this study the author analyses a group of clay figurines, most of them unpublished, from the Copper Age settlement of Radovanu–La Muscalu. A few aspects as the context and the possible meanings of such artefacts, the role of ethnographic analogies in decoding figurines function or possible explanations for the fragmentary state in which they are discovered are remembered. Over time the specialists expressed many opinions concerning the possible functions of anthropomorphic figurines from the integrating view of fertility and fecundity to the emphasis of an individual identity.*

Rezumat: *În această contribuție autorul analizează un lot de figurine de lut, în mare parte inedite, provenind din așezarea eneolitică de la Radovanu–La Muscalu. Sunt trecute în revistă o serie de aspecte cum ar fi contextul și semnificația acestor tipuri de artefacte, rolul analogiilor etnografice în depistarea eventualelor funcții ale figurinelor sau posibilele explicații pentru starea fragmentară în care sunt descoperite cele mai multe dintre ele. De-a lungul vremii au fost exprimate mai multe păreri de către specialiști cu privire la posibilele funcții ale figurinelor antropomorfe, de la viziunea integratoare a unui cult al fecundității și fertilității la afirmarea unei identități individuale.*

Key words: *clay figurines, Boian-Spaștov, settlement, Chalcolithic, Radovanu, context.*

Cuvinte cheie: *figurine de lut, Boian-Spaștov, așezare, eneolitic, Radovanu, context.*

Introducere

Printre colecțiile Institutului de Arheologie Vasile Pârvan din București se află și materialele arheologice rezultate din campaniile arheologice întreprinse de E. Comșa în așezarea de tip Boian-Spaștov de la Radovanu–La Muscalu. În studiul de față vom prezenta un lot de 44 de figurine de lut antropomorfe și zoomorfe din această interesantă așezare eneolitică, cea mai mare parte a acestora fiind publicate acum pentru prima oară.

Așezarea eneolitică de la Radovanu a fost investigată vreme de peste trei decenii de către Eugen Comșa, cu rezultate spectaculoase, din păcate multe dintre acestea fiind publicate sumar¹. La Radovanu avem de-a face, de fapt, cu un ansamblu de

* Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” al Academiei Române, str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București.

¹ Comșa 1974, 14-18, 115-117, 133-135, 159-164, 196-197, 216-218; Comșa 1990.

patru arii arheologice diferite: așezarea pe înălțime, așezarea din zona joasă, zona „atelierelor” și necropola². Dintre acestea, așezarea înaltă evoluează de-a lungul a patru etape distincte, oferind o perspectivă unică pentru modificările survenite în cultura materială de-a lungul întregii *faze Spanțov*.

Cu ocazia ordonării materialului arheologic provenind din această interesantă așezare, aflat în depozitele Institutului de Arheologie din București, am redescoperit lotul de figurine care va face obiectul contribuției de față.

Catalogul pieselor

- 1) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-au păstrat torsul și parțial un braț, culoare gri-deschis, nedecorată, descoperită în 1963, în nivelul 3 (Pl. I/9).
- 2) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-a păstrat piciorul stâng, cu genunchiul și glezna bine profilate, culoare cărămiziu-deschis, decorată cu incizii spiralice, cercuri și linii, descoperită în 1965, în nivelul 2, locuința C, partea de vest (Pl. II/1).
- 3) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-a păstrat numai o parte din picioare, culoare neagră, decorată cu incizii spiralice și linii, descoperită în 1961, în nivelul 1, locuința 8 (Pl. III/6).
- 4) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte dintr-un picior, culoare cărămizie, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, șanțul 36 (Pl. III/7).
- 5) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-a păstrat o parte din piciorul stâng și puțin din spate, culoare gri, nedecorată, cu suprafața netezită, descoperită în 1961, în nivelul 1, locuința 5 (Pl. III/8).
- 6) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-au păstrat o parte din piciorul stâng și o parte din spate, culoare cărămiziu, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, șanțul 4, c. 9-10 (Pl. IV/1).
- 7) Figurină zoomorfă, fragmentară, lipsește doar partea superioară a spatelui, culoare gri, cu suprafața netezită, nedecorată, descoperită în 1978, în nivelul 4 (Pl. VI/1).
- 8) Figurină zoomorfă, fragmentară, culoare cărămiziu-deschis, nedecorată, descoperită în 1980, în nivelul 3, locuința 4 (Pl. VI/2).

² Comșa 1990, 68-70, fig. 29.

Pl. I. Plastica antropomorfă de la Radovanu–La Muscalu. 1-3. Nivelul 4; 4-10. Nivelul 3 / Anthropomorphic figurines from Radovanu–La Muscalu. 1-3. Level 4; 4-10. Level 3.

Pl. II. Plastica antropomorfă de la Radovanu–La Muscalu. 1-8. Nivelul 2 /
Anthropomorphic figurines from Radovanu–La Muscalu. 1-8. Level 2.

- 9) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-au păstrat o parte din corp și un braț, culoare cărămiziu-închis, nedecorată, ardere neglijentă, descoperită în 1980, în nivelul 4, locuința 1 (Pl. I/1).
- 10) Figurină zoomorfă, fragmentară, culoare cărămizie, ardere neglijentă, suprafața netezită, *passim* (Pl. VI/3).
- 11) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-au păstrat o parte din piciorul stâng și din spate, culoare cărămiziu-închis, suprafața netezită, nedecorată, descoperită în 1973, în nivelul 3, șanțul III/2, c. 1 (Pl. I/4).
- 12) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-a păstrat cea mai mare parte a corpului, culoare cărămiziu-închis, triunghiul pubian incizat, șoldurile și abdomenul puternic reliefate sugerând starea de graviditate, nedecorată, descoperită în 1979, în nivelul 3, în colțul de NV al locuinței 2 (Pl. I/5).
- 13) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-au păstrat torsul și abdomenul ușor reliefat, sugerând starea de graviditate, culoare cărămiziu-închis, decorată pe față și pe spate cu linii incizate în unghi. Zona inferioară a abdomenului este marcată de două linii orizontale paralele sub care se pot observa mai multe linii curbe, descoperită în 1961, în nivelul 1, locuința 2 (Pl. IV/2).
- 14) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-a păstrat o parte din piciorul stâng și din spate, culoare cărămiziu-deschis, decorată cu linii incizate paralele și spirale pe față și pe spate, descoperită în 1965, în nivelul 2, șanțul I, caseta 2 (Pl. II/2).
- 15) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-au păstrat o parte din piciorul drept și o parte din spate, genunchiul reliefat, triunghiul pubian incizat, culoare cărămiziu-deschis, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, șanțul 4, c. 3 (Pl. IV/3).
- 16) Figurină antropomorfă, fragmentară, posibil de tip *Ianus*, s-au păstrat numai capul și gâtul, culoare cărămiziu-închis, nedecorată, descoperită în 1965, în nivelul 2, șanțul I, caseta 2 (Pl. II/3).
- 17) Figurină antropomorfă, fragmentară, s-a păstrat numai jumătatea dreaptă din tors și abdomen, culoare cărămiziu-închis, suprafața netezită, descoperită în 1961, în nivelul 1, locuința 2 (Pl. IV/4).
- 18) Figurină antropomorfă feminină, fragmentară, s-a păstrat numai partea stângă din tors și spate, culoare cărămiziu-deschis, decorată pe față și pe spate cu linii incizate, paralele, uneori formând romburi, descoperită în 1971, *passim* (Pl. V/5).
- 19) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din piciorul stâng, culoare cărămiziu-deschis, suprafața netezită, nedecorată, descoperită în 1973, în nivelul 2, în partea de sud-vest a locuinței 2 (Pl. II/4).

20) Figurină antropomorfă, s-a păstrat numai partea dreaptă și o proeminență reprezentând probabil unul dintre brațe, culoare cărămiziu-închis, nedecorată, suprafața netezită, descoperită în 1965, în nivelul 2, locuința C (Pl. II/5).

Pl. III. Plastica antropomorfă de la Radovanu–La Muscalu. 1-5. Nivelul 2; 6-8. Nivelul 1
/ *Anthropomorphic figurines from Radovanu–La Muscalu. 1-5. Level 2; 6-8. Level 1.*

21) Figurină antropomorfă, puternic stilizată, întregă, cel mai probabil utilizată ca pandantiv, culoare cărămiziu-deschis, nedecorată, descoperită în 1968, în nivelul 2, şanţul IV, c. 1 (Pl. II/6).

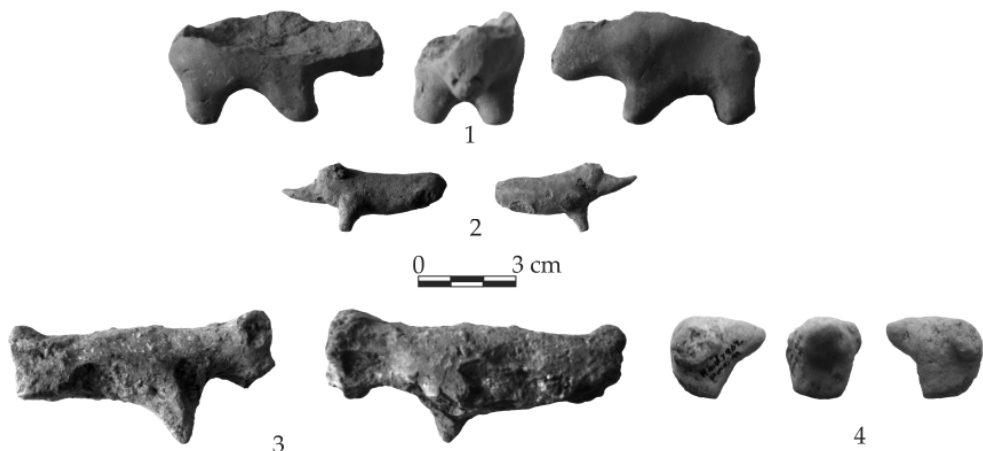
Pl. IV. Plastica antropomorfă de la Radovanu–La Muscalu. 1-8. Nivelul 1 / Anthropomorphic figurines from Radovanu–La Muscalu. 1-8. Level 1.

- 22) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte dintr-un picior, culoare cărămiziu-închis, nedecorată, descoperită în 1964, passim (Pl. V/6).
- 23) Figurină antropomorfă fragmentară, posibil masculină, s-a păstrat numai partea superioară fără cap și o parte din brațe, culoare cărămiziu-închis, arsă neglijent, pe suprafață se observă niște striuri verticale făcute cu o materie vegetală, nedecorată, descoperită în 1968, în nivelul 2, șanțul I, c. 5 (Pl. II/7).
- 24) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din piciorul stâng, culoare cărămiziu-deschis, suprafața netezită, nedecorată, descoperită în 1965, în nivelul 2, șanțul I, c. 2 (Pl. II/8).
- 25) Figurină antropomorfă fragmentară, feminină, s-a păstrat parțial jumătatea stângă, culoare cărămiziu-închis, suprafața netezită, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, locuința 4 (Pl. IV/5).
- 26) Figurină antropomorfă, puternic stilizată, întreagă, cel mai probabil utilizată ca pandantiv, perforată în partea superioară, culoare cărămizie, nedecorată, descoperită în 1963, în nivelul 2 (Pl. III/1).
- 27) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat o parte din piciorul stâng, culoare cărămiziu-închis, suprafața netezită, nedecorată, descoperită în 1981, în nivelul 4, șanțul E 3 (Pl. I/2).
- 28) Figurină zoomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din cap, culoare cărămiziu-deschis, descoperită în 1961, în nivelul 1, șanțul 14, c. 5 (Pl. VI/4).
- 29) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din piciorul stâng, culoare cărămiziu-deschis, suprafața netezită, nedecorată, descoperită în nivelul 2, șanțul II, c. 3 (Pl. III/2).
- 30) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai piciorul stâng, culoare cărămiziu deschis, nedecorată, ardere neglijentă, descoperită în 1964, în zona necropolei (Pl. V/4).
- 31) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte reprezentând cel mai probabil un picior perforat în dreptul gleznei, culoare cărămiziu-deschis, suprafața netezită, descoperită în 1968, în nivelul 2, șanțul IV, c. 3 (Pl. III/3).
- 32) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din piciorul drept, culoare cărămiziu-deschis, ardere neglijentă, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, locuința 5 (Pl. IV/6).
- 33) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din piciorul drept, culoare cărămiziu-deschis, suprafața netezită, nedecorată, descoperită în 1965, în nivelul 2, șanțul I, suprafața 2 (Pl. III/4).
- 34) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din jumătatea inferioară, culoare cărămiziu-închis, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, șanțul 13, c. 5 (Pl. IV/7).

35) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte dintr-un picior, culoare neagră, suprafaţa netezită, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, locuinţa 3 (Pl. IV/8).

Pl. V. Plastica antropomorfă de la Radovanu–La Muscalu. 1-3. Nivelul 1; 4. Necropolă; 5-6. *passim* / Anthropomorphic figurines from Radovanu–La Muscalu. 1-3. Level 1; 4. Necropolis; 5-6. *passim*.

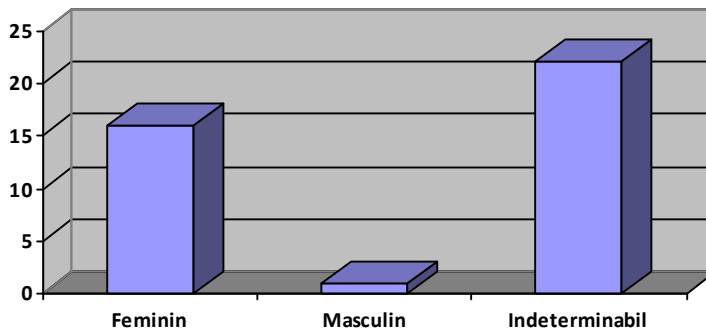
Pl. VI. Plastica zoomorfă de la Radovanu–La Muscalu. 1. Nivelul 4; 2. Nivelul 3; 3. *passim*; 4. Nivelul 1 / *Zoomorphic figurines from Radovanu–La Muscalu. 1. Level 4; 2. Level 3; 3. passim; 4. Level 1.*

- 36) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte reprezentând cel mai probabil un picior, culoare cărămiziu-închis, nedecorată, descoperită în 1969, în nivelul 2, într-una dintre locuințe (Pl. III/5).
- 37) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din piciorul stâng, cu degetele reliefate, culoare cărămiziu-închis spre brun, cu o perforație în dreptul gleznei, nedecorată, descoperită în 1961, în nivelul 1, șanțul 4 (Pl. V/1).
- 38) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte din piciorul drept, culoare brun-închis, nedecorată, descoperită în 1971, în nivelul 3, locuința 3 (Pl. I/6).
- 39) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte dintr-un picior, culoare brun-închis, suprafața lustruită, nedecorată, descoperită în 1978, în nivelul 3, locuința 4 (Pl. I/7).
- 40) Figurină antropomorfă fragmentară, s-a păstrat numai o parte dintr-un picior, culoare brun-închis, suprafața lustruită, nedecorată, descoperită în 1981, în nivelul 4, șanțul D 3, c. 3 (Pl. I/3).
- 41) Figurină zoomorfă (?) fragmentară, s-a păstrat numai o parte din corp, culoare cărămiziu-deschis, descoperită în 1963, în nivelul 1 (Pl. V/2).
- 42) Figurină antropomorfă fragmentară, feminină, s-a păstrat cea mai mare parte a jumătății superioare a corpului, fără cap și o parte dintr-un braț, cu brațele în poziția orantei, culoare brun-închis, suprafața netezită, sânii reliefați, nedecorată, descoperită în 1975, în nivelul 3, șanțul VI/4 (Pl. I/8).

- 43) Figurină antropomorfă fragmentară, feminină, s-a păstrat jumătatea superioară a piciorului stâng, culoare brun-închis, decorată cu linii incizate orizontale și în spirală, descoperită în 1975, în nivelul 3, șanțul VII/4 (Pl. I/10).
- 44) Figurină antropomorfă fragmentară³, feminină, s-a păstrat în cea mai mare parte a ei, culoare beige-deschis, sânii reliefați, abdomenul ușor reliefat, brațele în poziția orantei, descoperită în nivelul 1, locuința 9 (Pl. V/3).

Gesturi, contexte, semnificații

Privind în ansamblu piesele descrise mai sus putem face câteva observații de ordin general. Astfel, dintre cele 44 de figurine de lut, cele mai multe sunt antropomorfe (39), numai patru fiind sigur zoomorfe, iar alta fiind incertă. Dintre figurinele antropomorfe majoritatea zdrobitoare au fost descoperite în stare fragmentară, iar 16 dintre cele 39 sunt feminine, una probabil masculină, iar pentru 22 nu s-a putut determina sexul (Grafic 1).

Grafic. 1. Genul figurinelor antropomorfe / Graphic 1. The gender of anthropomorphic figurines.

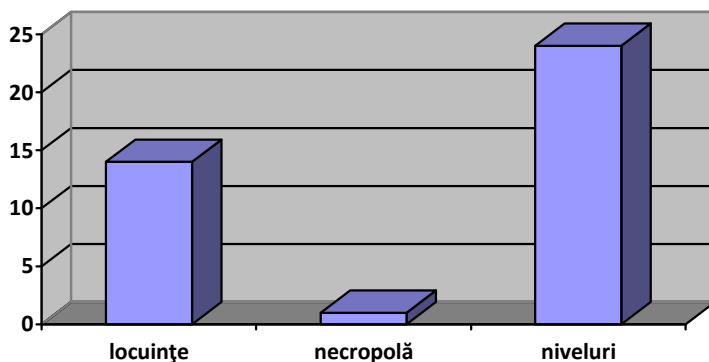
În ceea ce privește contextul descoperirii, dintre cele 39 de figurine antropomorfe, 14 au fost descoperite în locuințe, una în zona necropolei (fără alte amănunte), iar restul de 24 în nivelurile ocupaționale (Grafic 2).

Acest lucru constituie un indiciu important referitor la funcția unor astfel de piese, care par să aibă o legătură puternică cu sfera domestică de activitate. De altfel, acest lucru a fost observat și de către alți autori cu câteva decenii în urmă⁴. În împărțirea sa de esență structuralistă în două sfere simbolice *domus* și *agrios*, Ian Hodder plasa

³ Comșa 1974, 196-197, fig. 77/1; Comșa 1990, 102, fig. 48/1.

⁴ Hodder 1990, 53-70, fig. 3.5. Aproximativ aceeași concluzie și la Chapman pentru aria vinčiană (Chapman 1981, 65-66).

figurinele în prima sferă, alături de femei, cuptoare, locuințe, utilizarea ceramicii, decorare, scaune și mese miniaturale, țesut și tors, procesarea și stocarea hranei vegetale și diversele „semne”, cum ar fi tăblițele incizate.

Grafic 2. Contextul descoperirii figurinelor antropomorfe / *Graphic 2. The context of discovery for anthropomorphic figurines.*

În ceea ce privește distribuția spațială a figurinelor din locuințele descoperite în cele patru niveluri de la Radovanu avem următoarea situație. În cel mai vechi nivel (4), în singura locuință cercetată a fost descoperită o figurină (Pl. I/1). În nivelul 3 au fost găsite câte o figurină antropomorfă în locuințele 2, 3 și 4 și o figurină zoomorfă în locuința 4 (Pl. VII/1)⁵. În nivelul următor (2) există o situație interesantă: trei figurine antropomorfe au fost descoperite în aceeași locuință – C, aceasta având o poziție oarecum centrală în raport cu celelalte (Pl. VII/2); pentru cel mai recent nivel (1) figurine antropomorfe au fost descoperite în locuințele 2, 3, 4, 8 și 9 (câte una) și în locuința 5 (două piese) (Pl. VIII).

Pentru E. Comșa, autorul cercetărilor arheologice de la Radovanu, semnificația figurinelor antropomorfe și zoomorfe este legată în principal de cultul fertilității⁶. Fără a fi neapărat greșită, o astfel de interpretare păcătuiește prin caracterul ei reduționist, fără îndoială funcțiile simbolice ale unor astfel de piese fiind multiple⁷.

Una dintre aceste funcții a fost dovedită magistral de către L. E. Talalay pentru cinci comunități neolitice mijlocii din nordul Peloponesului (peștera Franchthi, Corint, Lerna, Akrotas și Asea). Acolo au fost identificate picioare de figurine feminine

⁵ În locuințele 2 și 3 din nivelul 3 au fost descoperite fragmente ceramice reprezentând „importuri” din ariile Hamangia și Precucuteni (Comșa 1990, 114-115).

⁶ Comșa 1974, 198-199; Comșa 1990, 104.

⁷ Pentru o scurtă trecere în revistă a acestora vezi și Ștefan 2007, 71-76; de asemenea, o privire de ansamblu la Talalay 1994, 165-183.

interpretate ca mijloace de comunicare, de încheiere a unor alianțe între comunități în vreme de criză, semne ale unor legături de rudenie non-rezidențiale sau markeri ai unor legături maritale intercomunitare⁸. În această ordine de idei, putem observa că o parte însemnată a figurinelor descoperite la Radovanu (cel puțin 18 din 39) reprezintă picioare de figurine care ar fi putut îndeplini unul dintre aceste scopuri în contextul eneoliticului timpuriu de la Dunărea de Jos.

Numărul figurinelor va crește exponențial odată cu apariția și răspândirea stilului ceramic Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI. Radian Andreescu analizează în lucrarea sa peste 1200 de statuete și vase antropomorfe, dintre acestea 430 fiind descoperite numai în așezarea de la Căscioarele–*Ostroveț*⁹. De asemenea, cercetările arheologice exemplare întreprinse în cadrul proiectului germano-român de la Pietrele au scos la iveală un număr de 391 de figurine antropomorfe și 66 zoomorfe din lut, dar și altele confecționate din os, marmură și aur¹⁰. Pentru S. Hansen figurinele sunt parte a unui limbaj simbolic comun în neo-eneoliticul sud-est european¹¹.

Revenind la figurinele de la Radovanu, pentru cele păstrate în proporție mai mare, putem observa o gestică anume pentru o parte dintre ele. Astfel, pentru figurina de la Pl. I/8 și pentru cea de la Pl. V/3 observăm că brațele sunt îndoite de la cot în sus, sugerând poziția *orantei*¹². Altele au brațele întinse lateral, formând o linie perpendiculară pe axul corpului, în formă de cruce¹³ (Pl. I/1, 9; II/7).

O mică parte dintre piesele analizate de noi sunt decorate (Pl. I/10; II/1, 2; III/6; IV/2; V/5) cu diverse motive incizate, unghiulare, spiralice sau liniare (Grafic 3). De asemenea, pentru piesa de la Pl. V/3, E. Comșa a observat că “suprafața ei a fost vopsită în întregime cu o culoare gălbuie, pe care este posibil să fi avut ornamente pictate”¹⁴. Acesta a formulat destul de convingător două posibile explicații pentru decorul prezent pe unele din figurinele aparținând culturii Boian: o primă categorie redau tatuaje, și anume acelea “înfățișate cu picioarele despărțite și elementele componente ale motivelor ornamentale tatuate erau separate pe fiecare membru sau pe fiecare parte a corpului”, iar cea de-a doua categorie reprezintă piese pe care este redată îmbrăcămintea¹⁵. Conform acestei departajări, în cazul celor cinci piese incizate de la Radovanu, considerăm că cele de la Pl. III/6, IV/2 și V/5 ar putea reda elemente

⁸ Talalay 1987, 161-169.

⁹ Andreescu 2002, 13.

¹⁰ Hansen 2011, 121.

¹¹ Hansen 2011, 121.

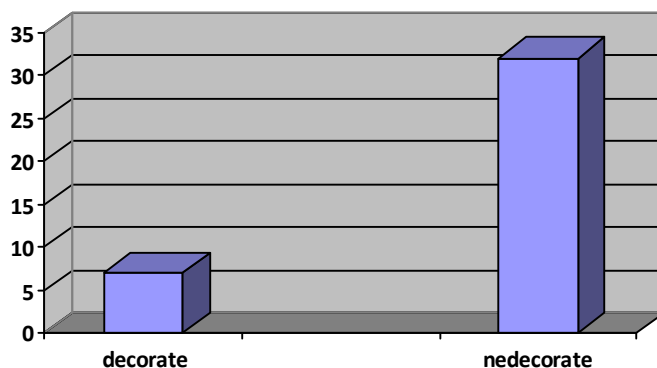
¹² Voinea 2005, 386-388. Un punct de vedere diferit la Dumitrescu 1979, 73.

¹³ Voinea 2005, 384-385.

¹⁴ Comșa 1990, 102.

¹⁵ Comșa 1974, 169-179. O părere opusă la Marinescu-Bîlcu 1974, 96.

ale unor posibile costume, în timp ce piesele ilustrate la Pl. I/10 și II/1, 2 ar putea ilustra niște personaje tatuate.

Grafic 3. Proporția figurinelor decorate / *Graphic 3. The proportion of decorated figurines.*

O altă caracteristică observată la unele dintre piesele analizate de noi este o proeminență mai mare sau mai mică prezentă în zona abdomenului, sugerând faptul că personajul redat era o femeie însărcinată. Este cazul pieselor ilustrate în Pl. I/5, IV/2 și V/3, posibil și al altor piese, a căror stare fragmentară ne împiedică însă să tragem orice concluzie în această direcție.

Un lucru care sare în ochi la analiza pieselor de la Radovanu, dar și în general în aria culturilor neo-eneolitice din sud-estul Europei, este raritatea reprezentărilor de personaje masculine. Două astfel de personaje au fost descoperite în așezarea de la Ipotești, una dintre piese fiind publicată cu câteva decenii în urmă¹⁶. De altfel, statistici mai noi confirmă această aserțiune pentru eneoliticul de la Dunărea de Jos, doar 1% dintre figurinele gumelnițene și 3% dintre cele cucuteniene reprezentând figuri masculine¹⁷. O astfel de observație este greu de interpretat astăzi, între organizarea socială a unei culturi și sistemele ei simbolice neexistând o legătură directă și clară, în concepția unora dintre specialiștii care s-au ocupat de această problemă¹⁸.

Pentru D. Bailey, multitudinea de figurine feminine ar fi expresia tensiunii de gen în cazul așezărilor de la Golyamo Delchevo și Ovcharovo în mil. V a.Chr. Astfel, identitățile masculine erau exprimate prin ritualul public și consumul de produse exotice (în special în sfera comportamentului funerar) existând probabil o presiune în sensul acumulării de putere și prestigiu și în interiorul așezărilor-tell. Fiindu-le oprit

¹⁶ Comșa 1974, 197, fig. 76/3.

¹⁷ Monah 1997, 208; Andreescu 2002, 89; Palincaș 2008, 161.

¹⁸ Talalay 1994, 171.

accesul la astfel de materiale exotice (cupru, aur, Spondylus), femeile îşi cereau accesul la putere prin intermediul lutului ars, mai tradiţional şi mai neutru¹⁹. Desigur că această interpretare nu poate fi extrapolată pentru întreg eneoliticul sud-est european, contextele diferenţiindu-se de la o arie la alta, ba chiar de la o aşezare la alta.

Importanţa contextului descoperirii unor piese precum figurinele antropomorfe este subliniată de două studii relativ recente despre comunităţile Zapotec din Valea Oaxaca, Mexic, stabilite în zonă între 1700-1400 a.Chr.²⁰. La un moment dat, între 1150-850 a.Chr. se observă un proces de stratificare socială la aceste comunităţi, proces reflectat în figurinele de lut care reprezintă personaje cu *autoritate* (bărbaţi, ilustrate în poziţie şezândă cu mâinile pe genunchi) şi personaje *supuse* (bărbaţi şi femei, ilustrate în picioare, cu faţa în jos, cu mâinile încrucişate pe piept). Partea foarte interesantă este că această stare de fapt îşi găseşte o corespondenţă uimitoare în comportamentul funerar al acestor comunităţi: astfel sub podeaua unei locuinţe datată pe la cca. 900 a.Chr. a fost descoperită o scenă alcătuită dintr-un personaj masculin, cu autoritate, plasat deasupra a trei personaje supuse. Scena îşi găseşte analogii perfecte în mormântul 26 de la Coclé, Panama, unde a fost descoperit un şef, personaj masculin, înmormântat deasupra a 21 de subordonaţi, în poziţie întins, cu faţa în jos²¹.

Comparând ideile exprimate în lucrarea sa din 1968 (*Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from Prehistoric Near East and Mainland Greece*, Londra) cu cele exprimate de-a lungul ultimelor decenii cu privire la interpretarea figurinelor antropomorfe, P. J. Ucko constată că specialiştii nu şi-au pus o serie de întrebări cum ar fi²²:

- 1) De ce nu a fost investigat faptul că unele societăţi confecţionau figurine, iar altele nu?
- 2) De ce nu a fost analizat faptul că unele comunităţi produceau mai multe figurine decât altele şi de ce variază proporţia pe sexe?
- 3) De ce există o diferenţă calitativă în confecţionarea figurinelor?

Concluzia la care ajunge Ucko este că figurinele pot fi interpretate cu condiţia să evităm categoriile de clasificare monolite şi încercările de a „potrivi” materialul arheologic descoperit prin săpături cu interpretări de natură „dogmatică”.

Figurinele zoomorfe de la Radovanu–La Muscalu sunt prea puţin numeroase pentru a încerca o analiză asupra lor, fie ea şi sumară. Ne vom mulţumi să precizăm câteva detalii. Astfel, au fost descoperite numai patru figurine zoomorfe certe, dintre

¹⁹ Bailey 1996, 294.

²⁰ Marcus 1996, 285-291; Marcus 1999, 67-96.

²¹ Marcus 1996, 190.

²² Ucko 1996, 303-304.

care numai pentru trei știm contextul. Două au fost găsite în nivelurile ocupaționale (una în nivelul 4 și alta în nivelul 1), iar cea de-a treia în locuința 4 din nivelul 3. Trebuie să precizăm faptul că nu avem până la această dată nici o lucrare dedicată exclusiv figurinelor zoomorfe din neo-eneoliticul sud-est european, ci numai mici studii disparate sau capitole în monografiile de sit sau de culturi. Interpretarea lor merge pe aceeași linie a fecundității și fertilității (confecționarea lor ar ajuta la sporirea turmelor)²³. O viitoare analiză a figurinelor zoomorfe pe contextele specifice de descoperire, în asocierea lor cu alte elemente ale culturii materiale împreună cu care au fost găsite, ar aduce probabil noi indicii cu privire la rolul acestora în cadrul societăților neo-eneolitice. La vechii chinezi reprezentările zoomorfe ilustrau animalele sacrificate, care aveau puterea de a-i ajuta pe prezicători²⁴. Conform lui K. C. Chang „to make animal offerings was a concrete means of achieving communication between heaven and earth, the dead and the living”²⁵.

În loc de concluzii

Plastica de lut analizată de noi în această contribuție se înscrie în „canoanele” primei jumătăți a mil. V a.Chr., la Dunărea de Jos²⁶. Descoperiri de piese mai mult sau mai puțin similare au fost făcute la Ipotești, Vidra, Pietrele²⁷, Tangâru²⁸, Nanov–Vistireasa 3²⁹. Încercări de tipologii ale plasticii antropomorfe au fost făcute și pentru neoliticul de la sud de Dunăre, unele dintre ele destul de sofisticate³⁰.

Așa cum afirmam mai sus, de mare importanță este contextul descoperirii unor figurine antropomorfe sau zoomorfe pentru încercările noastre de a le interpreta posibilele funcții. Astfel, figurina ilustrată de noi la Pl. I/5 a fost descoperită în locuința 2 din nivelul 3 de la Radovanu, considerată de către Eugen Comșa o locuință obișnuită, dar interpretată de alți cercetători ca sanctuar³¹.

²³ Comșa 1974, 198-199; Comșa 1990, 104; Comșa 1994, 18; Marinescu-Bîlcu 1974, 102-103.

²⁴ Marcus 1996, 287.

²⁵ Chang 1983, 65.

²⁶ Pentru o privire diacronică asupra acestor “canoane” vezi, de exemplu, Andreescu 2007, pentru Valea Teleormanului sau Comșa 1994, pentru neo-eneoliticul dintre Carpați și Dunăre.

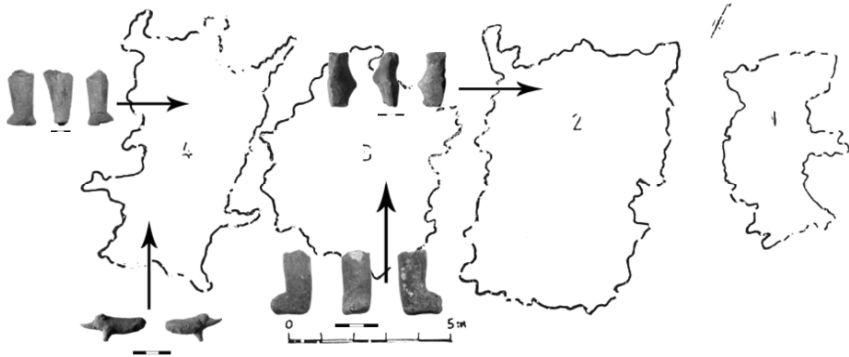
²⁷ Comșa 1974, 196-197, fig. 75-77.

²⁸ Berciu 1961, 507-509.

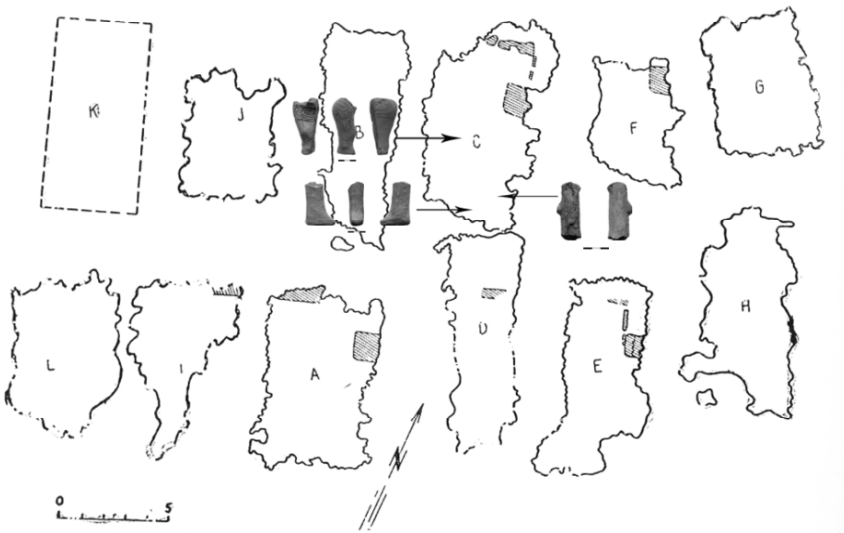
²⁹ Cercetări proprii, inedite, din vara anului 2012.

³⁰ Vajsov 1998, 107-141.

³¹ Lazarovici, Lazarovici 2006, 535-536.

1

2

Pl. VII. Distribuția figurinelor din locuințe de la Radovanu-La Muscalu. 1. Nivelul 3 (după Comșa 1990, fig. 32, cu modificări); 2. Nivelul 2 (după Comșa 1990, fig. 33, cu modificări) / Spatial distribution of figurines from dwellings at Radovanu-La Muscalu. 1. Level 3 (after Comșa, fig. 32, modified); 2. Level 2 (after Comșa 1990, fig. 33, modified).

În altă ordine de idei, la Tangâru, în bordeiul nr. 3, au fost descoperite zece figurine zoomorfe reprezentând oi, puse de Dumitru Berciu în legătură cu un „cult legat de creșterea animalelor domestice”³². De asemenea, în locuința nr. 4 din nivelul Sălcuța III din așezarea eponimă a fost descoperită o figurină feminină printre greutatețile de lut de pe o laviță din locuință³³.

Pentru J. Chapman era evident în momentul elaborării lucrării sale despre cultura Vinča că funcția figurinelor neolitice ține mai degrabă de ritual decât de o religie pe deplin formată. Urmându-i pe Burns și Laughlin el accentuează cele cinci funcții „politice” ale ritualului³⁴:

- 1) mecanism de control social prin moralitate normativă;
- 2) rezolvarea conflictelor sociale;
- 3) menținerea solidarității sociale prin activitate comunitară și identitate de grup;
- 4) menținerea stratificării sociale, definită sau legitimată prin ritual;
- 5) menținerea structurii de putere prin restrângerea accesului la ritual numai șefilor.

Puținele descoperiri de figurine în contexte asigurate din aria vinčiană ne arată asocierea acestora cu o varietate de activități domestice³⁵.

Mai târziu, J. Chapman și-a pus problema fragmentării obiectelor recuperate din săpăturile arheologice în diferite contexte. Printre acestea, unele dintre cele mai numeroase (probabil după fragmentele ceramice) sunt figurinele, antropomorfe și zoomorfe³⁶. Ducând analiza mai departe, la nivelul așa-numitelor „scene de cult” sau contexte mai speciale care conțin (și) figurine cum ar fi cele de la Ovcharovo, Ghelăiești, Tărtăria, Sultan sau Buznea, Chapman concluziona că există un contrast între două principii, unul al integrării și celălalt al fragmentării. Aici ar predomina principiul setului, care simbolizează integrarea acțiunii comunitare într-un moment crucial în ciclul practicilor sociale³⁷.

³² Berciu 1961, 508.

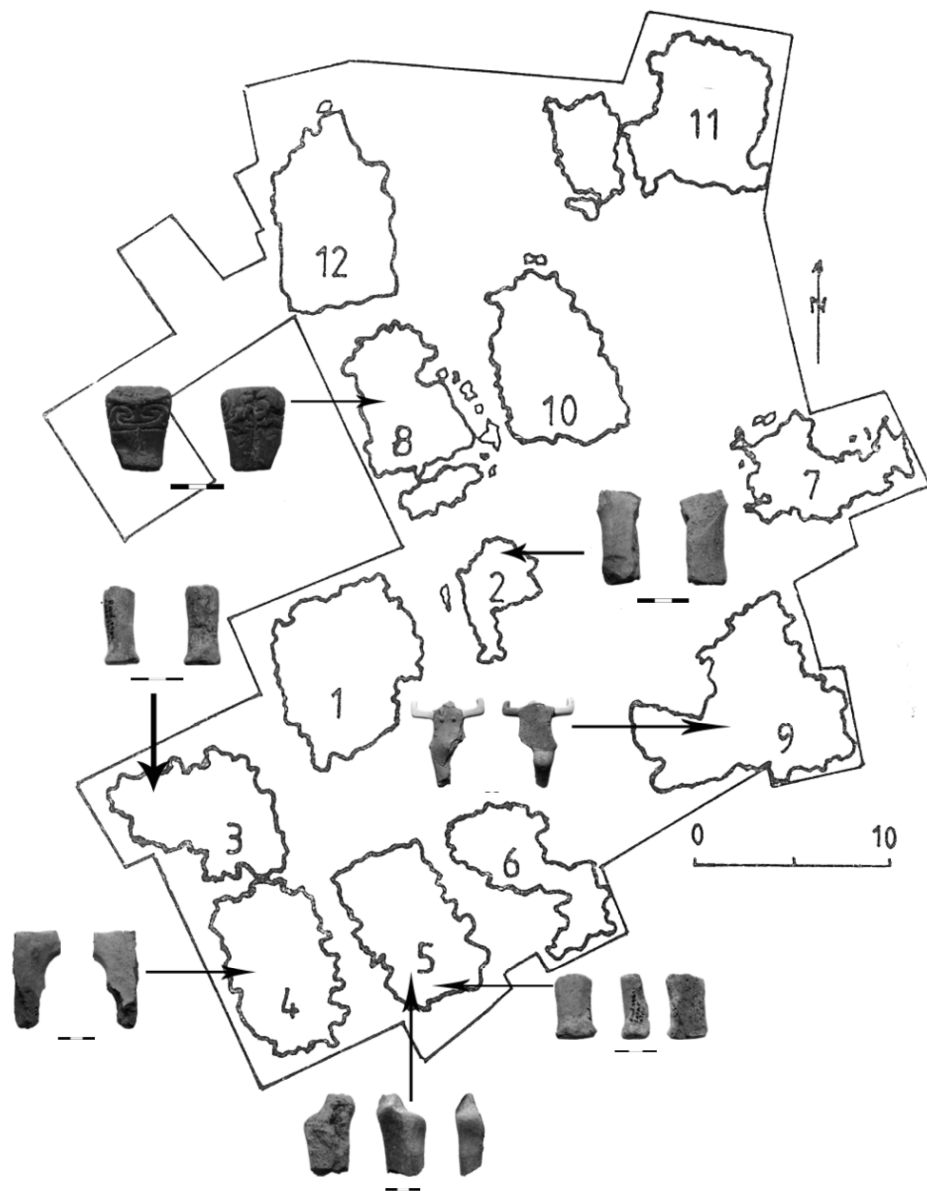
³³ Berciu 1961, 179-182, fig. 37, 40 și 41; 333-334, fig. 153/1, 158/1.

³⁴ Chapman 1981, 72.

³⁵ Chapman 1981, 73, Table 26.

³⁶ Chapman 2000, 68-79.

³⁷ Chapman 2000, 108-112.

Pl. VIII. Distribuția spațială a figurinelor în locuințele din nivelul 1 de la Radovanu–La Muscalu / Spatial distribution of figurines from dwellings at Radovanu–La Muscalu (după / after Comșa 1990, fig. 38, modified / cu modificări).

Din cele expuse mai sus rezultă că domeniul interpretării figurinelor este unul dinamic și spectaculos, mereu supus reevaluărilor și reinterprețării, de la stăruința unui cult al fecundității și fertilității și a unei *Zeite Mamă* discutabile la colonizarea trecutului cu diverse proiecții sau fantasme aparținând unor ideologii foarte actuale³⁸.

³⁸ Dragoman 2010, 213-222.

Bibliografie

- Andreescu, R.R. 2002, *Plastica antropomorfă gumelniţeană. Analiză primară*, Bucureşti.
- Andreescu, R.R. 2007, *Valea Teleormanului. Consideraţii asupra plasticii antropomorfe*, Studii de Preistorie 4, 53-65.
- Bailey, D. 1996, *The Interpretation of Figurines: the Emergence of Illusion and New Ways of Seeing*, Cambridge Archaeological Journal 6, 2, 291-195.
- Berciu, D. 1961, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti.
- Chang, K.C. 1983, *Art, Myth, and Ritual: the Path to Political Authority in Ancient China*, Harvard University Press.
- Chapman, J. 1981, *The Vinča culture of South-East Europe: studies in chronology, economy and society*, BAR International Series 119.
- Chapman, J. 2000, *Fragmentation in archaeology: People, places and broken objects in the prehistory of South Eastern Europe*, Londra.
- Comşa, E. 1974, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti.
- Comşa, E. 1990, *Complexul neolitic de la Radovanu*, CCDJ 8, 5-126.
- Comşa, E. 1994, *Consideraţii cu privire la credinţele şi ritualurile din epoca neolitică din ţinuturile dintre Carpaţi şi Dunăre*, Pontica 27, 7-18.
- Dragoman, A. 2010, *Archaeology, media and dominant ideology in today's Romania*, Caiete ARA 1, 213-222.
- Dumitrescu, Vl. 1979, *Arta culturii Cucuteni*, Bucureşti.
- Hansen, S. 2011, *Figurines in Pietrele: Copper Age ideology*, Documenta Praehistorica 38, 117-129.
- Hodder, I. 1990, *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Societies*, Cambridge.
- Lazarovici, Gh., Lazaraovici, C.M., *Arhitectura neoliticului şi epocii cuprului din România. I. Neoliticul*, Iaşi.
- Marcus, J. 1996, *The Importance of Contexts in Interpreting Figurines*, Cambridge Archaeological Journal 6, 2, 285-291.
- Marcus, J. 1999, *Men's and Women's Ritual in Formative Oaxaca*, in Grove, D.C. and Joyce, R.A., *Social Patterns in Pre-Classic Mesoamerica*, Dumbarton Oaks, Washington.
- Marinescu-Bîlcu, S. 1974, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti.
- Monah, D. 1997, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra-Neamţ.
- Palincaş, N. 2008, *Public patriarchy in contemporary Romanian archaeology and the image of women in the Romanian Neolithic and Bronze Age*, Studii de Preistorie 5, 159-170.

- Ștefan, C. 2007, *Several points of view regarding the interpretation of anthropomorphic figurines*, Peuce, S.N. 3-4, 71-76.
- Talalay, L. E. 1987, *Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy*, AJA 91, 2, 161-169.
- Talalay, L. E. 1994, *A Feminist Boomerang: The Great Goddess of Greek Prehistory*, Gender & History 6, 2, 165-183.
- Ucko, P.J. 1996, *Mother, Are You There?*, Cambridge Archaeological Journal 6, 2, 300-304.
- Vajsov, I. 1998, *The Typology of the Anthropomorphic Figurines from Northeastern Bulgaria*, in Stefanovich, M., Todorova, H., Hauptmann, H. (eds.), *In the Steps of James Harvey Gaul, Volume I*, 107-141.
- Voinea, V. 2005, *Gesturi și semnificații în arta gumelnițeană*, CCDJ 22, 383-398.

Cele mai timpurii obiecte de argint din Europa*

Anca-Diana Popescu**

Abstract: *The earliest silver artefacts appeared in Europe in the Copper Age, more precisely between 4500 and 3500 BC. Most of them are jewellery: pendants, beads, buttons, and crescent-shaped pieces for neck or chest. In this paper the author summarizes information about the Copper Age silver artefacts found in Europe and Near East. Moreover, the author argues that other silver objects discovered in several sites from the left side of the Danube or in the Eastern Romania, considered Bronze Age items, could be assigned to the second half of the 5th millennium or the first half of the 4th millennium BC.*

Rezumat: *Primele piese de argint apar în Europa în perioada eneolitică, mai exact în intervalul 4500-3500 a.Chr. Acestea fac parte din categoria bijuteriilor: pandantive, mărgelile, brățări, butoni, piese semilunare pentru ornamentat gâtul sau pieptul. Autoarea prezintă descoperirile mai vechi de astfel de piese de argint datate în perioada mai sus menționată. Totodată, propune, pe bază de argumente, ca și alte piese de argint, găsite în situri de la sudul Dunării sau în partea estică a României, considerate până acum a aparține epocii bronzului, să fie atribuite eneoliticului.*

Key words: *Silver metallurgy, jewellery, Europe, Anatolia, the late 5th-early 4th millennia BC.*

Cuvinte cheie: *Metalurgia argintului, podoabe, Europa, Anatolia, sfârșitul mil. al V-lea-începutul mil. al IV-lea a.Chr.*

Argintul a primit o atenție mai redusă din partea cercetătorilor prin comparație cu aurul sau cuprul, iar o bună parte dintre problemele legate de începuturile practicării metalurgiei argintului și răspândirea procedeele de obținere a argintului sau privind sursele de argint din preistorie își caută încă rezolvare; însă progresele făcute în ultimii ani sunt importante.

Argintul apare rar în stare nativă, iar filoanele de argint nativ se află la adâncime¹. Totuși, investigațiile recente efectuate în sudul Peninsulei Iberice arată că argintul nativ se găsește aici în cantitate însemnată aproape de suprafață și, prin urmare, a fost

* Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cod contract: POSDRU/89/1.5/S/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

** Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București; e-mail: ancadiana_popescu@yahoo.com

¹ Tylecote 1986, 54.

accesibil comunităților preistorice din această zonă². Însă o bună parte a argintului preistoric, potrivit cercetărilor mai vechi sau mai noi, a fost obținut pe baza procedurii de extracție din zăcăminte de plumb (cum ar fi galena, de exemplu), procedeu numit cupelație³.

Din spațiul european, unele dintre cele mai importante și mai bine studiate surse pentru obținerea argintului în preistorie, identificate până în prezent, se află în Grecia, la Laurion, situat în partea sudică a regiunii Attica, și la Siphnos, în Ciclade, argintul fiind extras din zăcăminte de plumb argentifer în mil. III a.Chr.⁴. Zăcăminte argentifere au fost găsite pe insula Thasos, însă dovezile exploatării lor în epoca bronzului sunt relativ puține, deocamdată⁵. Foarte bogată în galenă este Sardinia, iar probabilitatea ca aceste resurse locale să fi fost folosite în preistorie este destul de ridicată⁶; sunt însă necesare mai multe analize compoziționale și prin metoda izotopilor plumbului care să aducă lămuriri suplimentare în această direcție. După cum deja am menționat, argint nativ și plumb argentifer se găsesc în Peninsula Iberică, argintul nativ fiind cu certitudine exploatat la începutul mil. II a.Chr.⁷. Referitor la bogatele depozite de galenă din zona nord-est a peninsulei, investigațiile efectuate au arătat că respectivele zăcăminte au fost exploatate începând cu mil. I a.Chr., interesul fiind însă pentru obținerea plumbului, probabil datorită faptului că această galenă este săracă în argint⁸.

Minereuri de argint se află în zona de sud-vest a Elveției⁹, în Serbia¹⁰, în așa-numitul patruleter aurifer din România¹¹ sau spre nord, în zona Maramureșului¹² și,

² Bartelheim *et alii* 2012, 293-309.

³ Patterson 1971, 287-288, 312-313; de Jesus 1980, 72-73; Tylecote 1986, 60; Pernicka 1990 (1995), 58; Craddock 1995, 221-228.

⁴ Gale, Stos-Gale 1981, 195-215; Gale, Stos-Gale 2007, 104, 108; Gale, Stos-Gale 2008, 387-390, 396-403; Stos-Gale, Gale 1982, 467-485; Weisgerber, Pernicka 1995, 173-175; McGeehan Liritzis 1996, 119-120; Papadopoulou 2011, 149-152. Zăcămintele de galenă de la Laurion au fost exploatate încă din mil. al IV-lea a.Chr.

⁵ Wagner, Weisgerber (Hrsg.) 1988, 40-112; Gale, Stos-Gale 2002, 280-282; Pernicka *et alii* 2003, 166-167; Papadopoulos 2008, 59-67; Romer, Born 2009, 26.

⁶ Valera *et alii* 2002, 359-377; Lo Schiavo *et alii* 2005, 35-88; 161-177, 409-410; Giardino, Merkouri 2008, 109.

⁷ Lull *et alii* 2010, 328; Bartelheim *et alii* 2012, 293-309.

⁸ Rafel *et alii* 2010, 183, 194-196.

⁹ Guénette-Beck *et alii* 2009, 215-229.

¹⁰ Petković 2009, 187-196.

¹¹ Rădulescu, Dimitrescu 1966, 36-38, 150-151; Baron *et alii* 2011, 1090-1100.

¹² Rădulescu, Dimitrescu 1966, 36-38, 149-150; Kacsó *et alii* 2010, 385-398.

cu siguranță, în multe alte zone ale Europei¹³, dar indiciile privind obținerea argintului din aceste minereuri în mil. IV-II a.Chr. lipsesc sau sunt nesatisfăcătoare.

Numeroase depozite argentifere se află în Anatolia, iar unele dintre ele au fost valorificate în epoca bronzului. Acesta ar putea fi cazul depozitului cu minereuri de plumb-zinc de la Balya, în provincia Balıkesir din nord-vestul Anatoliei¹⁴. La 200 km spre est de Balya, la Gümüşköy, provincia Kütahya, se află un bogat zăcământ de plumb argentifer exploatat în epoca timpurie a bronzului, conform indiciilor existente¹⁵. Foarte bogată în zăcăminte de plumb argentifer este zona Munților Taurus, cu exploatarea miniere ce datează din mil. III a.Chr., însă e foarte probabil ca procedeul de obținere a argintului din respectivele zăcăminte să fi fost cunoscut și folosit încă din mil. IV¹⁶. Zăcăminte argentifere se găsesc în zona Caucazului¹⁷ și Iran. Dintre cele aprox. 400 depozite de minereuri de plumb și plumb-zinc-argint din Iran, 35 prezintă urme ale unei foarte vechi exploatare¹⁸. Mina de la Nakhlak merită însă o atenție aparte datorită conținutului ridicat de argint, amplasării sale în apropierea siturilor de la Arisman și Sialk și numeroaselor indicii privind valorificarea sa intensivă în antichitate¹⁹. Analizele prin metoda izotopilor plumbului efectuate asupra unor eșantioane din mină, asupra unor bucăți de litargă și obiecte de argint găsite la Arisman și Sialk în contexte datate la mijlocul și în a doua jumătate a mil. IV a.Chr. arată o bună potrivire din punct de vedere compozițional, fiind verosimil ca mina de la Nakhlak să constituie sursa de argint pentru aceste piese²⁰.

De altfel, Orientul Apropiat pare să cunoască cea mai timpurie apariție a obiectelor de argint, o exploatare foarte timpurie a resurselor și o difuzare rapidă a cunoștințelor privind obținerea argintului. Primele obiecte din argint cunoscute până în prezent provin din sud-estul Anatoliei, din situl de la Domuztepe, datat către mijlocul mil. VI a.Chr.²¹. Un număr crescut de obiecte din argint se înregistrează apoi după mai bine de un mileniu. Menționez aici cele două morminte descoperite la Korucutepe, în

¹³ De exemplu, în nordul Italiei (Toscana) sau în Boemia, vezi Guénette-Beck *et alii* 2009, 218, 223. Pentru spațiul egean vezi Gentner *et alii* 1979/1980, 161-179; Gale, Stos-Gale 2002, 280-282; Gale, Stos-Gale 2008, 391-399.

¹⁴ Weisgerber, Pernicka 1995, 176; Pernicka *et alii* 2003, 152-153.

¹⁵ Weisgerber, Pernicka 1995, 176-177; Pernicka *et alii* 2003, 156. O discuție asupra surselor de argint din Anatolia la de Jesus 1980, 63-69 și harta 14. Vezi și ideile exprimate de Moorey 1994, 235.

¹⁶ Yener 1986, 469-472; Yener *et alii* 1991, 541-577; Pernicka *et alii* 1998, 130, 132.

¹⁷ Courcier *et alii* 2008a, 31; Courcier *et alii* 2008b, 38-40.

¹⁸ Nezafati *et alii* 2008a, 315.

¹⁹ Nezafati *et alii* 2008a, 315; Pernicka *et alii* 2011, 637-638.

²⁰ Stöllner *et alii* 2004, 76-97; Nezafati *et alii* 2008b, 341-342; Pernicka *et alii* 2011, 664-674.

²¹ Două mărgele, vezi Carter *et alii* 2003, 118, 125, 128, fig. 14.

estul Anatoliei, în niveluri pe care datele radiocarbon din acest sit le plasează la sfârșitul mil. V și în prima jumătate a mil. IV a.Chr.²². Respectivetele morminte conțineau podoabe din argint, între care se remarcă o diademă și un pectoral²³. Aproape de Korucutepe se află micul sit de la Fatmalı-Kalecik care a oferit date însemnate privind prelucrarea timpurie a argintului în regiune, din nivelul aparținând începutului mil. IV a.Chr fiind recuperate fragmente de litargă²⁴. Se presupune că minereul argentefer prelucrat aici ar veni dintr-o sursă aflată la mică distanță, zona Kebanului având, de altfel, zăcăminte bogate de acest tip.

Două inele din argint au fost descoperite într-un mormânt de copil de la Hacnebi, în sud-estul Anatoliei, datat la începutul mil. IV a.Chr²⁵. Un alt inel de argint provine din situl de la Beycesultan, aflat în partea vest-centrală a Anatoliei, dintr-un nivel datat la jumătatea mil. IV²⁶. Importante sunt și două descoperiri situate la mică distanță una față de cealaltă, în partea centrală a Anatoliei: Göller și Çamlıbel Tarlası. De la Göller provine un pandantiv discoidal din argint, destul de asemănător cu cele din aur din perioada eneolitică descoperite la Dunărea Mijlocie și Inferioară²⁷. La Çamlıbel Tarlası, între resturile arse ale unei case aparținând unuia dintre nivelurile sitului, a fost descoperit un tipar pentru confecționarea de pandantive de tipul celui de la Göller²⁸. Datele radiocarbon calibrate indică pentru acest sit o perioadă relativ scurtă de existență, către mijlocul mil. IV a.Chr.²⁹, iar tiparul descoperit este o dovadă a confecționării locale a pandantivelor discoidale la acest moment.

Pandantive discoidale din argint au fost identificate în trei situri aparținând spațiului egean, datarea lor fiind atribuită unui interval cronologic larg, cca. 4500-3500 BC.

Un pandantiv discoidal din argint a fost descoperit în anii '60 în peștera Alepotrypa din peninsula Mani situată în sudul Greciei continentale, în timpul unor săpături în peșteră făcute în acea perioadă de speologi³⁰. Tot atunci au fost găsite 168 mărgelă din argint și patru brățări cu secțiune rotundă și capetele îngroșate, lucrate din argint³¹ (Fig. 1). Contextul lor nu este bine precizat. Este posibil ca aceste

²² Brandt 1973, 444; van Loon 1973, 359.

²³ van Loon 1973, 360-361.

²⁴ Hess *et alii* 1998, 57-67.

²⁵ Stein 2001, 273-274.

²⁶ Prag 1978, 39; Kohlmeyer 1994, 41; Primas 1995, 78.

²⁷ Maran 2000, 188; Zimmermann 2007, 28, fig. 4/1.

²⁸ Schoop 2009, 65; Schoop 2011, 59.

²⁹ Schoop *et alii* 2009, 66-67.

³⁰ Muhly 1985, 112; Papathanassopoulos 1996a, 80-82; Dimakopoulou 1998, 65, nr. cat. 64-66; Maran 2000, 185, 187.

³¹ Zachos 1996, 167; Maran 2000, 185, 187, fig. 1/4-10; Vasilakis 2008, 75-76; vezi și Zachos 2007, 172-173, fig. 11.2/b-g, dar aici autorul vorbește de doar 140 mărgelă de argint.

obiecte de argint din peștera Alepotrypa să fi făcut parte din inventarul unuia sau unora dintre mormintele descoperite aici³². Cercetările efectuate au arătat că peștera conținea numeroase resturi de oseminte umane, unele în conexiune anatomică, altele dezarticulate, oase ale unor animale domestice sau sălbatice, ceramică neolitică pictată, figurine antropomorfe, silex și obsidian. Pe baza materialelor arheologice descoperite și a datării cu radiocarbon s-a stabilit că prezența umană în peșteră ar fi fost de cca. 1800 de ani, între 5300 și 3200 BC³³.

Fig. 1. Podoabe din argint din peștera Alepotrypa, Grecia / *Silver ornaments from Alepotrypa Cave, Greece* (după / after Dimakopoulou 1998).

Un pandantiv discoidal și un inel din argint au fost găsite în peștera lui Euripide de pe insula Salamis, Grecia, în cursul unor săpături arheologice efectuate în anii '90. Piesele au fost datate în neoliticul târziu sau început de Chalcolitic³⁴.

Pendantivul discoidal de argint descoperit în peștera Eileithyia de la Amnissos, în nordul Cretei și publicat de Spyridon Marinatos în 1930, nu provine dintr-un context

³² Papathanassopoulos 1996b, 175-177; Papathanasiou *et alii* 2000, 212.

³³ Papathanassopoulos 1996a, 80-84.

³⁴ Dimakopoulou 1998, 64, nr. cat. 62; Maran 2000, 185, nota 36; Vasilakis 2008, 75-76.

cert³⁵. În afară de acest pandantiv au mai fost găsite, de asemenea fără context sigur, un inel din sârmă de argint cu secțiunea pătrată și o mărgică de argint în formă de bobină. Peștera mai conținea oseminte umane ce au fost datate în epoca bronzului.

Două brățări din argint cu loc de proveniență necunoscut se află în colecția muzeului din Karlsruhe, Germania³⁶. Brățările au fost publicate ca aparținând primei jumătăți a mil. III a.Chr., însă prin aspectul lor și forma capetelor ușor îngroșată, detaliu mult mai vizibil pe una dintre piese, seamănă destul de bine cu brățările descoperite în peștera Alepotrypa, acestea din urmă fiind anterioare mil. III, după cum se va vedea în continuare.

În cele patru cazuri prezentate anterior se observă că piesele de argint fie nu provin dintr-un context sigur, fie nu sunt oferite în publicații informații suficiente asupra contextului arheologic încât să avem certitudinea atribuirii lor unei anumite perioade. Cu toate acestea, consider că datarea lor intervalul 4500-3500 BC este cea mai probabilă, bazându-mă pe următoarele argumente. În primul rând, prezența umană în peștera Alepotrypa nu pare să depășească sfârșitul mil. IV a.Chr., la acest moment intrarea în peșteră fiind blocată prin prăbușirea pereților în urma unui cutremur³⁷. Apoi, trebuie ținut seama de aspectul pandantivelor din argint. Ele sunt similare pandantivelor din aur descoperite în așezări și morminte ale culturilor Bodrogkeresztúr, Gumelnița-Karanovo VI, Varna din zona Dunării Mijlocii și Inferioare sau în așezări ale culturii Cucuteni din spațiul extracarpatic³⁸, pandantive ce au fost datate în a doua jumătate a mil. al V-lea și în prima jumătate a mil. IV a.Chr. Asemenea pandantive discoidale din aur au fost găsite în Thesalia, piesa de la Sesklo, de exemplu, având un context arheologic bine asigurat³⁹. Conform lui Joseph Maran pandantivele discoidale descoperite în peșterile Alepotrypa și Eileithyia reflectă răspândirea timpurie a metalurgiei argintului în Egeea, eveniment care, în opinia sa, are loc în prima jumătate a mil. IV a.Chr.⁴⁰. Dovezi noi în sprijinul unei dezvoltări locale a metalurgiei argintului în spațiul egean sunt aduse de analizele efectuate asupra a trei dintre obiectele descoperite în peștera Alepotrypa (două din argint și unul din cupru), analize ce au arătat că respectivele obiecte au fost confecționate din argint sau cupru provenit din zăcămintele de la Laurion⁴¹.

³⁵ Muhly 1985, 112; Dimakopoulou 1998, 64, nr. cat. 63; Maran 2000, 185-187; Vasilakis 2008, 75-76.

³⁶ Rehm 1997, 68, 87, nr. cat. K20, fig. 153-154; Kykladen 2011, 265, nr. cat. 48-49.

³⁷ Paphanassopoulos 1996a, 80-82.

³⁸ Dumitrescu 1961, 69-93; Muhly 1985, 112; Comșa 1991, 85-92; Makkay 1991, 119-129; Maran 2000, 186; Hansen 2007, 282-286.

³⁹ Muhly 2002, 78.

⁴⁰ Maran 2000, 189.

⁴¹ Gale, Stos-Gale 2008, 387, 399.

Bogată în zăcăminte argentifere, Sardinia înregistrează la rândul său un debut timpuriu în prelucrarea argintului. Întocmai ca în celelalte zone europene sau anatoliene în care se folosește argint, obiectele din acest metal aparținând mil. IV a.Chr. sunt tot podoabe⁴². Din prima parte a mil. IV datează două mărgelile din argint descoperite într-un mormânt de la Pranu Mutteddu-Goni, regiunea Cagliari, atribuit unei faze recente a culturii Ozieri⁴³. Descoperiri interesante, dar superficial prezentate, au fost făcute în zona de coastă din sud-estul Sardiniei, la Su Coddu-Canelles (Selargius), în această așezare fiind găsite în complexe Ozieri și sub-Ozieri câteva obiecte de argint (fără a se preciza numărul sau tipul), iar împreună cu ele și litargă⁴⁴.

O dezvoltare foarte timpurie a metalurgiei argintului se petrece și în zona carpato-dunăreană. Unul dintre primele obiecte din argint găsite în acest areal, în anul 1922, este discul de la Štramberg, Moravia, din păcate nu într-un context arheologic clar. Discul are diametrul de 21,4 cm și este decorat cu trei proeminențe și grupuri de câte două perforații⁴⁵. Împreună cu discul sau în apropierea acestuia (informațiile din literatură nu sunt foarte precise în acest sens) a fost găsit și un pandantiv-ochelari făcut din cupru. Discuri similare decorate cu trei proeminențe, lucrate din aur sau cupru, au fost găsite în număr mare între Dunărea Mijlocie și râul Sava. Cele mai multe dintre ele, în special cele din aur, sunt lipsite de contexte arheologice; altele însă au fost descoperite în contexte arheologice sigure pe baza cărora au fost dateate în prima jumătate a mil. IV a.Chr.⁴⁶. Argintul din care a fost lucrată piesa de la Štramberg pare să fi fost obținut prin cupelație, fapt ce a determinat-o pe Margarita Primas să presupună pentru metal o posibilă proveniență dintr-o sursă anatoliană⁴⁷.

Dintr-un mormânt descoperit la Tiszalúc-Sarkad, Ungaria, atribuit culturii Hunyadihalom, provin două pandantive, descoperite sub partea stângă a craniului unui copil de 4-5 ani⁴⁸. Analiza compozițională a arătat că metalul din care au fost lucrate piesele conținea cca. 97% argint, 2,2-2,3% aur și 0,7-0,8% zinc.

Un pandantiv plat, cu partea inferioară de formă triunghiulară, a fost descoperit într-o groapă aparținând nivelului Cucuteni A3 de la Trușești (jud. Botoșani), România, ceea ce ar însemna a doua jumătate a mil. V a.Chr., despre acest pandantiv scriindu-se că ar fi fost confecționat din aramă argintată⁴⁹. În alte publicații piesa este

⁴² Giardino, Merkouri 2008, 114.

⁴³ Giardino, Merkouri 2008, 114; Melis *et alii* 2012, 15.

⁴⁴ Giardino, Merkouri 2008, 114; Melis *et alii* 2012, 15.

⁴⁵ Makkay 1976, 287-288.

⁴⁶ Makkay 1976, 286-288; Parzinger 1992, 241-250; Horváth, Virág 2003, 127; Virág 2003, 131.

⁴⁷ Primas 1995, 80.

⁴⁸ Patay, Szathmári 2001, 5-13.

⁴⁹ Colectiv 1952, 70, fig. 8.

descrisă ca fiind „din metal alb, eventual din cupru argintat sau din argint cu puncte de oxid de cupru, pe o față...” sau doar din argint⁵⁰. O analiză a compoziției metalului nu s-a făcut încă. Dacă este într-adevăr din argint sau din aliaj argint-cupru atunci ar fi una dintre cele mai timpurii piese din Europa lucrată dintr-un astfel de metal. Folosirea argintului pentru realizarea pandantivului de la Trușești este o ipoteză credibilă dacă avem în vedere și faptul că, dintr-o zonă nu foarte îndepărtată, de la Nezvisko (Ucraina), dintr-o locuință Tripolie B/II (prima jumătate a mil. IV a.Chr.), provine un împungător făcut din aliaj argint-cupru, 75-80% Ag și 20-25% Cu⁵¹.

Așezarea de la Poduri, jud. Bacău, a oferit o piesă deosebită ca înfățișare și compoziție a metalului: un pumnal cu placa trapezoidală, cu trei găuri pentru fixarea niturilor, lung de 11,6 cm, lucrat dintr-un aliaj cupru-argint (inclusiv cele trei nituri, foarte bine conservate, de altfel)⁵². Din păcate, contextul arheologic al piesei este nesigur, iar în ceea ce privește forma, pumnalul de la Poduri nu are analogii foarte bune printre piesele de metal ale eneoliticului și epocii bronzului. Autorii cercetărilor de la Poduri înclină să-l atribuie perioadelor timpurie sau mijlocie ale epocii bronzului, menționând cu acest prilej că pumnale din argint sau din aliaj cupru-argint se întâlnesc în spațiul egeean sau anatolian, în Caucaz și Egipt începând cu a doua jumătate a mil. IV și până în a doua jumătate a mil. II a.Chr., îndeosebi în contexte funerare⁵³. Ținând seama de înfățișarea sa care este totuși mai apropiată de cea a pumnalelor cu placă trapezoidală ale grupeii tipologice Cucuteni⁵⁴, cu deosebirea că acestea din urmă nu au nervură pronunțată, nu îmi pare deloc improbabilă o datare mai timpurie a pumnalului de la Poduri, către mijlocul mil. IV a.Chr., posibil în legătură cu depunerea Cucuteni B din respectivul sit.

Un număr mare de piese din argint provine din trei situri aflate în partea central-nordică și nord-estică a Bulgariei, între Dunăre și Balcani⁵⁵. Aceste 89 de piese au fost publicate ca aparținând perioadelor mijlocie sau târzie ale epocii bronzului. Lipsa totală a informațiilor privind contextul descoperirii lor sau a unor amănunte importante care ar fi putut clarifica situația din acest punct de vedere cauzează îndoieli privind

⁵⁰ Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, 521; Monah 1997, 138.

⁵¹ Chernysh 1962, 50.

⁵² Munteanu, Dumitroaia 2010, 133-141; Constantinescu *et alii* 2010, 143-148.

⁵³ Munteanu, Dumitroaia 2010, 138-140; referitor la aria de răspândire și contextele arheologice ale pumnalelor, topoarelor și lăncilor din argint în epoca bronzului vezi Hansen 2001, 11-59; Hauptmann *et alii* 2002, 43-70.

⁵⁴ Matuschik 1998, 222; Soroceanu 2005, 18, 25-26, pl. 1/5; același punct de vedere a fost exprimat de Munteanu, Dumitroaia 2010, 138.

⁵⁵ Îi mulțumesc încă o dată dr. Stefan Alexandrov pentru sprijinul oferit pe durata stagiilor de documentare în Bulgaria.

încadrarea lor cronologică. Voi prezenta în continuare aceste descoperiri și argumentele care mă determină să văd ca posibilă o datare mai timpurie a pieselor⁵⁶.

În nivelul B al peșterii Emenska (district Veliko Tărnovo) au fost descoperite în anul 1959 două piese semilunare (așa-numite pectorale), perforate la capete, una lucrată din electrum (65,30% Au, 34,20% Ag, cu urme de cupru, plumb și fier), cealaltă din argint (99,20% Ag, urme de cupru, plumb și fier)⁵⁷. Nivelul B a fost considerat de autorii cercetărilor ca aparținând epocii bronzului, numai că o analiză relativ recentă asupra ceramicii arată că respectivul nivel conținea în fapt un amestec de materiale⁵⁸.

Trei piese din argint au fost găsite în anul 1952 în apropierea lacului „Rositsa” (district Veliko Tărnovo), dar locul exact de descoperire nu se cunoaște⁵⁹. Este vorba de o sârmă de argint cu lungimea de 65 cm, astăzi pierdută, și două piese semilunare din argint, cu un capăt lățit și trei perforații, iar celălalt capăt mai subțire și rotunjit, cu o singură perforație. Făcând trimitere la piesele similare găsite în peșterile Emenska și Tabashka sau la unele dintre piesele aparținând tezaurului de la Panayot Hitovo, Nedko Elenski le atribuie perioadei mijlocii a epocii bronzului, iar în ce privește funcționalitatea le consideră drept elemente componente ale unei garnituri de ornamentat pieptul ce ar fi reprezentat imaginea stilizată a unui cap de taur.

Foarte spectaculos este tezaurul de la Panayot Hitovo, municipiul Omurtag, cele 85 de piese din argint și una din aur/electrum fiind găsite într-un vas mare, de factură grosieră, cu „spini” pe suprafața exterioară, conform informațiilor primite de la persoana care a adus tezaurul la Muzeul Național din Sofia⁶⁰ (Fig. 2). Împreună cu piesele din metal prețios au fost găsite, potrivit spuselor aceleiași persoane, mai multe fragmente de brățări din sârmă subțire cu secțiunea rotundă sau pătrătoasă, confecționate cel mai probabil din cupru, dacă judecăm după culoarea roșie a metalului ce se vede în câteva cazuri sub stratul gros și sfărâmicios de patină verde⁶¹. Tipologic, obiectele din metal prețios se grupează în câteva categorii: diademe, în număr de șase confecționate din tablă subțire de argint; 12 piese semilunare, cu deschiderea maximă variind între 11 și 18,5 cm, dintre care una este din aur sau electrum; 12 brățări din argint cu capetele deschise și secțiunea rotundă; 56 butoni semisferici din argint, cu două grupuri de câte două perforații dispuse

⁵⁶ O discuție mai amplă la Popescu 2013 (sub tipar).

⁵⁷ Nikolova, Anghelov 1961, 310-311; Leahu 2003, 63, 100-101. Le multumesc colegilor Nedko Elenski (Veliko Tărnovo) și Maia Valentinova (Lovech) care mi-au înlesnit accesul la piesele de metal descoperite în peștera Emenska.

⁵⁸ Ilčeva 2003, 261-278.

⁵⁹ Elenski 2010, 121-125.

⁶⁰ Konova 2003, 107-120.

⁶¹ Multe mulțumiri colegilor Lyubava Konova și Martin Hristov (Muzeul Național din Sofia) care mi-au permis accesul la piesele tezaurului de la Panayot Hitovo.

simetric pe margine. Lyubava Konova considera că tezaurul se datează la sfârșitul epocii bronzului, pe baza unor analogii, îndoielnice din punctul meu de vedere, între unele dintre piesele tezaurului și obiecte găsite în depozite atribuite perioadei târzii a epocii bronzului și Hallstatt-ului timpuriu din Europa Centrală⁶². În privința funcționalității lor, toate obiectele din tezaur fac parte din categoria pieselor de port și arată, în opinia autoarei menționate, statutul înalt al personajului căruia i-au aparținut, afirmație cu care sunt întru totul de acord.

Așa cum a remarcat și Lyubava Konova, piesele semilunare din argint cu capetele perforate sunt asemănătoare cu pandantivele din colți de mistreț, de asemenea perforate la capete, găsite în așezări sau morminte ale culturilor Gumelnița-Karanovo VI, Lengyel, Bodrogkeresztúr, Novodanilovka⁶³. În fapt, aceste piese reprezintă transpunerea în argint a podoabelor realizate din colți de mistreț, podoabe obișnuite în neolitic și eneolitic, dar absente din rândul descoperirilor aparținând epocii bronzului din Bulgaria. Din punctul meu de vedere, acesta poate constitui un argument pentru datarea pieselor semilunare din argint anterior epocii bronzului, cândva către sfârșitul mil. al V-lea și începutul celui de-al IV-lea a.Chr., adică într-o perioadă când respectivul tip de podoabă era „în vogă”, iar deținerea unor asemenea piese reproduse încă și în argint, metal rar și greu de obținut, dar cu o culoare aparte și strălucitor, l-ar fi evidențiat pe proprietarul acestor bunuri drept un important membru al comunității. În plus, mai există o replică în metal a colților de mistreț, care de data aceasta vine de la Stollhof, din Austria⁶⁴. La Stollhof a fost descoperit un depozit ce conținea, alături de acest „colț” făcut din cupru, două discuri din aur cu câte trei proeminente, de tipul celui de argint găsit la Štramberk, pandantive-ochelari și topoare plate din cupru, depozitul fiind datat la începutul mil. IV a.Chr.⁶⁵.

„Pectorale” cu capete simetrice și perforate, confecționate însă din aur, au fost găsite întâmplător în peștera Tabashka, situată în apropierea orașului Lovech din Bulgaria⁶⁶ și la Balaci (jud. Teleorman, Romania), în marginea unui tell aparținând culturii Gumelnița⁶⁷. Din păcate, contextul ambelor descoperiri este îndoielnic și nu se aduc informații edificatoare în privința cronologiei pieselor. Totuși, ar fi de menționat că la Balaci, împreună cu lunula de aur mai erau o sârmă din aur și o brățară masivă din aur cu capetele deschise și secțiune rotundă, iar brățări asemănătoare din acest metal se numără printre descoperirile eneolitice din zona Dunării de Jos și chiar de la

⁶² Konova 2003, 111.

⁶³ Pentru răspândirea pieselor făcute din colți de mistreț vezi Zalai-Gaál *et alii* 2009, 303-355.

⁶⁴ Angeli 1967, 491-496.

⁶⁵ Parzinger 1992, 248.

⁶⁶ Hristov 2000, 277-279, fig. 18.2.

⁶⁷ Dolinescu-Ferche 1963, 183-188.

sud de Balcani⁶⁸. Prin urmare, datarea micului tezaur de la Balaci în perioada eneolitică rămâne o ipoteză credibilă⁶⁹.

Fig. 2. Piese de argint din tezaurul de la Panayot Hitovo, Bulgaria / *Silver artefacts from Panayot Hitovo hoard, Bulgaria.*

Lunile din metal prețios, cu dimensiuni apropiate de ale celor de la Panayot Hitovo, Emenska, Tabaska sau Balaci sunt totuși puține în mil. V-III a.Chr. Una dintre cele mai timpurii piese de acest fel, lucrată din argint, a fost descoperită, după cum deja am pomenit, în mormântul K12 dintr-unul din nivelurile chalcolitice târzii din situl de la Korucutepe⁷⁰. Dintr-o perioadă mai târzie, probabil jumătatea mil. III a.Chr., provine lunula din argint, decorată cu puncte, găsită într-un mormânt de la Villafranca-Veronese, în nordul Italiei⁷¹. Piese cu aspect similar, din aur, însă de mici dimensiuni și posibil cu funcționalitate diferită, sunt cunoscute din cimitirul de la Varna, Bulgaria⁷², iar datele radiocarbon plasează acest cimitir în cel de-al treilea sfert al mil. V a.Chr.⁷³. O apropiere în timp între Panayot Hitovo și Varna este sugerată și de butonii semisferici găsiți în ambele situri. Desigur, butonii semisferici se găsesc atât în eneolitic cât și în epoca bronzului, fără să aibă o relevanță cronologică. Totuși, remarc că butonii de argint din tezaurul de la Panayot Hitovo sunt identici prin modul în care sunt grupate și amplasate perforațiile cu

⁶⁸ Todorova, Vajsov 2001, 79-80; Kalchev 2010, 56.

⁶⁹ Leahu 1992, 114-117.

⁷⁰ van Loon 1973, 360-361.

⁷¹ Primas 1995, 87; Harrison, Heyd 2007, 171, 176, 186.

⁷² Todorova, Vajsov 2001, 73, nr. cat. 348.

⁷³ Higham *et alii* 2007, 640-654.

cei din aur găsiți în necropola eneolitică de la Varna⁷⁴, cu mențiunea că aceștia din urmă sunt în general ceva mai mari în diametru și mai aplatizați.

Patru dintre brățările de la Panayot Hitovo prezintă o ușoară îngroșare a capetelor într-o manieră asemănătoare brățărilor de argint de la Alepotrypa, celor două brățări de argint cu loc de proveniență necunoscut din muzeul din Karlsruhe sau celei din aur de la Balaci; practic, aceste brățări sunt aproape identice și, în plus, cele de la Panayot Hitovo, Alepotrypa și "Karlsruhe" sunt făcute din același metal. O a cincea brățară de la Panayot Hitovo are capetele lățite și retezate aidoma brățărilor de la Alepotrypa. După cum am amintit, deși contextul artefactelor din peștera Alepotrypa nu este nici el unul sigur, materialele găsite aici nu sunt mai târzii de sfârșitul mil. IV a.Chr.

Singurele piese din tezaurul de la Panayot Hitovo care ar putea sugera o datare mai târzie sunt diademele, știut fiind faptul că acestea, lucrate din aur, cupru sau argint, devin frecvente în Europa și Orientul Apropiat începând cu mil. III a.Chr.⁷⁵. Totuși, ideea de diademă, de a ornamenta fruntea, există în eneolitic, în acest scop fiind folosite cu precădere plăcuțe din colți de mistreț sau Spondylus. Însă pot fi enumerate și câteva diademe din metal, cum ar fi cele din aur din câteva morminte de la Varna⁷⁶, diadema din cupru găsită de la Horodnica (Ucraina)⁷⁷, atribuită perioadei Tripolje B sau diadema din argint din mormântul K12 de la Korucutepe, datat undeva la cumpăna dintre mil. V-IV a.Chr. Cele 23 de diademe din argint descoperite în cimitirul „eneolitic” de la Byblos (Liban) au fost datate în a doua jumătate a mil. IV a.Chr.⁷⁸, ele constituind cel mai mare număr pe care îl cunosc de piese de acest fel, din argint, găsite într-un singur sit.

S-ar putea susține și faptul că tezaurul de la Panayot Hitovo este rezultatul acumulării în timp a unor bunuri cu o valoare deosebită, datorită în primul rând rarității metalului din care au fost lucrate. Dar tocmai numărul mare al pieselor de argint, consistența tipurilor în cadrul tezaurului dată de număr, dar și aspectul lor aparte mă determină să cred în unitatea acestei descoperiri. Totodată, aș reaminti informația furnizată de persoana care a adus tezaurul la Muzeul Național din Sofia și anume, că piesele au fost găsite într-un vas grosier acoperit cu spini pe suprafața exterioară⁷⁹. Chiar dacă această informație nu este sigură din cauza împrejurărilor în care a fost făcută descoperirea și a faptului că tezaurul a ajuns la muzeu mai târziu față de momentul descoperirii lui, totuși nu ar trebui neglijată. În acest context atrag atenția că vase ce s-ar potrivi acestei descrieri se găsesc în cultura Gumelnița, iar în

⁷⁴ Todorova, Vajsov 2001, 71-72, nr. cat. 330-335.

⁷⁵ Schuhmacher 2002, 501-504.

⁷⁶ Ivanov 1988, 56-57; Todorova, Vajsov 2001, 44.

⁷⁷ Sulimirski 1961, 92, 96.

⁷⁸ Prag 1978, 37.

⁷⁹ Konova 2003, 107.

asemenea situație datarea tezaurului ar putea urca către sfârșitul mil. V a.Chr. Împreună cu piesele din metal prețios s-ar fi găsit la Panayot Hitovo mai multe fragmente de sârmă de culoare roșcată, provenind probabil de la brațări spiralice, tip de podoabă de asemenea cunoscut comunităților eneolitice de la Dunărea de Jos⁸⁰.

În lipsa unor contexte arheologice care să le asigure o datare certă, orice încercare de încadrare cronologică a sus-menționatei piese de argint din Bulgaria este discutabilă. Cu toate acestea, consider că argumentele care susțin o datare în perioada eneolitică sunt mai consistente comparativ cu cele aduse în sprijinul poziționării lor în epoca mijlocie sau târzie a bronzului.

Fig. 3. Răspândirea obiectelor de argint și a minelor de argint în sud-estul Europei și Anatolia în a doua jumătate a mil. V și prima jumătate a mil. IV a.Chr. / *The spreading area of the earliest silver artefacts and silver mines in southeastern Europe and Anatolia (the second half of the 5th millennium and the first one of the 4th millennium BC).*

Indiferent însă de încadrarea cronologică a respectivelor piese, se poate vorbi cu siguranță de dovezi ale prelucrării argintului în spațiul sud-est european la începutul mil. IV a.Chr.; atestări din aceeași vreme avem pentru Sardinia și, în special, pentru

⁸⁰ Todorova, Vajsov 2001.

estul Anatoliei (Fig. 3). Începând cu a doua jumătate a mil. IV și în cursul celui de-al III-lea cantitatea și varietatea pieselor de argint sporesc, atât în Europa cât și în Orientul Apropiat⁸¹. Cumva pare că această nouă tehnologie de exploatare și prelucrare a argintului se naște și înflorește în paralel și aproape în același spațiu cu o altă inovație, cea legată de obținerea cuprului arsenical⁸². Deși zonele în care se dezvoltă metalurgia argintului în prima parte mil. IV se află la distanțe considerabile unele față de altele încât oferă impresia unui progres local și izolat, cred că o asemenea evoluție simultană nu este totuși întâmplătoare. Oamenii circulau, ideile și tehnologiile noi s-au răspândit cu repeziciune, iar argintul și cuprul arsenical au devenit probabil bunuri importante într-o societate aflată în plină transformare.

⁸¹ Primas 1995, 80-88.

⁸² Vezi și Hansen 2010, 297.

Bibliografie

- Angeli, W. 1967, *Der Depotfund von Stollhof*, Ann.Naturhistor.Mus. Wien 70, 491-496.
- Baron, S., Tămaș, C.G., Cauuet, B., Munoz, M. 2011, *Lead isotope analyses of gold-silver ores from Roșia Montană (România): a first step of a metal provenance study of Roman mining activity in „Alburnus Maior” (Roman Dacia)*, Journal of Archaeological Science 38, 5, 1090-1100.
- Bartelheim, M., Contreras Cortés, F., Moreno Onorato, A., Murillo-Barroso, M., Pernicka, E. 2012, *The silver of the South Iberian El Argar Culture: A first look at production and distribution*, Trabajos de Prehistoria 69, 2, 292-309.
- Brandt, R.W. 1973, *The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part IV: The Chalcolithic Pottery*, Journal of Near Eastern Studies 32, 4, 439-444.
- Carter, E., Campbell, S., Gauld, S. 2003, *Elusive Complexity: New Data from Late Halaf Domuztepe in South Central Turkey*, Paléorient 29, 2, 117-133.
- Chernysh, E.K. 1962, *K istorii naselenija eneoliticheskogo vremeni v Srednem Pridnestrov'e*, MIA 102, 1-85.
- Colectiv 1952, *Șantierul Valea Jijiei*, SCIV 3, 19-119.
- Comșa, E. 1991, *L'utilisation de l'or pendant le néolithique dans le territoire de la Roumanie*, în J.-P. Mohen (ed.), *Découverte du métal*, Paris, 85-92.
- Constantinescu, B., Constantin, F., Păuna, C., Popescu, A.D., Stan, D. 2010, *Considerații privind proveniența pumnalului de la Poduri plecând de la datele sale compoziționale*, SCIVA 61, 1-2, 143-148.
- Courcier, A., Gasanova, A., Hauptmann, A. 2008a, *Ancient metallurgy in the Caucasus during the Chalcolithic and Early Bronze Age: recent results from excavations in Western Azerbaijan*, Metalla 15, 1, 21-34.
- Courcier, A., Kuparadze, D., Pataridze, D. 2008b, *Archaeometallurgical researches on the early beginnings of metallurgy (VIth – IIIrd millennia BC) in the Caucasus: an example of interdisciplinary studies*, Metalla 15, 1, 35-50.
- Craddock, P.T. 1995, *Early Metal Mining and Production*, Washington.
- de Jesus, P.S. 1980, *The development of prehistoric mining and metallurgy in Anatolia*, I, BAR International Series 74 (i), Oxford.
- Dimakopoulou, K. 1998, *Kosmemata tes hellenikes proistorias: ho neolithikos thesauros*, Atena.
- Dolinescu-Ferche, S. 1963, *Podoabe de aur descoperite la Balaci (r. Roșiorii de Vede)*, SCIV 14, 1, 183-188.

- Dumitrescu, H. 1961, *Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring Eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants*, Dacia, N.S. 5, 69-93.
- Elenski, N. 2010, *Srebri nagradnik ot bronzovata epoha otkrit kraj iazovir „Rositsa”, Velikotárnovsko*, Velikotárnovskiiat universitet „Sv. Sv. Kiril i Metodii” i bălgarskata arheologia, Veliko Tárnovo, 121-125.
- Gale, N.H, Stos-Gale, Z. 1981, *Cycladic Lead and Silver Metallurgy*, The Annual of the British School at Athens 76, 169-224.
- Gale, N., Stos-Gale, S. 2002, *Archaeometallurgical Research in the Aegean*, în Bartelheim, M., Pernicka, E., Krause, R. (Hrsg.), *Die Anfänge der Metallurgie in der alten Welt*, Rahden/Westf., 277-302.
- Gale, N.H., Stos-Gale, Z.A. 2007, *Cross-cultural Minoan networks and the development of metallurgy in Bronze Age Crete*, în La Niece, S., Hook, D., Craddock, P. (eds.), *Metals and Mines. Studies in Archaeometallurgy*, Londra, 103-111.
- Gale, N.H., Stos-Gale, Z.A. 2008, *Changing Patterns in Prehistoric Cycladic Metallurgy*, în Brodie, N., Doole, J., Gavalas, G., Renfrew C. (eds.), *Horizon. A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 387-408.
- Gentner, W., Gropengiesser, H., Wagner, G.A. 1979-1980, *Blei und Silber im ägäischen Raum. Eine archäometrische Untersuchung und ihr archäologisch-historischer Rahmen*, Mannheimer Forum 79-80, 143-218.
- Giardino, C., Merkouri, C. 2008, *Greece and Southern Italy: the „precious” connection*, în Paipetis, S.A., Giannopoulou, Ch. (eds.), *Cultural Cross Fertilization of Southern Italy and Western Greece Through History*, Patras, 108-128.
- Guénette-Beck, B., Meisser, N., Curdy, P. 2009, *New insights into the ancient silver production of the Wallis area, Switzerland*, *Archaeological and Anthropological Sciences* 1, 3, 215-229.
- Hansen, S. 2001, *Waffen aus Gold und Silber während des 3. und frühen 2 Jahrtausends v.Chr. in Europa und Vorderasien*, în Born, H., Hansen, S. (Hrsg.), *Helme und Waffen Alteuropas. Sammlung Axel Guttman*, Mainz, 11-59.
- Hansen, S. 2007, *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, Mainz.
- Hansen, S. 2010, *Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC*, în Hansen, S., Hauptmann, A., Motzenbäcker, I., Pernicka, E. (Hrsg.), *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4. – 2. Jt.v.Chr.*, Bonn, 297-316.
- Harrison, R., Heyd, V. 2007, *The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: the example of “Le Petit-Chasseur I-III” (Sion, Valais, Switzerland)*, *PZ* 82, 2, 129-214.

- Hauptmann, A., Schmidt-Strecker, S., Begemann, F., Palmieri, A. 2002, *Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia*, *Paléorient* 28, 2, 43-70.
- Hess, K., Hauptmann, A., Wright, H., Whallon, R. 1998, *Evidence of fourth millennium BC silver production at Fatmalı-Kalecik, East Anatolia*, în Rehren, T., Hauptmann, A., Muhly, J.D. (eds.), *Metallurgia Antiqua, In Honour of Hans-Gert Bachmann and Robert Maddin*, *Der Anschnitt* 8, Bochum, 57-67.
- Higham, T., Chapman, J., Slavchev, V., Gaydarska, B., Honch, N., Yordanov, Y., Dimitrova, B. 2007, *New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications*, *Antiquity* 81, 313, 640-654.
- Horváth, L.A., Virág, Z.M. 2003, *History of the Copper Age (4500/4400-2600/2500 B.C.)*, în Visy, Z., Nagy, M. (eds.), *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*, Budapesta, 125-127.
- Hristov, M. 2000, *Bronze Age Gold and Electron Adornments from Tabashka Cave in the Osum River Drainage (Northern Central Bulgaria)*, în Nikolova, L. (ed.), *Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory*, BAR International Series, Oxford, 277-279.
- Ilčeva, V. 2003, *Keramikata ot plast B na Emenskata peštera*, *Dobroudja* 21, *Festschrift für Prof. Dr. habil. Henrieta Todorova*, 261-278.
- Ivanov, I. 1988, *Die Ausgrabungen des Gräberfeldes von Varna (1972-1986)*, în Fol, A., Lichardus, J. (Hrsg.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Saarbrücken, 49-66.
- Kacsó, C., Işvan, D., Minghiraş, T. 2010, *Mina Piticilor de la Chiuzbaia*, *Revista Bistriței* 24, 385-398.
- Kalchev, P. 2010, *Neolithic dwellings: town of Stara Zagora. Exposition catalogue*, Stara Zagora.
- Kohlmeier, K. 1994, *Zur frühen Geschichte von Blei und Silber*, în Wartke, R.-B. (Hrsg.), *Handwerk und Technologie im Alten Orient. Ein Beitrag zur Geschichte der Technik im Altertum*, Mainz, 41-48.
- Konova, L. 2003, *Srebrno skrovitše ot bronzovata epoha v Natsionalen Istoricheski Muzei*, în *Pitjat. Sbornik nauchni statii, posveteni na jivota i tvorcestvoto na d-r Georgi Kitov*, Sofia, 107-120.
- Kykladen 2011, *Kykladen. Lebenswelten einer frühgriechischen Kultur*, catalog de expoziție, Karlsruhe.
- Leahu, D. 1992, *Considerații asupra unor podoabe de aur de la Lungoci, Balaci și Moigrad*, *CAMNI* 9, 114-117.
- Leahu, V. 2003, *Cultura Tei*, *BibIThr* 38.

- Lo Schiavo, F., Giunlia-Mair, A., Sanna, U, Valera, R. (eds.) 2005, *Archaeometallurgy in Sardinia, from the origin to the Early Iron Age*, Montagnac.
- Lull, V., Micó, R., Rihuete Herrada, C., Risch, R. 2010, *Metal and Social Relations of Production in the 3rd and 2nd Millennia BCE in the Southeast of the Iberian Peninsula*, *Trabajos de Prehistoria* 67, 2, 323-347.
- Makkay, J. 1976, *Problems concerning Copper Age chronology in the Carpathian Basin. Copper Age gold pendants and discs in Central and South-East Europe*, *ActaArchHung* 28, 3-4, 251-300.
- Makkay, J. 1991, *The most ancient gold and silver in Central and South-East Europe. A reconsideration of practical and chronological issues*, în Mohen, J.-P. (ed.), *Découverte du métal*, Paris, 119-129.
- Maran, J. 2000, *Das Ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa*, în Işik, C. (Hrsg.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches*, Festschrift für Baki Ögün zum 75. Geburtstag, *Asia Minor Studien* 39, Bonn, 179-193.
- Matuschik, I. 1998, *Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Südosteuropas*, în Mainberger M. (ed.), *Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute-Schorrenried*, Staufen, 207-261.
- McGeehan Liritzis, V. 1996, *The Role and Development of Metallurgy in the Late Neolithic and Early Bronze Age of Greece*, Jonsered.
- Melis, M.G., Cappai, R., Manca, L., Piras, S. 2012, *The Beginning of Metallurgic Production and the Socioeconomic Transformations of the Sardinian Eneolithic*, în Conati Barbaro, C., Lemorini, C. (eds.), *Social, Economic and Symbolic Perspectives at the Dawn of Metal Production*, *BAR International Series* 2372, Oxford, 12-32.
- Monah, D. 1997, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra Neamţ.
- Moorey, P.R.S. 1994, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries. The Archaeological Evidence*, Oxford.
- Muhly, J.D. 1985, *Beyond typology: Aegean metallurgy in its historical context*, în Wilkie, N.C., Coulson, W.D.E. (eds.), *Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honor of William A. McDonald*, Minneapolis, 109-141.
- Muhly, J.D. 2002, *Early Metallurgy in Greece and Cyprus*, în Yalçın Ü. (ed.), *Anatolian Metal II*, *Der Anschnitt* 15, Bochum, 77-82.
- Munteanu, R., Dumitroaia, Gh. 2010, *Un pumnal din epoca bronzului descoperit la Poduri (jud. Bacău)*, *SCIIVA* 61, 1-2, 133-141.

- Nezafati, N., Momenzaden, M., Pernicka, E. 2008a, *New insights into the ancient mining and metallurgical researches in Iran*, în Yalçın, Ü., Özbal, H., Paşamehmetoğlu, A.G. (eds.), *Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean*, Ankara, 307-328.
- Nezafati, N., Pernicka, E., Malek Shahmirzadi, S. 2008b, *Evidence on the ancient mining and metallurgy at Tappeh Sialk (Central Iran)*, în Yalçın, Ü., Özbal, H., Paşamehmetoğlu, A.G. (eds.), *Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean*, Ankara, 329-349.
- Nikolova, Ja., Angelov, N. 1961, *Razkopki na Emenskata peštara*, *IzvestijaSofia* 24, 297-315.
- Papadopoulos, S. 2008, *Silver and copper production practices in the prehistoric settlement at Limenaria, Thasos*, în Tzachili, I. (ed.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age*, Atena, 59-67.
- Papadopoulou, Z.D. 2011, *Akrotiraki and Skali: New Evidence for EBA Lead/Silver and Copper Production from Southern Siphnos*, în Betancourt, P.P., Ferrence, S.C. (eds.), *Metallurgy: Understanding How, Learning Why*, Studies in Honor of James D. Muhly, Philadelphia, 149-156.
- Papathanasiou, A., Larsen, C.S., Norr, L. 2000, *Bioarchaeological Interferences from a Neolithic Ossuary from Alepotrypa Cave, Diros, Greece*, *International Journal of Osteoarchaeology* 10, 210-228.
- Papathanassopoulos, G.A 1996a, *Neolithic Diros: The Alepotrypa Cave*, în Papathanassopoulos, G.A. (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, Atena, 80-84.
- Papathanassopoulos, G.A 1996b, *Burial Customs at Diros*, în Papathanassopoulos G.A. (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, Atena, 175-177.
- Parzinger, H. 1992, *Hornstaad-Hlinsko-Stollhof. Zur absoluten Datierung eines vor-Badenzeitlichen Horizontes*, *Germania* 70, 2, 241-250.
- Patay, P., Szathmári, I. 2001, *Über einem seltenen urzeitlichen silbernen Blechanhänger aus dem Karpatenbecken*, *ComArchHung*, 5-13.
- Patterson, C.C. 1971, *Native Copper, Silver, and Gold Accessible to Early Metallurgists*, *AmAntiq* 36, 3, 286-321.
- Pernicka, E. 1990 (1995), *Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit*, *JahrRGZM* 37, 1, 21-129.
- Pernicka, E., Rehren, T., Schmitt-Strecker, S. 1998, *Late Uruk silver production by cupellation at Habuba Kabira, Syria*, în Rehren, T., Hauptmann, A., Muhly, J.D. (eds.), *Metallurgia Antiqua. In Honour of Hans-Gert Bachmann and Robert Maddin*, *Der Anschnitt* 8, Bochum, 123-134.

- Pernicka, E., Eibner, C., Öztunalı, Ö., Wagner, G.A. 2003, *Early Bronze Metallurgy in the North-East Aegean*, în Wagner, G.A., Pernicka, E., Uerpmann, H.-P. (eds.), *Troia and the Troad: Scientific Approaches*, Berlin, 143-172.
- Pernicka, E., Adam, K., Böhme, M., Hezarkhani, Z., Nezafati, N., Schreiner, M., Winterholler, B., Momenzadeh, M., Vatandoust, R. 2011, *Archaeometallurgical research on the western Central Iranian Plateau*, în Vatandoust, A., Parzinger, H., Helwing, B. (eds.), *Early Mining and Metallurgy on the Western Central Iranian Plateau*, Archäologie in Iran und Turan 9, Mainz, 633-705.
- Petković, S. 2009, *The Traces of Roman Metallurgy in Eastern Serbia*, Journal of Mining and Metallurgy 45, 2, 187-196.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M., Florescu, A.C. 1999, *Trușești. Monografie arheologică*, Iași.
- Popescu, A.-D. 2013, *Crescent-shaped silver artefacts from the Lower Danube: a survey of their function and chronology*, în Băjenaru, R., Zirra, V.V., Bodi, G., Opreanu, C. (eds.), *Eastern and Central European Studies. Varia Archaeologica: Volume in Honor of Alexandru Vulpe*, Viena (sub tipar).
- Prag, K. 1978, *Silver in the Levant in the fourth millennium BC*, în Moorey, R., Parr, P. (eds.), *Archaeology in the Levant*, Essays for Kathleen Kenyon, Warminster, 36-45.
- Primas, M. 1995, *Gold and silver during 3rd Mill. cal. B.C.*, în Morteani, G., Northover, J.P. (eds.), *Prehistoric Gold in Europe. Mines, Metallurgy and Manufacture*, Dordrecht, 77-93.
- Rafel, N., Montero-Ruiz, I., Castanyer, P., Aquilué, X., Armada, X.-L., Carme Belarte, M., Fairén, S., Gasull, P., Gener, M., Graells, R., Hunt, M., Martin, A., Mata, J.M., Morell, N., Pérez, A., Pons, E., Renzi, M., Carme Rovira, M., Rovira, S., Santos, M., Tremoleda, J., Villalba, P. 2010, *New Approaches on the Archaic Trade in the North-Eastern Iberian Peninsula: Exploitation and Circulation of Lead and Silver*, OJA 29, 2, 175-202.
- Rădulescu, D., Dimitrescu, R. 1966, *Mineralogia topografică a României*, București.
- Rehm, E. 1997, *Kykladen und Alter Orient*, Karlsruhe.
- Romer, R.L., Born, H. 2009, *The origin of the Trojan silver: Lead isotope constraints*, Acta Praehistorica et Archaeologica 41, 23-27.
- Schoop, U.-D. 2009, *Ausgrabungen in Çamlıbel Tarlası 2008*, în A. Schachner, *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2008*, ArchAnz 1, 56-66.
- Schoop, U.-D. 2011, *Çamlıbel Tarlası, ein metallverarbeitender Fundplatz des vierten Jahrtausends v.Chr. im nördlichen Zentralanatolien*, în Yalçın, Ü. (ed.), *Anatolian Metal V*, Der Anschnitt 24, Bochum, 53-68.

- Schoop, U.-D., Grave, P., Kealhofer, L., Jacobsen, G. 2009, *Radiocarbon Dates from Chalcolithic Çamlıbel Tarlası*, în A. Schachner, *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2008*, ArchAnz 1, 66-67.
- Schuhmacher, T.X. 2002, *Blechdiademe: Prestigeobjekte frühbronzezeitlicher Eliten*, in Aslan, R., Blum, S., Kastl, G., Schweizer, F., Thumm, D. (Hrsg.), *Mauerschau- Festschrift für Manfred Korfmann*, 2, Remshalden-Grunbach, 493-516.
- Soroceanu, T. 2005, *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes I. Contribuția lui C. Nicolescu-Otin la cunoașterea metalurgiei preistorice*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien/Descoperiri de bronzuri din România*, II, Cluj-Napoca, 15-46.
- Stein, G.J. 2001, *Indigenous Social Complexity at Hacmebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact*, în Rothman, M.S. (ed.), *Uruk, Mesopotamia & Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Oxford, 265-305.
- Stos-Gale, Z., Gale, N.H. 1982, *The Sources of Mycenaean Silver and Lead*, *Journal of Field Archaeology* 9, 4, 467-485.
- Stöllner, T., Weisgerber, G., Momenzadeh, M., Pernicka, E., Sharzad Shirazi, A. 2004, *Die Blei-/Silbergruben von Nakhlak und ihre Bedeutung im Altertum. Zum Neufund eines Förderkörbchens im Alten Mann*, *Der Anschnitt* 56, 76-97.
- Sulimirski, T. 1961, *Copper Hoard from Horodnica on the Dniester*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 41, 91-96.
- Todorova, H., Vajsov, I. 2001, *Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens*, PBF 20, 6, Stuttgart.
- Tylecote, R.F. 1986, *The Prehistory of Metallurgy in the British Isles*, Londra.
- Valera, R.G., Valera, P.G., Lo Schiavo, F. 2002, *Lead in Nuragic Sardinia: ores, isotopy, and archaeology*, în Bartelheim, M., Pernicka, E., Krause, R. (Hrsg.), *Die Anfänge der Metallurgie in der alten Welt, Rahden/Westf.*, 359-377.
- van Loon, M. 1973, *The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part I: Architecture and General Finds*, *Journal of Near Eastern Studies* 32, 4, 357-423.
- Vasilakis, A. 2008, *Silver Metalworking in Prehistoric Crete. An Historical Survey*, în Tzachili, I. (ed.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age*, Atena, 75-85.
- Virág, Z.M. 2003, *Early metallurgy in the Carpathian Basin*, în Visy, Z., Nagy, M. (eds.), *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*, Budapesta, 129-132.
- Wagner, G.A., Weisgerber, G. (Hrsg.) 1988, *Antike Edel- und Buntmetallgewinnung auf Thasos*, *Der Anschnitt* 6, Bochum.

- Weisgerber, G., Pernicka, E. 1995, *Ore mining in prehistoric Europe: an overview*, în Morteani, G., Northover, J.P. (eds.), *Prehistoric Gold in Europe. Mines, Metallurgy and Manufacture*, Dordrecht, 159-182.
- Yener, A. 1986, *The Archaeometry of Silver in Anatolia: The Bolkardağ Mining District*, AJA 90, 4, 469-472.
- Yener, K.A., Sayre, E.V., Joel, E.C., Özbal, H., Barnes, I.L., Brill, R.H. 1991, *Stable Lead Isotope Studies of Central Taurus Ore Sources and Related Artifacts from Eastern Mediterranean Chalcolithic and Bronze Age Sites*, Journal of Archaeological Science 18, 541-577.
- Zachos, K.L. 1996, *Metal Jewellery*, în Papathanassopoulos G.A. (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, Atena, 166-167.
- Zachos, K. 2007, *The Neolithic Background: A Reassessment*, în Day, P.M., Doonan, R.C.P. (eds.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*, Oxford, 168-206.
- Zalai-Gaál, I., Gál, E., Köhler, K., Osztás, A. 2009, *Eberhauerschmuck und Schweinekiefer-Beigaben in den neolithischen und kupferzeitlichen Bestattungssitten des Karpatenbeckens*, ActaArchHung 60, 303-355.
- Zimmermann, T. 2007, *Anatolia and the Balkans, once again – ring-shaped idols from western Asia and a critical reassessment of some „Early Bronze Age” items from İköztepe, Turkey*, OJA 26, 1, 25-33.

Late Copper Age and Bronze Age Tumuli in the North-Eastern Part of Brăila Plain and Covurlui Plain

Mirela Vernescu, Costin Croitoru**

Abstract: *The tumulus as a funerary monument makes its appearance at the end of the Copper Age – beginning of the Bronze Age and it is present in the funerary practices at the Lower Danube until the migration times inclusively. On one hand, this practice of “marking” the surface would have reminded the community the rank of the deceased, on the other hand, it could have played a role in defining the territory the community had under control.*

In the present state of research, we cannot presume for the southern part of Moldova and north-eastern part of Muntenia the existence of an aristocracy / warrior elite mirrored in the funerary practice of inhumation under tumuli. It is evident that not all the community members “benefited” of such a treatment. The tumuli have variable dimensions. Usually around a big tumulus smaller ones are present. It remains to be discussed to what degree nomadic populations, moving on very large territories in search of pastures had rooted in their world’s view the affirmation of territorial rights.

The tumulus complexes of the Galați county were relatively well excavated in comparison with other areas, but their number is almost insignificant compared to the number of the identified tumuli.

Looking at the tumuli arrangement in space on the map of the Brăila and Galați counties clear alignments can be noticed, which mark the moving forward of those tribes in this space, just in the same way in which during Roman times tumuli were marking the sides of a road. Most probably such “marks”, besides illustrating a social hierarchy and/or territorial control, had a role in field orientation. Certainly there is no coincidence in the fact the richest areas in such monuments are in the Gerului valley (at the limit between the Covurlui Plain and Tecuci Plain), at the southern extremity of the Covurlui Plain, on the Buzău valley and especially on the Danube valley, all these territories being rich in pastures and water sources.

The researches conducted on the tumuli with red ochre show that this category is characterised by a great variety, reflected in their inventory and structures. Since the beginning, the archaeologists agreed that the representatives of the ochre Tumulus culture were of Eastern origin, coming from the North Pontus steppes. The researches conducted in the northern part of the Caucasus and the northern part of the Black Sea revealed a rich archaeological material belonging to this phenomenon, which helped in establishing the chronology and evolution of these cultures. The specific funerary rite of the North Pontus tribes is based on the inhumation in a crouched position on the back or one side, the presence of the red ochre and simple or tumulus graves.

* Muzeul Brăilei, Piața Traian, 3, 810153, Brăila.

Rezumat: *Tumulul, ca monument funerar, apare la finele eneoliticului și începutul epocii bronzului și va fi prezent în practicile funerare de la Dunărea de Jos inclusiv în perioada migrațiilor. Pe de o parte, această practică a ridicării unor „marcaje” la suprafața solului ar fi avut menirea să amintească membrilor comunității statutul ierarhic al defunctului, iar pe de altă parte se poate sugera un anumit rol în definirea teritoriului controlat de comunitatea respectivă.*

În actualul stadiu al cercetărilor, în sudul Moldovei și nord-estul Munteniei, nu putem vorbi despre existența unei aristocrații/elite războinice oglindite sub aspectul practicilor funerare în înhumarea tumulară. Este evident că nu toți (sau nu oricare dintre) membrii comunității „beneficiau” de un astfel de tratament. Tumulii au dimensiuni variabile. De obicei în jurul unui tumul mare sunt dispuși alții mai mici. Este discutabil în ce măsură populații migratoare, care pendulează pe spații foarte largi în căutarea locurilor de pășunat, și-au încetățenit în mentalul colectiv afirmarea „dreptului de posesiune” teritorială. Complexele tumulare din județul Galați au fost investigate relativ bine în comparație cu alte zone, dar aproape nesemnificativ raportat la numărul tumulilor identificați.

Privind dispunerea tumulilor pe harta județelor Brăila și Galați observăm adevărate aliniamente care jalonează căile de pătrundere în acest spațiu ale triburilor respective, așa cum în epoca romană complexele funerare sunt plasate de o parte și de alta a unui drum. Foarte probabil aceste „marcaje”, eventual pe lângă ilustrarea unei ierarhii sociale și/sau a controlului asupra unui teritoriu, aveau un rol în orientarea în teren. Evident că nu este întâmplător faptul că zonele cele mai bogate în astfel de monumente se află pe valea Gerului (la limita dintre Câmpia Covurluiului și Câmpia Tecucului), la extremitatea meridională a Câmpiei Covurluiului ori pe valea Buzăului și mai ales a Dunării, adică acele teritorii bogate în pășuni și surse de apă.

Studiul mormintelor tumulare cu ocră arată că acestea prezintă o mare varietate, ținând seama de inventarul lor și de tipurile de amenajări. Încă de la început, toți cercetătorii au fost de acord că purtătorii culturii mormintelor tumulare cu ocră sunt de origine răsăriteană, din stepile nord-pontice. Cercetările din nordul Caucazului și din nordul Mării Negre au scos la iveală un bogat material arheologic cu privire la populațiile și la obiceiurile funerare ale purtătorilor mormintelor tumulare cu ocră. În urma acestor cercetări s-au putut stabili etapele cronologice și evoluția culturilor. Ritul funerar specific triburilor nord-pontice este înhumarea în poziție chircită pe spate sau pe o parte, cu ocră roșu, în cimitire plane sau tumulare.

Key words: *Bronze Age, tumulus, funerary believes.*

Cuvinte cheie: *epoca bronzului, tumuli, rit funerar.*

The tumulus was used as a funeral monument starting with the end of Copper Age and the beginning of the Bronze Age and was present in the funeral practices at the Lower Danube up to the migrations period. On one hand, this practice of raising marks above the ground would serve to remind the community members of the hierarchic status of the deceased, while on the other hand, it may suggest a certain role in defining the territory under the influence of the respective community¹.

In the present stage of research in the south of Moldavia and north-east of Muntenia, we cannot speak of the existence of a warlike aristocracy/elite mirrored in

¹ Teodorescu 2011, 41-47.

the funeral practice of interment in tumulus. Obviously, not all the members of a community were interred in tumuli. The tumuli had variable sizes. Usually, a larger tumulus was surrounded by smaller ones. It is debatable to what extent did the migrant populations appropriate in the collective mindset the affirmation of the rights of territorial possession, given that they moved on large area, seeking for pastures.

The tumulus complexes from Galați County have been relatively well surveyed when compared to other areas, however, insignificantly in relation to the number of tumuli identified.

If one looks at the arrangement of the tumuli on the maps of the present day counties of Galați and Brăila, one notes genuine alignments on the entrance ways in the areas of the respective tribes, similarly to the Roman practice of placing funeral monuments on the sides of the road. Besides the indication of social hierarchy and/or territorial control, these marks played, undoubtedly, a part in the orientation in the field. It is definitely not arbitrary that the areas where most of these monuments have been discovered are situated on Gerului valley (the boundaries between Covurlui and Tecuci plains), at the southern end of Covurlui Plain, on Buzău and especially Danube valley, areas rich in pastures and water sources. The majority of tumuli surveyed in the north-east of the Romanian Plain and in the south area of Covurlui Plain belong to Yamnaya, Katakobnaja și Mnogovalikovaja cultures.

For the clarification of the relations between the aforementioned cultures, also very important is the finding from Liești (T₇₈, *Movila Arbănașu*), where the main grave (M₂₂) belonged to a mature man, lying on the right side, with the head turned to west. The inventory consists of two pottery recipients, one specific to the Gordinești type, the other, to Foltești cultural aspect. The interments subsequent to M₂₂ are Yamnaya graves (pit-graves). In Găvani – tumulus T03, an ochre grave belonging to Foltești II culture has been discovered. Also, in Stoicani–*Cetățuia*, the anteriority of habitual traces belonging to Foltești aspect has been noted in comparison to the ochre graves discovered in the same area².

The only grave of Eastern origin with the deceased buried lying on the abdomen has been identified in the necropolis from Stoicani (M₁₃). It is considered a transition element towards the position “crouched on the side with chest distortion”, being included in the VI A³ variant of tumuli. Interment graves with ochre, Yamnaya type, have been identified in Stoicani, Grivița, Galați (*Dunărea neighbourhood*), Liești, Șendreni, Șerbeștii Vechi, Vânători, and Vlădești. Some pieces in the graves from Brăilița present analogies to the pottery discovered in the Yamnaya graves north from

² Petrescu-Dîmbovița 1953a, 112-132.

³ Burtănescu 1996, 103.

the Black Sea. Red ochre has been identified in six graves (three adult graves and three for children)⁴.

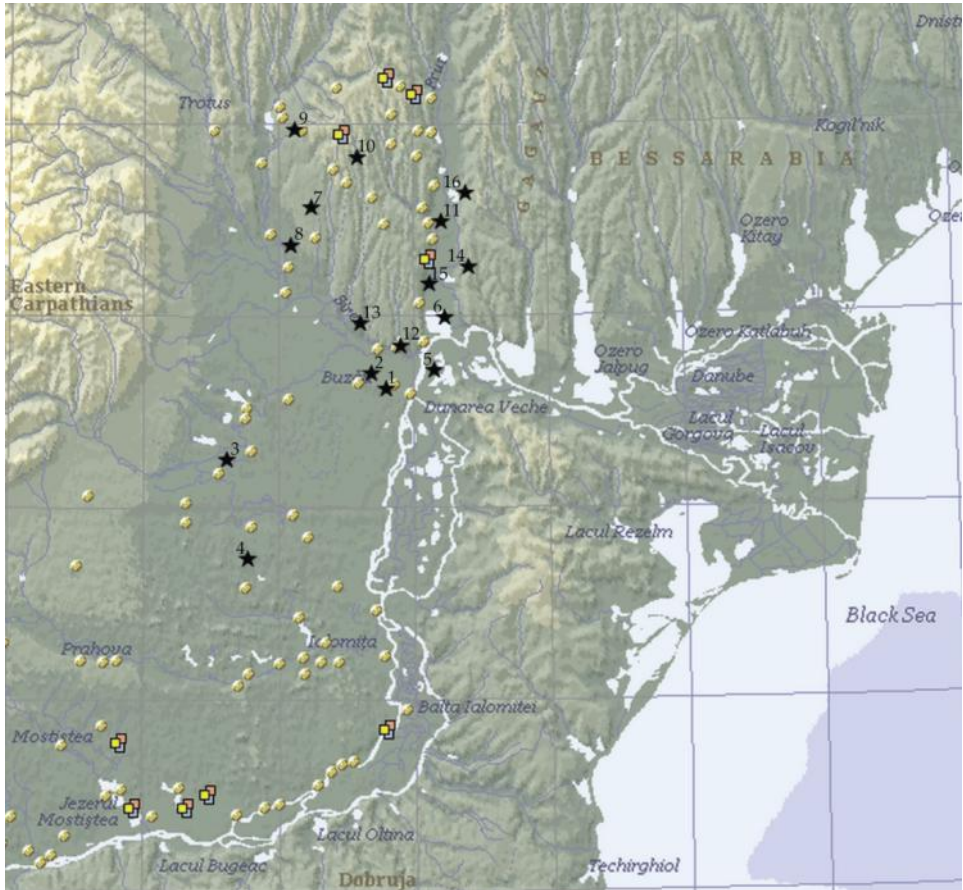

Figure 1. Discoveries Map, Brăila County. 1. Baldovinești; 2. Găvani; 3. Horia; 4. Roșiori; 5. Brăilița. Galați County: 6. Galați; 7. Grivița; 8. Liești; 9. Matca; 10. Măcișeni; 11. Stoicani; 12. Șendreni; 13. Șerbeștii Vechi; 14. Tulucești; 15. Vânători; 16. Vlădești.

⁴ Harțuche 2002, 134.

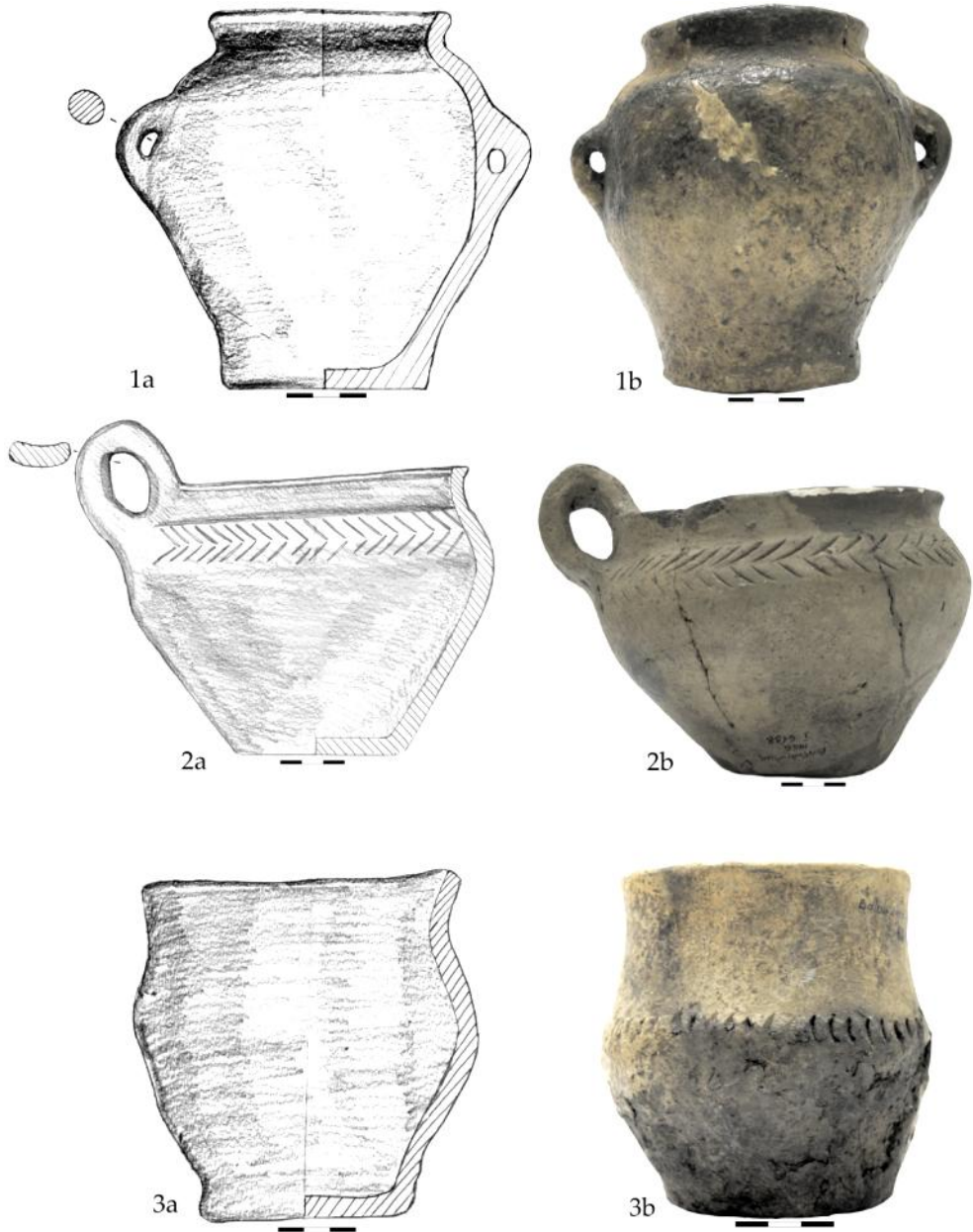

Figure 2. Baldovinești, Brăila County, pottery inventory. 1. tomb no. 14; 2. tomb no. 15; 3. Tomb no. 16; Mnogovalikovaja Culture.

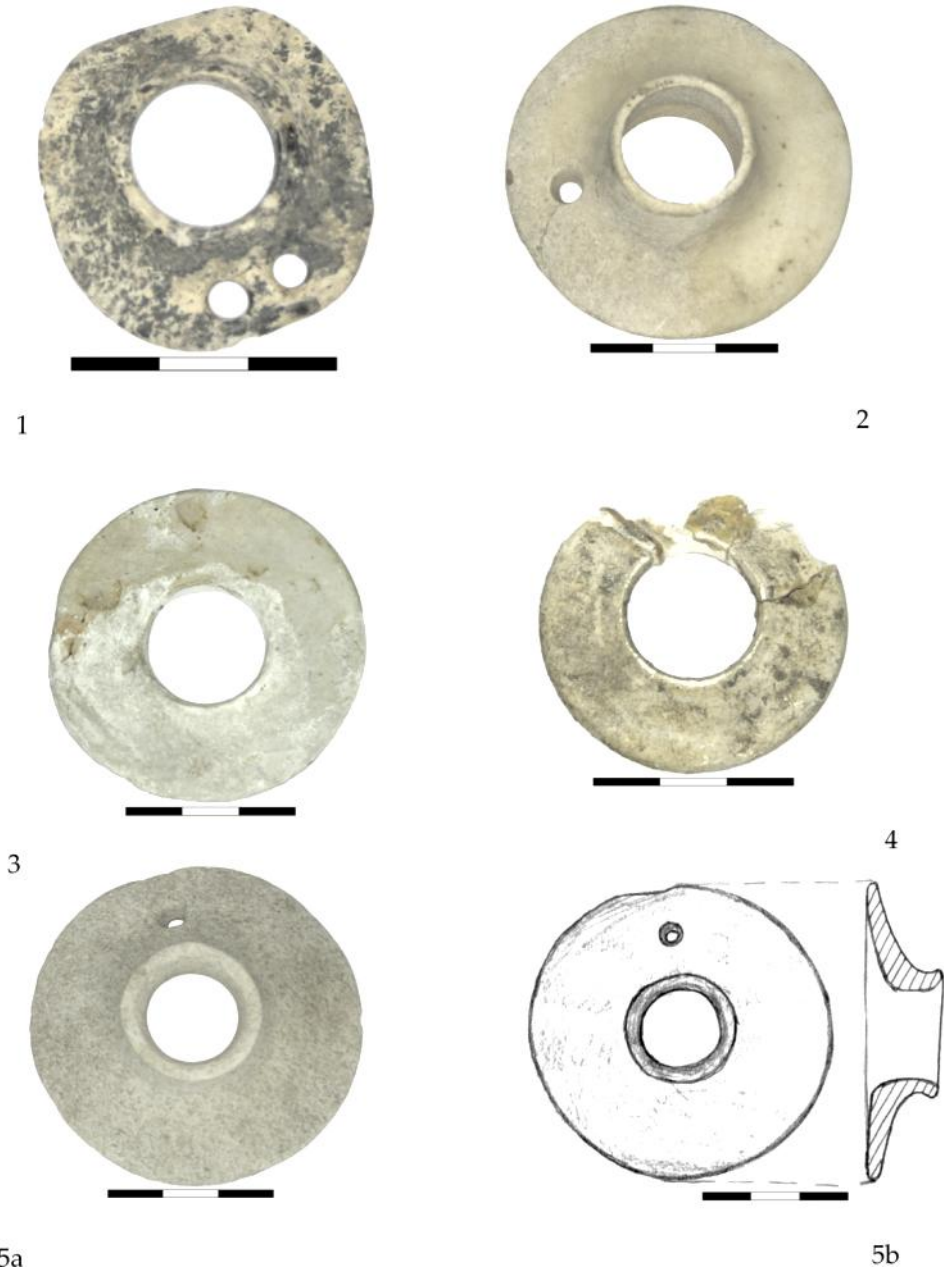

Figure 3. Bones discoid buckles from Brăila County. 1. Baldovinești, 2. Brăilița (tomb no. 86), 3. Brăilița (tomb no. 98), 4. Brăilița (tomb no. 158), 5. Brăilița (tomb no. 37).

Figure 4. Gemenele/Găvani, Brăila County. Tumulus T03, tomb no. 1.

The survey of the ochre tumulus graves has proven that they present a large variety, considering their arrangement and inventories. From the very beginning, all researchers agreed that the bearers of the ochre tumulus graves have eastern origins, coming from the steppes north from the Black Sea⁵. The research conducted north from Caucasus Mountains and the Black Sea has revealed a rich archaeological material providing information concerning the populations and the funeral rites of the bearers of the ochre grave culture. This research could determine the chronological stages and the evolution of the cultures. The funeral rite specific to the tribes north from the Black Sea is the interment in crouched position, lying down or on the side, with red ochre, in plain or tumulus graves.

At the Lower Danube and in the eastern part of Moldavia, the relative chronological data indicate, for the first part of the classical Yamnaya period, which includes the oldest Yamnaya pit-graves, contemporaneousness with the phases Foltești II – Cernavodă II, Orlea-Sadovec – Coțofeni I (partially)⁶. The first Yamnaya arrivals east from Balkans are dated prior to the beginning of the settlement in Ezero, but, in general, the first part of the classical Yamnaya period is synchronous with the Ezero stage A1 (level XIII-XII) and completely anterior to the Ezero-Sozopol phenomenon.

For the second part of the classical Yamnaya period, evidence shows contemporaneousness with Cățelu Nou-Coșereni (first stage of Glina) and Zăbala, the early stage of Târpești group⁷.

The final part of the classical Yamnaya and the beginning of the late Yamnaya phase are contemporaneous with Ezerovo. This would signify a chronological parallelism of this final stage of classical Yamnaya / the first part of late Yamnaya, as a whole, with finds belonging to Mlăjet-Sânzieni-Turia type, with Aldești manifestations, the phase Schneckenberg A and the old habitation of BT from Bogdănești, the Zimnicea-Batin, Coțofeni III group, and the Livezile group⁸.

We do not have our own ¹⁴C dating for Yamnaya culture. For the emergence of this culture at the Lower Danube, significant are the dates from Baia Hamangia (4530±65 BP) and Novoselic (4520/4490±70 BP)⁹. The values from Baia Hamangia and Novoselic are older than the highest (not calibrated) ¹⁴C dates for the XIII horizon from Ezero

⁵ Morintz 1978, 93.

⁶ Roman 1976, 167.

⁷ Burtănescu 2002, 267.

⁸ Burtănescu 2002, 267.

⁹ Burtănescu 2002, 270.

(4450 and, respectively, 4430 BP)¹⁰. Calibrated, the dates for early Ezero supply a value around 3150 BC or 3100 BC.

The dating from Plačidol 2504, if we accept the value a: 4380 (60 BP) has been obtained from a coal sample in a complex probably connected to M₉/TII (lying on the back). This grave preceded an interment (M₅), in a grave with a footstep, which probably belongs to the last phases of the classical Yamnaya¹¹.

M₃/TI from Poručik Gešanovo can be attributed to the first part of the classical Yamnaya period. The ¹⁴C dating for this grave, 4360±50 BP, confirms this chronological frame¹². M₆/ T11 from Semenovka displays ritualic elements and stratigraphic position in the tumulus which place it in late Yamnaya or at the end of the classical Yamnaya horizon. Hence, 2900 BC also represents the lower limit for the calibrated data from Plačidol and Poručik Gešanovo. The dating for the two sites is close to the ones obtained for the first part of the phase Ezero A.

For the first part of the classical Yamnaya we can propose a time interval from 3150/3100 BC (and a previous one, possibly towards 3200 BC) to 2900-2800 BC. This framing corresponds to the one proposed by H. Parzinger for the horizon 11 of relative chronology, which included Foltești II-Cernavoda II, Coțofeni II and the levels XIII-X from Ezero¹³.

The earliest Yamnaya comings along the Danube and towards the Balkans, related to the early Aegean Bronze Age, are contemporaneous with the beginning of the early Helladic I (3100-3000 BC). The oldest manifestations in the Balkans may have taken place slightly earlier than the Early Helladic I¹⁴.

For the second part in the evolution of the classical Yamnaya and the beginning of the late Yamnaya, we have the interval 2900/2850-2800 BC¹⁵. The interval in calibrated years corresponds to Junacite XV-XI/X phase¹⁶. In relation to the chronology of the Ezero settlement, it indicates synchronism for the second part of the classical Yamnaya period with Ezero B1 (levels VI-IV)¹⁷. The archaeological facts do not confirm this synchronism.

¹⁰ Burtănescu 2002, 270.

¹¹ Burtănescu 2002, 270.

¹² Burtănescu 2002, 271.

¹³ Parzinger 1993, 269, 290.

¹⁴ Burtănescu 2002, 272.

¹⁵ Burtănescu 2002, 272.

¹⁶ Bojadžiev 1995, 156.

¹⁷ Bojadžiev 1995, 154-155.

The dating obtained for Ezero are grouped towards the end of the classical Yamnaya period¹⁸. The askoidal pots from Budjak and Muntenia with prototypes in Ezerovo area are present in Yamnaya sites starting with the final stage of the classical Yamnaya.

The first part of the new sequence of the classical Yamnaya in the north-west of the Black Sea and the Balkans can be synchronised with Sitagroi Va¹⁹. The end of the classical Yamnaya and a large part of the late Yamnaya is contemporaneous with Sitagroi Vb.

In relation to the late Yamnaya, dates have been obtained for the graves in Novoselic and Višnevoe. After calibration, the dates are placed in the interval 2400/2350 BC - 2150/2050 BC, therefore, late Yamnaya might have taken place from 2600± BC to 2400/2200 BC.

It is possible for the late and final Yamnaya stages to be contemporaneous with Ezero B; in the same interval are the ¹⁴C datings for Junacite IX-III²⁰. In Continental Greece, the late Yamnaya period would correspond to early Helladic II²¹, while in the NW of Anatolia, late Troy I -Troy III would take place.

Graves belonging to Katakobnaja culture have been discovered in the tumulus from Baldovinești-*Pepinieră*²². Two of the deceased were lying down on their back, with the legs and arms outstretched, and one was lying on his back, with the arms outstretched near the body and the legs bent from the knees. They contained ochre and had a secondary position in the kurgan²³.

Three graves from the necropolis from Brăila-*Brăilița* may belong to Katakobnaja culture. These are:

- M₃₀₇, the grave of an adult, crouched position to the right, east-west oriented. Through its inventory, a vessel with short neck, massive, rounded spout, not decorated, presents analogies to M₁₃/T₁ from Glăvăneștii Vechi and to M₁₁/T₃ from Budjak²⁴.
- In M₁₄₄, the grave of a child, crouched to the left, east-west oriented, a lanyard decorated glass was deposited, with analogies to findings from Hănești and Katakobnaja necropoleis from Crimea²⁵.

¹⁸ Nikolova 1999, 401-402.

¹⁹ Renfrew 1971, tab I.

²⁰ Bojadžiev 1995, 157.

²¹ Manning 1995, 170-172.

²² Harțuche, Anastasiu 1968, 40-52.

²³ Burtănescu 1996, 92.

²⁴ Harțuche, Anastasiu 1976, fig. 340; Burtănescu 2002, 291.

²⁵ Harțuche, Anastasiu 1976, 166, fig. 339; Burtănescu 2002, 293.

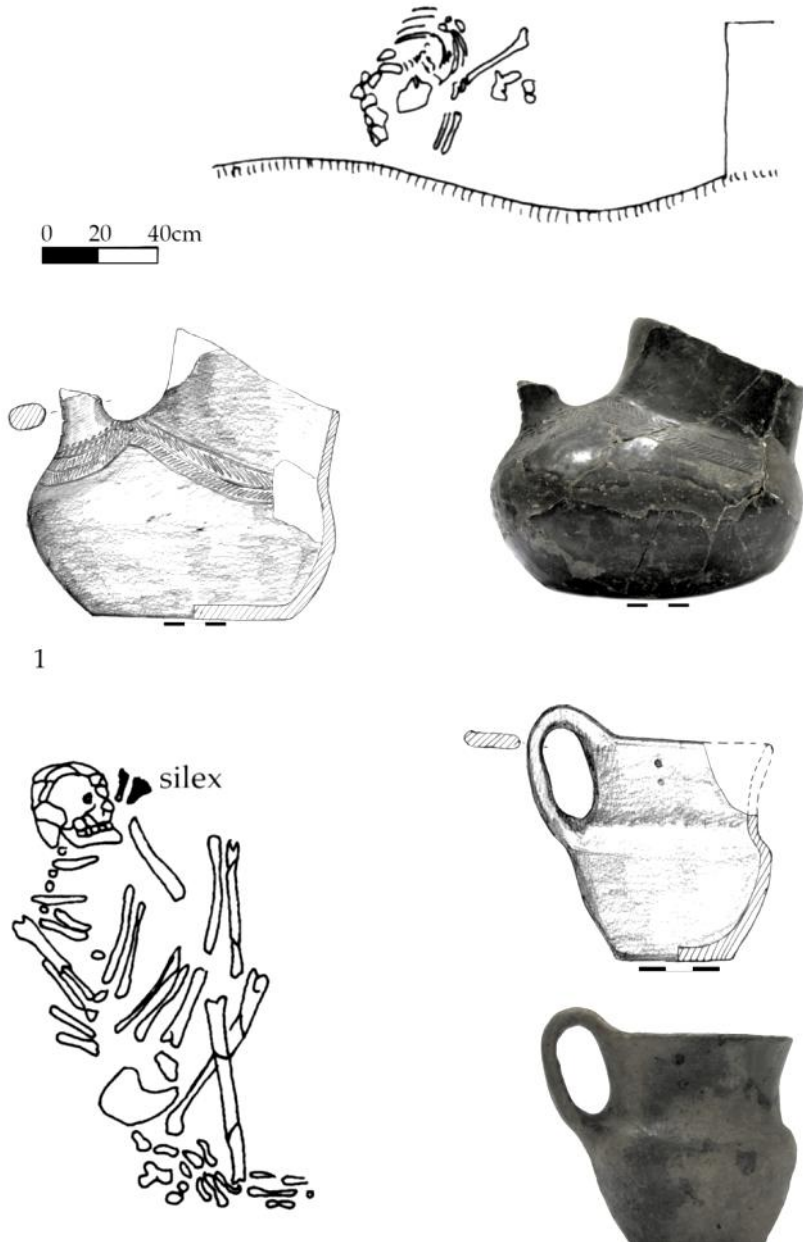
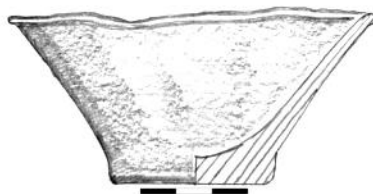
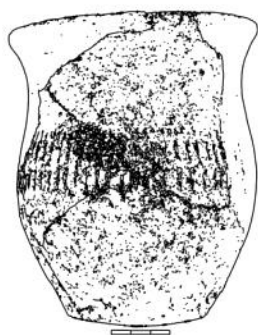

Figure 5. Brăilița, Brăila County, tombs and pottery inventory. 1. tomb no. 18; 2. tomb no. 36, Yamnaya culture.

2

Figure 6. Brăilița, Brăila County, tombs and pottery inventory. 1. tomb no. 27; 2. tomb no. 28, Yamnaya culture.

Figure 7. Brăilița, Brăila County, tombs and pottery inventory. 1. tomb no. 31; 2. tomb no. 34, Yamnaya culture.

- In M₁₇ there is the skeleton of an adult, lying on his back, and oriented east-west. Near his right foot there was an oval, polished rock comparable to the one discovered in Glăvăneștii Vechi in M₁₃/TI and in graves from the eastern area of Katakobnaja²⁶.

At *Cetățuia* from Stoicani, two graves have been discovered (M₅ and M₁₃) which belong to Katakobnaja culture. Only M₅ has as inventory a fragment of a rock axe²⁷.

M₂ from the tumulus from Vânători also belongs to Katakobnaja culture. It is a catacomb grave, with the skeleton in crouched position to the left, east-west oriented (1.2 m depth). In the torso area, a bitronconic vase has been discovered, having a plain end, flared spout, made of grey clay with black spots, and mat surface²⁸.

Most of the experts in the Bronze Age place the catacomb graves (Katakobnaja) in the middle part of this period. With a complex structure and requiring considerable efforts, the catacomb graves (side niche) were also used so as to express the social status of the deceased, however, the idea might well have come from the steppes north from the Black Sea, where these graves have been often discovered²⁹. The findings from Matca (A₂) and Stoicani (A₂) can be attributed to this funeral rite.

For the area we are dealing with, there are only few elements of relative chronology for Katakobnaja culture. In the area between the rivers Pruth and Dniester, the stratigraphic position of the graves from Katakobnaja culture is well represented, following Yamnaya interments. The oldest Katakobnaja cultures north-west from the Black Sea are placed towards the second part of the classical Yamnaya culture³⁰.

Some researchers consider that a late Yamnaya population went westward, on the Danube valley as the result of the pressure of the bearers of Katakobnaja culture. Within Zimnicea-Batin group, we encounter graves with skeletons in late Yamnaya positions³¹. The convulsions began at the limit between classical and late Yamnaya, in a period when the first catacomb graves appeared north-west from the Black Sea. It is possible that the convulsions in the south-east of Romania and central Muntenia, in a post-Glina moment, to have the same causes³².

²⁶ Burtănescu 2002, 296; Harțuche 2002, 50.

²⁷ Petrescu-Dîmbovița 1953a, 119, 124-125.

²⁸ Burtănescu 2002, 139-140; Brudiu 2003, 57.

²⁹ Motzoi-Chicideanu 2011, 279.

³⁰ Dergacev 1986, 110.

³¹ Burtănescu 1998, 159-163.

³² Roman 1982, 47; Roman 1986, 34, 45, 47.

2
Figure 8. Brăilița, Brăila County, tombs and pottery inventory: 1. tomb no. 10; 2. tomb no. 144, Yamnaya culture.

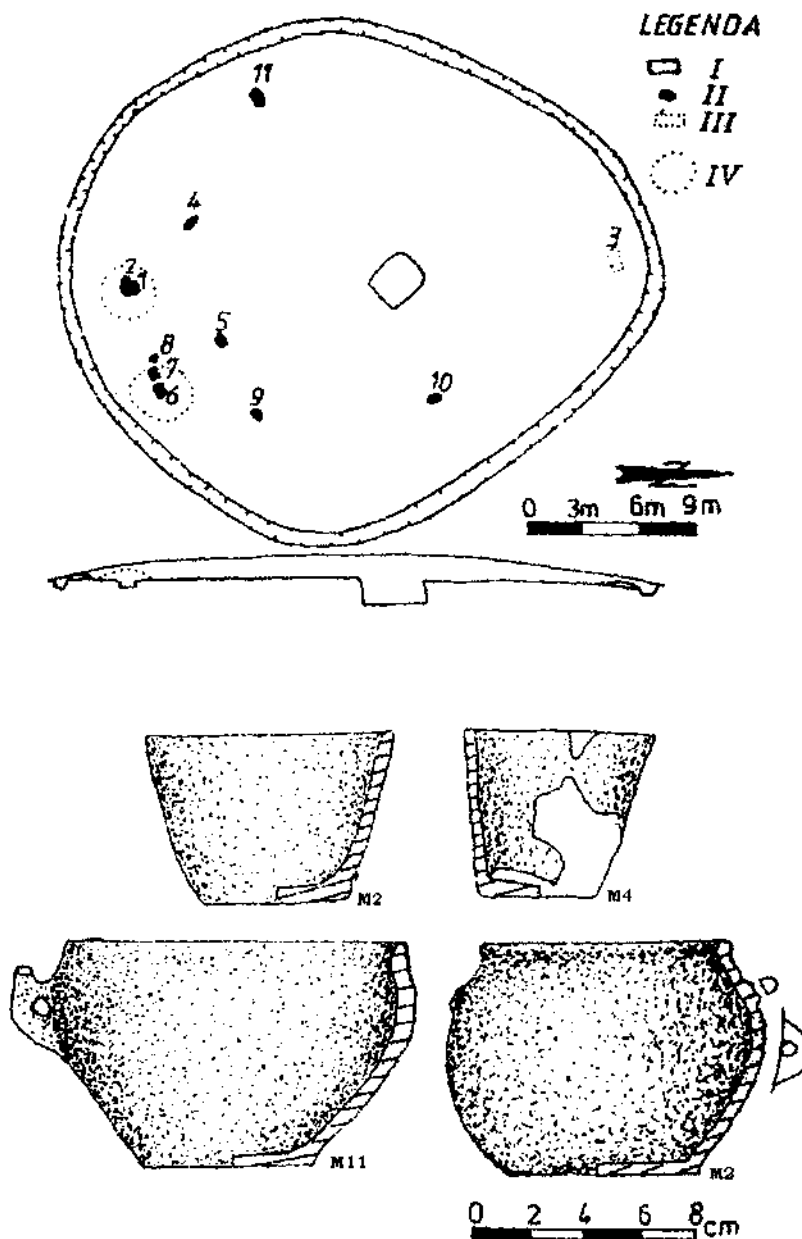

Figure 9. Galați City, *Dunărea Neighbourhood*. A. necropolis plan, Ochre graves; II. Crouched skeleton graves; III. „Our era graves”; IV. Tumulus graves; B. Tumulus no. 258 inventory (Brudiu 1985b).

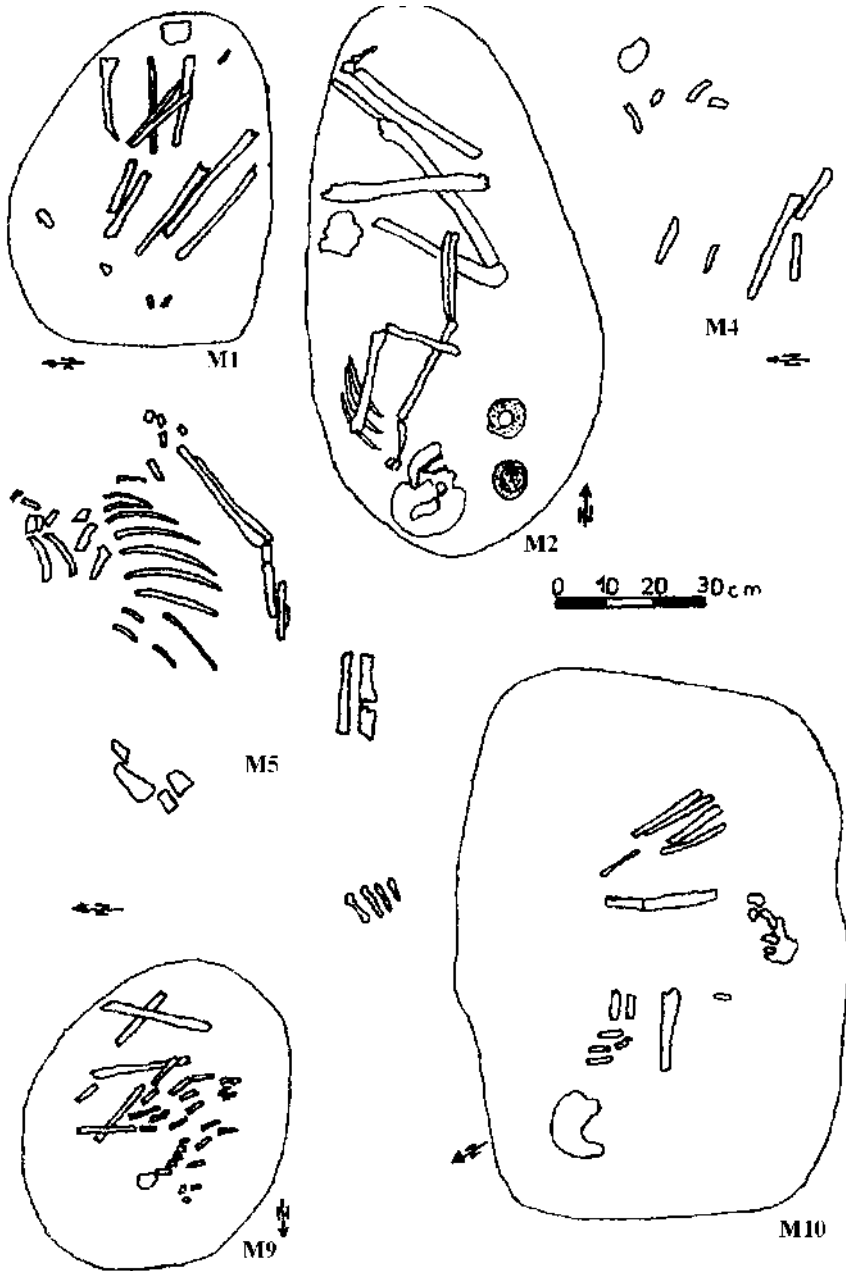

Figure 10. Galați City, Dunărea Neighbourhood. Tumulus no. 258 graves (Brudiu 1985b).

The graves with lying skeletons Smeieni, the lanyward motifs with lath from București-Roșu and Sărata Monteoru, frequently identified on Katakobnaja vessel from the late period, confirm this cultural identification. The pieces from București-Roșu, from a Glina settlement, phase III (Govora Village-*Runcuri*) prove that the pressure exercised by the Ingul population (Katakobnaja) might have begun earlier. Evidence in this respect is the occupation by the tribes Glina III of the mountain and pre-mountain areas from Oltenia și Muntenia³³.

We cannot rule out the parallel evolution, in different areas, of several ritual Katakobnaja groups. A series of inverse stratigraphy instances, reciprocal cultural influences, prove the cultural and territorial co-existence of Yamnaya and Katakobnaja for a period of time³⁴.

The lanyward decorated pieces from București-Roșu and Sărata Monteoru represent the only evidence of synchronism of Katakobnaja-Glina-Govora Village-*Runcuri* and Odaia Turcului group (seems to be contemporaneous with the level Ic4, 1 and 2 from Sărata³⁵, while in Monteoru Ic3 Katakobnaja is already incorporated in the early stage of Mnovalikovaja). We infer that this culture from the north-west from the Black Sea can be also contemporaneous with the levels Ic4-3 from Sărata-Monteoru.

A series of old findings from Ukraine, different from the ones belonging to Katakobnaja and Srubnaja groups, especially in what pottery was concerned, have led to the introduction of a new concept in historiography: *Kul'tura mnovalikovoj keramiki* (=culture of pottery decorated with successive bands)³⁶. Mnovalikovaja culture is attested on a large area in the steppes and silvosteppes between the rivers Volga and Prut. The findings from Baldovinești, Stoicani, Lișcoteanca and a number of graves from the necropolis in Brăilița can be framed within this culture. Besides the pottery inventory which includes as defining elements a category of recipients for everyday usage decorated with geometric motives and segments of applied bands, another specific feature is represented by the horn or bones discoid buckles specific to these communities³⁷.

For the area we are interested in, graves belonging to Mnovalikovaja culture have been discovered in Baldovinești (*Pepiniera*). The two discoid buckles, the arrow pin with rectangular carving at the base, the curved rock knife (*krummesser*) constitute evidence for the association of these graves to Mnovalikovaja culture³⁸.

³³ Schuster 1996, 15-16.

³⁴ Dergacev 1986, 110; Toščev 1998, 53.

³⁵ Băjenaru 1998, 86.

³⁶ Berezanskaja 1957, 28-35; Berezanskaja 1960, 26-41; Berezanskaja 1998, 60-70; Berezanskaja *et alii* 1986; Černjakov 1985; Pâslaru 2006.

³⁷ Motzoi-Chicideanu 2011, 547-560; Sava 1991, 15-37.

³⁸ Sava 1992.

In Stoicani–Cetățuia, two of the graves can be associated to Mnogovalikovaja culture: M₃ and M₇. The two graves (M₇ is a double grave) contain discoid buckles in their inventory³⁹. M₁₄ from the tumulus in Vânători can be attributed to the same culture⁴⁰. The grave has been discovered in the coating of the kurgan, the skeleton was crouched to the right, north-south oriented. In the occipital area it contained a vessel of grey-yellow clay, with grinded pottery fragments used as lean material⁴¹.

For Galați County area, I. Motzoi-Chicideanu attributes the findings from Măcișeni (A), Stoicani (A₂) and Vânători (A₁)⁴² to Mnogovalikovaja culture; and E. Sava adds the ones from *Dunărea* neighbourhood (F₁)⁴³ to the list. Clearly, all the cases refer to funeral findings in tumuli. Only the interment from Măcișeni is isolated (and also unusual, as the absence of the deceased or his traces results from the description!). In other cases, it is about the cultural interpretation of a few sites, two of them (Stoicani and Dunărea neighbourhood) respectively three (Vânători), identified among graves from the Bronze Age. On the one hand, the Mnogovalikovaja elements west from the river Prut seem rather rare; on the other hand, the resemblance of the funeral rite with the ones in graves belonging to Yamnaya or Katakobnaja makes the cultural identification difficult in the absence of the characteristic inventory material. As far as the horn or bone discoid buckles are concerned, remarkable are the pieces discovered in Stoicani, Brăilița, and Baldovinești. Only for the later, the material belongs certainly to the funeral inventory of a tumulus.

The western limit of Mnogovalikovaja culture is traditionally drawn along the river Pruth. E. Sava⁴⁴ includes the area on the right benches of the river Prut and the northern side of Dobrudja in the western periphery. His opinion is confirmed by the presence of inventory specific to Mnogovalikovaja culture in plane and tumulus necropoleis: horn and bone buckles, archaic discoid cheek-pieces, flint arrow pins with rectangular carving at the base, and pottery.

In a number of necropoleis belonging to Monteoru culture, uncharacteristic graves have been found, as well. In Căndești (Monteoru Ic3) appear the first catacomb graves⁴⁵. The connection to Mnogovalikovaja is apparent from certain inventory elements (bone discoid buckles, Kostrom chipper, cheek-pieces)⁴⁶.

³⁹ Petrescu-Dîmbovița 1953a, 118, 120-121.

⁴⁰ Burtănescu 2002, 139-140.

⁴¹ Brudiu 2003, 58.

⁴² Motzoi-Chicideanu 2011, 550 [descoperirile de la Vânători sunt incluse atât în lista de atribuire sigure (nr. 83), cât și în cea de atribuire incerte (nr. 91)].

⁴³ Sava 1992, 188-189.

⁴⁴ Sava 1991, 28.

⁴⁵ Florescu, Florescu 1983, 113.

⁴⁶ Sava 1991, 15-37.

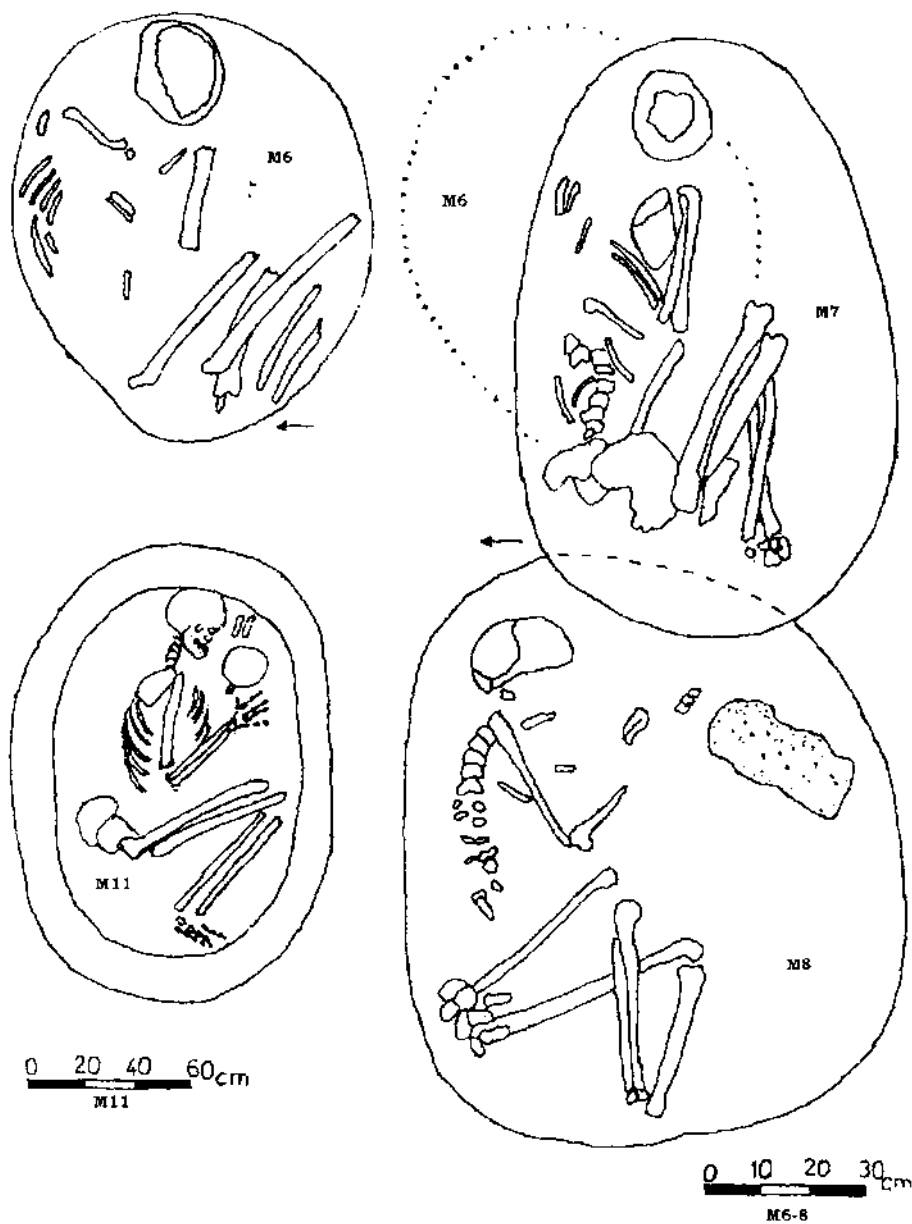

Figure 11. Galați City, *Dunărea Neighbourhood*. Tumulus no. 258 graves (Brudiu 1985b).

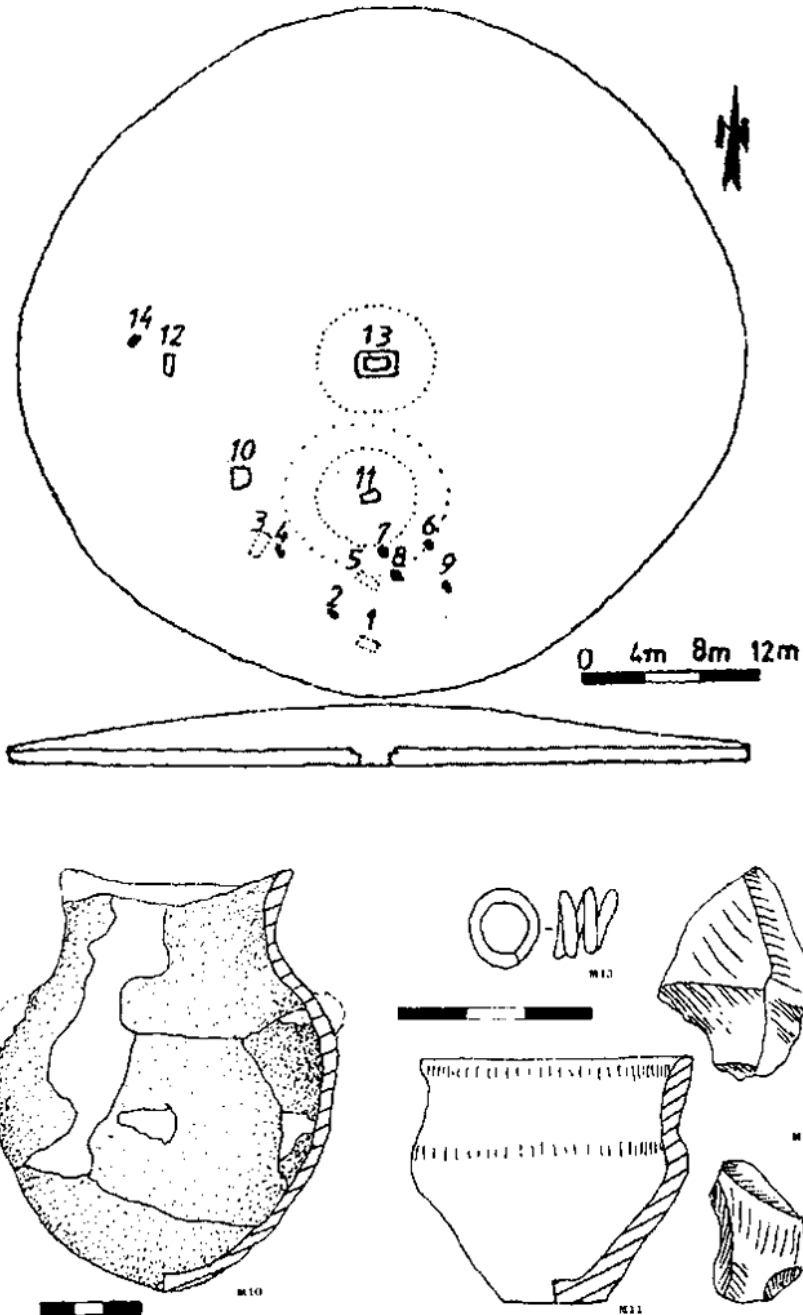

Figure 12. Vânători, Galați County. A. Tumulus no. 258 plan, B. Tumulus no. 258 inventory (Brudiu 1985b).

The relationships of the communities from Monteoru with the archaeological group lasted during the Ia phase, a Mnogovalikovaja vessel being discovered in a dwelling belonging to the respective level from Năeni–Zănoaga/Cetatea I. The Ia phase of Monteoru culture corresponds to the stage Reinecke Bz A1.

In the Akkiembetskiy kurgan (near Zatoka, on the shores of the Black Sea, on the benches of the river Dnieper) a succession of burials of the types Usatovo, Kemi-Oba, Yamnaya-Budjak and Mnogovalikovaja has been identified. From six graves and a ritual complex, all of Usatovo type, have been taken 11 assay-samples, which were placed around 2900-2200 BC after calibration, therefore a later dating⁴⁷.

The catacomb graves are known in Smeieni⁴⁸ and Matca, the latter being associated with Ic3 pottery⁴⁹. The oldest catacomb graves seem to be located between the Caspian Sea and the river Don, and the ¹⁴C dating places them around 2700 BC⁵⁰. Dates closer to our area are to be found in the catacomb graves from the tumuli near Ordžonikidze, in Ukraine. The twenty dates are placed in the interval 2500-1900 BC.

Customarily, Mnogovalikovaja culture has been placed in the interval between the seventeenth and fifteenth-fourteenth centuries BC⁵¹. A number of ¹⁴C dates from the Mnogovalikovaja graves from Svatovo, Zatoka, Mironivka, and Ișeevo places these findings between 2500-1500 BC. Using ¹⁴C dating, V. Trifonov has established an evolution from 2300 to 1800 BC for Mnogovalikovaja, which would correspond to the period Reinecke Bz A1 and A2 from Central Europe⁵².

E. Sava amended the absolute chronology, placing Mnogovalikovaja culture between 2100-1800 BC., and considering that it could last until 1700-1600 BC in the area between the rivers Pruth and Dnieper⁵³. We can conclude that in the 2500-2200 BC interval, the ritual of placing the deceased in cists continues in parallel with the emergence in Cârdești (middle Monteoru) of the catacomb graves, during the Ic3 and Ic2 phases. Some of these may be related to the Mnogovalikovaja phenomenon.

According to some funeral inventories from necropolis 4 from Sărata Monteoru, the second stage may be placed in the second part of this interval corresponding to Bz A1 și A2⁵⁴ as well, and the relations with Mnogovalikovaja culture seem to continue during the entire interval.

⁴⁷ Motzoi-Chicideanu 2008, 46.

⁴⁸ Simache, Teodorescu 1962, 273-282.

⁴⁹ Brudiu 1985a, 31-36.

⁵⁰ Motzoi-Chicideanu 2008, 47.

⁵¹ Sava 1992, 170-175.

⁵² Trifonov 2001, 71-82.

⁵³ Sava 2002, 220.

⁵⁴ Motzoi-Chicideanu 2008, 50.

The phases IIa și IIb and the relationships with Mnogovalikovaja culture (graves Căndești-buckles)⁵⁵ continue during the 1900-1700/1600 BC interval.

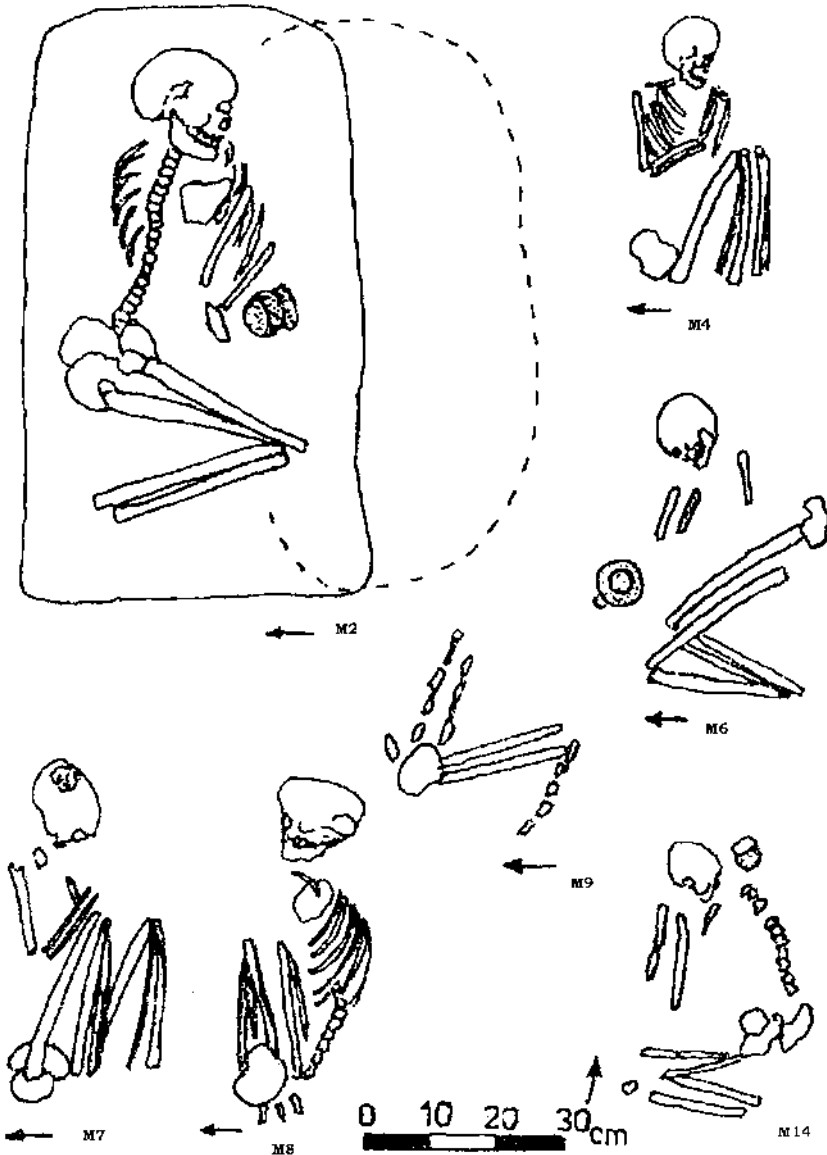

Figure 13. Vânători, Galați County. Tumulus no. 258 graves (Brudiu 1985b).

⁵⁵ Florescu, Florescu 1983, 117.

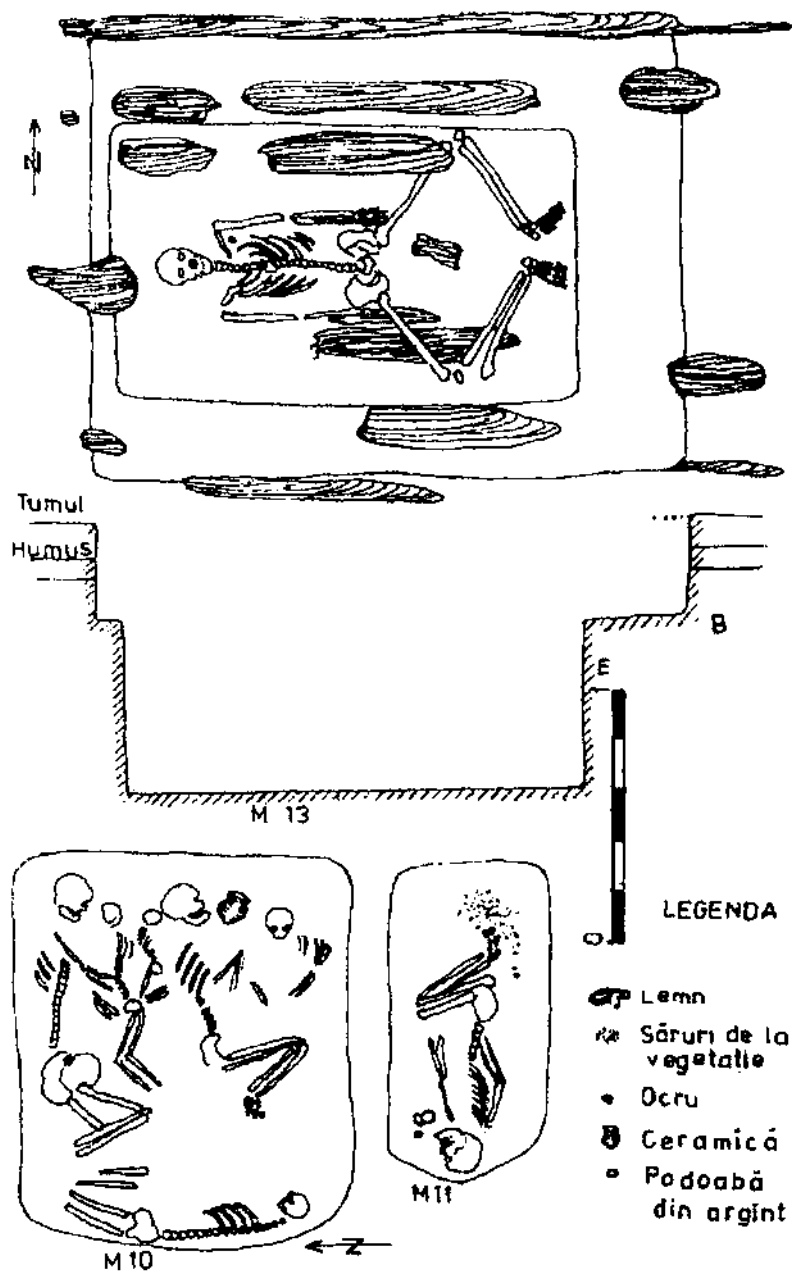

Figure 14. Vânători, Galați County. Tumulus no. 258, tomb plans (Brudiu 1985b).

Therefore, we can conclude that a period of convulsions, of population displacements, of phenomena which also involved communities north and west from of the Black Sea took place in the north-east side of the Romanian Plain and in the south of Moldavia.

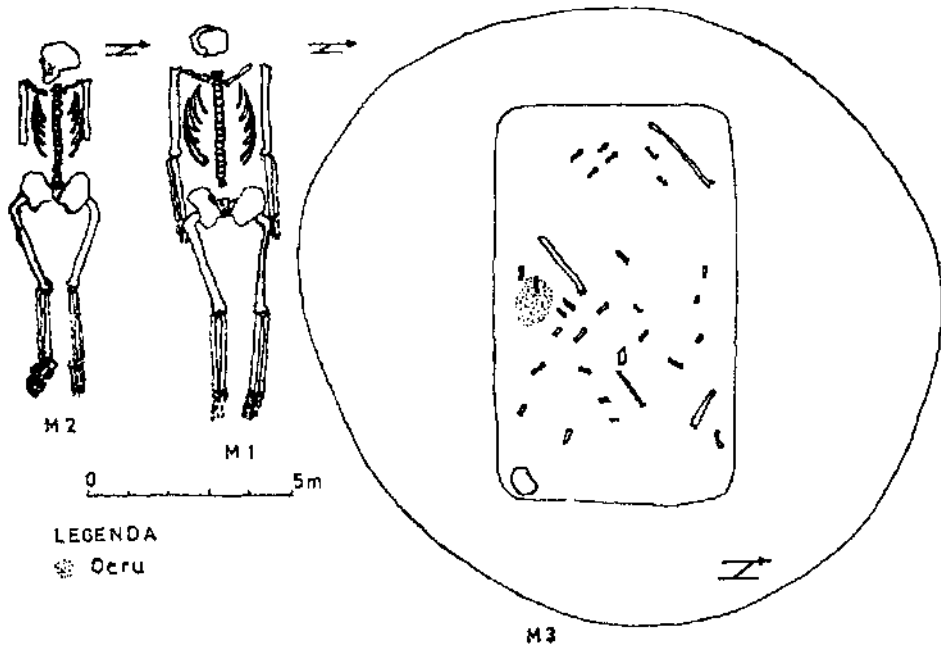

Figure 15. Grivița, Galați county. T314, tomb plan (Brudiu 1987, fig. 8).

Findings Repertoire:

1. **Baldovinești**, Vădeni village, Brăila County [systematic excavation, N. Harțuche, Fl. Anastasiu 1961-1965]. A tumular necropolis has been found in *Pepiniera*, 5 kilometers westward from the limits of Chercea neighbourhood, in the city of Brăila, on the right side of the Brăila-Focșani main road, c. 600 metres south-west from the Water Tower.

An area of 222 meters has been surveyed, 17 interment graves from the Age of Bronze being discovered. The graves were placed at various depths, some being delved in yellow soil, others in the coating of the tumulus. Eleven graves presented inventory. The graves belong to two types: simple graves (15) and graves with wooden stakes in the corners and covered with girders (2). Fourteen skeletons were crouched, two lying on their back, with legs and arms outstretched, and one lying on his back with the arms outstretched and the legs bent from the knees.

Nine pieces of pottery have been discovered, not more than one for each grave. Most of the recipients are ragged, made of rough clay, unevenly fired. Other findings: two discoid bone buckles, one bone ring, an arrow pin and a silex blade, a curved stone knife (*Krummesser*). In M₅ (adult, crouched to the left, the head towards north-west, arms bent from the elbows and palms under the head), in the face area there were pieces of two cups specific to Tei culture, shaped in fine clay, with black polished slip; they have globular body, long neck, slightly flaring spout, and they are decorated with successive rows of cants placed in horizontal bands and ridgy rhombs. The graves M₆, M₁₀, M₁₁ can be attributed to Katakobnaja culture, and the others to Mnogovalikovaja⁵⁶.

2. **Găvani**, Gemenele village, Brăila County [preventive excavation: S. Pandrea, V. Sîrbu, M. Vernescu and C. Croitoru 2011]. The site is located on the terrace bridge between two depression areas represented by the former pond Voineasca and the Valley of Ienca, c. 2.2 kilometres south from Găvani village, c. 2.5 kms south-east from the Mayor House of Gemenele and c. 9.5 kms north-west from Struna Mică Mound.

Tumulus T03. Raised in successive stages, the deposit levels in the coating being separated by leveling layers of hard loess (probably hard-packed); the deposits of T03 are situated in the - (55/60-120) cm interval. The tumulus has been partially destroyed during the Middle Ages, as proven by the existence of the black-grey sediment level placed between - (25-55/60) cm, in which animal bones and pieces of mediaeval pottery have been found; this is an archaeological layer which can be attributed to the Middle Ages. The recent ploughing destroyed the mediaeval deposits from the sixteenth to seventeenth centuries.

Archaeological artifacts dating from prehistory and mediaeval age have been identified. M1, although lacking any inventory, is culturally framed in the group Foltești II, due to the position of the skeleton, the grave shape and the presence of ochre, and it can be chronologically dated around 3200-3000 BC.

Unpublished.

3. **Horia**, Surdila-Greci suburb, Brăila County [fortuitious find, 1971]. Tumulus at the end of Horia village, 2 km north-east from Făurei, near the river Buzău.

Grave discovered at 2 meters depth. The skeleton was destroyed during the excavations. It seems that it was an adult, placed in crouched position, near the skull was a tronconic bowl with an overhead handle under the spout; it was

⁵⁶ Harțuche, Anastasiu 1968, 40-52; Harțuche, Anastasiu 1976, 170, fig. 352; Florescu 1991, 155; Sava 1992; Leahu 2003, 17.

shaped in fine clay, covered with fine slip, traces of polishing, colour: walnut-grey⁵⁷.

4. **Roșiori**, Roșiori village, Brăila County [unauthorised digging made by the principal of the village school (1976)]. *Delved mound*, c. 2 km from the village, south-west from Lake Tătaru.

The tumulus had been excavated at the end of the nineteenth century by treasure hunters. The school principal surveyed the west side of the tumulus, finding in the two sections, at depths from 0.75 to 1.50 m, three interment graves, all of them secondary, (two from the Bronze Age, and a Sarmatic one). One of the graves contained four flint cuttings, brown-yellow and grey-brown coloured. A cup has been also discovered. It was shaped in fine black clay, with fine slip, ending in a small bottom in the shape of a button, slightly flattened; long neck, slightly flaring spout; decorated with successive cants placed obliquely alternating with triangles, the banded handle is broken. The cup belongs to Tei culture, phase III⁵⁸.

5. **Brăilița, city of Brăila** [Systematic excavations: N. Harțuche 1955-1975, 1987]. The neighbourhood Brăilița, in the northern part of the city, is placed on the upper terrace on the left bench of the Danube, in the confluence area of the two horns, Măcin Canal (Dunărea Veche) and Cremenea horn (Dunărea Nouă). The archaeological site, which no longer exists today, was situated 500 m east from the church Sf. Dimitrie, at the end of Timiș Street, on the plough land between C. Petrescu Str. and Sf. Maria cemetery, up to north from Vadul Catagaței. A verdured meadow lays from Vadul Catagaței to the Danube.

The archaeological site from Brăilița comprises more settlements and necropoleis, from different ages and cultures: 1. Boian-Giulești settlement; 2. Gumelnița settlement; 3. Interment necropolis containing graves from Cernavodă I, Usatovo, Cernavodă II-Foltești, middle Bronze Age; 4. Coslogeni settlement; 5. Babadag settlement; 6. Getic settlement and necropolis; 7. Early mediaeval settlement. In 22 campaigns (1955-1975, 1987) around 2000 square metres have been excavated. In the necropolis, situated especially in the perimeter of the Gumelnița settlement (south -Groapa Cărmidăriei no. 2, on the eastern limit of the upper terrace of the Danube, to the west, Viilor Str., to the north beyond Vadul Catagaței); c. 1150 square metres have been delved.

310 graves have been discovered, (135 belong to Cernavodă I culture, 137 to Usatovo culture and 21 to Cernavodă II-Foltești culture). A number of 23 graves

⁵⁷ Harțuche 1973, 21.

⁵⁸ Harțuche 1980, 132-133; Leahu 2003, 24.

have been framed in the early and middle Bronze Age. The skeletons were lying on the back (250 individuals, six variants) and crouched (50 individuals). The position of ten skeletons could not be determined because of the bad preservation condition. The orientation is different from one another, more frequently in east-west and west-east directions, in 286 cases. The shape of the grave was in accordance with the position of the skeleton: for the crouched ones, the graves were especially oval, rarely oval-elongated, while the lying skeletons or the ones with the legs on a side were placed in rectangular graves, with rounded corners. The graves presented no traces of wooden or rock constructions.

Most of the graves contained only one skeleton; there were only 6 double graves. Out of 310 individuals interred in the necropolis, 216 were adults and 94 children, infant mortality being of 30.3%. 262 graves are 1.50 to 2.50 m deep. Ochre was placed in the graves, in the shape of granules, clods or powder. The ochre was deposited on the bones or on the surrounding soil (in the case of 37 skeletons of children and 64 skeletons of adults). Funeral inventory: pottery (48 bowls, in one piece or fragmented), rocks (flint and polished rock) – 178 pieces, bone, marble, alabaster and shells (*Spondylus*, *Dentalium*, *Cardium*). Apart from pottery, tools, weapons, clothing articles, jewelry were also discovered, as well as ritual deposits: ashes, coals, grain, chalk and argil clods, animal teeth, snail shells. The anthropologic study conducted on 20 graves (only 6.4% of total), has proven that, as opposed to the skeletons with ochre from Moldavia, of Proto-Europoid type, the ones found in Brăilița, as well as some found in Stoicani, display, besides the Proto-Europoid foundation, a mediterranean component, which may spring from the blending with the local populations⁵⁹.

6. **City of Galați**, Galați County [systematic excavation: M. Brudiu, I. Limbidis 1976]. *Dunărea Neighbourhood*; high terrace at the confluence of the river Siret with the Danube.

A tumulus from the Bronze Age (H = 1.70 m; D = 30 m). The mode of founding of the necropolis and the succession of the graves are difficult to establish. The central grave (Yamnaya) for whom the tumulus was raised has a trapezoidal grave and it seems that it was a cenotaph. The raising of the tumulus is also contemporaneous with the surrounding ditch (l- 0.8-1 m, depth = 0.6 m). Other graves:

⁵⁹ Harțuche, Anastasiu 1968, 7-8, 18-23; Harțuche 1980a, 310-312; Harțuche 2002; Necrasov, Cristescu 1957, 75-88; Florescu 1991, 156; Vernescu 2008, 50-51.

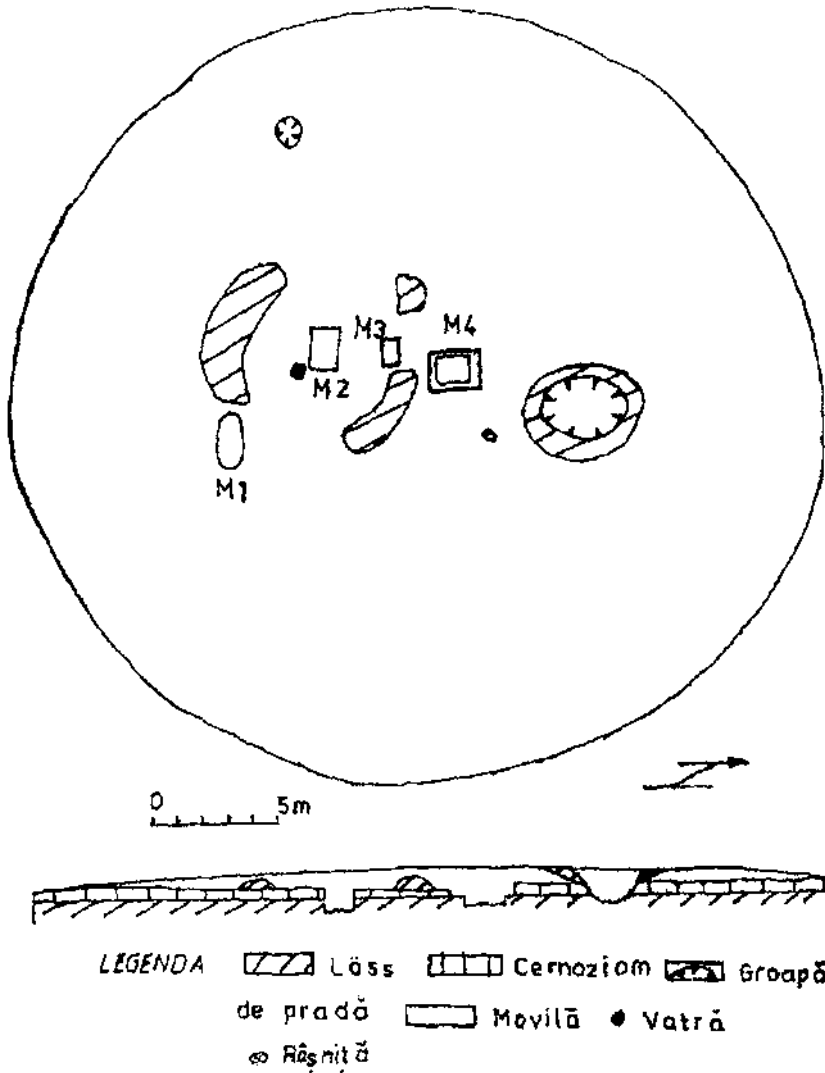

Figure 16. Grivița, Galați County. T315, tomb plan (Brudiu 1987, fig. 3).

- M₂, in the south part of the tumulus, oval grave, crouched skeleton, south-north oriented. Near the face there were two bowls (one with spheroidal body and two handles with vertical orifices – one was broken and the other, a tronconic cup).
- M₄, in south-west part of the tumulus, the skeletons was re-interred and had a tronconic cup as inventory.

- M₅, in the south-south east part of the tumulus, the skeleton lying on his back and the legs crouched and bent to the left; no inventory.

If M₂ (Yamnaya culture, the classical phase) had a small tumulus (as assumed), then it is older than the grave considered central, whose coating covered the eventual tumulus raised on the M₂. M₄ and M₅ can be characteristic to Yamnaya culture, while from the group of overlapped graves M₆₋₈, one can be dated in the same period. Other graves belong to Mnogovalikovaja culture and others are even later. For this tumulus there is a ¹⁴C dating, on a coal assay, but we do not know the site from where the sample was collected (Bln-2510: 3400±150 BP, with 1s: 1900-1520 CalBC; with 2s: 2133-1410 CalBC). It is probably M₈, the only grave in which coal was found. The dating is in the middle, possibly Late Bronze Age⁶⁰.

7. **Grivița**, Grivița village, Galați County [systematic excavation: M. Brudiu 1986]. In the Gerului Valley, at the eastern limit of Tecuci Plain, on the areal of the village. Two tumuli have been surveyed (T314 and T315), placed 150 m from one another. Tumulus 314, raised in one phase, had a fireplace on the western side. The central grave consisted of a construction with a round entrance room and funeral room of rectangular form, with rounded corners. The skeleton was dishevelled, but the archaeologist considers that he was crouched on his back, with the knees up and the head to the east. He had red ochre on his bones and in the bottom of the grave, on the southern side. No inventory. Tumulus 315 was also raised in one phase. The central grave had a rectangular grave with square corners, the skeleton was crouched on his back, with his legs in rhomb, east-west oriented. He had ochre on his head, arms, on torso and legs. Inventory: one cup with three pins, lanyard decoration, and left from the skull, a miniature bowl with ochre. Both graves belong to the classical phase of the Yamnaya culture⁶¹.
8. **Liești**, Liești village, Galați County [systematic excavation: M. Brudiu 1985]. *Movila Arbănașu*, situated on a small interfluvium between a ravine and Gerului Valley. The tumulus was raised in more stages. 29 graves from various ages have been discovered (transition period, the Bronze Age, Sarmatic, Turanic, the modern age). The oldest grave (M₂₂) belongs, by virtue of ritual and inventory, to the transition period (Životilovka-Volčansk-Bursuceni aspect). The next oldest are ten Yamnaya graves. In M₂ there was a vessel decorated with a row of circular impressions,

⁶⁰ Brudiu 1985b, 241-247; Brudiu 1987, 10-15; Burtănescu 2002, 114-115; Ilie, Nicu 2002, 19; Brudiu 2003, 59-62.

⁶¹ Brudiu 1987, 11-15, fig. 3-5; 6/1-2; 7-8; Brudiu 2003, 64-65; Burtănescu 2002, 120.

attributed to the classical period of Yamnaya culture. In another grave, attributed to the late period of Yamnaya culture, the inventory consisted of a small amphora, a sandstone object and a bone pin. There are also nine interments from the Bronze Age, with skeletons moderately crouched, reclining to the left or to the right⁶².

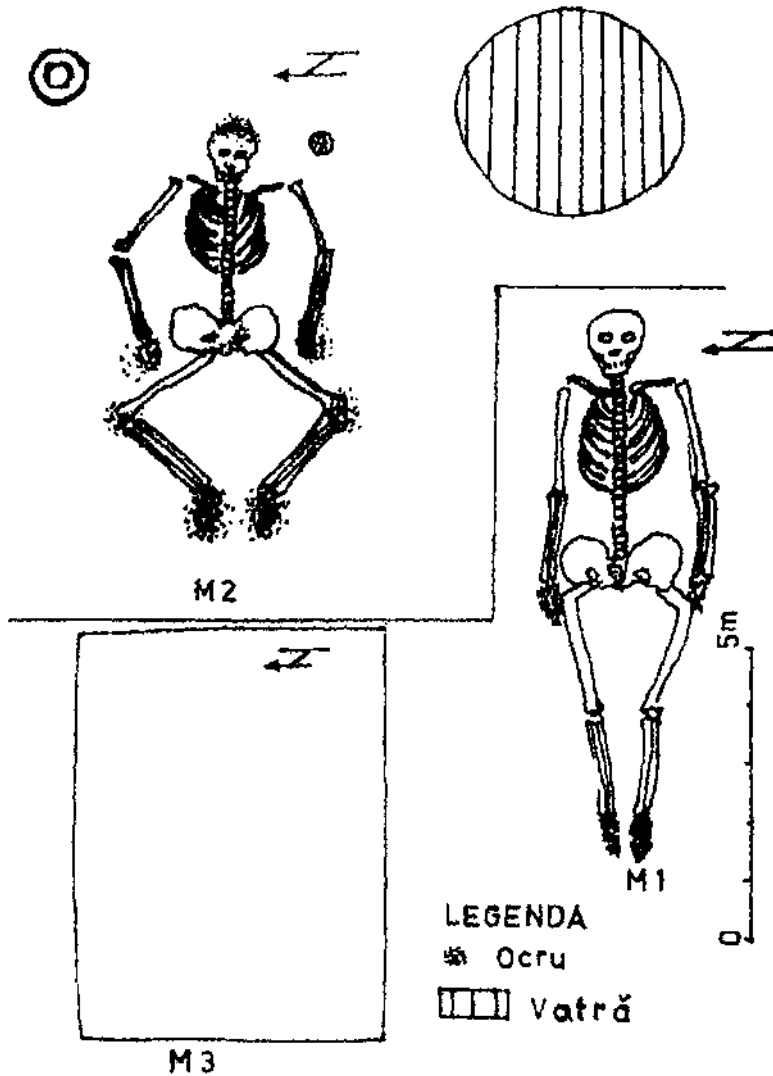

Figure 17. Grivița, Galați County. T 315 tombs (Brudiu 1987).

⁶² Brudiu 1991, 47; 2003, 48-52; Burtănescu 2002, 127.

9. **Matca**, Matca village, Galați County [survey M. Brudiu]. Unspecified toponym. Westward from Bujoru Woods, on the occasion of fixing the topometric mark on a tumulus, (T₅₃, H = 1 m., D = 20 m), three graves have been discovered and surveyed. The first has been identified in the northern part of the tumulus, d= 0.6m. The grave, north-east-south-west oriented, was enhanced with a threshold placed in length, clad in wooden girders. The deceased was placed in dorsal decubitus, with the head oriented towards north-east, and arms outstretched near the body. Partially dishevelled by the digging of the second grave. From the funeral inventory, a cup shaped in fine black clay, beautifully decorated and another one, almost spheroidal, shaped in grey spongy clay, as well as a few pottery pieces, probably from a third recipient have been recovered. All belong to the first Iron Age (Hallstatt, Basarabi culture) [survey M. Brudiu, 1980]⁶³.
- A.2. The second interment grave, of the catacomb type, was oriented towards east-west, with the arch of the side niche enhanced with five oak wooden girders. The deceased was placed in dorsal decubitus. The funeral inventory consisted of one fragmented recipient, placed in the torso area. The vessel is of *spendegefäss* type, specific to the Bronze Age (Monteoru culture)⁶⁴.
- A.3. The third grave identified at the depth 0.80 m, was rectangular. In the left side of the deceased, on a threshold, in the median area, was placed a horse skull with bit and other iron harness pieces, poorly preserved. From the funeral inventory, few elements from the saddle have been recovered, placed near the feet of the deceased, two arrow pins, one knife, two buckles. It is considered that the grave was that of a Turanic (Pecheneg?)⁶⁵.
10. **Măcișeni**, Corni village, Galați County [systematic excavation: M. Brudiu 1983]. *Movila Săpată* or *Movila lui Gh. Mohorea*; on the road to Branișteea, at the crossroads of the villages Corni and Băleni with *Athararic's Vallum*. The basin of the river Suhurlui (tributary of the river Siret). Flattened tumulus (H=0.5 m). In the central part of the tumulus, at depth = 0.60 m and at its base, pottery pieces from a large bowl decorated with bands in relief have been recovered. No funeral complexes. Possibly belonging to the early Bronze Age⁶⁶.

⁶³ Brudiu 1985a, 32-35, fig. 3-4; 2003, 72-73, fig. 35; 36/1-2.

⁶⁴ Brudiu 2003, 77-78, fig. 35; 36/1. The placement of the vessel is unclear, in the paper cited, it is placed "on the ancient trampling area, above the niche grave, approximately in the torsus area"; Brudiu 1998, 66: "the skeleton in dorsal decubitus and above, at the base of the tumulus, we found a vessel..."; Motzoi-Chicideanu 2011, 122, nr. 568 (Monteoru culture, phase Ic3).

⁶⁵ Brudiu 1998, 66-72, fig. 1-3; 2003, 74-76, fig. 37-38; Spinei 1994, 172; Hânceanu 2011, 174-175, no. 144a.

⁶⁶ Brudiu 1987, 11; 1991, 55; Brudiu 2003, 62-63, 120 and fig. 24; Burtănescu 2002, 127-128.

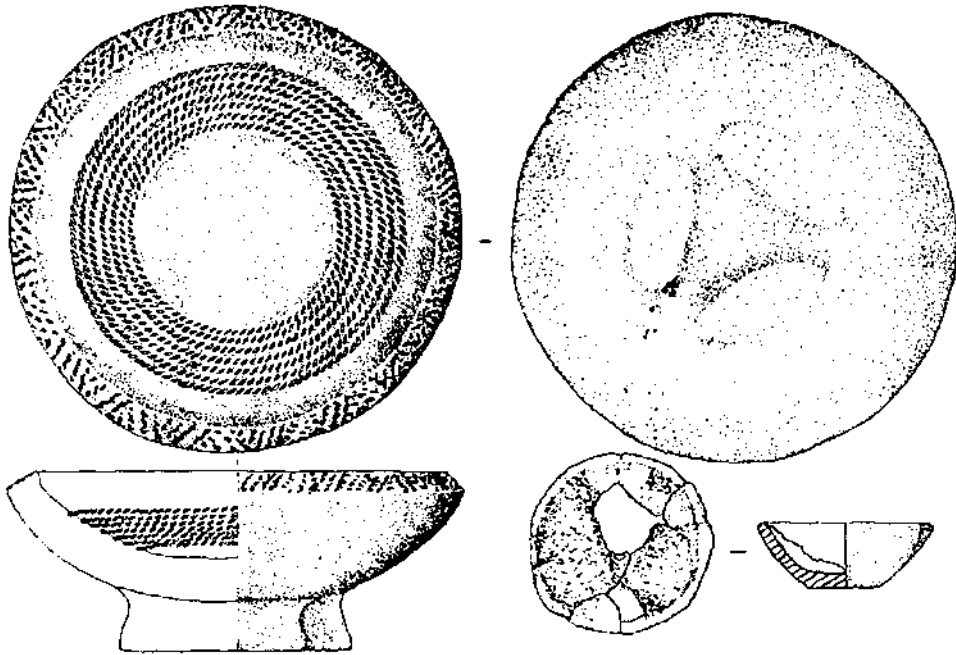

Figure 18. Grivița, Galați County. T 315 inventory (Brudiu 1987, fig. 5-6).

11. **Stoicani**, Foltești village, Galați County [surface survey (1939) and systematic excavation (1946-1949): M. Petrescu-Dîmbovița].

Cetățuia; eastern boundary of the village, c. 100 m east from the train station, at the end of the river Pruth meadow; in the south extremity there were dwellings, and in the north-west, the cemetery.

On the prehistoric multilayered settlement, have been discovered 15 graves with crouched skeletons (13 individual, one – double and another one, triple). Some had the bones covered in red ochre or were placed on a thin layer of yellow ochre. The graves were probably in a flattened tumulus and are more recent than the Foltești settlement from this area. The skeletons were placed in simple graves. In six individual graves, the skeletons were crouched to the left, in other five, were crouched to the right. In the double grave, one skeleton was crouched to the left and the other, to the right. In the triple grave, all the skeletons were crouched to the right. The graves had various depths. The deepest had skeletons crouched to the right (5) and to the left (3); crouching was moderate for children and pronounced for adults. The arms position varied – entwined near the face, between

knees and chest, outstretched along the body, etc. Only in the graves from this group has been found red ochre on the bones. The double and triple graves are in the same group. Only one vessel has been found in M₁₂ and a bone buckle in M_{7a}.

In the group of the graves found at lower depths there were four graves, three of them contained skeletons crouched to the left, and one, to the right. Crouching was moderate in the case of children. The arms were brought to the knees, near the face, etc. A vessel with a handle has been found in M₂ and a bone buckle in M₃. This group does not present ochre on the bones..

In M₅ the skeleton was lying on his back, with the legs crouched to the left and the arms towards the torso. On the chest was a piece fragment of a rock axe. The ochre graves from *Cetățuie* are more recent than the Usatovo settlement, as the graves dishevelled this settlement. The graves 9-10 and 14-15 can be framed in Yamnaya culture (late phase), 5 and 13 in Katakobnaja culture, and 3 and 7 in Mnogovalikovaja culture⁶⁷.

12. **Șendreni**, Șendreni village, Galați County [fortuitous find: I. Limbidis 1974]. On the left bench of the river Siret, in a tumulus next to the main road Galați-Brăila. Grave; skeleton completely destroyed by the blade of a bulldozer; impossible to establish its position and orientation. The bones recovered were partially covered in red ochre. Inventory: vessel of fine clay, bricky-yellow in exterior and walnut-grey inside, polished, long, cylindrical neck, broad spout, no decorations; four fragments of tubular bronze-leaf beads; four *Dentalium* shell beads; grey flint cutting. The bronze and *Dentalium* beads and the silex piece are similar to those found in Brăilița. The grave is attributed to the late stage of Yamnaya⁶⁸.

⁶⁷ Petrescu-Dîmbovița 1950, 118-119; Petrescu-Dîmbovița 1953b, 157-211; Haimovici 1974, 99-102; Zirra 1960, 97-127; László 1975, 21, no. 14, fig. 2/8; 2/20-21; Petrescu-Dîmbovița, Dinu 1974, 71-97; Dragomir 1970, 25-93; Florescu 1991, 159; Ilie, Nicu 2002, 31; Dinu 1999; Burtănescu 2002, 133-134; Teodorescu 2011, 99-100, nr. 34; for the association of the findings with the Mnogovalikovaja culture, see Sava 1992, 188-189; Motzoi-Chicideanu 2011, 150, nr. 880-881; See also Necrasov, Floru, Nicolăescu-Ploșor 1959, 9-32.

⁶⁸ Dragomir 1976, 55-57; Burtănescu 2002, 134.

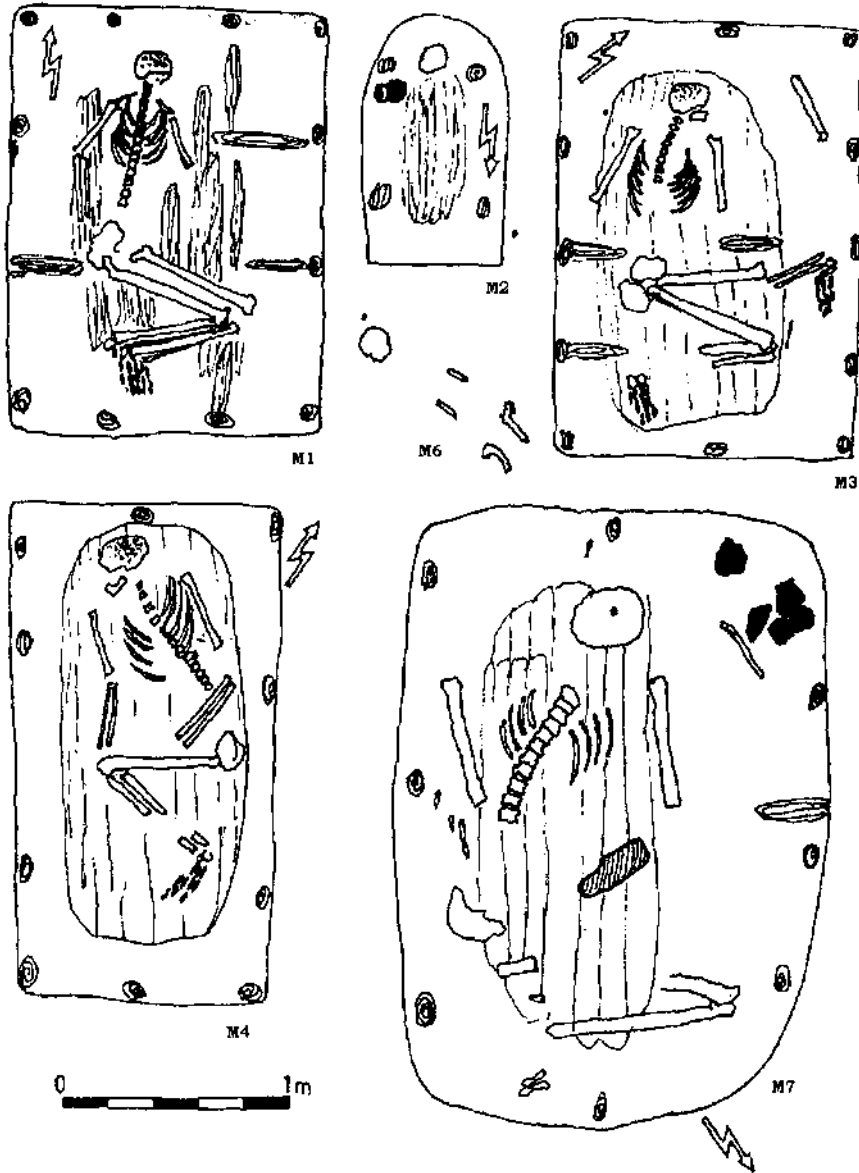

Figure 19. Liești, Galați County. Tumulus no. 78 tombs (Brudiu 1985b).

13. **Șerbeștii Vechi**, Șendreni village, Galați County [systematic excavation: M. Brudiu 1987-1988]. The kurgan is at the edge of a terrace left from the river Siret, towards Valea Greaca, 200 m south from Traian village and the ancient vallum Traian-Tulucești.

Tumulus (D = 25 m; H = 0.9 m); five graves have been discovered.

M1: rhomboidal grave, east-west oriented, dishevelled skeleton, pottery pieces, red ochre;

M2: trapezoidal grave, skeleton lateral decubitus to the left, legs crouched to the left, left arm bent from the elbow, right arm towards the abdomen, ochre on the skull and arms, two cuttings;

M3: main grave, rectangular with rounded corners, covered with girders, east-west oriented, skeleton with large cranium (dolichocephalic), lateral decubitus to the right, right hand outstretched, left hand on the abdomen, placed on a wooden bed, ochre near the face, no inventory; in the south part of the grave there were traces of a fireplace (a ritual fire might have been set);

M4: trapezoidal grave, with a footstep (the small grave placed asymmetrically from the WNW-ESE axis), skeleton placed in lateral decubitus to the left, crouched legs, left arm outstretched, right arms oriented towards the abdomen; ochre on the skull and the legs and arms bones; inventory: tronconic bowl (placed in front of the skull);

M5: rectangular grave, E-W oriented; skeleton crouched to the left, left hand under pelvis, right arm bent from the elbow and outstretched near the body. Ochre present, no inventory. Nearby, there were pieces of a broken vessel made of raw clay, bitronconic shape, slight flaring edges.

The graves belong to the late phase of Yamnaya⁶⁹.

14. **Tulucești**, Tulucești village, Galați County [fortuitous find].

Behind the train station.

Two interment graves with skeletons covered in ochre, in crouched positions. No inventory. They can be associated with Yamnaya culture.

Unpublished material. Many thanks to Mr. Amelian Chirilă for the information provided.

15. **Vânători**, Vânători village, Galați County [salvation excavations, M. Brudiu 1981].

Movila de la Nicolae Țocu; 1 km north from the village, in Covurlui Plain. Basin of the river Pruth.

⁶⁹ Burtănescu 2002, 134-135; Brudiu 2003, 71-72, 125 and fig. 33-34.

Tumulus (H = 3 m; D = 60 m), raised in two stages. 14 graves have been discovered (all in the southern part of the tumulus). One of them (M₁₀) contained six skeletons (two adults and four children, all crouched). It seems that the collective grave was delved before raising of the first tumulus or at the same time with the interment considered as the main one (M₁₁), in the transition period to the Bronze Age. The first tumulus was raised above M₁₁ (H = 1 m; D = 13 m). M₁₃ belongs to the same period (late Foltești – Yamnaya) (delved in steps and covered with girders, a silver piece of jewelry has been discovered here). Seven graves belong to the end of the middle Bronze Age (M₂, catacomb; M₄, M₆-M₉, M₁₄, Srubnaja culture) and four to the migration period (M₁, M₃, M₅, M₁₂). F. Burtănescu believes that M₁₁ should be attributed to the graves of the Vânători-Bolotești type by virtue of its inventory. M₁₀ can be attributed to the graves of the Životilovka-Volčansk-Bursuceni type or to Yamnaya culture. M₁₃ and M₁₄ could be framed within Yamnaya culture, the classical and late periods, and perhaps within Mnogovalikovaja or late Bronze, as the most part of the graves⁷⁰.

16. **Vlădești**, Vlădești village, Galați County [săpături de salvare, M. Brudiu 1989].

Group of four tumuli; *Old Tumulus* (T₂₁₆), T₃₄₃, T₃₄₄ and T₄₁₉, placed on the watershed of the Părului Hill, 3 km westward from the village, in the basin of the river Pruth.

In the *Old Tumulus* (D = 60 m; H = 2 m) two graves have been discovered:

M₁, E-W oriented, the skeleton was crouched to the right, with the knees up to chest, the right hand on the abdomen and the left hand on the chest. No inventory.

Attributed to the late period of the Bronze Age;

M₂, NW-SE oriented, rectangular grave (1.90 × 1.60 m), surrounding threshold which supported the girders; the skeleton was lying on his back (on a vegetal bed and covered in a lot of ochre), with the arms stretched along the body and the legs crouched and bent to the left. Inventory: tronconic vessel of fine clay (polished) and a pendant made from a carnivore (bear?) molar. Attributed to Yamnaya culture.

Tumulus T₃₄₃ (D = 20 m; H = 1 m) was situated 40 meters south from T₂₁₆ and contained two graves:

M₁, main graveincipal (NW-SE oriented), dishevelled, crushed bones with ochre traces. Pieces from a grey vessel (decorated with a serpentine band), and of a wooden bedding have been found in this grave;

M₂ (oriented W-E), dishevelled skeleton covered in ochre, placed on a wooden bedding. Inventory: golden spiral ring.

Both graves have been attributed to Yamnaya culture.

⁷⁰ Brudiu 1985b, 235-242; Brudiu 1991, 53; Brudiu 2003, 54-59, 115 and fig. 16-19; Burtănescu 2002, 139-140.

Tumulus T₃₄₄ (40 m south from T₃₄₃) was completely flattened (D = 16 m). The main grave had a square form, 1m each size, but it was destroyed by predators and the position of the skeleton could not be established. Inventory: a grey vessel of fine clay, polished surface, oblique edge, tronconic neck, oval body, overhead handle. Attributed to the late period of the Bronze Age, with analogies with Radovanu, suggesting an advanced stage of the ethno-cultural fusion between the elements north from the Black Sea and the Balkanic ones⁷¹.

Tumulus T₄₁₉, 30 meters south from T₃₃₄ (H = 0,55 m). The grave (1.90 × 1 m) was deepened 1.05 m from the tumulus base, E-W oriented . It was dihevelled, the bones (with ochre) were crushed, and it contained a flint piece. Attributed to Yamnaya culture⁷².

⁷¹ Morintz 1978, 145, 159; Brudiu 2003, 70.

⁷² Brudiu 1991, 53; Brudiu 2003, 67-70, 114, 126, 134 and fig. 30-32; Burtănescu 2002, 140.

Bibliography

- Băjenaru, R. 1998, *Discuții privind cronologia absolută a culturii Glina*, SCIVA 49, 1, 3-22.
- Berezanskaja, S. S. 1957, *Novye pamjatniki epokhi bronzы i rannego železnogo veka v bassejne Sejma*, KSIIMK 67, 28-35.
- Berezanskaja, S. S. 1960, *Ob odnoi iz grup pamiatnikov srednei bronzы na Ukraine*, SovArh 4, 26-41.
- Berezanskaja, S. S. 1998, *Problemy izučeniya Katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti (KKIO) i kul'turno-istoričeskoj obščnosti Mnogovalikovoј keramiki (KIOMK)*, Kiev.
- Berezanskaja, S.S., Otroščenko, V.V., Čeredničenko, N.N., Šarafutdinova, I.N. 1986, *Kul'tury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*, Kiev.
- Bojadžiev, Y. 1995, *Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria*, in Bailey, D.W., Panajotov, I. (eds.), *Prehistoric Bulgaria*, Madison, Wisconsin, 141-191.
- Brudiu, M. 1985a, *Descoperiri aparținând culturii Basarabi în sud-estul Moldovei*, Thraco-Dacica 6, 31-36.
- Brudiu, M. 1985b, *Informații noi privind epoca bronzului în sud-estul Moldovei*, SCIVA 36, 3, 235-248.
- Brudiu, M. 1987, *Date noi privind începutul epocii bronzului în sud-estul Moldovei*, Thraco-Dacica 8, 10-15.
- Brudiu, M. 1991, *Complexe funerare tumulare din sud-estul Moldovei (I)*, Peuce 10, 41-56.
- Brudiu, M. 1998, *Un mormânt aparținând populației turanice, descoperit în sudul Moldovei*, Carpica 27, 66-73.
- Brudiu, M. 2003, *Lumea de sub tumulii din sudul Moldovei de la indo-europeni la turanicii târzii – mărturii arheologice*, București.
- Burtănescu, Fl. 1996, *Considerații asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (perioada de tranziție – bronz timpuriu)*, Thraco-Dacica 17, 1-2, 87-116.
- Burtănescu, Fl. 2002, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, BiblThr 37, București.
- Černjakov, I.T. 1985, *Severo-Zapadnoe Pričernomor'e vo vtoroi polovine II tyseāčletia do n.e.*, Kiev.
- Dergacev, V. 1986, *Moldavia i sosednie territorii v epokhu bronzы*, Chișinău.
- Dinu, M. 1999, *Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului (50 de ani de cercetări în centrul academic și universitar Iași, 1949-1999)*, ArhMold 22, 159-169.
- Dragomir, I.T. 1970, *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni. Considerațiuni asupra ceramicii*, Danubius 4, 25-93.
- Dragomir, I.T. 1976, *Două morminte ocromane din regiunea de sud a Moldovei*, MuzNat 3, 53-60.

- Florescu, A.C. 1991, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, CCDJ 9.
- Florescu, M., Florescu, A.C. 1983, *Cercetările arheologice de la Cândești-Coasta Banului, com. Dumbrăveni (jud. Vrancea) în perioada 1976-1980 (Necropola aparținând purtătorilor culturii Monteoru, așezarea de la sfârșitul epocii bronzului - cultura Noua și resturi de locuire hallstattiene)*, Materiale, 112-153.
- Haimovici, S. 1974, *Notă privind resturile faunistice descoperite în așezarea de tip Foltești de la Stoicani (jud. Galați)*, SCIVA 25, 1, 99-102.
- Harțușche, N. 1973, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în jud. Brăila*, SCIVA 24, 1, 15-25.
- Harțușche, N. 1980a, *Asupra importurilor Tei în mediul culturii de stepă istro-pontice*, Istros 1, 127-135.
- Harțușche, N. 1980b, *Preliminarii la repertoriul arheologic al județului Brăila*, Istros, I, 281-354.
- Harțușche, N. 2002, *Complexul arheologic Brăilița*, BiblThr 35, București.
- Harțușche, N., Anastasiu F. 1968, *Brăilița*, Brăila.
- Harțușche, N., Anastasiu F. 1976, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila.
- Hânceanu, G. D. 2011, *Evoluții etno-demografice și culturale în bazinul Bârladului (secolele VI-XI)*, Iași.
- Ilie, C., Nicu, M. 2002, *Situri și puncte arheologice din județul Galați*, Danubius 20, 5-42.
- László, A. 1975, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, SCIVA 26, 1, 17-40.
- Leahu, V. 2003, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, BiblThr 38, București.
- Manning, St. 1995, *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age*, Sheffield.
- Morintz, S. 1978, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București.
- Motzoi-Chicideanu, I. 2008, *Câteva observații asupra culturii Monteoru*, Mousaios 13, Buzău.
- Motzoi-Chicideanu, I. 2011, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București.
- Necrasov, O., Cristescu, M. 1957, *Contribuții la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocră de la Brăilița*, SCIV 8, 1-4, 75-88.
- Necrasov, O. C., Floru, E., Nicolăescu-Plopșor, D. 1959, *Contribution a l'étude de la pratique de la trepanation chez les populations préhistoriques du territoire de la R.P. Roumaine*, Przegląd Antropologiczny 25, 9-32.

- Nikolova, L. 1999, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*, BAR-IS 79, Oxford.
- Parzinger, H. 1993, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus* (Mainz am Rhein).
- Pâslaru, I. 2006, *Cultura Delacău-Babino în zona pontică, Mangalia*.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1950, *Date noi asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova*, SCIV 1, 2, 110-125.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1953a, *Cetățuia dela Stoicani*, Materiale 1, 112-132.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1953b, *Cimitirul Hallstattian de la Stoicani*, Materiale 1, 157-211.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Dinu, M. 1974, *Noi cercetări arheologice la Stoicani (județul Galați)*, SCIV 25, 1, 71-97.
- Renfrew, C. 1971, *Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of South-east Europe*, Antiquity 45, 275-282.
- Roman, P. 1976, *Cultura Coșofeni*, București.
- Roman, P. 1982, *Raportul arheologic dintre Ezero și Troia în lumina cercetărilor de la nord de Balcani*, SCIVA 33, 4, 402-414.
- Roman, P. 1986, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, SCIVA, 37, 1, 29-55.
- Sava, E. 1991, *Relații între cultura „Mnogoalikovaia” dintre Nistru și Prut și cultura Monteoru*, Thraco Dacica 12, 1-2, 15-37.
- Sava, E. 1992, *Kul'tura mnogoalikovoij keramiki Dnestrovsko-Prutskogo meždurečja*, Chișinău.
- Sava, E. 2002, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dneestr und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel.
- Schuster, Cr. 1996, *Considerații privind așezările culturii Glina*, Drobeta 7, 12-17.
- Simache, N., Teodorescu, V. 1962, *Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (Buzău)*, Materiale 8, 273-282.
- Spinei, V. 1994, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău.
- Teodorescu, R.-M. 2011, *Necropolele tumulare pe teritoriul României în eneoliticul final și epoca bronzului*, Sibiu.
- Toščev, G.N. 1998, *Cultura Catacombelor și contactele ei în partea de vest a arealului*, Thraco-Dacica 19, 51-69.

- Trifonov, V.A. 2001, *Bronzovyj vek Vostočnoj Evropy: hara kteristika kul 'tur, hronologija i periodizacija*, in *Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii K stoletiju periodizacii V.A. Gorodcova bronzovogo veka južnoj Vostočnoj Evropy*, Samara, 71-82.
- Vernescu, M. 2008, *The Importance of the Archaeological Site of Brăilița to the Local Community*, in *The Museum Patrimony of the Lower Danube and the Carpathian area, in European Context*, BiblIP-SP 4, Tulcea, 50-51.
- Zirra, V. 1960, *Kultura pogrebenyi s ochroi v zakarpatskich oblasti RNR*, *Materialy i Isledovanja po Arheologiji Jugo-Zapada SSSR i RNR*, 97-127.

Hoard, Feasts and Travels. Possible Social and Economic Responses to Environment and Landscape During Middle Bronze Age in NW Romania and NE Hungary

Alexandra Țârlea*, Mihai Florea**

Abstract: *The aim of the present article is to determine if and how the environment and landscape specificity of the area taken into discussion affected the social settings of the Middle Bronze Age communities. The focus is on the characteristics of the depositional process and what makes it different from what happens in the neighbouring areas, but equally important is considered the attempt of placing this phenomenon in an equation implicating two other factors: pottery as another domain of the material culture and travels as the means of spreading the new ideas, knowledge, technology, materials and finished products. Hoards, feasts and travels are then set in the social background they reflect through the archaeological record, in the hope of offering a viable model of a MBA society.*

Rezumat: *Scopul acestui articol este de a determina dacă și în ce mod mediul și condițiile de teren din zona luată în discuție au influențat cadrul social al comunităților Bronzului Mijlociu. Articolul se concentrează pe caracteristicile procesului de depunere a obiectelor din metal și ceea ce îl face diferit de ceea ce se întâmplă în zonele învecinate, dar la fel de importantă este considerată încercarea de a plasa acest fenomen într-o ecuație ce implică alți doi factori: ceramica, ce reprezintă un alt domeniu al culturii materiale, și călătoriile, ca mijloc de răspândire a noilor idei, cunoștințelor, tehnologiei, materiilor prime și produselor finite. Depozitele, ospetele și călătoriile sunt apoi plasate pe fundalul social pe care îl reflectă prin descoperirile arheologice, în speranța de a oferi un model viabil al unei societăți din Bronzul Mijlociu.*

Key words: *Middle Bronze Age (MBA), Otomani culture, Suceasa culture, hoard, feast, travel, environment*

Cuvinte cheie: *Bronz Mijlociu, cultura Otomani, cultura Suceasa, depozit de bronzuri, ospăț, călătorie, mediu*

* Departamentul de Istorie Veche și Arheologie, Facultatea de Istorie, Universitatea București, Bd. Regina Elisabeta 4-12, sector 5, 030018, București; e-mail: alex_tarlea@yahoo.com

** Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei, 12, 030026, București; e-mail: mihaiifs@yahoo.com

The present article has its “roots” in several observations, made by one of the authors while struggling with her PhD thesis¹, concerning some characteristics of the MBA depositional process in the north-western part of Romania and eastern part of Hungary. Its aim is to sketch a theoretical model which hopefully would fit on at least some part of the social framework that surrounded, sustained and encouraged the deposition of metal objects and hoards in this area. The article has no better claim than this, as the authors are perfectly aware that the expected lifespan and/or availability of such theoretical models last until the next archaeological find or hypothesis turns the accepted theories upside down.

Hoards

The deposition of metal objects can safely be described as one of the most defining Bronze Age characteristics for large parts of Europe, and the territory between rivers Danube, Tisza and Prut makes no exception. Here, as anywhere else on the continent, the depositional practice – continuous as a general phenomenon – visibly varies in time and space. This means that specific areas experience ups and downs in the process and see the flourishing of hoarding during specific periods of time, followed by its decrease or even total disappearance. In the same time neighbouring areas can relate in totally different manners to the depositional practice, with hoards and/or single finds literally crowding in one area, and almost or completely absent from the one next to it. This situation can be explained in different ways, from economic to ritual or social reasons. There is no need that emphasis should be put on only one category of explanations, as there is no reason to consider that the same stimuli would have been at work no matter of time, place and cultural milieu. As it probably happens with any widely spread phenomenon, the possibility that a certain set of general traits gained in time local characteristics cannot be ruled out. Even more, exactly the general character of a phenomenon such as the deposition of metal objects makes it appropriate for adaptation to the local or regional world’s view of people and personal or group interests. As a result, there is nothing surprising in the wide variety of the depositional practice; the contrary (in terms of a too strong similarity no matter of area or period) would rather require more explanations.

Consequently, there is nothing unusual in the fact that the territory between rivers Danube, Tisza and Prut develops specific trends in deposition during EBA, some of them continuing during MBA, while others visibly change. Not necessarily unusual but surely interesting is the way in which the change is adopted in different areas

¹ Țârlea 2012.

inside these territorial limits. It is in this context that the situation of the north-western part of Romania and eastern part of Hungary will be analysed.

The deposition of metal objects was divided for the purposes of the present discussion into five categories: *single finds* (copper/bronze objects); *uni-type hoards* (associations of objects of the same major type – e.g. shaft-hole axes); *multi-type hoards* (associations of objects of different major types – e.g. shaft-hole axes and flat axes)²; *single finds* (gold objects); *treasures* (associations of gold or gold/silver objects).

A number of 87 finds can be attributed, with various degrees of certainty, to the first part of Bronze Age: 79 single finds, 3 uni-type hoards and 5 multi-type hoards (Fig. 1; Map 1)³. To these were added on the map another 12 finds (11 single finds and 1 uni-type hoard) which were attributed more loosely in the archaeological literature to the EBA–MBA period (Map 1).

The graph (Fig. 1) shows the EBA clearly dominated by the category of single finds, representing 90.8% from the total number of finds, with the categories of uni-type and multi-type hoards sharing the rest (3.33% and 5.87%). It is very true that such numbers and percentages must be taken into consideration more in an informative than in an absolute manner (because of the limits in research and publication on one hand, and chronological uncertainties on another hand)⁴, but still the difference between the categories is such as to be clear enough that it reflects (even with some distortions) the reality of that period.

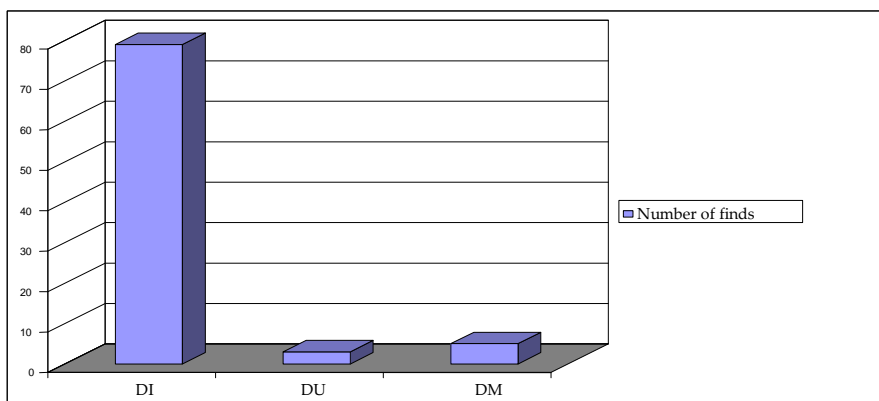

Fig. 1. The EBA depositions (DI = single find; DU = uni-type hoard; DM = multi-type hoard).

² The idea to separate the associations of objects in uni-type and multi-type hoards was inspired by Vandkilde 1996.

³ The data used for the present discussion are taken from Țârlea 2012.

⁴ Same prudence is recommended for the situation of the MBA finds presented below.

For MBA 242 finds were taken into consideration, from which 175 are single finds (170 copper and bronze objects; 5 gold objects), 21 uni-type hoards, 30 multi-type hoards, and 16 treasures (Fig. 2; Map 2). The graph shows the category of single finds still leading, but in a slightly more balanced manner (approx. 70.25% from the total number of finds or 77% if the gold single finds and treasures are excluded). The uni-type hoards represent approx. 8.7% (or 9.5%), and the multi-type hoards 12.4% (or approx. 13.5%).

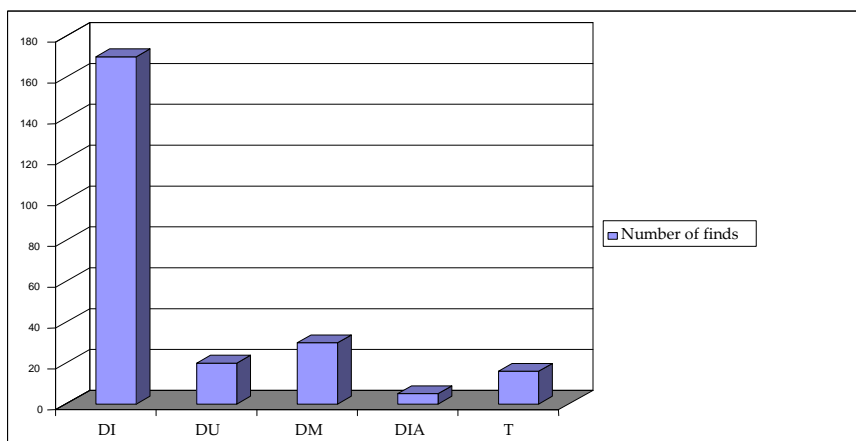

Fig. 2. The MBA depositions (DI = single find; DU = uni-type hoard; DM = multi-type hoard; DIA = single find gold; T = treasure).

A comparison between the two graphs (Figs. 1 and 2) shows that during MBA the depositional practice preserves several EBA characteristics, such as the discrepancy between the number of single finds and that of other categories. Moreover, the number of single finds has doubled during this period. In the same time new elements are present which prefigure the ulterior LBA trends of the phenomenon, like the fact that the growth rate of the number of hoards is already much higher than that of single finds. This indicates an increasing focus on this form of deposition (and especially on the category of multi-type hoards, with the fastest growth), in the same time maintaining or adopting the practice of depositing single metal objects.

An interesting aspect of this new situation which does not result directly by consulting the graphs is instead singled out clearly by the distribution maps.

EBA is a period characterised by the spreading of the depositions over a large territory with few more defined clusters (e.g. Mureş/Maros valley), but also with some white areas (Map 1). The map helps to underline the preponderance of the category of single finds and the erratic distribution of the small number of hoards.

MBA shows some similarities with the previous period but also some interesting developments (Map 2). The most traditional aspect regards the treatment of the single finds, especially in that some of the areas interested in this type of deposition during EBA continue the trend (e.g. the Mureş valley; the areas east and south of the Carpathians; south-eastern Transylvania), only more "in force", to say so. Other areas seem to be properly filled with metal depositions only during MBA, as is the case with central Transylvania and the north-western and western part of the analysed territory. As a matter of fact, the resulted image is that of a "layer" of single finds on which hoards are "sprinkled". These hoards, although not so numerous in comparison with the number of single finds, change the overall image of the depositional process for this period, due to the specificity of their distribution, which seems being erratic. It is sufficiently clear that the majority of hoards come from the area between the Carpathians and Tisza River, but what is really of interest for the present discussion is the way they are distributed in the interior of these limits, since they seem to outline two depositional zones separated (or rather connected?) by the course of the Mureş River.

One of these zones is Transylvania, characterised by a consistent number of single finds in its central area. It is "closed" at south-east (the Transylvanian entrance in the mountain passes towards east and south) and west (the Mureş valley) by two clusters consisting of a majority of single finds mingled with a small number of hoards. Maybe it should be interesting to notice that these are represented almost in totality by uni-type hoards in south-eastern Transylvania, like a reflection of what happens on the other side of the mountains (or the other way around), and by multi-type hoards on the Mureş valley.

The other zone, which represents the focus of this discussion, stretches from the Someş valley at north to the Mureş valley at south. Its eastern limit could be at choice the Western Carpathians (in which case the depositions double their western and northern slopes) or the Mureş valley (with the depositions practically surrounding the mountains). From the depositional point of view, this zone is characterised by a combination of single finds and hoards, with a clear emphasis on the deposition of multi-type hoards.

The difference in this respect between the two zones is quite striking: while the multi-type hoards are represented in Transylvania in a relation of approx. 1:11 with the single finds (if the Mureş valley is included – otherwise the imbalance is higher, around 1:30), in the western zone this relation becomes approx. 1:1.3. Such a situation cannot be simply the result of hazard; it is far more probable the resulting image of two different ways of dealing with metal objects when it comes to their deposition. In both zones the deposition of single metal objects is important, but while in Transylvania this represents the **main** form of deposition (as it happens also in the rest

of the territory, only on a smaller scale), in the western part it is almost overwhelmed by the deposition of **multi-type hoards**. It is less clear to which zone should be attributed the Mureș valley, strictly from the point of view of the types of deposits; at a first look, it could be interpreted as a transition area or a permissive border separating and in the same time connecting the two zones, and as such borrowing depositional characteristics from both.

Thus, the western part of the territory between Danube, Tisza and Prut presents certain particularities in the depositional practice which differentiate it from what happens east and south of the Mureș valley and from this point of view can be safely described as the most **innovative** or **effervescent** zone during MBA. But is this going further than the preference shown for a certain type of deposition, in this case the multi-type hoard? Is the specific way in which people relate to the metal objects limited just to the depositional practice, or is this only one trait from a whole set? In order to find an answer to this question, it is necessary to take a quick look at the metal objects deposited in this zone.

Two observations made for the first part of the European Bronze Age could be useful for the present discussion. Firstly, the technological developments in metallurgy advanced to such a degree that highly sophisticated items could be fashioned from metal, making it a worthwhile investment. In the same time, the excavations of Bronze Age settlements offered some surprises since they prove that stone and wood tools were widely used, continuing a long-standing prehistoric tradition, while metal began to feature only very slowly in the domestic domain. This indicates that a division existed between the prestige sphere and the domestic sphere. This distinction is not new and had always been present in one form or another, but it is unique in terms of the increasing gap that emerged between the various productions techniques. As a result, metal objects, which included weapons, ceremonial objects and even jewellery and required full-time specialists, became the most highly “valued”. The situation was translated in terms of an emerging “two-speed” society in which those with weapons were accorded greater social standing⁵. This also means that special treatment of such objects can be expected, inclusively a specific way of ending their social life, for example as depositions. Secondly, at least in some cases this metalwork sphere is split in its turn, indicating an internal form of hierarchy, like it happens for example in Southern Scandinavia during Period IB⁶.

If we are to consider the categories of metal objects used for deposition during EBA and MBA in the territory between Danube, Tisza and Prut, the conclusion most at hand would be that people of those times were simply wild about axes. This category

⁵ Guilaine, Zammit 2005, 198.

⁶ Vandkilde 1996, 289-295.

undoubtedly forms the bulk of the objects deposited during EBA, and this characteristic survives during the next period. The main difference is the clear pre-eminence gained by shaft-hole axes to the detriment of flat axes during MBA. While the presence of the shaft-hole axes can be described in terms of continuity, the deposition of metal objects takes now a step further in terms of variety. On one hand, the majority of finds is still represented by the shaft-hole axes, but they assume new types and forms compared to EBA; on another hand, new categories of objects make their appearance (in use as well as in deposition), probably the best known and most discussed being the swords.

From this perspective, the analysed zone respects the main trend since it puts a strong emphasis on the deposition of shaft-hole axes. In the same time it shows openness to the deposition of entirely new categories of objects like swords and massive armguards, and to other categories like daggers and, in a much smaller number, different ornaments (Map 3).

The Bronze Age copper and bronze shaft-hole axes from this part of Europe are predominantly considered weapons, for real battle and/or ceremonial use⁷. Even more, they were described as being from the beginning innovative weapons, much more lethal and as a result much more appreciated than those known before⁸. If this is true, the evolution they have during MBA, in terms of technological advances, form, and general qualities, can be seen as emphasising exactly this martial feature, be it real or mainly for display. The analysed zone witnesses in addition the presence in deposition of swords (defined as the first weapons serving exclusively for war⁹), daggers (with their ability to assume a martial function along other possible functions and being present in this area in deposition especially as long items¹⁰), massive armguards (certainly having a display feature but at least in some cases part of defensive martial equipment and used as such¹¹), and early spearheads (weapons which could be used in battle as well as in hunting¹²). Drawing the line and counting, the result is that, either expressed in number of categories or in number of items, weapons form the dominant category in the depositional practice, with a small number of ornaments as collateral. This focus on connecting the depositional practice with martial activities can be noticed also in the rest of the territory – interest in the

⁷ Vulpe 1970, 27-36.

⁸ Hansen 2009, 151.

⁹ Alexandrescu 1968, 18.

¹⁰ Kemenczei 1988, 26 (the Bronze Age long daggers from eastern Hungary as thrusting weapons).

¹¹ Kristiansen 2002, 326.

¹² Rusu 1972, 33; Gogâltan 1999, 153.

deposition of shaft-hole axes as an overall characteristic, doubled by the presence of thrusting swords of "Mycenaean" type in central and south-eastern Transylvania and of thrusting swords of Boiu type on the Mureș valley (Map 3) – only that the communities from the western part give a very definite impression that they tried much harder to create a specific and more sophisticated image of the warrior. It is an image built on a melange of access to resources (old, as is the case with copper, and new, as is the case with tin), technological skills and performance, quality of metal, innovation in types and forms, specific and striking decoration, balance between standardisation and uniqueness, and the way in which some of these items end their social life as depositions.

Since the deposition in the analysed zone is mainly build, as already mentioned, on axes, it is only fair to begin the discussion with this category. Based on their form, general appearance and technological characteristics, the shaft-hole axes from this zone can be separated in two groups: "simpler", more "traditional" types and more "innovative", "sophisticated" types.

The first group includes in majority axes of Hajdúsámson type, almost certainly products of the local metallurgy, with their main distribution area between rivers Mureș and Tisza¹³. Several axes attributed to the Pădureni and Monteoru types are also present¹⁴. If their distribution areas known at present reflect the prehistoric reality they are more likely "intruders" coming from the eastern part of the territory¹⁵. Also some Balșa type axes are present on the right bank of the Mureș River, forming the western extremity of this type's distribution (Map 3)¹⁶. Although in general slenderer, lighter, more balanced, and as a result more elegant and probably more efficient¹⁷ than the EBA axes, these MBA types do not sever their ties with their EBA predecessors. Also, despite some characteristics which helped define each MBA type, their common traits overwhelm their dissimilarities¹⁸.

The second group consists of new forms in metal like disc-butted axes (types A1, A2 and the slightly later B1) and early types of long-butted axes (Apa–Nehoiu type),

¹³ Mozsolics 1967, 18; Vulpe 1970, 49-51, Tafel 47/A; Gogâltan 1999, 144-145.

¹⁴ Vulpe 1970, 42-48, Tafel 47/B.

¹⁵ Either as finished items or as borrowed form (for the discussion on the mould from Pir, for casting Monteoru type axes, see Vulpe 1970, 48, Taf. 12/192-193; Bader 1978, 90; Molnár 2011, 287).

¹⁶ Vulpe 1970, 51-53, Tafel 47/A.

¹⁷ In this light can be considered the prolonging of the shaft-hole, for example in the case of the Hajdúsámson type axes, improvement that added to the stability of the shaft and offered higher resistance to shock in comparison with earlier types (Molnár 2011, 286).

¹⁸ Vulpe, Tudor 1970, 423.

joined by a small number of shaft-tube axes, some of the most eastern representatives of the Křtenov type¹⁹. If the long-butted axes could be seen as closer or an exaggerated version of “simpler” types, like Balşa and Hajdúsámson, with their prolonged rounded butt, the disc-butted axes seem to have a stronger personality. The disc-butted axes of types A1 and A2 are mainly characteristic for the area between rivers Tisza and Mureş, although they spread also eastwards and westwards. The disc-butted axes of B1 type have a larger distribution area, with much more defined local variants²⁰. The long-butted axes have a more diffuse distribution area from the start²¹ (Map 3), while also showing a great variety²². These types required special and more developed technological skills, especially the disc-butted axes which needed multi-valve moulds in order to attach the disc to the body. They are characterised by a more striking appearance than their “relatives” from the first group and this makes them more fit for social display. Also, it may be interesting to notice that on the average they are longer than the axes from the first group²³. It is less clear if their greater length was a desired feature, or only an unlooked-for side-effect of their characteristic form. As far as this kind of information results from the archaeological literature, the dimensions of the disc-butted axes are reflected also in their greater weight in comparison with other types (long-butted axes included)²⁴. Anyway, at a first look at least, there seems to be a tendency inside the second group towards a relation between length and the presence of decoration: longer axes are more frequently

¹⁹ Mozsolics 1967, 139-140; Vulpe 1970, 66.

²⁰ Vulpe 1970, Taf. 50/A-B.

²¹ Vulpe 1970, Taf. 47/B.

²² For the high degree of individuality in form and decoration inside this category see David 2002, 283; Vachta 2008, 24.

²³ Most axes of Hajdúsámson type have lengths between 11-17 cm, those of Balşa type 10-15 cm, those of Pădureni type 10-15 cm, and those of Monteoru type 12-16 cm. In comparison disc-butted axes are rarely less than 20 cm long, while there are items reaching even 23-24 cm. On another hand the long-butted axes are shorter, their average length falling rather in the upper echelon of the first group, with rare exceptions like the axe from the Apa hoard, 20 cm long (the lengths of the axes partially taken from Soroceanu 2012, partially estimated after drawings from Vulpe 1970).

²⁴ Unfortunately many axes (as well as other categories of objects) were published without such essential specifications like their weight. The A2 type disc-butted axe from Bogata de Mureş weighs 685 g (Vulpe, Lazăr 2003, 43), the A2 type axe from Apa weighs 669 g, the B1 type axe from Tărian 845 g, the B1 type axes from Ighiel 700 g and 900 (864) g respectively (Soroceanu 2012, 17, 19, 53). In comparison the heaviest items of other types rarely have weights around or more than 600 g, like is the case with the Monteoru axes from the Borlești hoard (weights between 319 and 540 g) (Zamoșteanu 1964, 453-460) and the Monteoru and Pădureni axes from the Parava hoard (weights between 463 and 664 g) (Vulpe 1964, 127-141).

decorated than shorter items of the same type, or – the other way around – the decorated axes tend to be longer²⁵. The rich and sophisticated decoration of their butt and blade, characteristic for the most part of type A1 and A2 disc-buttet axes, some variants of the B1 type disc-buttet axes, most of the long-buttet axes of Apa–Nehoiu type, and the shaft-tube axes from this area, serves as another strong mark of separation, since the axes from the first group are as a rule undecorated (with the questionable exception of the Hajdúsámson type axes²⁶, if the “warts” present on the upper part of some items may be described as decoration).

Of course, the possibility that such a separation makes sense only to the modern way of thinking cannot be totally dismissed. However, this separation in two groups seems to be also sustained by differences in their depositional treatment. While the axes of the first group are usually single finds²⁷, in the case of the disc-buttet axes a greater inclination is shown towards their deposition as part of multi-type hoards, together with other remarkable items, like massive armguards and decorated solid-hilted swords²⁸. Less clear is the behaviour of the long-buttet axes, the number of depositions being too small in the analysed zone to allow any definite conclusions²⁹.

The swords, the novelty of the MBA, make their appearance also in the discussed zone, in the form of solid-hilted Apa and Au types and more or less related variants. Although they are sometimes present in deposition as single finds, as a rule they accompany axes from the second group in multi-type hoards like those from Hajdúsámson I³⁰ (Hungary), Apa³¹ (Romania), and Zajta³² (Hungary), which means a

²⁵ Such a situation would be far from exceptional. For example, it was documented for the Class A flanged axes in Denmark – the broad face decorated axes have the tendency to be longer than the undecorated ones (Vandkilde 1996, 269, fig. 52).

²⁶ For the separation of the Hajdúsámson type axes in two groups, undecorated and decorated, see Mozsolics 1967, 18 (Cb type).

²⁷ The most prominent exception from this rule is so far the presence of 8 Hajdúsámson type axes in the eponym multi-type hoard (Kemenczei 1991, 8-10, nr. cat. 1; Mozsolics 1967, 139-140, pl. 9-11).

²⁸ Their presence in deposition as part of multi-type hoards is almost at parity with their presence as single finds.

²⁹ At limit, the presence of a decorated Apa – Nehoiu type axe in the multi-type hoard from Apa could be seen as a proof that the behaviour of these axes resembles that of the disc-buttet axes, but the presence of the Hajdúsámson type axes in the eponym hoard serves as a warning (see reference no. 22).

³⁰ Kemenczei 1991, 8-10, nr. cat. 1, pl. 1/1, 2/1; Mozsolics 1967, 139-140, pl. 9-11.

³¹ Alexandrescu 1966, 123-126, 170, nr. 12-13, pl. III/1-2; Bader 1972, 85, nr. cat. 4; Bader 1978, 15, 81, 119-120, nr. cat. 5, pl. LXV; Bader 1991, 37-51, nr. cat. 25-26, pl. 5/25, 6/26, 7/26; Mozsolics 1967, 128, pl. 14/1-2, 15/1-2, 16/1-2; Petrescu-Dîmbovița 1977, 39, pl.1/1-6; Popescu,

little bit more often than the swords or the second group axes taken separately are connected in the depositional context with the axes from the first group. But hoards are not the only ground where the solid-hilted swords meet with the second group axes; on the contrary, they give the impression of being tightly connected on several corresponding levels.

The first thing drawing the attention is undoubtedly the way swords and axes are chained together by their sophisticated decoration. The ornamentation of these items represents a whole subject in itself³³. One aspect of particular interest for the present discussion is its “fluid” character. The fact that, despite the common range of motives, each object from both categories is made unique by the choice of motives, registers, combination of motives, and details in their treatment, gives the impression that two goals, opposite but in the same time complementary, were at stake. On one hand, the decoration served as a means of relating all these objects to each other, like the members of the same “family”; on another hand, it offered the opportunity of creating a unique character for each item, without destroying its resemblance to the rest of the “family”. There is no doubt that this dissimilarity in similarity is an interesting and meaningful characteristic.

Secondly, the swords in general represent a proof of technological mastery, since it is necessary to overcome a whole series of technological difficulties no matter of their type. From this perspective, it seems only natural that such items would have been as highly valued, if not higher, as an axe of sophisticated form. Furthermore, solid-hilted swords are considered as especially challenging when it comes to attach the metal hilt to their body. As A. Harding noticed, since solid hilts were the work of the smith and organic hilts the work of the bone or wood carver this means that two different sets of skills were required. Creating organic hilt-plates was the easier, since only the rivets required the metalworker to be involved; casting on metal hilts was very skilled work³⁴, involving heat, moulds, molten metal, as well as decorating and polishing. Even though wood or bone hilts and pommels might have been elaborately decorated, such decoration involved knives and chisels, with the rivets being hammered cold from either side to secure the plate firmly in position. These two sets of procedures seem, to

Rusu 1966, R1, fig. 1-6; Soroceanu 2012, 17-20; Vulpe 1970, 53-56, 66-70, nr. cat. 238, 291, 299, pl. 15/238, 18/291, 20/299

³² Alexandrescu 1966, 125; Alexandrescu 1968, 7; Bader 1972, 89, nr. cat. 91; Kemenczei 1991, 11-13, nr. cat. 10-13, pl. 3/10-13, 4/10-12

³³ For the most thorough and detailed discussion on the subject see David 2002; David 2010.

³⁴ That errors were very likely to appear is a fact proved for example by the Au type sword from Livada, Satu Mare County: the solid hilt was cast with an incomplete pommel, which led to an ulterior intervention for replacing the missing part (Horedt 1962, 106).

modern eyes at least, of different orders of complexity. If it is assumed that more complex, lengthy and difficult tasks lent greater value to the finished object, then solid-hilted swords – especially those with elaborate decoration – were the more valuable objects of the two³⁵. Still, it should be stressed that “value” is a very tricky notion, and this value could have been differently perceived and employed in different cultural milieus. For instance, also during MBA, the “Mycenaean” type rapiers from Transylvania, despite their organic hilts, met with a different set of such difficulties of casting and hafting that in the eyes of their producers and users must have given them as high a value as the solid-hilted swords held for their western neighbours. As a result, such a comparison shows its value only when it involves the use of both hafting systems simultaneously in the same area³⁶. At least for what happens during MBA on this territory it seems that the use of swords with a specific type of hilt went beyond mere preference or access to technological skills towards a definite cultural trait (if we are not afraid of big words). In the present state of research it looks like there was a mutual rejection between the two neighbouring zones: the distribution areas of Apa and Au type swords with their solid hilt and “Mycenaean” type rapiers with their organic hilt show practically no overlapping. Equally interesting may be the fact that the “border”, which is more or less clearly marked by the Mureș valley, is so far the only one which properly accepts (at least at the depositional level) the intrusion of the Boiu-Sauerbrunn swords, which combine the rapier-type blade, short tang and organic hilt, characteristics bringing them closer to the “Mycenaean” type swords, with the decoration of the blade, a feature characteristic for the Apa and Au solid-hilted swords (Map 3). Consequently, it is very possible that the communities living in these two zones were equally proud of their very characteristic swords (or conditioned by them³⁷) and had no intention to replace them with their “neighbours”, no matter how attractive the others might have looked. The solution is of course to look inside the distribution area of the solid-hilted

³⁵ Harding 2007, 104 – the author emphasizing the necessity of carrying more experimental work to compare the time required and difficulty in producing the two distinct hilt types.

³⁶ See for example the discussion in Kristiansen 2002. It is also true that, if the “Mycenaean” rapier from Copșa Mare, Sibiu county (Alexandrescu 1966, 119-120, 169, nr. 7, pl. II/1; Bader 1991, 18, nr. 9, pl. 1/9; Horedt 1961, 11, fig. 1/4) can be considered representative, the metalworkers from Transylvania had no clue when it came to casting solid hilts: the secondary grip of this sword, clearly cast on out of pure necessity (the original hafting-plate had most probably broken completely during use), can be safely described as one of the ugliest and clumsiest metal grips ever made. Still, it should be fair to mention that the result looks functional enough, so if the user was not looking for beauty the result could have been seen as satisfactory.

³⁷ As the difference between the two categories of swords clearly goes beyond their hafting system, it is only logical to presume that they were also handled differently in fight.

swords and see how they behave in comparison with the closest comparable category, which in this case for the local people would have been the daggers³⁸ and long daggers/short swords³⁹.

Interestingly enough, for the analysed zone, no matter if there are shorter or longer items, closer in shape or not to the solid-hilted swords, most of the daggers/long daggers/short swords have a hafting-plate (most often rounded), so they do not share one of the most defining characteristics, the solid hilt, with the swords. Another defining characteristic of the swords of Au and Apa types which is usually absent in the case of the daggers and short swords from the analysed zone is decoration⁴⁰. The few decorated long daggers from this area, although sharing the range of motives with the swords, do not have solid hilt⁴¹. For a part of these items (for example the hafting-plate short swords from the Romanian territory) a good explanation is that they represent the eastern limit of the distribution of Central European types like Varen and Weizen or variants of these types⁴². This makes most of them slightly later than the Apa type swords, but still contemporary with Au type swords. Even in the case of some earlier items, they would have entered this area from the west as finished objects and being received (and perceived) probably as “foreign”. More difficult to explain is the absence of the solid hilt for daggers and long daggers very close in their outer line and sometimes decoration to the solid-hilted swords. Since the challenge of casting a solid hilt could not have been greater for daggers than for swords this cannot represent a valid explanation. On another hand, the functional aspect cannot be ruled out. Still it is possible that the differences between daggers (short or long) and swords were considered more important than their similarities and determined a specific approach to each category. As a result, a comparison between the two categories can

³⁸ This comparison has its own weak point, since many dagger types and variants form a category with a high level of chronological uncertainty; for example, they are seen as good indicators only when compared to other categories like ornaments, their archaeological context still being seen as decisive for establishing their chronology (e.g. Gogâltan 1999, 149).

³⁹ Other important questions are where the line should be drawn between such categories as long daggers/short swords and short swords/swords and if only their length should be taken into consideration. In some cases the archaeologists' opinions wavered over time or at least changes were made in the terminology (e.g. the item from Săcueni, Bihor county, with a length of 34.9 cm, was published first as a dagger (Bader 1978, 82, 128, nr. cat. 79, pl. XC/5) and later as a short sword (Bader 1991, 10, nr. cat. 3, pl. 1/3 – where the range for the short swords is between 33 and 43 cm).

⁴⁰ Bader 1991, 10; Kemenczei 1988, 10-14.

⁴¹ Kemenczei 1988, 14 (decorated long daggers with rounded hafting-plate (Variant 3) – only one item in deposition as single find in the analysed zone).

⁴² Bader 1991, 11.

imply that the swords – with their improved length, technological sophistication and usually rich decoration – were imbued with greater “value” than their shorter, smaller, less complicated, not so glamorous “relatives”.

This disjunction between swords and daggers is reflected further in their depositional patterns. While the swords, as already mentioned, are frequently part of multi-type hoards, having the companionship of other remarkable items, the daggers and the short swords are almost without exception single finds⁴³. An interesting aspect of this situation is their lack of association in hoards in the same time in which their functions would have made them presumably good companions in battle. In conclusion, from the depositional level to their overall characteristics, the solid-hilted swords are closer to the second group axes than to the daggers or short swords.

Another category of objects that draws attention in deposition is that of the armguards or protective spiral rings of early types (Apa and Ighiel–Zajta)⁴⁴. Two observations can be made regarding their depositional pattern. Firstly, their presence in multi-type hoards is overwhelming in the analysed zone in comparison with other depositional categories (uncertain single finds). Secondly, their association in these hoards with the disc-butted axes was already emphasized in the archaeological literature: massive, undecorated armguards of Apa type accompany disc-butted axes of types A1-A2; armguards of Ighiel – Zajta type, usually decorated, accompany disc-butted axes of types B1-B2⁴⁵. In fact, for these early types of armguards the frequency of their association with the disc-butted axes reaches 100%. In other words, they present themselves in deposition as strictly connected to this category of axes. This link does not function both ways, since in more than 45% of cases disc-butted axes are deposited as single finds or in multi-type hoards where armguards are not present. As a result, it becomes tempting to consider the armguards as an appendix, or a dependent category, of the disc-butted axes⁴⁶. Still, it should be noticed that – with the exception of the Hajdúsámson I hoard (where 3 disc-butted axes of type A1 are present without armguards) – the hoards from which armguards are absent usually contain B1 type disc-butted axes. Maybe this situation indicates a preference for the association of armguards and axes on a relatively restricted area from the north-

⁴³ The association frequently mentioned in the archaeological literature between an Apa type sword and a long dagger in the Oradea III hoard is uncertain (Alexandrescu 1966, 123-126, 170, nr. 14, pl. IV/1; Bader 1991, 37-51, nr. cat. 27, pl. 6/27, 7/27, 73/A; Petrescu-Dîmbovița 1977, 41, pl. 5/1-2 – published as Oradea I; Popescu, Rusu 1966, R2, fig. 1-2; Soroceanu 2012, 56-58).

⁴⁴ Bader 1972, 79; Bader 1978, 103.

⁴⁵ Bader 1972, 88-89; Bader 1978, 103.

⁴⁶ Possibly this association functioned not only in deposition but also in use, as the creation of a set of weapons, one offensive and one defensive.

western part of the analysed territory, the Someş valley, which is also the richest in multi-type hoards. If the association is taken into consideration based on the axes' type, the closest relation is established between the A2 type axes and armguards; if the territorial factor is also introduced into the equation, it can be noticed that the armguards have the tendency to be equally close to the A2 and B1 type axes, but only in the north-western part of the analysed territory. This begins to look like a regional preference, probably stretching on a longer period of time, since the B1 type disc-butted axes are usually considered slightly later than the A types.

Based on their close association with the disc-butted axes armguards may be seen as joining them on the second level of metalwork. But this is not the only aspect that puts them into the spotlight. Although the earliest type armguards are not decorated and probably not as sophisticated as the other categories from the technological point of view, they are still impressive due to their massive aspect. In fact, they are some of the heaviest MBA items in this area, heavier than the disc-butted axes and comparable in weight only with the bigger exemplars of solid-hilted swords⁴⁷. Even if the employment of a great quantity of metal was primarily triggered by functional needs (if their use as defensive equipment is admitted) still that meant one kilogram of bronze showing off on somebody's arm. A good question is, in this case, why metalworkers did not take the pain of decorating such visible items. An interesting aspect is that the later types witness the apparition of decoration and a more delicate outline in the same time with the diminishing of their dimensions and weight, but it is difficult to determine if this represented some kind of compensation or there are other explanations for this situation.

As a result, the metalwork found in deposition in the analysed zone seems to be constructed on two levels: a basic level of less sophisticated types of axes, daggers and short swords, and some sort of "supra-structure" consisting of more sophisticated types of axes and swords, massive armguards, and, much more rarely and usually in later hoards⁴⁸, ornaments like arm-rings, arm-spirals, hair-rings, pendants or pins.

The overall characteristics and interrelations of the earlier types allowed them to be considered as representatives of the Hajdúsámson–Apa metallurgical horizon, circle, or style⁴⁹. The style is a descriptive term for the presence of visual unity and coherence

⁴⁷ For example, the armguard from the Apa hoard weighs 906 g (885 g). In comparison, the A2 type disc-butted axe weighs only 669 g; the bigger of the two Apa type swords weighs 1070 g (1062 g), the smaller one weighs 692 g (682 g) (Soroceanu 2012, 17).

⁴⁸ As it is the case of hoards like those from Szeghalom (Moszolics 1967, 149, Taf. 67-68) or Săpânța (Petrescu-Dîmbovița 1977, 44, pl. 10/1-6, 11/1-4).

⁴⁹ Alexandrescu 1966, 125; 1968, 7; Bader 1991, 37-51; David 2002; Kemenczei 1988, 2; Moszolics 1967; Vachta 2008, 18.

in the material form on a given geographic space⁵⁰, and from this point of view there is little doubt that the metalwork of the analysed zone fits the definition. Although usually it takes a while for a style to be created, the Hajdúsámson–Apa metalwork is rather an exception in that it makes its entrance in the archaeological record as an already fixed style. Even more, in the present state of research, the majority of finds concentrate in an area previously void of metal objects.

First of all it should be mentioned that there is still a certain degree of wavering in the archaeological literature over the chronological framework of the Hajdúsámson–Apa metal style, parallelised to the central European chronology⁵¹ as corresponding loosely or more firmly to Reinecke Bronze A2–B⁵², Bronze A2–B1⁵³, Bronze A2⁵⁴, Bronze B earlier or Bronze A2b–B earlier⁵⁵, Bronze B1⁵⁶. However, as T. Bader was observing two decades ago, it is of no importance if these metal objects are synchronised with Bronze A2 or B1, because this means still EBA for Southern Germany and Nordic region while in the Carpathian–Danube region it is already at least the beginning of MBA⁵⁷. More important for determining the local trends is the fact that, interestingly but perhaps not surprisingly, there seems to be no such wavering in cultural terms, the Hajdúsámson–Apa metalwork being almost unanimously considered as corresponding in time to the Otomani II–Suciu de Sus I–Wietenberg II phases⁵⁸. But some question marks do appear again when it comes to attributing specific finds belonging to this style to a certain cultural milieu. This situation ended in the archaeological literature with these three major MBA cultures disputing the honour of the style’s “paternity”. The chorology and the stratigraphy were used in combination, for determining the cultural

⁵⁰ Vandkilde 2000, 13.

⁵¹ There was also early criticism regarding the insistence of such attempts of parallelising the local and central European chronological systems (e.g. Vulpe 1971).

⁵² Bader 1978, 132, Anexa nr. 3 (in terms of absolute chronology the first part of the period 1600-1300 BC (Reinecke A2-B – Reinecke C).

⁵³ Bader 1991, 51; Vachta 2008, 9.

⁵⁴ Hänsel 1968 (corresponding to FD III or the transition FD III – MD III); Molnár 2005, 38; 2011, 272 (in terms of absolute chronology 2000/1900-1700/1600 BC).

⁵⁵ David 2002; 2005, 415; 2010, 443; Harding 2007, 72-73.

⁵⁶ Vandkilde 1996, 143, 224-227 – possibly the first part of this period (based also on the correspondence between imported Apa type swords and local swords of Valsømagle and Sögel styles, firmly dated to Period IB).

⁵⁷ Bader 1991, 51 (discussing the Apa type swords from Romania in the context of the Hajdúsámson–Apa metalwork).

⁵⁸ Bader 1978, 74, 132, Anexa nr. 3; 1991, 51; Kacsó 1995, 97; Kacsó 1999, 91-106; Kacsó 2007, 51; Molnár 2005, 38; Molnár 2011, 271, Abb. 10; Vulpe 1970, Vulpe 1971, 309 (probably with an extension at the beginning of phase Otomani III).

connexion: the territorial distribution of finds (in majority depositions) and the settlement finds, including moulds, very important for establishing the corresponding cultural phase for the metal objects. The similarities between the bronze decoration and the decoration of local pottery or other categories of finds (for example decorated bone objects) were also taken into consideration, but the research is hampered by the fact that at the time there was a vast range of motives used on a large territory, from Middle Danube to the Aegean, in various combinations, with local choices and preferences. As a result, the opinions regarding what specific find corresponds to what specific cultural milieu cover a large range and have a rather unpleasant predisposition both towards changes/renewals and come-backs. Main obstacles are the uncertainties regarding the relation between archaeological cultures, territorial limits/control, and chronological frameworks (to put it more simply, it is very difficult for the archaeologists to answer to the main questions: who, when, where and how). In fact, in the analysed zone there is good reason to consider that four archaeological cultures manifest themselves during the time when the Hajdúsámson–Apa metalwork was in use – Otomani, Suci de Sus, Wietenberg and Mureş (Periam–Pecica/Maros) – and their borders can be described in any other words than “stable”, “fixed” or “clear-cut”. Probably the best term (but admittedly not the most elegant) for the cultural limits in this area would be something like “fuzzy” and, although very unpleasant from the archaeological research point of view, it is a very normal situation. In the present state of research, the main bulk of depositions belonging to the Hajdúsámson–Apa metalwork are connected especially to the areas inhabited by the Otomani and Suci de Sus communities⁵⁹, but which single find/hoard belongs to whom is more difficult to ascertain.

The sudden transition of this zone from almost no metal at all to such lavishness of sophisticated bronzes certainly requires some explanation. A similar exception was documented for Period IB in Southern Scandinavia, where the Valsømagle style consists in a large variety of bronze weapons with particular forms, in strong contrast with precedent and contemporary style creations. It is considered that this style was created as a powerful instrument of legitimacy and display in the hands of the emerging social elite, in some sort of opposition with a more common existing social order. While the previous metalwork seems produced by common metalworkers for the local clans and community, the Valsømagle metal types give the impression of being created by specialised metalworkers attached to the social elite, and the difference in quality and speed in the style formation is explained as reflecting differences between the respective social contexts⁶⁰. It is certainly tempting to apply a similar explanation to what happens during MBA in the analysed zone, especially

⁵⁹ Alexandrescu 1956, 238; Bader 1978, 74, 132, Anexa nr. 3; Kacsó 1995, 97; Kacsó 2007, 51.

⁶⁰ Vandkilde 2000, 21.

since it shares another particularity with the aforementioned example, namely a specific character of the depositional practice which puts them in evidence in comparison both with what happens before in the area and with what happens in the same time in their respective neighbouring areas. In order to verify such a hypothesis it is necessary to take a look at the context in which this metalwork finds its place, and see if there are signs that similar changes manifest themselves in other segments of the material culture.

Feasts

Interestingly enough, there are, and in a domain which constitutes in the archaeological research the basis for constructing archaeological cultures: pottery.

As already mentioned, the Hajdúsámson–Apa hoards were traditionally considered as corresponding chronologically with the second phase of the Otomani culture and the first phase of the Suci de Sus culture. New researches on one hand sustain so far the synchronism of the phases Otomani II, Wietenberg II and Suci de Sus I, despite some question marks still lingering, and on another hand indicate the possibility that at this chronological level the entire Someș plain belonged not to the Otomani culture, but to Suci de Sus communities⁶¹. In fact, taking into consideration the affinities between the Otomani pottery and the Suci de Sus pottery, visible especially in the range of motives and the ornamentation techniques, it was considered as probable the formation of the Suci de Sus culture as an Otomani regionalisation in the specified area. The trigger for starting this process could have been exactly the growing need for metals, which in its turn determined an intensification of habitation in zones closer to raw material sources⁶².

Although evidently an important aspect to be solved, from the point of view of the present discussion the cultural paternity of metalwork is secondary, since both cultures present a series of evolutions and transformations relatively contemporaneous, which come more than probably as a “set” with the production, display and deposition of metal objects, as reflections of deeper social changes. Important changes can be noticed in the pottery domain, more precisely or clearly in the domain of high quality pottery. It was traditionally considered that the dynamic decoration, inter-chained spiral, incision technique, and the Suci de Sus type cup as a new form are characteristic for Suci de Sus I⁶³, while the Otomani culture was going

⁶¹ Kacsó 1995, 97; 2007, 51.

⁶² Kacsó 1995, 97-98 (regionalization); Kacsó 2011, 114 (the repertoire taken over and slightly modified by the Suci de Sus I communities).

⁶³ Bader 1972, 53; Bader 1978, 74.

through a real evolution in the pottery domain between phases I and II. While during the first phase the pottery does not offer a very rich repertoire in form and decoration, the situation undergo radical changes beginning with phase II: cups decorated with geometric incised motives; more and more cups, plates and mugs; "fish" plates; sieves in various forms. Very important was considered also the use of very fine clay, the chaff used before as lean material being replaced by mica, brought from the Meseş Mountains, in the case of some Otomani communities from a distance of 80-100 km or more. Another interesting aspect was the equivalence, sometimes taken to identity, of the phase II pottery from different settlements of the Otomani culture (such as Sălacea–Dealul Vida, Socond, Vărşand, Otomani–Cetăţuia)⁶⁴. Newer researches seem to minimize the gap between the first two phases of the Otomani culture towards a continuous evolution, since it was noticed that the pottery already begins to change during phase I: portable cooking vessels; mugs and cups with hemispheric body; "classical" decorative motives sometimes present, but only prefiguring their ulterior evolution; new forms like cups and bowls decorated with incipient channelling becoming dominant⁶⁵. Portable cooking vessels are also present in Suciul de Sus I settlements⁶⁶, as well as one-handle decorated cups and mugs, bowls, plates, sieves in different forms⁶⁷. Some of the objects published as sieves, but open at both ends (which logically would make them inappropriate as sieves), are considered to be more probably ember protection devices⁶⁸.

Most of the mentioned pottery categories share several characteristics: they are usually richly decorated, made of high quality materials and represented especially by open forms. This fact situates them at the closing end of the food production and consumption "technological" chain: the end dealing with the consumption of foods and drinks. Even in the cases of coarser pottery, like many sieves and the portable cooking vessels, or more closed forms, like jugs, these categories are closely connected to the serving of foods and drinks. In other words, their role can be described as setting the stage on which those foods and drinks were presented in a certain manner.

It is difficult to determine if the alimentation basis itself changed dramatically with the creation of the new cultural settings in the analysed zone. More probably it did not. So far the archaeological research indicates the existence of a more or less balanced type of economy during MBA, combining agriculture and animal breeding, for the entire

⁶⁴ Ordentlich 1972, 73-77 .

⁶⁵ Molnár 2005, 39; Molnár 2011, Abb. 10.

⁶⁶ Kacsó 2011, 110; Pop 2005, 61.

⁶⁷ Pop 2005, 61-62.

⁶⁸ Kacsó 2011, 111-112.

evolution of these cultures⁶⁹ and as such probably not very different from what happens during EBA in this area. It is of course not only very possible but also probable that the range of finished products became larger and more varied, and the courses themselves more sophisticated, a fact suggested by the growing variety of ceramic forms. But the main change seems to take place in the people's **relation** with foods and drinks, or the **perspective** on the **social meaning/importance/value** of eating and drinking. The otherwise natural act of eating and drinking becomes a **social statement**. It becomes important not only to satisfy these basic needs but also the way in which they are satisfied. Eating and drinking cease addressing themselves only to taste and smell, and acquire more and more visual and tactile components, offered by the use of pottery with new and elegant forms, made of high quality clay, carefully finished through polishing and decoration. In other words it looks like the Otomani and Suci de Sus communities were adepts of the proverb saying that people eat with their eyes. And human nature being what it is it does not seem probable that all this richness of form and decoration was meant for private use. On the contrary, everything concurs to indicate a focus on **public consumption** and **social display**.

Putting together the two forms of material culture manifestation – metalwork and pottery – the result is truly interesting, because it gives the impression of dealing with two sides of the same coin. Reducing to essence, the accent is placed on one hand on weapons use, on the other hand on feasts. Both are accepted in the social anthropological literature as activities creating, maintaining and enhancing the prestige of individuals and/or social groups. The excellence in battle and generosity expressed mainly through commensality (offering feasts to superiors, equals and inferiors, to the members of somebody's own group, allies and competitors⁷⁰) are essential qualities in societies with martial ideology, helping in the same time to establish hierarchies not only between individuals but also between social groups. Or, it is clear enough that both domains in their particular way serve to affirm values which were beginning to make their presence generally felt in the society of that time. Even more, in our opinion they share some common elements: the apparition of new, sophisticated forms; the massive exploitation of decoration; the use of new improved technological processes; "imported" raw materials (or more precisely brought from a distance, like copper, tin and mica). The most frequent metal forms make their public think of functions and significations connected to the martial activity and through this to the creation and affirmation of prestige. The most frequent ceramic forms make their public think of an activity seen by many as even more pleasant than fight, the consumption of drinks. It is true that it is difficult to determine what kind of liquids were consumed from those

⁶⁹ Bader 1978, 109-111.

⁷⁰ For the importance of social mechanisms of *potlatch* type see for example Mauss 1924.

cups, mugs and jugs, but a lot of people would be disappointed to find out that they were used only for drinking water or milk. Although these liquids have a powerful symbolic associated to them, and starting from the most basic level, the biological one (sustaining life⁷¹), it is more probable that such feasts would have implicated various drinks a little more alcoholised⁷². Interesting in this context is the frequent presence of sieves; although they could have been used for filtrating milk, for example, their presence could serve as an argument in favour of the consumption of fermented drinks, like beer, since it is known that these are characterised by a thick and unsettled aspect making filtration necessary before drinking. Another argument in favour of beer production could be added by the frequent presence of portable cooking vessels. Similar items found in LBA settlements from this area were put in connection with the boiling of grinded cereals for the production of beer⁷³. Therefore, it becomes tempting to presume that such activities were already developing during MBA in this area, and that the sharing of alcohol during meals was already imbued with social significance for the communities of that period.

The frustrating part of such observations is that, although it is very clear that the metal objects from depositions and the high quality pottery share common elements which make them converge towards creating and expressing a specific image of the society, it is much less clear how such an image should be interpreted. Of course, as already mentioned, ethnographical analogies indicate the possibility of reflecting some kind of emerging hierarchy, but is this the only possible explanation? The problem with the pottery is that is even more complicated than in the case of metal to determine on its basis the existence of a social differentiation. While it is clear that there is a change, based on the present state of research this change cannot be expressed either in terms of quantity or quality. The percentage of high quality pottery in the total of ceramic finds is usually undeterminable for an entire settlement and it is uncertain in what degree extrapolations would work. The representation of high quality pottery inside settlements is equally difficult to be ascertained (e.g. differences between houses' inventories at a level allowing statistical expressivity). Even more, the pottery is often described as extremely similar, and even identical, for a number of sites⁷⁴. Overall, in the absence of more clear proofs of internal settlement differentiations and differentiations between settlements, on one hand, and the presence of a high degree of inter-settlement similarities, on another hand, the pottery seems more likely to express a horizontal structure than a vertical one. This is not to

⁷¹ Vencl 1994, 300-301; Wood 2000, 100.

⁷² For the use of alcoholic drinks from Neolithic times see Sherratt 1997.

⁷³ Marta 2005, 125.

⁷⁴ See above note 64.

say that differences in the access to high quality pottery did not exist, or that forms and decorations were not used in order to express vertical social differentiations, only that it is more difficult to be proved. On the other side, the strong similarities of the pottery excavated from different sites speak about very close relations between groups inhabiting neighbouring or more distant settlements, close enough to allow continual exchanges of knowledge, technology, raw materials and finished products. This image offered by the pottery matches the one created by the metalwork's characteristics and both offer certain clues on a third factor of this equation: travels.

Travels

An essential trait of any material culture is that it is based on the spatial and temporal distribution of a series of material forms. As an understatement it sounds very boring, but it must be mentioned because this situation leads to the risk of placing too strong an accent on the objects themselves and transforming them, in a way of speaking, into subjects. As a result, too often in the archaeological literature objects get the entire spotlight to the detriment of the people who created them, used them and offered them meaning. A good example is the way objects "move" on a given territory, as if on their own will, and an innovation or invention "spreads", like seeds carried by the wind, when all the time it should be remembered that behind any such "movement" lies a human action.

Any cultural milieu is the result of contacts between people. In order to acquire certain uniformity, if not necessarily standardisation, in the material culture, the communication between individuals and groups as social actors is a prerequisite. In other words, people's movement on shorter or longer distances, carrying with them objects, ideas and knowledge, is an essential part of creating and maintaining material culture in a specific form. As usually this is not a predetermined result of such actions – everybody will agree that people have better reasons for moving around than the thrilling thought that they take part in such a glorious enterprise as creating a culture – the said result can become somewhat of a puzzle to the outside observers (like archaeologists unfortunately are), for the simple fact that it has nothing to do with logic, but with people's needs, demands, opinions, choices and limitations (and so on...). There are so many factors to take into consideration when a cultural background is created and then kept functioning that any interpretation becomes equally wrong or equally right. This situation, of course, never stopped archaeologists from trying.

Consequently, this subchapter should be about travels, not about distributions. And, of course, about people who travel. And only in the backstage about ideas and objects that travel thanks to the people. Unfortunately, it is a little bit difficult to

proceed this way when the only proof of people's movements is the archaeological record – the distribution of finds. As such, the discussion begins with the objects in order to get to the people.

It was already mentioned that, based on pottery characteristics of which some were shortly discussed in the previous subchapter, two archaeological cultures were defined for the discussed zone, Otomani and Suciul de Sus. During the second phase of the Otomani culture and first phase of the Suciul de Sus culture (considered contemporaneous), the style creation in pottery is doubled by a style creation in bronze. Characteristic or close enough looking objects, both in clay and metal, can be found, with various intensities, across the space occupied by these two cultural milieus, but also beyond what can be safely considered their borders, in other cultural settings.

The pottery found outside its own cultural limits is usually identified as high quality pottery with open forms. Such a situation cannot be exploited at its full value, as long as on one hand cooking pottery many times cannot be culturally differentiated anyway, and on another hand containers used for transporting foods or drinks were most probably made of materials which did not survive. Still, as it is a little difficult to imagine people carrying from settlement to settlement cups and mugs full of beer, it is quite clear that either in certain circumstances high quality pottery with open forms became interesting in itself for communities with different material culture (some sort of "exotica"), or it represented a sign of special relations between individuals or groups with different cultural backgrounds (hosting or gift exchange). Other explanations can be taken into consideration from case to case, including not so pleasant ones, like for example the existence of booty as a result of armed confrontations. As already mentioned, inside the cultural limits of Otomani and Suciul de Sus, respectively, the pottery tends to be very expressive and the similarities in form and decoration are often very strong. This indicates in our opinion equally strong relations between communities which allowed new forms and decorations to be adopted very fast on relatively large areas.

The metalwork shows a somewhat similar pattern, in that what can be considered as most typical representatives of metal categories are usually found inside the limits of these two cultures. Likewise, metal objects are circulated also beyond these limits⁷⁵, although the resulting patterns of distribution tend to be rather different from those of pottery, especially in that they sometimes end their social life in much farther areas, as is the case with Hajdúsámson–Apa swords found in Southern Scandinavia⁷⁶, or dis-budded axes on river Oder⁷⁷. This indicates a wider area of circulation for metalwork,

⁷⁵ See also the first subchapter and Map 3.

⁷⁶ Vandkilde 1996.

⁷⁷ Nestor 1938.

situation that can have various explanations, in terms of practicality (metal resists better than baked clay to transportation), basic value (expressed in the quantity of bronze represented by a certain object which could be recycled), or social value attached to it (inclusively in terms of functions and meanings).

As a result, it can be postulated that travels represented a constant in the life of these MBA communities. It can also be presumed that short-range contacts were rather the norm, especially inside the cultural limits⁷⁸, their frequency and intensity probably decreasing with distance, although exceptions no doubt existed (as long as territorial proximity and social proximity do not always run along, and no doubt many of these contacts were triggered by social reasons). Long-range contacts cannot be excluded, especially when we look at the distribution maps of metalwork, but it cannot be taken for granted either, as long as objects can also be moved on such great distances in a down-the-line system, passing through a lot of hands on their way.

With this we arrive to the people themselves, the reasons which made them move around and the last subchapter of the present discussion.

Incentives for hoarding, feasting and travelling

These three activities may have a lot more in common than it shows at a superficial look, as all represent important investments made by people in terms of time, effort, and expense. All of them implicate certain risks, ranging from economic to social or supernatural ones, not to forget the fact that they can turn out to be life-threatening experiences at any false step, and sometimes even in the absence of any false step. More, the available archaeological data represent indications that for the MBA communities living in the analysed zone, all three are interconnected, being perceived as intertwining shreds in the larger social fabric of that time.

*"A metaphorical skeleton of metal"*⁷⁹... and *"cups that cheered"*⁸⁰. Human activities such as brandishing a sword or an axe in order to smash some heads and throwing a successful party (again in order to smash some heads but in a different sense of the word) somehow do not seem to match perfectly in the same picture. From this perspective, putting together a metaphorical skeleton of metal, build in this case by the society on bronze objects with clear references to martial activities, and a table full

⁷⁸ Of course, it remains to be discussed what "short-range" would have meant for the communities of those times. For example, for Palaeolithic societies it was calculated that the social proximity – expressed probably frequently in marriage terms – could stretch on distances up to 300 km (Gamble 1982).

⁷⁹ Hoskins 1989, 166.

⁸⁰ Sherratt 1997 – part of the article's title.

of cheerful people washing their throats with cheering cups of alcohol sounds a little farfetched. Still, in a twisted kind of way it could turn to be the most logical association in the world, if the assumption made in the article's title proves to be right and the way the society's image builds itself is a response to (between other things) specific environmental conditions, on one hand, and landscape and territorial control, on another hand. These two factors will be shortly discussed in turn.

*"Guess who's coming to dinner"*⁸¹. Is there any connection between environmental conditions and community meals? Of course, and on several different levels; still, here the interest is not so much on the relation between food production and environment as on the social effects of a specific environment on food consume. What jumps to the eye when the environment of the analysed zone is taken into consideration is that traditionally was a little bit too wet⁸²; in other words large areas were covered with swamps, and the areas exempted from this fate were predictably flooded during spring and autumn, and less predictably during other parts of the year.

Living in a swamp certainly offers some advantages. Between other things it was discussed the possibility that the lands became more fertile consequent to their flooding⁸³. The defensive aspect cannot be excluded, swamps offering natural protection, and a lot of Otomani communities used the situation to their advantage. Clearly there are also some disadvantages, like prolonged draughts or, on the contrary, massive floods leading to the destruction of harvest and animal stock, and specific diseases, like malaria and sickle-cell anemia, affecting the people. The main problem could have become in time the instability of the area from the hydrographical point of view and the modifications noticed in time, like for example variations of the river courses⁸⁴.

From another point of view there is also the small problem of access through this marshy land, for some areas being most probably necessary wooden paths, connecting a settlement to its agricultural land and pastures and to neighbouring settlements. It is true that such a disadvantage could turn into an advantage in certain conditions: for example the fact that the main access east-west in the northern part of the area was on the Someș valley offered a strategic advantage to the local communities. Even more,

⁸¹ An older but well-known movie showing between other things the risks of inviting somebody to dinner.

⁸² In order to offer a picture of how wet exactly, it should be mentioned that, starting with year 1968, 50,000 ha of swamps were desiccated, as they were considered unproductive land, exactly in the analysed area, between rivers Someș and Barcău (Benedek 1969, 32).

⁸³ Bader 1978.

⁸⁴ Benedek 1969.

marshy lands necessitate local knowledge in order to be dealt with by travellers, if they do not want to end their life swallowed by a swamp.

Turning back to one of these observations, the continual changes of the hydrographical basin lead to apparition and disappearance of water courses, modification of water courses, natural desiccation of marshy areas, and transformation of dry land into swamp. This situation would have had an important impact not only on access routes, but on the life of the local communities as a whole. For example, MBA settlements from this area were abandoned because environment changes made life too difficult⁸⁵. If the continual transformation of the area is a reality, no doubt it represented a major stress for the local communities, way beyond the survival of harvests and animals. It is very possible that this situation triggered some sort of "juridical" difficulties connected to the rights of exploiting and controlling certain lands, because, no matter what kind of relation exists between a community and the lands that ensure its subsistence, such changes mean that what was up to a certain moment agricultural land became a swamp and the other way around. Such a situation could lead to the disappearance of production units, disappearance or removal of communities, or attempts to exploit other lands. This is the right moment to mention that the archaeological researches in the area offer the image of a densely populated space. A densely populated space and a situation of economic stress do not represent an ideal combination, a possible result being the escalation of conflicts. Such a situation could have ended tragically for one or both sides (being small communities, the effort could prove fatal not only for the defeated, but also for the winners), and represents the ideal background for the development of social mechanisms of *potlatch* type. This kind of mechanism is very comfortable as an explanation for it combines two traits reflected in this area by the presence of metalwork hoards and high quality pottery: the focus on feasts and the focus on destroying/removing from the community important material possessions in an attempt to gain prestige and establish individual and group hierarchies. All the above observations lead to the conclusion that it was absolutely necessary for any community wanting to survive to create and maintain specific connections with its neighbours.

"Beware of thy neighbour..."? It can be safely stated that any living human being (except maybe some ascetic character inhabiting a cave somewhere on a mountain top – and see what *his* answer would be if asked why has he made that choice) would have something to complain about when it comes to the subject of neighbours. At their best they are annoying and at their worst they become dangerous. When these

⁸⁵ Ordentlich 1965, 420; Ordentlich 1972.

neighbours happen also to be relatives, the combination is even worse, since the social net normally forces members of the same social group to stick together. As a result it cannot come as a surprise that neighbours and/or relatives may be at one time needed and at other time feared, or even needed and feared in the same time.

And, as there seems that the MBA communities in the analysed zone frequently visited each other and engaged in pleasant activities like eating and drinking, this means that the advantages surpassed the disadvantages.

Most of the food and drinks at the disposal of the prehistoric communities have a perishable character: this reality increases the desirability of consuming **fast** some categories of food and drinks, during their season or immediately after preparation (beer?), in order to cut the losses. The communities are forced this way to implicate themselves in exchange, on one hand in order to fructify their surplus, on the other hand to obtain products and preservation means like salt in order to secure a longer life for their own food. Feasting in these conditions would have represented a very handy and in the same time useful in social terms way of maximising the gains and reducing the loss, because as a social event implicated reciprocity, and as such created an ascendant spiral of invitations between neighbouring communities in different moments of the year, easing the economic stress.

Keeping close contacts with the neighbours was also absolutely necessary for the construction and maintenance of paths (including wooden paths and bridges). Some of them would have been constructed for the use of a single community (access to water, fields, agricultural lots, other resources), but others would have offered access to neighbouring communities or to larger routes, so in such cases two or more communities had to collaborate for this purpose. If we look at the disparity between the size of some settlements and the volume of work implicated in the building and maintenance of defensive systems, help was no doubt necessary also here from neighbours/relatives.

Speaking of the size of the settlements, it is clear that the habitable space is much reduced in some cases, sometimes exactly because of the space occupied by defensive works⁸⁶, situation which raises some questions about the number of people living there. The communities seem often to be so small, if it is to estimate the number of members based on the habitable space (that is, if they did not live like sardines in a can), that the logic dictates they had no other option than exogamy, that is to be part of marriage networks, if they wanted to survive both genetically and socially. This would have led in consequence to continuous relations at least between neighbouring communities: visits to the nuclear family of orientation (the group that provided the

⁸⁶ For example, the habitable space of the settlement from Otomani – Cetățuia was only 25 m long (Ordentlich 1965, 420; Bader 1978, 36).

spouse that left home at marriage) with different occasions (seasonal ceremonies, births, comings of age, marriages, funerals); working the lots received as marriage settlement or as inheritance (in present days, in the countryside, families often reserve a part of the agricultural season for working the fields received as dowry by women married outside their own village – this can implicate a journey of several kilometres every day for a number of days). On another hand, ethnographic studies show that in the case of marriage networks the line between friendly relations and conflicts is very thin⁸⁷. In such cases it would have been undoubtedly a very good idea to visit your neighbours with a weapon at hand, since the more frequent the meetings between members of neighbouring communities, the stronger the risk of quarrelling.

“Beware of thy neighbour...”? Part 2. What about more distant neighbours, both in terms of space and of social proximity?

One interesting aspect evidenced by the distribution maps regards the relative rupture between the two zones, central and SE Transylvania and the NW part of the analysed territory, marked by the Mureș valley, first of all in depositional terms (Map 2). This separation seems even more underlined by the relative lack of decorated metal items in central and SE Transylvania⁸⁸ in comparison with the NW part (Map 3). It is very possible that the relations between these neighbouring cultures were as a rule pacific, but in the same time it looks like there is a reciprocal rejection at least at some levels: they do not seem to be as eager as it could be expected to borrow metalwork from each other. The situation requires an explanation, and three variants come to mind.

It is of course possible that although decorated items were circulated **and** used in central and SE Transylvania they were exempted for various reasons from deposition; if this is the explanation there is practically no way of proving it.

Another possibility is that decorated metal items were circulated **but not** used in central and SE Transylvania – they would have been present only while transported to other areas (and the few finds known so far either “escaped” the rules or otherwise indicate an action taken by outsiders). This second variant implies that exchange/barter took place between Otomani/Suciu de Sus communities and Wietenberg communities, but the final destination of the objects was either from the start intended for outside communities, and the Wietenberg communities acted only as middlemen, or were received in the Wietenberg cultural milieu but sent further or

⁸⁷ See for example a study on traditional Transylvanian marriage networks, which clearly shows that most frequently quarrels and broken bones occurred during spouse “hunting” in neighbouring villages (Șișeșteanu 1983). In *Njal’s Saga* a visit to a neighbour ends in a generalized war.

⁸⁸ If it is not an artificial creation of the present state of research, in which case any moment new finds can change dramatically the overall image.

recycled because lack of interest in them. In this case an explanation would be that the difference in style of the respective metalwork was so clearly delimited that its use in parallel with the local metalwork was not an option. Since at this moment there are known from Transylvania a few undecorated disc-butted axes of A type as well as undecorated variants of B type axes (Map 3), the rejection seems to be directed not so much against the **shape** of these axes as it is against their **decoration**. If this is true it could be postulated that the decoration of the Otomani/Suciu de Sus metalwork was so embedded in their society that it was perceived as a strong social statement not only in the interior but also by the neighbouring communities belonging to different cultural milieus. If the decoration was an indubitable sign of belonging to an Otomani or Suciu de Sus social group, this explains why Wietenberg individuals or groups would not have been in a hurry to adopt and display them. In the same line of reasoning, the Otomani or Suciu de Sus communities would have been equally unwilling to offer to “foreigners” metal objects which served as local social insignia and had specific meanings. If the decoration “beats” the shape in terms of social expressivity this would explain why the undecorated items show a stronger inclination to be present in Transylvania.

A third possibility is that this kind of items was as a rule **neither** circulated, **nor** used in this area. The third scenario only takes things a step further than the second variant with the supposition that a kind of mild prehistoric-style “embargo” was imposed either to specific categories of goods or to whatever came from the Otomani/Suciu de Sus area as a whole. This “embargo” could have had natural (the difficulties in transportation – long distance, natural obstacles, lack of direct routes) or social (competition) reasons. As long as the Mureş valley acted as the main route during MBA and seems to have had been under the control of the Mureş communities on the Lower Mureş (Periam, Pecica)⁸⁹ and of the Wietenberg communities on the Upper Mureş, it looks that this did not leave a lot of possibility of manoeuvre for the Otomani/Suciu de Sus communities living further west and north-west. Either they received what they needed (and there are great chances that they needed a lot of things from Transylvania) from the Wietenberg communities – directly (a route going up north and then towards west on the Someş valley, surrounding the Western Carpathians at the north) or indirectly (through the Mureş communities, on the Lower Mureş and then up north, surrounding the Western Carpathians from the south and west) (Map 4). Never mind the distance and the time needed for the goods to travel (the time would have been shortened in theory and made easier by the transportation on water⁹⁰ at least for a part of the journey), in fact the exchange would have been

⁸⁹ O’Shea 2011.

⁹⁰ O’Shea 2011, 161.

conditioned first by the good relations between the Otomani/Suciu de Sus communities and Wietenberg communities and second by how disposed were the Mureș communities to act like middlemen or to allow the access of individuals or groups on this route. Even if the relations were great either way, it should not come as a surprise the eventuality, for some western communities at least, of looking for new opportunities of exchange. Such an opportunity would have been provided by trying to create a bypass to the southern route on the Mureș valley and the territory controlled by the Wietenberg communities. The only alternative was going east using a much northern route than was possibly used at that time by the Wietenberg communities, connecting the Someș valley to the territory outside the Eastern Carpathians through the Bicaz mountain pass (Map 4 – the northern route marked)⁹¹. It seems there is a connection between the western part (especially the Someș valley) and the communities beyond the Eastern Carpathians – a route traversing directly the northern part of Transylvania, and reflected in several very interesting finds in Moldova, such as the Hajdúsámson–Apa sword from Piatra Șoimului⁹² and the decorated disc-butted axe of A2 type from Cajvana⁹³. In this light, the Wietenberg advance towards north and the Upper Someș, especially during the third phase of this culture⁹⁴, as well as the possible tensions between Costișa and Monteoru communities reflected in the Monteoru advance towards north in Moldova could be explained in terms of attempts to control resources and access routes⁹⁵.

Summing up, even allowing for continuous (or rather discontinuous?) peaceful relations between these neighbouring cultural milieus, some sort of competition makes itself visible in their behaviour, undoubtedly triggered as much by social reasons as by economic ones. As such, this external competition does nothing more than to accompany the internal competition discussed above. This competition is manifested in parallel with very clear signs of the construction of a local social identity, expressed through specific forms and decorations of the material culture. Even more, it is very possible that exactly the competitive character of the local

⁹¹ Travelling from the Someș valley to Moldova on this route (around 300 km) would have lasted, either by foot or using an oxen-cart, approximately one month (estimation based on calculations made for the Roman times – a travel on a similar distance, the military road between Sarmizegetusa and Porolissum, took 23.4 days – the source is [orbis.stanford.edu / The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World](http://orbis.stanford.edu/)).

⁹² Munteanu, Dumitroaia 2009, 323-328.

⁹³ Ignat 2000, 31-32, cat. no. 8.1, fig. 6.

⁹⁴ Bejinariu 2005, 94.

⁹⁵ Popescu, Băjenaru 2008, 14-15.

communities helped strengthening their perception of themselves as part of a larger social network.

In conclusion, the image offered by the society of the analysed zone fits extremely well in the general framework of the European MBA, at a time of social change and focus on new kinds of social display. In the same time, the general trends are not simply adopted but very clearly adapted to the local conditions, the society creating this way its own specificity.

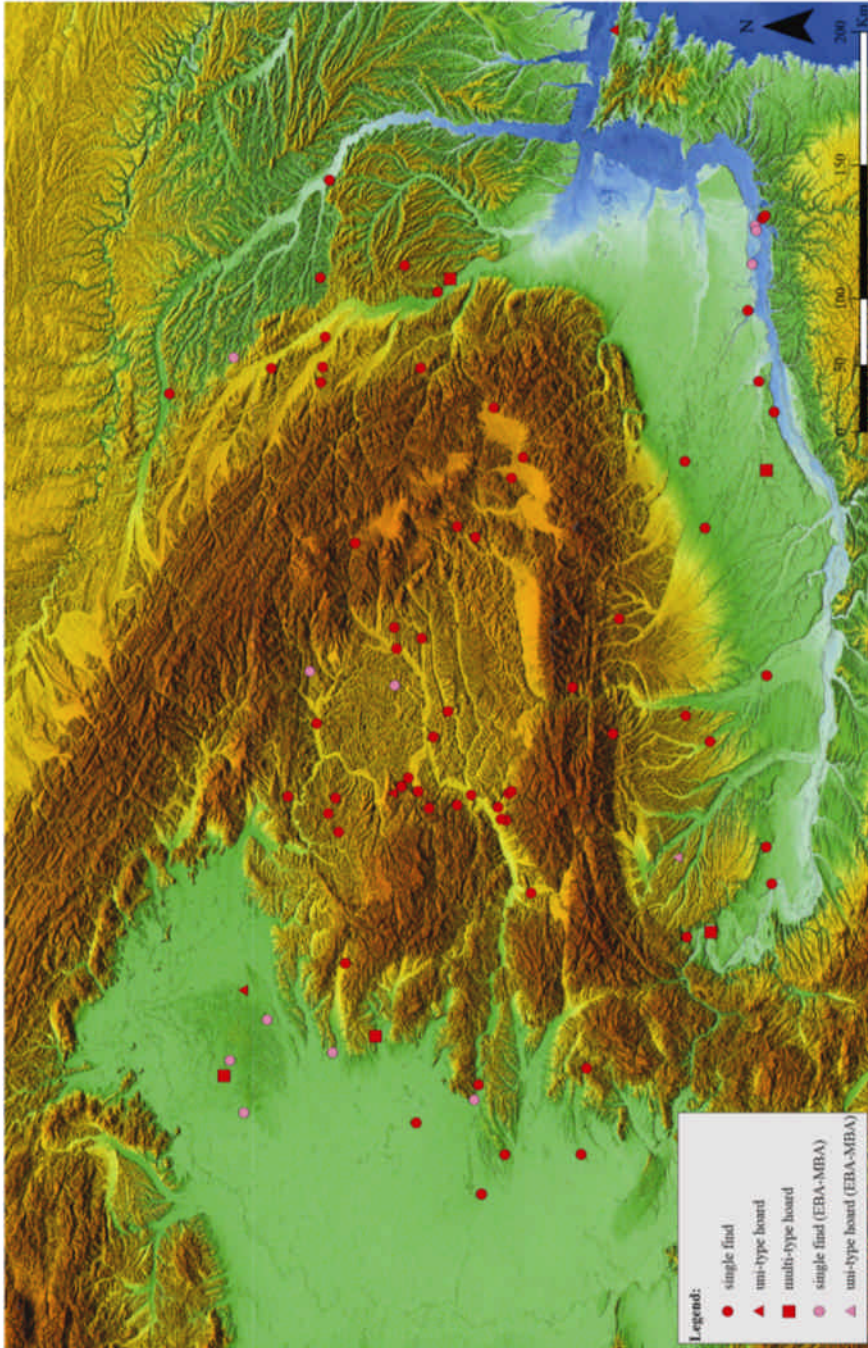
Bibliography

- Alexandrescu, A.D. 1956, *În legătură cu spadele de bronz de pe teritoriul R.P.R.*, SCIV 7, 3-4, 237-242.
- Alexandrescu, A.D. 1966, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, Dacia, N.S. 10, 117-189.
- Alexandrescu, A.D. 1968, *Spadele de bronz de pe teritoriul R.S. România*, Rezumatul tezei de doctorat în istorie, Universitatea București, Facultatea de Istorie, București.
- Bader, T. 1972, *Apărătorul de braț în bazinul carpato-danubian*, StComSatu Mare 2, 85-100.
- Bader, T. 1978, *Epoca bronzului în nord-vestul României. Cultura pretracică și tracică*, București.
- Bader, T. 1991, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV, 8, Stuttgart.
- Bejinariu, I. 2005, *Stadiul cercetării epocii bronzului și primei epoci a fierului pe teritoriul Sălajului*, StComSatu Mare 22, 1, 93-98.
- David, W. 2002, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, Bibliotheca Musei Apulensis 18, Alba Iulia
- David, W. 2005, *Gold and Bone Artifacts as Evidence of Mutual Contact between the Aegean, the Carpathian Basin and Southern Germany in the Second Millennium BC*, Aegeum 27, *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, 11-14 April 2005, 411-420.
- David, W. 2010, *Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau – Karpatenraums*, Meller, H., Bertemes, F. (Hrsg.), *Der Griff nach den Sternen, Internationales Symposium in Halle (Saale) 16-21 Februar 2005*, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Band 05
- Emódi, I. 2006-7, *Observații privind proveniența staniului folosit în epoca bronzului*, StComSatu Mare, Seria arheologie 23-24, 1, 109-110.

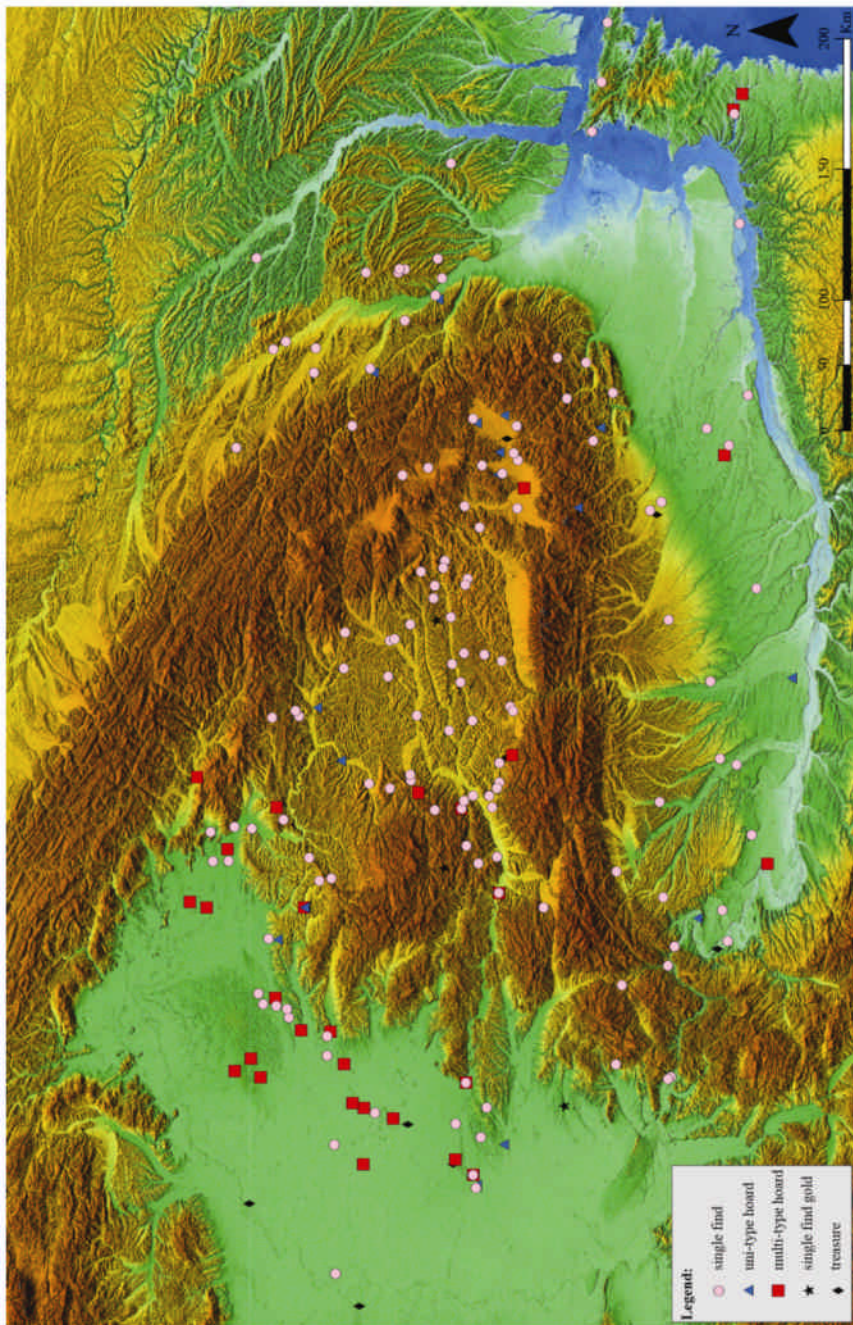
- Ellen, R., Platten, S. 2011, *The social life of seeds: the role of networks of relationships in the dispersal and cultural selection of plant germplasm*, JRAI 17, 3, 563-584.
- Gamble, C. 1982, *Interaction and Alliance in Palaeolithic Society*, Man (N.S.) 17, 92-107.
- Gogâltan, F. 1999, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara.
- Guilaine, J., Zammit, J. 2005, *The Origins of War. Violence in Prehistory*, Blackwell Publishing (original published in 2001; the English version translated by Melanie Hersey).
- Harding, A. 2007, *Warriors and Weapons in Bronze Age Europe*, Archaeolingua Series Minor 25, Budapest.
- Hänsel, B. 1968, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, I-II, Bonn.
- Hansen, S. 2009, *Kupferzeitliche Äxte zwischen dem 5. und 3. Jahrtausend in Südosteuropa*, Dietrich, L., Dietrich, O., Heeb, B., Szentmiklosi, A. (eds.), *Aes aeterna. Omagiu domnului Tudor Soroceanu, cu ocazia împlinirii a 65 de ani*, Analele Banatului, S.N. 17, 141-160.
- Horedt, K. 1962, *Spada de bronz de la Livada*, SCIV 13, 1, 105-109.
- Hoskins, J. 1989, *Why Do Ladies Sing the Blues? Indigo Dyeing, Cloth Production, and Gender Symbolism in Kodi*, Weiner, A.B., Schneider, J. (eds.), *Cloth and Human Experience*, Washington D.C., 142-173.
- Ignat, M. 2000, *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Sucevei*, Suceava.
- Kacsó, C. 1995, *Noi date cu privire la prima fază a culturii Suciului de Sus*, Apulum 32, 83-99
- Kacsó, C. 1999, *Neue Daten zur ersten Phase der Suciului de Sus – Kultur*, Boroffka, N., Soroceanu, T. (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropas. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie, Studia honoraria 7, 91-106
- Kacsó, C. 2007, *„Importuri” Suciului de Sus în culturile epocii bronzului din Transilvania*, Revista Bistriței 21, 1, 43-62
- Kacsó, C. 2011, *Contribuții la cunoașterea ceramicii Suciului de Sus. Descoperirile din Depresiunea Maramureșului*, Revista Bistriței 25, 103-129
- Kemenczei, T. 1988, *Die Schwerter in Ungarn I*, PBF IV, 6, München
- Kemenczei, T. 1991, *Die Schwerter in Ungarn II*, PBF IV, 9, Stuttgart
- Kristiansen, K. 2002, *The Tale of the Sword – Swords and Swordfighters in Bronze Age Europe*, OJA 21, 4, 319-332
- Marinescu, G. 1983, *Două noi spade de bronz descoperite în Transilvania*, Apulum 21, 57-65

- Marta, L. 2006-7, *Groapa 154 a aşezării din epoca bronzului de la Lazuri. Depunere de obiecte aflate în legătură cu producerea berii preistorice?*, StComSatu Mare, Seria arheologie 23-24, 1, 111-130
- Mauss, M. 1924, *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*, Année Sociologique, 2eme Série, I, Paris
- Molnár, Zs. 2005, *Habitatul culturii Otomani din Câmpia Careiului și Valea Eriului*, Satu Mare. Studii și comunicări 22, 1, 33-60
- Molnár, Zs. 2011, *Die Bronze metallurgie in den Otomani–Gemeinschaften von der Carei – ebene und dem Eriul – tal*, ActaArchHung 62, 269-328.
- Mozsolics, A. 1967, *Bronzefunde des Karpatenbeckens–Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest
- Munteanu, R., Dumitroaia, Gh. 2008-9, *Spada de bronz de la Piatra Șoimului*, MemAntiq 25-26, 323-328
- Nestor, I. 1938, *Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien*, Marburger Studien (Festschrift Gero von Merhart), 178-192
- Ordentlich, I. 1965, *Sisteme de fortificații în așezarea eponimă a culturii Otomani*, RevMuz 2, 420.
- Ordentlich, I. 1972, *Contribuția săpăturilor arheologice de pe „Dealul Vida” (com. Sălacea, jud. Bihor) la cunoașterea culturii Otomani*, StComSatu Mare 2, 63-84.
- O’Shea, J.M. 2011, *A River Runs Through It: Landscape and the Evolution of Bronze Age Networks in the Carpathian Basin*, Journal of World Prehistory 24, 161-174 .
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977, *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Pop, D. 2005, *Câteva considerații privind stadiul cercetării culturii Suciului și a grupului Lăpuș*, Satu Mare. Studii și comunicări 22, 1, 61-92.
- Popescu, D., Rusu, M. 1966, *Dépôts de l’âge du Bronze Moyen, Inventaria Archaeologica*, 1, R 1-14.
- Rusu, M. 1972b, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*, Rezumatul tezei de doctorat, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Facultatea de Istorie Filozofie, Iași.
- Sherratt, A. 1997, *Cups that Cheered: The Introduction of Alcohol to Prehistoric Europe*, Sherratt, A. (ed.), *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspective*, 376-402.
- Soroceanu, T. 2012, *Die Kupfer- und Bronzede pots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien / Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*, Archaeologia Romanica, V, Cluj-Napoca.
- Șișeșteanu, Gh. 1983, *Practici culturale de regionalizare a spațiului social. Forme de complementaritate a statuturilor sociale ale tineretului în timpul sărbătorilor de iarnă*, ActaMP 7, 707-718

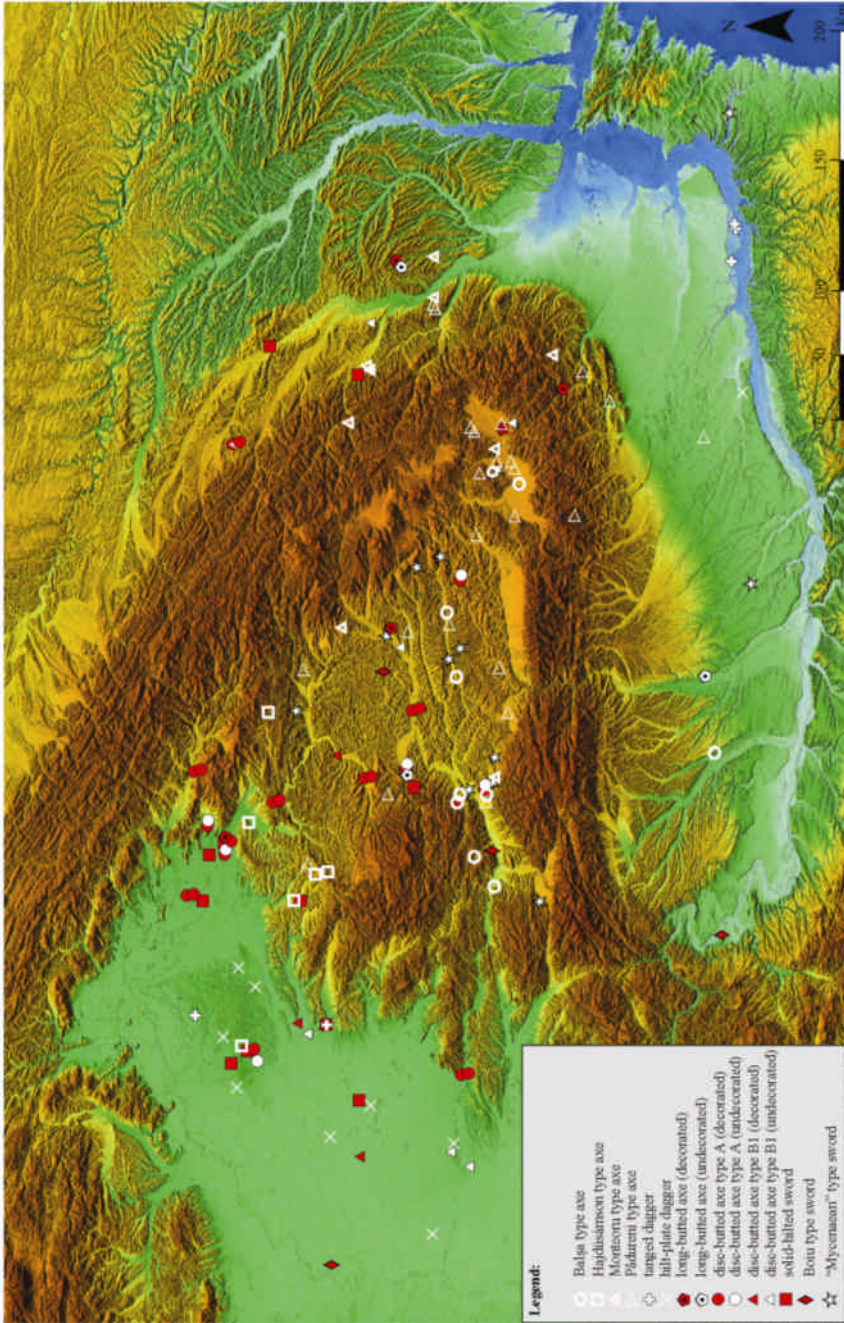
- Țârlea, A. 2012, *Obiceiul depunerii în spațiul carpato-balcanic în epoca bronzului și în prima epocă a fierului* (in preparation).
- Vachta, T. 2008, *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes*, Bonn.
- Vandkilde, H. 1996, *From stone to bronze. The metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark* (with a contribution by Peter Northover), Jutland Archaeological Society Publications XXXII, Aarhus.
- Vandkilde, H. 2000, *Material Culture and Scandinavian Archaeology: A Review of the Concepts of Form, Function and Context*, Olausson, D., Vandkilde, H. (eds.), *Form, Function and Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*, Lund, Sweden, 3-50.
- Vencl, S. 1994, *The archaeology of thirst*, *Journal of European Archaeology* 2, 2, 299-326.
- Vulpe, A. 1964, *Cu privire la unele topoare de aramă și bronz din Moldova*, *ArhMold* 2-3, 127-141.
- Vulpe, A., Tudor, E. 1970, *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănușare transversală*, *SCIV* 21, 3, 417-427.
- Vulpe, A. 1970, *Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2, München.
- Vulpe, A. 1971, *Cu privire la sistemul cronologic al lui B. Hänsel pentru epoca mijlocie a bronzului*, *SCIV* 22, 2, 301-312.
- Vulpe, A. 1975, *Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF IX, 6, München.
- Vulpe, A., Lazăr, V. 2003, *Toporul de luptă de bronz de la Bogata de Mureș*, *Marmatia* 7, 1, 43-56.
- Wood, J. 2000, *Food and drink in European prehistory*, *European Journal of Archaeology*, 3, 1, 89-111.
- Zamoșteanu, M. 1964, *Depozitul de topoare de bronz de la Borlești (raionul Buhuși, reg. Bacău)*, *ArhMold* 2-3, 453-460.

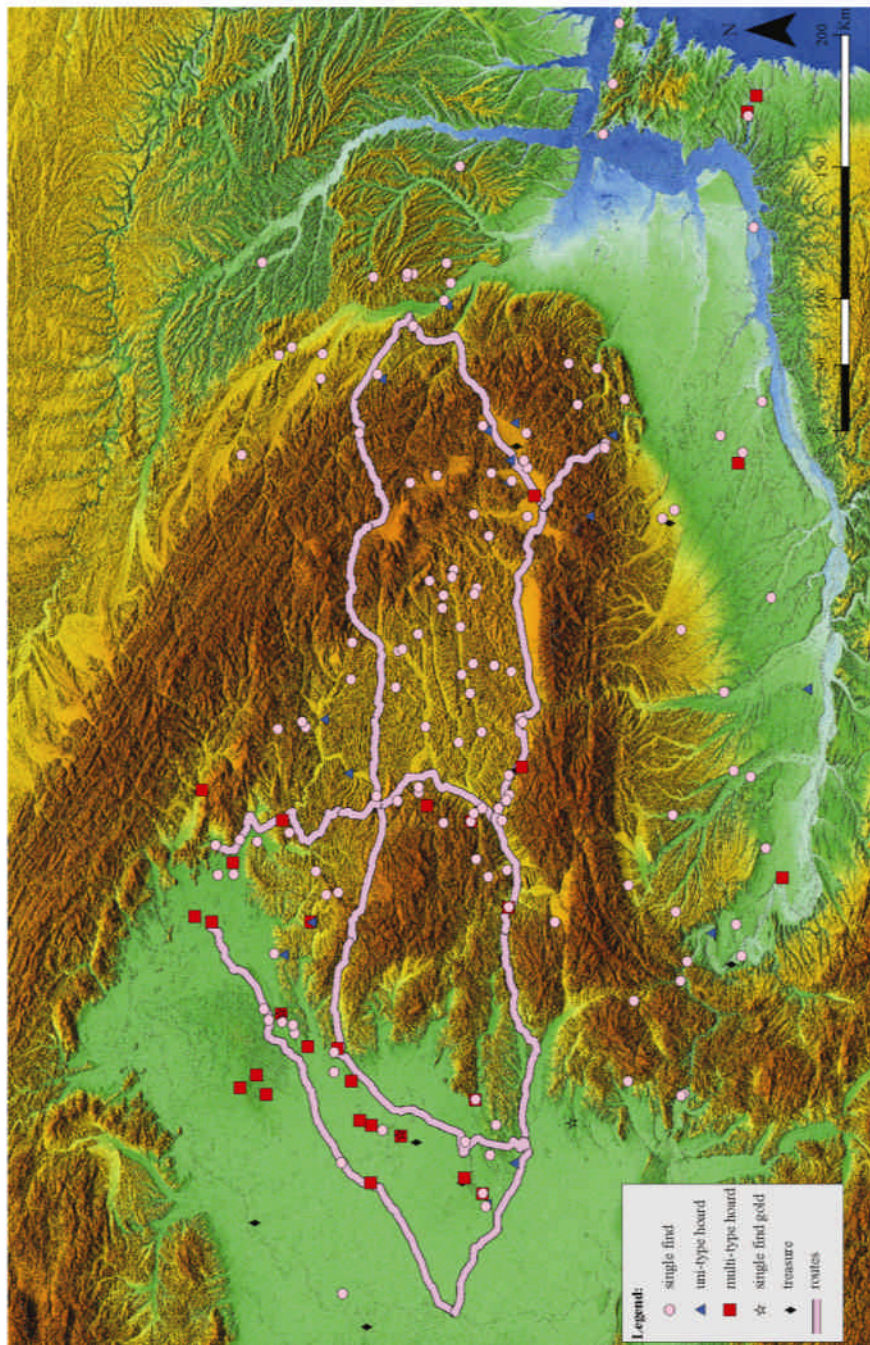
Map 1. The distribution of Early Bronze Age metal depositions.

Map 2. The distribution of Middle Bronze Age metal depositions.

Map 3. Middle Bronze Age types of objects found in depositions.

Map 4. Possible Middle Bronze Age routes.

Cele mai timpurii celturi din Europa de Sud-Est. Pe urmele unei inovații tehnice a epocii bronzului

*Oliver Dietrich**

Abstract: Socketed axes are among the most characteristic artefacts of the Late Bronze Age of southeastern Europe. They seem to appear brusquely in a horizon of hoards conventionally parallelised with the central European phase Bz D. Some researchers try to explain this brusque appearance as the result of a local development starting from Early Bronze Age socketed chisels. Others seek the origin of the innovation in the Seima-Turbino Horizon of metalwork, where socketed axes are attested already in the first quarter of the second millennium BC. Starting from there a complex pattern of migration of this innovation through different cultural milieus is suggested, until its arrival in the Carpathian Basin in connection with the westward migration of the Noua Culture around 1300 BC. The present article sets out to clarify some aspects of the invention and spread of this Bronze Age innovation.

Rezumat: Topoarele de tip celt constituie una dintre cele mai caracteristice grupe de artefacte ale epocii bronzului târziu din Europa de Sud-Est. Acestea par să fi apărut brusc într-un orizont de depozite paralelizat convențional cu faza BrD din Europa centrală. Unii cercetători încearcă să explice această apariție ca fiind rezultatul unei dezvoltări locale din dălțile cu toc din epoca bronzului timpuriu. Alții caută originea acestei inovații în metalurgia orizontului Seima Turbino, unde topoarele de tip celt sunt atestate pentru prima dată în primul sfert al celui de al doilea mileniu a.Chr. Plecând de aici, ei sugerează un model complex de migrație a inovației prin diferite medii culturale, până la sosirea ei în Bazinul Carpatic, odată cu migrația spre vest a culturii Noua în jurul anului 1300 BC. Studiul de față încearcă să clarifice unele aspecte ale invenției și răspândirii a acestei inovații a epocii bronzului.

Key words: Europa de sud-est, celturi, orizontul Seima-Turbino, inovație.

Cuvinte cheie: Southeastern Europe, socketed axes, Seima-Turbino Horizon, Innovation.

Topoarele de tip celt constituie una dintre cele mai caracteristice grupe de artefacte ale epocii bronzului târziu din Europa de sud-est. Comparate cu formele mai vechi de topoare, ele reprezintă o inovație tehnologică importantă, deoarece este nevoie de mai puțină materie primă pentru producerea unui celt, în timp ce forța loviturii e asemănătoare altor tipuri de topoare, fiind generată de greutatea cozii.

Pe de altă parte, prin introducerea cozii direct în celt s-a putut rezolva una dintre cele mai mari probleme a celorlalte forme de topoare. Capul toporului nu mai este

* Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung, Podbielskiallee 69-71, 14195, Berlin; e-mail: oliver.dietrich@dainst.de

împins cu fiecare lovitură în coadă până când se rupe. În plus, coada nu trebuie modificată pentru a realiza schimbarea cu caracter funcțional a poziției lamei între transversal și longitudinal (ca de exemplu în cazul teslei sau a toporului). Aceasta se poate face în cazul celturilor printr-o simplă rotire a capului.

Topoarele de tip celt apar în Europa de sud-est aparent brusc, în orizontul de depozite paralelizat convențional cu faza Reinecke D, definită pentru bronzul central european și datată în jurul anului 1300 a.Chr. Ca în cazul tuturor inovațiilor, momentul și modul de apariție a acestei noi unelte reprezintă o temă importantă de discuție.

În timp ce unii cercetători propun o dezvoltare locală a celturilor în Bazinul Carpatic, pe baza dărilor cu toc de înmănușare atestate încă din epoca bronzului timpuriu¹, alții tind să caute originea lor în spațiul estic².

Cadrul general: Fenomenul transcultural Seima-Turbino

Exponenții teoriei originii estice a celturilor iau ca punct de plecare în argumentație activitatea metalurgică a așa-numitului orizont Seima-Turbino (Fig. 1). Sub acest nume generic este cuprins un orizont metalurgic din bronzul timpuriu, caracterizat prin topoare de tip celt, vârfuri de lance cu urechiușă și pumnale cu mâner zoomorf, răspândit într-o arie extinsă din Eurasia, între râul Enisei la est și Marea Baltică la vest³. Limita estică a acestui complex metalurgic se află pe cursul mijlociu al fluviului Volga, în timp ce descoperiri vestice răzlețe, ca de exemplu celebrul depozit de la Borodino cu vârfuri de lance de tip Seima-Turbino⁴, ajung până în regiunea Mării Negre.

E de remarcat că conceptul unui orizont unitar Seima-Turbino a fost criticat în mai multe rânduri. E. N. Chernykh⁵ număra doar 422 obiecte de metal și 30 de valve de turnat din întreaga arie de distribuție de aproximativ 3.000.000 kmp, cele mai multe dintre acestea provenind din doar cinci necropole. Multe dintre aceste situri au fost săpate și publicate sumar, mormintele fiind reconstruite în unele cazuri doar pe baza aglomerărilor de bronzuri⁶, în timp ce oase umane lipsesc în mod frapant din multe

¹ Vezi Dietrich 2010c.

² Bočkarev 2002; Ușurelu 2010, 46-52. Această problemă nu va fi discutată aici pe larg, din motive lesne de înțeles. Cele mai multe dintre temele prezentate în acest articol vor fi analizate pe larg în cadrul lucrării mele de doctorat.

³ Chernykh, Kuzminikh 1987; Parzinger 1997, 224, fig. 1.

⁴ Kaiser 1997, 67-91.

⁵ Chernykh 1992, 216.

⁶ Kaiser 1997, 77-78.

complexe. Mormintele bine documentate, dar cu un inventar mai sărac, de la Rostovka reprezintă o excepție⁷.

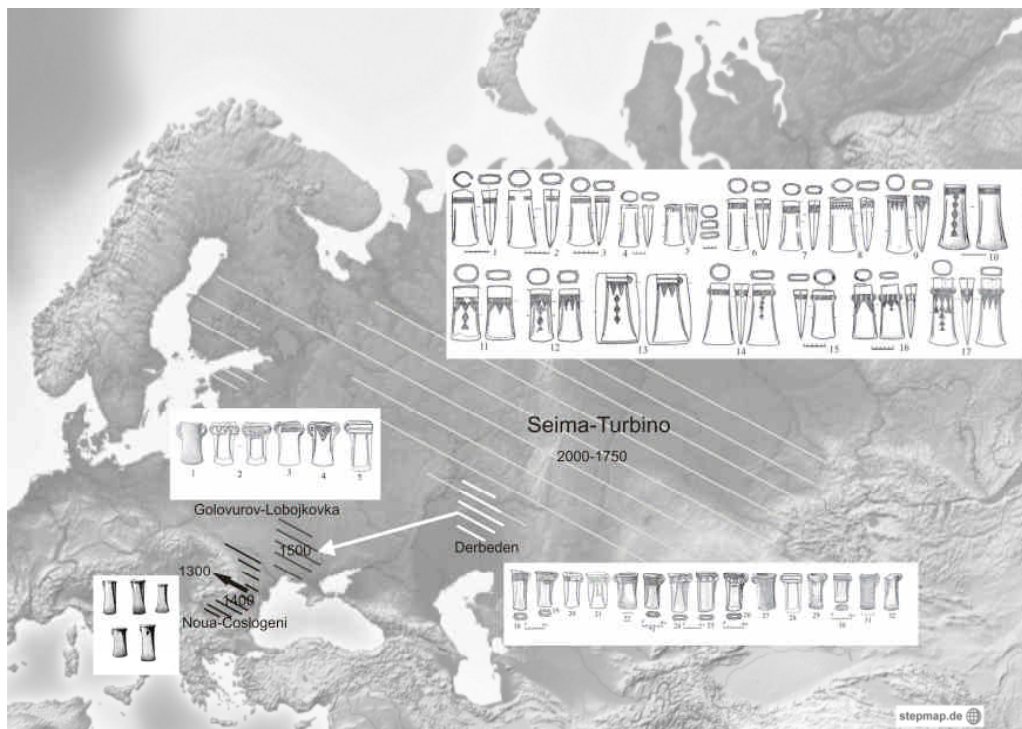

Fig. 1. Modelul propus al răspândirii celturilor de la est la vest. Date ¹⁴C sunt disponibile doar pentru celturile Seima-Turbino, celelalte date reprezintă doar estimări / Model of the proposed spread of socketed axes from east to west. ¹⁴C-data are only available for the Seima axes so far, the other numbers represent just estimations (imaginile celturilor după / images of axes after Ușurelu 2010; basic map/harta: www.stepmap.de).

Ceramica lipsește în general din morminte, împiedicând corelația cu grupuri culturale definite pe baza stilurilor ceramice. Prin urmare, nu sunt cunoscute așezări Seima-Turbino⁸, cel puțin în afara regiunii cuprinse între cursul superior și mijlociu al râului Irtiș și cursul superior al râului Ob, unde se pare că există asocieri regulate cu ceramica grupurilor culturale Elunino și Krotovo⁹.

⁷ Chernykh 1992, 216.

⁸ Chernykh 1992, 216; Parzinger 1997, 224.

⁹ Anthony 2007, 444-446.

Pe de altă parte, mormintele arată o serie de caracteristici interesante. Tumulii, care sunt de obicei un element frecvent la înmormântările din stepă, lipsesc; inventarul mormintelor – arme din metal, os și piatră, ca și armuri lamelare din os și ornamente de jadeit – evocă imaginea unor identități de elite războinice¹⁰. Un alt aspect interesant este prezența câtorva „morminte de meșteri-turnători” ce conțineau valve de turnat¹¹.

Chernykh observa că bronzurile tipice Seima-Turbino apar doar rar în morminte cu o altă atribuție culturală¹². În afară de cele mai sus menționate, restul descoperirilor e constituit dintr-un număr mare de piese izolate. Noi descoperiri confirmă ipoteza lui H. Parzinger¹³ că unele din acestea pot fi considerate depuneri de piese izolate sau resturi de depozite. În Shaitanskoye Ozero II, pe un promotoriu mic deasupra unui lac au fost descoperite câteva depuneri distincte de bronz, silex și obiecte ceramice, numărul bronzurilor totalizând mai mult de 130. O parte din ele au fost atribuite complexului Seima-Turbino, o alta parte unor grupuri locale¹⁴. Acest conglomerat alcătuit din descoperiri de obiecte de bronz izolate, în morminte sau depozite, cumva (mai bine „oarecum” sau „relativ”) unitar din punct de vedere al formei¹⁵, a fost interpretat în mod variat de diferiți autori.

După Chernykh, „orizontul transcultural Seima-Turbino” cuprinde un ansamblu de obiecte de bronz și tehnologii distincte, inovative, răspândite spre vest de diverse grupuri migratoare din Siberia¹⁶.

Alți autori sunt mai precauți, interpretările lor fiind rezumate de către Parzinger¹⁷. Cercetătorul german susținea că, în timp ce cele mai multe culturi arheologice sunt definite pe baza stilurilor ceramice, bronzurile de tip Seima-Turbino, care de obicei nu sunt asociate cu descoperiri ceramice, pur și simplu nu pot fi interpretate folosind această abordare euristică, fiind tocmai de aceea definite ca orizont distinct. Parzinger sublinia că obiecte de bronz, definite de obicei ca fiind caracteristice pentru orizontul

¹⁰ Chernykh 1992, 216.

¹¹ Chernykh 1992, 218.

¹² Chernykh 1992, 218.

¹³ Parzinger 1997, 224.

¹⁴ Serikov *et alii* 2009.

¹⁵ Chernykh 1992, 217-224 diferențiază 7 grupuri distincte în cadrul ariei de răspândire Seima-Turbino prin comasarea regională a unor descoperiri și argumentează în favoarea unei distincții generale între un grup vestic și un grup estic, formate din tipuri diferite și folosind aliaje de metal deosebite, delimitate de Munții Ural, în timp ce tipuri comune în ambele arii indică apartenență la un orizont unitar. Vezi mai jos discuția detaliată privind topoarele de tip celt.

¹⁶ Chernykh 1992, 215-216.

¹⁷ Parzinger 1997, 227-228.

Seima-Turbino, se găsesc în multe cazuri și în culturile locale¹⁸, fiind atribuite unui orizont distinct doar atunci când contextele descoperirii nu aveau ceramică. Acesta ar fi motivul pentru care marea masă a descoperirilor Seima-Turbino ar fi constituită din descoperiri izolate și morminte cu inventare insuficient documentate, reprezentând de fapt expresia culturilor locale Andronovo, Abashevo și Srubnaja, ale căror obiecte din metal ar fi fost produse în mod similar de către meșteșugarii din regiunile bogate în minereuri din Altai, Munții Saian de vest și Ural.

Chiar dacă are origini locale sau nu, imaginea unei metalurgii legate de elita războinică a regiunilor de stepă, care adoptă rapid simboluri ale puterii pe un întins teritoriu¹⁹, rămâne în vigoare. Aceste elite par de asemenea să domine viața cultică, cum arată descoperirile de la Shaitanskoye și au o legătură cu activitatea metalurgică (sau putere asupra ei), cum indică unele morminte bogate de „meșteri-turnători”.

Această scurtă descriere a problemei privind bronzurile de tip Seima-Turbino a fost făcută în scopul evidențierii stadiului și a problemelor actuale ale cercetării. Indiferent de modul în care e privit complexul Seima-Turbino, fie ca orizont supraregional sau ca expresia unor culturi locale, acesta reprezintă momentul în care inovații tehnologice importante, printre care probabil și topoarele de tip celt, devin vizibile, iar aceasta se petrece mult mai timpuriu decât s-a crezut până acum.

O inovație estică transmisă spre vest?

Datări cu radiocarbon și considerații tipologice

Orizontul Seima-Turbino a fost datat inițial în sec. XVI-XV, prin comparații tipologice ale obiectelor din depozitul de la Borodino cu descoperiri miceniene²⁰, însă noi datări absolute cu radiocarbon par a suține o dată mult mai timpurie, în linii mari între 2000 și 1600 cal. BC²¹. O datare directă este obținută din lemnul găsit într-un topor celt găsit într-unul dintre mormintele de la Yur'ino; aceasta se încadrează cu o probabilitate de 89,9% între 1985-1747 cal. BC²². Aceste datări timpurii, chiar dacă foarte puține și obținute din probe de la care efectul de lemn vechi nu poate fi exclus, sunt susținute și de asocierea cu o serie de date radiocarbon din culturile Abashevo și Sintashta, piese de metal și ceramică din ultima fiind descoperite în unele necropole Seima-Turbino²³. Așadar, datări absolute între 2200-1600 BC pentru orizontul Seima-Turbino par probabile în acest moment.

¹⁸ Bočkarev 1986; Kaiser 1997, 80-81 cu bibliografie.

¹⁹ Anthony 2007, 446-447.

²⁰ Kaiser 1997, 23-24 cu bibliografie.

²¹ Yungner, Karpelan 2005; Hanks *et alii* 2007, 359, fig. 3; Chernykh 2008, 86-87.

²² Yungner, Karpelan 2005, 112.

²³ Chernykh 2008, 86-87.

V. S. Bočkarev a folosit această datare ca punct de plecare pentru conturarea în linii mari a fenomenului răspândirii celturilor timpurii de la est la vest (Fig. 1)²⁴. Acesta considera că, la mijlocul mil. II a.Chr., complexul Seima Turbino ar fi înlocuit cu câteva culturi noi. Părți din aceste grupuri post-Seima ar migra spre vest, cu celturi cu tot, răspândirea lor fiind marcată de apariția ceramicii de tip Andronovo spre vest până în regiunea Nistrului. În jurul datei 1500-1300 a.Chr. topoare de tip celt ar apărea în regiunea de la est de Munții Carpați, fiind introduse în interiorul Bazinului Carpatic în sec. XIII de către cultura Noua. Numai din acest moment ar începe aici o producție locală de celturi, apoi lent în regiunea danubiană, noul tip de topor ajungând în Europa vestică doar în sec. X a.Chr.²⁵.

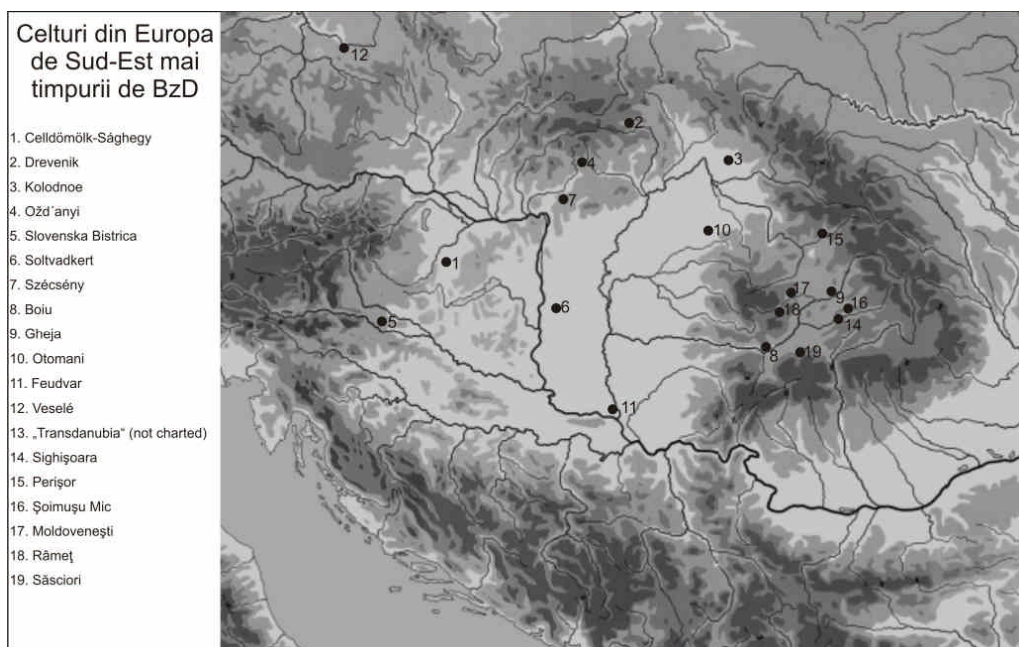

Fig. 2. Distribuția celturilor timpurii în Europa de sud-est / *Spatial distribution of early socketed axes in southeastern Europe.*

Îndeosebi ultimele etape ale acestui proces au fost discutate în detaliu de E. Ușurelu²⁶, care se bazează pe o analiză tipologico-combinatorie a unor depozite de bronzuri și valve de turnat din nordul Mării Negre. Ușurelu evidențiază patru

²⁴ Bočkarev 2002.

²⁵ Bočkarev 2002, 118.

²⁶ Ușurelu 2010.

orizonturi cronologice pentru valve de turnat, cel mai timpuriu fiind denumit după descoperirile de tip Golovurov²⁷. Pentru depozitele de bronzuri, acesta descria cinci grupuri, definite tot în sens cronologic, cel mai timpuriu, Lobjkovka, fiind considerat paralel cu grupul Golovurov. Categoria de obiecte definite ca tipice pentru acest orizont include câteva variante de celturi cu două urechiușe²⁸. Celturile de acest tip au legături tipologice puternice cu un alt grup metalurgic, așa numitul grup Derbeden, situat pe cursul mijlociu al râului Volga și în regiunea piemontană de la sud de Munții Ural; forme ale ambelor grupuri apar împreună în contexte închise sigure²⁹. Ideea de bază este însă folosirea acestui grup ca verigă cronologică și regională între orizontul Seima-Turbino și descoperirile de celturi din nordul Mării Negre, acestea constituind un lanț complet, a cărei ultimă verigă este cultura Noua, care ar prelua celturile în drumul ei către vest, introducându-le într-un final în Bazinul Carpatic.

Întrucât nici grupul metalurgic Derbeden, nici Lobjkovka nu sunt date independente, acest model se bazează exclusiv pe legături și interpretări tipologice. Mai ales, se presupune că stilul decorativ conectează cele trei grupuri, „degenerând” din ce în ce mai mult în drumul lui spre vest³⁰. În condițiile în care datări absolute lipsesc, Chernykh³¹ și alții³² propun, bazându-se în mare pe aceleași observații tipologice, o proveniență a celturilor de tip Deberden din grupul nord-pontic.

Fără a intra în detalii, doresc să insist aici asupra câtorva probleme generale de raționament tipologic. H. Schwarzberg a analizat recent celturile Seima-Turbino în detaliu³³. Confirmând opinii exprimate deja de Chernykh³⁴, acesta a conchis că se pot distinge două grupuri de forme, una la est și una la vest de Munții Urali.

Grupul estic cuprinde celturi cu ornamente caracteristice Seima-Turbino, în timp ce în grupul de vest predomină celturile nedecorate. Chernykh nota că la vest de Munții Urali doar o parte din celturi conțineau cositor, în timp ce cealaltă parte ar fi formată din bronzuri cu arseniu, ceea ce e tipic pentru culturile locale Abashevo și Srubnaja³⁵. Chernykh credea că aceasta ar fi o dovadă a mișcării „populațiilor Seima-Turbino” spre vest³⁶, în timp ce Schwarzberg conchide că celturile erau comercializate spre vest dintr-un centru metalurgic din Siberia și copiate local în Europa de est, un proces care

²⁷ Ușurelu 2010, 28-34.

²⁸ Ușurelu 2010, 30-31.

²⁹ Bočkarev 2002, 117; Ușurelu 2010, 44.

³⁰ Ușurelu 2010, 45-46 cu bibliografie suplimentară.

³¹ Chernykh 1976, 192-193.

³² De exemplu Ușurelu 2010, 44, nota 19 cu bibliografie.

³³ Schwarzberg 2009, 89-94, fig. 6-7.

³⁴ Chernykh 1992, 220-222.

³⁵ Chernykh 1992, 224-226.

³⁶ Chernykh 1992, 226.

ar fi inclus și pierderea stilului decorativ, care nu ar mai avea nici o însemnătate în noul context cultural³⁷.

Interesant pentru discuția de față nu e doar pierderea sistemului decorativ începând deja în stepele din est, ci și un alt detaliu. Grupul de celturi din vest, asupra căruia s-ar putea bănuia o influență Deberden, nu are urechiușe³⁸. Celturile Deberden au de obicei o urechiușă, în timp ce grupul nord-pontic are două³⁹. Acest detaliu ar permite constatarea că celturile Derbeden sunt de fapt o mixtură de elemente estice (decorația) și vestice (urechiușă, forma generală) în sensul lui Chernykh⁴⁰, și prin urmare nu reprezintă un indicator valabil al unei inovații călătorind spre vest.

Argumente tipologice par deci a reprezenta un punct terminus în această discuție, până când cel puțin unul dintre grupurile intermediare metalurgice va fi datat independent. Pentru a depăși acest lanț argumentativ trebuie luate în considerație alte indicii. În primul rând trebuie pusă întrebarea ce fel de inovație migrează.

Care este inovația?

În mod evident nu poate fi vorba de inovația turnării obiectelor cu toc de înmănușare turnate în tipare cu două valve. Această tehnică este atestată în Europa centrală și de sud-est încă din epoca bronzului timpuriu, așa cum indică bogatele descoperiri de dălți⁴¹ și tipare pentru producerea lor, la fel ca și descoperirile timpurii de vârfuri de sulite cu toc de înmănușare⁴². Exemplare de dălți foarte timpurii cu toc de înmănușare sunt cunoscute din așezarea de la Pecica⁴³, ultimul nivel de locuire a acestei așezări fiind încadrat cronologic printr-o serie mare de date radiocarbon între 2000 și 1600 cal BC⁴⁴. O altă daltă cu toc de înmănușare provine din nivelul 16 din așezarea de la Tószeg⁴⁵. Acest nivel este atribuit culturii clasice Nagyrév, încadrată în linii mari în Bz A2 în termeni centrali-europeni⁴⁶. Prin aceasta, se poate spune că tehnica de turnare a obiectelor cu toc de înmănușare era folosită în Europa de sud-est aproximativ în același timp ca în stepele eurasiatice.

³⁷ Schwarzberg 2009, 93-94.

³⁸ Schwarzberg 2009, fig. 4-5, fig. 6.

³⁹ Ușurelu 2010, pl. 1/1-4; 2/1-5; 6/18-32.

⁴⁰ Chernykh 1976, 192-193.

⁴¹ Hänsel 1968, 71-72; Hänsel 1993; Schalk 2005.

⁴² Becker 1964, 149-151; Hänsel 1968, 74; Primas 1977, 166-168, fig. 2; Hansen 1991, 27-31.

⁴³ Gogâltan 1999, 155-157, Fig. 10/1, 24/1-3, 38/2-3.

⁴⁴ O'Shea *et alii* 2004-2005, fig. 9.

⁴⁵ Csányi, Tárnoki 1992: 200, fig. 353.

⁴⁶ date radiocarbon: Gogâltan 1999, pl. 7.

Un alt punct ce merită a fi subliniat mai departe: nu modul de turnare al celturilor sau al dălților reprezintă inovația care călătorește. Topoarele de tip Seima-Turbino prezintă un procedeu de turnare care nu este întâlnit în sud-estul Europei. Cele mai multe dintre variantele tehnice definite pentru această zonă de B. Wanzek⁴⁷ prezintă canale tăiate direct în valvele de piatră. Această caracteristică este întâlnită și la postulatele prototipuri ale topoarelor sud-est europene din regiunea nord-pontică⁴⁸, dar nu este întâlnită la nici una dintre numeroasele valve de tipar cunoscute în cazul topoarelor Seima-Turbino⁴⁹. La acestea, unul până la patru canale⁵⁰ erau probabil tăiate într-o pâlnie din argilă, pusă pe valva de piatră înaintea turnării.

Se pare așadar că tehnica de turnare leagă regiunea bazinului carpatic de cele de la est, până la Nistru și Marea Neagră, dar le separă clar de aria de răspândire Seima-Turbino. Prin urmare, ansamblul tehnologic care ar fi venit posibil din est ar trebui să fie restrâns exclusiv la ideea aplicării unor tehnici deja bine cunoscute de turnare la o grupă de unelte noi.

Predecesori sud-est europeni ai celturilor din perioada târzie a epocii bronzului

Mergând mai departe, perioada de timp în care această idee ar fi putut călători trebuie să fie scurtată considerabil. Există dovezi numeroase ale unor celturi din Europa de sud-est datând din epoca bronzului mijlociu, poate și timpuriu. Cele mai multe dintre acestea sunt descoperite în așezări, lista exemplarelor cunoscute⁵¹ mărimdu-se și cuprinzând în momentul de față 19 obiecte:

1. Celldömölk, Vas megye, Ungaria. Fragment dintr-o formă de turnat din așezare (epoca bronzului mijlociu)⁵². **2. Drevenik**, okres Spišská Nová Ves, Slovacia. Celt dintr-un depozit, orizontul Forró (Bz B/C, MDIII/SDI)⁵³. **3. Kolodnoe**, Zakarpats'ka Oblast, Ucraina. Celt din depozitul I⁵⁴ (Bz B/C⁵⁵). **4. Ožd'any**, okres Rimavská Sobota,

⁴⁷ Wanzek 1989.

⁴⁸ Vezi de exemplu la Bočkarev, Leskov 1980.

⁴⁹ Chernykh, Kuzminykh 1989, 144-157, fig. 14/6; 17/4; 18/2; 75-77; 78/5-6; 79/3.

⁵⁰ Chernykh, Kuzminykh 1989, fig. 78.

⁵¹ Dietrich 2010a.

⁵² Wanzek 1989, 204, nr. 69d, pl. 49/8b.

⁵³ Novotná 1970, 72-73, nr. 467, 39, nr. 226.

⁵⁴ Kobal' 2000, 83, nr. 62, pl. 4A/20.

⁵⁵ Kobal' (2000, 83, nr. 62) datează descoperirea în orizontul Podgorjany II (Bz B). Această datare timpurie nu este sigură; două topoare nedecorate de tip B1 după Vulpe (1970) ar putea fi datate și mai târziu (Bz B-C after Vulpe 1970, 72-73, 76). Boroffka (2003, 325) a aratat că două pandantive ("Lanzettanhänger") pot fi chiar mai târzii. E posibil ca depozitul să reprezinte un ansamblu adunat într-o perioadă mai mare de timp, cu cele mai multe piese datând în Bz C.

Slovenia. Celt dintr-un depozit, orizontul Forró/Uriu (Bz C2/D)⁵⁶. **5. Slovenska Bistrica**, občina Maribor, Slovenia. Celt dintr-un depozit⁵⁷, Bz C⁵⁸. **6. Soltvadkert**, Bács-Kiskun megye, Ungaria. Depozit cu valve pentru celturi și dălți cu toc în așezare, MD II (Bz B1)⁵⁹. **7. Szécsény**, Nógrád megye, Ungaria. Două celturi dintr-un depozit, datate „probabil în orizontul Forró” (Bz C2)⁶⁰. **8. Boiu**, jud. Hunedoara, România. Așezare a culturii Wietenberg (epoca bronzului timpuriu și mijlociu⁶¹). Un topor (pierdut) ar fi fost găsit lângă celebra spadă Boiu (Popescu 1956, 312, nota 37⁶²). **9. Gheja**, jud. Mureș, România. Depozit dintr-un celt cu un lanț de cinci inele de bronz în urechiușă. O dată timpurie pentru descoperire e dată de analogia în formă cu cele din Kolodnoe, Otomani și Slovenska Bistrica⁶³. **10. Otomani**, jud. Bihor, România. Celt din așezare, aflat la suprafață. B. Hänsel a argumentat convingător că nici una din descoperirile Otomani nu e mai târzie ca MD III (Bz B2/C1)⁶⁴. **11. Feudvar**, Vojvodina, Serbia. Fragment dintr-o formă de turnat a unui celt sau daltă cu toc din așa-numita „turnătorie”⁶⁵. **12. Veselé**, okres Piešťany, Slovacia. Formă de turnat dintr-o așezare a culturii tumulare dintr-un context aparținând bronzului mijlociu⁶⁶. **13. „Transdanubia”**. Celt dintr-un depozit, perioada târzie a bronzului mijlociu⁶⁷. **14. Sighișoara**, jud. Mureș, România. Două celturi din așezarea eponimă a culturii Wietenberg⁶⁸. **15. Perișor**, jud. Bistrița-Nasăud, România. Depozit cu celturi într-un vas aparținând culturii Wietenberg⁶⁹. **16. Șoimușu Mic**, jud. Harghita, România. Celt dintr-o așezare a culturii Wietenberg⁷⁰. **17. Moldovenești**, jud. Cluj, România, *Dealul Cetății*. Celt dintr-o așezare

⁵⁶ Novotná 1970, 92-93, nr. 711, pl. 40/711.

⁵⁷ Teržan 1983, 63-65.

⁵⁸ Celelalte obiecte din depozit, o spadă de tip Asenkofen și secerile cu buton s-ar încadra în BzC. Singurul argument pentru o datare mai târzie ar putea fi celtul în sine, dacă considerăm că acest grup de descoperiri nu apare înainte de Bz D (Hansen 1994, 185).

⁵⁹ Hänsel 1968, 73, pl. 25/1-2, 4-5, 11-12.

⁶⁰ Mozsolics 1973, 121.

⁶¹ Boroffka (1994, 288-290, 258, tabl. 14) datează cultura Wietenberg între Bz A2 și Bz D timpuriu.

⁶² Informația lui Popescu se bazează pe o comunicare personală a lui I.Nestor.

⁶³ Petrescu-Dîmbovița 1978, 102, nr. 32, pl. 33D.

⁶⁴ Hänsel 1968, 73, pl. 29/12.

⁶⁵ Hänsel, Medović 2004, 97, fig. 8/5, 14/3-4.

⁶⁶ Bartík 1995, 43, 46, fig. 4.

⁶⁷ Wanzek 1989, 136, pl. 53/6.

⁶⁸ Boroffka 1994, 76-77, nr.398, 235, pl. 130/3-4.

⁶⁹ Soroceanu, Retegan 1981, 207-211, fig. 26-33.

⁷⁰ Benkő 1992, 96, nr. 11/5, pl. 6/4.

a culturii Wietenberg⁷¹. **18. Râmeț**, jud. Alba, România, *La Cruce*. Celt dintr-o așezare a culturii Wietenberg⁷². **19. Săsciori**, jud. Alba, România, *Cetate*. Celt dintr-o așezare a culturii Wietenberg⁷³.

Aceste descoperiri sugerează că producția celturilor era deja stabilită în Br B⁷⁴ (1600-1500 a.Chr.), deci într-un moment, în care până acum se credea că predecesoarele acestor obiecte nici măcar nu erau prezente în Bazinul Carpatic. Turnătoria de la Feudvar, de unde provine un fragment dintr-o valvă de turnat pentru celturi sau dălți cu toc⁷⁵, reprezintă un indiciu al unui început și mai timpuriu. Și cultura Wietenberg, căreia îi pot fi atribuite unele din descoperirile de mai sus, e datată cu mult înainte de 1600 prin date radiocarbon⁷⁶ și cronologie de contact⁷⁷.

Cele mai multe celturi finite și valve de turnat provin din așezări, foarte puține din depozite datate înainte de Bz D. Este important de subliniat că nici una dintre formele finite sau deduse din valvele de turnat, nu are analogii cu celturile Seima-Turbino, ci doar cu forme locale mai târzii. Aici poate fi amintită cu precădere forma gurii cu plisc⁷⁸ a multor piese, un element stilistic tipic pentru formele mai târzii din Bazinul Carpatic, care e prezent și la forme locale de dălți mai timpurii⁷⁹.

Aceste celturi timpurii sunt răspândite în toată Europa de sud-est (Fig. 2), fără a exista o zonă focală⁸⁰. Distribuția lor apare mai degrabă ca o reflecție palidă a unei distribuții inițiale mult mai dense. O posibilă explicație a lipsei celturilor timpurii din evidența arheologică poate fi găsită dacă luăm în considerare ciclul vieții obiectelor de metal din epoca bronzului.

⁷¹ Bajusz (ed.) 2005, 413, fig. 25/146.

⁷² Boroffka 1994, 69, nr.353, 235, pl. 114/2-3.

⁷³ Boroffka 1994, 72, nr.372, 235, pl. 116/2.

⁷⁴ Hänsel (1968, 73) încadrează depozitul de la Kolodnoe și prin aceasta și apariția celturilor în MD I, care e definită de el ca fiind o fază tranzițională între Bz A2 și B (orizontul Bühl-Ackenbach).

⁷⁵ Hänsel, Medović 2004, 97.

⁷⁶ Date ¹⁴C din așezarea de la Rotbav, Transilvania de sud-est, indică sec. XX-XV a.Chr. L. Dietrich 2010, 269, 285.

⁷⁷ Boroffka 1994, 288-290.

⁷⁸ Dietrich 2010a, 359, fig. 4.

⁷⁹ Dietrich 2010c.

⁸⁰ Concentrarea celor mai multe descoperiri în România e explicată prin studierea cu precădere a acestei regiuni în cadrul tezei mele de doctorat.

Unde au dispărut celturile?

Există două chestiuni care trebuie luate în considerare pentru a răspunde la această întrebare.

În primul rând, destinul natural a obiectelor de bronz este topirea și re-turnarea⁸¹. Posibilitatea de a turna obiecte noi din cele vechi este unul dintre marile avantaje ale metalului față de piatră⁸², și trebuie avut în vedere că această posibilitate era folosită intens. Doar obiectele care erau retrase din ciclul turnării și re-turnării din anumite motive au supraviețuit și sunt vizibile arheologic⁸³.

În Bazinul Carpatic, motivele retragerii obiectelor pot fi legate de obiceiul depunerilor. Mormintele sunt sărace în obiecte de metal sau lipsesc. De exemplu, 85% dintre descoperirile de celturi din România provin din depozite⁸⁴, acestea din urmă determinând astfel gradul de vizibilitate arheologică a acestor piese. Doar câteva piese, în general valve de turnat⁸⁵, au fost descoperite în așezări. Fenomenul depunerii de obiecte de bronz a fost recunoscut și definit ca fiind un fenomen structurat, determinat religios, cu reguli de depunere diferite cronologic și regional, raportate la clasele de obiecte incluse⁸⁶. Fenomenul depunerilor din Bazinul Carpatic a fost identificat ca fiind deosebit de selectiv⁸⁷. Depozitele din epoca bronzului timpuriu și mijlociu sunt compuse respectând reguli canonice aproape numai din arme reprezentative ca topoare și spade, și obiecte de podoabă⁸⁸. Incluziunea în depozite a uneltelor reprezintă o excepție.

Situația se schimbă brusc începând cu epoca târzie a bronzului. Din acest moment, o mare varietate de unelte, ca de exemplu seceri și celturi sunt incluse în procesul de depunere, dezvoltarea în timp scurt a unei asemenea varietăți de obiecte putând fi greu de imaginat. Putem presupune că o mare parte din spectrul varietății obiectelor de metal din epoca bronzului timpuriu și mijlociu din Europa de sud-est este „ascuns” de către regulile depunerii. Clase întregi de obiecte, ca de exemplu celturile, devin vizibile pentru arheologi doar prin intermediul rarelor descoperiri

⁸¹ Fontijn 2002, 248-249, fig. 13/1; Hansen 2011, 276-278.

⁸² Hansen 2011, 276-277.

⁸³ Fontijn 2002; Hansen 2011, 277-278, fig. 2.

⁸⁴ Dietrich 2010b, 30, fig. 3.

⁸⁵ De exemplu, multe din valvele de turnat pentru celturi provin din așezări, ceea ce determină o distribuție spațială complet diferită față de cea a produselor finite (Dietrich 2011).

⁸⁶ De exemplu Geißlinger 1984; Hänsel, Hänsel 1997; Hansen 1991; Hansen 1994; Soroceanu 1995; Fontijn 2002: în special 211-220; Hansen 2005 cu bibliografie.

⁸⁷ Hansen 1994.

⁸⁸ De exemplu Mozsolics 1967; David 2002; Vachta 2008; Soroceanu 2012.

din așezări și câteodată sub forma descoperirilor de valve de turnat, aruncate de obicei după folosire.

Apariția celturilor în depozite la începutul bronzului tâziu nu se datorează așadar introducerii unei noi invenții, ci mai degrabă schimbării regulilor de depunere, așa cum Hänsel a propus încă în studiul său din 1968 asupra epocii bronzului mijlociu în Bazinul Carpatic⁸⁹. Același autor a propus explicații asemănătoare pentru dezvoltarea secerilor cu limbă la mâner⁹⁰.

Concluzii

Topoarele-celt de tip Seima-Turbino rămân cele mai vechi obiecte de acest tip din Eurasia, din moment ce cele mai timpurii descoperiri sigure din Bazinul Carpatic sunt datate în Bz B, cu o mare probabilitate a începutului încă din Bz A. Modelul răspândirii acestei inovații trebuie însă modificat substanțial. Nu există nici o dovadă a unui proces lent de difuziune a câtorva forme de celturi de la est la vest, prin mai multe medii culturale. Descoperirile bine datate din Europa de sud-est, din așezări, scurtează considerabil perioada de timp dintre presupusele forme predecesoare din est și cele mai timpurii piese din vest. În plus, în regiunile de stepă, celturile timpurii aparțineau unei elite războinice, a căror prezență e manifestată prin inventarul unor morminte bogate. Acest ansamblu nu a fost transportat în Europa de sud-est, unde topoarele cu gaura de înmănușare transversală și spadele rămân armele principale înaintea perioadei târzii a epocii bronzului. În această regiune, celturile constituiau cu precădere unelte. Așadar, avem de-a face cu o diferență remarcabilă de percepție a unei întregi clase de obiecte. Inovația venită dinspre est ar trebui redusă exclusiv la *ideea de a turna celturi*, care trebuie să se fi mutat cu rapiditate prin Eurasia în primul sfert al mil. II a.Chr. Dacă s-ar lua în considerare că inovația turnării obiectelor cu toc în general derivă din cercul metalurgic Seima-Turbino (ceea ce este puțin probabil, având în vedere diferențele tehnologice dintre regiuni), ar trebui să luăm în considerare o răspândire și mai rapidă a acestei idei prin Eurasia în jurul anului 2000 a.Chr.

⁸⁹ Hänsel 1968, 73.

⁹⁰ Hänsel, Medović 1995.

Bibliografie

- Anthony, D.W. 2007, *The horse, the wheel and the language*, Princeton/Oxford.
- Bajusz, I. (coord.) 2005, *Téglás István jegyzetei*, Cluj-Napoca.
- Becker, C.J. 1964, *Neue Hortfunde aus Dänemark mit frühbronzezeitlichen Lanzenspitzen*. Acta Archaeologica København 35, Copenhagen, 115-152.
- Bartík, J. 1995, *Kovolejárstvo na sídlisku z doby bronzovej vo Veselom*, Zborník Slovenského Národného Múzea 89, 25-46.
- Benkő, E. 1992, *A középkori Keresztúr – szék régészeti topográfiája*, Budapest.
- Bočkarjev, V.S. 1986, *K voprosy o chronologičeskom sootnošenii sejminskogo i turbinskogo mogil'nikov*, in *Problemy archeologii Podneprov'ja*. Dnepropetrovsk, 78-111.
- Bočkarjev, V.S. 2002, *Metalličeskie topory-kel'ty Evropy epohi pozdnej bronzy*, in *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'e*, Saint Petersburg, 115-118.
- Bočkarjev, V.S., Leskov, A.M. 1980, *Jung- und Spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, München.
- Boroffka, N. 1994, *Die Wietenberg-Kultur*, Bonn.
- Boroffka, N. 2003, *Review of: Kobal' 2000*, Eurasia Antiqua 9, 323-327.
- Chernykh, E.N. 1976, *Drevnyaya metalloobrabotka na Yugo-Zapade USSR*, Moscova.
- Chernykh, E.N. 1992, *Ancient metallurgy in the USSR*, Cambridge.
- Chernykh, E.N. 2008, *The „Steppe Belt“ of stockbreeding cultures in Eurasia during the Early Metal Age*, Trabajos de Prehistoria 65, 2, 79-93.
- Chernykh E.N., Kuzminykh, S.V. 1989, *Drevniaya metallurgiya Severnoi Evrazii (seiminskoturbinskii fenomen)*, Moscova.
- Csányi, M., Tárnoki, J. 1992, *Katalog der ausgestellten Funde*, in Meier-Ahrendt, W. (coord.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 175-210.
- David, W. 2002, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta, Alba Iulia*.
- Dietrich, L. 2010, *Die mittel- und Spätbronzezeit sowie die ältere Eisenzeit in Südostsiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*, Teză de doctorat, Berlin.
- Dietrich, O. 2010a, *„Hammerbeile“ – Zu einer speziellen Variante der Schäftung von bronzezeitlichen Tüllenbeilen*, ArchKorr 40, 351-362.
- Dietrich, O. 2010b, *Tüllenbeile in Rumänien. Zu einigen grundlegenden Fragen von Fundüberlieferung, Chorologie und Chronologie*, Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 31, 27-40.
- Dietrich, O. 2010c, *Vom Meißel zum Beil? Einige Gedanken zu den frühesten Tüllenbeilen im Karpatenbecken ausgehend von den Tüllenmeißeln vom Typ Bullendorf*, in Pop, H., Bejinariu, I., Bacuț-Crișan, S., Bacuț-Crișan, D. (coord.), *Identități*

- culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In *Memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj-Napoca, 123-134.
- Dietrich, O. 2011, *Zentralisierte Produktionsstrukturen? Überlegungen zur räumlichen Beziehung von bronzezeitlichen Gussformen und Fertigprodukten in Südosteuropa am Beispiel der rumänischen Tüllenbeile*, *Marisia* 31, 77-91.
- Fontijn, D.R. 2002, *Sacrificial landscapes. Cultural Biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 33-34, Leiden/Leuven.
- Geißlinger, H. 1984, *Depotfund, Hortfund*, în Hoops, J. (coord.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 5, Berlin / New York, 320-338.
- Gogâltan, F. 1999, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul Românesc și pe cursul inferior al Mureșului*, Timișoara.
- Hänsel, A. 1993, *Ein Tüllenhohlmeißel aus Sărata Monteoru im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte*, în *Hommage à Dr. Draga Garašanin*. *Zbornik Narodnog muzeja. Arheologija (Beograd)*, 14, 1, 185-194.
- Hänsel, B. 1968, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn.
- Hänsel, A., Hänsel, B. 1997, *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin.
- Hänsel, B., Medović, P. 1995, *Seit wann gibt es Zungensicheln?*, în Schmid-Sikimić, B., Della Casa, P. (coord.), *Trans Europam. Festschrift für Margarita Primas*, Bonn, 59-67.
- Hänsel, B., Medović, P. 2004, *Eine Bronze gießerwerkstatt der Frühen Bronzezeit in Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina*, în Hänsel, B. (coord.), *Parerga Praehistorica. Jubiläumsschrift zur Prähistorischen Archäologie*, Bonn, 83-111.
- Hanks, B.K, Epimakhov, A.V., Renfrew A.C. 2007, *Towards a refined chronology for the Bronze Age of the southern Urals, Russia*, *Antiquity* 81, 353-367.
- Hansen, S. 1991, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet*, Bonn.
- Hansen, S. 1994, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhôneal und Karpatenbecken*, Bonn.
- Hansen, S. 2005, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn - Horte als soziale Praxis*, în Horejs, B., Jung, R., Kaiser, E., Teržan B. (coord.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Bonn, 211-230.
- Hansen, S. 2011, *Innovation Metall. Kupfer, Gold und Silber in Südosteuropa während des fünften und vierten Jahrtausends v. Chr*, *Das Altertum* 56, 275-314.
- Kaiser, E. 1997, *Der Hort von Borodino*, Bonn.
- Kobal', J. 2000, *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, Stuttgart.
- Mozsolics, A. 1967, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapesta.
- Mozsolics, A. 1973, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapesta.

- Novotná, M. 1970, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, PBF 9, 3, München.
- Parzinger, H. 1997, *Sejma-Turbino und die Anfänge des sibirischen Tierstils*, Eurasia Antiqua 3, 223-247.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1978, *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, München.
- Popescu, D. 1956, *Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens. Auf Grund der neuesten Grabungsergebnisse von Tószeg und der neueren rumänischen Forschung*, ActaArchHung 7, 301-320.
- Primas, M. 1977, *Zur Informationsausbreitung im südlichen Mitteleuropa*. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte Frankfurt a. M, 164-184.
- Schalk, E. 2005, *Ein Tüllenmeißel aus Olynth / Agios Mammias, Griechenland*, in Horejs, B., Jung, R., Kaiser, E., Teržan, B. (coord.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Bonn, 95-107.
- Schwarzberg, H. 2009, *Sejma-Turbino. Formenkreise frühbronzezeitlichen Prestigeguts in Eurasien*, in Bagley, J.M., Eggl, C., Neumann, D., Schefzik, M. (coord.), *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag*, Rahden / Westfalen, 83-96.
- Serikov, Y.B., Korochkova, O.N., Kuzminykh, S.V., Stefanov, V.I. 2009, *Shaitanskoye Ozero II: New aspects of the Uralian Bronze Age*, Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia 37, 2, 67-78.
- O'Shea, J.M., Barker, A.W., Sherwood, S., Szentmiklosi, A. 2005, *New archaeological investigations at Pecica Șanțul Mare*, Analele Banatului 12-13, 81-109.
- Soroceanu, T. 1995, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, in Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, Berlin, 15-80.
- Soroceanu, T. 2012, *Die Kupfer- und Bronzedepts der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien*, Cluj-Napoca / Bistrița.
- Soroceanu T., Retegan A. 1981, *Neue Spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens, Dacia*, N.S. 25, 195-229.
- Teržan, B. 1983, *Das Pohorje – ein vorgeschichtliches Erzrevier?*, ArhVestnik 34, 51-84.
- Ușurelu, E. 2010, *Cronologia complexelor ce țin de prelucrarea metalelor în perioada târzie a epocii bronzului din spațiul carpatodunăreano-nord-pontic*, RevArh, S.N. 6, 1, 24-70.
- Vachta, T. 2008, *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes*, Bonn.
- Vulpe, A. 1970, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF 9, 2, München.
- Wanzek, B. 1989, *Die Gussmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*, Bonn.
- Yungner K., Karpelan K. 2005, *O radiouglerodnykh datakh Ust-Vetluzhskogo mogilnika*, RosArh 4, 112.

Câteva observații privind descoperirile de bronzuri din Bucovina

*Bogdan Petru Niculică**

Abstract: *The bronze hoards from Romania have always attracted the researchers' attention because of the problems issued by their cultural and social complexity. Besides syntheses at national level, the studies concerning smaller geographical and historical regions prove their importance due to their focus on details. The present study represents a thorough discussion on the bronze hoards from Bucovina. Although the apparently low number of finds does not allow generalizations a series of characteristics could be noticed. The hoards consist of a small number of objects, their provenance area is usually either Transylvania or the Upper Tisza region and only in one case "Eastern" items are present. The study includes also a discussion regarding the natural resources from the Carpathians in Bucovina region: copper, silver, gold, iron, which could have represented, together with human resources and land, the reason for population movements, like is the case with Gáva-Holíhrady culture. This culture has a strong presence also in the northeastern Carpathian regions, most of the bronze finds belonging to this population.*

Rezumat: *Depozitele de bronzuri din România au captat permanent atenția cercetătorilor, datorită complexelor probleme de ordin cultural-istoric și social pe care le implică studiul lor. Alături de sintezele de nivel național, studiile consacrate unor regiuni geografico-istorice de mai mică anvergură au importanța lor, datorită gradului ridicat de detaliere. În studiul de față sunt prezentate și discutate sintetic depozitele de bronzuri din Bucovina, cuprinse, pentru prima dată, într-un repertoriu. Deși numărul aparent redus de descoperiri nu permite generalizări, totuși, au putut fi surprinse o serie de caracteristici. Depozitele cuprind un număr redus de piese, proveniența acestora este în general transilvăneană și din regiunile Tisei superioare, doar într-un singur caz fiind vorba despre obiecte „răsăritene”. Au fost puse în discuție și resursele naturale din Carpații Bucovinei: cupru, argint, aur, fier, care au putut constitui, alături de resursele umane și teritoriile de exercitare a puterii, motivul unor deplasări de populații, ca în cazul culturii Gáva-Holíhrady. Aceasta s-a manifestat puternic și în regiunile nord-est carpatice, majoritatea descoperirilor de bronzuri discutate aici fiind specifice acestei populații.*

Key words: *Bucovina, bronze hoards, natural resources.*

Cuvinte cheie: *Bucovina, depozite de bronzuri, resurse naturale.*

* Muzeul Bucovinei, Suceava, Str. Ștefan cel Mare, nr. 33, 7200003; e-mail: niculicab@yahoo.com

Introducere

Descoperirile de bronzuri de pe teritoriul României și din zonele adiacente sunt bine cunoscute, ele fiind incluse de specialiști în numeroase articole sau monografii de specialitate, mai vechi sau mai recente¹. Tema noastră generală de cercetare se referă la bronzurile din spațiul *carpato-nistrean* (sintagmă de rezonanță geografică), a cărui studiere a devenit deja o obișnuință pentru cercetătorii care, referindu-se la descoperirile mai vechi sau la cele din perioadele istorice mai recente, i-au consacrat valoroase lucrări de sinteză². Acest spațiu, dintre Carpații Orientali și valea Nistrului, prezintă anumite particularități regionale, nu doar geografice ci și istorice. Din perspectiva temei enunțate, am ales, în intervenția de față, prezentarea unor date preliminare rezultate în urma efectuării unui studiu de caz referitor la „regiunea nord-est carpatică”, care, din punct de vedere istorico-geografic, poate fi asimilată cu partea de nord-est a țării noastre și, în linii mari, cu regiunea Cernăuți (Ucraina). Din necesitatea de a obține o imagine clară și raportată la un spațiu mai bine delimitat, ne-am propus să analizăm teritoriul fostei provincii istorice Bucovina (partea de nord-vest a Moldovei, care în perioada 1774-1918 a fost în componența Imperiului Habsburgic, mai târziu a Imperiului Austro-Ungar), aflată astăzi pe teritoriul a două state: Ucraina și România.

Această regiune este insuficient cercetată și valorificată din punctul de vedere al studiului bronzurilor³; tema noastră de cercetare se axează pe analiza depozitelor de bronzuri din epoca bronzului și de la începutul epocii fierului, scopul final fiind acela de a realiza o monografie complexă, interdisciplinară, consacrată acestui gen de descoperiri. În acest sens este necesară o joncțiune istoriografică, privind metalurgia bronzului, cu zonele istorico-geografice apropiate: Polonia de sud-est, Ucraina de nord-vest, Ungaria de nord-est, nordul Republicii Moldova, mult mai bine studiate⁴. Toate considerațiile noastre au ca suport lucrările de sinteză privitoare la regiunile nord-dunărene⁵.

Primele descoperiri de bronzuri din cuprinsul Bucovinei datează din a doua jumătate a sec. XIX, așadar din perioada administrației austriece a Bucovinei. Alături

¹ Vulpe 1970; Petrescu-Dîmbovița 1977; Ignat 1981, 133-146; Mozsolics 1985; Ignat 1993, 375-378; Kobal' 2000; Mozsolics 2000; Ignat 2000; Dergačev 2002.

² Chirica, Borziac, Chetaru 1996; Arnăut 2003; Chirica, Bodi 2010; Chirica, Bodi 2011; Matveev 2009 ș.a.

³ Szombathy 1899, 49-56; Ignat 1981; Ignat 1993; Ignat 2000; Andronic 2008, 122-175.

⁴ Blajer 1984; Dergačev 1997; Mozsolics 2000; Kobal', 2000; Dergačev 2002; Dergačev 2010.

⁵ Petrescu-Dîmbovița 1953; Florescu 1964; Vulpe 1970; Smirnova 1974; Petrescu-Dîmbovița 1977; Petrescu-Dîmbovița 1978; Florescu 1990; Bader 1991; Levițki 1994; László 1994; Hansen 1996-1998, 5-28; Petrescu-Dîmbovița 1998; Soroceanu 2008; Țârlea 2008; Bratu 2009 ș.a.

de diverse descoperiri arheologice, și cele de bronz – piesele izolate și depozitele – au fost consemnate în presa vremii (*Revista politică – Suceava, Gazeta Bucovinei, Czernowitzer Zeitung, Czernowitzer Wochenblatt – Cernăuți*), precum și în reviste de specialitate apărute la Cernăuți (*Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*) și Viena (*Mittheilungen der K.K. Central-Commission für Kunst-und Historischen Denkmale*)⁶. Pentru sec. al XIX-lea, am avut avantajul de a cunoaște în mod direct, inclusiv prin prisma documentării la Arhivele de Stat Cernăuți și la Universitatea „Jurij Fedkovič” (Cernăuți), materialele arheologice și sursele documentare greu accesibile. Subliniem faptul că în Bucovina au existat două societăți arheologice: *Societatea Muzeului Siret* (1870), coordonată de Josef von Gutter și *Societatea Arheologică Română* (1886), condusă de Dionisie Olinescu, care au deținut colecții de bronzuri. Cele două muzee ale Bucovinei: *Bukowiner Landes-Museums / Muzeul Țării Bucovinei* (1893) și *Städtische Museum in Suczawa / Muzeul Orășenesc Suceava* (1900), au reprezentat desăvârșirea unor proiecte culturale dorite atât de români cât, și de austrieci; ele au continuat activitatea societăților arheologice sus amintite și au păstrat, la rândul lor, diferite colecții de piese preistorice, inclusiv bronzuri⁷. Un segment istoriografic consistent, care a oferit o nouă perspectivă asupra numărului și caracteristicilor depozitelor cunoscute până în urmă cu câțiva ani, l-a reprezentat literatura germană din perioada austro-ungară a Bucovinei. Pe baza acestor scrieri, au putut fi identificate, „redescoperite” și valorificate mai multe depozite rămase necunoscute cercetătorilor. Este cazul bronzurilor de la Solca (1848) și Satu Mare (1886) (România), Prisăcăreni (1885), Șipeniț (1886), Fundoaia (1887) și Bordei (1903) (Ucraina).

Pentru perioada 1918-1945 nu deținem nici un fel de date asupra descoperirilor de bronzuri. În schimb, după 1945, cercetările sunt consemnate în anuarele unor muzee din România și în revistele unor instituții de prestigiu (Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Institutul de Arheologie Iași, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), sau în volume de anvergură, consacrate problematicii bronzurilor⁸. Pentru anii din urmă, menționăm preocuparea arheologului Mircea Ignat de a sintetiza aspectele privitoare la metalurgia bronzului din spațiul nord-est carpatic (mai precis cu privire la Podișul Sucevei)⁹, care însă a fost lipsit de posibilitatea studiului bronzurilor din Ucraina. De asemenea, amintim activitatea publicistică a colegilor arheologi de la Cernăuți, de la

⁶ Niculică 2009, 17-18, 32, 36, 42-43, 45-46, 50, 90, 92.

⁷ Ignat 1969; Ursulescu 2002, 14; Niculică 2009, 17-115; Olinescu 2010; Prelicz 1886; Prelicz 2011.

⁸ László 1976; Ignat 1981; Ignat, Pâțu 1982; László 1983-1984; Ignat 1993; László 1994; Batariuc 2003; Niculică 2011.

⁹ Ignat 2000.

Universitatea „Jurij Fedkovič”¹⁰, dar și a lui M. Andronic de la Muzeul Bucovinei din Suceava, autor al unei sinteze complexe, privitoare la *Istoria Bucovinei*¹¹.

În căutarea resurselor?

Unul din motoarele mișcărilor de populații neolitice, eneolitice și ale epocii bronzului și fierului, inclusiv în spațiul nostru de referință, îl constituie *identificarea, exploatarea și valorificarea resurselor minerale*, precum *cuprul și sarea*, cărora li se adaugă *aurul și argintul*, și, cu o anumită probabilitate, *staniul (cositorul)*. Dar, la fel de importante au fost *resursele umane și teritoriile de exercitare a puterii*. Încercând să înțelegem anumite prezențe culturale, implicit grupuri umane și apariția uneori insolită a unor tipuri de obiecte de cupru și bronz la nord-est de Carpați, este util să trecem în revistă acele resurse naturale care ar fi putut atrage și determina, într-un mod anume, mobilitățile comunităților epocii bronzului și primei perioade a epocii fierului.

Zona nord-est carpatică a fost locuită permanent, încă din paleolitic, cu o remarcabilă continuitate¹². Influențe complexe, culturale, istorice au existat permanent în acest spațiu, care este legat în mod organic de Carpații Orientali. Aici se individualizează prezența unor *pasuri montane* care au mijlocit de-a lungul timpului transferul de populații, schimburile culturale, economice, de idei. Asupra importanței acestor trecători în procesul de schimb economic și demografic, în directă legătură cu studierea descoperirilor de bronzuri, nu mai trebuie să insistăm. Este suficient să amintim că în unele dintre aceste trecători, sau în apropiere, au fost descoperite bronzuri, T. Bader indicând faptul că aceste *pasuri* reprezintă adevărate punți între spațiile istorico-geografice adiacente: Jablunkovsky, Dukla, Verecke, Volovec, Torun', Iablonița, Gutâi, Prislop, Rodna, Tihuța)¹³.

Primele mențiuni despre resursele minerale din regiunea asupra căreia ne oprim atenția aici sunt în legătură cu *izvoarele cu apă sărată (slatini)*, cunoscute încă din Evul Mediu¹⁴; alte referințe apar în diverse documente datând dinaintea și din timpul administrației austriece a Bucovinei¹⁵. Unele dintre acestea se referă la studiile științifice efectuate de autorități, care au făcut prospecțiuni în mai multe *slatini*, în cursul anului 1783, sub coordonarea lui Taddeus Piethner von Lichtenfels (consilier

¹⁰ Pivovarov, Il'kiv 2007; Il'kiv 2008.

¹¹ Andronic 2008.

¹² Andronic 2006, 9-39; Andronic 2007, 73-89; Andronic 2009, 209-219.

¹³ Bader 2001, 15-39.

¹⁴ Șandru 1952, 415-416; Miron *et alii* 1983, 73, nr. 109; 177-178, nr. 504; Diacon 1989, 32-36, 152 și nota 15; Procopciuc 2003, 32.

¹⁵ Miron *et alii* 1983, 312-313, nr. 946; Bătă 1995, 169-171.

aulic și comisar imperial), precum cele de la Berhomet, Crasna, Pârtești, Sucevița, Solca, Stulpicani, Vicov, Voitinel¹⁶.

Alte două valoroase surse informaționale datând din sec. al XVIII-lea ne atrag atenția: *Descrierea Districtului Bucovinean*, realizată de generalul Gabriel Splény von Mihálydy (1775)¹⁷ și *Recentele călătorii fizico-politice ale lui Hacquet în anii 1788-1789 prin Munții Dacici și Sarmatici sau Carpații Nordici*¹⁸. Alături de acestea menționăm lucrările datând din sec. XIX și din perioada interbelică, în care sunt repertoriate și descrise resursele Bucovinei, indiferent de natura acestora¹⁹, precum și cele mai recente, în care se încearcă obținerea unei imagini de ansamblu asupra resurselor minerale existente în Bucovina, unele dintre acestea fiind susceptibile de a fi fost utilizate în pre- și protoistorie, în Evul Mediu și epoca modernă²⁰.

În zona noastră de referință, nord-est carpatică, avem date numeroase despre asemenea puncte de exploatare a sării din izvoarele cu apă sărată, numite *slatini*. Izvoare (*slatini*), unele amenajate ca fântâni și pâraie cu apă sărată (*solonețuri*) se cunosc la Berhomet, Cacica, Doroteia, Drăgoiești, Lucavăț, Marginea, Mega, Ostra, Păltinoasa, Pârtești, Plutonița, Poiana Mărului, Putna, Runcu-Pârâul Slatinei, Slatina, Slătioara, Solca, Solonița, Stulpicani, Sucevița, Vijnița, Voitinel, Vicovu de Jos și Vicovu de Sus ș.a.²¹. În zona Solca-Rădăuți, spre exemplu, erau repertoriate de către austrieci nu mai puțin de 50 de izvoare și fântâni cu apă sărată²², iar la Stulpicani 10²³; însă, autoritățile austriece au limitat exploatarea și au decis astuparea celor mai multe, întrucât se începuse deja extragerea sării din mina de la Cacica²⁴, astfel că astăzi urmele unor eventuale exploatari preistorice nu mai pot fi confirmate.

Mai mult, în Carpații Ucraineni sunt cunoscute aproape 800 surse de sare, unele dintre acestea exploatare în preistorie, cum sunt cele identificate la Tekuč (raionul

¹⁶ Miron *et alii* 1983, 474, nr. 1433.

¹⁷ Splény 1998.

¹⁸ Hacquet 1790; Hacquet 2002.

¹⁹ ex. Hauptbericht... 1862; Aurelian 1876, 58-67; Kleinwächter 1899, 502-514; *Die Bukowina...* 1899, 337-339; Prelici 1921; Râșcanu 1922.

²⁰ Maghiar, Olteanu 1970; Ceașu 1982, 377-392; Boghian *et alii* 2004; Boghian, Niculică, Budui 2012.

²¹ Aurelian 1876, 62-63; Șandru 1952, 407-423; Ursulescu 1977, 307-317; Ceașu 1982, 378-379; Borcoș *et alii* 1983; Borcoș *et alii* 1984; Bâgu, Mocanu 1984, 190; Andronic 1989, 171-177; Diacon 1989, 32-36, 152; Iacobescu 1993, 237-240; Bătă 1995, 169-171; Ursulescu 1996, 489-497; Splény 1998, 50-51; Hacquet 2002, 32-33, 48-51; Andronic, Ursu 2003, 314; Boghian *et alii* 2004, 148-152; Andronic 2006, 10; Andronic 2009a, 33-43.

²² Iețcu *et alii* 2009, 28.

²³ Diacon 1989, 32.

²⁴ Șandru 1952, 419; Diacon 1989, 152.

Kosiv) și Loeva (raionul Nadvirna)²⁵. Și în Pocuția și Carpații Bucovineni (cursurile superioare ale Tisei, Nistrului, Prutului și Ceremușului) au fost atestate 40 de surse de sare²⁶; de altfel, unele dintre acestea sunt indicate de Balthasar Hacquet: Kosiv, Pistin, Utorop, Jablonov, Nadvirna (spre bazinul Bistriței galițiene), Solotvino (spre bazinul Tisei superioare), Krasna (Krasna Ilski), Kalush și exploatarea minieră de la Okna²⁷, care au fost exploatate sistematic în epoca modernă.

Pe de altă parte, *cuprul* este și el prezent ca sursă în Carpații Orientali, fiind cunoscute numeroase asemenea puncte, unele probabil exploatate încă din sec. XVII-XVIII²⁸. Rămâne doar ca viitoarele cercetări să stabilească în ce măsură se poate dovedi exploatarea cuprului în preistorie și protoistorie în aceste regiuni. Evident, urmele exploatărilor de altădată au putut fi distruse de activitățile industriale moderne, mai ales din timpul administrației austriece a Bucovinei și Galiției. Cuprul, nativ și sub forma compușilor, apare în arealul Obcinelor Feredeului, Mestecănișului și Munților Bistriței. Amintim sursele de cupru (care uneori apare în aflorimente), de la: Izvorul Ursului-Cârlibaba, Fundoaia-Stănișoara, Tâtarca-Găina, Valea Stâniei, Mănăila, Orata-Deluț, Fundu Moldovei, Gemenea-Pârâul Afiniș, Prașca-Valea Putnei, Pojorâta-Colbului Izvorul Giumalăului, Pârâul Aramei, Pârâul Colbului, Pârâul Leșu-Pârâul Căinelui-Pârâul Ursului, Leșu Ursului ș.a.²⁹. În vestul Bucovinei, în raionul Putila, în zona Ceremușului Alb și Ceremușului Negru au fost identificate zăcăminte de aur aluvionar, aramă și compuși polimetali³⁰. Procedeele de reducere a minereului de cupru, folosit de localnici dinaintea ocupației austriece, este descris de G. Irimescu³¹ și nu presupunea acțiuni extrem de complicate.

Depozite cuprifere cunoscute încă din sec. XIX, se găsesc pe valea Nistrului, la Ivano-Zolote și Ustečnikov (regiunea Ternopil'), precum și în regiunile L'viv și Ivano-Frankiv'sk la Nadvirna, Yabluniv, Kalush, Delyatyn³² și la nord de valea Nistrului, în Podișul Podolo-Volhynian, în arealele Zhyrychi et Rafalivka-Berestovets'³³.

²⁵ Krušel'nic'ka, 1993, 56-122.

²⁶ Kuguteak, Tomenciuk 2010, 97-98.

²⁷ Hacquet 1790, <http://www.literature.at/item?objid=1385>.

²⁸ Prelici 1921, 133.

²⁹ Prelici 1921, 133; Brana 1958, 88-89; Bâgu, Mocanu, 1984, 131-149; Diacon 1989, 159-160; Bătă 1995, 170; Lucău-Dănilă, Rusan 2000, 30, 96; Mareș 2002, 348-350; Boghian *et alii* 2004, 145-146; Niculică 2006, 263-265.

³⁰ *Geografija Černivec'koj oblasti* 1993, 21-23; Boghian, Niculică, Budui 2011.

³¹ Irimescu 1981, 268.

³² Klochko *et alii* 2000, 177-178, fig. 4.

³³ Emetz *et alii* 2006, 297-314.

Recent, V. Kavruk a adus în atenția specialiștilor o serie de probleme legate de circulația sării și a staniului din Bazinul Carpatic³⁴, autorul punând în discuție sursele de staniu din Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania și Slovacia, în contextul unui plauzibil „drum al sării contra staniului”³⁵. O hartă a răspândirii mai multor resurse din România, inclusiv cu cele de chihlimbar a fost întocmită recent de N. Boroffka³⁶. În Maramureș, la Băile Borșa și în zona Baia Sprie-Cavnic este pusă în evidență prezența staniului³⁷. În completarea acestor date, menționăm că în Podișul Volinian, spre exemplu la Suschano-Perzhan, se cunosc resurse de staniu, fapt care i-a determinat pe cercetători să sugereze utilizarea acestuia în producerea bronzurilor locale³⁸.

Fierul (sub forma sulfurilor polimetalice și a minereului de fier) este o prezență obișnuită în Carpații Bucovinei, fiind exploatat în Evul Mediu³⁹. Acest metal a constituit unul dintre principalele puncte de atracție pentru autoritățile austriece la momentul anexării provinciei, alături de cupru și sare⁴⁰. Sunt cunoscute punctele Leșu Ursului și Fundu Moldovei⁴¹. În mod special zona Fundu Moldovei a fost exploatată, la confluența pârâului Delnița cu râul Moldova, întrucât aici resursele erau consistente, iar stratele se găseau uneori chiar la cinci metri adâncime⁴². Minereuri de fier sunt semnalate și pe cursul superior al Moldovei, unde există *hematit*, în zonele Sadova-Câmpulung Moldovenesc⁴³ sau la Valea Putnei, Pojorâta și Vatra Dornei-Valea Fierului⁴⁴. O altă sursă importantă, exploatată încă dinaintea anexării Bucovinei, era cea de la Iacobeni, dezvoltată ulterior, unde există *magnetit* și *hematit*, ca și în zona situată la nord-vest de localitatea Cârlibaba⁴⁵. Alt punct de exploatare era la Stulpicani pe valea Suhăi⁴⁶, unde exploatarea fierului începuse la 1801⁴⁷. Aici, localnicii nu erau nevoiți să practice galerii pentru recoltarea minereului, deoarece acesta se

³⁴ Kavruk 2011, 5-46.

³⁵ Kavruk 2010, 28.

³⁶ Boroffka 2006, fig. 1.

³⁷ Kacsó 2011, 108, 269-271.

³⁸ Klochko *et alii* 2000, 178-179.

³⁹ Maghiar, Olteanu 1970, 121.

⁴⁰ Aurelian 1876, 59.

⁴¹ Mutihac, Ionesi 1974, 352.

⁴² Mutihac, Ionesi 1974, 353; Bâgu, Mocanu 1984, 147; Lucău-Dănilă, Rusan 2000, 96-98; Boghian *et alii* 2004, 147.

⁴³ Mutihac, Ionesi 1974, 353; Lucău-Dănilă, Rusan 2000, 102.

⁴⁴ Hacquet 2002, 80-81.

⁴⁵ Brana 1958, 36; Bâgu, Mocanu 1984, 152-154.

⁴⁶ Irimescu 1981, 266-267; Diacon 1989, 150-153; Boghian *et alii* 2004, 147.

⁴⁷ Aurelian 1876, 60.

găsea din belșug în iviri la zi, în albia pâraielor, pe dealuri⁴⁸. Prin urmare, fierul putea fi ușor de identificat și utilizat de către prospectorii epocii fierului și de mai târziu.

Manganul din Carpații Orientali este semnalat în cantități mari la Orata lângă Ciocănești, în zona Iacobeni și lângă Vatra Dornei⁴⁹. Utilizarea sa de către comunitățile preistorice, în anumite activități cotidiene, precum obținerea pigmentilor necesari pictării ceramicii cucuteniene a fost deja menționată de specialiști⁵⁰; este de presupus că și la nivelul epocilor bronzului și fierului s-au folosit asemenea pigmenți / coloranți, pentru marcaje corporale sau cu alte destinații. În zona noastră sunt cunoscute sectoarele Cârlibaba, Ciocănești, Mestecăniș, Iacobeni, Șaru Dornei⁵¹.

În privința perioadelor istorice îndepărtate, pornind de la eneolitic până la Evul Mediu inclusiv, exploatarea *argintului* poate fi, ca și cea a aurului, presupusă în Carpații Bucovinei. Existența unui *drum al argintului* care pornea de la Benia (în apropiere de Breaza) (unde ar fi existat o *baie de argint*) și ducea către sud, urmând valea Moldovei, către zona Fălticenilor⁵², dar și faptul că austriecii au căutat și identificat (ex. la Cârlibaba) surse de argint⁵³ sunt indicii demne de a fi reținute. Eventualele procedee de spălare a aurului și argintului, prin metode tradiționale, nu mai pot fi astăzi surprinse prin metodele arheologiei clasice, ci doar presupuse și judecate prin intermediul modelelor culturale, etnografice. Hidronimul *Bistrița Aurie*, alături de alte mențiuni documentare care certifică extragerea aurului aluvionar, sunt dovezi ale acestei ocupații, inclusiv în perioada austriacă a Bucovinei⁵⁴. În Bucovina, în zonele Ciocănești, Vatra Dornei, Tarnița, Holda, precum și pe cursul superior al Bistriței Aurii, s-a practicat spălarea nisipurilor până spre mijlocul sec. XIX⁵⁵.

Carol Mihalic de Hodocin, profesor la Academia Mihăileană din Iași menționa, încă din sec. XIX, practica spălării aurului în zonele Holda și Holdița (com. Broșteni, jud. Suceava)⁵⁶. P. S. Aurelian descrie minuțios metoda utilizată până la jumătatea sec. XIX pentru extragerea aurului din nisipurile Bistriței Aurii și a Bistriței; țișanii aurari își confecționau singuri uneltele necesare, care erau ieftine și eficiente. Autorul remarcă faptul deosebit de interesant că, pe măsură ce se urca spre izvoarele Bistriței, aurul se

⁴⁸ Diacon 1989, 153-154; Bătă 1995a, 451-458.

⁴⁹ Brana 1958, 44-49.

⁵⁰ Boghian *et alii* 2004, 147.

⁵¹ Bâgu, Mocanu 1984, 161-171; Boghian *et alii* 2004, 147.

⁵² Marian 1895, 240-241; Prelici 1921, 133; Irimescu 1981, 265-266; Lucău-Dănilă, Rusan 2000, 22; Ignat 2000, 18.

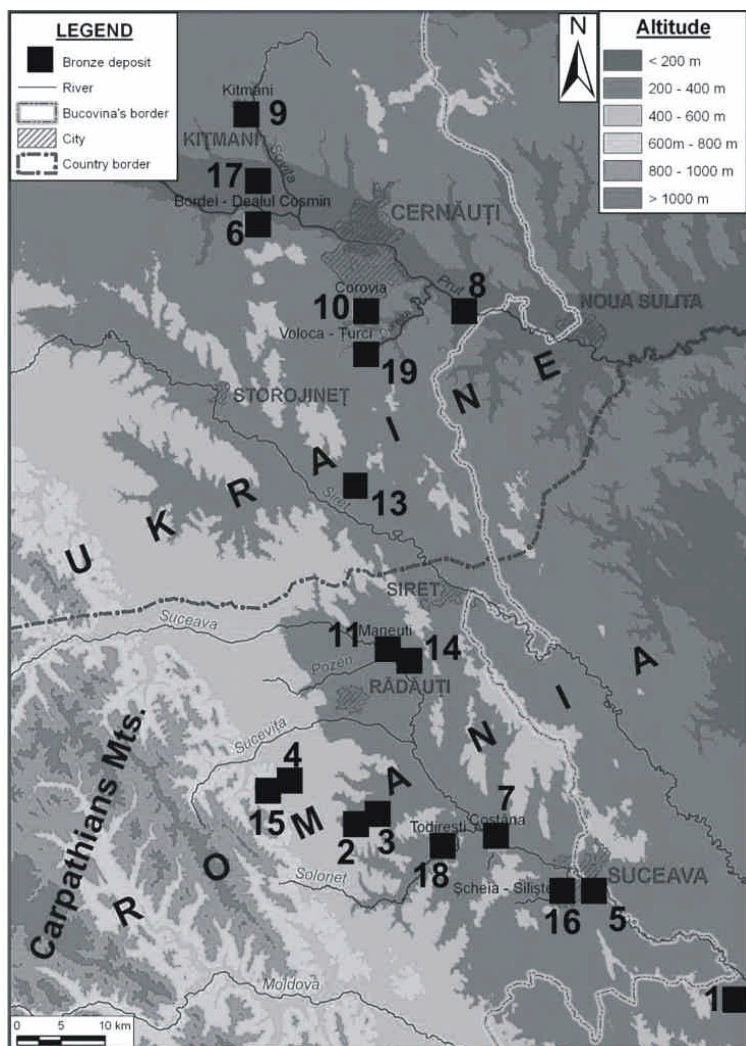
⁵³ Irimescu 1981, 267-268; Lucău-Dănilă, Rusan 2000, 30, 96, 98; Diacon 1989, 151.

⁵⁴ Aurelian 1876, 61-62; Prelici 1921, 133-134; Iacobescu 1993, 232-233; Hacquet 2002, 84-85, 86-89.

⁵⁵ Aurelian 1876, 61-62; Diacon 1989, 159; Bătă 1995, 170; Splény 1998, 48-51; Hacquet 2002, 86-87.

⁵⁶ Ignat 2000, 18.

găsea sub forma unor „pepite” mai mari, fiind mult mai ușor de recuperat⁵⁷. În concluzie, credem că aurul aluvionar a putut fi extras, la fel ca argintul și în cursul pre- și protoistoriei și din munții Bucovinei.

Pl. 1. Depozite de bronzuri din Bucovina. Numerele corespund cu cele din text / *Bronze hoards from Bukovina. Numbers on the map correspond to the numbers in the text.*

⁵⁷ Aurelian 1876, 61-62.

Catalogul descoperirilor

În total au fost repertoriate 19 descoperiri, între care am inclus și piese de cupru aparținând Bronzului Timpuriu și Bronzului Mijlociu. Acestea pot fi ordonate cronologic și cultural după cum urmează: Bronz Timpuriu-(1), Bronz Mijlociu-(3), Bronz Târziu (cultura Noua)-(1) și Ha A-Ha B (cultura Gáva-Holíhrady, grupul Grănicești)-(14).

A. Bronz timpuriu (orizontul de descoperiri de tip Izvoare III – Târpești – Dolheștii Mari – Bosanci)

1. Rotunda, jud. Suceava, România. 1979. Topor de cupru de tip Baniabic. *Depunere de o singură piesă?* (Ignat 1981, 133 și nota 4; Ignat 2000, 28-29; Dumitroaia 2000, 125, fig. 91/1; Niculică, Cojocaru 2003, 141-143; 147-148).

B. Bronz Mijlociu (cultura Komariv / Komarów)

2. Cajvana, jud. Suceava, România. După 1950. Probabil piese care au aparținut unui depozit, găsit. Se vorbește despre un topor de tipul cu disc, decorat (gravat) cu motive uraniene și acvatice, de tipul A2, alături de care s-ar fi găsit o „cască nemțească” (coif sau vas de bronz?). *Depozit de bronzuri?* (Ignat 1981, 137-139, fig. 3; Ignat 2000, 31-32, nr. 8.1, fig. 6).
3. Cajvana, jud. Suceava, România. După 1950. Topor de tipul B1, varianta Bikács-Borlești. Găsit la 4 km de piesele menționate mai sus. *Depunere de o singură piesă?* (Ignat, Pâțu 1982, 493-495; Ignat 2000, 33-35, nr. 8.2, fig. 7).
4. Solca, jud. Suceava, România. 2008. Topor de cupru de tip Darabani, descoperit în apropierea vârfului unui deal, pe stânga pârâului Solcuța, în apropierea unei întinse așezări Komariv. Reprezintă cea mai vestică descoperire a unei asemenea piese. *Depunere de o singură piesă?* (Andronic 2008, 133-134).

C. Bronz Târziu (cultura Noua)

5. Suceava, jud. Suceava, România, *Curtea Domnească*. 1974. Este un *unicum* în spațiul est-carpatic, reprezentând un depozit cu obiecte de podoabă (37 piese) de os, chihlimbar și bronz, învelite într-o țesătură, așezate într-un vas atipic culturii Noua. Total: 38 obiecte inclusiv vasul de lut (Chițescu 1976, 103-107; Ignat 2000, 47-52, nr. 12, fig. 13-17).

D. Ha A-Ha B (cultura Gáva-Holihrad, grupul Grănicești)

6. Burdej (Bordei), *Dealul Cosmin*, reg. Cernăuți, Ucraina. 1903. Depozit compus din opt brățări cu secțiunea în forma literei „C” și două celturi. Dată: Ha B (Romstorfer 1904, 40-43, fig. 9-12; Niculică 2010, 327-332).
7. Costâna, jud. Suceava, România. 2010. Spadă de tipul *Vollgriffschwert*, găsită în râul Suceava, la 1-2 m de mal, la 0,50 m adâncime; probabil poziție secundară. Dată: Ha A – Ha B (Niculică 2012a).
8. Fundoiaia, reg. Cernăuți, Ucraina. 1887. Mai multe fragmente, unele provenind de la o brățară spiralată de bronz. Dată: Ha A – Ha B? (*Revista politică*, II, 1 noiembrie 1887, nr. 12, p. 8).
9. Kicman' (Kițmani), reg. Cernăuți, Ucraina. 2007. Depozit compus din 14 obiecte: patru celturi, un fragment de seceră, un cuțit, o bară și șapte brățări. Dată: Ha A (Pivovarov, Il'kiv 2007, 7-15).
10. Korovija (Corovia), reg. Cernăuți, Ucraina. 2007. Depozit compus din 35 de piese: topor cu disc și spin, două discuri, trei celturi și fragmente de la acestea, patru seceri, un cuțit, brățări, fragmente de cești de bronz, lingouri diferite și fragmente de la un vas de bronz. Dată: Ha A (Il'kiv 2008, 26-35).
11. Măneuți, jud. Suceava, România. 1995. Spadă de bronz cu limba la mâner, tipul Reutlingen, varianta Ighiu (după Bader 1991, 88-89 și pl. 18/154-161; 19/162-166), descoperită în albia minoră a râului Suceava, într-o construcție de piatră. Dată: Ha A (Batariuc 2003, 167-172).
12. Prilipče (Prelipca), reg. Cernăuți, Ucraina. 1880. Cinci piese care, în mod tradițional, s-ar data în perioada Br D (Bronzul târziu), după tipologia lui Al. Vulpe; însă, I. Nestor și M. Ignat arată că acestea au fost vehiculate la nivelul cronologic al Hallstattului timpuriu (Gutter 1882, CXII, fig. 13-14; Kaindl 1890, 258; Much 1889, 84, pl. XXXIV/14-15; Romstorfer 1893, 48-49, fig. 1-2; Olinescu 1894, 78; Kaindl 1896, 13, pl. II, fig. 13-14; Szombathy 1899, 53-54 – sunt reprezentate câteva bronzuri de la Prelipca; Nestor 1933, 129, pl. 12/7; Vulpe 1970, 58, nr. 264, pl. 89/A, 1-5; Ignat 2000, 12, 98, fig. 29; Niculică 2009, 32, 36).
13. Prosokirjany (Prisăcăreni), reg. Cernăuți, Ucraina. 1885. Cazan de bronz, în mijlocul căruia se afla o urnă cu cenușă; în jurul urnei, în interiorul cazanului, se aflau așezate, de jur-împrejur, 12 celturi decorate. Dată: Ha B. Total: 14 obiecte (12 celturi, cazan bronz și vas de lut) (Gutter 1885, CXVII și fig. 8 de la p. CVXI, în care celtul prezentat ca fiind găsit la Cupca aparține de fapt depozitului de la Prisăcăreni; Much 1889, 84, Tafel XXXIV/13; Kaindl 1890, 258; Romstorfer 1893, 51, 62 și fig. 5-celt; Olinescu 1894, 79; Kaindl 1896, 13-14, Taf. II, fig. 11 și fig. IV de la

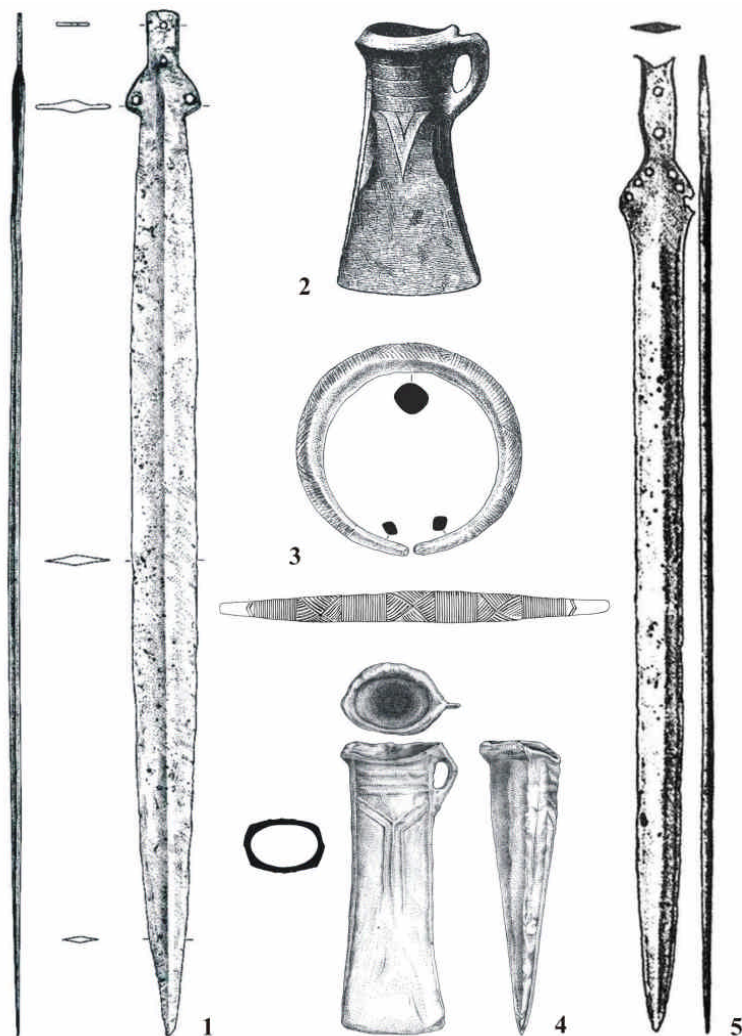
- p. 9, unde este reprodus unul din celturi; Gassauer 1933, 7-8, scrisoarea VI, 22 iunie 1885; Ignat 2000, 12, 21; Niculică 2009, 32, 36, 90; Prelicz 2011, 56-57 (textul german) și 110-111 (traducerea în română); Niculică 2012).
14. Satu Mare, jud. Suceava, România. 1886. Mai multe vârfuri de lance, precum și diverse „arme antice”. Dată: Ha A – Ha B (*Revista politică*, I, 15 iunie 1886, nr. 3, p. 12; Niculică 2009, 92-93).
15. Solca, jud. Suceava, România. 1848. Celt cu o toartă, decorat cu o nervură și o seceră de tipul cu cârlig, parțial ruptă. Dată: Ha A-B (Soroceanu 1995, 73).
16. Șcheia (probabil zona *Siliște*), jud. Suceava, România⁵⁸. Începutul sec. XX; 19 piese: brățări întregi și fragmentare, decorate, un topor cu aripioare, o daltă-celt, un mașon de car etc. Dată: Ha A (Hänsel 2005, 285-299).
17. Șipincy (Șipeniț), reg. Cernăuți, Ucraina. 1886. În timpul nivelării unui tumul au fost descoperite un celt cu decor în „Y” și o brățară de bronz (posibil depunere de caracter funerar?). Dată: Ha A – Ha B₁ (Romstorfer 1890, 70, Notize 6, nr. 10, fig. 5; Romstorfer 1893, 61, nr. 10, fig. 17; Romstorfer 1903, 399-400; Niculică 2011, 107-128).
18. Todirești, jud. Suceava, România. 1956. 12 seceri cu cârlig, șase de dimensiuni mari, șase de dimensiuni mai reduse, toate cu nervuri longitudinale. Dată: Ha A (Ignat 1981, 142 și fig. 7/4-5; László 1994, 147; Andronic 1997, 37, nr. 21 C; Ignat 2000, 68, nr. 34; Andronic 2008, 147).
19. Voloka (Voloca), *Țurci*, reg. Cernăuți, Ucraina. 1987. Opt piese: un cazan de bronz cu atașe duble cruciforme, în care se aflau șapte celturi. Dată: Ha B-C (Vojnarovskij, Smirnova 1993, 183-190).

Depozitele de bronzuri.

Contexte culturale, istorice, identitate

Fără a intra în detalii care nu pot fi discutate într-un cadru restrâns ca cel de față, subliniem că descoperirile din Bucovina au fost ordonate din punct de vedere cronologic și tipologic și raportate la culturile arheologice cunoscute. Deși acest gen de abordare nu este poate cel mai potrivit, îl socotim totuși util din perspectiva abordării *identității obiectelor / depozitelor*, care pot fi corelate cu anumite populații care le-au vehiculat.

⁵⁸ Cercetările noastre recente în Arhivele Naționale Suceava indică drept loc al descoperirii zona Șcheia-*Siliște*; conform hărților și documentelor de proprietate funciară austriece, familia Aritonovici deținea proprietăți în zonă.

Pl. 2. Obiecte de bronz descoperite în Bucovina: 1. spada de la Costâna, jud. Suceava (după Niculică 2012a); 2. celt din depozitul de la Prisăcăreni, reg. Cernăuți, Ucraina (după Gutter 1885); 3-4. piese descoperite în tumulul de la Șipeniț, reg. Cernăuți, Ucraina (după Niculică 2011); 5. spada de la Măneuți, jud. Suceava (după Batariuc 2003). 1-5. fără scară / *Bronze artefacts found in Bukovina: 1. sword from Costâna, Suceava County (according to Niculică 2012a); 2. socketed-axe from the hoard at Prisăcăreni, Chernivtsi region, Ukraine (according to Gutter 1885); 3-4. artefacts found in the tumulus from Șipeniț, Chernivtsi region, Ukraine (according to Niculică 2011); 5. sword from Măneuți, Suceava County (according to Batariuc 2003). 1-5. no scale.*

A. Referitor la conținutul cultural al *Bronzului timpuriu* din spațiul nord-est carpatic, trebuie să admitem prezența și influențele culturilor *ceramicii șnurate*, a culturii *amforelor sferice*, a culturii *Jamnaja*⁵⁹, a faciesului moldav al *Bronzului Timpuriu*, reprezentat în zona noastră de orizontul de descoperiri de tipul *Izvoare III-Târpești-Dolheștii Mari-Bosanci*⁶⁰, precum și a sintezei regionale definite pe baza cercetărilor din necropola de incinerare de la Suceava–*Parcul Cetății*⁶¹. Toate acestea reprezintă, în opinia noastră, elemente de manifestare culturală care definesc *Bronzul Timpuriu* din zona nord-est carpatică, în mod special cea a Podișului Sucevei, care prezintă particularități evidente⁶².

La nivelul *Bronzului Timpuriu* notăm prezența insolită a toporului de cupru de tip Baniabic de la Rotunda, jud. Suceava, datat în perioada timpurie a bronzului⁶³. În Transilvania, topoarele de tip Baniabic apar în cadrul depozitului de la Vâlcele I⁶⁴. Acest tip de piesă poate fi legat de manifestările culturale de tip post-Coțofeni, precum Copăceni sau Livezile⁶⁵. Piesa de la Rotunda conține 99,4% cupru, puritatea sa putând fi explicată fie prin utilizarea unei surse de cupru nativ, fie prin retopirea unor obiecte de cupru anterior elaborate, și, de ce nu, poate chiar eneolitice⁶⁶.

Ca dovezi ale circulației materiei prime sau a pieselor finite, putem aminti și o serie de topoare-ciocan naviforme descoperite în Podișul Sucevei, confecționate din roci magmatice⁶⁷. Topoarele-ciocan descoperite în mormintele Komariv de la Adâncata au fost confecționate din andezit bazaltoid și bazalt, roci care pot proveni din grupa munților vulcanici a Carpaților Orientali sau chiar din Munții Apuseni⁶⁸. Alături de acestea, menționăm și o serie de topoare de silex bandat, aparținând *culturii amforelor sferice*, aduse din zona exploatărilor preistorice de silex de la Krezmionki (Polonia), așa cum rezultă din analiza unor piese inedite din colecțiile Muzeului Bucovinei, Suceava.

B. La nivelul cronologic al *Bronzului Mijlociu* trebuie menționate cele două piese de bronz, de maximă importanță cronologică și culturală, și anume topoarele cu disc (tip

⁵⁹ Petrescu-Dîmbovița 1950, 110-125; Comșa 1977, 245-262; Dumitroaia 2000, 103-116; Burtănescu 2002, 214-276.

⁶⁰ Niculică, 2007, 27.

⁶¹ Ursulescu 1994, 193-199; Ursulescu 1997, 447-464.

⁶² Niculică 2007, 13-47.

⁶³ Ignat 1981, 133

⁶⁴ Roska 1933, 352-355; Vulpe 1970, 26-28, nr. 1-32, Taf. 1-3/1-32 și 44a; Ciugudean 1996, 100, 123; Dumitroaia 2000, 125.

⁶⁵ Rotea 1993, 84; Ciugudean 1996, 126.

⁶⁶ Niculică, Cojocaru 2003, 147-148.

⁶⁷ Niculică, Budui, Mareș 2004, 267-315.

⁶⁸ Niculică 2006, 80-100.

A2) și disc-ciupercă (B1), descoperite la Cajvana, jud. Suceava⁶⁹, care pot reprezenta importuri / stipendii din mediile Otomani / Wietenberg în mediul cultural autohton din spațiul nord-est carpat, caracterizat de cultura Komariv⁷⁰. Pe de altă parte, cele două topoare de cupru de tip Darabani de la Darabani (Ucraina)⁷¹ și Solca (jud. Suceava)⁷², specifice civilizației Komariv, pot reprezenta dovezi ale preocupărilor metalurgice ale meșterilor acestei populații. Ambele piese au fost lucrate din cupru, prezentând o puritate mare: 99,4% pentru toporul de la Darabani⁷³ și 99,80% pentru cel de la Solca⁷⁴, din acest punct de vedere asemănându-se cu analiza toporului de tip Baniabic de la Rotunda (99,4%).

C. În ceea ce privește *Bronzul Târziu*, ne îndreptăm atenția către comunitățile culturii Noua, care se dezvoltă și în spațiul geografic la care ne referim⁷⁵. O sumară trecere în revistă a așezărilor indică predilecția pentru locuirea unor spații cu căi de acces facile, poziționarea fiind, preponderent, pe terasele inferioare și medii; spre exemplu, studiul de caz efectuat pentru Podișul Sucevei arată faptul că așezările Noua se concentrează pe valea Siretului, în partea sa central-vestică a podișului (ex. bazinul hidrografic Solonet)⁷⁶, precum și de-a lungul ramei montane a Carpaților Orientali, în apropierea resurselor de sare⁷⁷.

În aceeași măsură, prezența depozitelor de bronzuri de influență răsăriteană trebuie minuțios analizată. Este cazul depozitului cu piese de podoabă de la Suceava – *Curtea Domnească*, în care există pandantive de bronz „cruciforme”, caracteristice arealului nord-pontic⁷⁸; tot în cadrul acestui depozit există și piese de chihlimbar, care sugerează la o primă vedere schimbul pe mari distanțe. Desigur, chihlimbarul putea fi adus din zona Mării Baltice, dar noi nu putem exclude zona Vrancea sau chiar teritoriul Ucrainei, unde sunt cunoscute mai multe puncte de ocurență a chihlimbarului⁷⁹. Recent s-a adus în discuție, de către N. Boroffka, prezența

⁶⁹ Ignat 1981, 137-139; Ignat 2000, 31-35.

⁷⁰ Ignat 2000, 42-44; Niculică 2011, 118.

⁷¹ Niculică, Cojocaru 2003, 141-154.

⁷² Andronic 2008, 133-134 și pl. 10/3.

⁷³ Niculică, Cojocaru 2003, 149-150.

⁷⁴ Andronic 2008, 133-134.

⁷⁵ Florescu 1964; Timoșciuk 1984, 109-171; Florescu 1990; Andronic 2008, 135-151.

⁷⁶ Andronic 1997.

⁷⁷ Niculică 2006, 200-204.

⁷⁸ Chițescu 1976; Ignat 2000, 47-52.

⁷⁹ Macuj, Beličenko, Efimenko 2011.

chihlimbarului la Ilișești și Vama, jud. Suceava, în baza unor lucrări anterioare⁸⁰. Totuși, parcurgerea atentă a lucrării din 1875 a lui J. Schröckinger⁸¹, care cunoștea lucrarea mai veche a lui Fr. Herbich (la care noi nu am avut acces), lămurește lucrurile: în Bucovina există două descoperiri, una la Zucska (Jucica), situată la nord-est de Cernăuți, unde întâmplător s-a găsit o bucată de mari dimensiuni și alta la Vama. Această confuzie se datorează faptului că, în trecut, Vama aparținea domeniului Ilișești. În orice caz, deocamdată suntem destul de sceptici, având în vedere că nu există și alte mostre de chihlimbar care să confirme prezența acestuia în Bucovina în ultimii 150 de ani; totuși, dacă ne raportăm la descoperirea de la Vama, descrisă minuțios de J. Schröckinger, s-ar merita efectuarea unor investigații de teren în zonă.

D. Caracteristică începutului epocii fierului în zona noastră este *cultura Gáva-Holihrad*⁸², reprezentată de *grupul cultural Grănicești*, dezvoltat, în general, în Podișul Sucevei, definit de A. László⁸³. Ceramicii canelate din spațiul nord-est carpatic i-au fost consacrate studii valoroase privind așezările fortificate, complexele de locuire, plastica zoomorfă sau cronologia⁸⁴. M. Ignat a detaliat ritul și ritualul funerar al Hallstattului timpuriu și târziu din spațiul nord-est carpatic, reușind să identifice modele de comportament funerar specifice sec. XI-V a.Chr.⁸⁵. Același autor s-a referit și la produsele metalurgice caracteristice culturii Gáva-Holihrad din Podișul Sucevei⁸⁶.

Apariția orizontului cu ceramică de tip canelat nu trebuie pusă doar pe seama unui exces demografic specific zonelor originare ori unor conflicte militare, ci și prin necesitatea *identificării, controlării și valorificării* unor noi resurse: sarea, cuprul, populația, teritoriul ș.a. În acest sens, va trebui studiată, în viitor, apariția unor așezări polarizante, fortificate, unele de mari dimensiuni (ex. Siret–Dealul Ruina, jud. Suceava, România, peste 35 ha), altele mai reduse: Suceveni (reg. Cernăuți, Ucraina), Vârvata–Cetățuie (jud. Suceava, România), Preutești–Cetățuie (jud. Suceava, România) și va trebui încercată înțelegerea funcționalității lor

⁸⁰ Boroffka 2002, 148 și fig. 1; Boroffka 2006, 78 și nota 9, fig. 1-harta descoperirilor de chihlimbar din România, 7/1-2.

⁸¹ Schröckinger 1875, 134.

⁸² Mozsolics 1957, 119-121; Smirnova 1974, 359-380.

⁸³ László 1983-1984, 65-84; László 1994, 48-104.

⁸⁴ Maleev 1987; Krušel'nic'ka 1993; Ursulescu, Popovici 1997; Mareș *et alii* 2008; Zanoci, Banaru 2010; Zanoci 2011; László 2010.

⁸⁵ Ignat 1978; Ignat 2006.

⁸⁶ Ignat 1993; Ignat 2000.

complexe⁸⁷. De asemenea, trebuie explicată necesitatea controlului unor resurse teritoriale apropiate sau mai îndepărtate: spre exemplu, izvoarele cu apă sărată de pe aliniamentul Voitinell-Solca-Cacica-Doroteia, care au fost exploatate în cursul pre- și protoistoriei, poate sursele de aur, argint și mai ales cupru la care ne-am referit anterior. Așezările grupului Grănicești din bazinul hidrografic Soloneț domină, ca număr și densitate, restul Podișului Sucevei⁸⁸. Așezarea fortificată de la Vârvata, așa cum rezultă din cercetările de suprafață desfășurate până în prezent, conține un important material arheologic Gáva-Holihrad⁸⁹. Suntem de părere că destinația sa era aceea de a controla o cale de acces între Transilvania și Moldova⁹⁰, posibil și în legătură cu controlul producției de sare din zonă. În același timp, alte fortificații puteau deservi anumite grupări politico-militare locale, așa cum au putut fi, spre exemplu, cele de la Siret și Preutești (România), Voloka / Voloca și Suceveni (Ucraina) ș.a.

Existența unor relaționări tipologice între celturile, secerile, brățărilor date în Hallstattul timpuriu cu cele din Galiția, sudul Poloniei, Slovacia răsăriteană, Ungaria de nord-vest, adică în întreg arealul de manifestare al culturii Gáva-Holihrad, este evidentă. Un exemplu concret îl reprezintă obiectele de bronz descoperite la Șipincy / Șipeniț (nordul Bucovinei)⁹¹, precum și spada de bronz descoperită în râul Suceava, la Costâna (com. Todirești), în apropierea orașului Suceava, aparținând tipului *Vollgriffschwert*⁹². Tot aici putem invoca spada cu limbă la mâner descoperită la Măneuți (com. Frătăuții Vechi, jud. Suceava)⁹³.

Astfel, cartografierea obiectelor de bronz aparținând culturii Gáva-Holihrad, indică și traseul de-a lungul căreia s-au vehiculat nu doar obiectele în sine, ci chiar traseul comunităților acestei culturi, care au ajuns în spațiul nord-est carpatic după ce au trecut Carpații, probabil în zona complexului de pasuri din zona Carpaților nordici; studiul lui T. Bader din 2001, care analizează sistematic prezența descoperirilor de bronzuri din pasurile montane, este relevant pentru înțelegerea căilor de comunicație din acea vreme, care legau flancurile Carpaților⁹⁴.

⁸⁷ Niculică 2011a, 388-398.

⁸⁸ Andronic 1997; Andronic 2008, 160.

⁸⁹ Niculică, Ignătescu, Boghian 1999, 42-43, nr. 14b.

⁹⁰ Niculică 2011a, 389-390.

⁹¹ Niculică 2011, 107-128.

⁹² Niculică 2012a.

⁹³ Batariuc 2003, 167-172.

⁹⁴ Bader 2001, 15-39.

Din perspectiva analizei preliminare a depozitelor de bronzuri din Bucovina, se poate afirma faptul că descoperirile nu sunt numeroase și nici diversificate compozițional și cantitativ⁹⁵, comparativ cu situația din Transilvania. În directă legătură cu primele apariții ale depozitelor de bronzuri din spațiul est-carpatic, M. Ignat a arătat faptul că, în ciuda unor analogii apropiate cu descoperirile de bronzuri specifice mediului Noua din Transilvania, unele depozite de bronzuri din spațiul nord-est carpatic trebuie legate de mediul Gáva incipient. Este cazul depozitului descoperit la Prelipca, pe malul drept al Nistrului (nordul Bucovinei)⁹⁶, care a fost adus de populația Gáva-Holíhrady în „alunecarea” ei de-a lungul Carpaților Nordici.

Referitor la compoziția depozitelor de bronzuri din spațiul nord-est carpatic, se observă o puternică influență „occidentală”: serii de piese care au fost produse în zona Ungariei de nord-est (bazinul superior al Tisei), a Slovaciei de sud-est, a Poloniei de sud-est, apar în spațiul nord-est carpatic, respectând caracterul, specificul depunerilor de bronzuri din zonele sus menționate. În acest sens putem invoca bronzurile de la Șipeniț⁹⁷, depozitul de bronzuri de la Prisăcăreni (care conținea un ceaun de bronz, o urnă cu cenușă și 12 celturi dispuse în jurul acesteia)⁹⁸, precum și tiparul de piatră pentru turnat celturi de mici dimensiuni, decorat cu nervuri orizontale și fațete laterale („pseudo-aripioare”), găsit în zona cunoscutei așezări fortificate de tip Gáva de la Siret–*Dealul Ruina* (jud. Suceava, România)⁹⁹.

Depozitele de bronzuri din perioada Ha A conțin piese de mari dimensiuni, comparativ cu cele din fazele Ha B, caracterizate de obiecte mai mici și de apariția primelor depuneri în cazane de bronz; aceasta ar putea sugera evoluția internă complexă a culturii Gáva-Holíhrady, respectiv a grupului cultural Grănicești, în zona pe care o analizăm aici. Deși în repertoriul ceramic modificările sunt greu sesizabile, din cauza stadiului actual nesatisfăcător al cercetării, există totuși suficiente elemente care să sugereze această compartimentare internă a culturii, respectiv a grupului cultural menționat.

A existat o producție locală a bronzurilor în spațiul nord-est carpatic?

Chiar dacă resursele de cupru au fost, poate, mai limitate, iar dovezile directe de prelucrare a bronzului sunt încă puține, putem afirma că au existat unele ateliere locale, aflate în zona de influență a unor centre politico-militare importante. Un

⁹⁵ Ignat 2000, 57-65; Niculică 2011, 118.

⁹⁶ Ignat 2000, 98.

⁹⁷ Niculică 2011, 107-128.

⁹⁸ Niculică 2012.

⁹⁹ Niculică 2012.

bun exemplu îl poate constitui așezarea de la Siret–Dealul Ruina¹⁰⁰, unde, în timpul săpăturilor arheologice au fost descoperite picături de turnare, mai multe celturi, brățări, lame de cuțit și tiparul sus amintit. De altfel, M. Ignat a presupus existența unui asemenea atelier pentru producerea bronzurilor în zona așezării fortificate de la Siret¹⁰¹. În așezarea de tip Gáva-Holíhrady de la Grănicești (jud. Suceava, România) au fost descoperite linguri pentru turnarea metalului topit¹⁰². În Ucraina de nord-vest, în aria de manifestare Gáva-Holíhrady, Ju. Maleev amintește câteva tipare de piatră, un creuzet, linguri pentru turnat metalul etc.¹⁰³. Desigur, absența unor dovezi mai numeroase, mai consistente, în ceea ce privește metalurgia bronzului – ne referim aici la mărturiile practicării acestui meșteșug și anume lingouri, turte, picături de turnare și tipare de piatră – nu trebuie să inducă ideea lipsei unei activități metalurgice locale în zona asupra căreia ne oprim atenția în rândurile de față.

Câteva observații

De la bun început, trebuie să arătăm faptul că cercetarea noastră se află în curs de desfășurare. Limitele considerațiilor noastre sunt date în primul rând de stadiul insuficient al cercetării, de lipsa unui material de studiu bine reprezentat. Firește, ne-am fi dorit, poate, un lot de studiu asemănător celui din Transilvania, spre exemplu, însă, în spațiul nord-est carpatic „realitatea istorică”, care a determinat caracterul descoperirilor este cu totul alta, indiferent că vorbim despre epoca bronzului sau despre începutul epocii fierului. Datorită cercetării diverselor surse documentare din sec. XIX, au putut fi „recuperate” mai multe descoperiri, care au fost aduse în atenția cercetătorilor, corectându-se și completându-se anumite informații legate de locul descoperirii și încadrarea cultural-cronologică. Astfel, s-au publicat deja bronzurile de la Bordei și Șipeniț¹⁰⁴, în timp ce depozitul de la Prisăcăreni și spada de la Costâna se află în curs de publicare¹⁰⁵.

Analiza preliminară a bronzurilor descoperite în Bucovina aduce în discuție anumite întrebări cum ar fi: există depuneri de bronzuri de o singură piesă (*Einzelstückdeponierungen*) în *Bronzul Timpuriu* și *Mijlociu*? Cum putem proba această afirmație? De asemenea în legătură cu depunerile în *mediu uscat* și în *mediu umed*, am

¹⁰⁰ László, Mareș, Niculică 1999, 107-108; László *et alii* 2002, 289-291; László *et alii* 2003, 293-295; László *et alii* 2004, 311-312; László *et alii* 2005, 348-350.

¹⁰¹ Ignat 2000, 21.

¹⁰² László 1994, 143, fig. 13/1; Ignat 2000, 19-23.

¹⁰³ Maleev 1976, 232-240; Levițki, Sirbu 2010, 72-73.

¹⁰⁴ Niculică 2010, 321-341; Niculică 2011, 107-128.

¹⁰⁵ Niculică 2012, Niculică 2012a.

putut clarifica, inclusiv printr-un studiu geomorfologic, situația depunerilor de o singură piesă de la Măneuți și Costâna, care, în opinia noastră, nu reprezintă depuneri în *mediu acvatic*; cercetările de teren au arătat că obiectele au fost depuse inițial în terasele joase de luncă, de unde au ajuns ulterior în apa Sucevei, în urma eroziunii laterale a apei (modificarea cursului râului).

Pentru că cele mai multe descoperiri, așa cum reiese și din catalogul descoperirilor, aparțin grupului Grănicești, trebuie să arătăm că nu putem emite concluzii de ordin general, cel puțin în această etapă a cercetării. Însă, studiul analitic și comparativ, al variabilității tipologice, a relației depozit-mediul natural poate oferi câteva concluzii interesante, în viitor. Ca o trăsătură de ansamblu, remarcăm predilecția, pentru grupul Grănicești, a depunerii în apropierea apelor curgătoare, și, interesant, în zona confluențelor. Puține descoperiri sunt amplasate pe vârfuri de dealuri (Bordei) sau pe terase mijlocii (Korovija / Corovia).

În același timp, nu putem să nu ne întrebăm cât de importante au fost influențele Wietenberg / Otomani / Suciul de Sus, în spațiul nord-est carpatic din punctul de vedere al metalurgiei și nu numai? Care este periodizarea internă a grupului cultural Grănicești și cât de extins din punct de vedere spațial a fost acesta? Care este legătura dintre depozitele de bronzuri și existența unor așezări fortificate? Ce rol au jucat *slatinele* în viața economică a comunităților epocii bronzului și fierului din zonă? Au putut prezenta vreun interes efectiv, concret, resursele enumerate de noi, în atragerea, la un moment dat, a populației Gáva spre răsărit, peste Carpați? Desigur, ne interesează și căile de difuzare a bronzurilor, alături de „exploatarea” trecătorilor montane din Carpați. *Drumul tătarilor*¹⁰⁶, căile prin care s-au făcut, de-a lungul secolelor, diverse mutații de populație din Transilvania către Moldova și în sens invers (a se vedea inclusiv episoadele descălecatelor lui Dragoș și Bogdan și schimburile comerciale cu Ardealul)¹⁰⁷, sosirea *ungurenilor*, *bejenarilor*, din Transilvania, pot reprezenta indicii ale căilor de comunicație transcarpatice urmate probabil și de comunitățile preistorice. De-a lungul presupusului *drum al chihlimbarului*¹⁰⁸, de la Marea Baltică spre bazinul inferior al Dunării, adică de-a lungul Carpaților Orientali s-au vehiculat și bronzuri, în directă conexiune cu sensul mișcării culturii Gáva-Holihrad; în acest context, la fel de evidentă este, pentru *Bronzul Timpuriu* și *Mijlociu*, prezența unor tipuri de obiecte de cupru și bronz, care reprezintă dovada unor contacte permanente cu comunitățile umane din spațiul transilvan.

¹⁰⁶ Vasilescu 1969, 43-65; Boghian *et alii* 2004, 136.

¹⁰⁷ Marian 1895, 30, 38, 236; Balan 1960, 61; Lucău-Dănilă, Rusan 2000, 22.

¹⁰⁸ Boroffka 2002, 155-156.

Cercetarea de față se află la un timid început și nu poate răspunde la toate întrebările pe care le implică studierea bronzurilor din spațiul carpato-nistrean în general și cele din aria nord-est carpatică în special. Probabil că lărgirea orizontului și tematicii, alături de noi descoperiri, vor completa un tablou istoric animat și interesant al epocii metalelor.

Bibliografie

* * * *Geografija Cernivec'koj oblasti* (sub red. Ja. I. Jupans'kov), Cernivci, 1993.

Andronic, M. 1989, *Cacica—un nou punct neolitic de exploatare a sării*, SCIVA 40, 2, 171-177.

Andronic, M. 1997, *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, Iași.

Andronic, M. 2006, *Apariția locuirii umane în Bucovina și evoluția sa până la începutul epocii bronzului*, Istros 13, 9-39.

Andronic, M. 2007, *Cercetări arheologice de teren în Bucovina (I)*, Suceava 31-32-33 (2004-2006), 73-89.

Andronic, M. 2008, *Istoria Bucovinei. I. De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*, Suceava.

Andronic, M. 2009, *Prezențe ale omului preistoric în Carpații Bucovinei*, ArhMold 32, 209-219.

Andronic, M. 2009a, *Un sat din Bucovina numit... Cacica*, Suceava.

Andronic, M., Ursu, C.-E. 2003, *Voitinel, com. Gălănești, Marginea, com. Marginea, jud. Suceava*, CCAR. Campania 2002, 314.

Arnăuț, T. 2003, *Vestigii ale sec. VII-III a.Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Chișinău.

Aurelian, P.S. 1876, *Bucovina. Descriere economică însocită de ua charta*, București.

Bader, T. 1991, *Die Schweter in Rumänien*, PBF 4, 8, Stuttgart.

Bader, T. 2001, *Passfunde aus der Bronzezeit in den Karpaten*, ComArchHun, 15-39.

Batariuc, P.-V. 2003, *L'épée de bronze découverte à Măneuți (com. de Frătăuții Vechi, dép. de Suceava)*, SAA 9, 167-172.

Balan, T. 1960, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, București.

Bâgu, Gh., Mocanu, Al. 1984, *Geologia Moldovei. Stratigrafie și considerații economice*, București.

Bătă, O. 1995, *Aspecte ale cercetării geologice și exploatării miniere în Bucovina. I (1775-1869)*, Analele Bucovinei 2, 1, 169-174.

Bătă, O. 1995a, *Rocile sideritice din unitatea de Audia – perimetrul Negrileasa-Sadova*, Analele Bucovinei 2, 2, 451-458.

Blajer, V. 1984, *Die Arm- und Beinbergen in Polen*, PBF 10, 2, München.

Boghian, D., Niculică, B. P., Budui, V. 2011, *The Usage of Natural Resources in Protohistory (Aeneolithic - Hallstatt) in the North-Eastern Carpathian Area*, L'viv, sub tipar.

Boghian, D., Ursulescu, N., Catană, C., Romanescu, Gh., Ignat, M., Mareș, I., Cotiugă, V., Niculică, B. P., Ignătescu, S. 2004, *Unele considerații privind identificarea*

- și repertorierea resurselor utile din zona montană a județului Suceava utilizate în preistorie și istorie, *Codrul Cosminului*, S.N. 8-9, (2002-2003), 135-159.
- Borcoș, M., Kräutner, H. G., Udubașa, G., Săndulescu, M., Năstăseanu, S., Bițoianu, C. 1984, *Harta substanțelor minerale utile*², II, București.
- Borcoș, M., Kräutner, H. G., Udubașa, G., Săndulescu, M., Năstăseanu, S., Bițoianu, C. 1983, *Harta substanțelor minerale utile*², I, București.
- Boroffka, N. 2006, *Resursele minerale din România și stadiul actual al cercetărilor privind minieritul preistoric*, *Apulum* 43, 1, 71-94.
- Boroffka, N. 2002, *Observații asupra descoperirilor preistorice de chihlimbar din România*, *Apulum* 39, 146-168.
- Brana, V. 1958, *Zăcămintele metalifere ale subsolului românesc*, București.
- Bratu, O. 2009, *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII-VII a. Chr.*, București.
- Burtănescu, Fl. 2002, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut, cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București.
- Ceașu, M.-Șt. 1982, *Contribuții la istoricul exploatării sării la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea în Bucovina*, *Suceava* 9, 377-392.
- Chirica, V., Bodi, G. (eds.). 2010, *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, BAI 23, Iași.
- Chirica, V., Bodi, G. 2011, *Contribuții la crearea unui sistem informatic geografic pentru modelarea atlasului arheologic al spațiului carpato-nistrean. Stațiuni paleolitice între Carpații Orientali și Nistru*, BAI 24, Iași.
- Chirica, V., Borzic, I., Chetaru, N. 1996, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, Iași.
- Chițescu, L. 1976, *Depozitul de obiecte de podoabă, din epoca bronzului, de la Suceava*, *SCIVA* 27, 1, 103-107.
- Ciugudean, H. 1996, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București.
- Comșa, E. 1977, *Date despre uneltele de piatră șlefuită din epoca neolitică și din epoca bronzului, de pe teritoriul României*, *SCIV*, 23, 2, 245-262.
- Dergačev, V.A. 1997, *Metallischeske izdelija k probleme genezisa kul'tur rannego gal'stata karpato-danubio-nordpontijskogo regiona*, Chișinău.
- Dergačev, V.A. 2002, *Die äneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF 20, 9, Stuttgart.
- Dergačev, V.A. 2010, *Topory-kel'ty pozdnej bronzy Karpato-Podunavia*, Chișinău.
- Diacon, V. 1989, *Vechi așezări pe Suha bucovineană. Pagini monografice*, Iași.
- Dumitroaia, Gh. 2000, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț.

- Emetz, A., Piestrzyński, A., Zagnitko, V., Pryhodko, L., Gaweł, A. 2006, *Geology, mineralogy and origin of Zhyrychi native copper deposit (North-Western Ukraine)*, ASGP 76, 297-314.
- Florescu, A.C. 1964, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, ArhMold 2-3, 143-216.
- Florescu, A.C. 1990, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, CCDJ 9.
- Gassauer, R. 1933, *Briefe Gutters an Wickenhauser*, în von Nibio, A. (ed.), *Bukowiner Heimatblätter*, I, Heft 2-3.
- Gutter, J. von. 1882, *Notize*. 71, *MittZentKomm* VIII. Jahrgang, N.F., CXII.
- Gutter, J. von. 1885, *Notize*. 121, *MittZentKomm* XI. Jahrgang, N.F., CXVII.
- Hacquet, B. 1790, *Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*, web link: <http://www.literature.at/item?objid=1385>.
- Hacquet, B. 2002, *Haquets' Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen / Recentele călătorii fizico-politice ale lui Haquet în anii 1788 și 1789 prin Carpații Dacici și Sarmatici sau Carpații Nordici*, în *Bucovina în prima descriere fizico-politică. Călătorie prin Carpații Dacici (1788-1789)*. Erster Theil, Nürnberg 1790, ediție bilingvă îngrijită, cu introduceri, postfețe, note și comentarii de acad. Radu Grigorovici, prefață de D. Vatamaniuc, Rădăuți.
- Hansen, S. 1996-1998, *Migration und Kommunikation während der späten Bronzezeit. Die Depots als Quelle für ihren Nachweis*, *Dacia*, N.S. 40-42, 5-28.
- Hänsel, A. 2005, *Un depozit de bronzuri din ținutul Sucevei*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, II, Bistrița–Cluj-Napoca, 285-299.
- Iacobescu, M. 1993, *Din istoria Bucovinei. I (1774-1862). De la administrația militară la autonomia provincială*, București.
- Iețcu, I., Simionca, Gh., Strugariu, E., Rădășanu, V., Rădășanu, S., Bardan-Strugariu, A. 2009, *Cristale de Bucovina (la Salina Cacica–Pârteștii de Jos)*, Suceava.
- Ignat, M. 1969, *Din istoricul cercetărilor arheologice din județul Suceava*, StMat, *Istorie* I, 93-104.
- Ignat, M. 1978, *Necropola hallstattiană de la Volovăț-„Dealul Burlei”*, Suceava 5, 107-140.
- Ignat, M. 1981, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*, *Thraco-Dacia* 2, 133-146.
- Ignat, M. 1993, *Noi descoperiri de piese de bronz în zona Sucevei*, Suceava 20, 375-378.
- Ignat, M. 2000, *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Sucevei*, Suceava.

- Ignat, M. 2006, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII-V a.Ch.)*, Târgoviște.
- Ignat, M., Pătu, Gh. 1982, *Un nou topor de bronz descoperit la Cajoana*, Suceava 9, 493-495.
- Irimescu, G. 1981, *Din istoria mineritului în Bucovina*, Suceava 8, 265-277.
- Il'kiv, M. 2008, *Novij skarb bronzovih virobiv z Korovij na Bukovini*, ArheoStud, 26-35.
- Kacsó, C. 2011, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, I, Baia Mare.
- Kaindl, R.F. 1890, *Notize. 178*, MittZentKomm XVI. Jahrgang, N.F., 258.
- Kaindl, R.F. 1896, *Geschichte der Bukowina. Erster Abschnitt. Von den ältesten Zeiten bis zu den Anfängen des Fürstenthums Moldau (1342)*, Czernowitz.
- Kavruk, V. 2010, *Considerații privind schimbul cu sare în milenii VI-II î.Hr. în spațiul carpatio-dunărean*, Tyragetia, S.N. 4, 1, 7-34.
- Kavruk, V. 2011, *Olovo i sol' v Karpatskom Bassejne v Bronzovom veke*, RevArh, S.N. 7, 1-2, 5-46.
- Kleinwächter, F. 1899, *Bergbau und Hüttenwesen*, in *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina*, Wien, 502-514.
- Klochko, V. I., Manichev, V. I., Kvasnitsa, V. N., Kozak, S. I., Demchenko, L. V., Sokhatskiy, M. P. 2000, *Issues concerning Tripolye Metallurgy and the Virgin Copper of Volhynia*, BPS 9, 168-186.
- Kobal', I. V. 2000, *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF 20, 4, Stuttgart.
- Krušel'nic'ka, L. 1993, *Novi pam'jatki kulturi Gava-Goligradi*, in M. Bandriv'skji, I. Kobal', L. Krusel'nic'ka, I. Popoviči, P. Sulik, M. Filipčuk, S. Čopek (eds.), *Pam'jatki gal'stats'kogo periodu v mežiričči Visli, Dnistra i Prip'jati*, Naukova Dumka, Kijv, 56-122.
- Kuguteak, M., Tomenciuk, B. 2010, *Čiornogirs'ke sveatilice, în Karpati: liudina, etnos, civilizacia / The Carpathian: populace, ethnos, civilizations*, II, 96-114.
- László, A. 1983-1984, *Un grup hallstattian timpuriu în Podișul Sucevei*, CercIst 14-15, 65-84.
- László, A. 1994, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, București.
- László, A. 2010, *Zur Chronologie der späten Bronzezeit und der älteren Halstattperiode im nordöstlichen Karpatenraum. Die radiokarbon-datierung der Gáva-Holihrad Siedlung von Siret (Bukowina)*, Satu Mare. Studii și Comunicări 26, 1, 121-132.
- László, A. 1976, *Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen kulturen in der Moldau, Thraco-Dacia* 1, 89-98.
- László, A., Ignat, M., Mareș, I., Niculică, B. P. 2002, *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCAR. Campania 2001, 289-291.
- László, A., Ignat, M., Mareș, I., Niculică, B. P. 2003, *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCAR. Campania 2002, 293-295.

- László, A., Mareş, I., Niculică, B. P. 1999, *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCAR. Campania 1998, 107-108.
- László, A., Mareş, I., Niculică, B. P., Ignat, M. 2004, *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCAR. Campania 2003, 311-312.
- László, A., Mareş, I., Niculică, B. P., Ignat, M. 2005, *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCAR. Campania 2004, 348-350.
- Leviţki, O. 1994, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi, Bucureşti*.
- Leviţki, O., Sîrbu, G. 2010, *Date referitoare la prelucrarea bronzului în aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*, RevArh, S.N. 6, 1, 71-88.
- Lucău-Dănilă, F., Rusan, D. 2000, *Fundu Moldovei, o aşezare din ţinutul Câmpulungului bucovinean, Câmpulung Moldovenesc*.
- Macuj, V. M., Beliçenko, E. P., Efimenko, V. Ju. 2011, *Istoričeskoe prošloe jantarja Ukrain’j (ot pozdnego paleolita do srednevekov’ja, în „Ukrajns’kij burštinovij svit” - burštinovij šleah – istoria i sučiasnist’ / Ukrainian Amber World. Amber road-history and modernity, Tezi dopovidej Tre’oj mižnarodnoj konferencij, Rivne*.
- Maghiar, N., Olteanu, Şt. 1970, *Din istoria mineritului în România, Bucureşti*.
- Maleev, N. Ju. 1987, *Gal’statskie gorodišča v zapadnoj Podolii i Prikarpat’e, in Mežplemennye svjazi epochi bronzy na territorii Ukrainy, Kiev, 86-101*.
- Maleev, Ju. I. 1976, *Litejn’ie form’i s poselenia M’ijkovč’i v Podnestrov’e, in Eneolit i Bronzov’ij vek Ukrain’i, Kiiv, 232-240*.
- Mareş, I. 2002, *Mareş, Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României, Suceava*.
- Mareş, I., László, A., Niculică, B. P., Ignat, M. 2008, *La plastique zoomorphe et anthropomorfe de l’habitat hallstattien ancien de Siret (dép. de Suceava), SAA 13-14, 81-112*.
- Marian, S. Fl. 1895, *Tradiţii poporane române, Bucureşti*.
- Matveev, S. 2009, *Procesele etno-culturale din spaţiul carpato-nistean în secolele II-XIV. Istoriografia sovietică, Chişinău*.
- Macuj, V. M., Belicenko, O. P., Efimenko, V. Io. 2011, *Istoričine minule burštinu Ukrainij (vid pizn’ogo paleolitu do seredn’oviččia, în „Ukrajns’kij burštinovij svit” burštinovij šleah – istoria ta sučiasnist’, Zbirnik tez materialiv III Mijnarodnoj naukovopraktičnoj konferencij*.
- Miron, V. Gh., Ceauşu, M. Şt., Irimescu, G., Irimescu, S. 1983, *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente (1393-1849), Bucureşti*.
- Mozsolics, A. 1957, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung, ActaArchHung 8, 119-156*.
- Mozsolics, A. 1985, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest*.

- Mozsolics, A. 2000, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló*, PAS 17, Kiel.
- Much, M. 1889, *Kunsthistorischer Atlas*. Herausgegeben von der k. k. Centralcommission. I. Abtheilung. Sammlung von Abbildungen vorgeschichtlicher und frühgeschichtlicher Funde aus den Ländern der österreichisch-ungarischen Monarchie, mit 100 Tafeln, Wien.
- Mutihac, V., Ionesi, L. 1974, *Geologia României*, București.
- Nestor, I. 1933, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 11-181.
- Niculică, B. P. 2006, *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei*, teză de doctorat, Iași.
- Niculică, B. P. 2007, *Observations concernant le début de l'Âge du Bronze sur le territoire du département de Suceava*, Codrul Cosminului, S.N. 13, 13-47.
- Niculică, B. P. 2009, *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina*. Societatea arheologică română, Suceava.
- Niculică, B. P. 2010, *Karl Adolf Romstorfer, un pionnier de la recherche des dépôts de Bronzes de la Bucovine*, în Bolohan, N., Mățău, F., Tencariu, F. A. (eds.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Iași, 321-341.
- Niculică, B. P. 2011, *Două obiecte de bronz descoperite la sfârșitul secolului al XIX-lea la Șipeniț (nordul Bucovinei)*, SCIVA 62, 1-2, 107-128.
- Niculică, B. P. 2011a, *Așezarea de tip Gáva-Holihrad (grupul Grănicești), de la Vârvata – „Cetățuie”, județul Suceava*, Nauka i osvita: krok y majbutne, Cernăuți-Vijnița-Ceremuș, 388-398.
- Niculică, B. P. 2012, *O descoperire de bronzuri uitată: depozitul de la Prisăcăreni (nordul Bucovinei)*, sub tipar.
- Niculică, B. P. 2012a, *The bronze sword of Costâna (Todirești commune, Suceava county)*, în Marta, L. (ed.), *The Gáva culture in the Tisa Plain and Transylvania / Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenburgen*. Symposium Satu Mare 17-18 June / Juni 2011, Satu Mare. Studii și comunicări 28, 1, 237-253.
- Niculică, B. P., Budui, V. 2012. *The evaluation and spatial distribution of bronze deposits in Bucovina*, sub tipar.
- Niculică, B. P., Budui, V., Mareș, I. 2004, *Considerații privind unele topoare de piatră, din epoca bronzului, descoperite în Podișul Sucevei*, Suceava 29-30, 1, 267-315.
- Niculică, B. P., Cojocaru, I. 2003, *Quelques considérations sur deux haches en cuivre appartenant à l'Âge du Bronze, découvertes dans le nord de la Moldavie*, SAA 9, 141-154.
- Niculică, B. P., Ignătescu, S., Boghian, D. 1999, *Recunoașteri arheologice în Podișul Sucevei*, Codrul Cosminului, S.N. 5, 39-60.

- Olinescu, D. 1894, *Charta archeologica a Bucovinei*, BSGR 15, 1-2, 64-94.
- Olinescu, D. 2010, *Scrieri istorice. I*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Bogdan Petru Niculică, Suceava.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1998, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF 10, 4, Stuttgart.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1950, *Date noi asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova*, SCIV 1, 110-125.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1953, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova*, SCIV 4, 3-4, 443-486.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977, *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1978, *Die Sicheln in Rumänien, mit Corpus der Jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF 18, 1, München.
- Pivovarov, S., Il'kiv, M. 2007, *Novij skarb bronzovih virobiv z Kițmania*, PSSIAE 2, 7-15.
- Prelici, E. 1921, *Ceva despre subsolul bucovinean*, Calendarul „Glasul Bucovinei”, 133-140.
- Prelicz, V. 1886, *Geschichte der Stadt Sereth und ihre Alterthümer*, Sereth.
- Prelicz, V. 2011, *Geschichte der Stadt Sereth und ihre Alterthümer / Istoria orașului Siret și antichitățile sale*. Ediție bilingvă îngrijită și studiu introductiv de Bogdan Petru Niculică. Traducere de Ioana Rostoș, Iași.
- Procopciuc, V. I. 2003, *Sucevița. Sat al Obcinilor Bucovinei și gropniță a Moveștilor*, Rădăuți.
- Râșcanu, A. 1922, *Bucovina din punct de vedere industrial*, Cernăuți.
- Romstorfer, K. A. 1890, *Funde in der Bukowina*, MittZentKomm XVI. Jahrgang, N.F., 69–70.
- Romstorfer, K. A. 1893, *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”*, JBLM I, 45-71.
- Romstorfer, K. A. 1903, *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, MittZentKomm III. Folge, II. Band, 12, Dezember, 399–400.
- Romstorfer, K. A. 1904, *Funde in Burdey (Bukowina)*, MittZentKomm, III. Folge, III Band, nr. 1-3, Januar-März, 40-43.
- Roska, M. 1933, *Le dépôt de haches en cuivre de Baniabic, département de Turda-Arieș, Dacia* 3-4, 352-355.
- Rotea, M. 1993, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, Thraco-Dacica 14, 65-86.
- Schröckinger, J. Freih. v. 1875, *Ein neues fossiles Harz aus der Bukowina*, in *Verhandlungen der k.u.k. geologischen Reichsanstalt*, Wien.
- Smirnova, G. I. 1974, *Complexele de tip Gáva-Holihradý – o comunitate cultural-istorică*, SCIVA 25, 3, 359-380.

- Soroceanu, T. 1995, *Die Fundumstände bronzzeitlicher deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien I*, PAS 10, Berlin, 15-80.
- Soroceanu, T. 2008, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien, Bistrița–Cluj-Napoca*.
- Splény, G. von 1998, *General Splény's Beschreibung der Bukowina (1775) / Descrierea Bucovinei de General Splény (1775)*, Herausgegeben von Dr. Johann Polek, Custos der k. k. Universitäts-Bibliothek in Czernowitz, Czernowitz 1893, în *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice*, ediție bilingvă îngrijită, cu introduceri, postfețe, note și comentarii de acad. Radu Grigorovici, prefață de D. Vatamaniuc, București, 1998.
- Szombathy, J. 1899, *Vorgeschichte*, in *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina*, Wien, 49-56.
- Șandru, I. 1952, *Contribuții geografico-economice asupra exploatării slatinelor din Bucovina de Sud*, SCSI 3, 1-4, 407-424.
- Timoščiuk, B. O. 1984, *Černiveckaja oblastji*, în Vinokur, I., Gukal, A. F., Penjak, S. I., Timoščiuk, B. O. (eds.), *Dovidnik z arheologij Ukrainj. Hmel'nič'ka, Černiveč'ka, Zakarpats'ka oblasti*, Kiev, 109-171.
- Țârlea, Al. 2008, *The concept of „selective deposition”*, Peuce, S.N. 6, 63-132.
- Ursulescu, N. 1977, *Exploatarea sării din saramură în neoliticul timpuriu, în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava)*, SCIVA 28, 3, 307-317.
- Ursulescu, N. 1994, *Apariția înmormântărilor tumulare și a incinerăției la est de Carpați*, MemAntiq 19, 193-199.
- Ursulescu, N. 1996, *L'utilisation des sources salées dans le Néolithique de la Moldavie, Nature et culture* (ed. Marcel Otte), I, ERAUL 68, Liège, 489-497.
- Ursulescu, N. 1997, *Les commencements de l'utilisation du rite de l'incinération dans le monde proto-thrace du nord de la Moldavie*, TWCC I, 447-464.
- Ursulescu, N. 2002, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, ediția a II-a, Iași.
- Ursulescu, N., Popovici D. 1997, *Considérations historiques concernant les fortifications hallstattiennes anciennes à l'est des Carpates*, în Simion, G. (ed.), *Premier Âge du Fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International Septembre 1993*, Tulcea, 51-65.
- Vasilescu, Al. 1969, *Drumurile „tătărești” în lumina noilor descoperiri arheologice din județul Suceva*, StMat I, 43-65.
- Vojnarovskij, V. N, Smirnova, G. I. 1993, *Vojnarovskij, Smirnova, Novye nahodki drevnih bronz v okrestnocteah s. Voloka na Bukovine*, RossArh 4, 183-190.
- Vulpe, Al. 1970, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF 9, 2, München.

- Zanoci, A. 2011, *Tipologia și evoluția construcțiilor defensive din spațiul est-carpatic în secolele XII/XI-III a. Chr.*, Tyragetia S.N. 5, 1, 117-152.
- Zanoci, A., Banaru V. 2010, *Die Frühhallstattzeitlichen Befestigungsanlagen im ostkarpatischen Raum*, în Bolohan. N., Mățău. Fl., Tencariu. F. A. (eds.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Iași, 403-441.

Ex Oriente: un depozit „răsăritean” de bronzuri de lângă satul Brănești, raionul Orhei, Republica Moldova

Stanislav Țerna*, Denis Topal*

Abstract: In this article we publish a newly discovered hoard of bronze items from the territory of Moldova, accidentally found in the outskirts of the Brănești village (Orhei County). This hoard is of special interest, because it contains some types of items which until now were not known on the territories west from Nistru River. Also, a remarkable feature is the structure of the hoard which could point towards the votive character of its deposition.

Rezumat: Prezentul articol introduce în circuitul științific un depozit de piese din bronz, descoperit recent în împrejurimile satului Brănești (raionul Orhei, Republica Moldova). Depozitul prezintă un interes deosebit, deoarece include mai multe tipuri de piese, până acum necunoscute la vest de Nistru. Remarcabilă este și structura acestuia, fapt care ar putea indica un posibil caracter votiv al teaurizării acestuia.

Key words: Republic of Moldova, bronze hoard, Brănești, Sabatinovka culture, votive deposition.

Cuvinte cheie: Republica Moldova, depozit de obiecte din bronz, Brănești, cultura Sabatinovka, depunere votivă

Introducere

În spațiul pruto-nistrean sunt cunoscute numeroase obiecte din metal (mai ales din bronz), care pot fi datate îndeosebi în epoca bronzului și perioada timpurie a epocii fierului. Dese ori aceste piese apar sub forma unor depozite, descoperite de cele mai multe ori fortuit. Numai pe parcursul ultimului deceniu, numărul obiectelor din bronz găsite pe teritoriul Republicii Moldova s-a mărit considerabil, inclusiv și „datorită” activității intense a colecționarilor particulari și așa-numiților „căutători de comori”. Periodic, unele – din păcate, doar unele – depozite și piese izolate sunt cunoscute de arheologi și sunt introduse în circuitul științific¹.

* Școala Antropologică Superioară, Chișinău, str. Zimbrului, nr. 10a, MD-2024, Republica Moldova; e-mail: ternastas@mail.ru; denis.topal@gmail.com

¹ Gončarova 2001-2002; Ușurelu, Nicic 2003; Dergačev 2012a; Dergačev 2012b; Dergačev 2010c; Sava 2011; Țerna, Topal (în curs de apariție).

Acest articol are ca scop publicarea unui nou depozit de bronzuri descoperit întâmplător pe teritoriul interfluviului pruto-nistrean. Încă de la început trebuie să precizăm că depozitul s-a aflat un interval de timp foarte scurt la dispoziția noastră. Din acest motiv, am reușit doar să realizăm mai multe fotografii de calitate ale pieselor (în baza cărora, ulterior, s-au executat desenele), să efectuăm măsurătorile necesare și să le descriem; lipsa timpului, însă, ne-a împiedicat să cântărim obiectele din componența depozitului.

Depozitul de la Brănești

Depozitul a fost descoperit în toamna anului 2012, în pădurea dintre satele Brănești și Trebujeni (raionul Orhei, Republica Moldova). Nu cunoaștem alte date privind locul descoperirii (localizarea exactă, adâncimea la care se aflau piesele etc.). Din puținele informații verbale pe care le-am obținut de la persoana care a găsit depozitul, se pare că acesta nu se afla în arealul unui sit arheologic (cel puțin, descoperitorul era sigur de lipsa altor materiale arheologice, precum ceramică sau oase, în locul „excavării” complexului).

Depunerea era compusă din nouă obiecte din bronz: șase vârfuri de lance, două dălți cu tub de înmănușare și un celt cu două urechiușe.

Descrierea pieselor:

Celt

1. Celt cu două urechiușe, laturile drepte, puțin lărgite spre vârful lamei; marginea tubului este îngroșată (Fig. 1/5; 2/5). Piesa prezintă patină nobilă. Lama este forjată, dar nu este ascuțită. În secțiune, celtul este oval, rotunjit. Pe suprafață se observă zgârieturi subțiri de diferite lungimi. A fost turnat în tipar bivalv. Dimensiuni: lungimea – 8,2 cm, lățimea bazei – 5,0 cm, lățimea lamei – 4,2 cm, grosimea bazei – 3,9 cm, grosimea lamei – 0,6 cm. Adâncimea tubului de înmănușare – 5,7 cm.

Vârfuri de lance

1. Vârf de lance foliform (Fig. 1/4; 2/4), cu manșonul relativ scurt și orificii pe lamă. Pe lamă sunt prezente nervuri destul de groase, care trec atât pe axul central al acesteia, cât și în jurul orificiilor. Piesa, turnată în tipar bivalv, este parțial oxidată și prezintă patină. Orificiile de pe lamă nu au fost curățite după turnare. Lama, corodată, nu este ascuțită. Pe baza tubului sunt prezente două orificii înguste, amplasate simetric. Marginea tubului de înmănușare este forjată. Dimensiuni: lungimea – 14,8 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,5 cm, lățimea maximă – 6,2 cm, adâncimea tubului – 4,9 cm.

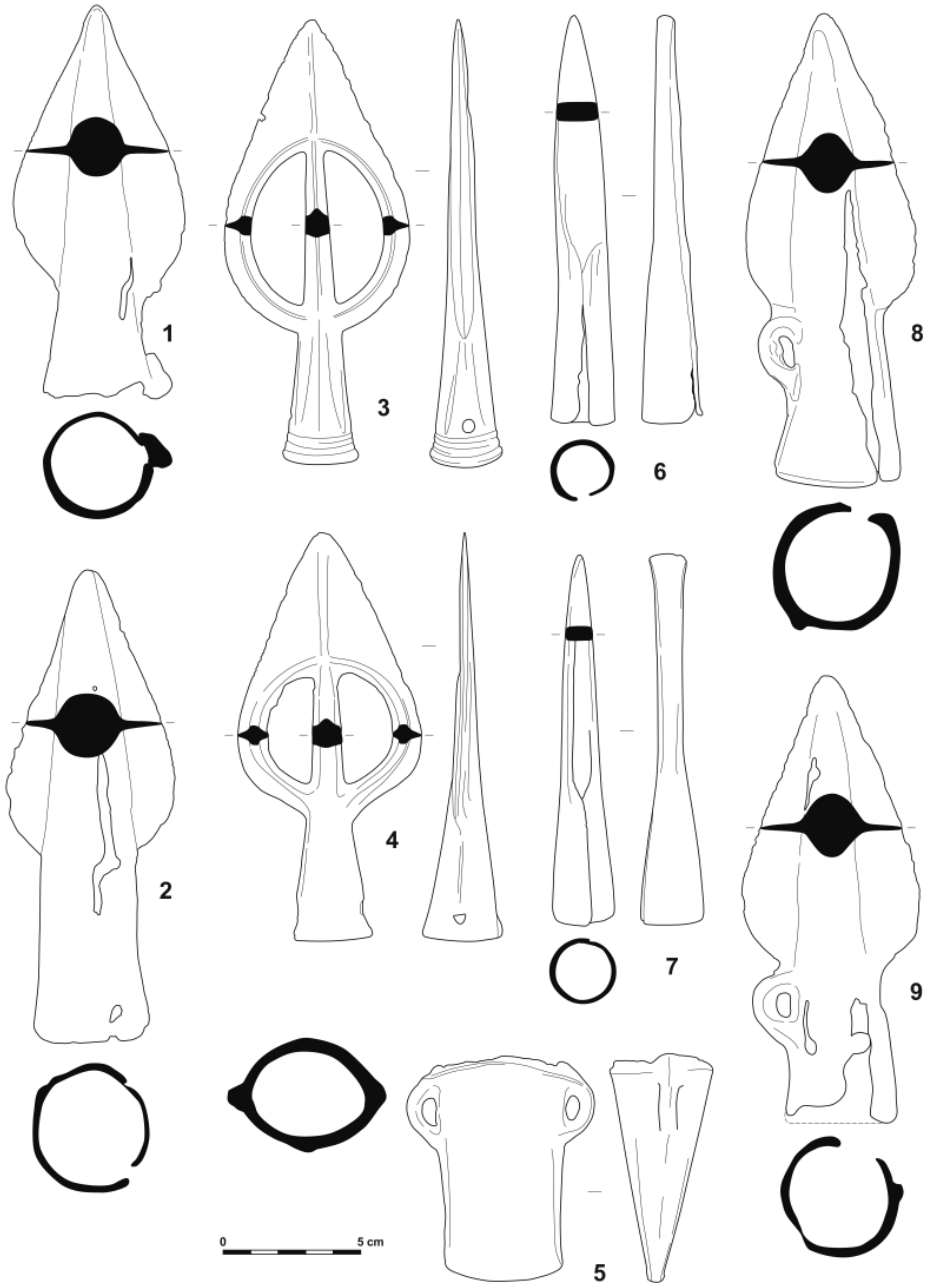

Fig. 1. 1-9. Depozitul de la Brănești. Desenele pieselor / 1-9. The hoard from Brănești. Drawings.

Fig. 2. 1-9. Depozitul de la Brănești. Fotografii / 1-9. *The hoard from Brănești. Photographs.*

2. Vârf de lance foliform (Fig. 1/3; 2/3) cu manșonul relativ scurt și orificii pe lamă. Tubul este decorat cu triunghiuri înalte, alungite, în relief pe întreaga lungime și nervuri inelare orizontale la bază. Pe lamă se pot observa nervuri destul de groase, care trec atât pe axul central, cât și în jurul orificiilor. Piesa, turnată în tipar bivalv, este parțial oxidată și prezintă patină. Lama corodată nu era ascuțită. La baza tubului, mai sus de nervurile inelare, sunt prezente două orificii înguste, dispuse simetric. Marginea tubului este forjată. Dimensiuni: lungimea – 16,4 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,7 cm, lățimea maximă – 6,8 cm, adâncimea tubului – 8,9 cm.
3. Vârf de lance foliform (Fig. 1/1; 2/1), cu manșonul relativ scurt, evidențiat. Piesa, turnată în tipar bivalv, este oxidată și prezintă patină. Lama, parțial corodată, nu era ascuțită. Sunt prezente urmele unui defect tehnologic de forma unor orificii neregulate, destul de mari. La baza tubului, pe o parte, a rămas necurățat ciotul de turnare. Dimensiuni: lungimea – 14,0 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,0 cm, lățimea maximă – 6,0 cm, adâncimea tubului – 12,4 cm.
4. Vârf de lance foliform (Fig. 1/2; 2/2), cu manșonul relativ scurt, evidențiat. Piesa este parțial oxidată, are patină nobilă și a fost turnată în tipar bivalv. Lama, parțial corodată, nu era ascuțită. Pe suprafața sa se puteau observa urme de defect tehnologic în forma unor orificii neregulate, destul de mari. Dimensiuni: înălțimea – 17,2 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,7 cm, lățimea maximă – 6,1 cm, adâncimea tubului – 12,8 cm.
5. Vârf de lance foliform (Fig. 1/8; 2/8), cu o urechiușă laterală și manșonul relativ scurt, bine evidențiat. Piesa a fost turnată în tipar bivalv, este parțial oxidată și prezintă patină. Lama, parțial corodată, nu este ascuțită. Pe suprafața sa sunt prezente urme de defect tehnologic în forma unor crăpături, un orificiu neregulat, destul de mare și mai multe cioturi de turnare neîndepărtate pe urechiușă și în jurul ei. Dimensiuni: înălțimea – 17,2 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,5 cm, lățimea maximă – 6,2 cm, adâncimea tubului – 15,2 cm.
6. Vârf de lance foliform (Fig. 1/9; 2/9), cu o urechiușă laterală și manșonul relativ scurt, bine evidențiat. Piesa este parțial oxidată și patinată, turnată în tipar bilateral. Lama, parțial corodată, nu este ascuțită. Sunt prezente urme de defect tehnologic în forma unor crăpături, mai multor orificii neregulate, destul de mari, și a unor cioturi de turnare pe urechiușă și în jurul ei. Dimensiuni: înălțimea – 16,3 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,1 cm, lățimea maximă – 6,5 cm, adâncimea tubului – 14,8 cm.

Dălți

1. Daltă cu tubul de înmănușare (Fig. 1/6; 2/6) forjat, răsucit și cu lama îngustă, puțin lărgită spre vârf. Marginile răsucite ale tubului sunt aduse una spre cealaltă în

partea superioară și se desfac spre bază. Piesa este bine conservată, pe alocuri este prezentă patina. Dimensiuni: înălțimea – 14,9 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,3 cm, lățimea lamei la vârf – 0,3 cm, adâncimea tubului – 8,2 cm.

2. Daltă cu tubul de înmănușare (fig. 1/7; 2/7) forjat, răsucit și cu lama îngustă, puțin lărgită spre vârf. Marginile răsucite ale tubului sunt bine aduse una spre cealaltă, fiind adițional forjate acolo unde se unesc. Piesa este bine păstrată, pe alocuri este prezentă patina. Dimensiuni: înălțimea – 13,5 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,2 cm, lățimea lamei la vârf – 1,3 cm, adâncimea tubului – 7,7 cm.

Despre analogiile pieselor din depozit

Piese din componența depozitului aparțin unor tipuri diferite de obiecte din metal, care pot fi datate în perioada târzie a epocii bronzului, fiind răspândite în spațiul est și sud-est european.

Celtul cu două urechiușe aparține tipului Lobojkovka-Kabakovo (sau tipului II.1, variantei II.1.1 după E. Ușurelu)². Obiecte similare din punct de vedere tipologic provin atât din depozite, cât și din descoperiri separate de pe teritoriul spațiului nord-Pontic (Fig. 3). Astfel, celturi de acest tip sunt cunoscute în componența depozitelor de la Lobojkovka și Kabakovo, de pe malul stâng al Niprului³. Descoperiri separate au fost semnalate, din context incert, lângă satul Repievka (reg. Voronej, Rusia)⁴, precum și dintr-o locație incertă de pe teritoriul fostelor gubernii Kiev și Podolsk⁵. Sunt cunoscute și mai multe tipare pentru celturi similare, care provin de pe așezarea de tip Sabatinovka de lângă localitatea Cremenciug (reg. Nikolaev, Ucraina); din așezarea de tip Sabatinovka de lângă satul Kapulovka (reg. Dnepropetrovsk, Ucraina); sau din colecțiile muzeului Volgograd, Rusia⁶. Tipologic, celturile de tip Lobojkovka par să fie o variantă cu două urechiușe a celturilor cu o urechiușă de tip Derbeden⁷. Aceste celturi au fost primele, care sunt răspândite în stepa și silvostepa Europei de est⁸.

Vârfurile de lance cu două orificii semiovale pe lamă își găsesc și ele analogii în spațiul nord-pontic (Fig. 3), prezentând o oarecare diversitate în forma și dimensiunile penei, a orificiilor, grosimea nervurilor și motivelor ornamentale. În literatura de specialitate, asemenea vârfuri de lance sunt cunoscute sub diferite denumiri –

² Leskov 1981, 33, Taf. 1/C11, Taf. 2/1,2; Ușurelu 2010c, 24, fig. 1.

³ Leskov 1981.

⁴ Priahin, Siniuk, Matveev 1981.

⁵ Ușurelu 2010a, fig. 1/8.

⁶ Bočkarev, Leskov 1980; Ușurelu 2010a, harta 1.

⁷ Bočkarev 2010, 121; Ușurelu 2010a, 58.

⁸ Bočkarev 2010, 122.

„Lanzenspitzen mit durchbrochenem Blatt”⁹, „vârfuri de tip Zlatopol”¹⁰ sau „vârfuri de tip Keleberda”¹¹. Piese de acest tip provin din depozitele de la Loboikovka, lângă Nipru¹² și Karmanovo, din zona râului Kama¹³. Descoperiri izolate provin din împrejurimile satului Keleberda (reg. Kiev)¹⁴, dintr-o locație necunoscută de pe teritoriul Crimeei¹⁵, de lângă satul Leopold (reg. Kiev)¹⁶, localitatea Laski (Mariupol)¹⁷, dintr-o așezare a „bronzului târziu” de lângă Gogolev (reg. Kiev)¹⁸, de la Soldatovo (reg. Poltava)¹⁹ și dintr-un punct necunoscut de lângă Mariupol²⁰. La acestea mai adăugăm și o piesă recent semnalată lângă Brest (Belarus)²¹. Tipare pentru turnarea vârfurilor de lance cu orificii semiovale au fost descoperite într-un atelier cercetat în așezarea de la Zlatopol (reg. Zaporojie)²², în împrejurimile satului Ivankoviči, lângă Kiev²³ și în așezarea „Dikij Sad” din Nikolaev²⁴.

Vârfuri de lance foliforme cu manșonul relativ scurt, evidențiat, cu urechiușă laterală sau fără, sunt răspândite în Europa de est începând cu epoca bronzului mijlociu și circulă până în perioada timpurie a epocii fierului²⁵. Nu vom insista aici asupra analogiilor pentru vârfurile de lance fără urechiușă, care sunt destul de numeroase. Cât despre vârfurile cu o urechiușă din depozitul de la Brănești, acestea sunt tipologic similare cu vârfurile turnate în tiparele descoperite la Golovurov (reg. Kiev) sau cu piesele de la Kvetun (reg. Breansk, Rusia) și din colecția Muzeului de Istorie din Kiev²⁶. Toate aceste descoperiri sunt atribuite de către V. Kločko tipului Golovurov²⁷.

⁹ Leskov 1981, 46.

¹⁰ Kločko 2006, 194.

¹¹ Dergačev 2011, 235.

¹² Leskov 1981.

¹³ Dergačev 2011, fig. 149/5.

¹⁴ Kločko 2006, fig. 88/8.

¹⁵ Kločko 2006, fig. 88/9.

¹⁶ Kločko 2006, fig. 87/20

¹⁷ Krivcova-Grakova 1955, fig. 34/32.

¹⁸ Kločko 2006, fig. 88/10; după opinia lui V. Kločko (2006: 194), piesele din Gogolev și Soldatovo ar putea fi atribuite unei tradiții „post-Zlatopol”.

¹⁹ Kločko 2006, fig. 88/13.

²⁰ Krivcova-Grakova 1955, fig. 34/31.

²¹ Krival’cevič 2012.

²² Bočkarev, Leskov 1980, nr. 105.

²³ Bočkarev, Leskov 1980, nr. 118.

²⁴ Gorbenko 2008, fig. 1/25; tiparul era utilizat pentru executarea unor piese similare cu vârfurile din Gogolev și Soldatovo, pe care V. Kločko le considera a fi „post-Zlatopol” (vezi nota 18).

²⁵ Rumiancev 1974; Kločko 2006; Bočkarev 2010.

²⁶ Kločko 2006, fig. 88/1-4.

²⁷ Kločko 2006, 193.

Dălțiile cu tubul de înmănușare răsucit de tip „Lobojkovo” sunt cunoscute din depozitul eponim, precum și de lângă localitatea Suvid (reg. Černigov)²⁸. În acest caz, este remarcabilă executarea tubului dintr-o foaie forjată și răsucită, spre deosebire de tuburile turnate integral, caracteristice pentru dălțiile din bronzul târziu din nord-vestul Mării Negre²⁹.

Astfel, toate analogiile pe care le cunoaștem pentru piesele din depozitul de la Brănești provin din spațiile de la est de Nistru, concentrându-se în zona Niprului, iar descoperiri singulare au fost semnalate în Crimeea, Azov și mai departe spre est, pe teritoriul Rusiei. Prin urmare, depozitul de la Brănești este cel mai vestic (și primul pe teritoriul Republicii Moldova) complex care include tipurile de piese descrise mai sus.

Despre atribuirea cultural-cronologică a pieselor

Parametrii morfologici, stilistici și tipologici ai pieselor din depozitul de la Brănești își găsesc paralele directe în descoperirile metalice din componența așa-numitului grup metalurgic „Lobojkovka-Golovurov”, evidențiat de E.N. Černych ca făcând parte din „zona de prelucrare a metalelor Derbeden-Lobojkovka”³⁰, format sub influența impulsului nord-estic venit din regiunea Volga-Kama (de acolo provin cele mai estice analogii celtului cu două urechișe și ale vârfurilor de lance cu orificii din depozitul nostru). Conform opiniei lui V. Bočkarev, focarul Lobojkovka era cel mai strâns legat de cultura Sabatinovka timpurie, spre deosebire de I. Šarafutdinova care considera că depozitul de la Lobojkovka aparținea mai degrabă orizontului „Vovnijsk”, care ar fi reprezentat etapa pre-Sabatinovka pe cursul de mijloc al Niprului³¹.

Unii cercetători atribuie vestigiile de tip Lobojkovka-Golovurov culturii Srubnaja (vezi analiza critică a acestor opinii în lucrarea lui E. Ușurelu³²), în particular culturii Srubnaja, de tip Berejnov-Maiovskaja³³. În acest context, descoperirea unui depozit de piese tipic Lobojkovka pe teritoriul Republicii Moldova, în periferia de vest a arealului Sabatinovka³⁴, ar putea reprezenta încă un argument în favoarea datării pieselor de tip Lobojkovka în perioada timpurie a culturii Sabatinovka.

²⁸ Kločko 2006, fig. 90/5-8.

²⁹ Bălan 2009; Ușurelu 2010b.

³⁰ Bočkarev 2010, 50.

³¹ Šarafutdinova 1982, 142.

³² Ușurelu 2010c.

³³ Kločko 2006, 192.

³⁴ Dergačev 1986.

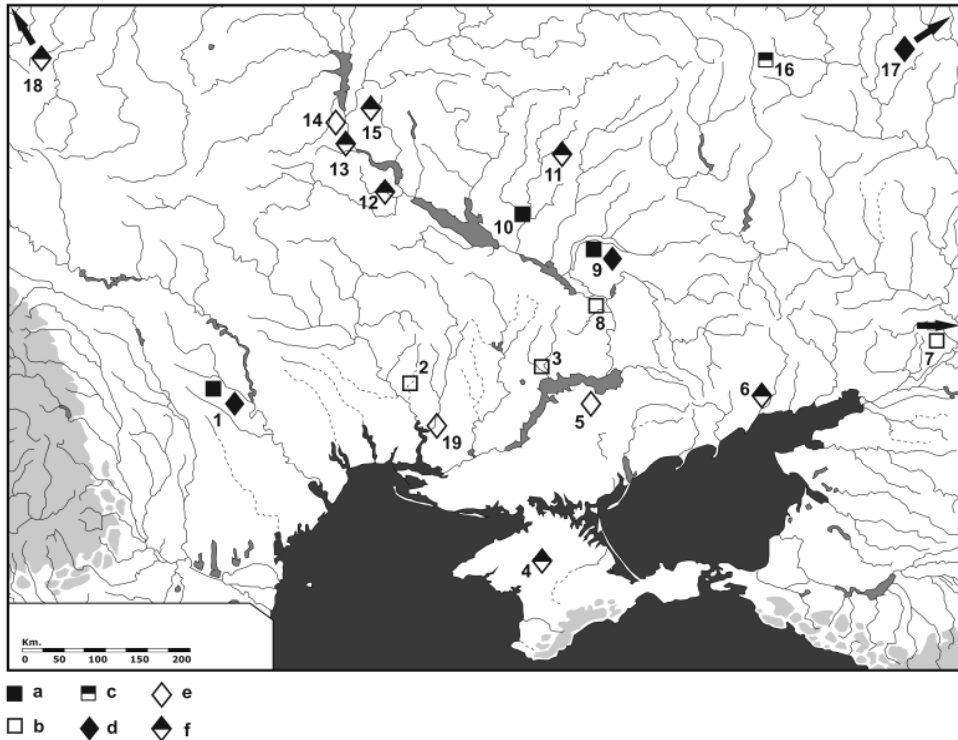

Fig. 3. Distribuția tipurilor de piese din tezaurul de la Brănești în spațiul nord pontic. a-c – celțuri (a. depozite, b. forme pentru turnat, c. descoperiri izolate). d-f – lănci de tipul Keliberda și „post-Zlatopol” (d. depozite, e. forme pentru turnat, f. descoperiri izolate) / Distribution of some items type from the Brănești hoard in the Northern Pontic area. a-c – socketed axes (a. hoards, b. casting moulds, c. single finds); d-f – spears of Keliberda and „post-Zlatopol” types (d. hoards, e. casting moulds, f. single finds). 1 – Brănești; 2 – Kremenčug; 3 – Kapulovka; 4 – Crimeea; 5 – Zlatopol; 6 – Laski; 7 – muzeul Volgograd; 8 – regiunea Dnepropetrovsk; 9 – Loboikovka; 10 – Kabakovo; 11 – Soldatovo; 12 – Keliberda; 13 – Leopold; 14 – Ivankoviči; 15 – Gogolev; 16 – Repievka; 17 – Karmanovo; 18 – Brest; 19 – Nikolaev „Dikij Sad” (după / after Bočkarev, Leskov 1980; Dergačev 2011; Gorbenko 2008; Kločko 2006; Krival’cevič 2012; Leskov 1981; Šarafutdinova 1982; Ușurelu 2010).

Din punct de vedere cronologic, piesele de tip Lobojkovka-Golovurov pot fi datate „aproximativ la mijlocul mil. II î.e.n.”³⁵ sau, conform unor studii recente, în sec. XVI-XV a.Chr.³⁶ În sistemul cronologic relativ general-european, aceste estimări ar corespunde etapelor Bz B₂-C₁ (după Reinecke și Müller-Karpe) sau MD III (după Hänsel)³⁷.

Încheiere

În concluzie, putem sublinia că depozitul de la Brănești poate fi considerat una dintre cele mai interesante descoperiri din perioada bronzului târziu din spațiul pruto-nistrean. Așa cum am arătat în cele de mai sus, unele tipuri de piese apar în premieră pe acest teritoriu, interesante fiind însă și alte particularități distinctive ale acestora. În primul rând, toate tipurile de obiecte (în afară de celt) sunt reprezentate prin perechi – trei tipuri de lănci și un tip de daltă. În al doilea rând, toate vârfulurile de lănci poartă urmele unui defect tehnologic, suprafața este oxidată și prezintă patină, iar cioturile de turnare nu au fost îndepărtate. În al treilea rând, se pare că piesele din componența depozitului nu au fost utilizate (poate, cu excepția dălților) – celtul nu este ascuțit, iar calitatea proastă de executare a vârfulurilor de lance făcea imposibilă utilizarea lor ca arme. Este posibil ca menirea pieselor din complexul de la Brănești să nu fi fost una exclusiv utilitară³⁸.

Structura depozitului, lipsa unor urme de utilizare pe suprafața obiectelor sau prezența unor defecte tehnologice care făceau imposibilă funcționarea eficientă a pieselor ar putea indica un caracter votiv al acestei tezaurizări. Prezența unor obiecte de tip Lobojkovka atât de departe spre vest poate reflecta și realizarea unei anumite ofrande pe un nou teritoriu (este perioada timpurie a culturii Sabatinovka, când, după opinia unor cercetători³⁹, triburile respective abia începeau explorarea interfluviului pruto-nistrean). În același timp nu putem oare presupune că prezența acestui complex este rezultatul contactelor dintre diferite comunități? În orice caz, pare puțin probabil că la baza depunerii acestor piese în pamânt puteau sta unele raționamente utilitare, „profane”.

³⁵ Bočkarev 2010, 50.

³⁶ Ușurelu 2010c.

³⁷ Sincronisme argumentate în: Ușurelu 2010c.

³⁸ Despre aspectele neutilitare în semnificația depozitelor din bronzul târziu vezi, spre exemplu, Țârlea 2008, Hansen 2005, Hansen 2010, Rezi 2011 cu vasta bibliografie ulterioară.

³⁹ Vezi, spre exemplu, Dergačev 1986.

Bibliografie

- Bălan, G. 2009, *Cronologia și tipologia dălților de bronz cu toc de înmănușare din România*, Apulum 46, 1-40.
- Bočkarev, V.S. 2010, *Kul'turogenez i drevnee metalloproduktstvo Vostočnoj Evropy*, Sankt Petersburg.
- Bočkarev, V., Leskov, A. 1980, *Jung- und spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, PBF 19, 1, München.
- Dergačev, V.A. 1986, *Moldavija i sosednie territorii v epohu bronzы*, Chișinău.
- Dergačev, V.A. 2011, *Topory-kel'ty pozdnej bronzы Karpato-Podunav'ja*, II, Chișinău.
- Dergačev, V.A. 2012a, *Novye komplekсы i ediničnye nahodki metalličeskikh predmetov pozdnej bronzы – rannego gal'statta na territorii Respubliki Moldova*, RevArh, S.N. 8, 1-2, 161-181.
- Dergačev, V.A. 2012b, *Klad pozdnej bronzы iz sela Bahu v Respublike Moldova*, RevArh, S.N. 8, 1-2, 154-160.
- Dergačev, V.A. 2010c, *Novye metalličeskie predmety pozdnej bronzы – rannego gal'statta s territorii Moldovy*, RevArh, S.N. 6, 2, 120-129.
- Gončarova Ju.V. 2001-2002, *Dva novyh klada bronzovogo veka iz častnyh kollekcij g. Kišineva*, Stratum 2, 582-586.
- Gorbenko, K.V. 2008, *Arheologični doslidjennia stepovogo gorodiša dobi finalnoj bronzы „Dikij Sad”*, Kratkie soobšenija Odesskogo arheologičeskogo obščestva, 85-90.
- Hansen S. 2005, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis*, în Horejs B., Jung R., Kaiser E., Teržan B. (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, UPA 121, Bonn, 211-230.
- Hansen S. 2010, *Der Hort von Nebra: seine Ausstattung*, în Meller H., Bertemes F., *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005*, Halle, 77-90.
- Kločko V.I. 2006, *Ozbroennja ta vojskova sprava davniogo naseleennja Ukraini (5000-900 rr. do R.H.)*, Kiev.
- Krival'cevič N.N. 2012, *Bronzovyj proreznoj nakonečnik kop'ja iz Belorusskogo Pobuzhja*, Doneckij Arheologičeskij Zbirnik 16, 152-157.
- Krivcova-Grakova O. 1955, *Stepnoe Povol'je i Pričernomor'e v epohu pozdnej bronzы*, MIA 46, Moscova.
- Leskov A. 1981, *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet I (Depots mit einheimischen Formen)*, PBF 20, 5, München.
- Priahin A.D., Siniuk A.T., Matveev Ju.P. 1981, *Tereškovskij klad epohi pozdnej bronzы v Podon'e*, SovArh 3, 281-285.

- Rezi B. 2011, *Voluntary Destruction and Fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania*, în Berecki S., Németh R., Rezi B. (ed.) *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8-10 October 2010*, Târgu Mureș, 303-334.
- Rumiancev A.N. 1974, *Nekotorye voprosy razvitija nakonečnikov kopij epohi bronzы v Severnom Pričernomor'e*, *SovArh* 1, 12-23.
- Sava E. 2011, *Neue Gussformenfundes der späten Bronzezeit aus dem Gebiet zwischen Prut und Dnestr*, în Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (Hrsg.) *Der Schwarzeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000 – 500 v. Chr.). Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Chișinău/Moldavien (4. - 8. Oktober 2010)*, PAS 27, Rahden/Westf., 178-187.
- Șarafutdinova, I.N. 1982, *Stepnoe Podneprov'e v epohu pozdnej bronzы*, Kiev.
- Țârlea, A. 2008, *The concept of „selective deposition”*, *Peuce*, SN 6, 63-132.
- Țerna, S., Topal, D (în curs de apariție), *Dva novyh klada i ediničnye nahodki metalličeskih izdelij epohi bronzы – rannego gal'statta s territorii Respubliki Moldova, Tyragetia*, SN 7.
- Ușurelu E. 2010a, *Genezis i evoliucija dvuuškovyh toporov-kel'tov Vostočnoj Evropy epohi pozdnej bronzы*, *RevArh*, SN 5, 1, 22-67.
- Ușurelu E., 2010b, *Apariția și evoluția dălților cu toc de înmănușare longitudinal în epoca bronzului din Europa de Est*, *RevArh*, SN 6, 2, 5-23.
- Ușurelu E. 2010c, *Cronologia complexelor ce țin de prelucrarea metalelor în perioada târzie a epocii bronzului din spațiul Carpato-Dunăreano-Nord-Pontic*, *RevArh*, SN 6, 1, 24-70.
- Ușurelu E., Nicic A. 2003, *Noi piese metalice din perioada bronzului târziu descoperite pe teritoriul Republicii Moldova*, în Sava E. (red.), *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 164-170.

Visible workshops for invisible commodities. Leatherworking in the Late Bronze Age Noua culture's ‚ashmounds’¹

Laura Dietrich*

Abstract: *The present article explores the possibilities of reconstructing social behaviour through a detailed analysis of the so-called 'ashmounds' of the Late Bronze Age in Eastern Europe, starting from the settlement of the Noua culture from Rotbav, Southeastern Transylvania. ‚Ashmounds' are round heaps formed of greyish sediments and are distributed mostly in the Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural complex. Until recently they were believed to represent the remains of houses or burned waste. New evidence shows that the ‚ashmounds' are not randomly formed mounds of waste, but special, collectively used places at the boundaries of settlements; they are not piled on the walking level, but in intentionally dug basins. Chemical analyses prove the sediment to be constituted not of ash, but of a mixture of earth, lime and burned lime. Burnt lime is ethnographically known to have been used for departing hair from hides. Tools for the scraping of hides, needles, awls and a considerable amount of animal bones give further prove to an intense production of leather. Concentrations of drinking vessels and cooking utensils prove that the ‚ashmounds' may also have played a role in feasting.*

By using one of these activity zones, it was slowly filled and marked at the end of its use-life through depositions of bronze objects or animal skulls. Furthermore the present article introduces a new workmanship in the Late Bronze Age in Eastern Europe of less visible commodities.

Rezumat: *Studiul de față explorează posibilitățile de a reconstitui comportamentul social printr-o analiză detaliată a așa-numitelor „cenușare” din epoca bronzului târziu din Europa de Est, având ca punct de plecare așezarea culturii Noua de la Rotbav, din Transilvania de sud-est. „Cenușarele” sunt movile de formă aproximativ rotundă, constituite dintr-un sediment cenușiu și sunt răspândite în principal în aria complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Până recent s-a crezut că ele reprezintă ruine ale unor locuințe sau grămezi arse de gunoi. Noi indicii arată că cenușarele nu sunt grămezi de gunoi formate accidental, ci reprezintă locuri de activitate colectivă aflate la marginea spațiului locuit din așezări. Acestea nu sunt formate pe nivelul de călcare, ci în bazine săpate intenționat.*

¹ The present article is in large parts a translation of the article „Aschehügel“ der Noua-Kultur als Plätze von Arbeit und Fest, in: Berecki, S., Németh, B., Rezi, B. (coord.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș, 8-10 October 2010, Târgu Mureș, 131-142.*

* German Archaeological Institute, Orient-Department, Podbielskiallee 69-71, 14195, Berlin; e-mail: laura.dietrich@dainst.de

Analizele chimice arată că sedimentul nu e format din cenușă, ci dintr-o mixtură de pământ, calcar și calcar ars. Calcarul ars, în combinație cu apa, e folosit tradițional în procesul prelucrării pieilor. Unele pentru prelucrarea pieilor, ca de exemplu omoplații crestați pentru îndepărtarea părului sau ace și împungătoare, precum și o cantitate impresionantă de oase de animal provenite din cenușar oferă indicii unei intense activități în domeniul pielăriei. Concentrații ale anumitor categorii de ceramică fină, ca vasele-kantharoi, precum și a unor ustensile tipice folosite în procesul de gătit indică și o altă dimensiune a cenușarelor, acestea jucând probabil și un rol de locuri de sărbătoare comunală. Zonele acestea special demarcate se umpleau probabil lent și erau „marcate” la sfârșitul ciclului lor de existență prin depuneri de bronzuri sau cranii de animale. Studiul de față aduce noi date despre procesul manufacturării unor produse mai puțin vizibile arheologic din epoca bronzului târziu din Europa de est.

Key words: ‚Ashmounds’, Noua Culture, Rotbav, settlement, leather, hideworking, feasts.

Cuvinte cheie: cenușare, cultura Noua, Rotbav, așezare, piele, pielărie, sărbători colective.

‚Ashmounds’ – an unusual site feature

One of the most characteristic phenomena related to the Late Bronze Age Noua Culture are the ‚ashmounds’ or ‚zolniki’. They are usually described as light to dark-greyish, round or oval, considerably flattened mounds of ash. They can easily be spotted on the modern surface, as well in the terrain as on aerial photographs. Their diameter varies between 15 and 45 m, bigger mounds are rare². Before the most important theories regarding their functions can be discussed, some peculiarities of their inner structure have to be stressed. Eugen Sava³ has summarized the main characteristics as follows: ‚ashmounds’ are usually formed of layers 0,60-0,80 m in thickness, sometimes features like pits, ovens, or houses are found inside (as well as besides) them. The material culture is conspicuously unitary; no secondary effects of fire are visible. All inventories of ‚ashmounds’ published so far consist of a large amount of pottery and animal bones, human remains are attested more rarely in the form of dispersed bones or complete skeletons; in addition clay and bone objects appear as well as, more seldom, bronze artefacts⁴. It has been stated empirically that the quantity of finds is much higher than in areas outside the mounds.

A complete map of the ‚ashmounds’ is missing so far, but Sava⁵ states that they are a feature of the majority of Noua sites⁶. In the eastern⁷ distribution area of the Noua

² Bicbaev-Sava 2004; Sava 2005; Kaiser-Sava 2006, 142, fig. 4, 5, all with further literature.

³ Sava 2005, 73.

⁴ Summaries in Florescu 1964, 150-169; Sava 2005, 73-78.

⁵ Sava 2005, 69.

⁶ The Noua Culture is often seen as a part of the bigger Noua-Sabatinovka-Coslogeni complex (f. e. Sava 2005). The present paper focusses mainly on the ‚ashmounds’ of the Noua Culture, as the main example discussed here, the site of Rotbav, lies in this area. Anyway,

culture ,ashmounds' are associated closely with settlements; however it remains unclear whether the mounds constitute the settlement, e.g. domestic structures in the widest sense, or form just a part or element of it. Basically three functions have so far been proposed for the ,ashmounds':

- a) a function as *dwelling*s;
- b) a function as *garbage dumps*;
- c) a function as *cult places*.

As will be argued in more detail below, the ,patches of ash' haven been in the focus of research, as they are easy to recognize in the terrain and in excavation trenches. This led to a fairly complete image regarding their typical find material and inner structures, however omitting their entanglement with the surrounding cultural landscape nearly completely. This problem lies at the basis of many interpretational approaches to the ,ashmounds'.

Most archaeologists have tended towards the first explanatory pattern, proposing, partially caused by the insufficient archaeological data available, differing and partly contradictory arguments. In the 1950ies, M. Petrescu-Dîmbovița⁸ listed 46 sites with Noua pottery; he mentions oval ,ashmounds' on the modern surface at nine of them. At this point, he had conducted excavations at three sites (Corlăteni, Larga Jijia, Trușești), excavating mainly small soundings inside the ,patches of ash'. He recognized the immense thickness of the ,ash' layers, which showed multiple stratification and generated a large quantity of finds. The big greyish-white layers led him to interpret his findings as the remains of burned huts; the absence of burned daub or traces of fire in general was explained by light constructions consisting just of thin wattle or reed, which would have burned completely to ashes⁹. A.C. Florescu¹⁰ commented on the shortcomings of this interpretation, which were due to an insufficient number of sites excavated and small-scale, selective excavation methods. In his extensive study of the Noua Culture, he did not disregard Petrescu-Dîmbovița's

several reasons have been brought forward for a more reluctant use of the concept of this ,cultural complex' (Dietrich 2010a). The ,ashmound'-phenomenon is far wider spread to the east than the limits of the proposed Noua-Sabatinoivka-Coslogeni area (Sava 2005, 67).

⁷ The distribution area of the Noua Culture is divided in an eastern zone (Romanian Moldova and Republic Moldavia on both shores of the Prut as well as the Ukraine) and a western zone (Transylvania). The eastern zone is characterized by ,ashmounds', while they are missing in the west with exception of southeastern Transylvania.

⁸ Petrescu-Dîmbovița 1953, 445-448, Nr. 5, 9, 10, 17a, 19a, 25a, 26, 28, 30c.

⁹ Petrescu-Dîmbovița 1953, 450.

¹⁰ Florescu 1964.

interpretation outright, but nevertheless plead for cautiousness¹¹. He correctly stressed the point that an interpretation of the ‚ashmounds‘ would not be possible without research in the areas surrounding them¹². Nevertheless, with a few exceptions (e.g. Rotbav, Zoltan, Petrușeni, Magala, see below) up to today excavations have centered on the ‚ashmounds‘.

An apparent affirmation for the settlement-hypothesis was the discovery of archaeological features inside several mounds. In the eyes of some researchers, pisé platforms, fire places, ovens and pits were evidence for domestic structures¹³. Inside the ‚ashmounds‘ of Lichișteni, Banca, Bărboasa¹⁴ and Cândești¹⁵, in each case two to four pisé platforms of approximately rectangular shape were found. At Cândești they were arranged in a circle and marked the center of the mound. Between these platforms, fireplaces and ovens were placed in equally regular order, in the center there was a pit, to which the excavators attributed a cultic function. The excavators explicitly stressed the scarcity of burned daub and proposed an explanation in the lines of lightly constructed huts, much like Petrescu-Dâmbovița had done earlier. The obvious question of the source of the large amounts of ash remained unanswered, as secure evidence for fire was restricted to the fire places¹⁶.

This gap in the interpretation was already noticed by Dragomir¹⁷. He had excavated some of the ‚ashmounds‘ of Cavadinești¹⁸, where he observed similar structures (pisé platforms, fire places, ovens) inside and a few meters outside the ‚ashmounds‘. As also at Cavadinești the thickness of the ‚ash‘-layers was remarkable (c. 1.60 m), he correctly reasoned that even the burning of all detectable constructions would not have sufficed to form them¹⁹. He explained the findings by drawing an analogy to modern shepherd’s huts; he proposed that in a first construction phase simple seasonally used huts had been erected. The waste of this settlement would have been burned besides the huts together with the dung of the animals due to hygienic considerations. As the people of the Noua Culture were herdsmen, the

¹¹ Similar thoughts already in Nestor 1952, 89-91.

¹² Florescu 1964, 146.

¹³ *Inter alia* Florescu-Căpitanu 1968, Morintz 1978, 152, Dergačev 1986, 156 ff., Florescu, Florescu 1983, 119; Florescu, Florescu 1990; Neagu 1993.

¹⁴ Florescu, Căpitanu 1968.

¹⁵ Florescu, Florescu 1990.

¹⁶ Florescu, Florescu 1990, 54-57, fig. 3, 4.

¹⁷ Dragomir 1959; Dragomir 1961; Dragomir 1980; Dragomir 1996. 231-256.

¹⁸ Dragomir 1959; Dragomir 1961.

¹⁹ Dragomir 1959, 455.

amount of dung would have sufficed to produce the large layers of ash²⁰. Dragomir thus perceived the 'ashmounds' as dumps reflecting culturally determined rules for disposing waste.

The same view is held by Smirnova²¹, though with different arguments. During her excavations at the settlement of Magala, she was able to observe that areas perceived by her as domestic lay predominantly outside of the 'ashmounds'. From that she reasoned that these mounds were the result of repeated disposal of waste and ashes.

The exponents of the 'cult place theory' based their interpretations as well on the find material. Especially the discovery of human skeletons and animal skulls was proposed as an argument in favor of this hypothesis. In combination with the large amounts of ash they were thought to hint at rituals in connection with fire and sacrifices (e.g. Tošćev-Čerjakov 1986, especially for the ashmounds of the Sabatinovka Culture).

Two important articles sum up the latest state of research on the topic. In his study on the Late Bronze Age 'ashmound' E. Sava²² merges the existing theories into a 'multifunctionality'; a combination of profane as well as sacred aspects would have led to the development of the 'ashmounds'. In his view the 'ashmounds' were situated near the seasonal houses and stock enclosures and rose as accumulations of dung, waste and ashes. The presence of structures which he interprets as domestic inside the 'ashmounds' and the covering of structures by 'ash' are explained by repeated relocations of the houses, which would have been leveled and burnt at the end of their use-lives. Following this line of thought the structures inside the mounds would have to be older than those outside²³. A cultic aspect would be proven primarily through actions involving fire (i.e. the presence of ashes) and through human sacrifice (i.e. the presence of human bones)²⁴. To sum up, in Sava's view the 'ashmounds' are waste dumps with cultic aspects inside seasonal settlements of a semi-nomadic population.

The most recent interpretations regarding the 'ashmounds' have been influenced very much by the fact that the 'ash' forming the mounds turned out to be no ash at all. First results from pedogenic and chemical analysis of the sediments of several mounds from Odaia Miciurin (Republic of Moldova) showed a significantly bigger content of carbonate and phosphates to be the only difference between the 'ash'-layers and the other strata²⁵. Based on this and on the presence of constructions inside the

²⁰ Dragomir 1980.

²¹ Smirnova 1969, 13-14.

²² Sava 2005.

²³ Sava 2005, 93.

²⁴ Sava 2005, 98-99.

²⁵ Kaiser, Sava 2006, 163-165, Tab. 4, 5; Sava, Kaiser 2011, 375-377.

mounds, the excavators of Odaia Miciurin proposed a new model for the genesis and meaning of the ‚ashmounds‘. The mounds would be the result of several dwellings and other domestic structures, which would have been left, partially filled and reconstructed several times *,until, over time, a bigger inhabited area formed, which today is visible in the form of an unregulated mound‘*; the grey layer marked the cultural debris of these homesteads, the carbonate would be of an unspecified natural origin, while the phosphates are explained as the results of modern fertilizers²⁶. Thus, the mound would ultimately be the result of the backfilling of pits (interpreted as houses).

The structure of the ‚ashmounds‘

Hence the three most important theories on the ‚ashmounds‘ and the main arguments of their protagonists have been summarized. All of them share at least two weak points. Due to the excavation strategies applied they center on the ‚ashmounds‘ themselves and neglect the rest of the settlements; there are no comparisons, for example, of the find material from both areas. The second and more severe point is that the optical impression of ‚ashmounds‘ seems to be wrong due to chemical analysis.

As ‚ashmounds‘ are without doubt parts of larger settlement areas²⁷, the entire ensemble has to be taken into account in order to understand their role. The intentional character of the mounds and their integration into settlement patterns is underlined by the aerial photographs from Moldavia²⁸ showing them to form linear and circle-like arrangements or spatial clusters.

As constructions are known as well inside and outside of the mounds, the question has been asked what functions those features fulfilled and how a Noua settlement’s complex overall structure has to be understood. To reach some conclusions in this respect, I want to use the thoroughly researched settlement of Rotbav as an example.

At Rotbav excavations have been undertaken between 1970 and 1973 by A. Vulpe and M. Marcu, and again between 2005 and 2009 by A. Vulpe, L. Dietrich, O. Dietrich; work centered on the area outside the ‚ashmound‘, which was discovered in 2007 (Fig. 1). The actual Noua settlement lies outside of the mound. It has two construction phases with numerous houses and considerably thick cultural layers. The ‚ashmound‘ at Rotbav belongs to the earlier phase of the Noua settlement; it lies in the center of the plateau on which the site is situated and marks the boundary of the settled area at that

²⁶ Sava, Kaiser 2011, 426-433.

²⁷ Sava 2005, 69, Abb. 2/1, 3, 3/2, 4/6; with geomagnetic plan of Odaia Miciurin – Kaiser, Sava 2006, 152 Abb. 18.

²⁸ Bichbaev-Sava 2004, 338-353, fig. 2-5.

time. To the south a cemetery of the Noua Culture is known due to the fortuitous discovery of a stone cist grave²⁹.

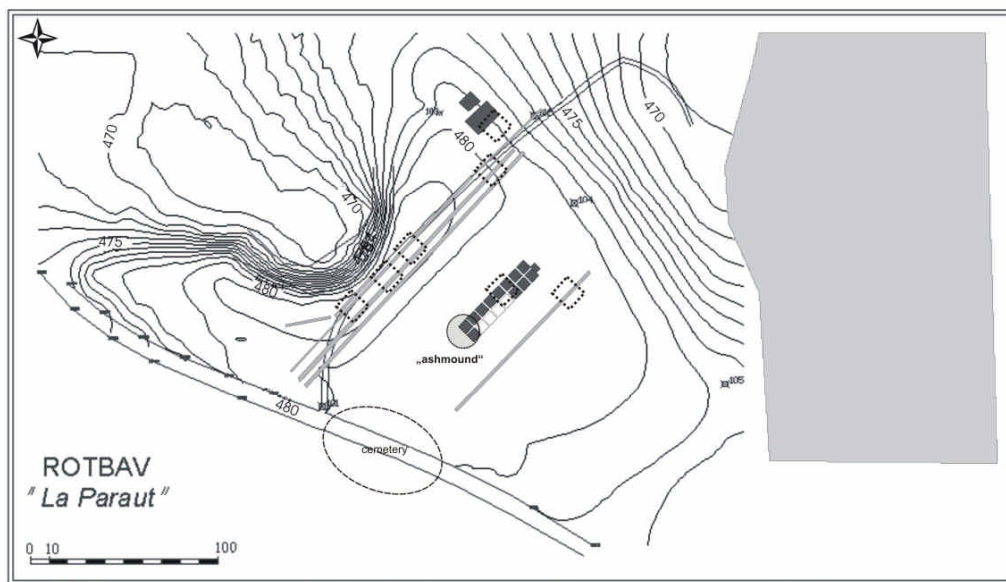

Fig. 1. The Noua settlement of Rotbav, general plan.

The base of the 'ashmound' does not lie on the walking level of the contemporaneous settlement, but in an at least 30-50 cm deep oval basin, which was intentionally made in that form from the beginning. The basin was dug to the genuine, yellowish loamy soil, earlier settlement debris of the Wietenberg Culture were deliberately and completely removed. The mound was erected only later and is not the primary attribute of the feature (Fig. 2 with a schematic representation of the settlement stratigraphy; Fig. 3 for a schematic reconstruction of the 'ashmound').

As most excavations have centered on the 'ashmounds' it is not possible to draw analogies between Rotbav and other sites. Some excavators mention limited soundings outside the 'ashmounds'³⁰; systematic publications of the findings are lacking however. Not only in the published plans of Odaia Miciurin³¹, but also in less-well known sites like Ghindești³², Căndești³³, Gârbovăț³⁴, Trușești-Movila³⁵, Costești³⁶

²⁹ Dietrich, Dietrich 2007.

³⁰ f. e. Florescu, Căpitanu 1968, 37; Florescu 1991, 70; Dragomir 1959; Cavruc 1998, 86-89, Nr. XVIII d 5/253; Cavruc 2001, 50-55.

³¹ Kaiser, Sava 2006, Abb. 18, 21, 25.

³² Meljukova 1961; Sava 2005, fig. 2/1.

³³ Florescu, Florescu 1990.

this concentration on the mounds is obvious, at least as far as the excavation areas are represented in the plans or their positions are described by the excavators. According to some of the few accounts available, the layers outside of the mounds were thin and yielded few finds³⁷.

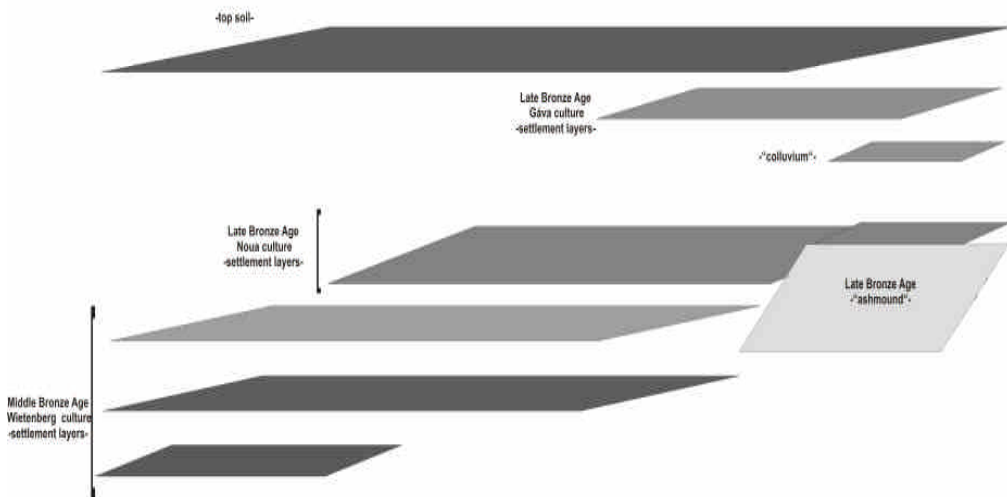

Fig. 2. Schematic representation of the stratigraphy of the settlement of Rotbav.

In this respect it is important to note that none of the theories proposed so far has taken into account site formation and especially post-depositional processes in the interpretation of the stratigraphies. Sommer³⁸ has pointed out several post-depositional processes affecting the archaeological record in different stages of site formation: anthropurbation (e.g. dislocation of finds due to human movement, construction work, agriculture, exploitation of natural resources, treasure hunting), bioturbation (e.g. scoring/destruction/dislocation of bones by dogs and pigs, dislocation of finds due to the activity of moles and worms or growing of roots) and geoturbation (biological degradation, weather influences, erosion, wear leading to relocation, deformation and covering of finds and features).

Fig. 4 is a schematic reconstruction of the formation processes at work for the settlement area and the 'ashmounds' based on observations from Rotbav. In a first phase (fig. 4/1), the oval basin was constructed, the walking level on which the houses

³⁴ Florescu 1991, 172, 173, fig. 1.

³⁵ Florescu 1991, fig. 2.

³⁶ Sava 2005, fig. 3.

³⁷ e.g. Florescu, Căpitanu 1968, 37; Florescu 1991, 70; Cavruc 2010.

³⁸ Sommers 1991, 109-123.

are build lies above the basin's floor. In a second phase (Fig. 4/2) the basin is filled slowly, between the houses cultural layers accumulated from waste and debris. At some point, the site is abandoned, the houses decay; the 'ashmound' has reached its maximum height. At Rotbav, the stratigraphy shows a second Noua layer and a humus horizon supraposing this layer, so that the 'ashmound' was well conserved (Fig. 4/3). Starting in the Middle Ages and intensifying in modern times extensive agriculture is practiced in nowadays Romania. Maps showing modern land use (Fig. 5) indicate extensive agriculture as a major factor in the whole distribution area³⁹ of the Noua Culture. Standard ploughs penetrate the soil to a depth of about 40 cm, the roots of the crops cultivated mostly in Romania reach depths of more than 1 m. Experiments have shown that every ploughing will bring between 5 and 15% of the total amounts of sherds in the zone affected to the surface; another experiment has revealed a dislocation of single artifacts over a distance of up to 17.8 m, with an average movement of 3.5 m⁴⁰. Thus, a massive destruction and distortion of layers and considerable soil erosion have to be taken into account.

Fig. 3. Schematic reconstruction of the stratigraphic position of an 'ashmound'.

The abrasion of layers (Fig. 4/4) has to have affected as well older humus horizons as the prehistoric layers and the tip of the 'ashmound'. In some situations (Fig. 4/5), this may lead to an almost complete destruction and disappearance of the upper settlement layers, while a rest of the 'ashmound', i.e. the round to oval basin, remains.

If the stratigraphic situation at Rotbav is representative of other sites or even all 'ashmounds', the model proposed here would explain the present-day appearance of the 'ashmound'-agglomerations with thin cultural layers between them. Many researchers seem to fall victim to an implicit assumption of a 'Pompeii premise'⁴¹ in their interpretations of these sites, not taking into account that cultural landscapes are products of slow but far-reaching formation and destruction processes. The apparent missing or scarcity of settlement structures outside the 'ashmounds' does not have to reflect the prehistoric reality. Only in well-preserved sites these structures are still visible; at Rotbav this is due to thick younger strata which protected the older ones from abrasion.

³⁹ cf. Florescu 1991, annex.

⁴⁰ Sommers 1991, 121 with bibliography.

⁴¹ Ascher 1961, 342; Schiffer 1976; Schiffer 1983; Binford 1981.

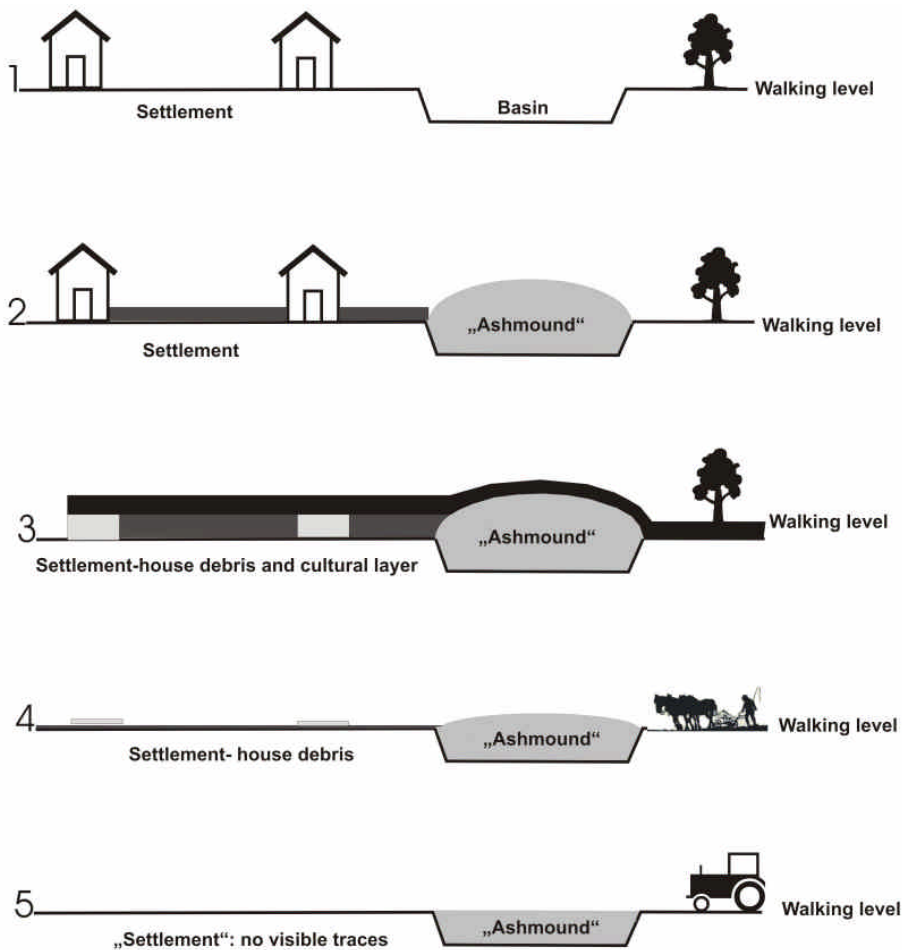

Fig. 4. Reconstruction model for the site formation of a settlement with ‚ashmounds‘.

It has to be stressed that this model also has implications for the chronological interpretation of the stratigraphies of multi-phased Noua settlements. If abrasion affects the upper part of the ‚ashmound‘ and the younger settlement layers, the remaining rest of the mound and the older layer may be on the same absolute level, but not contemporaneous.

As mentioned above, in some ‚ashmounds‘ constructions have been documented; the most numerous are pisé platforms, fireplaces, ovens and pits. In Rotbav and Ostrivec⁴² such features lie only outside the ‚ashmound‘. At Petruşeni and Magala

⁴² Balaguri 1968, 140.

layers and several features have been excavated besides the 'ashmounds'⁴³. In Sava's opinion these features represent the older, burned and leveled houses⁴⁴. As in Odaia Miciurin the grayish-white layer was proven to be not formed of ashes⁴⁵, in my opinion the interpretation is not probable. As will be discussed below in detail, there are further arguments against a function of the constructions as domestic buildings.

Material culture: 'ashmound' versus settlement (Rotbav)

It has been mentioned that so far nearly no systematic comparisons between the material culture of the 'ashmounds' and the settlement areas have been made. The evaluation of the ceramic finds from Rotbav in change has produced distinct distribution patterns of some object categories. From the 'ashmound' arose a quantity of pottery 3 to 4 times higher than from the rest of the site. Cooking ware is also present, but some differences in comparison to the settlement are visible. In the settlement only small amounts of the characteristic double-handled kantharoi, which represent most probably drinking vessels used in feasting⁴⁶, were discovered, usually 1 to 2 items from a house area. In the 'ashmound' kantharoi appear in large quantities⁴⁷.

Another characteristic of the 'ashmound' are hoards and single depositions of bronze objects. At Rotbav, in 2008 a small hoard consisting of a pin of 'Cypriote type' and a bronze ingot was discovered, which lay immediately under the surface of the mound and marked the eastern cardinal direction⁴⁸. From the settlement area hoards are missing.

Animal bones: 'ashmound' vs. settlement (Rotbav)

Remarkable differences are visible also with the animal bones. The quantity of bones from the 'ashmound' is 12 times bigger than from the settlement. The bones are all unburned, big and heavy. The fewer bones from the settlement area are generally found near or inside domestic structures or fireplaces; they are smaller and a part is burned. The bone material from the settlement can be interpreted as the remains of meals, which is also supported by archaeozoological analysis. Whereas the bones in

⁴³ Smirnova 1969, 10pp. fig. 1-2; Levițki, Sava 1993, 136; Sava, Levițki 1995, 157 pp., fig. 4; Sava 1998, 272 note. 12; Sava 2005, 73, fig. 8.

⁴⁴ Sava 2005, 93.

⁴⁵ Kaiser-Sava 2006, 163-165, Tab. 4, 5.

⁴⁶ Dietrich 2011b.

⁴⁷ Dietrich 2010 a.

⁴⁸ Dietrich 2009.

the settlement stem from younger animals butchered for their meat, in the ‚ashmound‘ all age-classes are represented, while generally older animals predominate⁴⁹.

Next to the pottery, also bone tools show distinct spatial patterns. The dominating artifacts in the ‚ashmound‘ are crenated scapulae, which – like the kantharoi - appear only sporadically in the settlement. Near to the ‚ashmound‘ needles and awls concentrate; both object classes are also rare in the settlement. A detailed study of the crenated scapulae produced evidence for a function as scrapers for de-fleshing and un-hair animal skins in the course of leather production⁵⁰. This will prove to be an important aspect in interpreting the ‚ashmounds‘.

Chemical analysis of the ‚ashes‘

As only a preliminary chemical analysis for the sediments from Rotbav is available at this moment, I will use the findings from Odaia Miciurin to further my argument⁵¹. As mentioned above, the so-called ‚ash-layer‘ of this site was different from the surrounding sediments only in the bigger contents of carbonates and phosphates. The analysis identifies the carbonates as calcium carbonate (Ca CO₃) and calcium oxide (Ca O), popularly known as burnt lime⁵²; the first substance was also identified in Rotbav. Calcium carbonate (Ca CO₃) is a white substance insoluble in water, occurring inter alia naturally as limestone but also as end result in the transformation-circle of the burnt lime; calcium oxide (Ca O) is obtained by burning limestone or other Ca CO₃ sources with temperatures between 900 and 1300° C. During this process, calcium carbonate decomposes into burnt lime and carbon dioxide. Burnt lime can contain aluminum, iron, silicium and magnesium; these elements are present in the sediments from the ‚ashmound‘ of Odaia Miciurin⁵³.

‚Ashmounds‘ as places of communal work and feasting

It has been shown that the ‚ashmounds‘ developed in oval, basin-like structures situated (at least in Rotbav) at the edge of the settled area. From Moldavia several

⁴⁹ Bălăşescu, Radu, in preparation.

⁵⁰ Bălăşescu, Dietrich 2009; Morgenstern 2011 (in Sava, Kaiser 2011) published later very similar results studying the pieces from Odaia Miciurin, however without mentioning the results from Rotbav.

⁵¹ Sedimentological analysis has been conducted also for ‚Ashmound 1‘ at Coslogeni (Dobrinescu, Haită 2005). Although apparently not complete it could be shown that the sediment was not subjected to thermic alterations; the excavators deduced from this that the mound was not formed of ashes.

⁵² Kaiser, Sava 2006, 163-165, Tab. 4, 5. Table 5 in Kaiser, Sava 2006.

⁵³ Kaiser, Sava 2006, 165, Tab. 5; Sava, Kaiser 2011, 414, tab. 28.

settlements are known through aerial photographs, where 'ashmounds' are arranged in rows, circles or small groups; some seem to be separated from the surrounding area by ditches and ramparts⁵⁴.

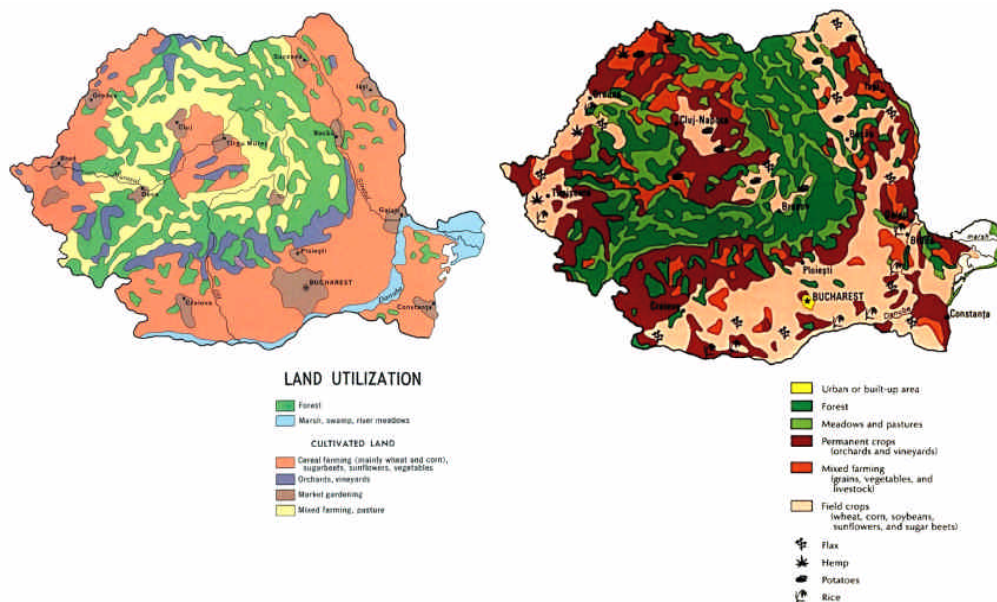

Fig. 5. Modern landuse in Romania

(http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Romania_land_use_%281970%29.jpg;

http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Romania_landuse_%281990%29.jpg).

The texture of the 'ash' sediments from Rotbav make it probable that the layers here are made up of burnt lime as well. Burnt lime is used, inter alia, in the process of working hides. A traditional method to unhair the hides is to put them into limewash (Ca (OH) 2); another possibility, called 'schwöden' in German or 'liming' in English, is to apply lime paste on the flesh side of the hides. The paste then permeates the skin and loosens the hair. This is not only one of the oldest known methods in Europe; it was also traditionally used in China⁵⁵. The crenated scapulae were probably used to scrape the lime-hair-flesh rests from the hides; traces of carbonates were found on the teeth of one scapula from Rotbav.

⁵⁴ Bicbaev, Sava 2004, 338-353, fig. 2-5.

⁵⁵ Mauch 2004, 26, 65-66.

Taken together there are several hints at a primary function of the ‚ashmounds‘ as activity areas for leatherworking. Tools for working the raw hides (crenated scapulae) are found in the ‚ashmound‘, while needles and awls, i.e. tools for the further processing of hides are found in the settlement area immediately near the mound. I have pointed out that in several ‚ashmounds‘ constructions are present, which have so far been seen as domestic buildings. Taking into account the arguments presented here at least a part of them (esp. pits and fireplaces) could be seen as related to hide working. The very summary publication of these features unfortunately prevents a more detailed discussion here, but the ovens found at Căndești⁵⁶ could well have been used for burning lime, while the pisé platforms could be the loci of actual skin processing. The presence of other structures (like e.g. sheds or buildings) in the ‚ashmound‘ could be explained in these lines as well, there is no need or evidence for an interpretation of these structures as dwellings.

Very good ethnographic analogies for the placement of the ‚ashmounds‘ are given for example by the tanneries of Marrakesh (Fig. 6), which lie surrounded by domestic buildings inside settlements. The term ‚tannery‘ could replace in the future the inexact term of ‚ashmound‘, even if it remains unclear whether the actual process of tanning, the alteration of the protein structure by treatment with acidic chemicals, took place or untanned rawhides were produced by removing flesh, fat and hair and subsequent scraping and drying. The latter would fit very well with the evidence preserved at Rotbav.

A question for further study will be the precise relation between groups of inhabitants of the settlements and the use of the ‚ashmound‘-areas. As mentioned above in the eastern distribution area of the Noua Culture there are usually several ‚ashmounds‘ in connection with one settlement and the mounds seems to be constructed in a planned and ordered way. The question has to be answered, whether this implies a connection to certain groups of people like families or clans. Other models are possible, too, such as utilization by specialized (?) craftsmen. The spreading of the typical Noua *Warzennadel*, which appears as far southwards as northern Greece could hint at considerable distances over which the staples were distributed⁵⁷.

⁵⁶ Florescu, Florescu 1990, 54-55, fig. 81-83.

⁵⁷ Hochstetter 1981.

Fig. 6. Tanneries in Marrakech (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Tanneries_Marrakech.png; http://en.wikipedia.org/wiki/File:Leather_tanning,_Fes.jpg. Authors Donar Reiskoffer, Bernard Gagn).

Another social dimension of the ‚ashmound‘ can be inferred looking at the large quantity of pottery including many drinking vessels in the form of kantharoi open up the possibility of a connection between work and feasting, more so as further evidence for cooking is known e.g. in form of clay balls⁵⁸. Kantharoi are not daily tableware, they play an important role as grave goods and express special meanings in their zoomorphic forms⁵⁹. Feasts with a cultic connotation, possibly bound to certain fixed events in the course of a year like the bringing down of cattle / arrival of animals driven by herders to pastures over longer distances and slaughtering may have taken place in the surroundings of the mounds. The feasting would surely not take place directly in the ‚ashmound‘, but presumably its rests were deposited here, in the focal point of daily activities surrounding animals and hide working as one central aspect of the life of the people of the Noua Culture.

Lastly, a sacral dimension of meaning of the ‚ashmound‘ is hinted at by the hoard discovered at Rotbav, which can be related to the end of the use-life of a mound. From the ‚ashmound‘ at Cobîlnea⁶⁰ there are several bronze needles and awls (i.e. objects connected to hideworking and costume). A closer look reveals that they together with bull skulls marked the four cardinal directions. A recent study of the hoard from Rotbav has opened up the possibility that many single finds of needles and awls from Noua settlements could be in reality depositions in the ‚ashmounds‘⁶¹.

Summing up, a new view on the ‚ashmounds‘ emerges; they neither are dwellings nor waste dumps or specialized cult areas for sacrifices. An interpretation as activity zones separated from the domestic areas spatially and ritually but nevertheless used daily for hide working, as places for slaughtering animals and for certain rituals in the contexts of feasting seems probable. Their biography is complex; they start out as activity places, changing their function and meaning in time to ritual, specially marked mounds of ‚holy garbage‘.

With the Noua Culture a specialized economic behavior seems to emerge, whose implications like organization of work and exchange, the existence of long-distance exchange networks, competition or collaboration between groups in the production process, will have to be explored in the future. Detailed research in settlements and micro-regional studies of settlement clusters, their distribution and interrelations will be necessary. Leatherworking was surely known and

⁵⁸ Dietrich 2010b.

⁵⁹ Dietrich 2011b.

⁶⁰ Sava 1998, 273, Abb. 2.

⁶¹ Dietrich 2009, 100.

practiced before the Noua Culture, but the intensity in which it becomes visible archaeologically and the apparent entanglement with central aspects of life make us believe that animals and hide working played a major role in this culture's attitude to the surrounding world.

Literature

- Ascher, R. 1961, *Analogy in archaeological interpretation*, Southwestern Journal of Anthropology 17, 317-325.
- Balaguri, E. A. 1968, *Poselennja kul'turi Noa bilja s. Ostrivec*, ArheologijaKiev 21, 1968, 145-154.
- Bălăşescu, A., Dietrich, L. 2009, *Câteva observații privind utilizarea omoplaților crestați din cultura Noua, pe baza materialului descoperit la Rotbav, jud. Brașov*, in Dietrich, L., Dietrich, O., Heeb, B., Szentmiklosi, A. (coord), *Aes Aeterna. In Honorem Tudor Soroceanu*, Analele Banatului 17, Timișoara, 33-46.
- Bălăşescu, A., V. Radu (in preparation), *Fauna din aşezarea de epoca bronzului de la Rotbav*.
- Bicbaev, V., Sava, E. 2004, *Interpretarea fotografiilor aeriene ale unor situri Noua*, MemAntiq 23, 335-353.
- Binford, L. R. 1981, *Behavioral Archaeology and the Pompeii Premise*, Journal of Anthropological Research 37, 3, 195-208.
- Cavruc, V. (coord.) 1998, *Repertoriul arheologic al județului Covasna, Sfântu Gheorghe*.
- Cavruc, V. 2001, *Some References to the Cultural Situation in Southeast Transylvania in the Middle and Late Bronze Age*, in Kacsó, C. (coord.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit, Symposium Baia Mare 1998, Baia Mare*, 45-82.
- Cavruc, V. 2010, *Satul Zoltan „Nisipărie”, com. Ghidfalău, jud. Covasna [online]*, www.mncr.ro (last accesed 23.11.2010).
- Dergačev, V. A. 1986, *Moldavijska i sosednie territorii v e'pochu bronzy*, Kișinev.
- Dietrich, L. 2010a, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südossteienbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*, Unpublished PhD, Berlin.
- Dietrich, L. 2010b, *„Du bist, was du ißt“. Zu den Kochsitten der Wietenberg- und der Noua-Kultur*, Marisia 30, 25-40.
- Dietrich, L. 2011a, *„Aschehügel“ der Noua-Kultur als Plätze von Arbeit und Fest*, in Berecki, S., Németh, B., Rezi, B. (coord.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș, 8-10 October 2010, Târgu Mureș*, 131-142.
- Dietrich, L. 2011b, *Gânduri asupra dimensiunilor sociale ale vaselor de tip kantharos din cultura Noua (Gedanken über die sozialen Dimensionen der Kantharos-Gefäße der Noua-Kultur)*, in Măgureanu, D., Măndescu, D., Matei, S. (coord.), *Archaeology. Making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary, Pitești*, 115-122.

- Dietrich, O., Dietrich, L. 2007, *Observații privind descoperirile cu caracter funerar din epoca bronzului de la Rotbav, comuna Feldioara, județul Brașov*, *Cumidava* 29, 2007, 34-45.
- Dietrich, O. 2009, *Ein kleiner Bronzedepotfund aus der Siedlung von Rotbav, „La Pârâuț” sowie einige Gedanken zum Auftreten zyprischer Schleifennadeln in der Noua-Kultur*, in Dietrich, L., Dietrich, O., Heeb, B., Szentmiklosi, A. (coord), *Aes Aeterna. In Honorem Tudor Soroceanu*, *Analele Banatului* 17, 97-107.
- Dobrinescu, C., Haită, C. 2005, *Așezări de tip cenușar din bronzul târziu în sud-estul României*, in Neagu, M., Lazăr, C., Parnic, V. (coord.), *In Honorem Silvia Marinescu-Bâlcu 70 de ani*, *CCDJ* 22, 421-428.
- Dragomir, I. T. 1959, *Săpăturile arheologice de la Cavadinești (r. Berești, reg. Galați)*, *Materiale* 6, 453-471.
- Dragomir, I. T. 1961, *Săpăturile arheologice de la Cavadinești (r. Berești, reg. Galați)*, *Materiale* 7, 151-162.
- Dragomir, I. T. 1980, *Contribuții arheologice și etnografice referitoare la procesul de formare al așezărilor de tip cenușar „Zolniki”*, *Danubius* 10, 31-58.
- Dragomir, I. T. 1996, *Monografia arheologică a Moldovei de Sud*, I, *Danubius* 16.
- Florescu, A. C. 1964, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, *ArhMold* 2-3, 143-216.
- Florescu, A. C. 1991, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*. *CCDJ* 9.
- Florescu, M., Căpitanu, V. 1968, *Cîteva observații privitoare la sfîrșitul epocii bronzului în lumina ultimelor cercetări arheologice efectuate de muzeul de istorie din Bacău*, *Carpica* 1, 35-47.
- Florescu, M., Florescu, A. C. 1983, *Cercetările arheologice de la Cîndești -Coasta Banului, com. Dumbrăveni (jud. Vrancea), în perioada 1976-1980*, *Materiale* 15, 112-123.
- Florescu, M., Florescu, A. C. 1990, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni*, *ArhMold* 13, 49-102.
- Hochstetter, A. 1981, *Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken*. *Germania* 59, 2, 239-259.
- Kaiser, E., Sava, E. 2006, *Die „Aschehügel” der späten Bronzezeit im Nordpontikum. Erste Ergebnisse eines Forschungsprojekts in Nordmoldawien*, *Eurasia Antiqua* 12, 137-172.
- Levițchi, O., Sava, E. 1993, *Nouvelles recherches des établissements de la culture Noua dans la zone comprise entre le Prout et le Nistru*, *CCDJ* 10, 125-155.
- Mauch, H. 2004, *Studien zur Lederherstellung am Beispiel des nördlichen Alpenraums. Von den Anfängen bis zur Neuzeit*, *Überlingen*.

- Meljukova, A. I. 1961, *Kul'tury predskifskogo periodav lesostepnoj Moldavii*, MIA 96, 1961, 5-52.
- Morgenstern, P 2011, *Knochen- und Geweihartefakte*, in Sava, E., Kaiser, E. 2011, *Die Siedlung mit „Aschehügeln“ beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova*. Biblioteca Tyrageia 19, Chişinău, 248-288.
- Morintz, S. 1978, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, Biblioteca Arheologică 34, București.
- Neagu, M. 1993, *The eastern component of the Coslogeni Culture*, CCDJ 10, 165-190.
- Nestor, I. 1952, *Șantierul Valea Jijiei*, SCIV 3, 19-119.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1953, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, SCIV 4, 443-486.
- Sava, E. 1998, *Die Rolle der „östlichen“ und „westlichen“ Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka*, in Hänsel, B., Machnik, J. (coord.), *Das Karpatenbecken und die Osteuropäischen Steppe*, SSB 20, PAS 2, München, Rahden/Westf, 267-312.
- Sava, E. 2005, *Die spätbronzezeitlichen Aschehügel- ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte*, PZ 80, 65-109.
- Sava, E., Kaiser, E. 2011, *Die Siedlung mit „Aschehügeln“ beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova*. Biblioteca Tyrageia 19, Chişinău.
- Sava, E., Levițki, O. 1995, *Așezarea culturii Noua Petrușeni „La Cigoreanu“ (investigații de șantier în 1991)*, in *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, București, 157-188.
- Schiffer, M. B. 1976, *Behavioral Archaeology*, New York.
- Schiffer, M. B. 1983, *Toward the Identification of Formation Processes*, *American Antiquity* 48, 4, 1983, 675-706.
- Smirnova, G. I. 1969, *Poselenie Magala-pamjatnik drevnefrakijskoj kul'tury v Prikarpat'e*, 7-34, in Zlatkovskaja, T.D, Meljukova, A. (coord.), *Drevnie frakijcy v Severnom Pričernomor'e*, Moskow.
- Sommers, U. 1991, *Zur Entstehung archäologischer Fundvergesellschaftungen. Versuch einer archäologischen Taphonomie*, in *Studien zur Siedlungsarchäologie*, I, Bonn, 153-157.
- Tošček G. N., Černjakov I. T. 1986, *Kul'tovye zol'niki Sabatinovskoj kul'tury*, in *Isseledovanija po archeologii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 115-138.

Troia VII – reper cronologic?

Din nou despre relațiile dintre regiunile istro-pontice și spațiul egeeo-anatolian la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în lumina noilor cercetări

Attila László*

Abstract: *The paper presents the main results of the new excavations of Troia, initiated by Professor Manfred Korfmann of the University of Tübingen, and it tries to establish to what extent the new information may be correlated with the existing archaeological data on the cultural and historical evolution at the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the north-eastern Balkans. New research has revealed that Troia VI and VIIa was the era of a high civilisation (Troianische Hochkultur), as the city (called Wilusa in the Hittite sources) played the role of an important power factor in the economic and political system of Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age. The collapse of this system and the destruction of Troia VIIa at the beginning of the 12th century BC is followed in Troia by the Early Iron Age layer VIIb, where the traditions of the former civilisation are interwoven with new „barbarian” elements, which are due to the setting in these areas of groups of populations of Balkan origins. We may therefore speak of a balkanisch geprägte Troia-Kultur. This is the historical background that leads to the appearance in Troia of the hand-made pottery called barbarian (or coarse) ware (barbarische Ware) and knobbed ware (Buckelkeramik), which had been discovered as early as Schliemann’s and Blegen’s excavations in the VIIb1 and VIIb2 levels and later ascribed to the cultures Noua-Sabatinovka-Coslogeni and Babadag. According to older research, the two categories of pottery were thought to have had a successive occurrence, namely in Troia VIIb1 and VIIb2. Nevertheless, the new excavations have demonstrated that the barbarian ware occurred together with the knobbed ware, including in some well-stratified excavation units (Behälter), and that there are even transitions of shape and decoration between the two pottery categories. Interferences between traditional wheel-made Troian pottery and hand-made foreign pottery have also been revealed; see, for instance, the so called Troia VII coarse ware (grob gemagerte VIIer Waren). According to the new discoveries and stratigraphic observations, the contacts with the Noua-Sabatinovka-Coslogeni and Babadag cultures, as possible sources of the barbarian and knobbed ware, are related to the Troia VIIb 1-2-3 (-4) levels, which had been studied both in the Citadel and in the Lower City (Unterstadt). The paper tackles both the issue of considering these levels from the viewpoint of the Aegean chronological system (Late Helladic III C, Submycenaean, Protoegeometric, Geometric periods, extending from about 1190/1180 to 800 and even 720/700 B.C.), and radiocarbon chronology. This paper is the version in Romanian of the László 2012 study, published in English (see the Bibliography).*

* Facultatea de Istorie, Universitatea „A. I. Cuza”, Iași.

Rezumat: *Lucrarea prezintă principalele rezultate ale noilor săpături de la Troia, inițiate de profesorul Manfred Korfmann de la Universitatea din Tübingen, și examinează, în ce măsură pot fi corelate noile informații cu datele arheologice privind evoluția cultural-istorică de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului din regiunea nord-est balcanică. Noile cercetări au scos în evidență faptul că Troia VI și VIIa a reprezentat o civilizație înaltă (Troianische Hochkultur), cetatea (numită Wilusa în izvoarele hittite) având rolul unui important factor de putere în cadrul sistemului economic și politic al Mediteranei răsăritene din epoca târzie a bronzului. După colapsul acestui sistem și distrugerea Troiei VIIa la începutul sec. XII. BC, urmează la Troia perioada stratului VIIb din epoca fierului, în care tradițiile vechii civilizații se împletesc cu elemente noi, „barbare”, datorate stabilirii aici a unor grupuri de populații de origine balcanică, putându-se vorbi despre așa numita balkanisch geprägte Troia-Kultur. În acest context istoric apare la Troia așa numită ceramica barbară (barbarische Ware/Barbarian Ware/Coarse Ware) și ceramica cu proeminențe (Buckelkeramik, Knobbed Ware), lucrate cu mâna, descoperite încă în săpăturile lui Schliemann și Blegen în nivelurile VII b 1 și VIIb 2 și puse mai târziu pe seama culturilor Noua-Sabatnovka-Coslogeni și Babadag. Potrivit cercetărilor mai vechi cele două categorii ceramice au fost prezentate ca apărând succesiv, în Troia VIIb1 și VIIb2. În schimb, noile săpături au relevat faptul că ceramica barbară apare împreună cu ceramica cu proeminențe, inclusiv în unele unități de săpătură bine stratificate și că între cele două categorii există chiar tranziții în ce privește formele și decorul. De asemenea, au fost relevate interferențe între categoriile ceramice troiene tradiționale (lucrate la roată) și ceramica străină; a se vedea, de exemplu, așa zisă ceramica grosieră de tip Troia VII (grob gemagerte VIIer Waren/Troia VII Coarse Ware). Potrivit noilor descoperiri și observații stratigrafice, contactele cu culturile Noua-Sabatnovka-Coslogeni și Babadag, ca probabile surse ale ceramicii barbare și ceramicii cu proeminențe, se raportează la nivelurile Troia VIIb 1-2-3 (-4), cercetate atât în cetate cât și în orașul de jos (Unterstadt/Lower City). În lucrare se discută atât problema raportării acestor niveluri la sistemul cronologic egeean (perioadele Late Helladic III C, Submycenaean, Protogeometric și Geometric, în intervalul cuprins între anii 1190/1180 și 800 sau chiar 720/700 a.Chr.) cât și la cronologia bazată pe metoda radiocarbon. Lucrarea de față este varianta în limba română a studiului László 2012, publicat în limba engleză (vezi Bibliografia).*

Key words: *Troy, Late Bronze Age, Early Iron Age, Coslogeni culture, Babadag culture.*

Cuvinte cheie: *Troia, Perioada târzie a epocii fierului, perioada timpurie a epocii fierului, cultura Coslogeni, cultura Babadag,*

Introducere

La împlinirea unui secol de la moartea lui Heinrich Schliemann, în 1990, s-a organizat la Atena un congres internațional de arheologie, dedicat acestei aniversări, pentru care am pregătit o comunicare cu privire la legăturile între Troia și regiunea Dunării de Jos la sfârșitul epocii bronzului. Actele congresului nu au putut fi publicate atunci și, după câțiva ani, am încredințat studiul unei reviste din România¹. Cu aproape două decenii de la evenimentul menționat, s-a luat inițiativa de a publica actele Congresului

¹ László 1990/1997.

Schliemann de la Atena, autorii fiind invitați să-și actualizeze lucrările. În cei douăzeci de ani care au trecut de la redactarea comunicării pentru congresul de la Atena au fost făcute progrese însemnate în cunoașterea problemei discutate, mai ales datorită noilor săpături și cercetări interdisciplinare de la Troia, conduse de regretatul profesor Manfred Korfmann de la universitatea de la Tübingen, ca și a publicării exemplare a rezultatelor². Având în vedere acest fapt, aducerea la zi comunicării din 1990 părea greu de realizat. În aceste condiții, în comun acord cu redactorii volumului, în actele congresului a fost publicat textul neschimbat al comunicării din 1990, urmat, ca un *Addendum*, de un nou studiu cu privire la Troia VII și nord-estul Balcanilor în lumina noilor cercetări³. Lucrarea de față este varianta românească a acestui studiu din urmă și a fost pregătită, la sugestia editorilor, pentru prezentul volum aniversar, dedicat cercetărilor de la Babadag. Desigur, nu ne-am putut propune să reluăm toate problemele puse inițial în discuție, dar am încercat să evidențiem cele mai relevante aspecte ale temei alese⁴. Dintre acestea, sincronizarea evoluției culturilor preistorice de la Dunărea de Jos și din regiunile nord-est balcanice cu cronologia civilizațiilor egeeo-anatoliene, inclusiv cea troiană, constituie o veche preocupare a arheologiei sud-est europene. Pentru perioada de care ne ocupăm sunt bine cunoscute, de pildă, încercările repetate ale lui Sebastian Morintz și Bernhard Hänsel de a data evoluția culturii Babadag pe baza legăturilor cu Troia VII b₂ și cu lumea protogeometrică din Egeea⁵. În continuarea acestor preocupări, și reluând problema discutată de noi înșine cu mai bine de două decenii în urmă⁶, în rândurile ce urmează vom încerca să analizăm, în ce măsură rezultatele noilor săpături de la Troia, conduse de Manfred Korfmann, prea puțin luate în considerație în arheologia românească, pot fi corelate cu evoluția cultural-istorică de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului din regiunile istro-pontice. Spre deosebire de încercările mai vechi, care au pus accentul pe lămurirea unor probleme de cronologie absolută, vom avea în vedere mai ales sistemul de relații interculturale și inter-regionale, ca și contextul istoric mai larg al acestor relații.

1. Contextul istoric și cadrul cronologic. Troia și Mediterana răsăriteană la sfârșitul epocii bronzului și la începutul epocii fierului

² vezi, de exemplu, volumele *Studia Troica*, Tübingen, 1/1991 – 17/2007; catalogul expoziției *Troia – Traum und Wirklichkeit*, Stuttgart, 2001. Prezentarea generală a rezultatelor noilor cercetări de la Troia: Korfmann 2004b. Despre Troia VII b, cu rezumarea rezultatelor cercetărilor efectuate până la campania din 1995: Kopenhagen 1997.

³ László 2012.

⁴ vezi, de asemenea, László 1999; László 2003; László 2007.

⁵ vezi Morintz 1964; Morintz 1982; Morintz 1987; Hänsel 1976; Hänsel 1982.

⁶ László 1990/1997.

Precizările privind aceste probleme constituie una din cele mai importante rezultate ale săpăturilor misiunii arheologice de la Tübingen. Fluctuația datărilor care au fost propuse în cursul deceniilor pentru straturile Troia VI și VII au pus, uneori, în mare dificultate și chiar i-au derutat pe cercetătorii care căutau puncte de sprijin pentru cronologia bronzului târziu și epocii timpurii a fierului din Balcani și din regiunea Dunării inferioare pe baza legăturilor cu spațiul egeean⁷.

Analizarea (și, după caz, reanalizarea) ceramicii miceniene și protogeometrice descoperită la Troia, corelată cu noile observații stratigrafice, a permis revizuirea treptată a cronologiei nivelurilor VI-VII. Aceste date au fost completate și prin serii de datări ¹⁴C, dar se consideră că secvențele ceramice pot fi mai fin datate în comparație cu determinările cronologice prin metoda radiocarbon⁸. Rezervele specialiștilor în ceea ce privește utilitatea datelor radiocarbon în datarea unor faze succesive se datorează faptului că aceste date sunt considerate, în general, prea înalte, și că întinderea lor (*range*) este prea mare (*very wide*), chiar și în varianta calibrată⁹. Ținând seama de aceste observații, în cele ce urmează ne vom referi, cu prioritate, la datele „cronologiei istorice” (cronologie de contact, *cross-connections dating*), și vom discuta separat unele concluzii ce se desprind din compararea acestor date cu datările radiocarbon.

Un rezultat important al noilor cercetări, inclusiv pentru arheologia regiunii Dunării de Jos, este corectarea datărilor surprinzător de joase, propuse de Christian Podzuweit la începutul anilor 1980 pe baza re-studierii ceramicii miceniene și protogeometrice de la Troia, disponibilă atunci¹⁰. Astfel, pentru sfârșitul Troiei VI h (și, implicit, începutul Troiei VII a), în locul datei 1150-1100, stabilită de Podzuweit, se propune acum o datare în jur de 1300 a.Chr.¹¹. Această datare este în concordanță cu opinia lui Penelope A. Mountjoy, potrivit căreia ceramica miceniană din straturile de distrugere ale Troiei VI h ar indica faptul că orașul a fost distrus la sfârșitul fazei LH III A 2¹². Datări ceva mai târzii au fost propuse de P. Jablonka și J. Sperling, care au avut în vedere și prezența

⁷ cf. László 1990/1997; László 1999, în special la pagina 28, cu bibliografie.

⁸ cf. Korfmann 2001a, 27.

⁹ Vezi Dickinson 2007, 20-21. O trecere în revistă critică a datărilor radiocarbon privind Bronzul Târziu Egeean: Manning, Wenginger 1992.

¹⁰ Podzuweit 1982, 80-83. În legătură cu consecințele acestor datări pentru cronologia sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului de la Dunărea de Jos vezi László 1990/1997; László 1999.

¹¹ Korfmann 2001b, 348; Korfmann 2002, 9, 14; Korfmann 2004a, 16: tabel cronologic; Becks, Thumm 2001, 419; Becks 2003, 41-42.

¹² cf. Mountjoy 1999a, 253, 288. Autoarea consideră că puținele fragmente ceramice de tip LH III B provin din deranjamente ulterioare.

ceramicii de tip LH III B la Troia VI h. Primul a datat acest strat între 1325 și 1275, iar cel de al doilea între 1300 și 1250 BC, Troia VI h sfârșindu-se, astfel, în opinia lor, în cursul primei jumătăți a sec. XIII a.Chr.¹³. Troia VII a putut fi datată în funcție de ceramica de tip LH III B 1 (1300-1230), B 2 (1230-1210), și de tranziție LH III B 2/III C timpurie (1210-1190)¹⁴. Pentru sfârșitul perioadei Troia VII a (și, implicit, începutul Troiei VII b) este acceptată, astfel, o datare puțin după 1200, în jur de 1190/1180 a.Chr.¹⁵.

Dincolo de precizările cronologice, noile cercetări au pus în evidență faptul că Troia VI (cca. 1740-1300 a.Chr.) și VII a (cca. 1300-1190 a.Chr.) reprezintă o civilizație înaltă unitară din epoca târzie a bronzului, numită *Troianische Hochkultur*, a cărei perioadă de înflorire a avut loc în sec. XIII a.Chr. Troia acestor timpuri poate fi identificată cu cetatea consemnată sub numele de *Wilusa/Tru(w)isa/Taruisa* în izvoarele hittite, (*W)Ilios/Troia* în cele grecești și *Dardaniya* în cele egiptene¹⁶. Unitatea Troia VI-VIIa a fost evidențiată deja și în urma săpăturilor misiunii americane; C.W. Blegen a apreciat, astfel, că nivelul VII a ar putea fi denumit drept Troia VI i¹⁷. Aceasta ar fi „Troia homerică”, un factor de putere în sistemul politic al vremii din regiunile Mediteranei orientale. După ce Troia VI h a fost distrusă de un cutremur pe la 1300 a.Chr., orașul a fost reconstruit, păstrându-și mai departe importanța. Este demn de menționat, în acest sens, că pe la 1280 a.Chr. a fost încheiat un tratat de pace între regele hittit Muwatalli II și stăpânul de la Wilusa, Alaksandu¹⁸. În acea vreme Wilusa se afla în raporturi de vasalitate față de Imperiul Hittit¹⁹. Peste aproximativ un secol, cetatea Troia VII a este distrusă din nou, de data aceasta în urma unui război, pe care locuitorii Wilusei l-au pierdut. Acest eveniment, care a avut loc cu puțin timp după sfârșitul perioadei palațiale din Grecia miceniană, poate fi corelat cu alte urme de distrugere din Mediterana răsăriteană și cu căderea capitalei hittite, Boghazköy (Hattusas), fapte ce sunt puse de unii specialiști în legătură cu „invazia popoarelor mării”²⁰. După cum se știe, aceste evenimente marchează, în limbajul arheologiei, sfârșitul epocii bronzului în Egeea și în Orientul Apropiat.

¹³ Jablonka 1993, 65; Sperling 1991, 153, 156.

¹⁴ vezi Mountjoy 1999b, 295, 298: tabel.

¹⁵ Korfmann 2001b, 352; Korfmann 2004a, 16: tabel cronologic; Becks, Thumm 2001, 419.

¹⁶ Korfmann 2001a, 39; Korfmann 2001b, 348-352; Korfmann 2002, 14; Korfmann 2004a, 16; Korfmann 2004b, 29-40; Becks 2003, 51.

¹⁷ vezi Blegen *et alii* 1958, 142-144; Korfmann 2002, 14.

¹⁸ Korfmann 2001a, 39.

¹⁹ vezi discuția la Becks 2003, 51; pentru contextul „internațional” vezi și Seeher 2005, în special 33-37.

²⁰ Korfmann 1996, 38; 2004b, 33-37; Becks, Thumm 2001, 419. Cu privire la prăbușirea civilizațiilor epocii bronzului și popoarele mării vezi, recent: Dickinson 2007, 24-57, cu bibliografie.

Perioada ce urmează după distrugerile produse în contextul evenimentelor amintite este marcată la Troia prin monumentele arheologice ale stratului VII b, atribuit primei epoci a fierului. La începutul perioadei (nivelul Troia VII b₁) orașul este reconstruit și sunt păstrate, în continuare, multe tradiții locale mai vechi, foarte vizibile, de pildă, în producția ceramică. Pe de altă parte, se produc acum și importante schimbări, manifestate în cele mai diverse domenii ale vieții. În domeniul olăriei se remarcă, de pildă, apariția așa numitei „ceramici barbare”, iar în vestimentație se impune o nouă „modă”, marcată de portul fibulelor. Schimbările produse pot fi interpretate ca o ruptură culturală în sensul că *Troianische Hochkultur*, specifică perioadei anterioare, este înlocuită acum printr-o nouă civilizație, care – deși păstrează și unele tradiții ale culturii troiene din epoca târzie a bronzului – este marcată prin puternice amprente balcanice. Această nouă civilizație, ce poate fi numită *balkanisch geprägte Troia-Kultur*, este legată probabil și de stabilirea aici a unor noi grupe de populații, originare din nord-estul Peninsulei Balcanice și din regiunea nord-vest pontică²¹. Potrivit unei alte opinii, tranziția este mai lentă și schimbările majore, inclusiv în arhitectură, au loc la Troia abia începând cu următorul nivel, VII b₂. În această viziune (prin care sunt reluate unele idei mai vechi ale lui C. W. Blegen) Troia VII b₁, ca și Troia VII a, este legată din punct de vedere cultural de Troia VI și ar putea fi considerată drept Troia VI j²².

Rămășițele arheologice ale perioadei Troia VII b, care ne interesează aici în mod deosebit datorită prezenței unor elemente străine, de origine balcano-danubiană și nord-vest pontică, au putut fi studiate atât în cetate, cât și în orașul de jos (*Unterstadt, Lower City*). Pe lângă cele două nivele, Troia VII b₁ și VII b₂, cunoscute în urma cercetărilor lui Blegen, în cursul săpăturilor din anii 1994-1995, pe baza observațiilor stratigrafice, a fost definită și o a treia fază, Troia VII b₃, la care se mai adaugă, poate, încă o etapă, VII b₄²³.

Aceste faze au fost datate, în principal, pe baza ceramicii miceniene (de producție locală) și a ceramicii protogeometrice (de import). Potrivit studiului ceramicii miceniene efectuat de Penelope A. Mountjoy, pentru Troia VII b₁ este caracteristică ceramica de tip LH III C timpurie (1190-1130), pentru tranziția Troia VII b₁/VII b₂ ceramica LH III C mijlocie (1130-1070), pentru Troia VII b₂ ceramica LH III C târzie (1070-1050/1030) și de tip submicenian (1020-1000 a.Chr.)²⁴. Este de menționat că ceramica submiceniană nu este încă suficient de bine definită, iar existența

²¹ vezi Korfmann 2004b, 33. În legătură cu idea mai veche a „balcanizării” Troiei vezi și Hänsel 1976, 235; Akurgal 1983, 67-68.

²² Becks 2003, 41, 47; vezi și Blegen *et alii* 1958, 143-144.

²³ Korfmann 1995, 22; Korfmann 2001b, 352; vezi și Koppenhöfer 1997, 295, 304-309.

²⁴ Mountjoy 1999b, 295, 298: tabel.

Submicenianului ca fază cronologică distinctă este discutabilă, unii specialiști considerând că stilul submicenian putea să evolueze în paralel cu ceramica LH III C târzie²⁵. Faza Troia VII b₃ (care urmează direct după VII b₂) a fost datată, de la definirea ei, pe baza ceramicii protogeometrice timpurii care se asociază acum categoriilor ceramicii troiene cunoscute din fazele anterioare. Ceramica protogeometrică de la Troia a fost studiată de R.W.V. Catling și de D. Lenz și colaboratorii care au ajuns la concluzia că pentru Troia VII b₃ sunt caracteristice amforele din grupa I, ce aparțin perioadei protogeometrice timpurii. Datarea acestui set de amfore ar indica pentru faza Troia VII b₃ o durată scurtă, limitată la sfârșitul sec. XI și/sau la începutul sec. X a.Chr. Numărul relativ mare al importurilor de amfore din grupa I demonstrează, totodată, că pe la 1000 a.Chr. Troia nu a fost izolată ci întreține contacte strânse cu Grecia continentală. Pe de altă parte, chiar în lipsa construcțiilor, prezența la Troia a amforelor din grupele II-III-IV indică o anumită continuitate a activității umane și în cursul sec. X-VIII a.Chr., între distrugerea Troiei VII și începutul Troiei VIII²⁶. După R. Becks și D. Thumm, amforele protogeometrice timpurii ar permite datarea fazei Troia VII b₃ în intervalul 1025-950 a.Chr. Apariția variantelor mai târzii ale ceramicii protogeometrice indică, și după acești specialiști, că locuirea la Troia a continuat, într-un cadru limitat, și în cursul sec. X-VIII a.Chr.²⁷. Mai recent, Carolyn Chabot Aslan a analizat ceramica protogeometrică, geometrică și arhaică, descoperită în cele șapte contexte stratificate (faze) din arealul D 9 (orașul de jos). În opinia autoarei atât faza 1, datată cu ceramică protogeometrică între 1025-950 a.Chr., cât și faza 2, datată cu ceramică protogeometrică târzie și geometrică timpurie între cca. 950-800, pot fi atribuite perioadei Troia VII b₃, care ar avea, astfel, o durată mai lungă, în comparație cu aprecierile altor specialiști²⁸.

Rezultă din observațiile prezentate mai sus că, în publicațiile recente, pentru începutul perioadei Troia VII b₁ este acceptată o datare în jur de 1190/1180 a.Chr. În schimb, datarea sfârșitului acestei faze (și, implicit, a începutului fazei Troia VII b₂) oscilează în limitele celei de a doua jumătăți a sec. XII a.Chr. Acest moment a fost datat, astfel, de diferiți specialiști, către mijlocul sau a doua jumătate a sec. XII a.Chr. cel mai probabil către 1150²⁹, pe la 1150/1100³⁰, în jur de 1130³¹ sau 1120 a.Chr.³².

²⁵ Vezi Mountjoy 1993, 28-29; Dickinson 2007, 21-23 și fig. 1.1: tabel, cu bibliografie. Mountjoy datează Submicenianul între 1050/1030-1020/1000 BC, iar Dickinson consideră că fazele LH III C târzie și Submicenian se sfârșesc împreună către 1050/1025.

²⁶ Catling 1998, 151-152, 155; Lenz *et alii* 1998, 189, 197.

²⁷ Beck, Thumm 2001, 423.

²⁸ Chabot Aslan 2002, 81-85, 90-91, 96.

²⁹ Korfmann 2004a, 16: tabel.

³⁰ Becks, Thumm 2001, 421.

Indiferent de datarea pe care o avem în vedere, este evident că Troia VII b₁ a fost o fază relativ scurtă care s-a sfârșit printr-un incendiu, în condiții neclare³³. Este posibil ca în urma acestui eveniment, în faza următoare, Troia VII b₂, stăpânirea așezării să fi fost preluată de reprezentanții unui grup cultural, înrudiți cu populația civilizației Troiei VII b₁³⁴. Sfârșitul fazei Troia VII b₂ și începutul fazei Troia VII b₃ nu este foarte clar stabilit; limita dintre aceste două perioade este situată de diferiți specialiști în a doua jumătate sau în ultimul sfert al sec. XI, către 1050/1030,³⁵ pe la 1025³⁶, sau în jur de 1025-1000 a.Chr.³⁷. Troia VII b₂ s-a sfârșit printr-un incendiu, probabil în urma unui nou eveniment războinic³⁸, dar nu este exclusă nici ipoteza unui cutremur³⁹. În privința sfârșitului perioadei Troia VII b (VII b₃) nu există un consens deplin. Manfred Korfmann a apreciat, inițial, că Troia VII b se sfârșește în a doua jumătate a sec. XI sau pe la 1000 a.Chr. și că între sec. X și sec. VII (altfel spus între Troia VII b și VIII) nu există elemente de continuitate⁴⁰. Ulterior, pe baza descoperirilor făcute în orașul de jos, a analizei ceramicii protogeometrice făcute de Catling, și a rezultatelor unor datări radiocarbon, el a admis continuarea perioadei Troia VII b₃ și în sec. X, până pe la 950 a.Chr., după care ar urma un hiatus în viața așezării până la întemeierea orașului grec Ilion (Troia VIII), pe la 720/700 a.Chr.⁴¹. După cum am arătat mai sus, C. Chabot Aslan este de părere că perioada Troia VII b₃ poate fi prelungită și în sec. IX⁴², în timp ce alți cercetători admit doar o prezență umană la poalele cetății în cursul sec. X-VIII, fără activități de construcție care ar fi lăsat urme vizibile⁴³.

Pentru a rezuma: în urma cercetărilor recente au fost adoptate următoarele datări: Troia VII b₁: 1190/1180—1150/1120; Troia VII b₂: 1150/1120—1050/1020; Troia VII b₃: 1050/1020—950 BC. În privința sfârșitului perioadei Troia VII b, mai ales pe baza ceramicii protogeometrice târzii și geometrice timpurii, descoperite în unele contexte stratificate din arealul D 9 (orașul de jos), s-a gândit și la posibilitatea prelungirii fazei

³¹ Becks 2003, 42.

³² Koppenhöfer 1997, 346.

³³ Becks, Thumm 2001, 421.

³⁴ Korfmann 2001a, 352.

³⁵ Becks 2003, 42.

³⁶ Chabot Aslan 2002, 81-84, 96.

³⁷ Becks, Thumm 2001, 423.

³⁸ Becks, Thumm, 2001, 423.

³⁹ Chabot Aslan 2002, 96.

⁴⁰ Korfmann 1997, 3-4, 30; Korfmann 1998, 3-4, 40.

⁴¹ Korfmann 2001a, 26-27; 2004a, 16: tabel. Aceeași datare pentru sfârșitul Troiei VII b₃ și la Koppenhöfer 1977, 295, 346; Becks, Thumm 2001, 423; Becks 2003, 42.

⁴² Chabot Aslan 2002, 81-85, 90-91, 96.

⁴³ Catling 1998, 151-152, 155; Lenz *et alii* 1998, 189, 197.

VII b₃ până în sec. IX a.Chr. În general se consideră, totuși, că de la mijlocul sec. X și până la întemeierea orașului grec Ilion (Troia VIII) pe la 720/700 a.Chr. ar fi existat la Troia, dacă nu chiar un hiatus, doar o prezență umană sporadică, limitată la zona poalelor cetății. Problema apariției la Troia, în perioada VII b, a unor elemente culturale străine, de origine balcano-danubiană și nord-vest pontică, trebuie re-discutată în acest nou cadru istoric și cronologic.

2. Continuitate și discontinuitate în civilizația Troiei VII b

Schimbările majore, o ruptură culturală mai pronunțată intervine în faza Troia VII b₂, odată cu apariția unor noi tipuri de case și noi tehnici de construcție (zidărie cu orthostate), a unei noi categorii de ceramică lucrată cu mâna, numită ceramică cu proeminențe (*Knobbed Ware*, *Buckelkeramik*), care cuprinde o gamă mai variată de forme, inclusiv vase de băut (cupe, cești). Aceste schimbări sunt puse în legătură cu apariția unor „oameni noi”, cu un aflus de populație dinspre nord-estul Balcanilor.⁴⁴

Până nu demult s-a considerat, aproape unanim, că ceramica barbară și ceramica cu proeminențe de la Troia a fost lucrată pe loc, pentru nevoile practice sau rituale ale „noilor veniți”⁴⁵. Analizele geochimice recente (*Neutron Activation Analyses*) făcute pe unele exemplare de ceramică barbară și de ceramică cu proeminențe de la Troia au demonstrat însă că acestea nu au fost făcute din lut local, ci au fost aduse, probabil, din sudul Bulgariei. Nu se exclude posibilitatea ca, după un „import” inițial, aceste categorii ceramice au început să fie produse și la Troia. Se apreciază, de asemenea, că aceste constatări nu contravin teoriei migrației, respectiv ideii așezării la Troia a unei populații străine⁴⁶.

Astfel, ca și în trecut, ceramica barbară și ceramica cu proeminențe sunt puse în legătură, de cele mai multe ori, cu stabilirea la Troia a unor grupuri ale populației culturii Noua-Sabatnovka-Coslogeni și, apoi, a culturii Babadag și a grupelor înrudite, chiar dacă în unele lucrări se vorbește, mai general, fără nominalizare, despre culturile/populațiile epocii târzii a bronzului și primei epoci a fierului din regiunea nord-est balcanică și nord-vest pontică. Ar fi vorba despre două „valuri” de migrație,

⁴⁴ Koppenhöfer 1997, 320, 333, 337-341; Becks, Thumm 2001, 421; Becks 2003, 49-51; Korfmann 2004, 16; Korfmann 2004a, 31, 33.)

⁴⁵ Vezi Koppenhöfer 1997, 333 și n. 159. Vezi și Chabot Aslan 2002, în special 90-93. Ceramica „barbară”, descoperită la Mycene, Korakou și Menelaion-Sparta, în Grecia de sud, datată în perioada LH IIIB târzie și/sau LH IIIC timpurie, a fost, de asemenea, considerată ca produsă pe loc, inclusiv pe baza unor analize a compoziției lutului din care au fost modelate vasele. Vezi Rutter 1975, 17, 29-30; Catling, Catling 1981, 74; French 1989, 48.

⁴⁶ Guzovska *et alii* 2003; Pieniazek-Sikora 2003, 36; Becks 2003, 50-52.

primul mai slab, al doilea mai puternic⁴⁷. De asemenea, ca și în trecut, ceramica barbară este atribuită, în general, nivelului Troia VII b₁, iar ceramica cu proeminențe nivelului VII b₂ (și VII b₃).⁴⁸ Trebuie însă remarcat faptul că ceramica barbară a fost descoperită adesea împreună cu ceramica cu proeminențe și în unele unități de săpătură (*Behälter*) bine stratificate, atât în cetate cât și în orașul de jos, de exemplu în carourile (Quadrat) E 8/9, respectiv D 9 și 7 Nord. Mai mult, au fost sesizate și tranziții între ceramica barbară și ceramica cu proeminențe⁴⁹. Aceste observații ne avertizează că ceramica barbară, legată inițial de cultura Noua-Sabatinovka-Coslogeni, trebuie privită și ca o *categorie* de ceramică uzuală, tradițională, care a putut supraviețui culturii în care a apărut. Dorim să scoatem în evidență, de asemenea, și interferențele care au fost observate între categoriile ceramice troiene tradiționale și ceramica străină. Apare, astfel, așa-zisa ceramică grosolană de tip Troia VII, confecționată din pastă grosier degresată, dar, de cele mai multe ori, lucrată la roată (*Troia VII Coarse Ware, Grob Gemagerte VIIer Waren*). Fenomenul a fost explicat prin preluarea de către olarii autohtoni pentru ceramica lor uzuală a tehnologiei folosite de „colegii lor imigranți”⁵⁰. Noi ne întrebăm dacă nu cumva s-a putut întâmpla invers: noii veniți au preluat tehnica roții olarului pentru a produce ceramica lor tradițională, din pastă grosieră? Din faza VII b₂ există, într-adevăr, dovezi cu privire la unele influențe ale ceramicii străine asupra ceramicii troiene fine. Există, de pildă, în cadrul ceramicii troiene cenușii (*Grey Ware, Anatolische Grauware*) forme de vase și motive ornamentale incizate și imprimare, inspirate din ceramica cu proeminențe⁵¹. Trecerea între categoriile ceramice ale fazelor/nivelelor VII b₁–VII b₂ și VII b₃ este, deci, lentă⁵² și se ajunge la simbioze și interferențe interesante, ceea ce nu poate fi neglijat nici în interpretarea ceramicii străine de la Troia, care, dacă înțelegem bine, nu poate fi separat în mod tranșant pe categorii și nivele. Din acest punct de vedere merită atenție concluziile recente ale Carolynei Chabot Aslan care, discutând ceramica grosieră lucrată cu mâna (*Handmade Coarse Ware*) de la Troia, a inclus în această categorie largă atât *Barbarian Ware* cât și *Knobbed Ware* care, adesea, nu pot fi clar distinse (cităm: *The problem with this classification system is that the shape, fabric and surface treatment vary widely within this general class of handmade coarse wares, and sherds sometimes have features that fit both*

⁴⁷ Koppenhöfer 1997, 334-337; Korfmann 2003, 16; Guzowska *et alii* 2003, 235-249; Becks 2003, 49-52; Pieniazek-Sikora 2003, 32-33, 35-37; vezi și opiniile mai vechi ale lui Morintz 1964, 114-116; 1982; Hänsel 1976, 229-236.

⁴⁸ Koppenhöfer 1997, 316, 320, 333; Koppenhöfer 2002, 679, 702-703; Becks, Thum 2001, 419-423; Becks 2003, 49-51; Guzowska *et alii* 2003, 235, 248-249; Pieniazek-Sikora 2003, 32-33, 35-37.

⁴⁹ Koppenhöfer 1997, 295, 302, 304-310, 333.

⁵⁰ Koppenhöfer 1997, 320, 333.

⁵¹ Koppenhöfer 1997, 316, 320, 333.

⁵² vezi și Koppenhöfer 1997, 295.

Knobbed and Barbarian Ware categories)⁵³. Mai observăm că din datele avute la dispoziție rezultă că „ceramica barbară” este prezentă în toată perioada Troia VII b₁₋₃; dar nu ne este la fel de clar dacă *Knobbed Ware* apare cu strictețe numai începând cu faza VII b₂.

3. Troia VII b din „perspectivă nordică”

După ce am rezumat principalele rezultate ale cercetărilor recente de la Troia, ar trebui să examinăm semnificația noilor descoperiri și observații pentru cunoașterea sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului din regiunile istro-pontice.

Evidențierea unor legături cu Egeea a servit, înainte de toate, la fixarea unor repere cronologice. Astfel, datarea culturii Babadag s-a sprijinit, de la început⁵⁴, pe sincronismele stabilite cu Troia VII b₂, cu toate incertitudinile rezultate în urma modificărilor ulterioare ale cronologiei troiene. O altă sursă de incertitudine a constituit însăși periodizarea nu suficient de solidă a culturii Babadag în cele trei faze, stabilite inițial. Este problematică, mai ales, definirea premiselor, a descendenței și a trăsăturilor specifice primei faze a culturii Babadag. Se crede că această fază a avut o durată scurtă. În cele mai multe situri cercetate, delimitarea stratigrafică a fazei Babadag I atât de descoperirile premergătoare, Noua-Coslogeni, cât și de faza următoare, Babadag II, întâmpină greutăți⁵⁵.

Nu ne propunem să repetăm aici unele concluzii, formulate cu alte ocazii cu privire la raporturile cronologice, chorologice și de înrudire între cultura Noua-Sabatinovka-Coslogeni, “orizontul” hallstattian timpuriu cu ceramică canelată de tip Corlăteni-Chișinău, cultura Belozërka, grupele culturale “Prebabadag”, Tămăoani și cultura Babadag, în diferite zone, mai restrânse sau mai întinse ale regiunii Dunării de Jos (sudul Moldovei, nord-estul Munteniei, Dobrogea)⁵⁶. Din conexiunile și datările propuse în urma noilor cercetări, rezumate mai sus (în paragrafele 1 și 2), rezultă următoarele concluzii pentru regiunile și culturile în care își are originea ceramica străină de la Troia VII b.

a. Cultura Coslogeni, probabil în contact cu cultura Zimnicea-Plovdiv/Čerkovna a existat (*incă*) în timpul fazei Troia VII b₁, sincronizată cu perioada LH III C timpurie și mijlocie (parțial), și datată, pe această cale, în intervalul cuprins între începutul și mijlocul (sau a doua jumătate) a sec. XII a.Chr.

⁵³ vezi Chabot Aslan 2002, în special 90-93; citatul: p. 91.

⁵⁴ vezi Morintz 1964, 116.

⁵⁵ vezi, mai nou, Jugănar 2005, în special 75-83, cu bibliografie; întreaga problemă a evoluției culturii Babadag, inclusiv împărțirea în trei faze, propusă de S. Morintz, a fost re-discutată, critic, la Ailincăi 2010; Ailincăi 2011.

⁵⁶ vezi László 1986; László 1997a; László 1997b.

b. Perioada timpurie (faza I) a culturii Babadag și fenomenele culturale direct premergătoare sau înrudite („Prebabadag”/Tămăoani, Holercani etc.), caracterizate prin ceramica cu decor incizat, a existat (*deja*) în timpul fazei Troia VII b₂, sincronizată cu perioada LH III C mijlocie (parțial), târzie și Submicenian, și datată, pe această cale, în intervalul cuprins între mijlocul (sau a doua jumătate) a sec. XII și mijlocul (sau a doua jumătate) a sec. XI a.Chr. Coexistența la Troia, în această fază, a ceramicii cu proeminențe și a ceramicii barbare ar putea fi un indiciu nu numai pentru producerea, în continuare, a unor tipuri de vase de tradiție Coslogeni, ci și pentru supraviețuirea culturii Coslogeni în unele regiuni ale ariei sale până în această perioadă.

c. Apariția la Troia și a unor fragmente de vase cu motive de ornamentare imprimate⁵⁷, caracteristice pentru perioada corespunzătoare fazei Babadag II (Morintz) și pentru grupele culturale înrudite (Insula Banului, Pšeničevo, Cozia, Saharna-Solonceni), este un indiciu pentru faptul că trecerea de la prima la cea de a doua fază a culturii Babadag a avut loc foarte probabil în timpul etapei Troia VII b₃, sincronizată cu perioada protogeometrică și datată, pe această cale, în intervalul de timp cuprins între mijlocul (sau a doua jumătate) a sec. XI și mijlocul sec. X a.Chr. Este de menționat că datarea celei de a doua faze a culturii Babadag, ca și a grupelor culturale înrudite cu ceramica imprimată, este asigurată, independent de legăturile cu Troia, în sec. X-IX a.Chr., pe baza contactelor cu Egeea protogeometrică⁵⁸. Aceste raționamente întăresc concluziile noastre mai vechi cu privire la trecerea graduală de la epoca târzie a bronzului la prima epocă a fierului la Dunărea de Jos și din regiunea nord-est balcanică, altfel spus înlocuirea treptată a culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni cu noile culturi ale perioadei „Hallstatt timpuriu” (Ha A-B), ceea ce face probabilă existența unui sincronism (parțial) între cultura Noua-Coslogeni târzie și cultura Babadag în formare, aflate în contact, în arii învecinate. Apariția la Troia mai întâi a ceramicii barbare (în faza VII b₁), iar apoi și a ceramicii cu proeminențe (în faza VII b₂) nu ar fi, astfel, rezultatul unor „valuri” (de migrație) strict succesive, după cum s-a crezut (vezi mai sus), ci urmarea unui aflus quasi continuu spre Egeea al unor bunuri culturale și chiar al unor grupuri de populație, originare din ariile culturale mai sus amintite⁵⁹. Acest model ar putea explica și aparenta neconcordanță cronologică, observată la Korakou (nordul Peloponezului), unde, într-un context datat cu ceramică LH III C timpurie au fost descoperite atât vase cu analogii în cultura Noua-Sabatinovka-Coslogeni și în ceramica „barbară” (*Corse Ware, barbarische Ware*)

⁵⁷ vezi, de ex. Blegen *et alii* 1958, fig. 282/10-12; 258/8; Koppenhöfer 1997, 320 și fig. 13/10; 16/4, 7.

⁵⁸ vezi, de ex. Hänsel 1976, 1, 133-134, 139-140, 209-213; Hänsel 1982, 16-18; și, mai recent, Kašuba 2006.

⁵⁹ vezi László 1990/1997, 92-93; László 1999, 28-29; László 2003, 108-109.

de la Troia VII b₁ (grupa I de ceramică), cât și vase cu analogii în prima fază a culturii Babadag și în ceramica cu proeminențe (*Knobbed Ware*, *Buckelkeramik*) de tip Troia VII b₂ (grupele II și IV de ceramică)⁶⁰. După cum am arătat cu altă ocazie, formele de vase din grupa II de la Korakou (mai ales ceștile cu toarta supraînălțată) sunt asemănătoare cu cele ale culturii Babadag, dar în ceea ce privește decorul, lipsește motivul cercurilor concentrice cu tangente, specific pentru cultura Babadag (și prezent și pe *Knobbed Ware* de la Troia). Grupa II de vase își are, astfel, cele mai bune analogii în ceramica de tip „Prebabadag” și Tămăoani⁶¹. În opinia noastră, ceramica străină de la Korakou, în ansamblu, poate fi pusă în legătură cu cultura Coslogeni târzie și/sau cu cultura Babadag în formare, care a asimilat unele elemente ale culturii Coslogeni.

Revenind la Troia, mai nou s-a atras atenția asupra unor posibile influențe nord-vest pontice, manifestate în domeniul arhitecturii, care ar putea fi chiar mai semnificative decât schimbările observate în producția sau importul unor artefacte portabile⁶². Este vorba de o nouă tehnică de construcție: folosirea pietrelor plate, așezate în poziție verticală, la fundația zidurilor (așa numitele orthostate). Această tehnică apare excepțional în faza Troia VII b₁, devine tipică în VII b₂ și dispare în VII b₃, fapt ce a fost interpretat ca dovada caracterului ei intrusiv⁶³. Prototipurile acestei tehnici de construcție pot fi găsite în regiunile de stepă nord-pontice, în arhitectura de piatră a culturii catacumbelor precum și a culturilor Mnogovalikovaya, Sabatinovka și Belozërka. În cultura Coslogeni arhitectura de piatră este documentată, în momentul de față, doar în așezarea de la Durankulak (Dobrogea de sud, Bulgaria) și constituie o excepție. Este de notat că, în același timp, aceasta este așezarea nord-vest pontică cea mai apropiată de Troia unde au fost folosite orthostatele în construcții⁶⁴. Pornind de la datele prezentate mai sus, s-a încercat să se stabilească o legătură între generalizarea tehnicii de construcție cu orthostate în Troia VII b₂ și apariția, în această fază, a ceramicii cu proeminențe⁶⁵. Punctul slab al acestui raționament este faptul că mediul culturii Coslogeni, presupusul loc de origine al tehnicii orthostatelor, este sursa probabilă a ceramicii barbare, caracteristică pentru Troia VII b₁, în timp ce în cultura Babadag și în culturile înrudite „hallstattiene timpurii”, de care se leagă *Knobbed Ware*, specifică pentru Troia VII b₂, nu se cunoaște arhitectura de piatră (cu excepția plăcii valurilor de pământ ale sistemelor de apărare cu lespezi de piatră). Această

⁶⁰ Rutter 1975.

⁶¹ László 1999, 30; vezi și László 1986.

⁶² Pieniazek-Sikora 2003.

⁶³ Pieniazek-Sikora 2003, 32, 36; Becks 2003, 47-49.

⁶⁴ Pieniazek-Sikora 2003, 31-33.

⁶⁵ Pieniazek-Sikora 2003, 35-36.

contradicție (și/sau aparentă neconcordanță cronologică care ne amintește de dilema lui J.B. Rutter, legată de ceramica străină descoperită la Korakou), poate fi suprimată doar dacă admitem, așa cum am schițat mai sus, existența unor interconexiuni complexe (și un sincronism cel puțin parțial) între cultura Coslogeni târzie și cultura Babadag în formare. Apariția simultană a ceramicii barbare și a fibulelor la Troia, în faza VII b₁, ar putea fi un alt semn al acestor contacte, căci din mediul culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni nu se cunosc descoperiri sigure de fibule. Acest nou tip de obiect de podoabă (legat de portul unor noi tipuri de vestimentație) se răspândește în aria menționată în perioada imediat următoare („Hallstatt timpuriu”), odată cu primele influențe vestice (central-europene) și sudice (mediteraneene), datate convențional începând cu perioada Hallstatt A⁶⁶. În lipsa altor dovezi directe și univoce putem apela, în acest sens, la datările radiocarbon *convenționale*, ca indicatori pentru stabilirea unor raporturi de *cronologie relativă*. Pentru cultura Babadag până nu demult nu dispuneam de nici o datare ¹⁴C, dar, orientativ, ca terminus *post quem*, am putut avea în vedere seria de date obținută pentru așezarea Coslogeni de la Durankulak–Golemia Ostrov (nord-estul Bulgariei). Lăsând la o parte datările deviate obținute pentru locuința 15, ne referim la datele ¹⁴C convenționale, stabilite pentru locuințele 4, 1 și 5 în Laboratorul de la Berlin (Bln—2570, 2571, 2569): 2960 ± 60, 2930 ± 60 și 2850 ± 50 BP⁶⁷. Această mică serie de datări se situează *între* seria obținută pentru faza Troia VII b₁ timpurie (3043 ± 29, 2988 ± 26, 2963 ± 31, 2950 ± 48 BP) și seria disponibilă pentru sfârșitul fazei Troia VII b/faza Troia VII b₃ (2820 ± 55, 2812 ± 56, 2795 ± 32 și 2786 ± 42 BP)⁶⁸. În lumina acestor date, existența (sau o perioadă din existența) așezării Coslogeni de la Durankulak a fost parțial sincronă atât cu faza VII b₁ cât și cu faza VII b₂ de la Troia, iar această fază din urmă poate fi sincronizată, prin alte metode, cu cultura Babadag. Această observație este în concordanță cu concluziile formulate mai sus (vezi în special punctul b) în legătură cu impactul rezultatelor noilor cercetări și ar putea explica manifestarea unor influențe Coslogeni târzii în faza Troia VII b₂⁶⁹. În timpul

⁶⁶ În legătură cu influențele „vestice”, „hallstattiene timpurii”, în formarea culturii Babadag vezi László 1990/1997.

⁶⁷ Bojadžiev 1992, 17.

⁶⁸ Koppenhöfer 1997, 314-315.

⁶⁹ În legătură cu poziția seriei de datări ¹⁴C de la Durankulak în contextul datărilor radiocarbon disponibile pentru siturile culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni, Belozerka și straturile 18-10 de la Kastanas (Macedonia de Nord), ca și pentru unele probleme ale cronologiei epocii târzii a bronzului din Europa est-centrală, în general, vezi László 1993, fig. 1-4; László 2006, în special fig. 7.

pregătirii pentru tipar a prezentei variante în limba română a studiului nostru, prin amabilitatea colegului S. C. Ailincăi, am aflat de rezultatele primelor datări ^{14}C obținute pentru cultura Babadag. Pe baza măsurătorilor făcute pe mostre provenite din unele gropi din așezarea de la Babadag, care conțineau și ceramică cu decor imprimat, au fost obținute datări ^{14}C convenționale care se situează între $2820 \pm 30 \text{ BP}$ și $2805 \pm 30 \text{ BP}$ ⁷⁰. După cum se poate observa, aceste datări se situează după seriile de date obținute pentru Troia VII b₁ și pentru Durankulak (cultura Coslogeni) și se suprapun parțial seriei de date obținute pentru Troia VII b₃, fiind în concordanță cu concluziile noastre formulate anterior.

Încheiere

Rezultatele noilor săpături și cercetări interdisciplinare de la Troia, care au mobilizat arheologi, istorici, filologi și specialiști din diferite domenii ale științelor naturii, au contribuit substanțial la cunoașterea mai fidelă a locului și rolului istoric al cetății, aflată în zona de contact a unor mari unități geografice-istorice și la răscrucea civilizațiilor balcanice, vest-pontice, și egeeo-anatoliene. Noile observații stratigrafice și date de ordin cultural-istoric oferă, în același timp, posibilitatea racordării mai precise a diferitelor provincii culturale periferice, cu care Troia se afla în contact, la sistemul de relații din care făcea parte Troia însăși. În acest sens, Troia rămâne, în continuare, un important reper în conectarea culturilor epocii bronzului și a începutului epocii fierului de la Dunărea de Jos și regiunea nord-vest pontică la sistemul de interrelații cultural-cronologice din spațiul egeeo-anatolian și est-mediteranean, în general. În privința cronologiei absolute, precizările pentru regiunile noastre sunt în funcție de posibilitatea transferării noilor date de cronologie absolută, obținute pentru diferitele faze ale civilizației troiene pe baza contactelor cu Egeea, Orientul Apropiat și Egiptul, ca și pe baza măsurătorilor ^{14}C de precizie. În paginile prezentei lucrări am încercat să rezumăm principalele rezultate la care s-a ajuns în datarea nivelurilor Troia VI h, VII a și VII b₁₋₂₋₃, care oferă posibilități de sincronizare cu evoluția cultural-istorică de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului din regiunile istro-pontice. Aceste datări se bazează mai ales pe corelarea ansamblurilor arheologice bine stratigrafiate de la Troia cu fazele și etapele civilizației miceniene și protogeometrice. În finalul lucrării, pentru a verifica unele concluzii de cronologie relativă, ne-am referit și la câteva

⁷⁰ Mulțumim și pe această cale colegilor Sorin-Cristian Ailincăi și Laurent Carozza pentru permisiunea de a menționa aici aceste datări (realizate în cadrul misiunii arheologice *Delta du Danube*) care sunt în curs de publicare, inclusiv în varianta calibrată, cu toate informațiile complementare și cu comentariile cuvenite.

serii de date radiocarbon convenționale, fără a avea intenția de a discuta aici consecințele datărilor ^{14}C asupra cronologiei absolute. După cum am menționat în prima parte a lucrării, datările ^{14}C calibrate sunt sensibil mai înalte și acoperă intervale de timp mai largi, în comparație cu datele cronologiei istorice. Datări mai precise pot fi obținute prin metoda complexă, numită *dendrochronological ^{14}C wiggle-matching*, condiționată de existența unor secvențe dendrocronologice care să ofere mostre pentru datări radiocarbon. Metoda a fost aplicată cu succes, printre altele, în datarea fazelor 3-2 ale așezării de la Assiros (Macedonia), stabilind începutul perioadei Protogeometrice pe la 1100 a.Chr. sau chiar mai înainte (în loc de datarea tradițională de 1050/1025 a.Chr.)⁷¹. Acceptarea acestei datări ar însemna că datările „istorice”, bazate pe cronologia de contact (inclusiv datările menționate în această lucrare) ar trebui ridicate cu cel puțin 50-75 de ani⁷².

⁷¹ vezi Newton *et alii* 2005.

⁷² **Mulțumiri.** Redactarea acestei lucrări nu ar fi fost posibilă fără efectuarea unor stagii de documentare în biblioteci din străinătate. Mulțumim, în mod deosebit, și pe această cale, Catedrei de Istorie Antică și Biroului de Relații Internaționale ale Universității din Konstanz (Germania), ca și Institutului German de Arheologie, Departamentul Eurasia, pentru sprijinul acordat.

Bibliografie

- Ailincăi, S.C. 2010, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, Teză de doctorat, Iași.
- Ailincăi, S. C. 2011, *Ceramica culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea*, Peuce, S.N. 9, 55-178.
- Akurgal, E. 1983, *Das dunkle Zeitalter Kleinasiens*, in *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der „Dark Ages“ vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr.*, Wien, 67-78.
- Becks, R. 2003, *Troia VII: the transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age*, în Fischer, B. et al. (ed.), *Identifying Changes: the transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its neighbouring regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul*, Nov. 8-9. 2002. Istanbul, 41-53.
- Beck R., Thumm, D. 2001, *Untergang der Stadt in der Frühen Eisenzeit. Das Ende aus Archäologischer Sicht, în Traum und Wirklichkeit. Ausstellungskatalog*, Stuttgart, 419-424.
- Blegen, C.W., Boulter, C.G., Caskey, J.L., Rawson, M., 1958, *Troy. IV. Settlements VIIa, VIIb and VIII, Part 1-2*, Princeton.
- Bojadžiev, J. D. 1992, *Chronologija na praistoričeskite kulturi na teritorijata na Dobrudža. Dobrudža. Istoričeski Muzej v Dobrič i v Silistra*, 10-19.
- Catling, H.W., Catling, E.A. 1981, *“Barbarian” Pottery from the Mycenaean Settlement at the Meneleion, Sparta*, BSA 76, 71-82, Pl. 5-8.
- Catling, R.W.V. 1998, *The typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean context*, *Studia Troica* 8, 151-187.
- Chabot Aslan, C. 2002, *Ilion before Alexander: Protogeometric, Geometric, and Archaic Pottery from D*, *Studia Troica* 12, 80-129, Plates 1-28.
- Dickinson, O. 2007, *The Aegean from Bronze to Iron Age. Continuity and change between the twelfth and eight centuries BC*. London-New York.
- French, E.B. 1989, *Possible Northern Intrusions at Mycenae*, în Best J.G.P., De Vries, N.M.W. (ed.), *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the fourth International Congress of Thracology*, Rotterdam, 24-26 September 1984, Leiden-Sofia, 39-51.
- Guzowska, M., Kuleff, I., Pernicka, E., Satir, M, 2003, *On the origin of Coarse Ware of Troia VII*, in Wagner, A., Pernicka, E., Uerpmann, H.-P. (ed.), *Troia and the Troad. Scientific Approaches*, Berlin-Heidelberg, 233-249.
- Hänsel, B. 1976, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn.
- Hänsel, B. 1982, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* in Hänsel, B. (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1-38.
- Jugănar, G. 2005, *Cultura Babadag, I*, Tulcea-Constanța.

- Kašuba, M. 2006, *Fibeln mit Bügelkugeln in der Moldau und Anmerkungen zum ägäischen Einfluss im 10.-9. Jahrhundert v. Chr.*, PZ 81, 2, 213-235.
- Koppenhöfer, D. 1997, *Troia VII-Versuch einer Zusammenschau einschliesslich der Ergebnisse des Jahres 1995*, Studia Troica 7, 295-353.
- Koppenhöfer, D. 2002, *Buckelkeramik und Barbarische Ware in Troia: Anmerkungen zur Herkunft*, in Aslan, R. et alii (eds.), *Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann*, 2, Remshalden, 679-704.
- Korfmann, M. 1995, *Troia – Ausgrabungen 1994*. Studia Troica 5, 1-38.
- Korfmann, M. 1996, *Troia – Ausgrabungen 1995*. Studia Troica 6, 1-64.
- Korfmann, M. 1997, *Troia – Ausgrabungen 1996*. Studia Troica 7, 1-71.
- Korfmann, M. 1998, *Troia – Ausgrabungen 1997*. Studia Troica 8, 1-70.
- Korfmann, M. 2001a, *Troia/Wilusa – Ausgrabungen 2000*. Studia Troica 11, 1-50.
- Korfmann, M. 2001b, *Der prähistorische Siedlungshügel Hissarlik. Die „zehn Städte Troias“ – vom unten nach oben, Traum und Wirklichkeit*. Ausstellungskatalog, Stuttgart, 347-354.
- Korfmann, M. 2002, *Die Arbeiten in Troia/Wilusa 2001*, Studia Troica 12, 1-33.
- Korfmann, M. 2004a, *Die Arbeiten in Troia/Wilusa 2003*, Studia Troica 14, 3-31.
- Korfmann, M. 2004b, *Troia in Light of New Research, Keynote lecture at the Dies Academicus 2003 at Trier University*, 12 November. Reden an der Universität Trier, 2. English Edition (Ed. by H.Neyes), 9-70.
- László, A. 1986, *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului” hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din sudul Moldovei*, MemAntiq 12-14 (1980-1982), 65-91.
- László, A. 1990/1997, *Troy and the Lower Danube region at the end of the Bronze Age*, SAA 3-4 (1996-1997), 89-96.
- László, A. 1993, *Dates radiocarbone et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, CCDJ 10, 23-42.
- László, A. 1997a, *On the origin, development and chronology of the first Iron Age at the Lower Danube*, în Simion, G. (coord.), *Prima epocă a fierului la gurile Dunării și în zonele circumpontice, Lucrările Colocviului Internațional*, Tulcea, Septembrie 1993. Tulcea, 67-84.
- László, A. 1997b, *De l'âge du bronze à l'âge du fer ancien dans la région istro-pontique, Quelques observations à propos de certains ouvrages récents*, Thracia Pontica 6, 1, Sozopol, 137-145.
- László, A. 1999, *La fin de l'âge du bronze au Bas-Danube et le monde mycénien, Relations et chronologie*, în *The Peripherie of the Mycenaean World. Proceedings of the 1st International Interdisciplinary Colloquium*, Lamia, 1994, 27-33.

- László, A. 2003, *The Periphery of the Periphery: the Lower Danube and Northern Aegean World from the Bronze Age to the Early Iron Age. Cultural interrelations: a short review*, în *The Periphery of the Mycenaean World. Proceedings of the 2nd International Interdisciplinary Colloquium*, Lamia 1999, Athens, 107-112.
- László, A. 2006, *Über die Beziehungen, die kulturelle und chronologische Lage der Bronzefunde vom Typ Ópályi-Uriu-Drajna de Jos-Lozova-Pobit Kamák*, în *Bronzezeitliche Depotfunde—Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag*, Ushhorod, 5-6. Oktober, 2005, Użgorod, 124-143.
- László, A. 2007, *Drajna de Jos-Lozova-Pobit Kamák-Uluburun. Sur les relations à long distance dans l'âge tardif du bronze*, în *V. Convegno Romeno-Italiano (Iaşi-Tulcea, 2004)*, SAA 12, 43-55.
- László, A. 2012, *Troy and the Lower Danube region at the end of the Bronze Age. Addendum: Troy VII and the north-eastern Balkans in light of new research*, în Korres, G. S., Karadimas, N., Flouda Georgia (Eds.), *Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects, Myth-History-Science*, Athens, 50-60.
- Lenz, D., Ruppenstein, F., Baumann, M., Catling R.W.V. 1998, *Protogeometric pottery at Troia*, *Studia Troica* 8, 189-222.
- Manning, S.W., Weninger, B. 1992, *A light in the dark: archaeological wiggle matching and the absolute chronology of the close of the Aegean Late Bronze Age*, *Antiquity* 66, 636-663.
- Morintz, S. 1964, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, *Dacia*, N.S. 8, 101-118.
- Morintz, S. 1982, *Les Thraces de la Troie dans le dernier quart du IIe millénaire av. n. è.* *Thracia Pontica* 1, Sozopol, 151-155.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică*, *Thraco-Dacica* 8, 39-71.
- Mountjoy, P.A. 1993, *Mycenaean Pottery. An Introduction*, Oxford.
- Mountjoy, P.A. 1997, *Local Mycenaean Pottery at Troia*, *Studia Troica* 7, 259-267.
- Mountjoy, P.A. 1999a, *The destruction of Troia VI h*, *Studia Troica* 9, 253-293.
- Mountjoy, P.A. 1999b, *Troia VII reconsidered*, *Studia Troica* 9, 295-346.
- Newton, M., Wardle, K.A., Kuniholm, P.I. 2005, *Dendrochronology and radiocarbon Determinations from Assiros and the beginning of the Greek Iron Age*, *AEMTH* 17, 2003, 173-190.

- Pieniżek-Sikora, M. 2003. *Some comments on Northwest Pontic and North Aegean settlement architecture in the last quarter of the second millennium BC*, în Fischer B. et alii (eds.), *Identifying Changes: the Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002, Istanbul*, 29-39.
- Podzuweit, C. 1982, *Die Mykenische Welt und Troja*, în Hänsel, B. (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, PAS 1, 65-88.
- Rutter, J.B. 1975, *Ceramic evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C Period*, AJA 79, 1, 17-32, Pl. 1-3.
- Seeher, J. 2005, *Überlegungen zur Beziehung zwischen dem hethitischen Kernreich und der Westküste Anatoliens im 2. Jahrtausend v.Chr.*, în Horejs, B. et alii (eds.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel vom seinen Schülern gewidmet*, Bonn, 33-44.

Așezările fortificate din aria culturii Gáva din România

Gabriel Bălan*

Abstract: During 12th-9th centuries BC, on a vast territory including upper and middle Tisza basin (Eastern Slovakia and Eastern Hungary), Transylvania, Galicia, Bukovina and Banat, evolved the Gáva culture. In Romania are certified 30 fortified settlements certainly attributable to this culture. Covering all major landforms, the fortifications are located in strategic positions on the high plateaus of hills or mountains, on the watercourses or wetlands, which, by their natural position, provide a defensive advantage. Depending on the shape and location of the fortification elements, in close relationship with the advantages of the environment, we can distinguish two main types: the enclosure type and the spur type. There are settlements with defensive systems that do not fall into these two types. These settlements are located on the plateau of hills and low mountains in height. Gáva culture settlements were fortified by arranging ramparts, ditches and palisades. The function of the fortified settlements of the First Iron Age society, in the present state of research, it can be more inferred than demonstrated. Theoretically, we can advance political, military, economic and social implications.

Rezumat: În perioada sec. XII-IX a.Chr., pe un teritoriu vast care cuprinde bazinul superior și mijlociu al Tisei (estul Slovaciei și estul Ungariei), Transilvania, Galiția, Bucovina și Banat, evoluează cultura Gáva. Pe teritoriul României sunt atestate 30 de așezări fortificate care pot fi atribuite cu certitudine acestei culturi. Ocupând principalele forme de relief, fortificațiile sunt amplasate în poziții strategice, pe platouri înalte de deal sau munte, pe cursuri de râuri sau în zone mlăștinoase, care, prin poziția lor naturală, oferă un avantaj defensiv. În funcție de forma și amplasarea elementelor de fortificație, în strânsă relație cu avantajele oferite de mediul înconjurător, se pot deosebi două tipuri principale: sistemul defensiv care înconjoară așezarea și sistemul defensiv de tip pinten barat. Sunt și așezări cu sisteme defensive care nu se pot încadra în cele două tipuri. Aceste așezări sunt amplasate pe platourile unor dealuri sau munți de mică înălțime. Așezările culturii Gáva au fost fortificate prin amenajarea unor construcții precum valurile, șanțurile și palisadele. Rolul fortificațiilor în societatea primei epoci a fierului, în stadiul actual de cercetare, poate fi mai mult dedus decât demonstrat. Teoretic, se pot avansa implicații de ordin politic, militar, economic și social.

Key words: Early Iron Age, fortifications, Gáva culture.

Cuvinte cheie: prima epocă a fierului, fortificații, cultura Gáva.

Cultura Gáva se răspândește pe un teritoriu vast care cuprinde bazinul mijlociu și superior al Tisei, Galiția, Transilvania, Bucovina și Banat¹. Termenul de cultură Gáva a

* Muzeul Național al Unirii, Mihai Viteazul, nr. 12-14, Alba Iulia, 510010.

fost utilizat pentru prima dată în 1957 și se datorează Amaliei Mozsolics². Următoarele decenii sunt marcate de contribuții însemnate privind cunoașterea culturii, care au avut ca rezultat stabilirea cronologiei și periodizării, a principalelor caracteristici ale culturii, ariei de răspândire etc.³ Inițial, s-a considerat că originile culturii au la bază culturile locale anterioare din zona de formare, bazinul superior și mijlociu al Tisei (Hajdúbagos – Cehăluț, Berkesz, Piliny, Suci de Sus, Lăpuș II), influențele exercitate dinspre sud-vest (Cruceni-Belegiș, Csorva), dar și aportul unor grupuri culturale locale (Igrița). Răspândirea pe un întins teritoriu a determinat și apariția unor aspecte locale⁴. În general, se acceptă o periodizare a culturii în două etape principale: o fază timpurie care evoluează, în mare, în sec. XII-XI a.Chr. și o a doua etapă, în sec. X-IX a.Chr.⁵ În România, aspectele locale au determinat existența unei faze târzii în Transilvania⁶. Finalul culturii nu este uniform pe întreaga sa arie de răspândire și este determinat de apariția culturii Basarabi în jumătatea de sud a Transilvaniei (sec. VIII a.Chr.)⁷, de grupul Gornea-Kalakača în Banat (încă din secolul IX a.Chr.)⁸, de grupul Mezőcsát în Ungaria (din sec. IX a.Chr.)⁹. În jumătatea de nord a Transilvaniei se presupune existența unui facies târziu al culturii Gáva, care evoluează în paralel cu manifestările culturale de tip Basarabi¹⁰. Recent au fost publicate mai multe date ¹⁴C din câteva situri aparținând culturii Gáva din România: așezarea de la Siret (patru date care se încadrează între sfârșitul sec. XIV și sfârșitul sec. XII a.Chr.)¹¹, așezarea de la Alba Iulia-Recea (o singură dată publicată, datată în sec. X a.Chr.)¹², minele de sare de la Figa (12 probe datate în intervalul sec. XII-IX a.Chr.)¹³, *Valea Regilor/Királyvölgy*

¹ Kemenczei 1982, 314; László 1994, 48-50; László 2001, 305; Pare 1998, 418; Gedl 2001; Bader 2012.

² Mozsolics 1957, 119-121.

³ László 1973; László 1994, 48-104; Smirnova 1974; Székely 1966, Kemenczei 1982; Kemenczei 1984, 58-86; Vasiliev 1983; Vasiliev 1986-1987; Vasiliev 1995a; Vasiliev 2004; Vasiliev 2004-2005; Vasiliev *et alii* 1991; Paulík 1968; Németi 1981-1982; Gumă 1993, 181-194; Szabó 1996; Pankau 2004; Marta 2009, 87-93, 101-103; Ciugudean 2009; Ciugudean 2010; Ciugudean 2012.

⁴ Kemenczei 1982, 314; Vasiliev *et alii* 1991, 112-118; László 1994, 92; László 2001, 308; Pare 1998, 418-419.

⁵ Smirnova 1974; Kemenczei 1982, 314-315, fig. 1; Szabó 1996, 54-56; Pankau 2004; Kacsó 2008, 59-60; Marta 2009, 101-103; 218-220 (rezumat în limba română).

⁶ Vasiliev *et alii* 1991, 102-129; Ciugudean 2009, 332, fig. 2; Ciugudean 2012.

⁷ Ciugudean 2009, 331-332, fig. 2; Ciugudean 2012, 115, fig. 14.

⁸ Gumă 1993, 184-194.

⁹ Pare 1998, 419.

¹⁰ László 2001, 312.

¹¹ László 2010.

¹² Ciugudean 2012, 117, fig. 11-12.

¹³ Ciugudean 2012, 117, fig. 13.

(5 probe datate în perioada sec. XII-IX a.Chr.)¹⁴ și *Valea Florilor* (o probă datată în sec. XIII-XII a.Chr.)¹⁵.

Alături de numeroasele trăsături comune care definesc această cultură se află și prezența în număr relativ mare al așezărilor fortificate. Una dintre dificultățile întâlnite a fost stabilirea unui număr sigur de așezări fortificate care pot fi atribuite culturii Gáva. Uzitarea în paralel a unor termeni precum *Hallstatt A-B*, *Hallstatt timpuriu*, *începuturile primei epoci a fierului* sau *complexul cultural cu ceramică canelată* pentru perioada secolelor XII-IX a.Chr. în spațiul carpato-dunărean a îngreunat și mai mult demersul științific. Sursele bibliografice (baze de date online, studii, articole, monografii, repertorii) atestă existența unor fortificații în mai multe puncte din spațiul de răspândire al culturii Gáva. Baza de date on-line a Repertoriului Arheologic Național (RAN)¹⁶, în urma selectării unor termeni ca *așezare fortificată*, *fortificație*, *cetate de pământ*, *fortificație de pământ*, *val de pământ*, *așezare fortificată și necropolă* pentru categorie de sit și *Hallstatt* pentru epocă, pentru aria de răspândire a culturii Gáva din România, oferă ca rezultat un număr total de 65 de situri. Multe dintre aceste situri nu sunt cercetate, iar datarea lor generică în *Hallstatt* nu oferă certitudinea că ele aparțin culturii Gáva. Datarea unor valuri de pământ în *epoca hallstattiană* a devenit cumva stereotipă, de multe ori aducându-se în discuție tehnica de construcție specifică. Ori acest fapt este total fals, tipul de fortificație tratat aici nu se deosebește de fortificațiile de pământ și lemn (uneori și piatră) din epoca bronzului, din a doua epocă a fierului sau din epoca medievală timpurie. Au mai fost eliminate din lista extrasă din baza de date mai multe situri cu trimitere eronată (de ex. Feldioara¹⁷ și Turia¹⁸). În urma unei analize critice a surselor, în spațiul românesc pot fi atribuite cu siguranță culturii Gáva doar 30 de așezări fortificate (Pl. 1)¹⁹. Dintre acestea, sunt mai multe puncte care nu se regăsesc în RAN, în categoria de sit care desemnează un sit fortificat: Andrid, Căuaș, Ciceu-Corabia, Siret și Tilișca. Alte două așezări nu se găsesc în RAN: Brașov și Șona. Fortificațiilor sigure li se adaugă un număr de 35 de puncte unde sunt menționate alte așezări fortificate în aria de răspândire a culturii

¹⁴ Ciugudean 2012, 117, fig. 13.

¹⁵ Ciugudean 2012, 117, fig. 13.

¹⁶ <http://ran.cimec.ro/>

¹⁷ Cod RAN 40964.05; în Costea 2004, la pagina 70 nu se menționează prezența unei fortificații.

¹⁸ Cod RAN 64880.01; în Cavruc 1998, la paginile 142-146 nu se menționează prezența unei fortificații.

¹⁹ În rezumatul comunicării *Fortified settlements in Gáva culture area in Romania / Așezările fortificate din aria culturii Gáva din România*, publicat în Peuce S.N. 10, Supplementum 1, 2012, 37-38, am menționat existența unui număr de 33 de fortificații; au fost eliminate așezările de la Porumbeni Mari, Sângeorgiu de Pădure și Vărădia care nu prezentau date clare cu privire la datarea sau existența elementelor de fortificare; acestea au fost incluse în lista cu fortificații incerte din aria culturii (Pl. 1).

(Pl. 1). Este posibil ca viitoarele cercetări să demonstreze apartenența unora dintre aceste fortificații la cultura Gáva: Boroșneu Mic²⁰, Bocșa²¹, Cobor²², Daia²³, Feldioara²⁴, Feleac²⁵, Luna de Sus²⁶, Monor²⁷, Odorheiu Secuiesc²⁸, Peștera²⁹, Rigmani³⁰, Sălcud³¹, Sângeorgiu de Pădure³², Sânpetru³³, Sub Cetate³⁴, Șușturogi³⁵, Văleni³⁶, Teliu³⁷ și Viile Tecii³⁸. Pentru o parte dintre aceste situri datarea în perioada culturii Gáva nu este o problemă, existența (Apața³⁹, Porumbenii Mari⁴⁰, Crizbav⁴¹, Dacia⁴², Augustin–*Tipia Ormenișului*⁴³) sau datarea (Chinari⁴⁴, Vărădia⁴⁵, Gherla⁴⁶, Sărățeni⁴⁷, Roșia de Secaș⁴⁸, Tășad⁴⁹, Dumitrița⁵⁰, Volovăț⁵¹, Ilișești⁵²) elementelor de fortificare pot fi puse sub semnul

²⁰ Cavruc 1998, 52.

²¹ Horedt 1974, 216, 220, 221, nr. 2; Gumă 1993, 285, nr. 14 (Bocșa Română).

²² Costea 2000, 221; Costea 2004, 66.

²³ Lazăr 1995, 49.

²⁴ Crișan *et alii* 1992, 76 (Buza), 196 (Feldioara).

²⁵ Marinescu 2010, 62-63, nr. 51, pl. XX.

²⁶ Ursuțiu *et alii* 2008 (Luna).

²⁷ Cod RAN 33961.01.

²⁸ Cavruc 2000, 168.

²⁹ Luca 2005, 119.

³⁰ Lazăr 1995, 188.

³¹ Cod RAN 117907.01.

³² Lazăr 1992, 38; Lazăr 1995, 215, fig. 72.

³³ Luca 2005, 140.

³⁴ Cod RAN 143003.01.

³⁵ Dumitrașcu 1972, 134, 136; Dumitrașcu, Hadnagy 1982, 357.

³⁶ Costea 2000, 224.

³⁷ Costea 2000, 223-224.

³⁸ Cod RAN 35045.01.

³⁹ Costea 2000, 221.

⁴⁰ Székely 1966, 34; Nagy, Körösfői 2010.

⁴¹ Costea 2000, 222.

⁴² Costea 2000, 222.

⁴³ Costea 2000, 222 (Racoș); Costea *et alii* 2006, 25.

⁴⁴ Rezi, Nagy 2009, 87, nota 1.

⁴⁵ Gumă 1993, 184, 186, 215, 298, nr. 265, pl. XXXII-XXXIII; Luca 2006, 268-269, fig. 35.

⁴⁶ Crișan *et alii* 1992, 212.

⁴⁷ Giurgiu-Ardeu 1995-1996, 212-213.

⁴⁸ Ciută 2000.

⁴⁹ Dumitrașcu *et alii* 1996-1997.

⁵⁰ Marinescu 2010, 41, 61, nr. 46, pl. XV-XVIII.

⁵¹ Zanoci 1999, tabel de la pagina 116, fig. 1.

⁵² Ursulescu, Popovici 1997, 56, nota 40; Zanoci 1999, tabel de la pagina 116, fig. 1.

întrebării. Situația siturilor de la Rapoltu Mare / Uroi este ușor mai complicată. Pe Dealul Uroiului (Corabia Mică) se află o fortificație care, în actualul stadiu al cercetării, nu poate fi atribuită primei epoci a fierului⁵³. La poalele dealului, pe a doua terasă a Mureșului, se află o așezare Gáva, suprapusă de o altă așezare din epoca dacică⁵⁴. Fortificația descoperită aici, atribuită culturii Gáva de autorii săpăturilor, suprapune nivelul și complexele din prima epocă a fierului, așa cum a fost publicat într-un raport de cercetare din 2004⁵⁵. Foarte posibil ca această fortificație să fie, de fapt, dacică. În concluzie, includ în lista cu posibile așezări fortificate situl de la Uroi – *Dealul Uroiului*, care este destul de probabil să fi fost folosită de comunitățile din prima epocă a fierului care locuiau la poale. Recent, a fost descoperită o altă așezare fortificată în nord-vestul României, la Tiream, asemănătoare ca tip de fortificație cu așezările vecine de la Andrid și Căuaș⁵⁶. Fiind inedit, acest punct, momentan, intră în lista cu fortificații incerte.

Cercetarea așezărilor fortificate din aria culturii Gáva nu este diferită de evoluția și dezvoltarea cercetării arheologice din România⁵⁷. Câteva dintre așezările fortificate tratate aici sunt cunoscute încă din sec. XVII-XVIII, iar primele cercetări sunt întreprinse în sec. al XIX-lea. În perioada postbelică au loc cele mai importante campanii de cercetare arheologică precum cele de la Teleac, Preutești, Ciceu-Corabia, Mediaș, Bozna, Tilișca etc. Un fapt trebuie menționat și anume că nici o așezare fortificată nu a fost cercetată exhaustiv. Mai mult, stadiul cercetării lor se află la nivelul unor sondaje de verificare, mai complexe, de exemplu, în cazul așezărilor de la Teleac, Bozna, Ciceu-Corabia, Cernat, Dej, Preutești, Tilișca, și doar simple sondaje, de ex. la Sărățel, Sighetu Marmației, Brașov, Căuaș, Mediaș, Satu Mare și Someșu Rece. În ultimele două decenii, cercetări sistematice de lungă durată (unele în derulare) au fost întreprinse în fortificațiile de la Șimleu Silvaniei, Covasna, Siret, Călinești Oaș și Racoșu de Jos–*Piatra Detunată*. Aceste săpături nu sunt publicate, cu excepția unor scurte articole și rapoarte de cercetare.

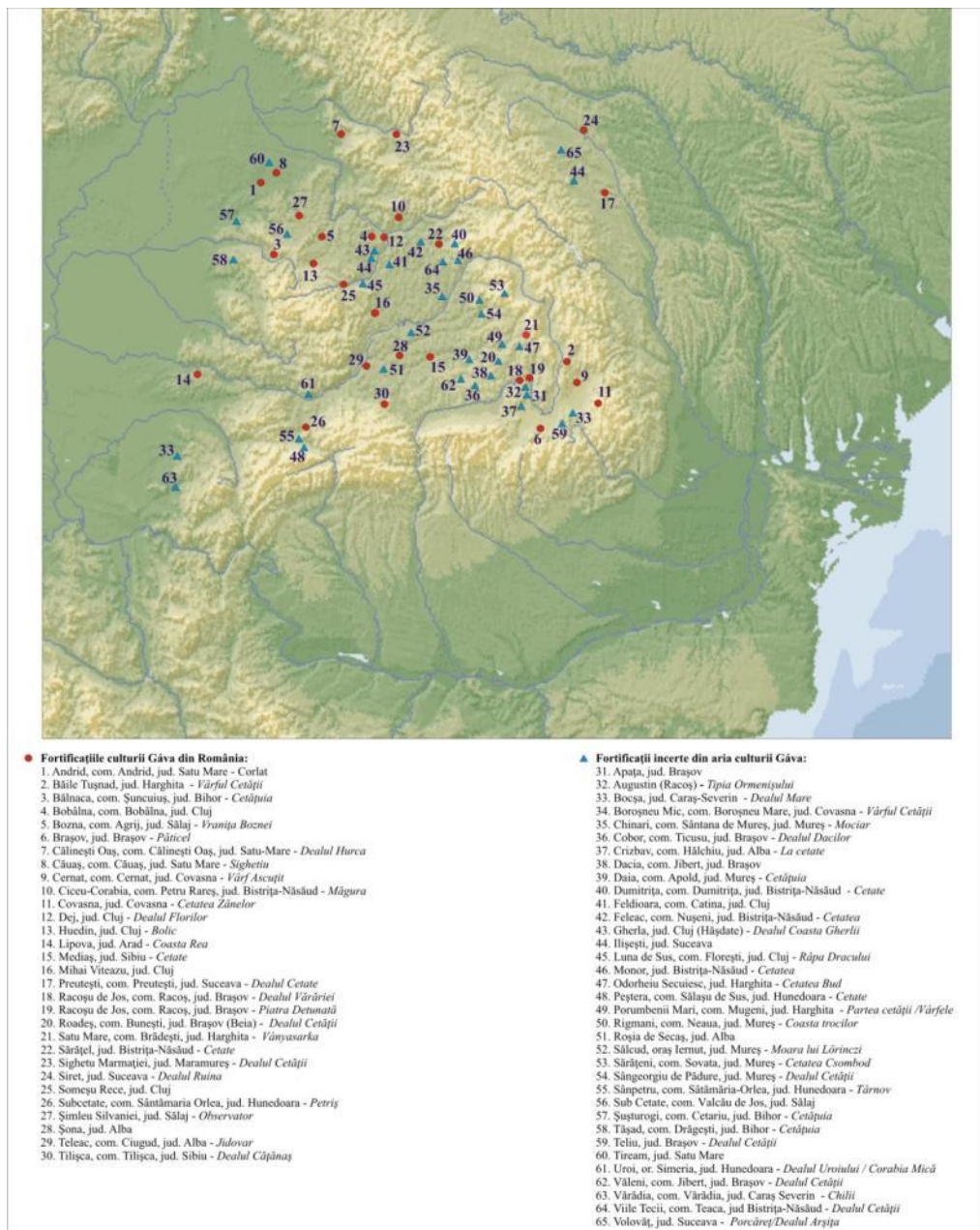
⁵³ Hanson, Oltean 2001 (Uroi–*Dealul Uroiului /Corabia Mică*).

⁵⁴ Ardeu, Bălos 2002 (Rapoltu Mare–*Măgura Uroiului*).

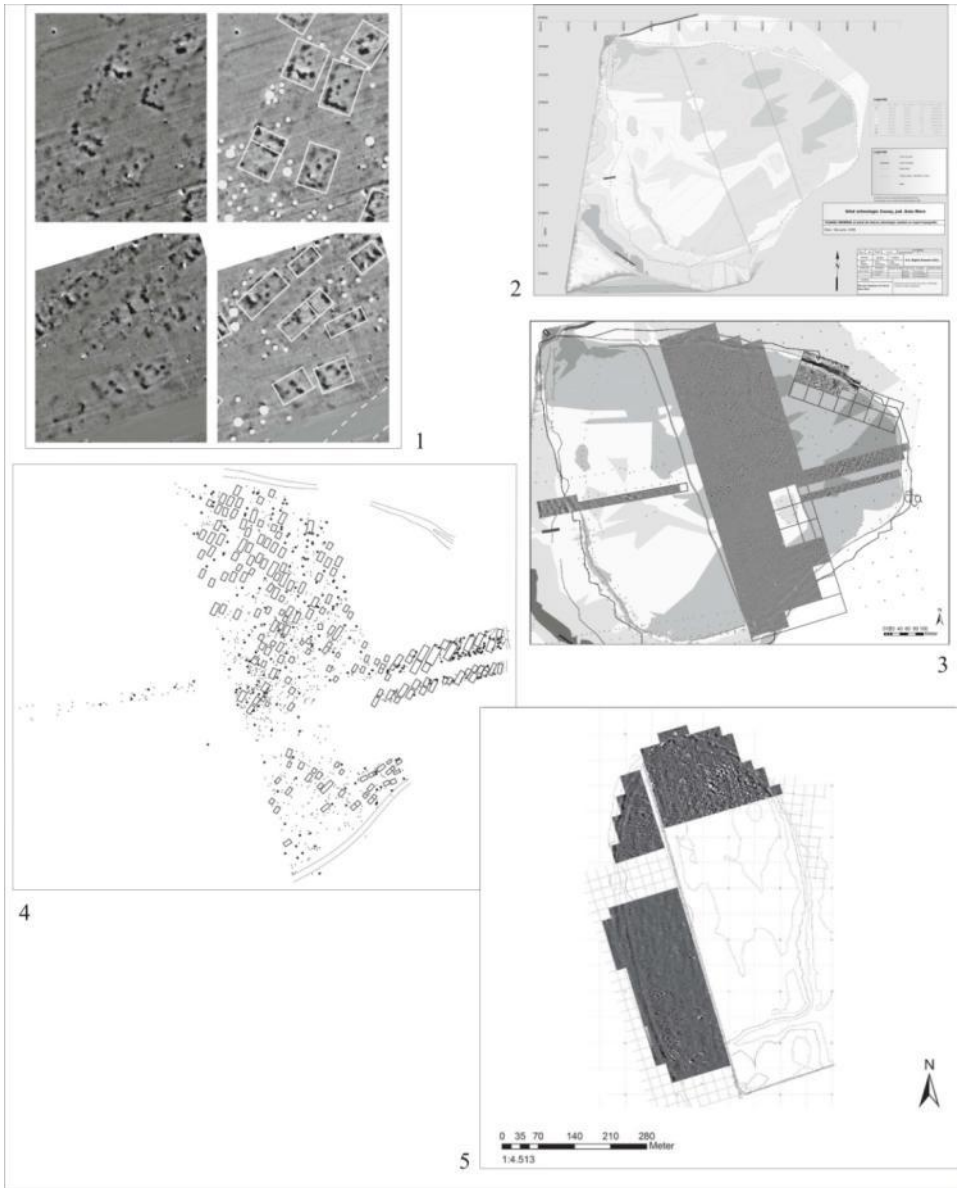
⁵⁵ Bălos *et alii* 2004.

⁵⁶ Marta L., *Date noi referitoare la structura internă a așezărilor hallstattiene*, comunicare la Sesiunea științifică "Unitate, Continuitate și Independență în istoria poporului român. 94 de ani de la Marea Unire (1918-2012)", Alba Iulia, 22-23 noiembrie 2012.

⁵⁷ Suceveanu 2004-2005.

Pl. 1. Harta de răspândire a așezărilor fortificate din aria culturii Gáva.

Pl. 2. 1. Locuințele și gropile identificate pe ridicarea magnetometrică de la Căuș (Kienlin *et alii* 2012); 2. Planul topografic ale așezării de la Căuș (Kienlin *et alii* 2012); 3. Ridicarea magnetometrică suprapusă pe planul topografic de la Căuș (Kienlin *et alii* 2012); 4. Dispunerea caselor în incinta așezării fortificate de la Căuș, interpretare a ridicării magnetometrice (Kienlin *et alii* 2012); 5. Ridicarea magnetometrică din așezarea fortificată de la Andrid (Marta *et alii* 2010).

Au fost publicate și câteva studii și monografii care sintetizează nivelul cunoașterii așezărilor fortificate din prima epocă a fierului⁵⁸. Se remarcă contribuția cercetătorilor K. Horedt și V. Vasiliev, care au condus săpături arheologice în mai multe așezări fortificate ale culturii Gáva: Sighetu Marmației, Teleac, Băile Tușnad, Șona (K. Horedt), Teleac, Ciceu-Corabia, Bozna, Subcetate, Șona, Dej (V. Vasiliev).

Din punct de vedere geografic, fortificațiile din aria culturii Gáva ocupă formele principale de relief: câmpie, deal și munte (Pl. 14/4). În zone de câmpie se află doar două așezări: Andrid (Pl. 14/3) și Căuaș (Pl. 5/3). În zone de dealuri (înțelegând zonele de podiș și dealurile submontane) se află 25 de așezări: Bobâlna (Pl. 5/6), Bozna, Bălnaca (Pl. 5/4), Călinești Oaș (Pl. 5/1), Cernat, Ciceu-Corabia (Pl. 5/5), Dej (Pl. 11/5), Huedin (Pl. 7/2; 14/2), Lipova (Pl. 7/3), Mediaș (Pl. 9/3), Mihai Viteazu, Preutești, Racoșu de Jos, punctele *Piatra Detunată* (Pl. 9/6) și *Dealul Vărâriei* (Pl. 9/5), Roadeș (Pl. 7/1), Sărățel (Pl. 7/6), Satu Mare (Pl. 7/5), Sighetu Marmației (Pl. 11/2), Șimleu Silvaniei, Siret (Pl. 11/1), Someșu Rece (Pl. 11/3), Șona, Subcetate (Pl. 11/4), Teleac (Pl. 9/1) și Tilișca (Pl. 9/2). Dealurile pe care sunt amenajate fortificațiile se află în regiuni de podiș, în zone de munte (spre margini) și în zone depresionare. În zonele de podiș așezările sunt amplasate pe văile râurilor mari, pe dealuri cu vizibilitate mare, dar și pe cursuri de apă secundare, în regiuni mai retrase. Poziționarea așezărilor fortificate pe înălțimi se face pentru valorificarea avantajelor defensive naturale asigurate de platourile înalte, de multe ori inaccesibile. Pe platourile unor munți de înălțime mică sunt amplasate așezările de la Băile Tușnad (Pl. 7/4), Brașov (Pl. 5/2) și Covasna (Pl. 11/6).

Dimensiunile așezărilor sunt condiționate de mediul înconjurător (promontorii, platouri înalte de deal sau munte, cursuri de apă, văi, terase, mlaștini) indiferent că sunt amplasate în zone de câmpie, de deal sau de munte (Pl. 14/4). Este evident că pentru așezări cu o suprafață de zeci de hectare (Teleac, Subcetate, Siret, Căuaș, Andrid), motivația amenajării fortificației este diferită față de o așezare de 2 sau 3 hectare (Bozna, Mihai Viteazu, Racoșu de Jos–*Piatra Detunată*) sau de până într-un hectar (Preutești, Satu Mare, Brașov, Șona). Se au în vedere alte aspecte precum numărul de oameni care pot locui în incintă (permanent sau temporar), animalele ce pot fi adăpostite aici, terenuri agricole, pășuni etc. Dimensiunile unei așezări întărite pot fi importante în stabilirea funcționalității lor. V. Vasiliev, în funcție de dimensiunile acestor așezări, dar și de intensitatea locuirii din interior, stabilea rolul pe care îl aveau în societatea primei epoci a fierului. Așezările de dimensiuni mari (de ex. Teleac și Mediaș) reprezintă centre tribale. Sunt prezente și fortificațiile construite pentru a fi utilizate în scop defensiv (cele care au un strat subțire și sunt de mici dimensiuni), populația din jur retrăgându-se în incintă doar în caz de pericol (de ex.

⁵⁸ Ferenczi 1965; Horedt 1961; Horedt 1974; Vasiliev 1989; Vasiliev 1995a; Florescu 1971; Zanoci 1999; Cotoi 1999; Tuțulescu, Fântâneanu 2008.

Subcetate și Sărățel). Fortificațiile de mici dimensiuni (de ex. Brașov, Satu Mare și Șona) pot fi interpretate ca centre sau sedii ale vârfurilor aristocrației sau ale conducătorilor comunității respective⁵⁹.

Pentru amenajarea fortificațiilor, pe lângă rolul strategic, comunitățile din prima epocă a fierului au căutat zone de relief propice care să le asigure, prin poziția lor naturală, un avantaj defensiv. Prezența acestor elemente defensive naturale a ușurat și efortul depus în construirea fortificațiilor. Așezările fortificate se află pe platouri înalte de deal sau munte (de ex. Covasna, Băile Tușnad, Bozna), pe cursuri de râuri (de ex. Bălnaca, Teleac, Dej) sau în zone mlăștinoase (de ex. Căuaș, Andrid). Altitudinea așezărilor nu este relevantă în sine, importantă fiind diferența de nivel dintre amplasarea fortificației și zona înconjurătoare, așa cum observa și V. Vasiliev⁶⁰. Cea mai joasă așezare se află amplasată la altitudinea de 115 m (Căuaș), în Câmpia Panonică, iar cea mai înaltă este așezarea întărită de la Băile Tușnad (1083 m), aflată pe platoul înalt al muntelui Vârful Cetății, o prelungire a Carpaților Orientali⁶¹ (Pl. 14/4).

În funcție de forma și amplasarea elementelor de fortificație, în strânsă relație cu avantajele oferite de mediul înconjurător, se pot deosebi două tipuri principale: sistemul defensiv care înconjoară așezarea și sistemul defensiv de tip pinten barat. Sistemul defensiv care înconjoară așezarea este întâlnit la Andrid⁶² (Pl. 2/5), Căuaș⁶³ (Pl. 2/2-3), Băile Tușnad⁶⁴ (Pl. 13/4), Huedin⁶⁵ (Pl. 14/2), Mihai Viteazu⁶⁶, Preutești⁶⁷ (Pl. 13/5) și Sărățel⁶⁸ (Pl. 10/4). Sunt poziționate în zone de câmpie, deal și munte. Forma sistemului defensiv nu respectă o regulă, fiind adaptată după morfologia terenului pe care este amplasată așezarea (circulară, ovală, elipsoidală sau neregulată). Sistemele defensive de tip pinten barat sunt construite în zone aflate în apropierea unor cursuri de apă, pe terase înalte sau boturi de deal. Se fortifică singura zonă de acces în așezare, celelalte laturi fiind apărate de pante abrupte, naturale. Sistemul de fortificație poate fi dispus curbat, cu extremitățile spre interior, sau în linie dreaptă. Extremitățile elementelor defensive ajung până la limita pantelor abrupte. Forma acestor așezări variază în funcție de caracteristicile geomorfologice ale promontoriului

⁵⁹ Vasiliev *et alii* 1991, 21-22; Vasiliev 1995a, 150.

⁶⁰ Vasiliev *et alii* 1991, 19.

⁶¹ Horedt 1974, 226.

⁶² Marta *et alii* 2010, 130, 132-136, fig. 10, 13-16.

⁶³ Némethi 2001; Marta *et alii* 2010, 130-132, fig. 9, 11, 12.

⁶⁴ Horedt 1976, 397, fig. 1/1.

⁶⁵ Alexa *et alii* 1965, 637, fig. 1.

⁶⁶ Horedt 1974, 223, nr. 14.

⁶⁷ Ursulescu, Popovici 1997, 52-54, fig. 2.

⁶⁸ Vlăsa, Dănilă 1962, 343-344.

sau dealului. Fortificații de tip pinten barat sunt la Sighetu Marmației⁶⁹ (Pl. 10/6), Bălnaca (Șuncuiuș)⁷⁰ (Pl. 3/2), Bobâlna⁷¹ (Pl. 5/6), Ciceu-Corabia⁷² (Pl. 3/5), Lipova⁷³, Satu Mare⁷⁴ (Pl. 10/3), Someșu Rece⁷⁵ (Pl. 11/3) și Șona⁷⁶ (Pl. 13/2). Sunt și așezări cu sisteme defensive care nu se pot încadra în cele două tipuri. Aceste așezări sunt amplasate pe platourile unor dealuri sau munți de mică înălțime. În toate cazurile sunt fructificate avantajele naturale oferite de pante abrupte, de cursurile unor râuri, pe cel puțin pe una sau două laturi. Sunt cazuri în care așezarea prezintă trei laturi fortificate: Călinești Oaș⁷⁷, Mediaș⁷⁸ (Pl. 10/2), Tilișca⁷⁹ (Pl. 14/1), Roadeș⁸⁰ și Teleac⁸¹ (Pl. 13/3). Sistemul defensiv amplasat pe două dintre laturile așezării este prezent în așezările de la Cernat⁸² (Pl. 3/6), Covasna⁸³ (Pl. 3/7), Dej⁸⁴ (Pl. 10/1), Racoșu de Jos–Dealul Vărăriei⁸⁵, Bozna⁸⁶ (Pl. 3/1), Racoșu de Jos–Piatra Detunată⁸⁷, Siret⁸⁸, Șimleu Silvaniei⁸⁹ (Pl. 13/1) și Subcetate⁹⁰ (Pl. 10/5). Cele mai multe dintre aceste așezări dispun de sisteme de fortificații care se continuă neîntrerupt, formând un tot unitar. Excepție fac doar două așezări, Cernat și Bozna, unde au fost construite fortificații pe două laturi opuse, unde terenul asigura un acces ușor pe platou. La Bozna, autorul

⁶⁹ Horedt 1966, 3, fig. 2-5.

⁷⁰ Emódi, Hadnagy 1982, 383-384; Dumitrașcu, Crișan I. 1989, 52.

⁷¹ Crișan I.H. *et alii* 1992, 55.

⁷² Vasiliev, Gaiu 1980, 33-38, fig. 2, 5; Vasiliev 1995a, 91-93, pl. I-II.

⁷³ Pădureanu 1989.

⁷⁴ Ferenczi G., Ferenczi I. 1967, 54.

⁷⁵ Ferenczi I. 1964, 68-69, fig. 1.

⁷⁶ Vasiliev 1995b, 279.

⁷⁷ Marta *et alii* 2000; Marta *et alii* 2002.

⁷⁸ Nestor, Zaharia 1961, 171; Zaharia 1965, 83.

⁷⁹ Lupu 1989, 20, 98.

⁸⁰ Costea 1995, 85; Costea 2000, 223; Costea 2004, 78.

⁸¹ Vasiliev *et alii* 1991, 23-31, pl. I.

⁸² Székely 1966, 21; Horedt 1974, 216, nr. 6.

⁸³ Crișan *et alii* 2003, 51-52, 66.

⁸⁴ Vasiliev 1995a, 11-12.

⁸⁵ Costea 2000, 222-223; Costea, Ștefănescu 2003, 12, 22.

⁸⁶ Vasiliev 1995a, 62-64.

⁸⁷ Costea, Bălos 1996, 28-29.

⁸⁸ László *et alii* 2001.

⁸⁹ Bejinariu, Pop 1995; Bejinariu, Pop 1997; Pop, Bejinariu 1999; Pop *et alii* 2000; Pop *et alii* 2001; Pop *et alii* 2002; Pop *et alii* 2004; Pop *et alii* 2007; Pop *et alii* 2009; Pop *et alii* 2010.

⁹⁰ Vasiliev 1995a, 33-34.

săpăturilor presupune existența unei palisade și pe latura de sud-vest, care să completeze acest sistem de apărare, deși urmele acesteia nu au fost descoperite⁹¹.

În nord-vestul României, în Câmpia Panonică, se află două așezări amenajate în zone înconjurată de mlaștini. Așezările de la Andrid⁹² și Căuaș⁹³ au fost încadrate de autorii cercetărilor în categoria fortificațiilor de tip *insulă*.

Cele mai multe așezări dispun de o singură linie de apărare, reprezentată de un val, un șanț sau val și șanț. Excepție fac fortificațiile de la Someșu Rece⁹⁴, Brașov⁹⁵ (Pl. 3/3), Racoș–Piatra Detunată⁹⁶, Racoș–Dealul Vărăriei⁹⁷, Rodeș⁹⁸, Teleac⁹⁹ (Pl. 13/3), Sărățel¹⁰⁰ (Pl. 10/4), Huedin¹⁰¹ și Preutești (Pl. 13/5)¹⁰². În cazul fortificațiilor de la Racoș–Piatra Detunată, Racoș–Dealul Vărăriei, Rodeș și Huedin se întâlnește același sistem alcătuit din două valuri, unul mai mare și unul mai mic, cu șanț intercalat între ele, dar acestea fac parte dintr-un tot unitar și nu pot fi considerate linii de apărare diferite. La Preutești, incinta este fortificată de două valuri cu șanțuri în față, construite concentric. Șanțul și palisada aflate la 60 m sud de incintă alcătuiesc o altă linie defensivă, care apăra așezarea într-o primă fază, anterior construcției fortificației de refugiu, așa cum o denumesc autorii săpăturilor. Șanțul exterior de la Brașov se află la 30 m de prima linie defensivă, alcătuită din șanț și val. La Someșu Rece, un al doilea val de dimensiuni mai mici era amenajat la 70 m sud-vest de valul masiv dinspre interior. Acest val nu a fost sondat. Valul masiv de la Teleac de pe latura de E-NE este dublat, la sud-est de intrare, de un al doilea val cu șanț în față, care fortificau așezarea în prima fază, corespunzătoare primului nivel de locuire, și de un șanț, la nord-vest de intrare. Și la Sărățel sunt prezente două linii defensive diferite: o primă linie a fost surprinsă în partea centrală a platoului și poate fi relaționată cu unul dintre valurile incendiate intersectate în partea de sud; o a doua linie este reprezentată de un șanț și un val amenajat spre exterior, identificat pe latura de sud. Foarte posibil ca una dintre aceste linii să fie fortificația așezării din epoca dacică de aici.

⁹¹ Vasiliev 1995a, 63-64.

⁹² Marta *et alii* 2010, 130, 132-136, fig. 10, 13-16.

⁹³ Marta *et alii* 2010, 130-132, fig. 9, 11, 12.

⁹⁴ Ferenczi 1964, 68-69.

⁹⁵ Alexandrescu, Pop 1970, 161, fig. 2.

⁹⁶ Costea 2000, 222.

⁹⁷ Costea 2000, 222-223.

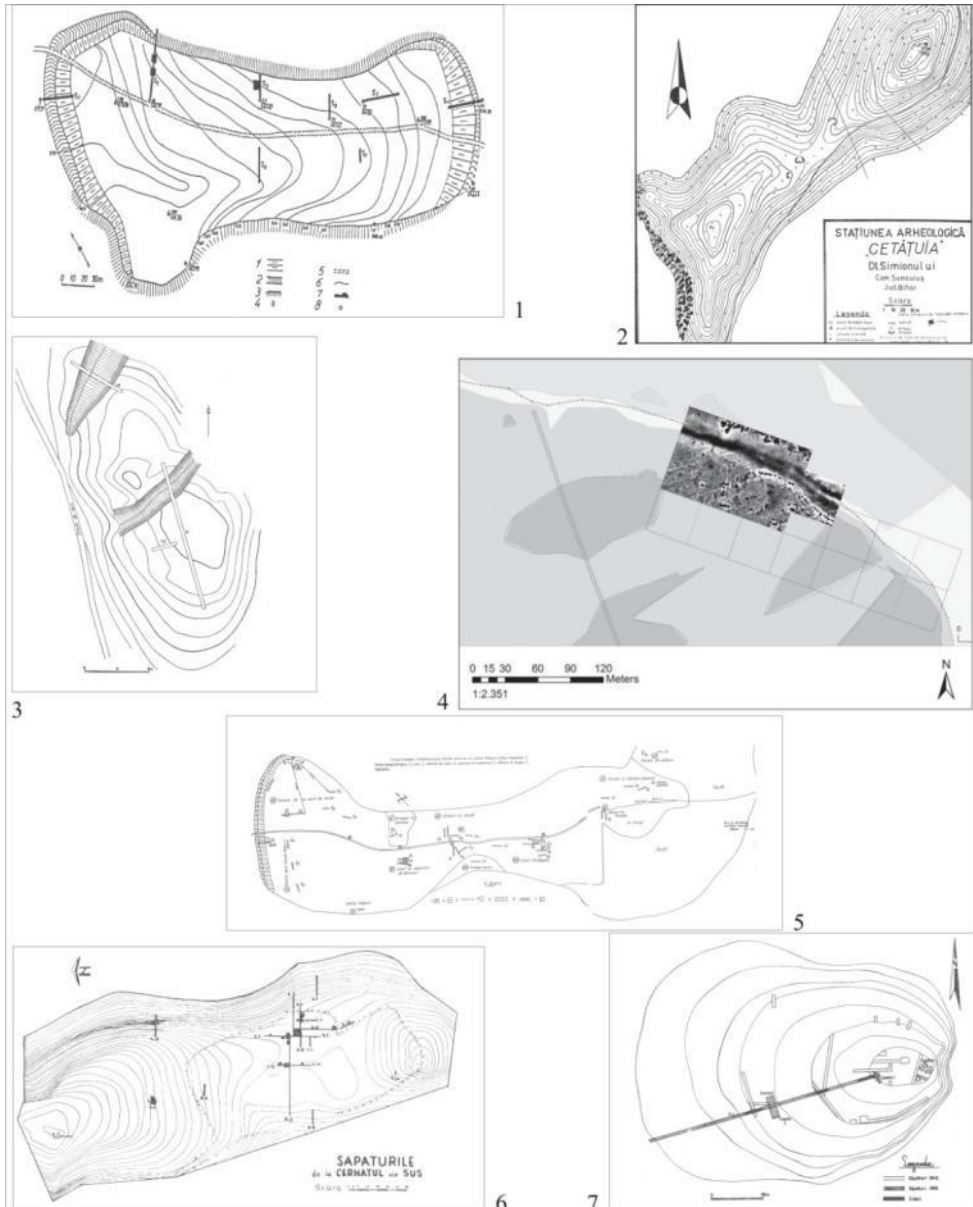
⁹⁸ Costea 2000, 223.

⁹⁹ Vasiliev *et alii* 1991, 24.

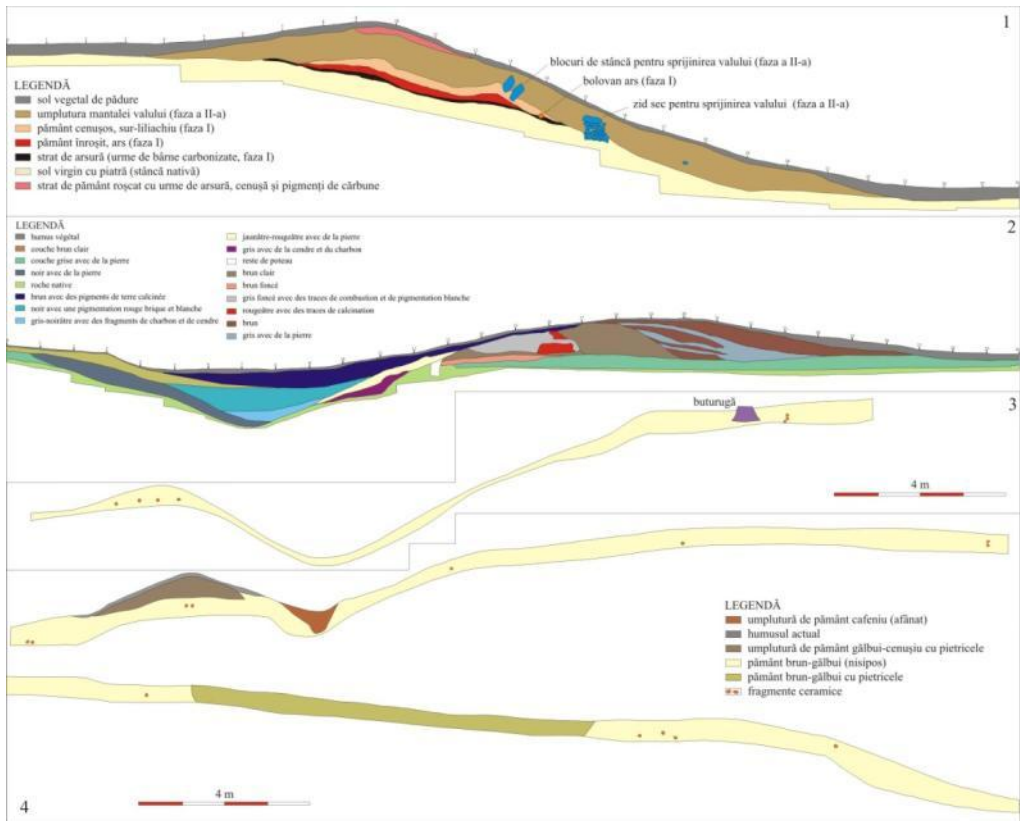
¹⁰⁰ Vlăssă, Dănilă 1962, 343-346, fig. 2; 6.

¹⁰¹ Alexa *et alii* 1965, 637-642, fig. 3.

¹⁰² Ursulescu, Popovici 1997, 53-55, fig. 2.

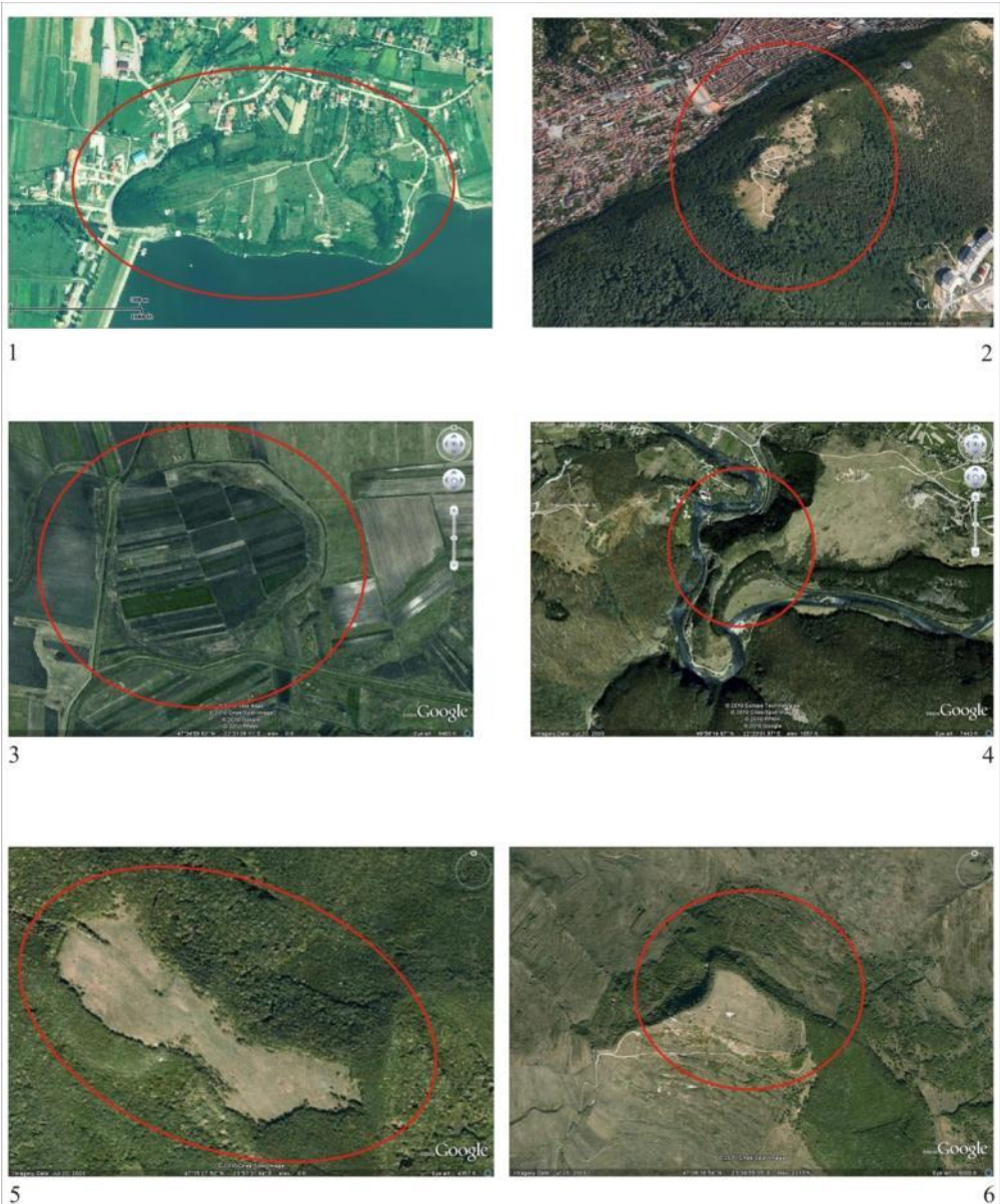

Pl. 3. 1. Planul așezării de la Bozna (Vasiliev 1995a); 2. Planul așezării de la Bălnaca (Emődi, Hadhagy 1982); 3. Planul așezării de la Brașov (Alexandrescu, Pop 1970); 4. Ridicare magnetometrică în partea de nord-est al fortificației de la Căuaș (Marta *et alii* 2010); 5. Planul așezării de la Ciceu-Corabia (Vasiliev 1995a); 6. Planul așezării de la Cernat (Z. Székely 1966); 7. Planul cetății de la Covasna (Székely 1972).

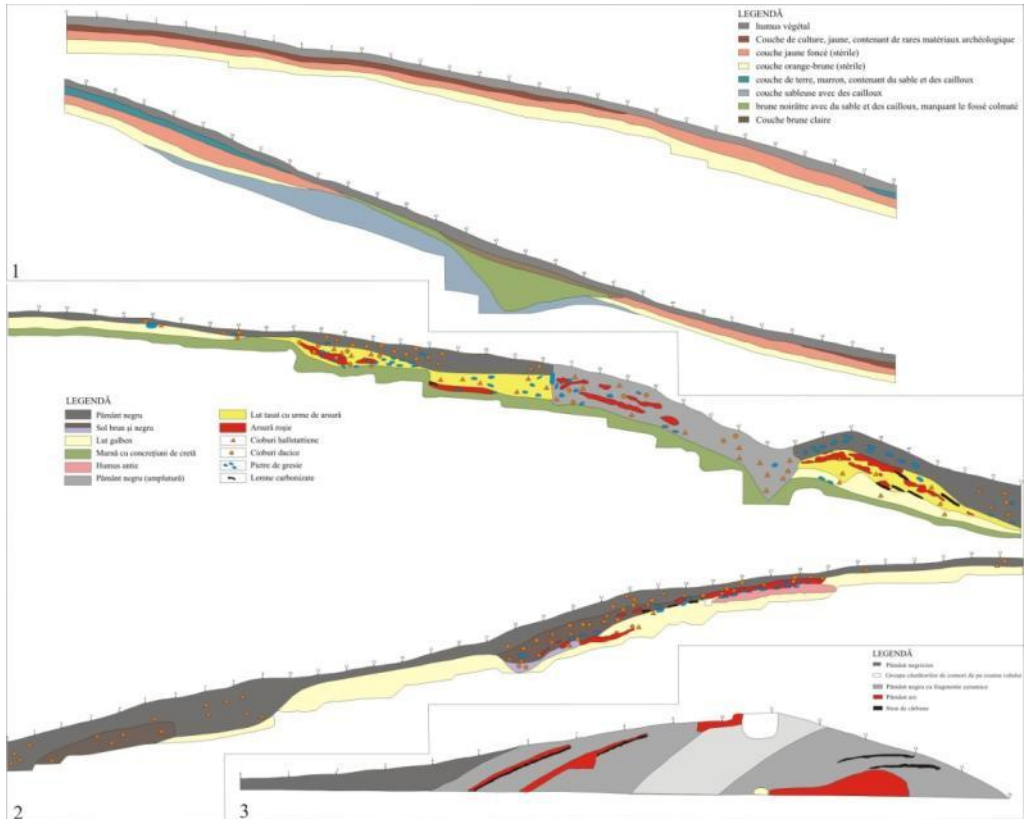

Pl. 4. 1. Profil stratigrafic prin fortificația de la Ciceu-Corabia (prelucrat după Vasilev 1995a); 2. Profil stratigrafic prin fortificația de la Bozna (prelucrat după Vasilev 1995a); 3. Profil stratigrafic (S. III) prin fortificația exterioră de la Brașov (prelucrat după Alexandrescu, Pop 1970); 4. Profil stratigrafic (S. I) prin fortificația interioară de la Brașov (prelucrat după Alexandrescu, Pop 1970).

Așezările culturii Gáva au fost fortificate prin amenajarea unor construcții cu scop defensiv precum valurile, șanțurile și palisadele. Lungimea sistemului defensiv variază în funcție de tipul de fortificație, mai scurt în cazul unei așezări de tip promontoriu barat și mai lung în cazul unei așezări înconjurată de fortificații. Foarte importante sunt și urmele arheologice lăsate de lucrările de fortificare, acestea ducând la schimbări majore asupra mediului înconjurător. În așezările în care au fost ridicate valuri, urmele acestora sunt vizibile cu ochiul liber, de la mare distanță. Sunt și cazuri în care valurile sunt aplatizate, fapt determinat de procesele de eroziune care au afectat acest tip de monument. Șanțurile sunt și ele vizibile cu ochiul liber, de multe ori deschiderea în partea superioară depășind 10 m.

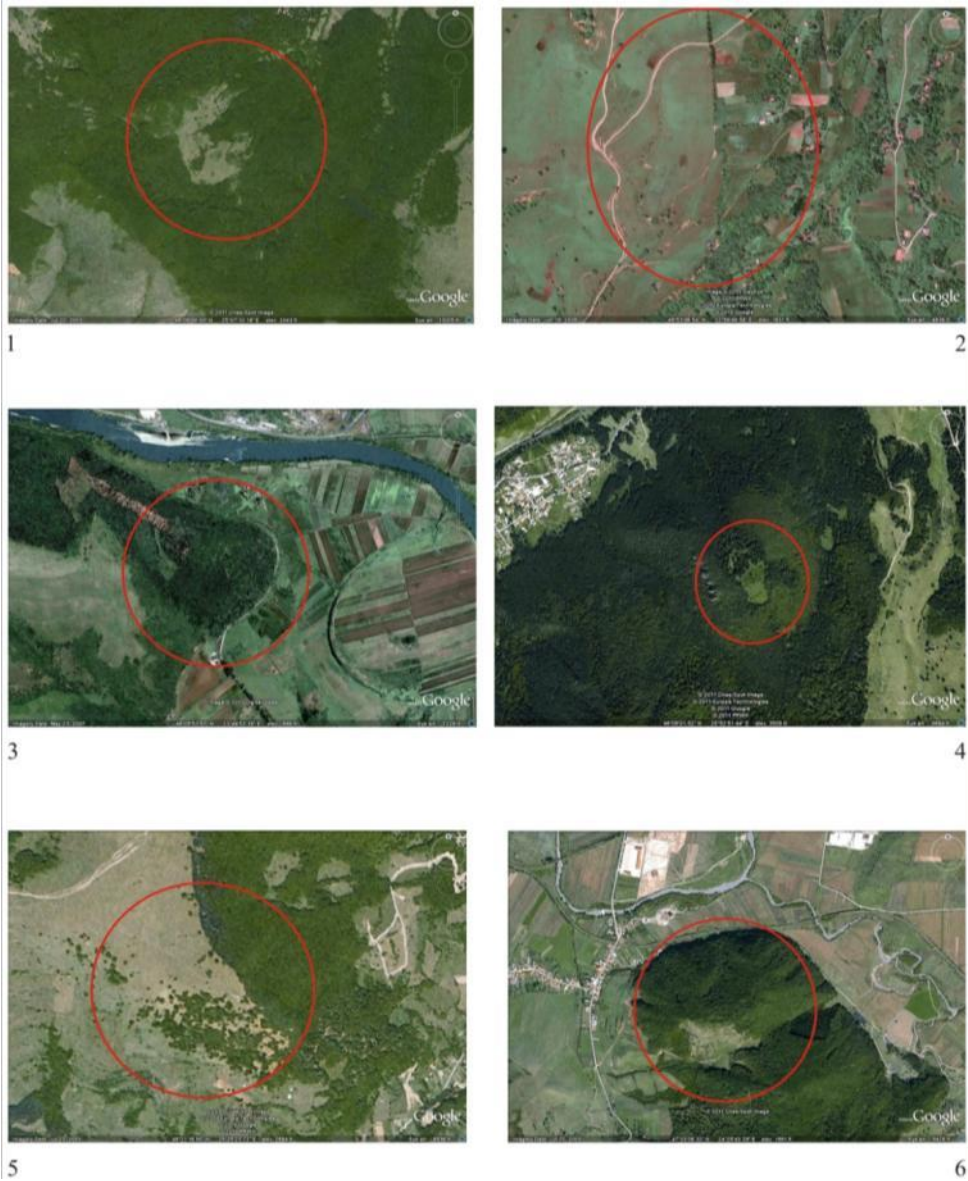

Pl. 5. 1. Imagine din satelit (sursa ANCPI) cu așezarea de la Călinești Oaș; 2. Imagine din satelit (sursa Google Earth) cu așezarea de la Brașov; 3. Imagine din satelit (sursa Google Earth) cu așezarea de la Căuaș; 4. Imagine din satelit (sursa Google Earth) cu așezarea de la Bălnaca; 5. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Ciceu-Corabia; 6. Imagine din satelit (sursa Google Earth) cu așezarea de la Bobâlna.

Pl. 6. 1. Profil stratigrafic prin fortificația de la Dej (prelucrat după Vasilev 1995a);
 2. Profil stratigrafic prin fortificația de la Sărățel (prelucrat după Vlăsa, Dănilă 1962);
 3. Profil stratigrafic prin fortificația de la Someșu Rece (prelucrat după Ferenczi I. 1964).

În funcție de tipurile de elemente defensive utilizate pentru fortificare, se pot stabili trei categorii principale (Pl. 14/4): (1) așezări fortificate cu val și șanț (Mihai Viteazu, Lipova, Dej, Căuaș, Bozna, Cernat, Bălnaca, Andrid, Teleac, Șona, Șimleu Silvaniei, Subcetate, Someșu Rece, Sighetu Marmăției, Sărățel, Satu Mare, Racoșu de Jos–*Piatra Detunată*, Bobâlna, Preutești, Siret, Rodeș, Huedin și Racoșu de Jos – Dealul Vărăriei), (2) așezări fortificate cu val de apărare, unde prezența șanțului este inutilă deoarece acesta este suplinat de existența unor pante cu înclinație mare (Covasna, Călinești Oaș, Băile Tușnad, Ciceu-Corabia și Tilișca) și (3) așezări fortificate cu șanțuri de apărare (Mediaș).

Pl. 7. 1. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Rodeș; 2. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Huedin; 3. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Lipova; 4. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Băile Tușnad; 5. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Satu Mare; 6. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Sărățel.

22 m¹⁰⁷). Cele mai înalte valuri s-au păstrat la Ciceu-Corabia (4-4,5 m)¹⁰⁸, Sighetu Marmăției (3 m)¹⁰⁹, Sărățel (2,50 m)¹¹⁰ și Satu Mare (2,6 m)¹¹¹. Cele mai multe așezări însă au valuri cu o înălțime care variază în jurul unui metru (de ex. Cernat – 0,75-1 m¹¹², Rodeș – 1,20 m¹¹³, Preutești – 1,60 m; valul interior, și 1,5 m, valul exterior¹¹⁴, Siret - 1,10 m)¹¹⁵.

Toate valurile au avut în componența lor o structură de lemn, reprezentată fie de o substrucție a fortificației, care asigura stabilitatea masei de pământ a valului și, în același timp, menținerea pereților valului într-o poziție cât mai verticală, fie de o simplă palisadă. În lipsa acestei structuri, un val nu poate să funcționeze ca o fortificație, poate doar ca o simplă delimitare sau un mic baraj, fără o utilitate defensivă. Sunt menționate diferite tehnici de utilizare a lemnului în structura valurilor. Unele valuri au o structură de lemn care formează în interior anumite casete, în care este introdus pământul. Acest sistem casetat avea rolul de a menține masa valului să nu se scurgă în cazul în care valul se afla în pantă, dar și de a atenua presiunea prea mare exercitată de pământul din val asupra pereților de lemn. La Teleac, substrucția fazei a doua a valului de pe latura de E-NE era implantată în pământ, fiind construită din bârne de lemn dispuse în casete. Se presupune că două fețe de lemn, care susțineau pământul spre exterior, se ridicau până la o înălțime de 1,5-2 m¹¹⁶ (Pl. 12/5). În prima fază, sistemul de fortificație de la Ciceu-Corabia este alcătuit dintr-un val de pământ format dintr-un parapet casetat, construit din bârne, între care a fost tasat pământ. Deasupra valului se afla o palisadă. Stratul de arsură care conținea cenușă și chirpici ars din val, plus pământul scurs pe pantă, atestă o distrugere a fortificației prin incendiere¹¹⁷ (Pl. 4/1). Valul așezării de la Șona a fost construit în sistem casetat, iar umplutura valului era alcătuită din pământ și piatră. Valul era dotat cu o palisadă în partea superioară care pornea de la baza valului,

¹⁰⁴ Horedt 1974, 226.

¹⁰⁵ Vlassa, Dănilă 1962, 344.

¹⁰⁶ Ferenczi, Ferenczi 1967, 54-55.

¹⁰⁷ László *et alii* 1999.

¹⁰⁸ Vasiliev, Gaiu 1980, 33.

¹⁰⁹ Horedt 1966, 6.

¹¹⁰ Vlassa, Dănilă 1962, 344.

¹¹¹ Ferenczi G., Ferenczi I. 1967, 54-55.

¹¹² Horedt 1974, 221.

¹¹³ Costea 2000, 223.

¹¹⁴ Ursulescu, Popovici 1997, 54.

¹¹⁵ László *et alii* 1999.

¹¹⁶ Vasiliev *et alii* 1991, 26-28, pl. II.

¹¹⁷ Vasiliev 1995a, 91-93, pl. II.

reprezentând fața exterioară a valului¹¹⁸ (Pl. 8/3). În așezarea de la Preutești, valurile erau construite în sistem casetat, fiind traversate de bârne groase de 0,10-0,15 m, și erau dotate cu palisadă. Valurile aveau mantaua placată cu pietre, uneori erau folosite și grinzi, pentru ca partea superioară a valului să nu se dărâme¹¹⁹. Valul de la Bozna, în faza a doua, era susținut de o structură de lemn (marcată arheologic de straturi de pământ calcinat și cărbune), care se continua deasupra cu o palisadă¹²⁰ (Pl. 4/2). Sunt prezente și zidurile de lemn și pământ care prezintă o structură internă din lemn și pământ. Umplutura de pământ era susținută de două fețe din lemn, alcătuite din pari verticali, care erau legați cu nuiele și lut, sau din pari aflați la o distanță de 1-1,5 m unul de altul, legați între ei cu bârne de lemn. Interiorul acestor "ziduri" putea fi traversat de bârne de lemn așezate orizontal, vertical și longitudinal. La Subcetate exista un val care avea o substrucție de lemn care susținea palisada, în fazele a doua și a treia de funcționare a fortificației¹²¹. Referindu-se la valul de la Subcetate, M. Moga vorbea despre existența unui zid de lemn și pământ, gros de 4,5 m. La exterior se aflau doi pereți lași de câte 1,5 m fiecare, alcătuiți din palisade de lemn, iar interiorul era umplut cu pământ bătătorit¹²². La Huedin, în prima fază de funcționare a fortificației, valul era alcătuit dintr-un meterez din două rânduri de stâlpi împlețiți cu nuiele, spațiul de 1 m dintre ei fiind umplut cu pământ¹²³ (Pl. 8/2). La Șimleu Silvaniei, fortificația culturii Gáva constă din două șiruri paralele de stâlpi cu diametrul de 0,20 m, dispuși la 0,50 m distanță unul față de celălalt. Între cei doi paramenți, legați între ei cu bârne transversale, era un emplecton din lut bătătorit și piatră sfărâmată¹²⁴. Sub umplutura valului de la Sighetu Marmației, care se ridică până la 3 m înălțime, se află un strat de arsură și pământ, gros de 1,30 m și lat de 11 m, care era străbătut de dungii roșii și care indică locul unor bârne care, arzând, au înroșit pământul. Acest strat suprapunea o masă compactă de lut ars, rezultată în urma unui incendiu violent care a distrus un zid din lemn și pământ, care a funcționat într-o primă fază¹²⁵ (Pl. 12/1-2). Pe platoul așezării de la Sărățel, în zonă centrală, o secțiune a surprins o palisadă calcinată, resturile ei fiind compusă din bucăți de chirpici, acoperită cu lespezi de gresie înroșite în foc și având clare urmele a doi stâlpi incendiați. Pe latura de sud, în interiorul valului era un miez de chirpici rezistent și compact, dar și bucăți masive de chirpici,

¹¹⁸ Vasiliev 1995a, 126; Vasiliev 1995b, 279.

¹¹⁹ Ursulescu, Popovici 1997, 54.

¹²⁰ Vasiliev 1995a, 62.

¹²¹ Vasiliev 1995a, 36-38.

¹²² Moga 1941, 161.

¹²³ Alexa *et alii* 1965, 641.

¹²⁴ Pop, Bejinariu 1999; Pop *et alii* 2002.

¹²⁵ Horedt 1966, 6-11, fig. 6.

având urme de bârne carbonizate¹²⁶ (Pl. 6/2). Alte așezări dispuneau de mici valuri, al căror rol era de a susține palisade simple, acestea fiind implantate uneori până la baza valurilor. La Preutești, în prima fază, a fost săpat un șanț, iar pământul rezultat a fost utilizat la ridicarea unui mic val, care a servit ca susținere a palisadei, urmele ei descoperindu-se pe fundul șanțului¹²⁷. Pământul scos din șanțul de apărare din așezarea de la Dej a fost pus pe margine, unde s-a format un mic val, care susținea o palisadă¹²⁸ (Pl. 6/1). Și la Șona, în prima fază, este amenajat un val de mici dimensiuni dotat cu palisadă, care este distrus prin incendiere¹²⁹ (pl. 8/3). La Siret, valul susținea, în partea superioară, o palisadă¹³⁰. Resturile de lemn carbonizat descoperite printre dărâmăturile de piatră ale valului de la Călinești Oaș ar indica prezența unei palisade¹³¹. La Racoș–Dealul Vărăriei este menționată și prezența palisadei care se afla pe coama valului interior, stâlpi incendiați fiind descoperiți în șanțul din fața valului¹³². Așezarea de la Racoș–Piatra Detunată era apărată de două valuri, unul de dimensiuni mai mari, între ele fiind intercalat un șanț. Valul interior era dotat cu palisadă în partea superioară¹³³.

Piatra, ca element de construcție, este utilizată în interiorul mai multor valuri. Nu se cunoaște tehnica fasonării pietrei. Situația des întâlnită este cea a valurilor în a căror umplutură se află și pietre, alături de pământul utilizat în masa valului: Bozna¹³⁴, Racoș–Dealul Vărăriei¹³⁵, Racoșu de Jos–Piatra Detunată¹³⁶, Tilișca¹³⁷, Covasna¹³⁸, Șimleu Silvaniei¹³⁹ și Șona¹⁴⁰. În aceste valuri, piatra folosită este de dimensiuni mici sau mijlocii și se află alături de alte materiale de construcție precum pământul și lemnul. Se folosește piatra prezentă în zonă (de la nivelul solului sau roca nativă a dealului sau muntelui), constructorii fortificației utilizând materialele de construcție disponibile. Se disting valurile de la Băile Tușnad și Satu Mare, construite pe înălțimi stâncoase, în interiorul

¹²⁶ Vlassa, Dănilă 1962, 343-346.

¹²⁷ Ursulescu, Popovici 1997, 53.

¹²⁸ Vasiliev 1995a, 13-14, pl. II.

¹²⁹ Vasiliev 1995a, 125-127, pl. I.

¹³⁰ Ignat, Mareș 1995, 83.

¹³¹ Marta *et alii* 2002; Marta, Matos 2003; Marta, Szócs 2007, 51.

¹³² Costea, Bălos 1998, 61.

¹³³ Costea, Bălos 1998, 60.

¹³⁴ Vasiliev 1995a, 62.

¹³⁵ Costea, Bălos 1998, 61.

¹³⁶ Costea 1995, 84; Costea 2000, 222-223.

¹³⁷ Lupu 1989, 20, 98.

¹³⁸ Sîrbu *et alii* 2000.

¹³⁹ Pop, Bejinariu 1999; Pop *et alii* 2002.

¹⁴⁰ Vasiliev 1995a, 126; Vasiliev 1995b, 279.

căroră se utilizează masiv piatra. În faza a doua a valului de la Satu Mare, atribuită primei epoci a fierului, peste resturile incendiate ale fortificației din bronzul târziu, s-a adăugat, pe verticală, o construcție din bolovani legați cu lut. Toată masa a fost arsă, lutul, în unele porțiuni, transformându-se în zgură de culoare violetă, iar bolovanii de origine vulcanică s-au topit. Toată această masă de lut și bolovani era cuprinsă într-o structură masivă de lemn, așa cum o demonstrează urmele de incendiu¹⁴¹ (Pl. 8/4). La Băile Tușnad, o palisadă amenajată spre exterior era susținută de un val care conținea foarte multe pietre¹⁴² (Pl. 14/5). Sunt menționate și valuri așezate pe un strat de pietre, special amenajat înainte de ridicarea fortificației, la Sighetu Marmației și Racoșu de Jos–Piatra Detunată. Valul de la Sighetu Marmației, în partea de sud-vest, era așezat pe un pavaj din blocuri de gresie și pietre de râu¹⁴³ (Pl. 12/2). La Racoșu de Jos–Piatra Detunată, valul mai mare a fost ridicat pe o curbă naturală de nivel a stâncii de calcar. Mai întâi, s-a tăiat panta naturală în conglomeratul moale. În partea superioară a pantei, a fost așezat un pat de bolovani mari de calcar, menit să confere rezistență întregii construcții¹⁴⁴. Piatra este utilizată și la placarea valurilor. La Siret, valul era placat la baza dinspre șanț cu lespezi mari de piatră, iar în partea superioară era dotat cu palisadă¹⁴⁵. În zona de sud-est a așezării de la Călinești Oaș, urmele sistemului de fortificare au fost surprinse prin cantitatea mare de pietre *in situ* și surpate, care proveneau din placările valului de apărare. Printre dărâmăturile de piatră au apărut și resturi de lemn carbonizat¹⁴⁶. În așezarea de la Preutești, cele două valuri concentrice, din a doua fază, aveau mantaua placată cu pietre¹⁴⁷. La Sărățel, pe latura de sud, valul exterior are partea superioară îmbrăcată într-o manta de bolovani mari de râu¹⁴⁸ (Pl. 6/2). În colțul de sud-est al fortificației de la Teleac, vârful bastionului era placat cu pietre de râu. Acesta susținea, probabil, un turn construit din lemn, așa cum o demonstrează cantitatea mare de cărbune scursă pe pantă¹⁴⁹ (Pl. 12/4). Singurul caz în care se menționează prezența unui *zid sec* este cel de la Ciceu-Corabia. În a doua fază a fost ridicat un val mare de pământ peste resturile vitrificate ale valului anterior. La baza lui, au fost așezați oblic bolovani masivi, implantați în solul virgin, și un zid sec din bolovani, care avea o înălțime de 0,60 m¹⁵⁰ (Pl. 4/1).

¹⁴¹ Ferenczi G., Ferenczi I. 1967, 54-55.

¹⁴² Horedt 1974, 226.

¹⁴³ Horedt 1966, 10.

¹⁴⁴ Costea *et alii* 2001.

¹⁴⁵ Ignat, Mareș 1995, 83.

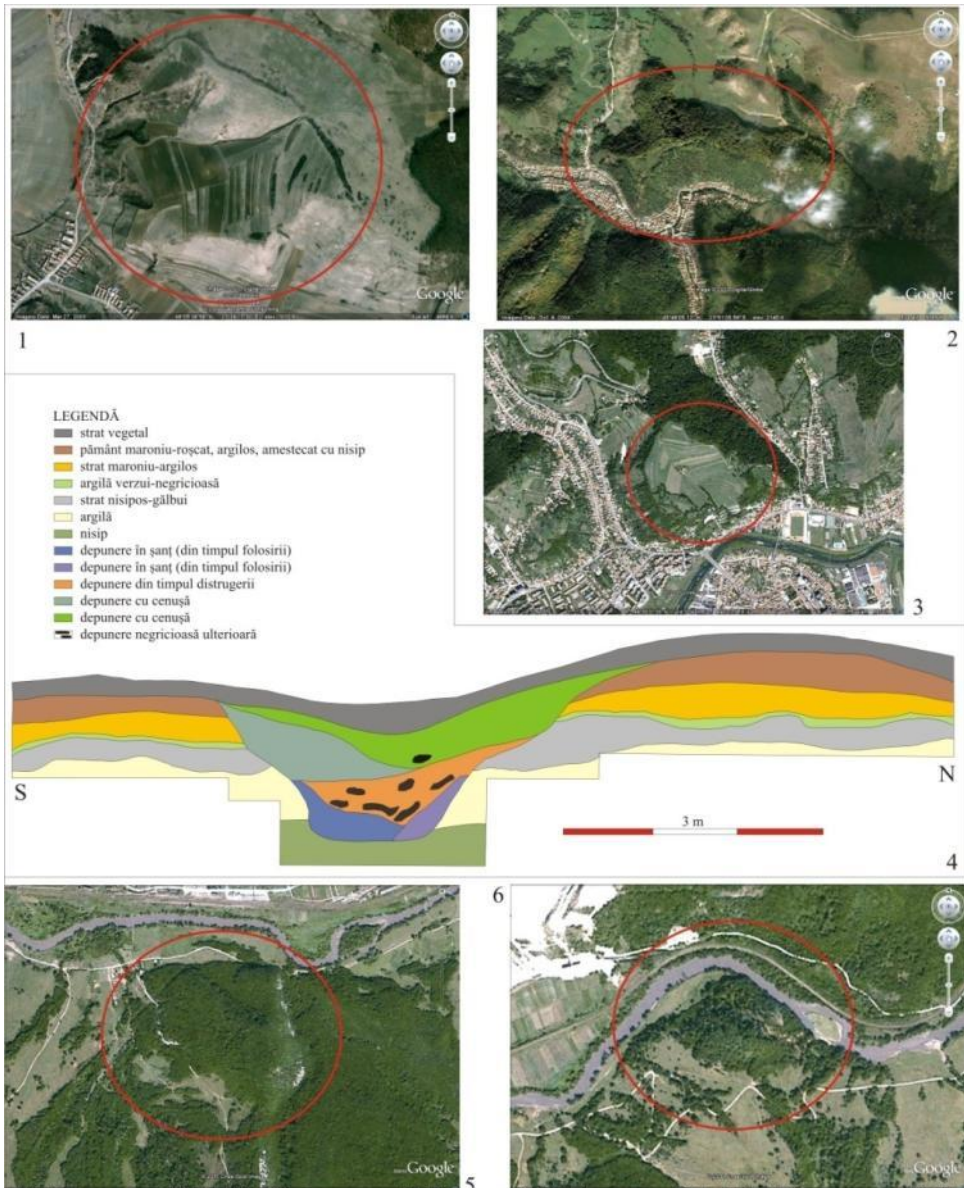
¹⁴⁶ Marta *et alii* 2002; Marta, Matos 2003; Marta, Szócs 2007, 51.

¹⁴⁷ Ursulescu, Popovici 1997, 54.

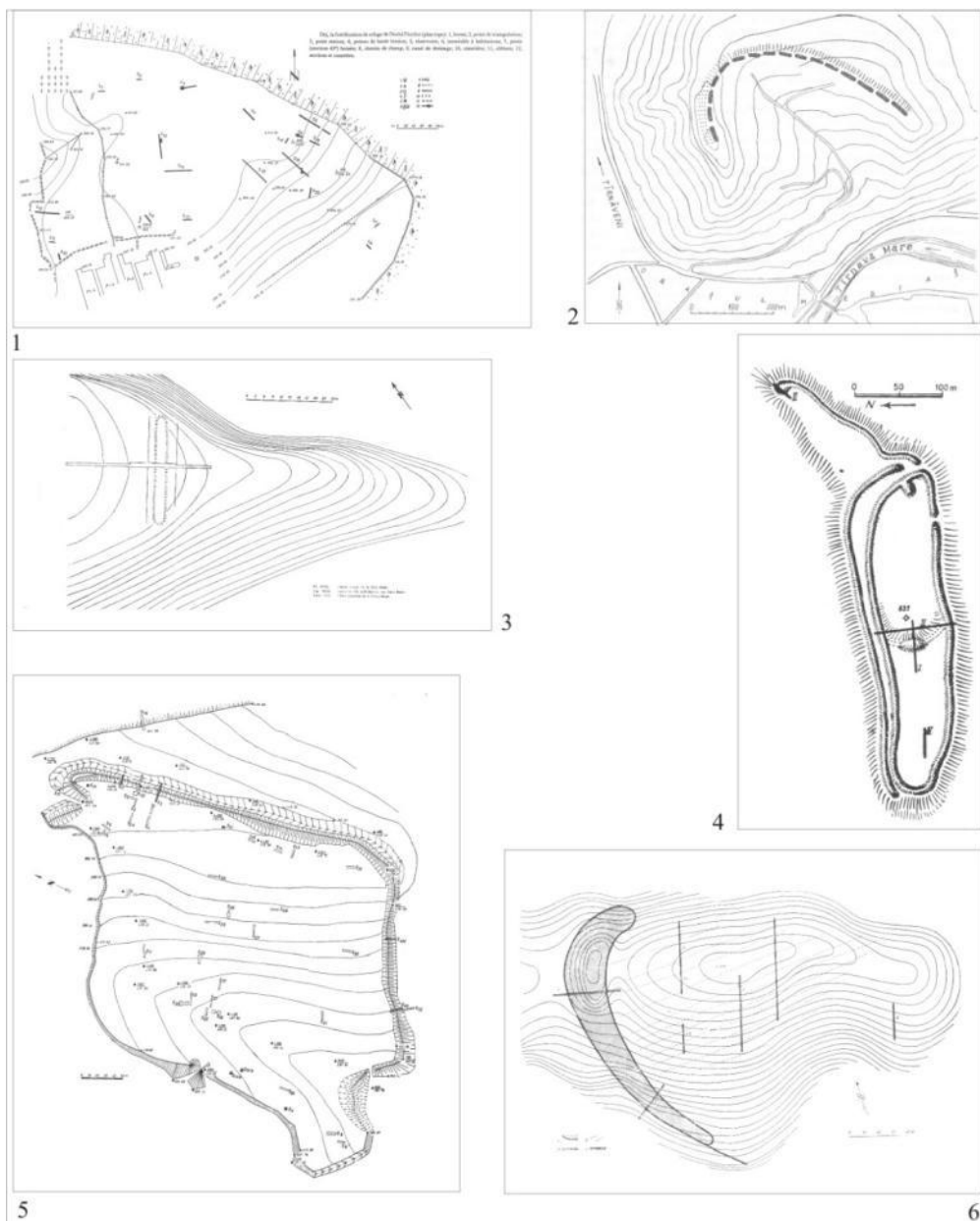
¹⁴⁸ Vlăsa, Dănilă 1962, 344.

¹⁴⁹ Vasiliev *et alii* 1991, 27, pl. IV/1.

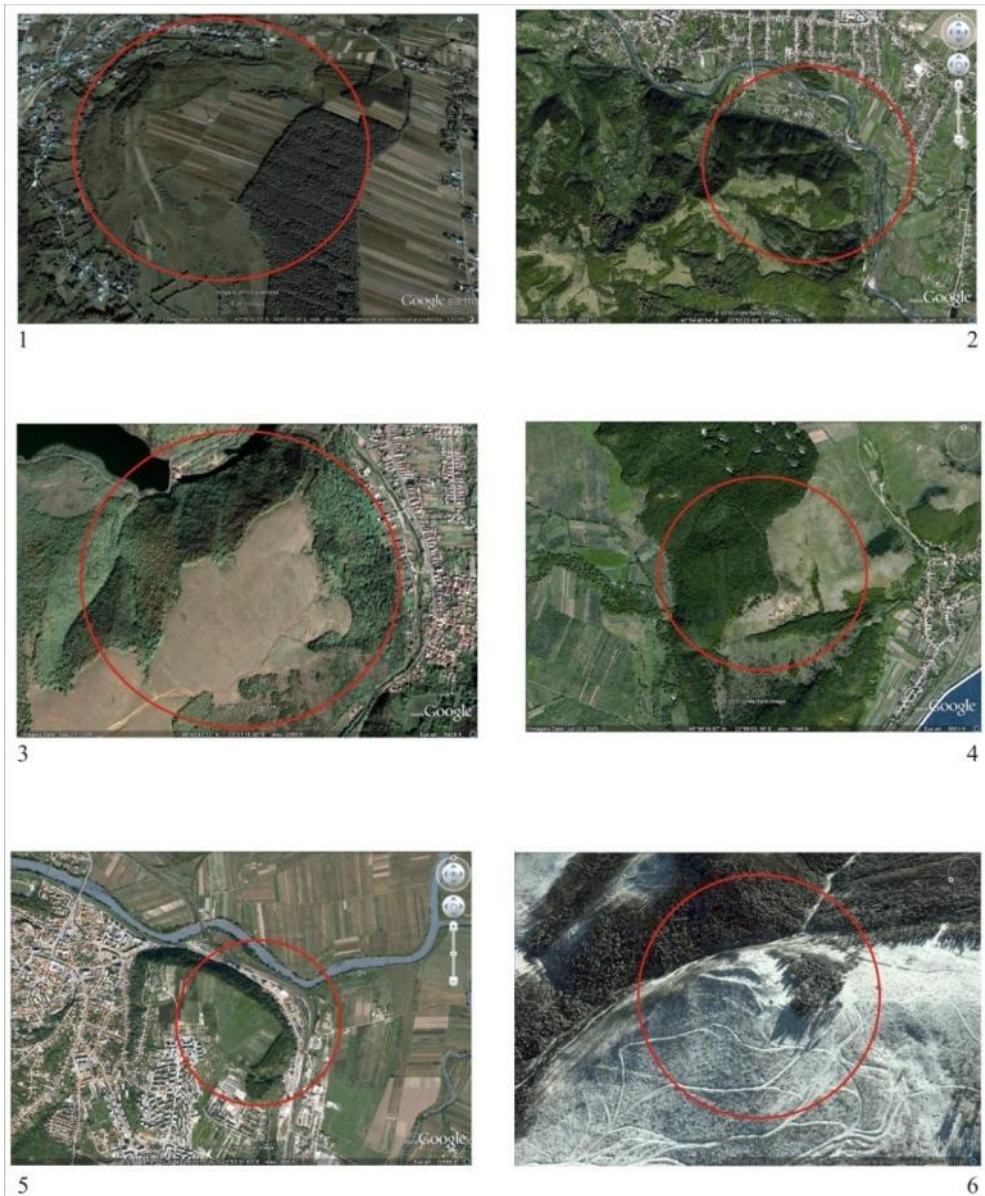
¹⁵⁰ Vasiliev, Gaiu 1980, 35, 37.

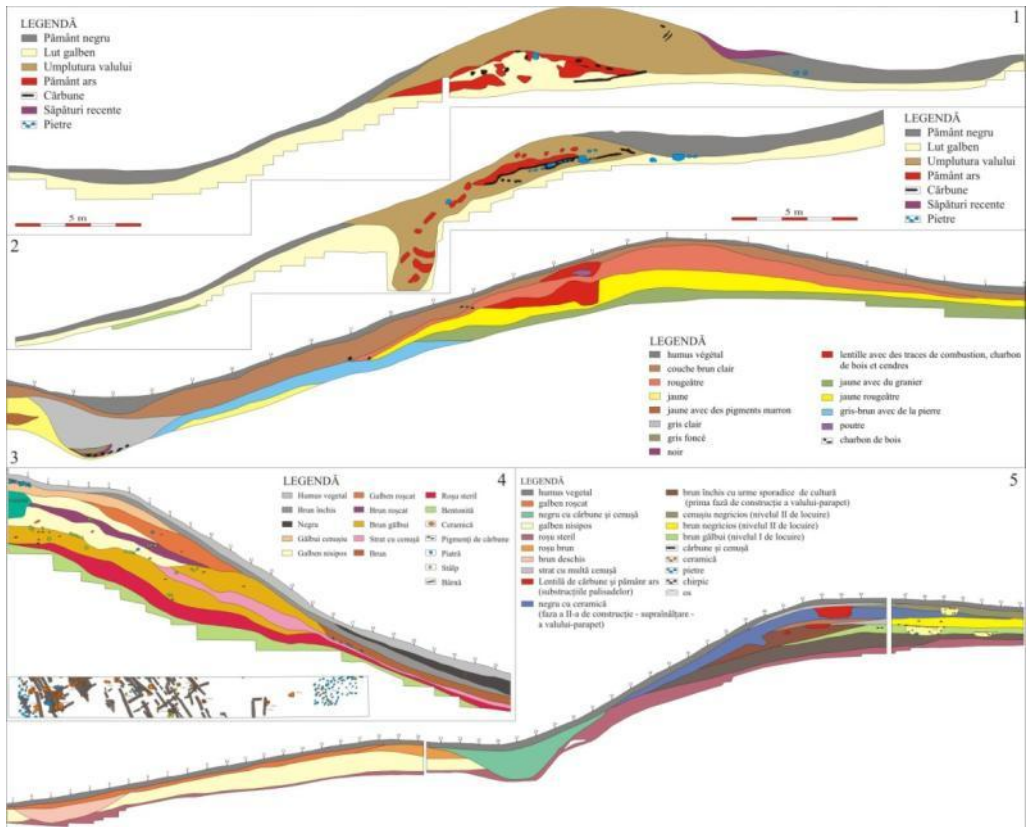
Pl. 9. 1. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Teleac; 2. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Tilișca; 3. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Medias; 4. Profil stratigrafic prin fortificația de la Preutești (prelucrat după Popovici, Ursulescu 1982); 5. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Racoșu de Sus–Dealul Vărăriei; 6. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Racoșu de Sus–Piatra Detunată.

Pl. 10. 1. Planul așezării de la Dej (Vasiliev 1995a); 2. Planul așezării de la Mediaș (după Horedt 1974); 3. Planul așezării de la Satu Mare (Ferenczi G., Ferenczi I. 1967); 4. Planul așezării de la Sărățel (Vlassa, Dănilă 1962); 5. Planul așezării de la Subcetate (Vasiliev 1995a); 7. Planul așezării de la Sighetu Marmăției (Horedt 1966).

Pl. 11. 1. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Siret; 2. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Sighetu Marmăției; 3. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Someșu Rece; 4. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Subcetate; 5. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Dej; 6. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Covasna.

Pl. 12. 1. Profil stratigrafic (secțiunea 1) prin fortificația de la Sighetu Marmăției (prelucrat după Horedt 1966); 2. Profil stratigrafic (secțiunea 5) prin fortificația de la Sighetu Marmăției (prelucrat după Horedt 1966); 3. Profil stratigrafic prin fortificația de la Subcetate (prelucrat după Vasilev 1995a); 4. Profil stratigrafic și plan al secțiunii nr. 29 din fortificația de la Teleac (prelucrat după Vasilev et alii 1991); 5. Profil stratigrafic (secțiunea nr. 3) prin fortificația de la Teleac (prelucrat după Vasilev et alii 1991).

Palisada simplă este utilizată ca element defensiv în zone ale așezării care dispun de elemente naturale de apărare. Asemenea palisade, care apărau singure anumite părți ale așezării, sunt menționate la Subcetate (prima fază)¹⁵¹, Dej¹⁵², Bozna¹⁵³, Șona¹⁵⁴ și Teleac¹⁵⁵. Acestea se prezintă sub forma unor dâre de cenușă și cărbune, în cele mai

151 Vasilev 1995a, 38.
 152 Vasilev 1995a, 13-14.
 153 Vasilev 1995a, 62-64.
 154 Vasilev 1995a, 127.
 155 Vasilev et alii 1991, 28-30.

multe situații. Nu este atestată, până în prezent, o așezare fortificată doar cu palisadă simplă, cu sau fără șanț de apărare.

În majoritatea cazurilor, șanțul de apărare este prezent lângă val, fiind amplasat în fața acestuia, între două valuri și, foarte rar, în spatele valului (spre interior). Prezența șanțului de apărare într-un sistem defensiv este esențială, fiind utilizat și în alte epoci istorice în construirea fortificațiilor (a doua epocă a fierului, epoca romană, epoca medievală, epoca modernă). La Mediaș este prezent doar șanțul, ca element defensiv, însă este greu de crezut că un șanț putea să fie eficient în lipsa unei construcții suplimentare. Este de presupus existența unei structuri din lemn ale cărei urme nu au fost detectate.

Dimensiunile și forma în secțiune a șanțurilor diferă de la o așezare la alta, dar și în cazul aceleiași așezări. Deschiderea șanțurilor, în partea superioară, variază între 1,6 m (Sighetu Marmației, în partea de sud-vest a platoului)¹⁵⁶ și 18 m (Lipova)¹⁵⁷. Cele mai multe șanțuri prezintă o adâncime care nu depășește 2 m: Subcetate¹⁵⁸, Racoș–Piatra Detunată¹⁵⁹, Șona¹⁶⁰, Cernat¹⁶¹, Siret¹⁶², Brașov¹⁶³, Preutești¹⁶⁴, Mediaș¹⁶⁵, Bozna¹⁶⁶ și Rodeș¹⁶⁷. Sunt și câteva cazuri în care șanțurile sunt mai adânci, între 2 și 4 m: Brașov (șanțul exterior are peste 3 m adâncime)¹⁶⁸, Sighetu Marmației (3 m)¹⁶⁹, Sărățel (2,65 m)¹⁷⁰, Dej (2,15 m)¹⁷¹, Teleac (șanțul interior are între 1,40 și 3,5 m adâncime)¹⁷². Forma în secțiune cea mai des întâlnită este cea de ic: Huedin, faza a doua (Pl. 8/2), Brașov, ambele șanțuri (Pl. 4/3-4)¹⁷³, Sărățel¹⁷⁴ (Pl. 6/2), Dej¹⁷⁵ (Pl. 6/1), Teleac¹⁷⁶ (Pl. 12/5),

¹⁵⁶ Horedt 1966, 10.

¹⁵⁷ Pădureanu 1989, 269.

¹⁵⁸ Vasiliev 1995a, 37.

¹⁵⁹ Costea 1998, 60.

¹⁶⁰ Vasiliev 1995a, 126.

¹⁶¹ Horedt 1974, 221.

¹⁶² László *et alii* 1999.

¹⁶³ Alexandrescu, Pop 1970, 161.

¹⁶⁴ Ursulescu, Popovici 1997, 54.

¹⁶⁵ Nestor, Zaharia 1961, 171, 173.

¹⁶⁶ Vasiliev 1995a, 62-63.

¹⁶⁷ Costea 2000, 223.

¹⁶⁸ Alexandrescu, Pop 1970, 161.

¹⁶⁹ Horedt 1966, 6-9.

¹⁷⁰ Vlása, Dănilă 1962, 344.

¹⁷¹ Vasiliev 1995a, 13-14.

¹⁷² Berciu, Popa 1965, 74.

¹⁷³ Alexandrescu, Pop 1970, 161.

¹⁷⁴ Vlása, Dănilă 1962, 344.

Șona¹⁷⁷ (Pl. 8/3) și Bozna¹⁷⁸ (Pl. 4/2). Mai rare sunt cele care au formă trapezoidală, cum sunt șanțurile de la Sighetu Marmației (Pl. 12/2) și Satu Mare¹⁷⁹ (Pl. 8/4), sau cu pereții albiați (Huedin, în prima fază)¹⁸⁰. Doar la Mediaș a fost cercetat un șanț cu pereții amenajați în trepte, construit în pantă, cu treptele poziționate pe latura dinspre așezare¹⁸¹ (Pl. 8/1). Este greu de crezut că acest șanț fortifica de unul singur așezarea. Putem să ne imaginăm existența unei structuri din lemn amenajată, destul de probabil, pe treptele dinspre incintă. Factorii care pot cauza lipsa urmelor arheologice sunt multipli: procesele de eroziune, modul de construcție al fortificației de lemn, care nu a fost implantată adânc în sol, dezintegrarea lemnului din fortificație, în timp, după abandonarea așezării etc.

Un element foarte important în cadrul așezărilor fortificate îl reprezintă intrarea în incintă. O intrare trebuie să asigure accesul într-un spațiu fortificat, din interior spre exterior și dinspre exterior spre interior. Această cale de acces, în același timp, trebuie să poată fi închisă și apărată. În momente de pace (în cea mai mare parte a timpului), accesul se face liber, fără restricționare, oameni, animale și vehicule dispunând de mijloacele necesare care să înlesnească intrarea sau ieșirea din așezare: poduri peste șanțuri, platformă plană în dreptul porții etc. În vreme de conflict, poarta este cea mai vulnerabilă parte a fortificației. În aria culturii Gáva din România, intrarea în fortificații este documentată doar în câteva așezări. Se disting două tipuri de intrări: simple, în care valurile și șanțurile de apărare sunt întrerupte (Preutești, Ciceu-Corabia și Lipova) și intrări flancate de valuri, spre interior sau spre exterior (Teleac, Huedin, Subcetate și Tilișca). Cea mai detaliată situație arheologică cu privire la o intrare într-o așezare fortificată este cea de la Preutești. Intrarea se afla pe latura de sud, unde se afla singurul loc de acces pe platoul dealului. Șanțul și palisada din prima fază, aflate la 60 m sud de cele două incinte, era întrerupt pe o porțiune de 1,5 m în dreptul porții. În zona intrării în incintă au fost observate mai multe faze de construcție a fortificației. Șanțurile nu erau întrerupte în dreptul porții, ele fiind dotate cu pasarele. Urmele parilor care susțineau podul au fost observate pe fundul șanțului interior. Poarta era flancată de doi stâlpi cu o distanță de 1,30 m între ei. Spre interior se afla un alt stâlp, gros de 0,50 m, rolul său fiind de a susține structura principală a porții. Pe coama valului, la adâncimea de 0,20 m au fost descoperite urmele masive de

¹⁷⁵ Vasiliev 1995a, 13-14.

¹⁷⁶ Berciu, Popa 1965, 74.

¹⁷⁷ Vasiliev 1995a, 126.

¹⁷⁸ Vasiliev 1995a, 62-63.

¹⁷⁹ Ferenczi G., Ferenczi I. 1967, 54-55.

¹⁸⁰ Alexa *et alii* 1965, 641.

¹⁸¹ Nestor, Zaharia 1961, 171, 173.

bârne carbonizate care proveneau de la construcția porții. Drumul antic din zona porții a fost observat la adâncimea de 0,60 m de la suprafața actuală a solului. Acest nivel antic era marcat de un pavaj făcut din pietre de râu sparte, prinse între ele printr-un strat de lut, având grosimea de 0,20 m. Sub acest pavaj, la 1 m adâncime, se afla un alt pavaj din pietre și lut, care era întins pe 0,90 m în direcția nord-sud și pe aproximativ 1,50 m pe direcția est-vest. Stratul de cenușă, gros de 0,15-0,20 m, cu pământ puternic înroșit și bucăți de cărbune, atestă existența unei structuri de lemn în zona porții¹⁸². Valul de la Ciceu-Corabia este împărțit în două părți inegale de un drum de acces pe platoul dealului. Autorii cercetărilor consideră că acest drum a fost folosit și în vechime, aici fiind amplasată poarta așezării¹⁸³ (Pl. 3/5). Și în așezarea de la Lipova, la jumătatea distanței valului, se observă o întrerupere de 4 m, care marchează prezența porții¹⁸⁴. La Teleac, valul de pe latura de E-NE, lung de 683 m, este tăiat de intrarea în așezare, care desparte valul în două segmente inegale. În dreptul porții, șanțul este întrerupt, iar capetele valului se curbează spre interior pentru a flanca drumul de acces¹⁸⁵ (Pl. 13/3). La Huedin, în zonele de sud și de nord se află laturile înguste ale așezării. În aceste puncte valul exterior prezintă două ieșituri ("pinteni"). Se presupune că intrarea se afla în partea de sud, fiind flancată de val¹⁸⁶. Așezarea de la Subcetate era prevăzută cu două intrări. În zona intrărilor, capetele valului se curbează spre interior, flancând drumul de acces în așezare. Porțile sunt amplasate în două zone opuse în cadrul așezării. În colțul de sud-vest, se întâlnește valul de pe latura de sud cu un șanț săpat foarte adânc, lung de 70 m, care apăra o terasă destul de largă, din partea de sud-vest a așezării. În acest loc se afla intrarea, capătul valului curbându-se spre interior. Poarta de pe latura de nord-est era de dimensiuni mai mari, ea întrerupând valul care pornea de pe latura de nord. În cazul ambelor porți, nu au fost observate urme ale porților de lemn¹⁸⁷ (Pl. 10/5). Valul atribuit culturii Gáva de la Tilișca prezintă două intrări. În partea de est, valul este despărțit de un drum utilizat și în vechime. Acest drum, în exteriorul așezării, este flancat de un val lung de 80 m pe de o parte și de masivul dealului, pe de alta. Intrarea de pe latura vestică este flancată de capetele valurilor¹⁸⁸ (Pl. 14/1).

¹⁸² Popovici, Ursulescu 1984, 81-84; Ursulescu, Popovici 1997, 54-55.

¹⁸³ Vasiliev, Gaiu 1980, 33.

¹⁸⁴ Pădureanu 1989, 268.

¹⁸⁵ Vasiliev *et alii* 1991, 28.

¹⁸⁶ Alexa *et alii* 1965, 637, 640.

¹⁸⁷ Vasiliev 1995a, 36-37.

¹⁸⁸ Lupu 1989, 98.

La Căuaș, *insula* pe care se află așezarea din prima epocă a fierului avea o singură intrare numită “Gura Insulei”, cu deschiderea de 25-30 m¹⁸⁹. Se presupune că, în vechime, aici se afla intrarea în așezare.

Cronologia și periodizarea culturii Gáva sunt în continuare subiect de discuție. Dacă, pentru întreaga arie de răspândire, se acceptă o periodizare în două faze principale, în spațiul intracarpatic a fost propusă o fază târzie, reprezentată de nivelul 3 de la Teleac¹⁹⁰. Exceptând câteva așezări (Teleac, 3 niveluri; Siret, 2 niveluri; Mediaș, 3 niveluri, Șimleu Silvaniei, 2 niveluri), fortificațiile culturii Gáva prezintă un singur nivel de locuire. Doar așezările de la Șimleu Silvaniei și Teleac au o evoluție de lungă durată, pe parcursul fazelor timpurii și târzii. Pot fi atribuite unei faze timpurii așezările de la Teleac (primul nivel)¹⁹¹, Ciceu-Corabia¹⁹², Șimleu Silvaniei¹⁹³, Siret¹⁹⁴ și Preutești¹⁹⁵. Faza mai evoluată, considerată “clasică” de unii cercetători, este reprezentată de fortificațiile de la Teleac (ultimele două niveluri), Băile Tușnad¹⁹⁶, Bozna¹⁹⁷, Brașov¹⁹⁸, Cernat¹⁹⁹, Dej²⁰⁰, Mediaș²⁰¹, Satu Mare²⁰², Șona²⁰³, Subcetate²⁰⁴, Tilișca²⁰⁵, Șimleu Silvaniei²⁰⁶, Sighetu Marmăției²⁰⁷, Călinești Oaș²⁰⁸, Andrid²⁰⁹ și

¹⁸⁹ Némethi 1981-1982, 48.

¹⁹⁰ Vasiliev *et alii* 1991, 120-129.

¹⁹¹ Vasiliev *et alii* 1991, 105-118; Ciugudean 2009.

¹⁹² Vasiliev, Gaiu 1980; Vasiliev 1995a, 89-105; datare mai târzie propusă; este prezent tipul de vas decorat în partea superioară cu caneluri orizontale și în ghirlandă, considerat un element timpuriu și prezent în nivelul 1 de la Teleac – Vasiliev, Gaiu 1980, fig. 16/11, 17/20; întregul material ceramic prezintă elemente comune cu cel de la Grănicești.

¹⁹³ Pop *et alii* 2007; Pop *et alii* 2009.

¹⁹⁴ László 1994, 94.

¹⁹⁵ Ursulescu, Popovici 1997, 56.

¹⁹⁶ Horedt 1974, nr. 25, fig. 3.1; Horedt 1976.

¹⁹⁷ Vasiliev 1995a, 61-70.

¹⁹⁸ Alexandrescu, Pop 1970.

¹⁹⁹ Székely 1966, 17-28; Horedt 1974, 216, nr. 6.

²⁰⁰ Vasiliev 1995a, 11-20.

²⁰¹ Nestor, Zaharia 1961; Zaharia 1965; Horedt 1974, 210, 216, nr. 13; Pankau 2004.

²⁰² Ferenczi G., Ferenczi I. 1967, 54-55; Horedt 1974, nr. 16.

²⁰³ Vasiliev 1995a, 125-130.

²⁰⁴ Vasiliev, Andrițoiu 1985; Vasiliev 1995a, 33-60.

²⁰⁵ Lupu 1989, 57-61.

²⁰⁶ Pop *et alii* 2006, 62, 66 (Daniel Sana).

²⁰⁷ Horedt 1966; ceașca rinichi de la fig. 8/1 are analogii în ultimele două niveluri de la Teleac.

²⁰⁸ Marta, Szócs 2007, 50-51; Marta 2009, 220.

²⁰⁹ Némethi 1981-1982, 47, pl. XIII/4-7; Némethi 1999, 27; Marta 2009, 220; Marta *et alii* 2010, 130, 132-136, fig. 10, 13-16.

Căuaș²¹⁰. Mai multe așezări fortificate nu prezintă suficiente date cu privire la o datare mai strânsă, pe faze de evoluție: Someșu Rece²¹¹, Racoșu de Jos, punctele de la *Piatra Detunată*²¹² și *Dealul Vărăriei*²¹³, Lipova²¹⁴, Huedin²¹⁵, Covasna²¹⁶, Bobâlna²¹⁷, Bălnaca²¹⁸, Rodeș²¹⁹ și Mihai Viteazu²²⁰.

Pentru a cunoaște rolul așezărilor fortificate în societatea din prima epocă a fierului trebuie să știm ce se afla în spatele elementelor de fortificație. În mai multe așezări fortificate din aria culturii Gáva s-au descoperit complexe de locuire care atestă prezența unor comunități care trăiau în spatele fortificațiilor: Tilișca²²¹, Teleac²²², Cernat²²³, Șimleu Silvaniei²²⁴, Siret²²⁵, Mediaș²²⁶, Preutești²²⁷, Subcetate²²⁸, Ciceu-Corabia²²⁹, Călinești Oaș²³⁰, Bozna²³¹, Racoșu de Jos–*Dealul Vărăriei*²³² și *Piatra Detunată*²³³, Dej²³⁴, Bălnaca²³⁵, Căuaș²³⁶ și Sărățel²³⁷. Complexele sunt reprezentate de locuințe

²¹⁰ Némethi 1981-1982, 48-49, pl. XIV/3-12; XV/1-7; Némethi 1990, 47, fig. 21/1-9; Némethi 1999, 18-19, fig. 12; Marta 2009, 220; Marta *et alii* 2010, 130-132, fig. 9, 11, 12.

²¹¹ Ferenczi I. 1964; Horedt 1974, 206, 216, nr. 20; Vasiliev *et alii* 1991, 19.

²¹² Costea 2000, 222; Costea, Ștefănescu 2003, 12, 21.

²¹³ Costea 2000, 222-223; Costea, Ștefănescu 2003, 12, 22.

²¹⁴ Pădureanu 1989.

²¹⁵ Alexa *et alii* 1965; Horedt 1974, 212, 216, nr. 12.

²¹⁶ Sîrbu, Crișan V. 1999; Crișan V. *et alii* 2003.

²¹⁷ Horedt 1974, 216, 220, nr. 1.

²¹⁸ Emódi, Hadnagy 1982; Dumitrașcu, Crișan I. 1989, 19-20.

²¹⁹ Costea 2000, 223.

²²⁰ Horedt 1974, 216, 223, nr. 14.

²²¹ Lupu 1989, 36-38.

²²² Vasiliev *et alii* 1991, 32-43.

²²³ Székely 1966, 21-26.

²²⁴ Pop, Bejinariu 1999; Pop *et alii* 2000.

²²⁵ László *et alii* 1999; László *et alii* 2001; László *et alii* 2003; László *et alii* 2004; László *et alii* 2005; László, Mareș 2006; László 2010.

²²⁶ Nestor, Zaharia 1961, 173-175.

²²⁷ Popovici, Ursulescu 1984, 81; Ursulescu, Popovici 1997, 53.

²²⁸ Vasiliev 1995a, 39-40.

²²⁹ Vasiliev, Gaiu 1980, 38-42.

²³⁰ Marta *et alii* 2000; Marta 2001, 59-60; Marta *et alii* 2002; Marta, Matos 2003.

²³¹ Vasiliev 1995a, 61-70.

²³² Costea, Bălos 1998, 61.

²³³ Costea, Bălos 1998, 60.

²³⁴ Vasiliev 1995a, 11-20.

²³⁵ Dumitrașcu, Crișan I. 1989, 19-20.

²³⁶ Némethi 1999, 18-19, fig. 12; Marta *et alii* 2010, 131-132.

(de suprafață, bordeie și semibordeie), vetre (amplasate în interiorul locuințelor și în afara lor) și gropi (menajere, de provizii și rituale). Stadiul actual al cercetării nu oferă date concrete cu privire la organizarea spațiului din interiorul fortificațiilor. Săpăturile arheologice s-au limitat doar la efectuarea de sondaje care să acopere întreaga suprafață a sitului, în cele mai bune situații, așa cum este cazul așezării de la Teleac (Pl. 13/3). Cele trei niveluri de locuire din această așezare nu sunt distribuite uniform pe întreaga suprafață a așezării. Sunt prezente și zone nelocuite, unde terenul are o înclinație accentuată, în partea central-vestică, dar și zone cu locuire sporadică, în partea de sud-est, mai înaltă. Au fost cercetate 57 de locuințe reprezentate de bordeie, semibordeie și locuințe de suprafață, distribuite astfel pe niveluri: 12 în nivelul 1 (bordeie și semibordeie), 15 în nivelul 2 (bordeie și semibordeie) și 30 în nivelul 3 (bordeie, semibordeie și locuințe de suprafață). Au fost descoperite vetre în 11 din locuințele cercetate. Gropile erau amplasate în interiorul și în spațiile dintre locuințe. Au fost cercetate și două cuptoare: unul de copt pâine și unul pentru ars ceramica. Sunt prezente și gropile cu caracter ritual împărțite de autori în două categorii: gropi cu depuneri de ofrande și gropi cu schelete de copii²³⁸.

Recent, o ridicare magnetometrică efectuată în așezarea de la Căuaș a pus în evidență prezența mai multor locuințe de formă rectangulară, cu dimensiunile cuprinse între 4-6 m și 8-12 m, despărțite de alei²³⁹ (Pl. 2/1, 4). Interpretarea rezultatelor acestei ridicări urmează să fie confirmată de eventuale cercetări arheologice. Și ridicarea magnetometrică din așezarea de la Andrid a relevat prezența unor complexe arheologice care sunt concentrate în anumite zone ale așezării²⁴⁰ (Pl. 2/5).

Sunt și așezări în care nu au fost descoperite complexe de locuire, situație determinată de caracterul cercetării (sondaje și cercetări de teren) sau de terasările efectuate în epoca dacică: Satu Mare²⁴¹, Huedin²⁴², Someșu Rece²⁴³, Roadeș²⁴⁴, Brașov²⁴⁵, Covasna²⁴⁶, Sighetu Marmăției²⁴⁷, Huedin²⁴⁸, Băile Tușnad²⁴⁹, Bobâlna²⁵⁰, Lipova²⁵¹ și Mihai Viteazu²⁵².

²³⁷ Vlassa, Dănilă 1962.

²³⁸ Vasiliev *et alii* 1991, 32-43.

²³⁹ Kienlin *et alii* 2012, 89-90.

²⁴⁰ Marta *et alii* 2010, 130, 132-136, fig. 10, 13-16.

²⁴¹ Ferenczi, Ferenczi 1967.

²⁴² Alexa *et alii* 1965.

²⁴³ Ferenczi I. 1964.

²⁴⁴ Costea 2000, 223.

²⁴⁵ Alexandrescu, Pop 1970.

²⁴⁶ Sîrbu *et alii* 2000.

²⁴⁷ Horedt 1966.

²⁴⁸ Alexa *et alii* 1965; Cociș 1994.

Grosimea straturilor arheologice din așezările fortificate, în general, oscilează între 0,10 m și 0,50 m: Preutești (0,20 m), Bălnaca (0,10-0,40 m), Călinești Oaș (0,12-0,36 m), Dej (0,15-0,20 m), Sărățel (0,20 m), Sighetu Marmației (0,25 m), Bozna (0,30-0,35 m), Căuaș (0,30-0,40 m), Subcetate (0,20-0,30 m), Ciceu-Corabia (0,30 m), Cernat (0,10-0,40 m), Șimleu Silvaniei (0,20-0,30 m) și Huedin (0,30-0,50 m). Cele mai consistente depuneri se înregistrează în așezările multistratificate de la Teleac (0,80-1,20 m, 3 niveluri), Siret (0,35-0,65 m, 2 niveluri) și Mediaș (0,90 m, 3 niveluri). În așezările de la Tilișca (0,80 m) și Băile Tușnad (0,60 m), straturile arheologice prezintă și resturi de locuire din alte epoci. La Covasna, nivelul din prima epocă a fierului nu se mai păstrează, fapt datorat terasărilor din a doua epocă a fierului.

Din această analiză se poate trage o primă concluzie și anume că în așezările fortificate sunt prezente urme de locuire, care atestă existența unor comunități care, din anumite motive, au decis să își construiască bariere (valuri, palisade, șanțuri), pentru a delimita spațiul locuibil, poate și terenurile agricole și pășunile. O altă concluzie care poate fi trasă este că stadiul incipient al cercetării arheologice obligă la acceptarea interpretărilor tradiționale, care au pus în evidență rolul politic, militar, social și economic al așezărilor fortificate.

De la început, rolul politic și militar al așezărilor fortificate a fost scos în evidență. Începând cu bronzul târziu își face apariția tipul de așezare fortificată amplasată pe înălțimi (*hillforts / Höhensiedlungen*). Acesta se diferențiază net față de împrejuririle din neo-eneolitic, prin poziționarea lor în zone apărate natural, inaccesibile de multe ori, pe înălțimi care domină zona înconjurătoare. Două procese influențează acest aspect: formalizarea războiului începând cu epoca bronzului, care implică raiduri ale unor grupuri de războinici, și crearea unor unități teritoriale de natură cvasi-politică²⁵³. Fortificarea așezărilor și gospodăriilor poate fi interpretată și ca un act preventiv, având în vedere caracterul lor economic și social. Acumularea de bunuri în cadrul acestor societăți, ca urmare a producției agricole, a exploatării de resurse naturale, a schimburilor la distanță, mai ales, al obiectelor de prestigiu, determină construcția unor structuri de apărare împotriva jafului care urmează unui război, asediu sau raid. Fortificarea simultană în aproape toate regiunile carpato-dunărene la începutul primei epoci a fierului sugerează o permanentă tensiune politică și militară. O așezare poziționată pe o zonă înaltă și fortificată cu valuri, șanțuri și palisade este mult mai greu de cucerit în timpul unui asemenea raid. Urme ale unor conflicte

²⁴⁹ Horedt 1976

²⁵⁰ Horedt 1974, 216, 220, nr. 1; Crișan *et alii* 1992, 55.

²⁵¹ Pădureanu 1989.

²⁵² Horedt 1974, 216, 223, nr. 14.

²⁵³ Osgood 2001; Harding 2006, 107-108.

armate sunt atestate în mai multe așezări, în principal acestea fiind reprezentate de distrugerii ale fortificațiilor prin incendiere: Satu Mare, Subcetate, Bozna, Ciceu-Corabia, Huedin, Preutești, Sărățel, Sighetu Marmației, Someșu Rece, Șimleu Silvaniei și Șona. De multe ori, fortificația este refăcută, fiind amenajat un sistem defensiv mult mai eficient: Subcetate, Preutești, Sighetu Marmației și Satu Mare. Starea conflictuală de la începuturile primei epoci a fierului este demonstrată și de numeroasele tipuri de arme ce se regăsesc în depozitele de bronzuri din România din această perioadă: topoare cu disc și spin, lănci, sulite, săbii, pumnale, coifuri și platoșe²⁵⁴.

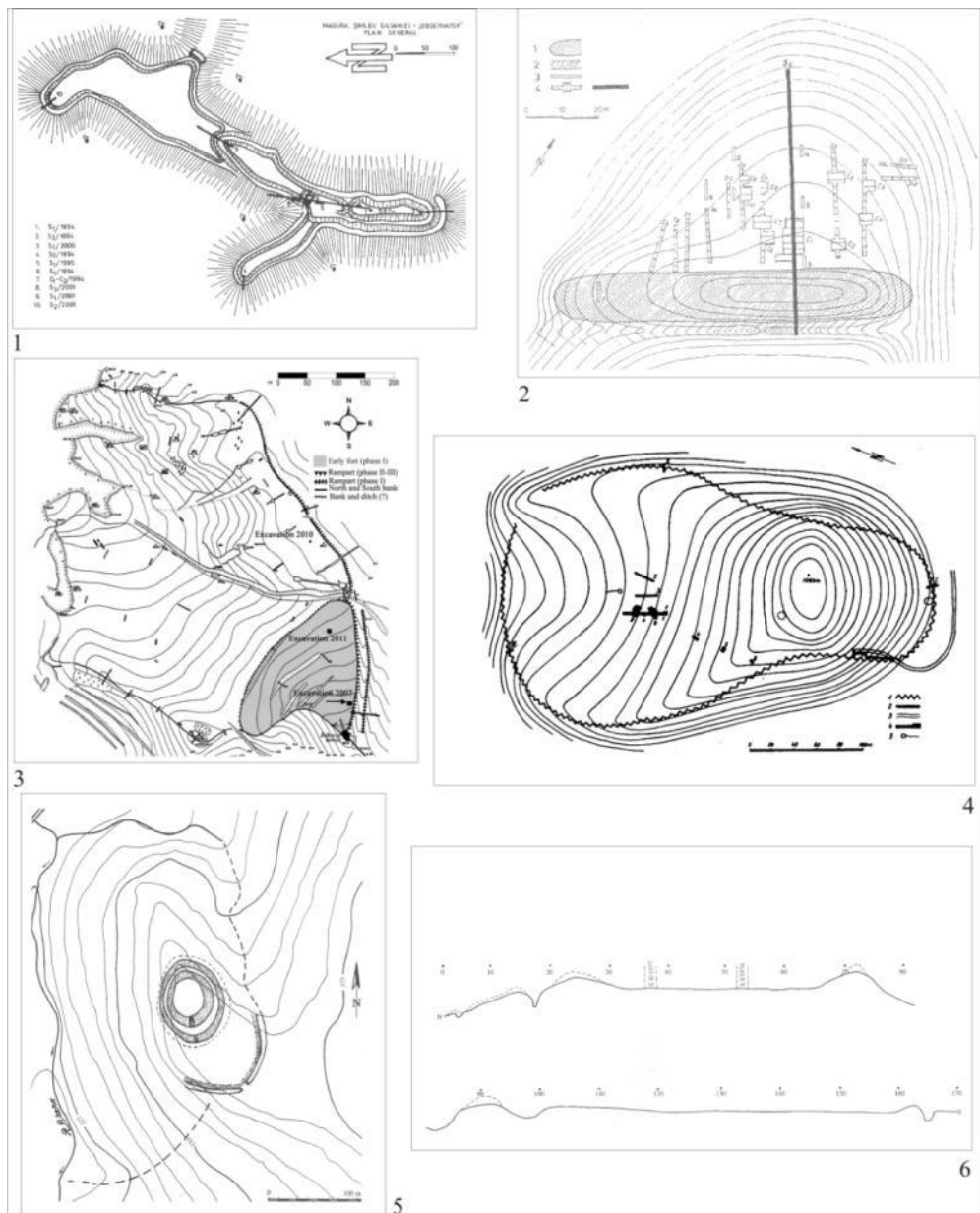
Rolul social al fortificațiilor în societatea primei epoci a fierului nu poate fi negat, în condițiile în care această societate este una ierarhizată, fapt demonstrat de prezența numeroaselor obiecte de prestigiu și de înălțarea movilelor deasupra mormintelor persoanelor importante ale vremii, încă din epoca bronzului timpuriu, când se poate observa prezența unei pături războinice²⁵⁵. Ca formă de reprezentare a statutului social, începând cu bronzul târziu, este considerată spada de bronz care înlocuiește toporul de luptă din perioadele anterioare. Echipamentul de luptă al elitelor războinice este alcătuit din coif, platoșă, genunchieră (defensiv), spadă și lance (ofensiv).²⁵⁶ Lucrările de construcție la o fortificație necesită implicarea unei forțe de muncă extrem de mare. Aceste lucrări sunt girate și plătite din bunurile acumulate de elitele conducătoare. Ca distribuitori de alimente și bunuri, în schimbul suportului logistic al comunității, șefii primesc prestigiu și își extind prerogativele politice și ceremoniale. Dezvoltarea rețelilor extinse pentru procurarea și alocarea de resurse necesare pentru toată lumea a dus la apariția unei clase conducătoare permanente, care a gestionat aceste probleme complexe de distribuție și producție²⁵⁷. Amenajarea unei fortificații, prin modificările aduse mediului înconjurător și prin caracterul lor monumental, poate fi interpretată și ca o acțiune care să simbolizeze puterea elitei conducătoare în cadrul comunității, dar și în rândul vecinilor. Pentru regiunile carpato-dunărene, fortificația reprezintă vârful tehnologic al vremii în domeniul arhitectural.

²⁵⁴ Petrescu-Dîmbovița 1977, 23-25, 80-161; Vulpe 2001a, 360-361.

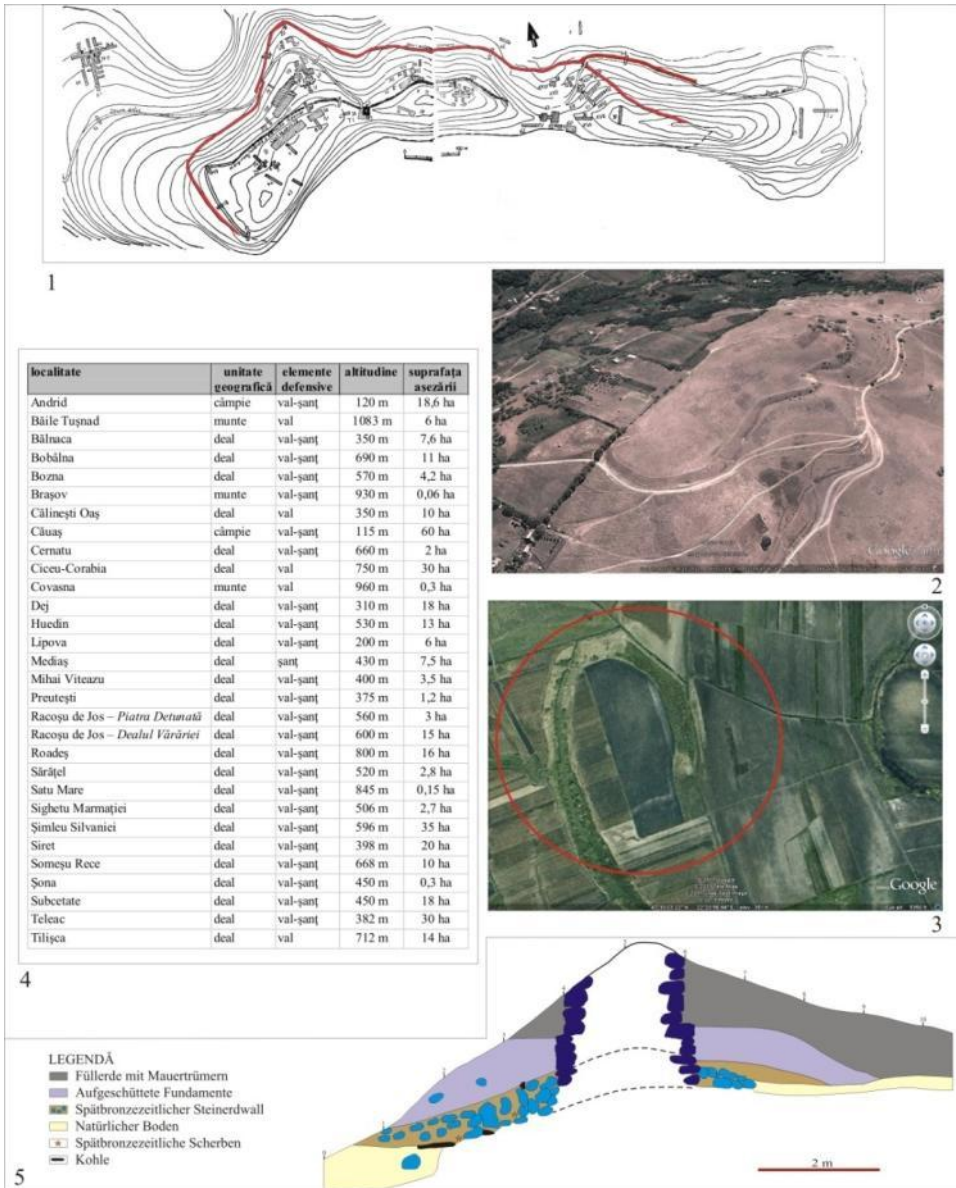
²⁵⁵ Vulpe 2001a, 353-360.

²⁵⁶ Vulpe 2001a, 360-362.

²⁵⁷ Gilman 1981, 2.

Pl. 13. 1. Planul așezării de la Șimleu Silvaniei (Pop *et alii* 2006); 2. Planul așezării de la Țona (Vasiliev 1995a); 3. Planul așezării de la Teleac (Ciugudean 2012); 4. Planul așezării de la Băile Tușnad (Horedt 1976); 5. Planul așezării de la Preutești (Ursulescu, Popovici 1997); 6. Platoul așezării de la Preutești, în secțiune (Ursulescu, Popovici 1997).

Pl. 14. 1. Planul așezării de la Tilișca (Lupu 1989) și valul exterior datat la începutul primei epoci a fierului, marcat cu roșu; 2. Fortificația de la Huedin pe o imagine satelitară (sursa Google Earth); 3. Imagine satelitară (sursa Google Earth) cu așezarea de la Andrid; 4. Tabel statistic al așezărilor fortificate din aria culturii Gáva din România; 5. Profil stratigrafic prin fortificația de la Băile Tușnad (prelucrat după Horedt 1976).

Multe dintre așezările fortificate au și un rol important în dezvoltarea economică. Aici sunt adăpostite marile resurse ale comunității, constând din cereale și animale (cu tot ceea ce derivă din exploatarea lor: carne, lapte, piei și lână). Poziționate în zone strategice, locuri din care sunt controlate artere de circulație, fortificațiile par să fie posturi de vamă și schimb comercial. Produse cu valoare de prestigiu (unelte, arme și podoabe din metal, chihlimbar), produse agricole și meșteșugărești sunt schimbate și vânduie prin intermediul așezărilor întărite. Odată cu apariția acestui tip de așezare, putem presupune că meșteșugarii își mută locul de activitate în interiorul incintelor, unde se bucură de protecție și ajutor. Multe din așezările fortificate din aria culturii Gáva sunt amplasate în zone care controlează marile căi de comunicație, implicit de comerț: Teleac, Subcetate, Racoșu de Jos, Siret, Călinești Oaș, Sighetu Marmației, Lipova, Bálnaca, Dej, Șimleu Silvaniei, Mediaș și Sărățel. Rolul strategic al acestor așezări este întărit de prezența unor fortificații și în alte epoci istorice (epoca dacică și epoca medievală timpurie) la Racoșu de Jos–*Dealul Vărăriei*²⁵⁸ și *Piatra Detunată*²⁵⁹, Sărățel²⁶⁰, Șimleu Silvaniei²⁶¹, Subcetate²⁶² și Lipova²⁶³. Pe lângă bunurile rezultate în urma cultivării terenurilor și creșterii de animale, un rol însemnat îl ocupă resursele naturale precum sarea, exploatată sistematic în aria culturii Gáva, așa cum o demonstrează cercetările arheologice, la Băile Figa, Valea Regilor și Valea Florilor²⁶⁴. În urma comercializării sării, apar în spațiul carpatic o serie de obiecte de prestigiu care provin din zone îndepărtate ale Europei: din nord-vest, dinspre Boemia și Saxonia, provin barele de cositor pur descoperite în depozitele de la Uioara de Sus și Gușterița; din centrul Europei sunt aduse vase de bronz ornamentate în tehnica *au repoussé*, unelte și piese de bijuterie și de toaletă; din nord sunt perlele de chihlimbar din depozitele de la Cioclovina și Alțina, dar și alte piese de podoabă; din sud sunt perlele de sticlă albastră din depozitele de la Cioclovina și Dobrocina, dar și pumnale și fibule de tip Peschiera²⁶⁵. În zone aflate în apropierea ocnelor de sare se află o serie de așezări fortificate²⁶⁶. Este posibil ca acestea să se fi dezvoltat în urma comerțului cu sare. Apariția așezărilor fortificate poate fi pusă în legătură și cu dezvoltarea metalurgiei.

²⁵⁸ Costea, Bălos 1998; Costea 2000, 222.

²⁵⁹ Costea, Bălos 1998; Costea 2000, 222.

²⁶⁰ Vlăsa, Dănilă 1962.

²⁶¹ Pop *et alii* 2000.

²⁶² Luca 2005, 148-149.

²⁶³ Pădureanu 1989.

²⁶⁴ Ciugudean 2012, 117-119.

²⁶⁵ Petrescu-Dîmbovița 2001, 343.

²⁶⁶ Căvruc *et alii* 2006, 48.

Concentrarea fortificațiilor în interiorul arcului carpatic poate fi legată și de centrul metalurgic carpatic. Piese de tip transilvănean se răspândesc pe o arie destul de mare, în urma distribuirii și circulației obiectelor de prestigiu. Tudor Soroceanu a comparat răspândirea așezărilor fortificate și a depozitelor de bronzuri din Transilvania. El a observat o evoluție a depozitelor și așezărilor întărite în timp. În bronzul târziu se observă o concentrare de depozite de bronzuri și așezări întărite în nord-vestul României, iar în perioada timpurie a primei epoci a fierului este atestată o uniformizare la nivelul Transilvaniei, existând mai multe concentrări de acest gen. Au fost identificate trei grupe: una în zona dintre râurile Crișul Repede și Crasna, o grupă în zona Mureșului mijlociu și o grupă în Banat. În sec. X-VIII a.Chr. se observă două concentrări, una în centrul Transilvaniei și cealaltă în sud, între ele existând un coridor de graniță în nordul Crișanei, unde nu s-au descoperit depozite. Concluzia lui Soroceanu este că are loc o dislocare a centrului de greutate din nord-vestul României spre centrul și sudul Transilvaniei, iar construirea de fortificații trebuie pusă în legătură cu această dislocare, care înseamnă de fapt o mișcare de populație. Una dintre cauzele acestei mișcări de populație ar putea fi una economică: epuizarea minereurilor din nordul Transilvaniei²⁶⁷.

Așezărilor fortificate atribuite culturii Gáva din spațiul românesc li se adaugă alte așezări întărite din Ucraina, Slovacia și Ungaria: de exemplu Lisičniki, Krivce, Grusev, Voloka, Homjakov, Horodnița, Fedorovka (Ucraina)²⁶⁸, Brehov, Koňuš, Močidl'any, Šarišské Sokolovce, Terňa, Veľký Šariš (Slovacia)²⁶⁹, Telkibánya, Fony, Boldogkőváralja, Tolcsva, Tállya-Óvár, Tállya-Mekesvár (Ungaria)²⁷⁰.

Situația culturii Gáva, datată în intervalul sec. XII-IX/VIII a.Chr. în spațiul carpato-dunărean, prin prezența numeroaselor așezări întărite și prin ritul funerar, incinerarea în urne, poate fi comparată cu modul de manifestare din cadrul culturii Lausitz din perioada culturilor câmpurilor de urne din centrul Europei. Spre deosebire de cultura Lausitz, în aria culturii Gáva lipsesc marile necropole, mormintele cunoscute fiind din descoperiri izolate sau din necropole de mici dimensiuni. Acest fapt poate să se datoreze și unui stadiu incipient al cercetării. Prin toate celelalte aspecte, tipuri de așezări, cultură materială, credințe religioase, structuri sociale, cultura Gáva poate fi comparată cu societatea culturii câmpurilor de urne, considerată a fi o perioadă de stabilitate și înflorire pe toate planurile²⁷¹.

²⁶⁷ Soroceanu 1982.

²⁶⁸ Ursulescu, Popovici 1997, 56; Cotoi 1999, 62.

²⁶⁹ Furmánek *et alii* 1982, 165-173.

²⁷⁰ Matuz, Nováki 2002, 60.

²⁷¹ Vulpe 2001b, 225.

Illustration

- Pl. 1. Map of spreading of fortified settlements in Gáva culture area.
- Pl. 2. 1. Dwellings and pits identified on the magneto metric survey at Căuaş (after Kienlin et alii 2012); 2. Topographic plan of the settlement at Căuaş (after Kienlin et alii 2012); 3. Magneto metric survey on the topographic plan from Căuaş (after Kienlin et alii 2012); 4. Dwellings arrangement in fortified settlement, interpretation of the magneto metric survey (after Kienlin et alii 2012); 5. Magneto metric survey of the fortified settlement at Andrid (after Marta et alii 2010).
- Pl. 3. 1. Plan of the settlement from Bozna (after Vasiliev 1995a); 2. Plan of the settlement from Bălnaca (after Emódi, Hadhagy 1982); 3. Plan of the settlement from Braşov (after Alexandrescu, Pop 1970); 4. Magnetometric survey in the north-eastern part of the settlement from Căuaş (after Marta et alii 2010); 5. Plan of the settlement from Ciceu-Corabia (after Vasiliev 1995a); 6. Plan of the settlement from Cernat (after Z. Székely 1966); 7. Plan of the citadel from Covasna (after Székely 1972).
- Pl. 4. 1. Section through the fortification from Ciceu-Corabia (processed after Vasiliev 1995a); 2. Section through the fortification from Bozna (processed after Vasiliev 1995a); 3. Section (trench III) through the outside fortification from Braşov (processed after Alexandrescu, Pop 1970); 4. Section (trench III) through the inner fortification from Braşov (processed after Alexandrescu, Pop 1970).
- Pl. 5. 1. Satellite image (source ANCPI) of the settlement from Călineşti Oaş; 2. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Braşov; 3. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Căuaş; 4. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Bălnaca; 5. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Ciceu-Corabia; 6. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Bobâlna.
- Pl. 6. 1. Section through fortification from Dej (processed after Vasiliev 1995a); 2. Section through fortification from Sărăţel (processed after Vlăsa, Dănilă 1962); 3. Section through fortification from Someşu Rece (processed after Ferenczi I. 1964).
- Pl. 7. 1. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Rodeş; 2. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Huedin; 3. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Lipova; 4. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Băile Tuşnad; 5. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Satu Mare; 6. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Sărăţel.
- Pl. 8. 1. Section through the fortification from Mediaş (processed after Zaharia 1965); 2. Section through the fortification from Huedin (processed after Alexa et alii 1965); 3. Section through the fortification from Şona (processed after Vasiliev 1995a); 4. Section through the fortification from Satu Mare (processed after Ferenczi G., Ferenczi I. 1967).

- Pl. 9. 1. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Teleac; 2. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Tilișca; 3. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Mediaș; 4. Stratigraphic section through the fortification from Preutești (processed after Popovici, Ursulescu 1982); 5. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Racoșu de Sus – Dealul Vărăriei; 6. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Racoșu de Sus – Piatra Detunată.
- Pl. 10. 1. Plan of the settlement from Dej (after Vasiliev 1995a); 2. Plan of the settlement from Mediaș (after Horedt 1974); 3. Plan of the settlement from Satu Mare (after Ferenczi G., Ferenczi I. 1967); 4. Plan of the settlement from Sărățel (after Vlăsa, Dănilă 1962); 5. Plan of the settlement from Subcetate (after Vasiliev 1995a); 6. Plan of the settlement from Sighetu Marmației (after Horedt 1966).
- Pl. 11. 1. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Siret; 2. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Sighetu Marmației; 3. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Someșu Rece; 4. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Subcetate; 5. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Dej; 6. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Covașna.
- Pl. 12. 1. Stratigraphic section (trench 1) through the fortification from Sighetu Marmației (processed after Horedt 1966); 2. Stratigraphic section (trench 5) through the fortification from Sighetu Marmației (processed after Horedt 1966); 3. Stratigraphic section through the fortification from Subcetate (processed after Vasiliev 1995a); 4. Stratigraphic section and plan of the trench no. 29 of the fortification from Teleac (processed after Vasiliev et alii 1991); 5. Stratigraphic section (trench 3) through the fortification from Teleac (processed after Vasiliev et alii 1991).
- Pl. 13. 1. Plan of the settlement from Șimleu Silvaniei (after Pop et alii 1996); 2. Plan of the settlement from Șona (after Vasiliev 1995a); 3. Plan of the settlement from Teleac (after Ciugudean 2012); 4. Plan of the settlement from Băile Tușnad (after Horedt 1976); 5. Plan of the settlement from Preutești (after Ursulescu, Popovici 1997); 6. The plateau of the settlement from Preutești, in section (after Ursulescu, Popovici 1997).
- Pl. 14. 1. Plan of the settlement from Tilișca (after Lupu 1989) and the First Iron Age rampart, marked in red; 2. The fortification from Huedin on a satellite image (source Google Earth); 3. Satellite image (source Google Earth) of the settlement from Andrid; 4. Statistical table of the fortified settlements in Gáva culture area in Romania; 5. Stratigraphic section through the fortification from Băile Tușnad (processed after Horedt 1976).

Bibliografie

- Alexa, I., Ferenczi, I., Șteiu, N. 1965, *Sondaje arheologice la Huedin - "Bolic"*, ActaMN 2, 637-643.
- Alexandrescu, A. D., Pop, I. 1970, *Sondajele de la Brașov-Pățitel*, Materiale 9, 161-165.
- Ardeu, A., Bălos, A. 2002, *Cercetări arheologice la Măgura Uroiului*, Cumidava 25, 67-81.
- Bader, T. 2012, *Bemerkungen über die Gáva Kultur. Geschichte und Stand der Forschung. Ein Überblick*, StComSatu Mare 28, 1, 7-22.
- Bălos, A., Ardeu, A., Stăncescu, R., Mitar, C., Andrei, Ș., Papp, V., Straja, P. 2004, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, CCAR. Campania 2003, nr. 153.
- Bejinariu, I., Pop, H. 1995, *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei "Observator"*, CCAR. Campania 1994, 89-90.
- Bejinariu, I., Pop, H. 1997, *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei "Observator"*, CCAR. Campania 1996, 61-62.
- Berciu, I., Popa, A. 1965, *Așezarea hallstattiană fortificată de la Drâmbar-Teleac*, Apulum 5, 71-92.
- Cavruc, V. 1998, *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, Seria Monografii Arheologice I, Sfântu Gheorghe.
- Cavruc, V. 2000, *Repertoriul arheologic al județului Harghita*, Sfântu Gheorghe.
- Cavruc, V., Ciugudean, H., Harding, A. 2006, *Vestigiile arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în epoca bronzului*, în Cavruc, V., Chiricescu, A. (eds.), *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Sfântu Gheorghe, 41-48.
- Ciugudean, H. 2009, *Câteva observații privind cronologia așezării fortificate de la Teleac*, Apulum 46, 313-336.
- Ciugudean, H. 2010, *The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern areas)*, StComSatu Mare 26, 1, 157-202.
- Ciugudean, H. 2012, *The chronology of the Gáva culture in Transylvania*, în Blajer, W. (ed.), *Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski Dedicatae*, Cracovia, 107-121.
- Ciută, M. 2000, *Roșia de Secaș, com. Roșia de Secaș, jud. Alba*, CCAR. Campania 1999, 82, nr. 117.
- Costea, F. 1995, *Repertoriul arheologic al județului Brașov (I)*, Cumidava 15-19, Brașov.
- Costea, F. 1998, *Ce sunt de fapt vasele dreptunghiulare puțin înalte din ceramica Wietenberg?*, Angustia 3, 59-75.
- Costea, F. 2000, *Fortificații hallstattiene din județul Brașov*, Angustia 5, 221-226.
- Costea F. 2004, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Brașov.

- Costea, F., Bălos, A. 1996, *Cercetările arheologice de la Racoș – “Piatra Detunată”, campania 1995 (Hallstatt)*, Cumidava 20, 27-40.
- Costea, F., Bălos, A. 1998, *Cercetări arheologice la Racoș*, CCAR. Campania, 60-61.
- Costea, F., Ștefănescu, R. 2003, *Descoperiri arheologice recente în defileul Oltului de la Racoș*, în Cavruc, V. (ed.), *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei, catalog de expoziție*, Covasna, 11-30.
- Costea, F., Dana, D., Bălos, A., Țuțuianu, C.D. 2001, *Racoș, jud. Brașov, punct: Piatra Detunată*, CCAR. Campania 2000, nr. 161.
- Costea, F., Bălos, A., Savu, L., Ardevan, R., Ursuțiu, A., Șoneriu, I., El Susi, G., Ciută, B. D., Ștefan, D., Duțescu, M.-M. 2006, *Augustin – Tipia Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică (I)*, Brașov.
- Cotoi O. 1999, *Contributions to the evolution of the fortification systems at the East of Carpathians during the Iron Age*, SAA 6, 61-76.
- Crișan, I.H., Bărbulescu, M., Chirilă, E., Vasiliev, V., Winkler, I. 1992, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca.
- Crișan, V., Sârbu, V., Popescu, C. 2003, *Covasna–“Cetatea Zânelor”. Un munte fortificat de daci*, în Cavruc, V. (ed.), *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei, catalog de expoziție*, Covasna, 51-72.
- Dumitrașcu, S. 1972, *Așezări fortificate și cetăți dacice în partea de vest a Munților Apuseni*, Crisia 2, 121-144.
- Dumitrașcu, S., Crișan, I. 1989, *Depozitul de bronzuri de la Șuncuiuș, județul Bihor*, Crisia 19, 17-54.
- Dumitrașcu, S., Hadnagy, A. 1982, *Cercetări de topografie arheologică în Crișana*, Crisia 12, 353-360.
- Dumitrașcu, S., Sfrengu, F., Sărac, N. 1996-1997, *Două complexe de cult descoperite la Tășnad. Contribuții la cunoașterea tehnologiei perioadei de început a epocii fierului (Ha A-B)*, AUO (IA) 6-7, 5-18.
- Emódi, I., Hadnagy, A. 1982, *Așezarea hallstattiană de la Șuncuiuș, jud. Bihor*, Crisia 12, 383-386.
- Ferenczi, G., Ferenczi, I. 1967, *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962-1965 de Muzeul din Odorhei (notă preliminară)*, Marisia 2, 53-61.
- Ferenczi, I. 1964, *Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece*, ActaMN 1, 67-77.
- Ferenczi, I. 1965, *Câteva considerații asupra problemei cetăților de pământ din Transilvania și din părțile mărginașe*, Apulum 5, 115-126.
- Florescu, A.C. 1971, *Unele considerațiuni asupra cetăților traco-getice (hallstattiene) din mileniul I î.e.n. de pe teritoriul Moldovei*, CercIst 2, 103-118.

- Furmánek, V., Velačik, L., Ramsauer, P. 1982, *Jungbronzezeitliche befestigte Siedlungen in der Slowakei*, în *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra, 159-175.
- Gedl, M. 2001, *Die jüngere Bronzezeit im Ostteil der Polnischen Karpaten*, în C. Kacsó (ed.), *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Symposium Baia Mare 7.-10. Oktober 1998, Bibliotheca Marmatia I, Baia Mare, 335-352.
- Gilman, A. 1981, *The Development of Social Stratification in Bronze Age Europe*, *Current Anthropology* 22, 1, 1-23.
- Giurgiu Ardeu, A. 1995-1996, *Contribuții privind stadiul cercetării Hallstattului timpuriu în spațiul intracarpatic*, *Sargetia* 26, 189-226.
- Gumă, M. 1993, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, *BibIThr* 4, București.
- Hanson, W. S. , Oltean, I. A. 2001, *A multi-period site on Uroi Hill, Hunedoara: an aerial perspective*, *ActaMN* 37, 1, 43-49.
- Harding, A. 2006, *Enclosing and excluding in Bronze Age Europe*, în A. Harding, S. Sievers, N. Venclová (ed.), *Enclosing the Past: inside and outside in prehistory*, *Sheffield Archaeological Monographs* 15, Sheffield, 97-115.
- Horedt, K. 1961, *Așezările fortificate din prima vârstă a fierului în Transilvania*, în *Probleme de Muzeografie*, 179-187.
- Horedt, K. 1966, *Așezarea fortificată din perioada târzie a bronzului de la Sighetu Marmației*, Baia Mare.
- Horedt, K. 1974, *Befestigte Siedlungen der Spätbronze und der Hallstattzeit im innerkarpatischen Rumänien*, în *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa* (Smolenice, 1970), Bratislava, 205-228.
- Horedt, K. 1976, *Eine befestigte Höhsiedlung der späten Bronzezeit bei Tusnad in Siebenbürgen*, în *Festschrift für Richard Pittioni*, Wien, 397-405.
- Ignat, M., Mares, I. 1995, *Săpăturile arheologice de la Siret*, CCAR. Campania 1994, 83.
- Kacsó, C. 2008, *Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nord-vestul Transilvaniei*. *Cercetările de la Culciu Mare*, *ActaMP* 30, 53-66.
- Kemenczei, T. 1982, *Nordostungarns in der Spätbronzezeit*, în Hänsel, B. (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS I, 305-320.
- Kemenczei, T. 1984, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapesta.
- Kienlin, T.L., Marta, L., Schramm, P., Rung, E. 2012, *Results of geophysical survey in the swamp fortification of the Gáva culture at Căuaș-Sighetiu in the Ier Valley, North-Western Romania*, *StComSatu Mare* 28, 1, 83-89.
- László, A. 1973, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*, *SCIV* 24, 4, 575-609.
- László, A. 1994, *Începuturile Epocii Fierului la Est de Carpați*, *BibIThr* 6, București.

- László, A. 2001, *Epoca metalelor. Prima epocă a fierului. Perioada timpurie (Hallstatt A și B), în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate, I, București, 289-327.*
- László, A. 2010, *Zur Chronologie der späten Bronzezeit und der älteren Hallstattperiode im nord-östlichen Karpatenraum. Die Radiokarbon-Datierung der Gáva-Holihrad Siedlung von Siret (Bukowina), în Marta, L. (ed.), Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania (simpozion Satu Mare 18-19 iulie 2008), StComSatu Mare 26, 121-132.*
- László, A., Mareș, I. 2006, *Siret, jud. Suceava, punct: Dealul Ruina, CCAR. Campania 2005, nr. 179.*
- László, A., Mares, I., Niculică, B. 1999, *Siret, jud. Suceava, punct: Dealul Ruina, CCAR. Campania 1998, 107-108.*
- László, A., Mareș, I., Niculică, B., Ignat, M. 2001, *Siret, jud. Suceava, punct: Dealul Ruina, CCAR. Campania 2000, 230-232, nr. 191.*
- László, A., Mareș, I., Niculică, B., Ignat, M. 2003, *Siret, jud. Suceava, punct: Dealul Ruina, CCAR. Campania 2002, nr. 186.*
- László, A., Mareș, I., Niculică, B., Ignat, M. 2004, *Siret, jud. Suceava, punct: Dealul Ruina, CCAR. Campania 2003, nr. 177.*
- László, A., Mareș, I., Niculică, B., Ignat, M. 2005, *Siret, jud. Suceava, punct: Dealul Ruina, CCAR. Campania 2004, nr. 206.*
- Lazăr, V. 1992, *Mărturii arheologice tracice în județul Mureș, Marisia 15-17 (1985-1992), 37-49.*
- Lazăr, V. 1995, *Repertoriul arheologic al județului Mureș, Târgu Mureș.*
- Luca, S.A. 2005, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara, Bibliotheca Septemcastrensis 14, Alba Iulia.*
- Lupu, N. 1989, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș, București.*
- Marinescu, G. G. 2010, *Vestigii hallstattiene timpurii și mijlocii din nod-vestul Transilvaniei, Revista Bistriței 24, 41-128.*
- Marta, L. 2009, *The Late Bronze Age Settlements of Petea–Csengersima, Satu Mare.*
- Marta, L., Matos, C. 2003, *Călinești-Oaș, com. Călinești-Oaș, jud. Satu Mare, Punct: Hurca, CCAR. Campania 2002, nr. 46.*
- Marta, L., Szócs, P. L. 2007, *Catalogul colecției de arheologie / A régészeti gyűjtemény katalógusa / Catalogue of the Archaeological Collection, Satu Mare.*
- Marta, L., Pop, S., Astaloș, C. 2000, *Călinești Oaș, com. Călinești Oaș, jud. Satu Mare. Punct: Dealul Hurca, CCAR. Campania 1999, 27, nr. 32.*
- Marta, L., Virag, C., Barbu, T., Ciulean, F. 2002, *Călinești Oaș, com. Călinești Oaș, jud. Satu Mare, Punct: Hurcă, CCAR. Campania 2001, nr. 55.*

- Marta, L., Kienlin, T.L., Rung, E., Schramm, P. 2010, *Recent Archaeological Research on the Bronze Age Fortified Settlements of the Ier Valley, North-Western Romania*, în Horejs, B., Kienlin, T. L. (ed.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008*, UPA 194, Bonn, 121-138.
- Matuz, E., Nováki, G. 2002, *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn*, Budapesta.
- Moga, M. 1941, *Cercetări și comentarii privitoare la localizarea Sarmizegetusei*, Sargetia 2, 151-164.
- Mozsolics, A. 1957, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der großen Wanderung*, ActaArchHung 8, 119-156.
- Nagy, J.-G., Körösfői, Z. 2010, *Early Iron Age Storage Pit at Porumbenii Mari - Vârfele (Harghita County)*, în Marta, L. (ed.), *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania (simpozion Satu Mare 18-19 iulie 2008)*, StComSatu Mare 26, 135-145.
- Németi, J. 1981-1982, *Descoperiri de la începutul Hallstatt-ului în zona Careiului*, StComSatu Mare 5-6, 45-57.
- Németi, J. 1990, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului în Nord-Vestul României*, SCIVA 41, 1, 19-54.
- Németi, J. 1999, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, București.
- Németi, J. 2001, *Căuaș, com. Căuaș, jud. Satu Mare, punct: Sighetiu*, CCAR. Campania 2000, nr. 41.
- Nestor, I., Zaharia, E. 1961, *Săpăturile de la Mediaș*, Materiale 7, 173-176.
- Osgood, R. 2001, *Central and Eastern Europe*, în Osgood, R., Monks, S., Toms, J., *Bronze Age Warfare*, Sparkford, 65-88.
- Pankau, C. 2004, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș / Siebenbürgen*, UPA 109, Bonn.
- Pare, C.E.F. 1998, *Beiträge zum Übergang von der Bronze - zur Eisenzeit in Mitteleuropa*, I, JahrbRGZM 45, 293-433.
- Paulík, J. 1968, *K problematike východného slovenska v mladšej dobe bronzovej*, Zborník Slovenského národného múzea 62, História 8, 3-43.
- Pădureanu, E. D. 1989, *Cu privire la fortificația hallstattiană de la Lipova*, SympThrac 7, 268.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977, *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 2001, *Înflorirea și declinul metalurgiei bronzului în prima epocă a fierului*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, I, București, 339-347.

- Pop, H., Bejinariu, I. 1999, *Șimleu Silvaniei, punct Observator*, CCAR. Campania 1998, 117-118.
- Pop, H., Bejinariu, I., Băcuet-Crișan, D., Băcuet-Crișan, S. 2000, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj, punct: Observator*, CCAR. Campania 1999, nr. 141.
- Pop, H., Bejinariu, I., Băcuet-Crișan, D., Băcuet-Crișan, S. 2001, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj, punct: Observator*, CCAR. Campania, nr. 199.
- Pop, H., Bejinariu, I., Băcuet-Crișan, D., Băcuet-Crișan, S. 2002, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj, punct: Observator*, CCAR. Campania, nr. 215.
- Pop, H., Bejinariu, I., Pupeză, P. 2004, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj, punct: Observator*, CCAR. Campania 2003, nr. 188.
- Pop, H., Bejinariu, I., Băcuet-Crișan, S., Băcuet-Crișan, D., Sana, D., Csók, Z. 2006, *Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică. I. istoricul cercetărilor*, Cluj-Napoca.
- Pop, H., Marchiș, I., Sana, D., Culic, D. 2009, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj, punct: Observator*, CCAR. Campania 2008, nr. 91.
- Pop, H., Bejinariu, I., Culic, D. 2010, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj, punct: Observator*, CCAR. Campania 2009, nr. 74.
- Popovici, D., Ursulescu, N. 1984, *Cercetările arheologice de la Preuțești, jud. Suceava*, CAMNI 7, 81-84.
- Rezi, B., Nagy, J.-G. 2009, *Rescue excavation at Chinari "Mociar" (Mureș County)*, Marisia 29, 87-129.
- Sîrbu, V., Crișan, V. 1999, *Cetatea dacică de la "Valea Zânelor" – Covasna*, Angustia 4, 71-81.
- Sîrbu, V., Crișan, V., Buzea, D. 2000, *Covasna, jud. Covasna, Punct: Cetatea Zânelor*, CCAR. Campania 1999, nr. 42.
- Smirnova, G. I. 1974, *Complexele de tip Gáva-Holihradý – o comunitate cultural-istorică*, SCIV 25, 3, 359-380.
- Soroceanu, T. 1982, *Hortfunde und befestigte Anlagen in Transsilvanien, în Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra, 363-376.
- Suceveanu, A. 2004-2005, *170 années d'archéologie en Roumanie, Dacia*, N.S. 48-49, 11-18.
- Szabó, G. V. 1996, *A Csorva-Csoport és a Gáva-Kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűttes alapján*, MFMÉ StudArch 2, 9-109.
- Székely, Z. 1966, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe.
- Székely, Z. 1972, *Cetatea dacică de la Covasna*, SCIV 23, 2, 201-214.
- Tuțulescu, I., Fântâneau, C.L. 2008, *Câteva contribuții la istoricul cercetărilor așezărilor fortificate din prima vârstă a fierului din spațiul intracarpatic și Banat*, Patrimonium Apulense 7-8, 59-68.
- Ursulescu, N., Popovici, D. 1997, *Considérations historiques concernant les fortifications hallstattiennes anciennes à l'est des Carpates*, în Simion, G. (coord.), Premier

- Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Tulcea*, 51-65.
- Ursuțiu, A., Ferencz, S., Cociș, S. 2008, *Luna, com. Florești, jud. Cluj, punct: Râpa Dracului/Őrdög Árak*, CCAR. Campania 2007, 185-186, nr. 94.
- Vasiliev, V. 1983, *Probleme ale cronologiei hallstattului în Transilvania*, ActaMN 20, 33-57.
- Vasiliev, V. 1986-1987, *Probleme ale cronologiei Hallstattului pe teritoriul României (II)*, Sargetia 20, 64-80.
- Vasiliev, V. 1989, *Considerații asupra așezărilor fortificate hallstattiene din aria intracarpatică a României*, SympThrac 7, Tulcea, 55-61.
- Vasiliev, V. 1995a, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier Age du Fer en Transylvanie*, BiblThr 12, Bucurest.
- Vasiliev, V. 1995b, *Așezarea fortificată de la Șona, jud. Alba*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, București, 279-280.
- Vasiliev, V. 2004, *Despre grupul cultural Igrîța*, ActaMP 26, 133-139.
- Vasiliev, V. 2004-2005, *Bemerkungen zu den bitronkonischen Gefässen, die für die Gáva-Kultur kennzeichnend sind*, EphemNap 16-17, 7-16.
- Vasiliev, V., Andrițoiu, I. 1985, *Note despre așezarea fortificată hallstattiană de la Subcetate, jud. Hunedoara*, Apulum 22, 31-36.
- Vasiliev, V., Gaiu, C. 1980, *Așezarea fortificată din prima vârstă a fierului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud*, ActaMN 17, 31-63.
- Vasiliev, V., Aldea, I.A., Ciugudean, H. 1991, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac, Cluj-Napoca*.
- Vlassa, N., Dănilă, Ș. 1962, *Săpăturile arheologice de la Sărățel (com. Sărata, r. Bistrița, reg. Cluj)*, Materiale 8, 341-347.
- Vulpe, A. 2001a, *Epoca metalelor. Structuri sociale și credințe religioase în epoca bronzului și în prima epocă a fierului*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, I, București, 354-377.
- Vulpe, A. 2001b, *Epoca metalelor. Epoca bronzului. Considerații generale*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, I, București, 214-225.
- Zaharia, E. 1965, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș 1958*, Dacia, N.S. 9, 83-104.
- Zanoci, A. 1999, *Fortificațiile hallstattiene timpurii din spațiul est carpatic*, în *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 105-120.

Fortificațiile din arealul culturilor Babadag¹ și Cozia-Saharna

Aurel Zanoci*

Abstract: *In the area of the Babadag și Cozia-Saharna cultures there are known new fortifications of the 10th-9th centuries BC. Archaeological investigations carried out at these sites have provided a number of materials that allow us to assess the fortifications in terms of topography, the types and structure of the defensive system, as well as their functional status. Also there are highlighted some similarities and differences in the fortifications of the Babadag and Cozia-Saharna cultures as well as in relation to the fortresses of the neighbouring cultures – Gáva-Holihradý and Chernoles.*

Rezumat: *În arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna sunt cunoscute nouă fortificații care au funcționat în sec. X-IX a.Chr. Investigațiile arheologice efectuate la aceste situri au pus la dispoziție o serie de materiale, care permit o evaluare a fortificațiilor din punctul de vedere topografic, al tipurilor și structurii sistemului defensiv, precum și al statutului lor funcțional. De asemenea, au fost scoase în evidență o serie de similitudini și diferențe atât între fortificațiile culturilor Babadag și Cozia-Saharna, cât și în raport cu cetățile din culturile limitrofe – Gáva-Holihradý și Černyj Les.*

Key words: *Early Iron Age, Babadag culture, Cozia-Saharna culture, fortification, palisade, moat, bastion.*

Cuvinte cheie: *prima epocă a fierului, cultura Babadag, cultura Cozia-Saharna, fortificații, șanț, val.*

În sec. X-IX a.Chr. fortificațiile capătă o largă răspândire atât în Europa Centrală, cât și în cea de est. Acest fenomen nu prezintă o excepție nici pentru arealul culturilor Babadag (faza II) și Cozia-Saharna.

Cultura Babadag² ocupă teritoriul Dobrogei, estul Munteniei și sudul Moldovei, iar Cozia-Saharna³ – regiunea de silvostepă a interfluviului Nistru-Siret, ambele făcând parte din blocul cultural est-balcanic cu ceramică incizată și imprimată⁴.

¹ Informații prețioase cu privire la siturile culturii Babadag au fost oferite de către dr. S. Ailincăi (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea), căruia îi aducem sincere mulțumiri și pe această cale.

* Universitatea de Stat din Moldova, Str. A. Mateevici, nr. 60, Chișinău, MD-2009, Moldova.

² Jugănaru 2005, 8.

³ Kašuba 2000, 244.

⁴ Hānsel 1976, 134 și urm.; László 1989, 111 și urm.; Kašuba 2000, 255 etc.

Stadiul cercetării

Spre deosebire de culturile învecinate Gáva-Holíhrady, unde sunt semnalate vestigiile a peste 100 de fortificații⁵, și Černyj Les, unde sunt cunoscute peste 20 situri întărite⁶, numărul fortificațiilor atribuite culturilor hallstatiene timpurii cu ceramică incizată și imprimată – Babadag și Cozia-Saharna este destul de redus⁷.

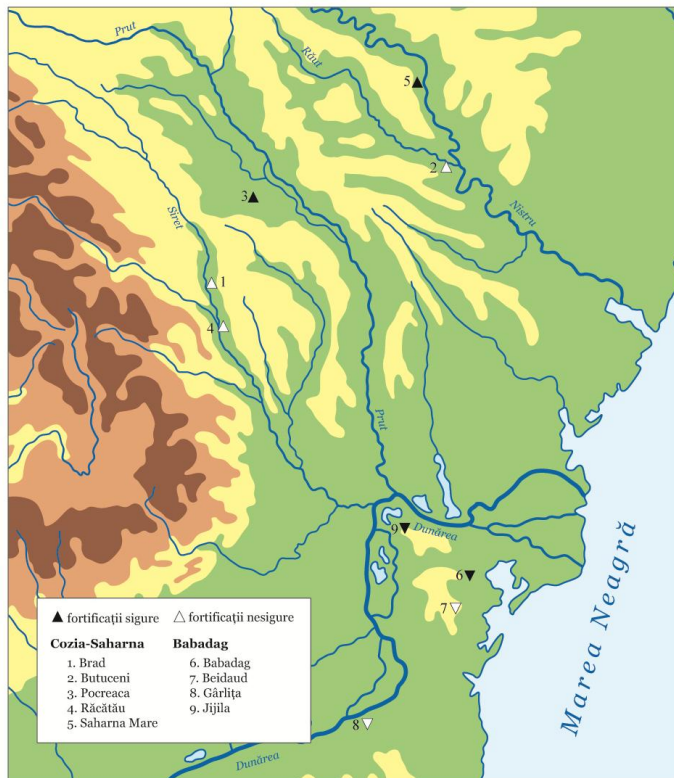

Fig. 1. Răspândirea fortificațiilor culturii Babadag și Cozia-Saharna / *Spreading of fortifications of the Babadag and Cozia-Saharna cultures.*

Actualmente pentru cultura Babadag (Fig. 1) sunt cunoscute patru situri fortificate (Babadag, Jijila-Cetățuie, Beidaud și Gârlița). Fortificația de la Babadag a fost

⁵ Horedt 1974, 205-228; Maleev 1988, 95-116; Vasiliev 1995; Ardeu 1995-1996, 189-226; Costea 2000, 221-226; Tuțulescu 2009, 47-62; Zanoci, Banaru 2010, 403-441; Șcerbej 2010, 3-15; Zavitiț 2011, 3-51.

⁶ Terenožkin 1961, 13-25.

⁷ În arealul culturii cu ceramică incizată și ștanțată – Insula Banului – este cunoscută o singură fortificație, cea de la Valea Rea (Nica 1990, 129; Gumă 1993, 204-205).

semnalată încă din 1953. Săpăturile arheologice, conduse de S. Morintz, au început, însă, în anul 1962 și au continuat, cu mici întreruperi, până în 1995. În 1996⁸ acestea au fost reluate și au continuat până în 2010. Primele informații despre sistemul defensiv de la Babadag au fost publicate în 1964 de către S. Morintz⁹, însă o descriere mai completă a sitului datează din 1987¹⁰. Deși au fost efectuate investigații de amploare, până în prezent rămân neclare elementele defensive utilizate, precum și perioada edificării lor. Atât în publicațiile lui S. Morintz¹¹, cât și în cele semnate de G. Jugănar și S. Ailincăi¹² situl de la Babadag este considerat a fi fortificat prin intermediul unui șanț cu un val amplasat în față¹³, iar momentul edificării lor era încadrat în faza Babadag III. Recent, S. Ailincăi¹⁴ considera că așezarea a fost fortificată numai cu un șanț, care a fost săpat într-o perioadă anterioară fazei Babadag III.

Fortificația de la Jijila–Cetățuie a fost descoperită de G. Simion în 1990, cercetările desfășurându-se abia în 2001-2005¹⁵. Pe parcursul acestor ani a fost investigată o suprafață de 508 mp, dintre care 144 mp au fost rezervați studierii elementelor defensive¹⁶, rezultatele cercetărilor efectuate constituind subiectul unui studiu monografic publicat în 2008¹⁷.

Așezarea de la Beidaud a fost cercetată în anii 1976-1977, 1979-1980 de către G. Simion și E. Lăzurcă¹⁸. Ca urmare a investigațiilor arheologice s-a stabilit existența mai multor niveluri de locuire: cultura Coslogeni, cultura Babadag, nivelul traco-getic etc. Conform opiniei cercetătorilor, o primă fortificație la Beidaud a fost edificată de către purtătorii culturii Babadag, care au înconjurat platoul cu un val din lut placat cu pietre, dublat de un șanț de apărare¹⁹. În sec. VI-V a.Chr. valul a fost refăcut și

⁸ Campania din 1995 a fost condusă de S. Morintz, după a cărui deces șantierul a fost preluat de G. Jugănar.

⁹ Morintz 1964, 101-118.

¹⁰ Morintz 1987, 41-44, fig. 5.

¹¹ Morintz 1987, 41-44.

¹² Jugănar, Ailincăi 2003, 51-63; Jugănar 2005, 21-22.

¹³ Ordinea de dispunere a acestor elemente defensive pare a fi destul de stranie, practic nefiind cunoscută la alte fortificații hallstattiene.

¹⁴ Informații S. Ailincăi.

¹⁵ Investigațiile au fost realizate de către G. Simion, S. Ailincăi și V. Sîrbu (începând cu 2003).

¹⁶ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 10.

¹⁷ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.

¹⁸ Simion, Lăzurcă 1980, 37-54; Simion 2003, 79-98.

¹⁹ Publicațiile dedicate acestui sit nu oferă o dată concretă în legătură cu momentul amenajării șanțului de apărare.

suplimentat pe laturile de V, N și NE de un al doilea val²⁰. În prezent apartenența fortificației de la Beidaud la cultura Babadag este pusă sub semnul întrebării²¹.

Fortificația de la Gârlița²² rămâne a fi cunoscută numai prin unele semnalări în literatura de specialitate.

În arealul culturii Cozia-Saharna (Fig. 1) numărul fortificațiilor, de asemenea, este ne semnificativ, până în prezent fiind repertoriate doar cinci situri (Pocreaca, Saharna Mare, Butuceni, Brad și Răcățău)²³.

La Pocreaca primele sondaje au fost executate încă din 1966²⁴. Cercetările au cuprins o suprafață de 260 mp în incintă și 37 mp la sistemul defensiv. Acestea au fost efectuate în perioada 1991-1994 de către C. Ionomu, care a și demonstrat apartenența acestei fortificații la cultura Cozia²⁵.

Pentru arealul estic al culturii Cozia-Saharna²⁶, până nu de mult au fost considerate a fi specifice numai așezările deschise²⁷, deși unii cercetători admiteau și anterior existența fortificațiilor²⁸.

În acest spațiu, prima fortificație care poate fi atribuită cu siguranță culturii Cozia-Saharna a fost descoperită în anul 2009²⁹, pe interfluviul de la Saharna Mare, unde până la acel moment se considera că a existat o fortificație traco-getică, precedată de o așezare civilă de tip Cozia-Saharna³⁰. În același an au demarat cercetările arheologice sistematice la „citadela hallstattiană”, care sunt în continuă desfășurare. Astfel, până în anul 2012 a fost investigată o suprafață totală de 308 mp, sistemul defensiv fiind secționat pe o porțiune de 14 m. Cercetarea sitului a fost completată și de prospecțiuni

²⁰ Simion, Lăzarcă 1980, 39; Simion 2003, 81.

²¹ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 50-51.

²² Morintz 1964, 109; Diaconu, Anghelescu 1968, 349; Morintz, Anghelescu 1970, 400; Hänsel 1976, 123; Jugănar 2005, 20.

²³ Nu este exclus ca numărul cetăților să fi fost mult mai mare. Este binecunoscut faptul că mai multe așezări ale culturii Cozia-Saharna sunt suprapuse de situri din sec. VI-III a.Chr., sistemul defensiv fiind atribuit tradițional traco-geților.

²⁴ Florescu 1971, 107.

²⁵ Ionomu 1996, 21-56, fig. 1-21; Ionomu 1997, 127-128, fig. 4-6.

²⁶ Pentru teritoriul dintre Nistru și Prut, până în anul 2000 a fost utilizat termenul de cultură Saharna-Solonceni (Kašuba 2000).

²⁷ Meljukova 1989, 21.

²⁸ Haheu 1990, 26; Kašuba 2000, 259-260.

²⁹ Fortificația a fost identificată de către colectivul de cercetători de la Universitatea de Stat din Moldova (I. Niculiță, A. Zanoci, M. Băț, A. Niciu).

³⁰ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 71-100.

geofizice³¹, ale căror rezultate sunt confirmate totalmente în urma săpăturilor arheologice³².

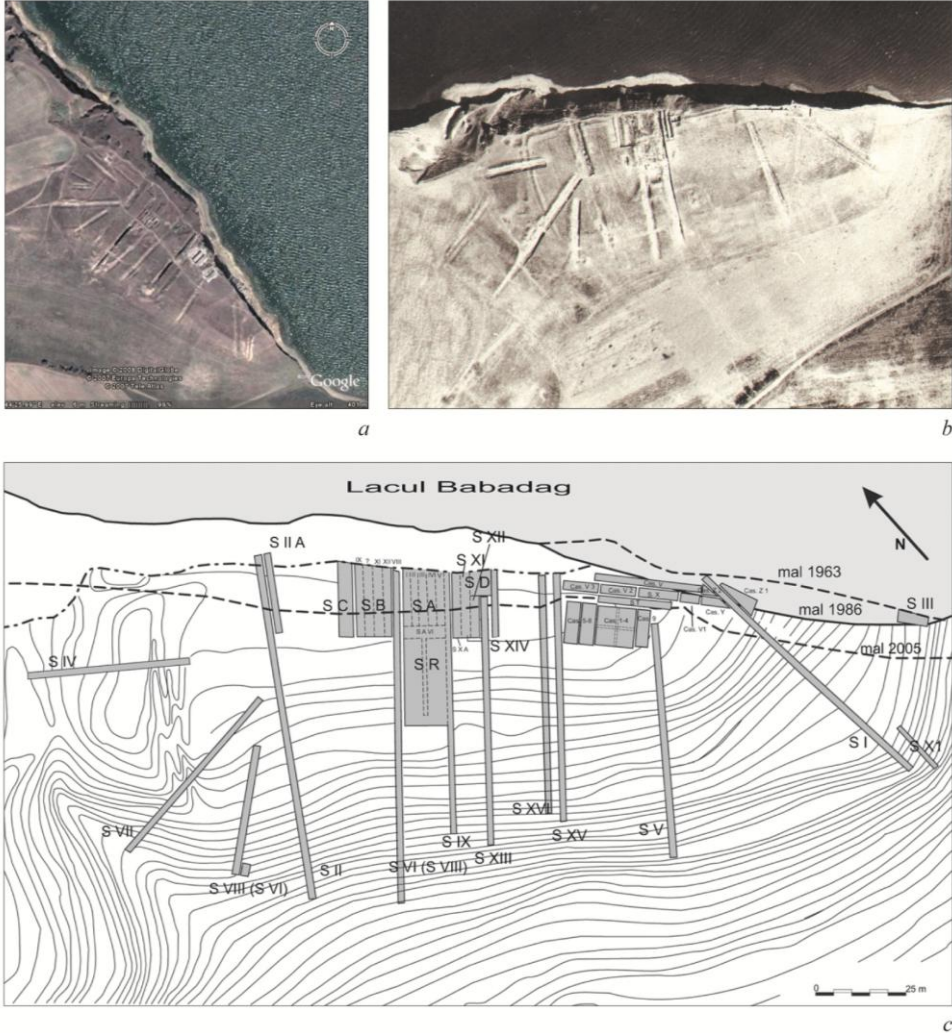

Fig. 2. Babadağ: *a.* ortofotoplan; *b.* fotografie aeriană (după Simion 1993); *c.* ridicare topografică / Babadağ: *a.* orthophotoplan; *b.* aerial photo (Simon 1993); *c.* survey (Morintz 1987).

³¹ Niculiță *et alii* 2012a, 87-92.

³² Niculiță, Zanoci, Băț 2009, 41-43; Niculiță *et alii* 2010, 360-362, fig. 2-6; Niculiță, Zanoci, Băț 2011, 226-236; Niculiță *et alii* 2012, 111-167.

O altă cetate, care ipotetic poate fi atribuită culturii Cozia-Saharna, este cea de la Butuceni. Aceasta a fost descoperită și cercetată de G. D. Smirnov în anii 1949-1953³³. Peste trei decenii, în 1983, investigațiile au fost reluate de cercetătorii de la Universitatea de Stat din Moldova, sub conducerea prof. I. Niculiță și au continuat, cu mici întreruperi, până în 2000³⁴. Ca urmare a săpăturilor arheologice la Butuceni au fost descoperite două niveluri de locuire: hallstattian timpuriu (cultura Cozia-Saharna) și traco-getic, elementele defensive atestate pe promontoriu fiind atribuite celui din urmă. Astfel, se considera că așezarea traco-getică a avut trei faze de fortificare. Dintre acestea se evidențiază fortificația din prima fază, care reprezenta o incintă de formă quasi-poligonală, cu dimensiunile de 70×50/60 m, apărută pe două laturi de pantele abrupte ale promontoriului, iar pe restul de șanțuri³⁵ care, probabil, au fost dublate de „ziduri”³⁶. Cercetările efectuate în această incintă, pe o suprafață de cca 1460 mp, au demonstrat prezența în acest spațiu a vestigiilor de tip Cozia-Saharna: o locuință și un bogat și variat material ceramic. Plecând de la cele expuse mai sus, dar și de la asemănările ca formă și dimensiuni cu „incinta hallstattiană” de la Saharna Mare, putem atribui, cu un anumit grad de probabilitate, fortificația din prima fază de la Butuceni culturii Cozia-Saharna.

Fortificațiile de la Brad și Răcățău conțin mai multe niveluri de locuire, începând cu epoca bronzului (cultura Monteoru) și până în primele secole ale erei creștine. Primele elemente de fortificare au fost amenajate de comunitățile culturii Monteoru. După părerea lui V. Ursachi acestea au putut fi refolosite în perioada culturii Cozia-Saharna³⁷.

Deși volumul informațional despre fortificațiile culturilor Babadag și Cozia-Saharna este redus, pot fi făcute, totuși, unele constatări cu privire la topografia, sistemul defensiv și statutul funcțional al acestor situri.

Topografia siturilor

La amenajarea cetăților s-a ținut cont, în primul rând, de prezența unor surse acvatice. Această observație este valabilă atât pentru fortificațiile din arealul culturii Babadag, cât și pentru cele de tip Cozia-Saharna. Astfel, în bazinul unor râuri au fost amplasate fortificațiile Saharna Mare³⁸ (Nistru), Butuceni³⁹ (Răut), Brad⁴⁰ și Răcățău⁴¹ (Siret). În

³³ Smirnov 1954, 24-29; Smirnov 1964, 32.

³⁴ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002.

³⁵ Șanțul de vest a fost investigat pe o lățime totală de 6 m, iar cel de est de 42 m.

³⁶ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 62-63, fig. 49.

³⁷ Ursachi 1987, 41-44; Ursachi 1995, 99; Ursachi 2013.

³⁸ Niculiță, Zanoci, Băț 2011, 226.

³⁹ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 12.

apropierea unor râuri mai mici sau pâraie au fost edificate cetățile de la Pocreaca⁴² (Pocrečuța și Nemțoaica) și Jijila–Cetate⁴³ (Jijila), iar cea de la Babadağ⁴⁴ a fost situată pe malul lacului cu același nume.

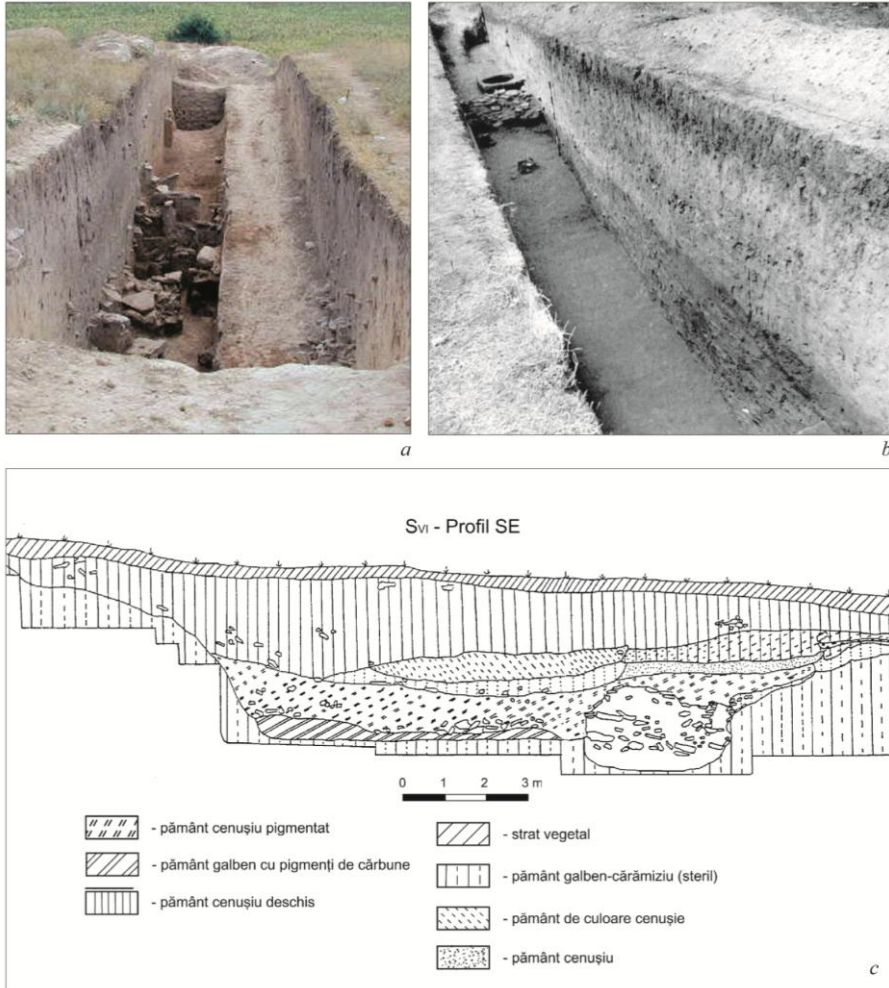

Fig. 3. Babadağ. Șanțul de apărare / *Babadag. Defensive ditch* (a, b. Jugănar; c. Jugănar, Ailincăi 2003).

⁴⁰ Ursachi 1995, 17.

⁴¹ Căpitanu, Ursachi 1972, 101.

⁴² Iconomu 1997, 127.

⁴³ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 7.

⁴⁴ Morintz 1987, 39.

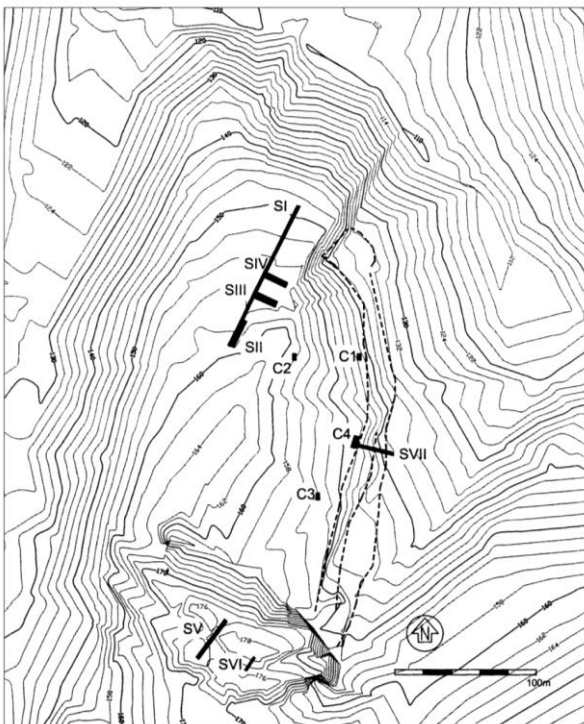
Fig. 4. Jijila–Cetățuie: a. fotografie aeriană; b. ridicare topografică / *Jijila–Cetățuie: a. aerial photo; b. survey* (Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008).

Așezarea cetăților în apropierea surselor de apă nu este ceva specific numai pentru culturile hallstattiene cu ceramică incizată și ștanțată. O astfel de situație este atestată în arealul culturii Gáva-Holihrad⁴⁵, precum și al altor culturi din această perioadă⁴⁶.

Un rol important în amplasarea fortificațiilor l-a avut și apropierea lor de căile „comerciale” sau de acces. Astfel, situl de la Jijila–Cetățuie este situat la o distanță de doar 450 m de un drum utilizat probabil și în preistorie, care trecea prin munții Măcinului și ducea spre Dunăre⁴⁷. Citadela de la Saharna Mare este amplasată în imediata apropiere a unui culoar ce servea drept cale de acces spre/dinspre valea Nistrului, iar cea de la Butuceni a fost edificată pe un promontoriu înalt ce supraveghea accesul pe valea Răutului⁴⁸.

a

b

⁴⁵ Horedt 1974, 205-228; Maleev 1988, 95-116; Vasiliev 1995; Ščerbej 2010, 3-15; Zavitij 2011, 3-51.

⁴⁶ Matuz, Nováki 2002, 7-21.

⁴⁷ Ștefan, Duțescu 2008, 11-17.

⁴⁸ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 12.

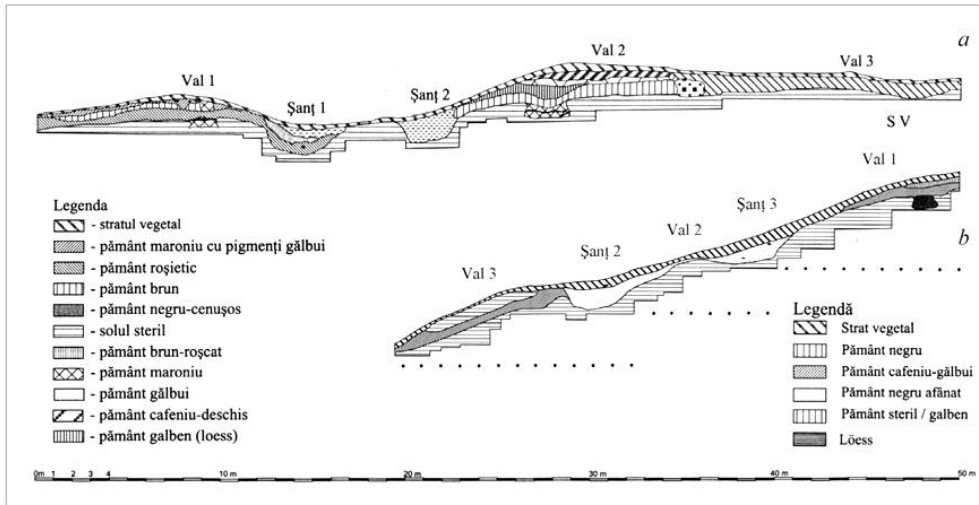
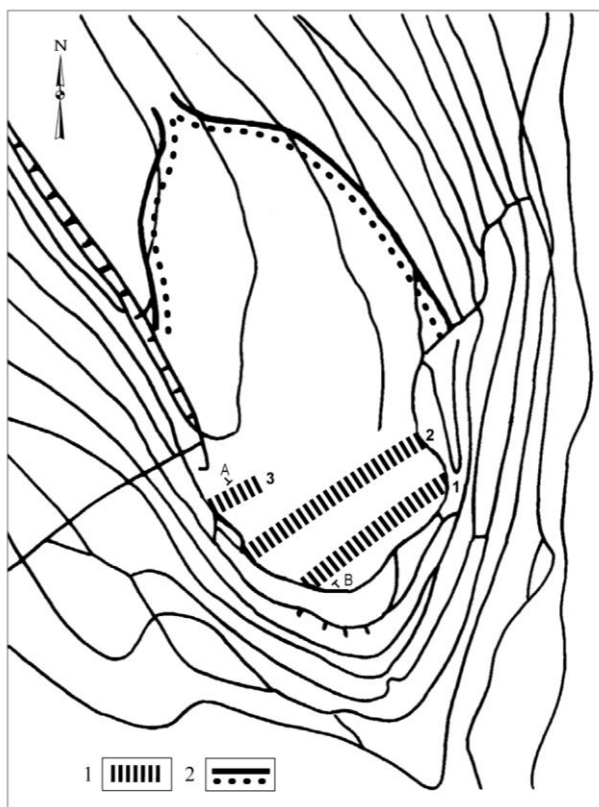

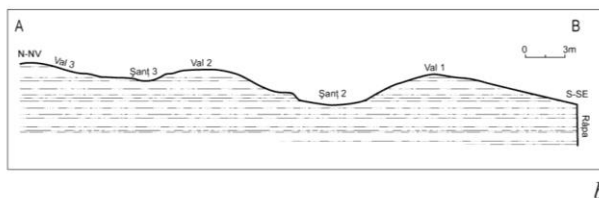
Fig. 5. Jijila-Cetățuie: a. profilul liniilor defensive de pe latura de S; b. profilul liniilor defensive de pe latura de E; c. secțiune prin valul 1 și șanțul 2 de latura de S / Jijila-Cetățuie: a. profile of defensive lines on the south side; b. profile of defensive lines on the east side; c. section of the rampart 1 and ditch 2 on the south side (Sîrbu, Ailincăi, Simon 2008).

La amenajarea fortificațiilor s-a ținut cont și de formele de relief pe care acestea urmau să fie amplasate. S-a observat că cetățile au fost edificate pe anumite locuri fortificate natural, greu accesibile, cum ar fi promontoriile/interfluviile, platourile evidențiate sau terasele.

Fig. 6. Pocreaca: a. planul cetății (1. valurile și șanțurile de pe latura de S-SE; 2. valurile de pe laturile de V-SV, N-NV și E-NE); b. profilul sistemului defensiv de pe latura de S-SE / Pocreaca: a. fortress plan (1. ramparts and ditches on the south - southeast side; 2. ramparts on the west - southwest, north - north-west and east - north-east sides); b. profile of the defensive system on the south - southeast side (Iconomu 1996).

Astfel, cetatea de la Saharna Mare a fost amplasată la marginea de sud-est a unui interfluviu (Fig. 7/a), format de două defileuri ce se unesc în apropiere de fluviul Nistru⁴⁹. Fortificația de la Butuceni (Fig. 8) a fost situată pe un promontoriu format de

⁴⁹ Niculiță et alii 2012, 111.

curbura râului Răut⁵⁰, iar cea de la Pocreaca (Fig. 6/a) pe un promontoriu format de confluența a două pâraie⁵¹. Pentru amplasarea unor cetăți au fost alese platourile înalte, cu pante relativ înclinate: Beidaud⁵² și Jijila–Cetățuie (Fig. 4)⁵³. Altele erau situate pe terasele înalte ale râului Siret (Brad și Răcățâu)⁵⁴ sau pe bot de terasă, cum ar fi fortificația de la Babadag (Fig. 2)⁵⁵.

Fig. 7. Saharna Mare: a. ortofotoplanul interfluviului; b-d. vestigiile zidului / Saharna Mare: a. orthophotoplan of the interfluve; b-d. vestiges of the wall.

⁵⁰ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 12.

⁵¹ Iconomu 1996, 21.

⁵² Simion 2003, 79.

⁵³ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 7.

⁵⁴ Căpitanu, Ursachi 1972, 97-114.

⁵⁵ Morintz 1987, 39.

Forme similare de relief au fost preferate în această perioadă și de purtătorii culturii Gáva-Holihrad. De exemplu, pe promontorii au fost amplasate siturile de la Lisičniki⁵⁶, Preuțești⁵⁷, Ciceu-Corabia⁵⁸, Șeica Mică⁵⁹ etc., iar pe platouri proeminente cele de la Cernatu⁶⁰, Brașov-Pățitel⁶¹, Bozna⁶² etc.

Configurația și suprafața siturilor

Unele fortificații hallstattiene timpurii ocupă integral suprafața formelor de relief pe care sunt amplasate – Pocreaca (Fig. 6/a), Jijila–Cetățuie (Fig. 4), Beidaud etc., având respectiv configurația și dimensiunile terenului. Dar și în aceste cazuri, la edificarea liniilor defensive artificiale se observă tendința de a le conferi o formă arcuită în plan. De exemplu, șanțul sitului de la Babadag are în plan forma unui arc de cerc⁶³, la Beidaud valul înconjoară cetatea descriind un oval⁶⁴, iar la cetatea Pocreaca așa-numitele valuri mici se încovoie pe latura de N-NV (Fig. 6/a), apropiindu-se până la o distanță de 15 m, formând astfel poarta de acces⁶⁵.

Alte situri ocupă doar o anumită parte a reliefului pe care ele sunt situate. Astfel, citadela de la Saharna Mare (Fig. 7/a) a fost situată pe o mică porțiune (0,32 ha) de la marginea de SE a interfluviului cu o suprafața de cca 10 ha. Cea de la Butuceni (Fig. 8) a fost amplasată în partea centrală a promontoriului, ocupând doar 0,4 ha din cele 15 ha. La Saharna Mare sistemul defensiv înconjoară citadela de jur-împrejur, conferindu-i astfel o formă quasi-rotundă. La Butuceni, liniile defensive, amplasate pe laturile de vest și de est, au de asemenea o formă arcuită în plan, formând o incintă de formă quasi-polygonală cu colțurile rotunjite.

Cât privește suprafața fortificațiilor se observă o diferență între siturile culturii Babadag și cele ale culturii Cozia-Saharna. Astfel, suprafața cetăților de tip Babadag este cuprinsă între 3,6 ha (Jijila–Cetățuie ⁶⁶) și 2,5 ha (Beidaud⁶⁷ și Babadag⁶⁸).

⁵⁶ Maleev 1988, 95.

⁵⁷ Ursulescu, Popovici 1997, 54.

⁵⁸ Vasiliev 1995, 89.

⁵⁹ Horedt 1974, 225, Abb. 6/4.

⁶⁰ Szekely 1966, 17.

⁶¹ Alexandrescu, Pop 1970, 161.

⁶² Vasiliev 1995, 61.

⁶³ Morintz 1987, 38, fig. 4.

⁶⁴ Simion 2003, fig. 2.

⁶⁵ Iconomu 1996, 22.

⁶⁶ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 7.

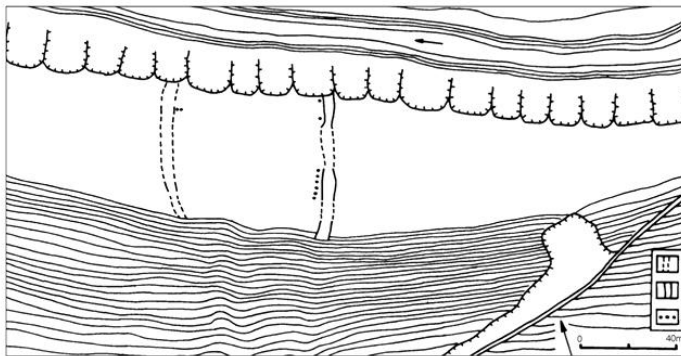
⁶⁷ Simion 2003, 80.

a

b

c

Fig. 8. Butuceni: a. ortofotoplan; b. locul amplasării „citadelei” (vedere dinspre nord); c. planul „citadelei” (1. șanț defensiv necercetat; 2. șanț defensiv cercetat; 3. gropi de la pari) / Butuceni: a. orthophotoplan; b. location of the “citadel” (view from the north); c. plan of the “citadel” (1. unexplored defensive ditch; 2. investigated defensive ditch; 3. pits of the pales) (Niculiță, Teodor, Zanoci 2002).

⁶⁸ Pentru fortificația de la Babadağ, care are în prezent cca 2,5 ha, este estimată o suprafața cel puțin dublă (Jugănaru 2005, 21, nota 120).

Fortificațiile din arealul culturii Cozia-Saharna au o suprafață mai redusă, cea mai mare fiind cea de la Pocreaca (cca 1,4 ha)⁶⁹, iar cele mai mici – Saharna Mare (0,32 ha) și Butuceni (0,4 ha).

Analogii pentru fortificațiile cu suprafața redusă pot fi găsite și în arealul culturii Gáva-Holihradý, însă aici ele se întâlnesc relativ rar⁷⁰. Acestea, însă, sunt caracteristice pentru cultura Černyj Les⁷¹ din regiunea de silvostepă din dreapta Niprului.

Sistemul defensiv

Sistemul defensiv al siturilor hallstattiene timpurii cuprinde două elemente: cele naturale și cele artificiale. Cele naturale, după cum s-a menționat deja, sunt reprezentate de pantele înclinate sau abrupte ale formelor de relief pe care sunt amplasate fortificațiile. Cât privește elementele artificiale, acestea joacă rolul primordial în construirea unei cetăți. De regulă, acestea sunt construite pe laturile vulnerabile ale așezărilor, fiind amplasate pe două sau trei laturi ca la Babadag⁷², Jijila–Cetățuie⁷³, Butuceni⁷⁴, Pocreaca⁷⁵, Brad⁷⁶, Răcățău⁷⁷, sau înconjoară situl de jur-împrejur – Saharna Mare⁷⁸ și Beidaud⁷⁹.

De exemplu, la Jijila–Cetățuie (Fig. 4) elementele defensive au fost edificate pe laturile de sud și de est, în rest așezarea fiind apărată natural de pantele înclinate ale platoului. La Butuceni (Fig. 8/c) elementele defensive au fost amplasate pe laturile de E și V, cele de N și S fiind apărate de pantele abrupte ale promontoriului.

⁶⁹ Iconomu 1996, 21.

⁷⁰ Șona – 0,3 ha (Vasiliev 1995, 125-145), Preuțești – 0,12 ha (Ursulescu, Popovici 1997, 53), Drencova – 0,1 ha (Horedt 1974, 222), Brașov–Pățitel – 0,06 ha (Alexandrescu, Pop 1970, 161).

⁷¹ În arealul culturii Černyj Les majoritatea fortificațiilor au forma quasi-rotundă sau quasi-ovală și sunt de proporții reduse (fig. 11): Golovjatin (40 m în diametru), Kalantaev (40 m în diametru), Lubency (100 m în diametru), Poludnev (70×90 m) etc. (Terenozhkin 1961, 13-25; Daragan 2011, 52-54).

⁷² Jugănar, Ailincăi 2003, 51.

⁷³ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 43-49.

⁷⁴ Niculiță, Teodor, Zanoici 2002, 62-63.

⁷⁵ Iconomu 1996, 21-22.

⁷⁶ Ursachi 1995, 99.

⁷⁷ Ursachi 2013.

⁷⁸ Niculiță *et alii* 2012, 112, 120.

⁷⁹ Simion 2003, 80-81, fig. 2.

La Saharna Mare (Fig. 7/a), deși citadela este situată pe marginea abruptă a interfluviului⁸⁰, s-a recurs la o fortificare de jur-împrejur a sitului.

În majoritatea cazurilor (Babadag, Beidaud, Saharna Mare, Butuceni), indiferent de locul amplasării construcțiilor defensive – pe câteva laturi sau înconjoară așezarea – cetățile sunt apărate cu o singură linie defensivă⁸¹. La unele fortificații, însă, liniile defensive sunt dublate, sau chiar triplate. Astfel a fost apărată fortificația de la Brad, unde, în epoca bronzului, pe latura vulnerabilă a fost ridicat un val și săpat un șanț adiacent, iar la distanța de 500 m a mai fost construit un alt val paralel. Ambele amenajări au fost utilizate și de comunitățile hallstatiene timpurii⁸². O situație similară a fost atestată și la Pocreaca (Fig. 6), unde pe latura de S-SE au fost edificate trei linii defensive (val și șanț) dispuse paralel⁸³. O modalitate de fortificare asemănătoare a fost sesizată și în arealul culturii Babadag, la Jijila–Cetățuie (Fig. 5/a, b), pe a cărei latură de sud au fost amenajate două valuri și două șanțuri, iar pe cea de est – trei valuri și două șanțuri⁸⁴.

Fortificarea așezărilor cu câteva linii defensive dispuse pe latura/laturile mai vulnerabile este atestată și la alte comunități hallstatiene timpurii, cum ar fi, de exemplu, la purtătorii culturii Gáva-Holihradý (Gorodnica⁸⁵, Preuțești⁸⁶, Brașov–Pățitel⁸⁷, Racoș–Piatra Detunată⁸⁸ etc.).

Indiferent de configurația sistemului defensiv și de locul de amplasare a acestuia, purtătorii culturilor Babadag și Cozia-Saharna au utilizat pentru fortificarea așezărilor lor mai multe tipuri de elemente defensive artificiale, cum ar fi: șanțul, valul, zidul etc., combinate reușit între ele. La studierea lor se are în vedere, în primul rând, natura acestora, indiferent de numărul lor, deoarece dublarea sau chiar triplarea unor elemente nu modifică concepția de fortificare, ci doar sporesc rezistența fortificației. În funcție de elementele de fortificare, folosite la întărirea așezărilor, pot fi distinse mai multe tipuri de cetăți.

⁸⁰ În prezent, panta de sud-est a interfluviului este destul de abruptă. Însă, în perioada funcționării fortificației, probabil că aceasta nu era atât de accentuată, astfel recurgându-se la o fortificare artificială.

⁸¹ Chiar și în cazurile când linia defensivă este compusă dintr-un val/zid cu șanț adiacent, ea constituie un tot întreg și nu pot fi considerate ca două linii de apărare.

⁸² Ursachi 1995, 99.

⁸³ Iconomu 1996, 22.

⁸⁴ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 43-49.

⁸⁵ Maleev 1988, 102-105.

⁸⁶ Ursulescu, Popovici 1997, 53-54.

⁸⁷ Alexandrescu, Pop 1970, 161.

⁸⁸ Costea 2010, 175-178.

Cea mai simplă metodă de fortificare este săparea unui șanț pe laturile mai accesibile ale cetății⁸⁹. Astfel a fost întărit situl de la Babadag, unde pe laturile vulnerabile a fost săpat un șanț (Fig. 3) cu lățimea de 12-17 m și adâncimea de 3,5-4,5 m⁹⁰.

O altă metodă de fortificare a cetăților Babadag și Cozia-Saharna este cea cu val/zid și șanț adiacent. Cu asemenea elemente defensive au fost fortificate așezări cu topografie și configurație diversă. Ordinea de dispunere a celor două elemente defensive este cu șanțul spre exterior. Cel mai important dintre acestea este, fără îndoială, valul/zidul, care, prin masivitatea sa, avea rolul de a bloca accesul în incintă. Șanțul, rămânând pe planul al doilea, constituie un auxiliar prețios. Acesta, de regulă, oferea pământul necesar pentru construcția valului/zidului și contribuia la mărirea eficienței defensive a acestuia. Șanțul, de obicei, era săpat la o distanță de cca 2 m de la marginea exterioară a valului/zidului, spațiu care constituie așa-numita bermă.

În arealul culturii Babadag cetăți fortificate cu val/zid și șanț au fost studiate la Beidaud⁹¹ și Jijila–Cetățuie⁹², iar în spațiul cultural Cozia-Saharna – la Pocreaca⁹³, Saharna Mare⁹⁴, Butuceni⁹⁵ etc.

Fortificarea cetăților cu șanț și val/zid nu este caracteristică numai pentru culturile analizate. Asemenea elemente defensive au fost utilizate din neolitic până în Evul Mediu, cel mai frecvent fiind întâlnite în epoca fierului⁹⁶.

Eficiența defensivă a unei cetăți nu depinde numai de dispunerea și felul elementelor defensive, dar și de structura și dimensiunile acestora. Cu cât ele sunt mai mari și au o structură mai complexă, cu atât mai puternice și mai rezistente sunt fortificațiile. Astfel, fiecare element din structura sistemului defensiv își are rolul și destinația sa funcțională.

Șanțul ca element defensiv, după cum deja s-a relatat, apare în majoritatea cazurilor împreună cu alte construcții artificiale, cum ar fi valul/zidul.

⁸⁹ Acest tip este valabil numai în cazul când se confirmă informația d-lui S. Ailincăi cu privire la fortificarea așezării de la Babadag numai cu șanț de apărare. Din punctul nostru de vedere, utilizarea pentru apărare numai a șanțului, chiar dacă acesta este de proporții, nu este atât de eficientă. În spatele șanțului putea exista, cel puțin, o palisadă simplă din lemn, constituită dintr-un singur șir de pari, care la ardere/putrezire nu au lăsat urme evidente.

⁹⁰ Morintz 1987, 41; Jugănar, Ailincăi 2003, 54.

⁹¹ Simion 2003, 80-81.

⁹² Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 43-49.

⁹³ Iconomu 1996, 22.

⁹⁴ Niculiță *et alii* 2012, 112-122.

⁹⁵ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 62-63.

⁹⁶ Horedt 1974, 205-228; Vasiliev 1995; Zanoci 1998, 37-39; Glodariu 1983, 61-62, 113.

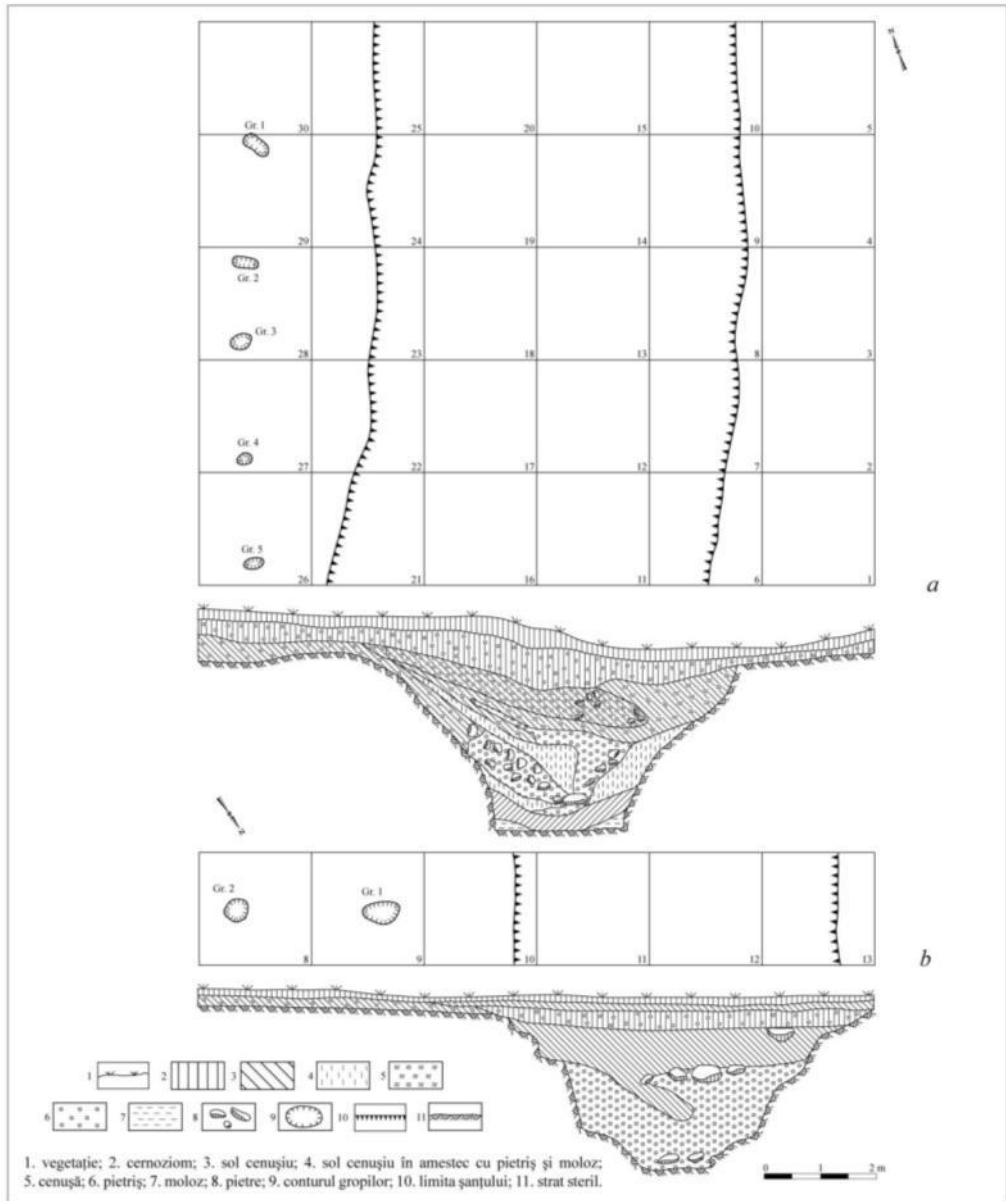
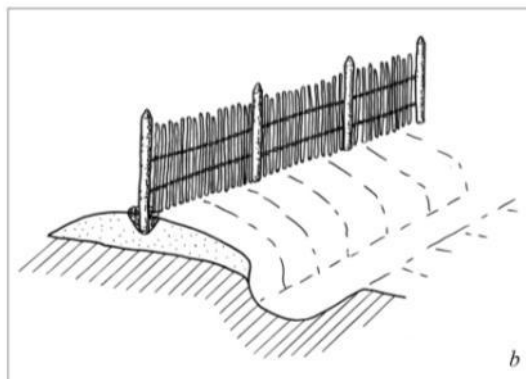
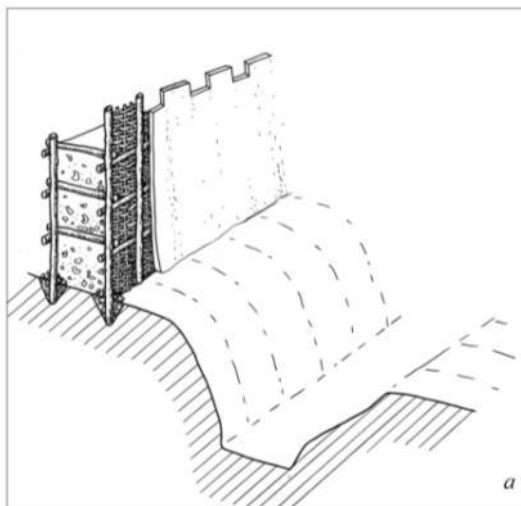

Fig. 9. Butuceni. Planul și profilul sistemului defensiv: a. de pe latura de est; b. de pe latura de vest / Butuceni. Plan and profile of the defensive system: a. on the east side; b. on the west side (Niculiță, Teodor, Zanoi 2002).

Șanțurile, la momentul actual, se prezintă ca niște depresiuni cu adâncimea ce variază în intervalul de la 0,20 m până la 1,50 m. Este clar că acestea nu sunt dimensiunile inițiale ale șanțurilor, deoarece în decursul timpului ele s-au colmatat. Se poate vorbi despre mărimea și configurația acestora numai la cetățile unde șanțurile au fost cercetate prin săpături arheologice.

Majoritatea șanțurilor cercetate în arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna au formă quasi-trapezoidală în secțiune – Babadag (Fig. 3), Jijila–Cetățuie (Fig. 5), Pocreaca⁹⁷, Saharna Mare⁹⁸, Butuceni (Fig. 9) etc.

Fig. 10. Reconstituiri ale sistemului defensiv: a. șanț și „zid” din lemn cu emplecton de pământ și piatră; b. șanț și val cu palisadă pe creastă / *Reconstructions of the defensive system: a. ditch and wooden “wall” filled with earth and stones; b. ditch and rampart with a palisade on the ridge.*

Dimensiunile șanțurilor variază de la un sit la altul. Însă, pot fi evidențiate unele de proporții, cum ar fi cele de la Babadag, Beidaud și Pocreaca. De exemplu, cel de la Babadag are o deschidere de 12-17 m și o adâncime de 3,50-4,50 m⁹⁹, iar șanțurile nr. 2 și nr. 3 de la Pocreaca au lățimea de 16-17 m și adâncimea de 2,30-2,70 m¹⁰⁰. Șanțurile celorlalte așezări sunt de dimensiuni mai modeste. Cele de la Jijila–Cetățuie au lățimea cuprinsă între 3 și 4 m, iar adâncimea de 1,20-2,50 m¹⁰¹. Cele de la Butuceni au o deschidere în partea

⁹⁷ Iconomu 1996, fig. 4.

⁹⁸ Niculiță et alii 2012, 120, fig. 15, 16.

⁹⁹ Morintz 1987, 41; Jugănar, Ailincăi 2003, 54.

¹⁰⁰ Iconomu 1996, 22.

¹⁰¹ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 44-48.

superioară de 4,30-6,90 m, adâncimea variază de la 1,70 la 3,60 m¹⁰².

În arealul altor culturi contemporane, cum ar fi, de exemplu, Gáva-Holihradý, dimensiunile șanțurilor, de regulă, nu depășesc 10 m în lățime și 3 m adâncime. Totuși, cel mai frecvent întâlnite sunt șanțurile cu lățimea de 3-6 m și adâncimea de 1,50-2,50 m¹⁰³.

Cel de-al doilea element al unei fortificații hallstattiene timpurii îl constituie așa-numitul val. Exceptând cazurile accidentale, fie că este vorba de fenomenele geomorfologice de alunecare de straturi, fie de intervenția directă a omului, valul ne apare actualmente în formă de parabolă.

Dimensiunile valurilor, în prezent, sunt diferite și variază ca lățime la bază de la 2 m (Pocreaca, valul de E-NE¹⁰⁴) până la 19 m (Pocreaca, valul nr. 1¹⁰⁵), iar ca înălțime, de la 0,20 m (Saharna Mare) la 2,50 m (Jijila-Cetățuie¹⁰⁶). Aproximativ aceleași dimensiuni pot fi regăsite și la valurile cetăților hallstattiene din arealul culturii Gáva-Holihradý¹⁰⁷.

Este evident că dimensiunile actuale ale valurilor nu reprezintă nici pe departe pe cele din perioada când ele au funcționat. De asemenea, este dificil de restabilit forma și structura inițială a valurilor.

O reconstituire a formei și a dimensiunilor inițiale a așa-numitor valuri poate fi făcută numai pentru fortificațiile unde aceste elemente defensive au fost cercetate arheologic. Actualmente sunt cunoscute rezultatele secționărilor de la Jijila-Cetățuie¹⁰⁸, Beidaud¹⁰⁹, Pocreaca¹¹⁰, Saharna Mare¹¹¹, Butuceni¹¹², Brad¹¹³ și Răcățiu¹¹⁴.

Ca urmare a studierii vestigiilor acestor elemente defensive, se poate constata că purtătorii culturilor Babadağ și Cozia-Saharna au utilizat două tipuri de construcții defensive.

Primului tip îi sunt atribuite zidurile din lemn cu emplecton (Fig. 10/a). Acestea se prezintă ca fiind construcții edificate direct pe nivelul antic de călcare, alcătuite din două șiruri de pari din lemn (bârne) verticali, îngropați în pământ la o distanță variabilă unul față de altul, spațiul dintre ei fiind împletit cu nuiele sau crengi.

¹⁰² Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 33-35.

¹⁰³ Horedt 1974, 205-228; Vasiliev 1995; Ščerbej 2010, 3-15; Zavitij 2011, 5-51.

¹⁰⁴ Iconomu 1996, 22.

¹⁰⁵ Iconomu 1996, 22.

¹⁰⁶ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 45.

¹⁰⁷ Horedt 1974, 205-228; Vasiliev 1995.

¹⁰⁸ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 43-49, fig. 6, 8, 15, 18.

¹⁰⁹ Simion 2003, 80-81, fig. 3, 5/1.

¹¹⁰ Iconomu 1996, 22-23, fig. 5, 6.

¹¹¹ Niculiță *et alii* 2012, 112-120, fig. 5, 9.

¹¹² Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 33-35, fig. 8, 9, 22, 28, 29.

¹¹³ Ursachi 1995, 99.

¹¹⁴ Ursachi 2013, fig. 3.

Paramentele, plasate la o anumită depărtare, erau prinse între ele pentru consolidare cu bârne (chingi), astfel fiind formate niște casete. Acestea, la rândul lor, erau umplute cu diferite materiale de construcție, în funcție de posibilitățile pedologice ale zonei¹¹⁵. Din sursele de care dispunem putem constata că la unele ziduri cel puțin partea exterioară era unsă cu lut, pentru a le proteja de incendiere.

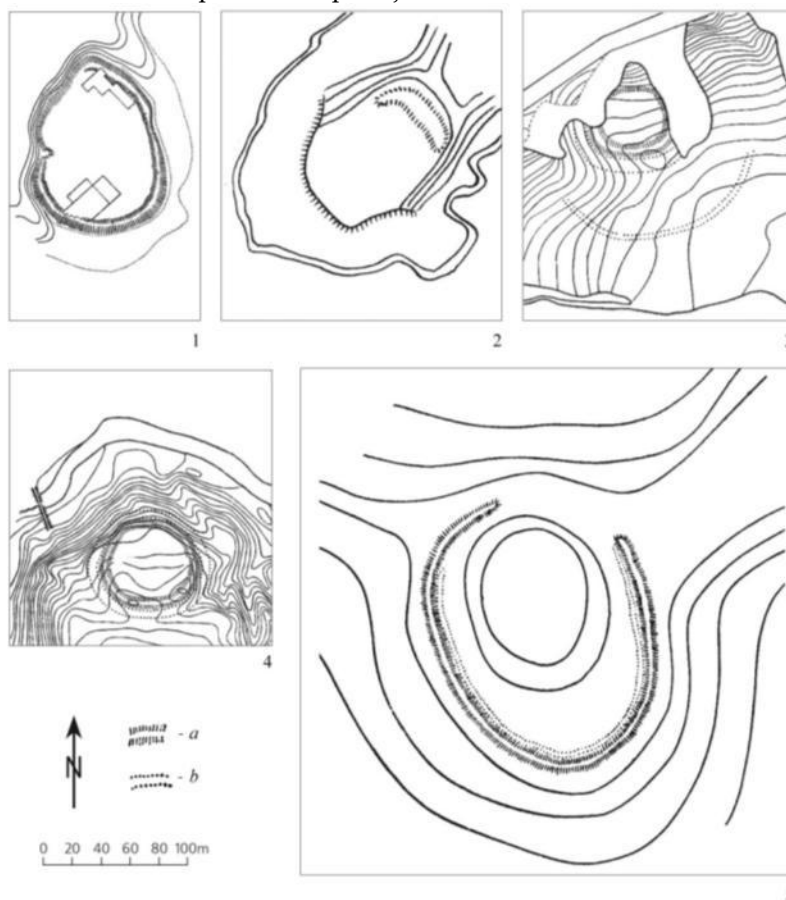

Fig. 11. Fortificații din arealul culturii Černyj Les: 1. Lubency; 2. Poludnev; 3. Kalantaev; 4. Tjasmin; 5. Sekirnoe / *Fortifications in the area of the Chernoles culture: 1. Lubentsy; 2. Poludnevskoe; 3. Kolontaevo; 4. Tyasmin; 5. Sekirnoe* (Terenožkin 1961; Daragan, Kašuba, Razumov 2010).

¹¹⁵ În regiunile unde se întâlnește piatra sau derivatele ei pietrișul și molozul, acestea erau utilizate în emplecton în asociere cu pământul. Iar acolo unde ele lipsesc cu desăvârșire, erau folosite doar tipurile de sol din zonă.

Astfel de ziduri sunt cunoscute în spațiul cultural Cozia-Saharna și au fost cercetate la Saharna Mare, Butuceni etc.¹¹⁶

La Saharna Mare¹¹⁷ vestigiile zidului (Fig. 7/b-d) se prezintă sub forma unei dărâmături compuse din sol argilo-nisipos în amestec cu pietre, cenușă și fragmente de lemn carbonizat. Sub ruine au fost descoperite mai multe gropi și șanțuri aranjate în două șiruri aproximativ paralele. În ele, probabil, au fost fixate bârne verticale, care constituiau paramentele zidului, aflate la o distanță de 0,60-0,80 m unul față de altul. Pentru stabilitate ele au fost prinse transversal cu bârne orizontale, de la care s-au păstrat bucăți carbonizate, depistate printre ruinele construcției. Partea inferioară a bânelor verticale a fost consolidată prin ridicarea unei platforme din sol brun cu grosimea de circa 0,30 m. Între cele două paramente a fost depus sol argilo-nisipos și pietre de diferite dimensiuni. Astfel, a fost construit un veritabil zid, care atingea lățimea de circa 1,00-1,20 m¹¹⁸.

O situație similară a fost atestată și la citadela de la Butuceni. Aici, în spatele șanțurilor de apărare, atât de pe latura de vest, cât și de pe cea de est au fost descoperite mai multe gropi săpate în stânca promontoriului (Fig. 9). Acestea aveau formă rotundă (0,25-0,45 m) sau ovală (0,20×0,35-0,40×0,60 m) în plan și adâncimea cuprinsă între 0,16 și 0,30 m. Acestea erau aranjate în două șiruri paralele, amplasate la o distanță de cca. 2 m unul față de altul¹¹⁹. Având în vedere forma, dimensiunile și amplasarea se poate presupune că în acestea au fost fixate paramentele din lemn ale zidului, pentru emplecton fiind utilizate pământul și piatra care se găsește în abundență pe promontoriu.

Cu ziduri similare au fost fortificate mai multe cetăți, atribuite culturii Gáva-Holihrad, cum ar fi: Preutești (faza I)¹²⁰, Bozna¹²¹, Ciceu Corabia¹²² etc.

¹¹⁶ Nu este exclus ca astfel de construcții să fi fost amenajate și pe laturile de E-NE și V-SV ale fortificației de la Pocreaca, unde au fost atestate două valuri mici, cu lățimea de cca 2 m și înălțimea de 0,3-0,4 m (Iconomu 1996, 22). Judecând după proporțiile lor modeste, dar și după unele analogii de la Saharna Mare, se poate presupune că pe aceste laturi au fost ridicate ziduri din lemn cu emplecton de pământ, iar valurile mici nu reprezintă altceva decât dărâmătura acestora după putrezirea structurii din lemn.

¹¹⁷ Niculiță *et alii* 2012, 112-120, fig. 5, 9, 10. Pentru detalii a se vedea și studiul semnat de I. Niculiță, A. Zanoci și M. Băț din volumul de față.

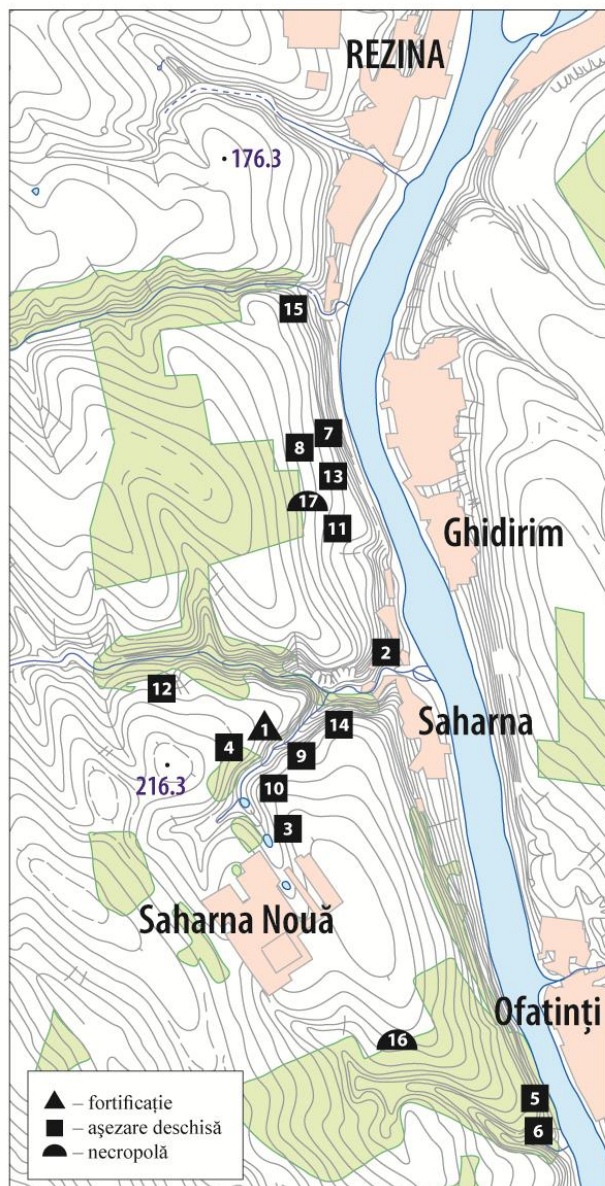
¹¹⁸ La distanța dintre paramente de 0,6-0,8 m se mai adăugă și grosimea medie a bânelor de 0,15-0,20 m.

¹¹⁹ Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 33.

¹²⁰ Ursulescu, Popovici 1986, 37-39, fig. 1.

¹²¹ Vasiliev 1995, 63.

¹²² Vasiliev 1995, 92-93.

Cel de-al doilea tip este reprezentat așa-numitele valuri cu palisadă pe creastă, numite de noi și *ziduri combinate*¹²³ (Fig. 10/b). Acestea constau din două părți componente. La bază, din sol, de regulă, cu o coezivitate sporită (argilă) era ridicat un nucleu (platformă) de formă trapezoidală sau elipsoidală. Lățimea acestuia la bază este cuprinsă între 6 și 12 m, iar înălțimea – de 1-2 m. Pe platformă erau edificate fie o palisadă simplă, fie un zid din lemn cu două paramente și emplecton, similar celor descrise mai sus. Dacă baza acestor construcții defensive se păstrează și este vizibilă sub forma unui val, mai problematică rămâne a fi sesizarea construcției din lemn de pe creastă, care la putrezire nu lasă urme evidente. În unele cazuri prezența unei palisade poate fi demonstrată prin descoperirea unor gropi sau șanțuri pe creasta valului (Jijila–Cetățuie, Răcătău), în altele – doar presupusă (Pocreca¹²⁴).

Fig. 12. Răspândirea siturilor hallstattiene timpurii în regiunea Saharna / *Spreading of the Early Iron Age sites in the Saharna area.*

¹²³ Zanoci 2011, 135-137, fig. 2/5.

¹²⁴ Iconomu 1996, 23.

De exemplu, ca urmare a cercetării valului nr. 1 (Fig. 5/c) de pe latura de sud a cetății de la Jijila–Cetățuie pe coama valului a fost sesizat un șanț „lat de circa 2 m, cu un «pivot» central trapezoidal, lat de 0,50 m și adânc de 0,40 m, în care se afla rocă sfârâmată, situație care ar putea indica baza unei palisade”¹²⁵.

La Răcătău¹²⁶, pe coama valului „...în partea dinspre șanț s-a construit o palisadă din lemn cu pământ, la care au fost folosite, pe lângă pari înfipti vertical în pământ, o serie de bârne mari din lemn, așezate orizontal, pentru a forma paramentul exterior și interior, între care se bătea pământul. Distanța de la un perete la altul era de 1,50-2,00 m, ceea ce constituia un adevărat zid”.

Construcțiile defensive de acest tip sunt pe larg cunoscute atât în perioada hallstattiană, cât și în epocile anterioare și ulterioare. Însă cele mai apropiate analogii pot fi găsite la fortificațiile de tip Gáva-Holihrad: Preutești¹²⁷, Krivče¹²⁸, Teleac (latura de est-nord-est)¹²⁹, Șona¹³⁰ etc.

Principalele vestigii arheologice descoperite în cetăți

Ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate în incintele fortificațiilor culturilor Babadag și Cozia-Saharna s-a stabilit că structura stratului cultural diferă de la un sit la altul. Astfel, în perimetrul unor fortificații (Babadag¹³¹, Saharna Mare¹³² etc.) au fost atestate urme de locuințe și un număr considerabil de gropi menajere, în timp ce în alte cetăți (Jijila–Cetățuie¹³³, Pocreaca¹³⁴ etc.) sunt identificate numai gropi menajere. Inventarul arheologic al siturilor hallstattiene timpurii este compus, în cea mai mare parte, din ceramică de diferite tipuri, precum și din unelte (Babadag¹³⁵, Jijila–Cetățuie¹³⁶, Pocreaca¹³⁷, Saharna Mare¹³⁸ etc.), arme

¹²⁵ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 44.

¹²⁶ V. Ursachi considera că valul a fost construit în epoca bronzului (cultura Monteoru), dar a fost utilizat și de purtătorii culturii Cozia-Brad (Ursachi 2013).

¹²⁷ Ursulescu, Popovici 1997, 54.

¹²⁸ Maleev 1988, 101, ryc. 7.

¹²⁹ Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 24-28.

¹³⁰ Vasiliev 1995, 125-127.

¹³¹ Morintz 1987, 45; Jugănar 2005, 24, 29.

¹³² Niculiță *et alii* 2012, 126-141.

¹³³ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 19-40.

¹³⁴ Iconomu 1996, 23.

¹³⁵ Jugănar 2005, 66, 70, fig. 42/16, 49/7, 8.

¹³⁶ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 79, fig. 52/3, 53/6,7, 65/7, 68/1.

¹³⁷ Iconomu 1996, 27-28, fig. 14/4, 6, 8, 11, 14.

¹³⁸ Niculiță *et alii* 2012, 145-147, fig. 36/1, 3, 10-24.

(Saharna Mare¹³⁹), podoabe (Babadag¹⁴⁰, Pocreaca¹⁴¹, Brad¹⁴², Saharna Mare¹⁴³) etc.

Vestigii similare sunt atestate și în fortificațiile contemporane din arealul culturii Gáva-Holihradý. Astfel, în incinta cetăților de la Lisičniki¹⁴⁴, Ciceu-Corabia¹⁴⁵, Teleac¹⁴⁶, Bozna¹⁴⁷ etc. au fost descoperite locuințe, gropi menajere, precum și un bogat și variat material arheologic.

De asemenea, în incinta unor cetăți au fost descoperite o serie de vestigii ce denotă o activitate „religioasă”. Astfel, în arealul culturii Babadag, în așezarea eponimă au fost atestate mai multe complexe cu oseminte umane¹⁴⁸, precum și așa-numitele truse utilizate în sfera magiei și vrăjitoriei¹⁴⁹. În această categorie de descoperiri se înscrie și complexul, interpretat drept „sacrificiu de fundație”, identificat la baza valului 2 de la Jijila–Cetățuie¹⁵⁰.

Complexe cu semnificație „religioasă” sunt cunoscute, de asemenea, și în fortificațiile culturii Cozia-Saharna. De exemplu, în citadela de la Saharna Mare a fost descoperit un complex de cult ce consta dintr-o „aglomerație” de oase umane în asociere cu fragmente de ceramică de tip Cozia-Saharna, alături de care se afla o vatră din lut amenajată pe un strat de pietre¹⁵¹.

Descoperiri cu caracter „religios” sunt atestate și în unele fortificații din arealul culturii Gáva-Holihradý. Aici, însă, se întâlnesc mai rar gropile rituale cu oseminte umane, cum ar fi cele de la Teleac¹⁵². În schimb, destul de frecvent sunt atestate diferite figurine antropomorfe și zoomorfe – Krivče, Lisičniki, Teleac, Siret etc.¹⁵³

¹³⁹ Niculiță *et alii* 2012, 147, fig. 36/2.

¹⁴⁰ Jugănaru 2005, 71, 73, fig. 42/8, 17, 19, 45/1

¹⁴¹ Iconomu 1996, 27-28, fig. 14/1, 3.

¹⁴² Ursachi 1995, 22, pl. 219/3.

¹⁴³ Niculiță *et alii* 2012, 47, fig. 17/1, 36/8, 9.

¹⁴⁴ Maleev 1988, 95-99.

¹⁴⁵ Vasiliev 1995, 93-101.

¹⁴⁶ Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 38.

¹⁴⁷ Vasiliev 1995, 64-67.

¹⁴⁸ Ailincăi *et alii* 2007, 46-77.

¹⁴⁹ Sirbu, Jugănaru 1999, 92-104; Jugănaru 2003, 75-90; Jugănaru 2005, 42-44, fig. 10.

¹⁵⁰ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 45, 51-52, fig. 17. Un „sacrificiu” similar a fost atestat și la baza valului cetății Subbotov din arealul culturii Černyj Les (Klochko *et alii* 1998, 667; Daragan 2011, 724).

¹⁵¹ Niculiță *et alii* 2012, 141-144, fig. 33.

¹⁵² Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 42-43.

¹⁵³ Maleev 1992; László 1996; Mareș *et alii* 2008.

Corelarea cu așezările deschise

Ca urmare a evaluării situației „demografice” din preajma fortificațiilor culturilor Babadag și Cozia-Saharna se observă că ele nu apar izolat, ci sunt înconjurate de câteva (2-14) așezări deschise, contemporane¹⁵⁴ celor fortificate.

De exemplu, în jurul fortificației de la Babadag, pe o rază de 9 km, sunt amplasate așezările deschise de la Enisala–*Cetatea medievală*¹⁵⁵, Enisala–*Palanca*¹⁵⁶, Sarichioi–*La Bursuci*¹⁵⁷ și Visterna¹⁵⁸.

În apropierea sitului fortificat de la Jijila–*Cetățuie*, pe o rază de 12 km, se află așezările de la Garvăn–*Mlăjitul Florilor*¹⁵⁹, Luncavița–*Cetățuie*¹⁶⁰, Revărsarea–*Dealul Tichilești*¹⁶¹ și Luncavița–*Valea Joiței*¹⁶².

În preajma fortificației de la Butuceni au fost atestate două așezări deschise, cele de la Orheiul Vechi și Trebujeni–*Fântâna Jooi*. De asemenea, două așezări (*Dealul Burduganul–Ciobănești*, *Dealul Nemțoaica*) au fost identificate și în imediata apropiere a cetății de la Pocreaca¹⁶³.

Cea mai numeroasă „concentrare” de monumente hallstattiene timpurii a fost sesizată, însă, în jurul citadelii de la Saharna Mare (Fig. 12). Aici au fost cartate 14 așezări deschise, dintre care șapte situri sunt amplasate pe o rază de 1 km (*Saharna–Dealul Mănăstirii*, *Saharna I*, *Saharna–Dealul Șanț*, *Saharna–Valea de Mijloc* etc.), restul fiind înșiruite pe malul drept al Nistrului, până la 5 km depărtare, atât în amonte, cât și în aval. În cadrul acestei „aglomerări”, au fost identificate și două necropole, amplasate la distanțe aproximativ egale (2-3 km) față de citadela Saharna Mare¹⁶⁴.

Fenomenul grupării așezărilor deschise în preajma unor fortificații nu este specific numai culturilor Babadag și Cozia-Saharna. Astfel de situații sunt caracteristice și pentru alte culturi din această perioadă, cum ar fi Gáva-Holihrad¹⁶⁵, Černyj Les¹⁶⁶ etc.

¹⁵⁴ Gradul de contemporaneitate este relativ. În cele mai multe cazuri așezările deschise limitrofe sunt cercetate doar sumar, ori sunt atestate numai prin periegeze. Astfel, evoluția simultană este considerată, de regulă, în baza materialului ceramic specific fie culturii Babadag, fie culturii Cozia-Saharna.

¹⁵⁵ Dragomir 1974, 131-136.

¹⁵⁶ Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980, 146-156; Ailincăi *et alii* 2011, 157-199.

¹⁵⁷ Oberländer-Târnoveanu, Oberländer-Târnoveanu 1979, 59; Ailincăi, Micu 2006, 65-73.

¹⁵⁸ Inedit. Informații S. Ailincăi.

¹⁵⁹ Jugănar 1997, 103-110.

¹⁶⁰ Ailincăi, Micu, Maille 2004, 34.

¹⁶¹ Simion 2003, 99-114; Ailincăi 2010, 37-78.

¹⁶² Ailincăi 2008, 133-148.

¹⁶³ Chirica, Tanasachi 1985, 358; Iconomu 1996, 24.

¹⁶⁴ Zanoci, Băț 2011, 17, map. 1.

¹⁶⁵ Krušelnickaja, Maleev 1990, 124; Zavitiy 2009, 111-115.

Funcționalitatea fortificațiilor

Orice fortificație, indiferent de perioada când a fost edificată, are, în primul rând, o destinație militară, fiind menită să opună rezistență unui eventual inamic. În această ordine de idei nu fac excepție nici cetățile din arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna. Mai discutabil rămâne a fi, însă, potențialul „inamic” împotriva căruia au fost construite aceste fortificații.

Referiri cu privire la cei care puteau pune în pericol comunitățile culturilor Babadag și Cozia-Saharna sunt cunoscute mai puțin. În schimb este pe larg discutat subiectul potențialilor „inamici” ai comunităților vecine din est (cultura Černyj Les) și din nord-vest (cultura Gáva-Holihradý). Astfel, majoritatea specialiștilor consideră că cei care puteau pune în pericol populația culturii Černyj Les au fost comunitățile cimeriene¹⁶⁷. De asemenea, pericolul cimerian sau al altei populații de origine răsăriteană este invocat drept cauză a edificării fortificațiilor de tip Gáva-Holihradý¹⁶⁸. Dacă se admite această ipoteză și se ia în considerație vecinătatea comunităților din arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna cu cele Černyj Les și Gáva-Holihradý, se poate presupune că ele au fost expuse unuia și aceluiași pericol – cimerian.

Însă unii cercetători¹⁶⁹, analizând fortificațiile din arealul culturii Černyj Les, precum și așa-numitele vestigii cimeriene din silvostepa din dreapta Niprului, ajung la concluzia că pentru edificarea siturilor întărite au existat alte cauze și nicidecum pericolul cimerian. Una din aceste cauze ar fi schimbarea climei la sfârșitul mil. II - începutul mil. I a.Chr., ceea ce a condus la micșorarea cantității produselor de subsistență și, respectiv, la necesitatea punerii lor în adăpost – protejarea de unele eventuale atacuri ale vecinilor „flămânzi”¹⁷⁰. Existența unor conflicte inter-tribale în această perioadă este admisă și de N. Ursulescu și D. Popovici, care le consideră drept o cauză principală a edificării fortificațiilor în spațiul est-carpatic¹⁷¹.

O altă cauză invocată de către cercetători ar fi tendințele de centralizare și protourbanizare, atestate la sfârșitul epocii bronzului - începutul epocii fierului atât în Europa Centrală, cât și în cea de sud-est¹⁷².

¹⁶⁶ Terenožkin 1961, 12-34.

¹⁶⁷ Terenožkin 1961, 40; Terenožkin 1976, 202-214; Skoryj 1999, 69-71; Mahortyh 2005, 299-300.

¹⁶⁸ Chochorowski 1989, 85-97; Chochorowski 1996, 211-219; Maleev 1999, 163-166.

¹⁶⁹ Daragan, Kašuba, Razumov 2010, 91-128; Daragan 2011, 707-732.

¹⁷⁰ Daragan 2011, 726-730.

¹⁷¹ Ursulescu, Popovici 1997, 55-56.

¹⁷² Jerem, Urban 2000, 157-164; Jockenhövel 1990, 209-228; Jockenhövel 1996, 209-222; Daragan, Kašuba, Razumov 2010, 122.

Revenind la realitățile din arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna, se poate constata că fortificațiile au avut funcții multiple:

- *de apărare (refugiu)*

Acestea puteau servi, în perioada unor conflicte militare¹⁷³, drept adăpost pentru un număr restrâns de persoane în cazul fortificațiilor cu suprafețe mici (Saharna Mare, Butuceni), sau pentru un număr mai mare de indivizi în cazul cetăților mari (Jijila-Cetățuie, Babadag, Pocreaca etc.). Judecând după numărul mare de gropi menajere, care inițial au funcționat ca gropi de provizii (Babadag¹⁷⁴, Jijila-Cetățuie (62)¹⁷⁵, Saharna Mare (37)¹⁷⁶ etc.), se poate presupune că în incinta acestor situri puteau fi adăpostite și „rezervele strategice” ale comunității tribale.

- *de supraveghere*

Plecând de la locul de amplasare a fortificațiilor, în preajma căilor „comerciale” și de acces, le putem considera drept puncte care supravegheau „traficul” mărfurilor și „deplasările” de populație în acea perioadă.

- *de așezare (loc permanent de trai)*

Fortificațiile puteau servi și ca loc permanent de trai, fapt confirmat prin descoperirea vestigiilor unor locuințe, construcții auxiliare și a unui bogat și variat material arheologic (Babadag, Saharna Mare și Butuceni).

- *economice*

Această funcție este mai puțin documentată la fortificațiile din arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna, fiindcă pentru moment nu au fost atestate vestigii care ar permite o discuție despre existența unor ateliere de producție în cadrul acestor situri. Pornind de la existența unor unelte sau a unor mărfuri „de prestigiu” (fibule, brățări etc.) poate fi presupusă o oarecare activitate de producție, precum și una comercială.

- *religioase*

Descoperirea unor complexe și piese cu semnificație cultică (Babadag, Saharna Mare etc.) oferă unele argumente în favoarea existenței practicilor religioase în incinta acestor fortificații.

¹⁷³ Nu poate fi exclus în totalitate pericolul unor populații venite din regiuni mai îndepărtate, fie din est, fie din sud-vest (Basarabi-Șoldănești). În același timp, „inamici” puteau fi și comunitățile din regiunile limitrofe.

¹⁷⁴ Jugănaru 2005, 29, nota 219.

¹⁷⁵ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 37.

¹⁷⁶ Niculiță *et alii* 2012, 126.

- politico-administrative

Amplasarea fortificațiilor în mediul unor așezări deschise ne conduce spre supoziția că ele aveau rolul de „capitală” a unor formațiuni tribale hallstattiene timpurii.

Repertoriul fortificațiilor din arealul culturilor Cozia-Saharna și Babadag¹⁷⁷

1. Brad, jud. Bacău, România.

A. Situată pe un platou ce se înalță cu 30 m față de râul Siret; **B.** 1 ha; **C.** cercetări arheologice (A. Vulpe, 1963-1964; V. Ursachi, 1965-1966, 1969-1984); **D.** fortificată în epoca bronzului cu un șanț și val de apărare reutilizat și supraînălțat pe alocuri cu lespezi de piatră de către comunitatea hallstattiană. La o distanță de 500 m de acestea a fost identificat încă un val, refolosit, probabil, în perioada hallstattiană; **E.** au fost atestate mai multe niveluri de locuire: eneolitic (cultura Cucuteni), din epoca bronzului (cultura Monteoru), hallstattian, dacic și medieval. În cel hallstattian (cultura Cozia) au fost descoperite urme de locuințe, două fibule de tip egeean, ceramică etc.; **G.** HaB.

H. Ursachi 1968, 171-184; Ursachi 1980, 179; Ursachi 1995, 22, 99; Ursachi 2007, 48-49.

2. Butuceni, raionul Orhei, Republica Moldova.

A. Amplasată pe un promontoriu cu altitudinea de cca 60 m față de râul Răut; **B.** 0,40 ha; **C.** cercetări arheologice (G.D. Smirnov, 1949-1953; I. Niculiță, 1983-1991; I. Niculiță, S. Teodor, A. Zanoci 1993-2000); **D.** fortificată pe laturile de V și E cu „ziduri” din lemn cu emplecton de pământ și piatră, dublate de șanțuri adiacente cu lățimea de 4,30-6,90 m și adâncimea de 1,70-3,60 m; **E.** au fost descoperite două niveluri de locuire: hallstattian timpuriu (cultura Cozia-Saharna) și traco-getic. Din nivelul hallstattian provin ruinele unei locuințe și un bogat lot ceramic; **F.** două așezări deschise amplasate în apropiere; **G.** Ha B.

H. Smirnov 1954, 24-29; Smirnov 1964, 32; Zlatkovskaja, Polevoj 1969, 49; Lapušnjan, Niculiță, Romanovskaja 1974, 46; Niculiță 1987, 72-78, 88-103; Niculiță, Teodor, Zanoci 1995, 472-490; Niculiță 1996, 139-167; Niculiță, Teodor, Zanoci 1997, 292-339; Niculiță, Zanoci 1999, 135-142; Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 27-30, 61, 62.

3. Pocreaca-Cetățuia, jud. Iași, România.

A. Amplasată pe un promontoriu, orientat S-SE și N-NV, format de confluența a două pâraie; **B.** 1,40 ha; **C.** sondaje (A. C. Florescu, M. Florescu 1966) și cercetări arheologice

¹⁷⁷ **A** – topografia; **B** – suprafața; **C** – gradul de cercetare; **D** – descrierea sistemului defensiv; **E** – construcții și inventar; **F** – așezări limitrofe; **G** – cronologia; **H** – bibliografia.

(C. Iconomu, 1991-1994); **D.** fortificată pe latura de S-SE cu trei valuri cu șanțuri adiacente paralele (șanțul 1 nu s-a păstrat; valul 1 – lungimea 20 m, lățimea 19 m, înălțimea 1,70 m; șanțul 2 – lungimea 30 m, lățimea 17 m, adâncimea 2,7 m; valul 2 – lungimea 45 m, lățimea 17 m, înălțimea 1,3 m; șanțul 3 – lungimea 45 m, lățimea 16 m, adâncimea 2,30 m; valul 3 – lungimea 9,50 m, înălțimea 0,20-0,30 m). Pe laturile de V-SV și E-NE au fost atestate alte două valuri (lățimea cca 2 m, înălțimea 0,30-0,40 m) care continuă și pe latura de N-NV, aici apropiindu-se la o distanța de 15 m, formând un coridor prin care avea loc accesul în cetate. La edificarea valurilor a fost utilizat lemnul și pământul; **E.** au fost descoperite unelte, podoabe și ceramică atribuite culturii Cozia; **F.** două așezări deschise situate în imediata apropiere; **G.** Ha B. **H.** Florescu 1971, 107; Chirica, Tanasachi 1985, 357-358; Iconomu 1996, 21-56, fig. 1-21; Iconomu 1997, 127-128, fig. 4-6.

4. Răcătău, jud. Bacău, România.

A. Amplasată pe o terasă de pe malul stâng al Siretului; **C.** cercetări arheologice (V. Ursachi, V. Căpitanu); **D.** fortificată în epoca bronzului cu val cu șanț adiacent. Valul era placat cu pietre de râu și de calcar, iar pe creastă a fost amplasată o palisadă (zid) cu lățimea de 1,5-2 m. Posibil, acest sistem defensiv a fost refolosit în perioada hallstattiană; **E.** au fost atestate mai multe niveluri de locuire: epoca bronzului (cultura Monteoru), hallstattian (cultura Cozia), dacic. **H.** Căpitanu, Ursachi 1972, 97-114; Ursachi 1987, 41-44; Ursachi 1995, 103-104; Ursachi 2007, 46-47; Ursachi 2013.

5. Saharna Mare, raionul Rezina, Republica Moldova.

A. Amplasată pe un interfluviu cu altitudinea de cca 140 m față de râul Nistru; **B.** 0,32 ha; **C.** cercetări arheologice (I. Niculiță, A. Zanoci, M. Băț, S. Matveev, 2009-2011); **D.** fortificată de jur-împrejur cu un șanț defensiv, dublat pe laturile de E, N și V de un „zid” din lemn cu emplecton de pământ și piatră. „Zidul” avea lățimea de 1,0-1,2 m, iar șanțul adiacent – 4,20-6,00 m, adâncimea lui fiind de 1,20-1,60 m; **E.** au fost descoperite două niveluri de locuire: hallstattian timpuriu (cultura Cozia-Saharna) și traco-getic. Din nivelul hallstattian provin ruinele unei locuințe, un complex de cult, precum și un bogat material arheologic; **F.** 14 așezări deschise situată în apropiere; **G.** Ha B. **H.** Niculiță, Zanoci, Băț 2009, 41-43; Niculiță *et alii* 2010, 360-362, fig. 2-6; Niculiță, Zanoci, Băț 2011, 226-236; Niculiță *et alii* 2012, 111-167.

6. Babadag, jud. Tulcea, România.

A. Situată pe un bot de terasă ce se înalță asupra lacului Babadag; **B.** 2,5 ha (în prezent); **C.** cercetări arheologice (S. Morintz, 1962-1968, 1970-1971, 1973, 1976-1986;

S. Morintz, G. Jugănar, 1995; G. Jugănar, 1996-2010); **D.** fortificată pe latura de S, S-SV/S-SE cu un sistem defensiv alcătuit dintr-un șanț cu o deschidere în partea superioară de cca 15-17 m și adâncimea de 4 m și, probabil, un val amplasat spre exterior; **E.** în incintă au fost descoperite urme de locuințe, cuptoare pentru ars ceramica, gropi de provizii/menajere, precum și un variat inventar arheologic; **F.** patru așezări deschise situate în apropiere; **G.** sec. XI - prima jum. a sec. VII a.Chr.

H. Morintz 1964, 102; Morintz 1971, 19-25; Morintz 1986, 58; Morintz 1987, 44; Morintz, Jugănar, 1995, 177-202; Morintz, Jugănar, Munteanu 1995, 222-235; Jugănar, Ailincăi 2003, 51-62; Jugănar 2005, 21-22; informații S. Ailincăi.

7. Beidaud, jud. Tulcea, România.

A. Amplasată pe un platou cu altitudinea de cca 25 m față de împrejurimi, care avea pe laturile de S și E pantele abrupte; **B.** 2,5 ha; **C.** cercetări arheologice (G. Simion, E. Lăzurcă, 1976-1977; G. Simion, 1979-1980); **D.** fortificată de jur-împrejur cu un val, dublat pe laturile de N și V de un șanț adiacent. Embletonul valului era format din lut și piatră. Pe traseul liniei defensive au fost sesizate trei întreruperi, care reprezintă, probabil, porțile de acces; **E.** au fost descoperite materiale caracteristice culturilor Coslogeni, Babadag și getice.

H. Simion, Lăzurcă 1980, 37-54; Simion 2003, 79-98; Jugănar 2005, 21.

8. Gârlița, jud. Constanța, România.

A. Amplasată pe un bot de deal; **C.** sondaje (S. Morintz, P. Diaconu, N. Angelescu); **D.** sunt semnalate urmele unei fortificații de pământ; **E.** au fost recoltate materiale din epoca bronzului (cultura Coslogeni), hallstatt (cultura Babadag) și getice.

H. Morintz 1964, 109; Diaconu, Angelescu 1968, 349; Morintz, Angelescu 1970, 400; Hänsel 1976, 123; Jugănar 2005, 20.

9. Jijila-Cetățuie, jud. Tulcea, România.

A. Situată pe un platou evidențiat; **B.** 3,6 ha; **C.** cercetări de suprafață (G. Simion, 1990) și investigații arheologice (G. Simion, S. Ailincăi, 2001, 2003; V. Sîrbu, S. Ailincăi, 2004, 2005); **D.** fortificată pe laturile de S și E cu un sistem defensiv compus din „valuri” și șanțuri defensive. Pe latura de S au fost atestate¹⁷⁸ două „valuri” (valul 1 – lățimea 12 m, înălțimea 1,40 m; valul 2 – lățimea 12,50 m, înălțimea 2,50 m) și două șanțuri¹⁷⁹ (șanțul 1 – lățimea 3,50 m, adâncimea 1,40 m; șanțul 2 – lățimea 3,00 m, adâncimea

¹⁷⁸ Autorii săpăturii semnalează trei „valuri” și patru șanțuri, însă consideră că „valul” 3 și șanțurile 3 și 4 nu au constituit „fortificații reale” și reprezintă rezultatul excavării solului pentru amenajarea „valului” 2 (Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 46).

¹⁷⁹ Ambele șanțuri sunt plasate între „valorile” 1 și 2.

1,20 m), iar pe cea de E – trei „valuri” și două șanțuri (șanțul 1 – lățimea 5,50 m, adâncimea 0,50 m; șanțul 2 – lățimea 3 m, adâncimea 1 m); E. au fost descoperite 62 complexe (unele, probabil, locuințe adâncite), ceramică și ustensile, atribuite culturii Babadağ; F. patru așezări deschise în apropiere; G. Ha B.

H. Simion 2002, 177; Simion, Ailincăi, Sîrbu 2004, 165; Sîrbu, Ailincăi 2005, 202-203; Jugănaru 2005, 23; Sîrbu, Ailincăi 2006, 204; Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.

Bibliografie

- Ailincăi S.C. 2008, *Noi descoperiri din prima epocă a fierului pe teritoriul comunei Luncavița (jud. Tulcea)*, Peuce, S.N. 6, 133-148.
- Ailincăi, S.C. 2010, *Noi considerații referitoare la cercetările arheologice efectuate în așezarea culturii Babadag de la Revărsarea-Dealul Tichilești, jud. Tulcea*, Peuce, S.N. 8, 37-78.
- Ailincăi, S.C., Micu, C. 2006, *L'habitation du premier âge du fer de l'établissement de Sarichioi „La Bursuci” (dép. de Tulcea)*, Pontica 39, 65-73.
- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, A.C., Vernescu, M. 2007, *Complexe cu oseminte umane descoperite în așezarea din prima epocă a fierului de la Babadag, în Studia in honorem Florea Costea, Brașov*, 46-77.
- Ailincăi, S.C. Jugănar, G. Țârlea, A., Mihail, Fl., Vernescu, M., Ailincăi, A. 2011, *Noi date referitoare la așezarea culturii Babadag de la Enisala-Palanca, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Cercetările arheologice din perioada 2003-2006*, RevArh, S.N. 7, 1-2, 157-199.
- Ailincăi, S., Micu, C., Maille, M. 2004, *Nouveaux établissements du premier Âge du Fer découverts au nord-ouest de la Dobroudja*, Peuce, S.N. 2, 33-40.
- Alexandrescu, A., Pop, I. 1970, *Sondajele de la Brașov-Pățitel*, Materiale 9, 161-165.
- Ardeu, A.G. 1995-1996, *Contribuții privind stadiul cercetării Hallstattului timpuriu în spațiul intracarpatic*, Sargetia 26, 1, 189-226.
- Căpitanu, V., Ursachi, V. 1972, *Descoperiri geto-dacice în județul Bacău*, Crisia 2, 97-114.
- Chirica, V., Tanasachi, M. 1985, *Repertoriul arheologic al județului Iași, II*, Iași.
- Chochorowski, J. 1989, *Zur Genese und Funktion der befestigte Siedlungen der Gava-Kultur*, in *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, Wrocław, 85-97.
- Chochorowski, J. 1996, *Gorodišča epohi pozdnej bronzy vostočnoj časti Karpatskoj kotloviny: pokazatel' razvitiija ili krizisa obščestvenno-kul'turnyh struktur?*, in *Bil's'ke gorodišče v konteksti živčennja pam'jatok rann'ogo zaliznogo viku Evropi*, Poltava, 211-221.
- Costea, Fl. 2000, *Fortificații hallstattiene din județul Brașov*, Angustia 5, 221-226.
- Costea, Fl. 2010, *Noch eine hallstattzeitliche Fibel in der Festung Racoș-Piatra Detunată gefunden*, Tyragetia, S.N. 4, 1, 175-178.
- Daragan, M.N. 2011, *Načalo rannego železnogo veka v Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi*, Kiev.
- Daragan, M., Kašuba, M., Razumov, S. 2010, *Geoinformacionnyj analiz černolesskoj fortifikacii (10.-9. vv. do n.e., Pravoberež'e Srednego Dnepra): poisk ob''jasnitel'noj modeli*, RevArh, S.N. 5, 2, 91-128.

- Diaconu, P., Angelescu, N. 1968, *Urme de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, RevMuz 5, 348-351.
- Dragomir, I.T. 1974, *Mărturii hallstattiene în incinta cetății medievale Enisala*, SCIVA 25, 1, 131-136.
- Florescu, A. 1971, *Unele considerațiuni asupra cetăților traco-getice (hallstattiene) din mil. I î.e.n. de pe teritoriul Moldovei*, CercIst, S.N. 2, 103-118.
- Glodariu, I. 1983, *Arhitectura dacilor*, Cluj-Napoca.
- Gumă, M. 1993, *Civilizația primei epoci a fierului în Sud-Vestul României*, BiblThr 4, București.
- Haheu, V. 1990, *Ukrepennye poselenija getskih plemen Moldavii*, in *Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'ja*, II, Herson, 25-27.
- Hänsel, B. 1976, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*. Beitr. Ur- u. Frühgesch. Arch. Mittelmeer-Kulturraum 16-17, Bonn.
- Horedt, K. 1974, *Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im Innerkarpatischen Rumänien*, in *Symposium zur Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava, 205-228.
- Iconomu, C. 1996, *Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană de la Pocreaca-Iași*, ArhMold 19, 1996, 21-56.
- Iconomu, C. 1997, *Unele rezultate și probleme privind evoluția triburilor trace din prima epocă a fierului în conformitate cu cercetările arheologice din județul Iași*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, 125-137.
- Jerem, E., Urban, O.H. 2000, *Höhensiedlungen – Befestigungen – Zentralsiedlungen. Prozesse der Urbanisierung in Donau-Karpaten-Raum*, in Guichard, V., Sievers, S., Urban, O.H. (eds.) *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer. Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Actes du colloque des 8-11 juin 1998*, Glux-en-Glenne, Glux-en-Glenne, 157-164.
- Jockenhövel, A. 1990, *Bronzezeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften*, in *Orientalisch-ägäische Einflüsse in der Europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums*, Bonn, 209-228.
- Jockenhövel, A. 1996, *Siedlung, Landschaft und Wirtschaft in Zentralmitteleuropa*, in *The Bronze Age in Europe and the Mediterranean. Colloquia XIII Int. Congr. Prehist. and Protohist. Sciences 11*, Forli, 209-222.
- Jugănaru, G. 1997, *Manifestări timpurii ale primei epoci a fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn -"Mlăjitul Florilor", jud. Tulcea)*, Simion, G. (coord.), *Premier*

- Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993, Tulcea, 103-110.*
- Jugănaru, G. 2003, *Coroplastica în cultura Babadag*, Peuce, S.N. 1, 75-90.
- Jugănaru, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, BiblIP-SA 7, Constanța.
- Jugănaru, G., Ailincăi, S. 2003, *Noi date referitoare la sistemul de fortificare al așezării hallstattiene de la Babadag*, Peuce 14, 51-62.
- Kašuba, M.T. 2000, *Ranee železo v lesostepi meždu Dnestrom i Siretom (Kul'tura Cozia-Saharna)*, Stratum plus 3, 241-488.
- Klochko, V.I., Kovalyukh, N.N., Skripkin, V.V., Motzenbecker, I. 1998, *The Chronology of the Subotiv Settlement*, Radiocarbon 40, 2, 667-673.
- Krušelnickaja, L.I., Maleev, Ju.N. 1990, *Plemena kul'tury frakijskogo gal'stata (Gava-Goligrady)*, in *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja*, Kiev.
- Lapușnjan, V.L., Niculiță, I.T., Romanovskaja, M.A. 1974, *Pamjatniki rannego železnogo veka*, Arheologičeskaja karta Moldavii, IV, Chișinău.
- László, A. 1989, *Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpathes. La Moldavie aux XII-VII siècles av. n.è.*, in *La civilisation de Hallstatt, bilan d'une rencontre. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 36, Liège, 111-129.
- László, A. 1996, *Sur la plastique antropomorphe de la Civilisation Gáva-Holíhrady*, in *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*, Kraków, 351-362.
- Lăzurcă, E., Mănuclu-Adameșteanu, Gh. 1980, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea*, Materiale 14, 146-156.
- Mahortyh, S.V. 2005, *Kimmerijcy Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev.
- Maleev, Ju. 1988, *Trackie grodziska okresu halstackiego na północno-wschodnim Podkarpaciu*, ActaArchCarp 27, 95-116.
- Maleev, Ju. 1992, *Kultova halščatska plastika ot leso-stepnogo Podnestrovie*, ArheologijaKiev 2, 13-24.
- Maleev, Ju.N. 1999, *Pričiny vznikovenija gal'statskih gorodišč v Podnestrov'e*, in *Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja*, Zaporož'e, 163-166.
- Mareș, I., László, A., Niculică, B., Ignat, M. 2008, *La plastique zoomorphe et antropomorphe de l'habitat hallstattien ancien de Siret (Dép. de Suceava)*, SAA 13-14, 2007-2008, , 81-111.
- Matuz, E.D., Nováki, Gy. 2002, *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn*, Budapest.
- Meljukova, A.I. 1989, *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, Arheologija SSSR, Moscova.

- Morintz, S. 1964, *Quellques problèmes concernant la période du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag, Dacia, N.S. 8, 101-118.*
- Morintz, S. 1971, *Probleme ale Hallstattului timpuriu din zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag, Peuce 2, 19-25.*
- Morintz, S. 1986, *Săpăturile de la Babadag, 1973-1974, 1977-1981, Materiale 16, 58-64.*
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag), Thraco-Dacica 8, 1-2, 39-72.*
- Morintz, S., Angelescu, N. 1970, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni, SCIV 21, 3, 373-415.*
- Morintz, S., Jugănar, G. 1995, *Raport privind săpăturile arheologice efectuate în sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991-1992), Peuce 11, 177-202.*
- Morintz, S. Jugănar, G., Munteanu, M. 1995, *Așezarea din prima epocă a fierului de la Babadag, în Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, București, 222-235.*
- Nica, M. 1990, *Câteva date despre cetatea hallstattiană timpurie de la Valea Rea (com. Brădești, jud. Dolj), SympThrac 8, Satu-Mare-Carei, 129.*
- Niculiță, I. 1987, *Severnye frakijcy VI-I vv. do n.e., Chișinău.*
- Niculiță, I. 1996, *Habitatul traco-getic de la Butuceni, Thraco-Dacica 17, 1-2, 139-167.*
- Niculiță, I., Teodor, S., Zancoci, A. 1995, *Săpăturile arheologice de la Butuceni, raionul Orhei, 1993-1994, în Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, București, 472-490.*
- Niculiță, I., Teodor, S., Zancoci, A. 1997, *Săpăturile arheologice de la Butuceni, raionul Orhei, 1995-1996, în Cercetări arheologice în aria nord-tracă, II, București, 292-339.*
- Niculiță, I., Teodor, S., Zancoci, A. 2002, *Butuceni. Monografie arheologică, BiblThr 36, București.*
- Niculiță, I., Zancoci, A. 1999, *Les vestiges du type Saharna-Solonceni decouverts sur le promontoire de Butuceni, Thraco-Dacica 20, 1-2, 135-142.*
- Niculiță, I., Zancoci, A., Arnăuț, T. 2008, *Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna), Biblioteca Tyragetia 18, Chișinău.*
- Niculiță, I., Zancoci, A., Băț, M. 2009, *Die frühhallstattzeitliche Befestigung von Saharna Mare (Kreis Rezina, Republik Moldova), în Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer „Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.): Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen“. Humboldt-Kolleg in Chișinău, Republik Moldova (4.-8. Oktober 2009), Chișinău, 41-43.*
- Niculiță I., Zancoci A., Arnăuț T., Băț M. 2010, *Evoluția sistemului defensiv al siturilor din zona Saharna în mileniul I a. Chr., în Câdea, I. (ed.) Tracii și vecinii lor în antichitate. Studia in honorem Valerii Sîrbu, Brăila, 359-393.*

- Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M. 2011, *Die frühhallstattzeitliche Befestigung von Saharna, Rajon Rezina, Republik Moldova*, in Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (eds.) *Der Schwarzmeerraum von Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.)*. PAS 27, Rahden/Westf., 226-236.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., Matveev, S. 2012, *Investigațiile arheologice la situl Saharna Mare (2009-2011) (I)*, Tyragetia, S.N. 1, 6, 111-167.
- Niculiță, I., Cotiugă, V., Zanoci, A., Asăndulesei, A., Băț, M., Romanescu, Gh., Tencariu, F.-A., Balaur, R., Nicu, C., Caliniuc, Șt. 2012a, *Magnetometric prospections in the thraco-getae fortress from Saharna Mare, Rezina district, Republic of Moldova*, în Cotiugă, V., Caliniuc, Șt. (eds.) *Interdisciplinarity Research in Archaeology. Proceedings of the First Arheoinvest Congress, 10-11 June 2011, Iași, Romania*. BAR International Series 2433, 87-92.
- Oberländer-Târnoveanu, E., Oberländer-Târnoveanu I. 1979, *Așezarea neolitică și necropola de la Sarichioi (județul Tulcea) (campania 1978)*. Raport preliminar, Materiale 13, 59-70.
- Simion, G. 1993, *Les gêtes du Bas-Danube à l'Âge du fer: leur stations et leur fortifications*, in *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 sept. 1991*, III, Bratislava, 283-290.
- Simion, G. 2002, *Jijila, com. Jijila, jud. Tulcea, Cetățuia*, CCAR. Campania 2001, 177.
- Simion, G. 2003, *Așezarea hallstattiană de la Beidaud - Tulcea*, în Simion, G. *Culturi antice în zona gurilor Dunării*, I, Tulcea, 79-98.
- Simion, G. 2003a, *Situl hallstattian de la Revărsarea-Tichilești*, în Simion, G., *Culturi antice în zona gurilor Dunării*, I, Tulcea, 99-114.
- Simion, G., Ailincăi, S.C., Sîrbu, V. 2004, *Jijila, com. Jijila, jud. Tulcea, Punct „Cetățuie”*, CCAR. Campania 2003, 165.
- Simion, G., Lăzurca, E. 1980, *Așezarea hallstattiană de la Beidaud-Tulcea*, Peuce 8, 37-54.
- Sîrbu, V., Ailincăi, S.C. 2005, *Jijila, com. Jijila, jud. Tulcea, Punct „Cetățuie”*, CCAR. Campania 2004, 202-203.
- Sîrbu, V., Ailincăi, S.C. 2006, *Jijila, com. Jijila, jud. Tulcea, Punct „Cetățuie”*, CCAR. Campania 2005, 204.
- Sîrbu, V., Ailincăi, S.C., Simion, G. 2008, *Jijila-Cetățuie o așezare fortificată a culturii Babadağ în nord-vestul Dobrogei*, Brăila.
- Sîrbu, V., Jugănar, G. 1999, *Practici magice la traciile culturii Babadağ*, în Arnăut, T., Zanoci, A., Matveev, S. (eds.) *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 92-104.
- Skoryj, S.A. 1999, *Kimmerijcy v ukrainskoj Lesostepi*, Kiev-Poltava.
- Smirnov, G.D. 1954, *Archeologičeskie issledovanija Starogo Orheja*, KSIA 56, Moscova, 24-39.
- Smirnov, G.D. 1964, *Archeologičeskie razvedki v nižnem tečenii r. Reut*, MIAEM, Chișinău.
- Szekely, Z. 1966, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Brașov.

- Ščerbej, K.I. 2010, *Gal'štatc'ki gorodišča Zakarpattja*, Carpatica 39, Užgorod, 3-15.
- Ștefan, D., Duțescu, M. 2008, *Analiza topografică*, în Sîrbu, V., Ailincăi, S.C., Simion, G. 2008, *Jijila-Cetățuie o așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila, 11-17.
- Terenožkin, A.I. 1961, *Predskifskij period na dneprovskom Pravoberež'e*, Kiev.
- Terenožkin, A.I. 1976, *Kimmerijcy*, Kiev.
- Tuțulescu, I. 2009, *O încercare de repertoriere a așezărilor fortificate din prima vârstă a fierului din spațiul intracarpatic și Banat*, Buridava 7, 47-62.
- Ursachi, V. 1968, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman, zona râurilor Siret și Moldova*, Carpica 1, 171-184.
- Ursachi, V. 1980, *Noi elemente de fortificații în așezarea dacică de la Brad*, jud. Bacău, Materiale 14, 178-182.
- Ursachi, V. 1987, *Fortificații dacice pe valea Siretului*, Carpica 18-19, 31-51.
- Ursachi, V. 1995, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, BiblThr 10, București.
- Ursachi, V. 2007, *Scurtă prezentare a descoperirilor arheologice din perioada primei epoci a fierului – Hallstatt – și din epoca geto-dacică, sec. IV î.Hr. - sec. I d.Hr. în județul Bacău*, Carpica 36, 42-127.
- Ursachi, V. 2013, *Cetatea dacică de la Răcătău*, Melidonium. Revistă de cultură, arte, tradiții, credință, istorie, educație. <http://melidonium.wordpress.com/2013/02/04/vasile-ursachi-cetatea-dacica-de-la-racatau/>
- Ursulescu, N., Popovici, D. 1986, *Șantierul arheologic Preuțești „Cetate”, jud. Suceava*, CAMNI 8, 37-41.
- Ursulescu, N., Popovici, D. 1997, *Considération historiques concernant les fortifications hallstattiennes à l'est des Carpates*, Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, 51-65.
- Vasiliev, V. 1995, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, Bucarest.
- Vasiliev, V., Aldea, I., Ciugudean, H. 1991, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca.
- Zanoci, A. 1998, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr.*, BiblThr 25, București.
- Zanoci, A. 2011, *Tipologia și evoluția construcțiilor defensive din spațiul est-carpatic în sec. XII/XI-III a. Chr.*, Tyragetia, S.N. 5, 1, 117-152.
- Zanoci, A., Banaru, V. 2010, *Die frühhallstattzeitlichen Befestigungsanlagen im ostkarpatischen Raum*, în Bolohan, N., Mățău, Fl., Tencariu, F-A. (eds.)

Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno, Iași, 403-441.

- Zanoci, A., Băț, M. 2011, *Spreading of sites of XIIth/XIth - IIIrd centuries B.C. in the Middle Dniestr basin*, *Carpatica* 40, Užgorod, 15-39.
- Zavitij, B.I. 2009, *Doslidžennja Lošnivs'kogo gorodišča rann'ozalznogo viku ta jogo okolic' u 2008 r.*, in *Vesnik Institutu arheologii. L'vivs'kij universitet*, vip. 6, L'viv, 111-129.
- Zavitij, B.I. 2011, *Gorodišča rann'ozalznogo viku u Verhn'omu i Seredn'omu Podnister'i*, in *Vesnik Institutu arheologii. L'vivs'kij universitet*, VI, L'viv, 3-51.
- Zlatkovskaja, T.D., Polevoj, L.L. 1969, *Gorodišča Pruto-Dnestrovs'kogo meždureč'ja IV-III vv. do n.e. i voprosy političeskoj istorii getov*, in *Drevnie frakijcy v Severnom Pričernomorii*, Moscova, 35-53.

Siturile de pe interfluviul Saharna Mare (sfârșitul sec. XII - sec. III a.Chr.)

Ion Niculiță, Aurel Zanoți*, Mihail Băț**

Abstract: *The interfluvium of Saharna Mare, thanks to its strategic position, presented a habitable place for prehistoric communities of the Middle Dniester region. As a result of archaeological research undertaken in 2001-2012 there were identified several levels of dwelling and several periods of fortification of the settlement, which fall within the period from the late 12th century BC until the late 3rd century BC.*

The earliest traces of habitation are concentrated in the south-east of the interfluvium and dated from the late 12th - 11th centuries BC. In the 10th - 9th / 8th centuries BC there was a civil settlement, on the outskirts of which there was built a fortified "citadel", both attributed to the Cozia-Saharna culture. In the next period of the 8th/7th - 6th/5th centuries BC the entire surface of the interfluvium was occupied by a settlement fortified on the south-west with a simple palisade. And in the 5th/4th - 3rd centuries BC in the same area another fortification was built. Its defensive system, consisting of "walls", moats and bastions, surrounded the settlement all around, thus turning it into an impregnable fortress.

Rezumat: *Interfluviul Saharna Mare, grație poziției sale strategice, a prezentat un loc favorabil de trai pentru comunitățile preistorice din regiunea Nistrului mijlociu. Ca urmare a cercetărilor arheologice întreprinse în anii 2001-2012 aici au fost identificate mai multe niveluri de locuire și câteva etape de fortificare a așezării, ce se încadrează în intervalul cronologic cuprins între sfârșitul sec. XII a. Chr. și sfârșitul sec. III a.Chr.*

Cele mai timpurii urme de locuire sunt concentrate în partea de sud-est a zonei studiate și datează de la sfârșitul sec. XII și sec. XI a.Chr. În sec. X-IX/VIII a.Chr., aici a existat o așezare civilă, la a cărei periferie a fost ridicată o „citadelă” fortificată, ambele fiind atribuite culturii Cozia-Saharna. În perioada următoare, sec. VIII/VII-VI/V a.Chr., întreaga suprafață a interfluviului este ocupată de o așezare, fortificată, pe latura de sud-vest, cu o palisadă simplă. În sec. VI/IV-III a.Chr., în același perimetru, a fost ridicată o altă fortificație. Sistemul defensiv al acesteia, constituit din „ziduri”, șanțuri și bastioane, înconjura așezarea, transformând-o într-o cetate inexpugnabilă.

Key words: *Iron Age, Thraco-Getae, fortification, wall, palisade, moat, bastion.*

Cuvinte cheie: *perioada hallstattiană, traco-geți, fortificație, zid, palisadă, șanț, bastion.*

Introducere

Situl de la Saharna Mare se află la 1 km spre sud-vest de actuala localitate Saharna, raionul Rezina (Fig. 1). Acesta este amplasat pe un interfluviu de formă aproximativ

* Universitatea de Stat din Moldova, Str. A. Mateevici, nr. 60, Chișinău, MD-2009, Moldova.

trapezoidală, care face parte din terasa înaltă a malului drept al Nistrului, având o altitudine de cca. 140 m față de albia fluviului. Laturile de nord, nord-est, est și sud-est ale acestuia sunt marcate de malurile înalte și abrupte a două defileuri ce se unesc în partea de vest a satului Saharna (Fig. 1/c; 2). Astfel, interfluviul, cu o suprafață de aprox. 11 ha, dispunea de o bună poziție strategică, fapt ce a determinat o intensă locuire a sitului, începând cu sfârșitul mil. II a. Chr.

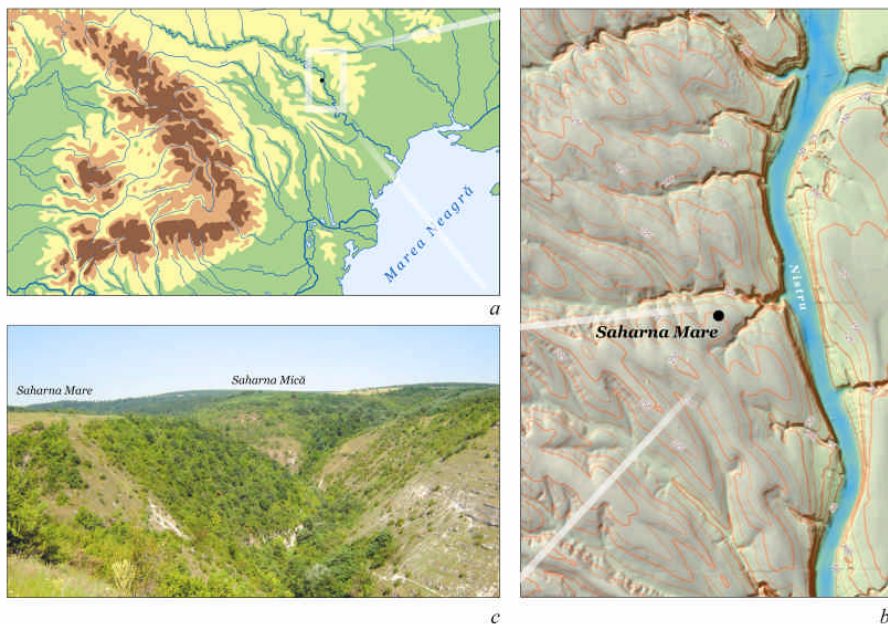

Fig. 1. Amplasarea sitului Saharna Mare: *a.* harta fizică; *b.* harta topografică (după <http://geoportal.md>); *c.* vedere dinspre est asupra interfluviului / Location of the Saharna Mare site: *a.* physical map; *b.* topographic map (by <http://geoportal.md>); *c.* east view of the interfluve.

Așezarea a fost descoperită și parțial cercetată încă de la finele anilor '40 ai sec. XX¹. Cercetările de amploare, însă, au demarat începând cu anul 2001 și sunt efectuate de către o echipă de specialiști de la Universitatea de Stat din Moldova². Astfel, în intervalul de timp 2001-2012 investigațiile au fost realizate pe o suprafață totală de

¹ Smirnov 1949, 93-96; Smirnov 1949a, 189-202; Arnăuț 2000, 93-104.

² În anul 2010 la cercetările obiectivelor arheologice din zona Saharna s-au alăturat și colaboratorii platformei „Arheoinvest” de la Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, care au întreprins prospecțiuni geofizice la situl Saharna Mare (Niculiță *et alii* 2012a). Fapt pentru care le aducem sincere mulțumiri și pe această cale.

1954 mp, fiind cercetat atât sistemul defensiv al sitului, cât și interiorul așezării. Rezultatele au fost publicate în mai multe culegeri și reviste³, precum și sub forma unei monografii arheologice⁴.

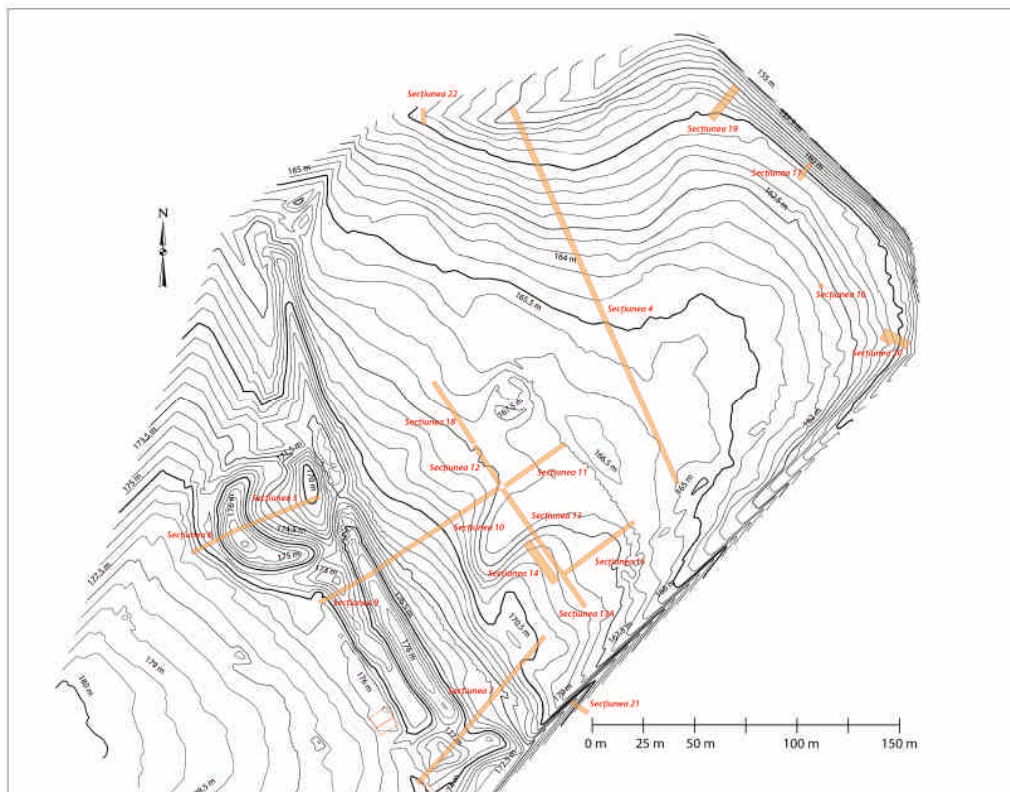

Fig. 2. Saharna Mare. Ridicare topografică / Saharna Mare. Topographic survey.

Ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate în situl de la Saharna Mare au fost identificate mai multe niveluri de locuire și câteva perioade de fortificare a așezării, care se încadrează în intervalul de timp de la sfârșitul sec. XII a. Chr. până la sfârșitul sec. III a. Chr.

³ Niculiță, Nici 2002, 66-84; Niculiță et alii 2003, 241-252; Niculiță, Zanoci 2004, 104-129; Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2007, 27-62; Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 64-71; Niculiță et alii 2008, 60-105; Niculiță et alii 2010, 359-371; Niculiță, Zanoci, Băț 2011, 226-236; Niculiță et alii 2011, 193-204; Niculiță et alii 2012, 111-167; Niculiță et alii 2012a, 87-92.

⁴ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, 69-150.

Așezarea de la sfârșitul sec. XII - sec. XI a. Chr.

Cele mai timpurii urme de locuire sunt concentrate în partea de sud-est a interfluviului, fiind reprezentate de fragmente de ceramică ornamentată exclusiv cu decor incizat, descoperite atât în nivelul de cultură, cât și într-un complex închis (*Groapa nr. 119*).

Groapa (Fig. 3/1, 2) a fost identificată la adâncimea de 1,20 m de la nivelul actual de călcare. Aceasta avea formă de clopot cu diametrul gurii de 1,00 m, cel al fundului de 1,60 m și adâncimea de 1,24 m. În umplutură au mai fost descoperite 49 fragmente ceramice modelate cu mâna din care: patru de la străchini, 36 de la oale și nouă de la cești.

Străchinile au fost modelate dintr-o pastă fină cu degresanți de șamotă. Arderea – incompletă și neuniformă. Culoarea variază de la cenușiu la negru. Suprafața este lustruită. Acestea aveau buza îngroșată și arcuită spre interior (Fig. 3/13, 14, 16), unele fiind ornamentate pe margine cu decor incizat (Fig. 3/18).

Oalele (Fig. 3/9, 10, 15, 17) au fost modelate din pastă grosolană cu degresanți de șamotă sau calcar mărunțit. Arderea – incompletă și neuniformă. Culoarea variază de la cărămiziu la negru. Unele fragmente au suprafața lustruită și sunt decorate cu brâu în relief (Fig. 3/17).

Cupele/ceștile (Fig. 3/3-8, 11, 12) au fost confecționate din pastă fină cu degresanți de cioburi pisate. Arderea – incompletă și neuniformă. Culoarea variază de la cărămiziu la negru. Acestea sunt ornamentate cu incizii oblice și orizontale sau triunghiuri hașurate (fig. 3/4-6, 8).

Deasupra gropii urmează un strat de sol cenușos cu grosimea de cca. 0,50 m, suprapus de o aglomerație de oase umane, depuse, în cea mai mare parte, în poziție anatomică. În asociere cu oasele au fost descoperite mai multe fragmente ceramice ornamentate cu decor incizat, imprimat și în relief⁵.

Faptul că lipsesc urme de bulversare a umpluturii *gropii nr. 119* de către cei care au amenajat *aglomerația de oase umane*, dar și diferența de nivel ($\approx 0,50$ m) dintre ambele complexe demonstrează că acestea au fost amenajate în perioade cronologice diferite.

Prezența în umplutura *gropii nr. 119* a fragmentelor de ceramică cu decor realizat numai prin incizare și în relief permite atribuirea acestui complex orizontului Sihleanu-Râmnicelu-Saharna Mică, care se încadrează cronologic în perioada de la finele sec. XII a.Chr. - sec. XI a.Chr.⁶ Prezența acestui orizont cultural în zona Saharna este confirmată și de descoperirile de la Saharna-Țiglău și Saharna Mică. Astfel, la Saharna-Țiglău a fost atestată o situație similară celei de la Saharna Mare – *groapa nr. 8*, în a cărei umplutură a fost descoperită ceramică cu decor incizat, a fost suprapusă de

⁵ Niculiță *et alii* 2012, 141-144, fig. 33-35.

⁶ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, 47-48.

groapa nr. 9, care conținea ceramică de tip Cozia-Saharna⁷. Iar la Saharna Mică au fost descoperite mai multe complexe (locuințe și gropi menajere), precum și un variat inventar ceramic, ornamentat exclusiv cu decor incizat și în relief⁸.

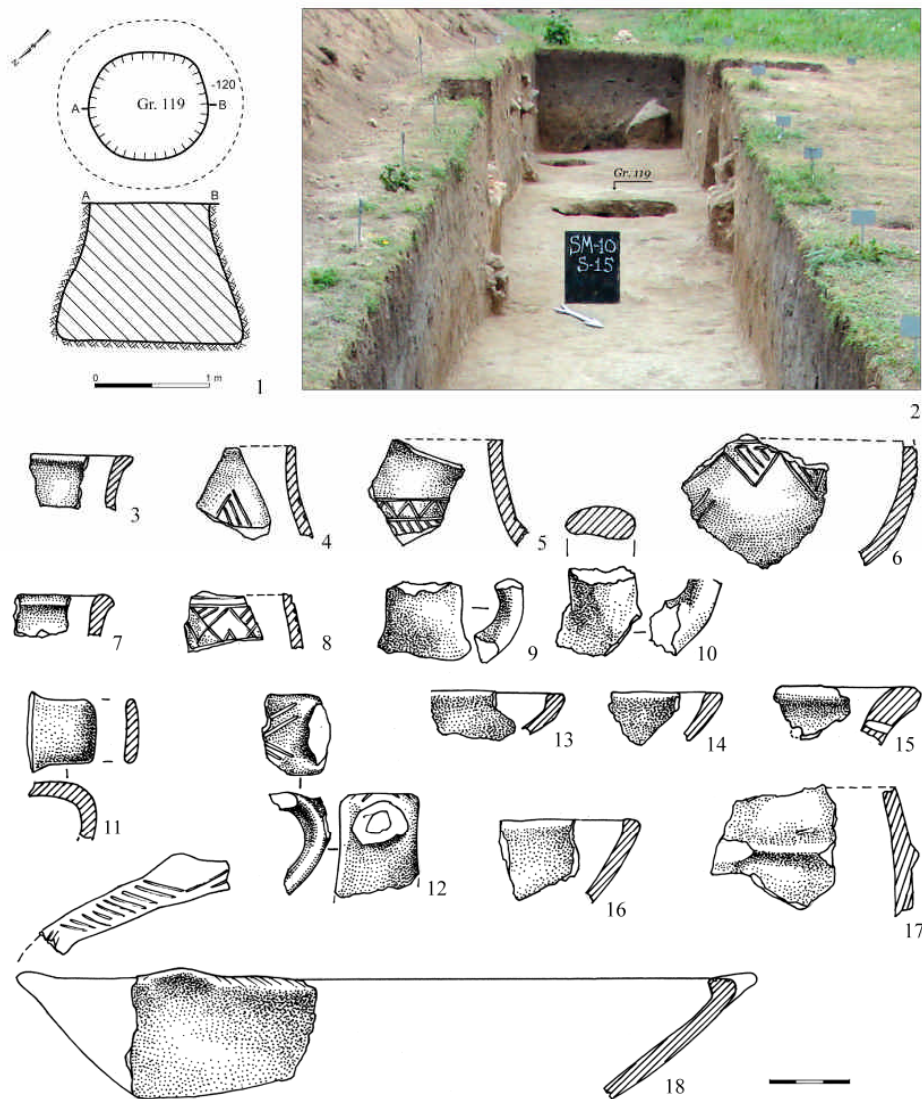

Fig. 3. Saharna Mare. Groapa nr. 119. Complex cu ceramică incizată / Saharna Mare. Pit no. 119. Incised pottery complex.

⁷ Niculiță, Nicic 2008, 227, fig. 17.

⁸ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, 14-24, fig. 3-11.

Întrucât, în afară de *groapa nr. 119*, ceramică cu decor incizat a fost sesizată și în alte sectoare, cercetate arheologic, ale interfluviului Saharna Mare, se poate presupune existența aici a unei așezări de la sfârșitul sec. XII-sec. XI a. Chr.

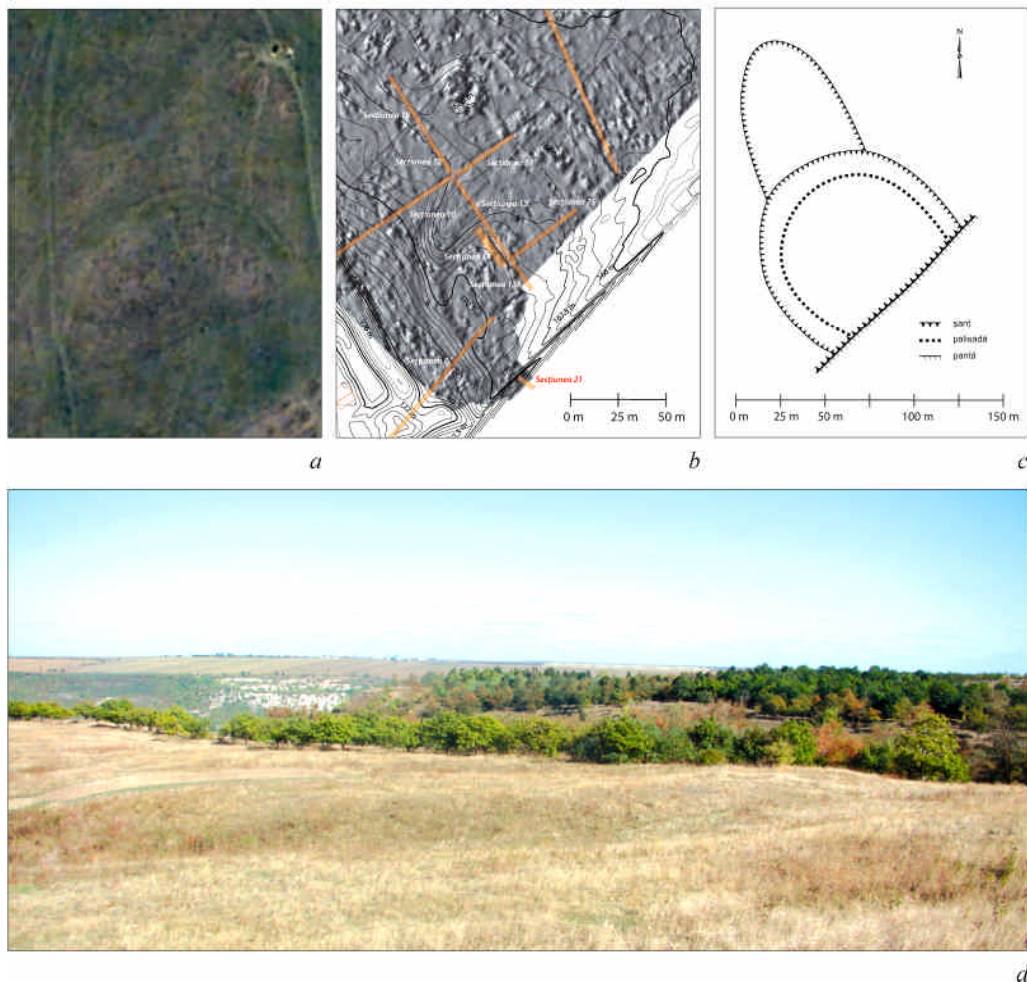

Fig. 4. Saharna Mare. Vestigiile „citadelei” hallstattiene: a. ortofotoplan; b. harta magnetometrică; c. schiță; d. vedere dinspre V / Saharna Mare. *Remains of the Hallstatt “citadel”*: a. orthophotomap; b. magnetometer map; c. outline; d. view from the west.

Aceasta a fost urmată de un sit al cărui locuitori, în sec. X-IX/VIII a. Chr., au utilizat pentru ornamentarea ceramicii atât decorul incizat și în relief, cât și cel imprimat. În această perioadă suprafața așezării de pe interfluviul de la Saharna Mare crește simțitor, ocupând

partea lui centrală și de sud⁹. Peste câțva timp de la întemeierea acesteia, în partea de sud-est a interfluviului a fost ridicată o „citadelă” fortificată cu o „incintă” adiacentă.

Fortificațiile din sec. X-IX/VIII a. Chr.

Siturile fortificate au fost identificate în urma coroborării ortofotoplanurilor și rezultatelor prospecțiunilor geo-magnetice cu datele obținute prin cercetările de teren. Astfel, „citadela” (Fig. 4) avea forma semiovală în plan, cu dimensiunile de 60×64 m (cca. 0,32 ha) și era delimitată de jur-împrejur de un sistem defensiv artificial, ce consta dintr-un „zid” cu șanț adiacent. Vestigiile „zidului” au fost identificate pe laturile de est, nord și vest pe o lungime totală de cca. 185 m. Acesta a fost investigat pe o porțiune de 2 m pe latura de sud-vest; 8 m – pe latura de nord-vest și 2 m – pe cea de nord-est. Rămășițele acestuia au apărut la adâncimea de 0,20-0,30 m de la nivelul actual de călcare și se prezintă sub forma unei dărâmături compuse din sol argilo-nisipos în amestec cu pietre, cenușă și fragmente de lemn carbonizat. Pietrele cu dimensiunile cuprinse între 0,05×0,08×0,10 m și 0,10×0,15×0,30 m apar dispersat sau formează unele aglomerări compacte. După degajarea acestui strat, la adâncimea de cca. 0,50-0,60 m de la nivelul actual de călcare, a fost sesizată o lentilă compusă din sol de culoare brună, de formă concavă, cu lățimea de 2,40-2,90 m și grosimea în partea centrală de 0,30 m (Fig. 5/a). La nivelul lentilei au fost observate conturul unor gropi și șanțuri, aranjate în două șiruri, de-a lungul construcției defensive. Cel mai elocvent tablou a fost atestat pe latura de nord-vest, unde, pe o porțiune de 8 m, s-au conturat 13 gropi de par și un șanț (Fig. 5/a, b), aranjate în două șiruri aproximativ paralele, orientate N-S, la o distanță de 0,6-0,8 m unul față de celălalt. Primul șir (limita exterioară a construcției) era constituit din trei gropi și un șanț cu lungimea de 4,60 m, iar cel de-al doilea – din 10 gropi. Gropile se aflau la distanța de 0,20-0,80 m una față de alta și aveau formă cilindrică cu diametrul de 0,30-0,40 m și adâncimea de 0,40-0,60 m. Șanțul avea formă trapezoidală în secțiune cu deschiderea la gură de 0,30-0,40 m și adâncimea de 0,40-0,50 m. Probabil, atât în șanț, cât și în gropi la o distanță de 0,60-0,80 m unul față de altul au fost fixate bârne verticale, care constituiau paramentele „zidului”. Pentru stabilitate ele erau prinse transversal cu bârne orizontale, de la care s-au păstrat bucăți carbonizate, depistate printre ruinele construcției. Partea inferioară a bârnelor verticale a fost consolidată prin ridicarea unei platforme din sol brun cu grosimea de cca. 0,30 m. Iar între cele două paramente a fost depus sol argilo-nisipos

⁹ Partea de SV a acestei așezări a intrat în literatura de specialitate sub denumirea de Saharna-Dealul Mănăstirii (Smirnov 1949, 94; Niculiță, Niciu 2007, 225-248; Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008a, 51-68; Niculiță, Niciu, Corobcean 2009, 193-225; Niculiță, Niciu 2011, 225-235; Niculiță, Niciu 2012, 169-184).

și pietre de diferite dimensiuni, formând astfel un veritabil zid, care atingea lățimea de cca 1,00-1,20 m¹⁰.

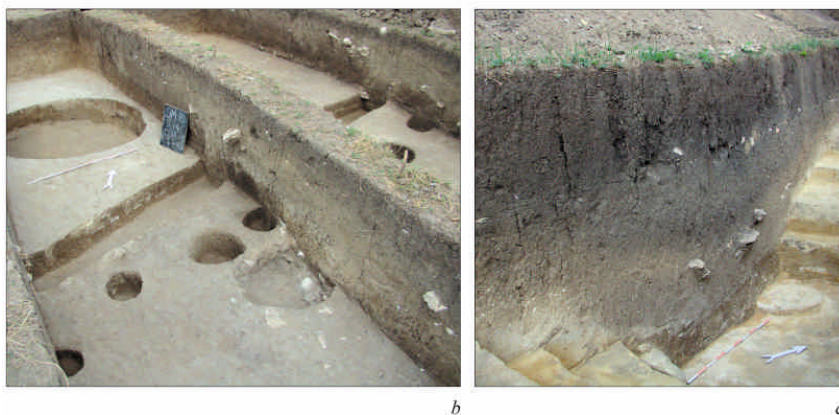
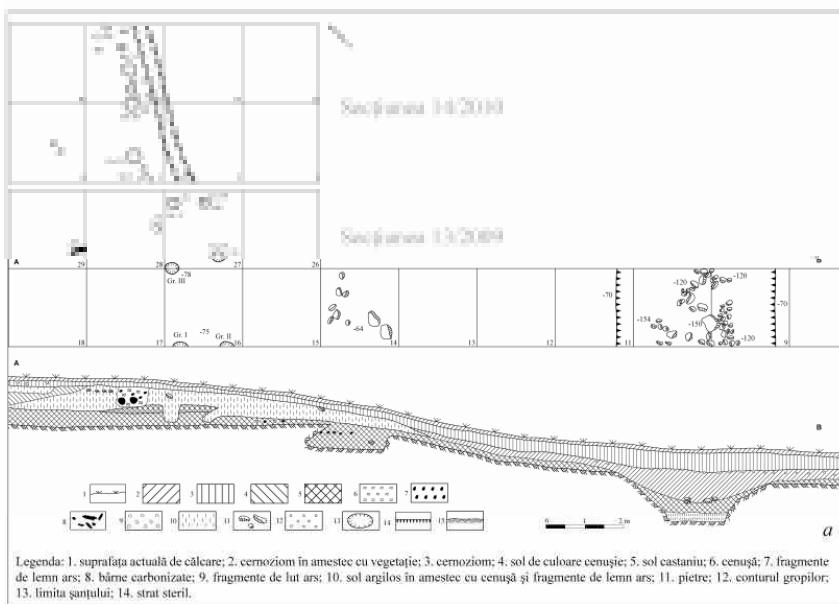

Fig. 5. Saharna Mare. Fortificația din sec. X-IX/VIII a.Chr.: a. planul și profilul „zidului” și al șanțului „citadelei”; b. șanț și gropi de la parii din structura „zidului”; c. profilul șanțului / *Saharna Mare. Fortification of the 10th - 9th / 8th centuries BC: a. plan and profile of the “wall” and moat of the “citadel”; b. moat and pits of poles of the “wall”; c. profile of the moat.*

¹⁰ La distanța dintre paramente de 0,6-0,8 m se mai adăugă și grosimea medie a bărnelor de 0,15-0,20 m.

Șanțul (Fig. 5/a, c) a fost săpat în fața „zidului” și urma traseul acestuia. Amenajarea a fost atestată, de asemenea, și pe latura de sud-est¹¹ a interfluviului, unde actualmente nu sunt sesizate urme ale „zidului” defensiv. Pe laturile de vest și nord șanțul se afla la distanța de cca. 10 m de la „zid” și a fost amenajat prin adâncirea fundului unei doline naturale¹², iar pe sectoarele de est și sud-est acesta a fost săpat direct de la nivelul antic de călcare și se afla la o depărtare de cca. 2,70 m față de „zid”. Șanțul avea pereții oblici, și fundul plat. Deschiderea acestuia în partea superioară variază de la 4,20 m la 6,00 m, spre fund îngustându-se până la 1,60-2,00 m. Adâncimea de la nivelul antic de călcare este de 1,20-1,60 m.

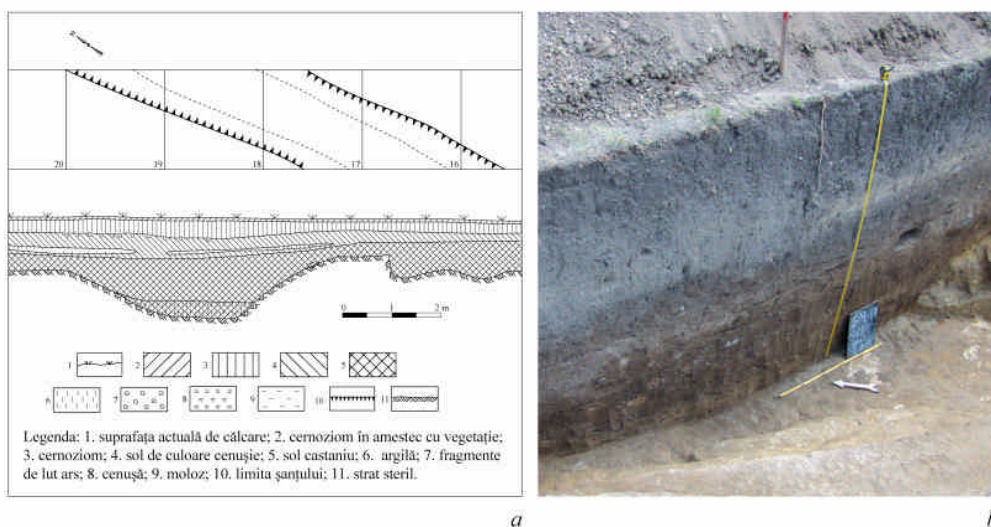

Fig. 6. Saharna Mare. Fortificația din sec. X-IX/VIII a. Chr. Șanțul „incintei” adiacente: a - planul și profilul secțiunii; b - vedere dinspre vest / Saharna Mare. Fortification of the 10th-9th / 8th centuries BC. Moat of the adjacent “courtyard”: a. plan and profile of the section; b. west view.

Materialele descoperite¹³ atât printre ruinele „zidului” și la baza lui, cât și în partea inferioară a șanțului indică faptul că elementele defensive au fost edificate în perioada hallstattiană timpurie, iar „citadela” se încadrează, din punctul de vedere cultural-cronologic, în cercul monumentelor culturii Cozia-Saharna.

¹¹ În prezent latura de sud-est este destul de abruptă. Însă, probabil, în mil. I a. Chr. pantele interfluviului nu erau atât de înclinate, astfel fiind necesare unele amenajări defensive artificiale.

¹² Diferența dintre baza „zidului” și fundul dolinei, de la nivelul căreia a fost săpat șanțul, era de cca 1,60 m.

¹³ Niculiță *et alii* 2012, 114, 118, 120-124, fig. 11-14, 17.

La „citadela” de la Saharna Mare, pe latura de nord-vest a fost adăugată (Fig. 4/c) o altă „incintă”, la fel, de formă semiovală cu dimensiunile de 55×78 m, al cărui contur a fost identificat în urma prospecțiilor geo-magnetice (Fig. 4/b). Pentru elucidarea caracterului anomaliei în zona sa de curbură au fost întreprinse cercetări arheologice. În urma investigațiilor s-a stabilit că anomalia reprezintă urmele unui șanț cu o lungime de cca. 185 m, ale cărui capete se uneau cu șanțul defensiv al „citadelei”. În secțiune acesta avea formă trapezoidală cu lățimea de 2 m în partea superioară și de cca. 1 m în cea inferioară, adâncimea fiind de cca. 1,10 m (Fig. 6). Fragmentele ceramice identificate în partea inferioară a acestui șanț pot fi considerate specifice culturii Cozia-Saharna, ceea ce ne permite să datăm această construcție defensivă, la fel, ca și „citadela”, în perioada hallstatiană timpurie¹⁴.

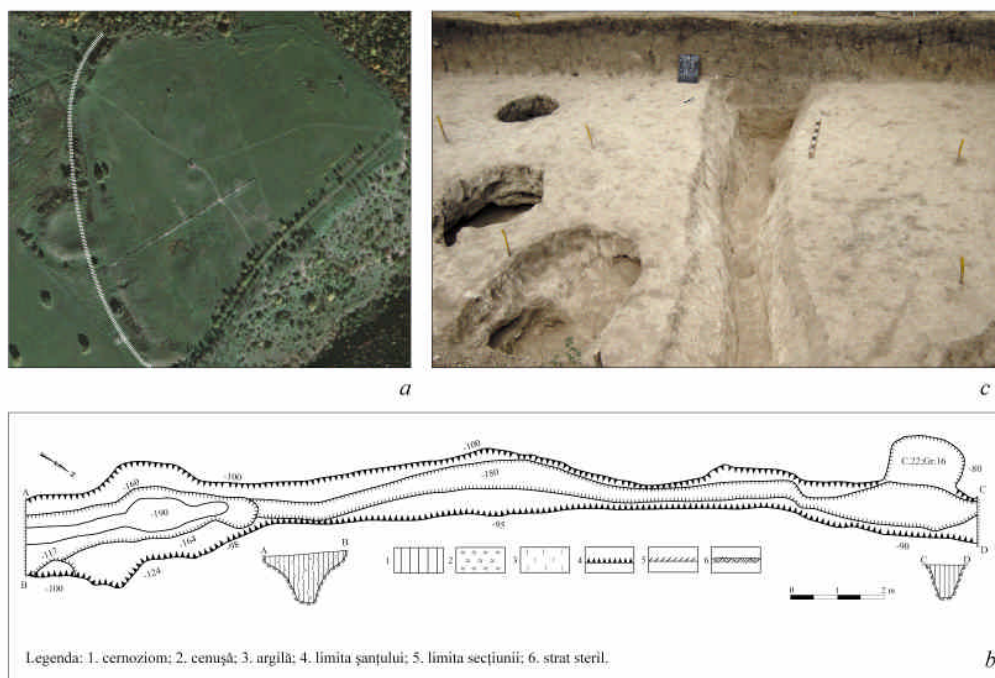

Fig. 7. Saharna Mare. Fortificația din sec. VIII/VII-VI/V a.Chr.: a. conturul fortificației”; b. planul și profilul șanțului (baza palisadei); c. vestigiile șanțului / Saharna Mare. Fortification of the 8th/7th - 6th/5th centuries BC: a. contour of the fortification; b. plan and profile of the moat (the palisade base); c. remains of the moat.

¹⁴ Niculiță et alii 2012, 124-126, Fig. 18-20.

Caracterul modest al investigațiilor în spațiul „incintei” nu a permis atestarea altor amenajări defensive în spatele șanțului. De asemenea, pentru moment nu este încă clară corelarea acestei „incinte” cu „citadela”. Însă, în baza materialelor depistate în construcțiile defensive, se poate presupune că ele au funcționat simultan, una dintre ele („citadela”) având un rol principal, iar cea de a doua („incinta”) – secundar¹⁵.

Astfel, „citadela”, împreună cu „incinta” adiacentă, reprezintă cea mai timpurie fortificație hallstattiană de la periferia de sud a regiunii Nistrului Mijlociu. Judecând după proporțiile reduse, aceasta nu putea servi drept loc de refugiu pentru populația așezărilor din jur, având mai degrabă rolul unui centru religios¹⁶ și politico-administrativ. În același timp ea avea și un caracter militar, fiind menită să supravegheze căile de comunicație din preajma Nistrului.

Fortificația din sec. VIII/VII-VI/V a. Chr.

În a doua jumătate a sec. VIII - începutul sec. VII spațiul întărit de la Saharna Mare se modifică considerabil (Fig. 7/a), ocupând practic întreaga suprafață a interfluviului (cca. 6,4 ha). Sistemul defensiv a fost identificat prin investigațiile întreprinse în partea de nord-est a așezării Saharna–Dealul Mănăstirii¹⁷ și pe sectorul de sud al sitului Saharna Mare¹⁸. Ca urmare a cercetărilor arheologice întreprinse în această regiune, la adâncimea de 0,83-0,95 m de la nivelul actual de călcare a fost identificat un șanț orientat de la sud-est spre nord-vest, paralel cu „zidul” și șanțului defensiv dintr-o fază mai târzie. Prezența unui șanț pe această porțiune a interfluviului a fost sesizată încă de la finele anilor '40 ai sec. XX de către G. D. Smirnov, care îl considera drept un „șanț suplimentar”, menit să protejeze întreaga linie de apărare a cetății Saharna Mare¹⁹. Însă, prin cercetările efectuate în fața bastionului central, urmele acestui „șanț suplimentar” nu au fost identificate, ceea ce demonstrează că bastionul a fost ridicat deasupra șanțului, care era deja abandonat.

Șanțul (Fig. 7/b, c) a fost evidențiat pe o lungime totală de 24 m și are în secțiune o formă trapezoidală. Lățimea lui la gură variază între 1,20 și 1,80 m, spre fund îngustându-se până la 0,20-0,36 m; adâncimea sa este de cca. 1 m.

În umplutura șanțului a fost descoperit, cu preponderență, material caracteristic culturii Cozia-Saharna. Până în prezent nu a fost sesizată nici o piesă care ar putea fi

¹⁵ Faptul că materialul specific culturii Cozia-Saharna este redus în perimetrul „incintei” ne poate conduce spre ipoteza existenței aici a unui spațiu pentru adăpostirea animalelor.

¹⁶ În favoarea acestei supoziții menționăm descoperirea în „citadelă” a unui complex de cult (Niculiță *et alii* 2012, 141-144, Fig. 33).

¹⁷ Niculiță, Niciu 2007, 233-237, fig. 7/1, 8/1; Niculiță, Niciu, Corobcean 2009, 202-203, Fig. 10/1.

¹⁸ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, Pl. 7.

¹⁹ Arnăuț 2000, 94, Fig. 1.

atribuită perioadei traco-getice. Excepție fac doar două vârfuri de săgeți din bronz cu trei aripioare și cu dulii exterioare, descoperite în preajma șanțului²⁰. Această situație poate dovedi că șanțul a fost săpat în stratul cultural al așezării hallstattiene timpurii de tip Cozia-Saharna, împărțind-o în două jumătăți. Amplasarea șanțului pe mijlocul așezării, precum și dimensiunile lui modeste nu constituie un argument în privința utilizării lui ca element defensiv al sitului. Mai degrabă, acesta reprezintă „fundamentul” unei palisade din lemn, menite, într-o fază inițială, să protejeze dinspre sud-vest așezarea traco-getică. Cu vremea, din cauza deteriorării, palisada a fost abandonată, fiind înlocuită cu un sistem defensiv mult mai durabil și mai eficient. Pe alocuri, ca și în cazul bastionului central, aceste construcții defensive au suprapus vechea palisadă.

Fortificația din sec. V/IV-III a. Chr.

În această fază (Fig. 8/c) cetatea a fost apărată prin intermediul unui sistem defensiv complex, care actualmente este reprezentat de un val de pământ (Fig. 8/e), care întretaie partea de sud-vest a interfluviului, aceasta din urmă încadrată între două defileuri cu maluri înalte și abrupte²¹. Valul poate fi sesizat pe o lungime de 385 m, având înălțimea cuprinsă între 2,50-3,50 m. Lățimea la bază, din cauza aplatizării, ajunge până la 20-23 m. Spre sud-vest, în partea exterioară, paralel valului, a fost săpat un șanț, a cărui lățime în partea de sus era de cca. 15 m, iar în cea inferioară de 6 m. Adâncimea șanțului de la nivelul antic de călcare nu depășea 3,20 m. Valul și șanțul aveau în plan forma arcuită spre exterior, spre sud-vest. Apărarea cetății a fost amplificată prin intermediul a trei bastioane amplasate în fața liniei defensive, în partea centrală și pe flancuri (Fig. 8/c, d). Bastioanele au fost amplasate și construite astfel încât fiecare din ele să asigure apărarea unui anumit sector. Bastioanele de est și de vest supravegheau flancurile, iar cel central întregul sector al cetății. În valul de incintă, în dreptul celor trei bastioane, a fost sesizată câte o întrerupere, care, probabil, corespund porților cetății, protejate de bastioanele menționate – mai bine „corespunzând probabil porților...” în loc de „care, probabil...”. Prima întrerupere se afla la distanța de 35 m de la capătul de sud-est al sistemului defensiv și avea lățimea

²⁰ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, fig. 53/2, 3.

²¹ În literatura de specialitate s-a încetățenit ideea că fortificațiile amplasate pe promontorii/interfluvii erau apărate pe o singură latură, cea prin care se făcea legătura cu zonele învecinate. În rest, luându-se în considerație că această formă de teren dispune de pante abrupte, se admitea lipsa elementelor defensive artificiale (Niculiță 1977, 26, 27; Zanoci 1998, 17, 33, 34; Teodor 1999, 16; Arnăuț 2003, 18; etc.). Același concept de fortificare era valabil și pentru cetatea traco-getică de la Saharna Mare (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 88). Astfel, până nu de mult, se considera că situl a fost fortificat numai pe latura de sud-vest.

de cca. 9,20 m. Următoarea, cea aflată de vizavi de bastionul central, era amplasată la circa 121 m nord-vest de precedenta și avea o lățime de aproximativ 11 m. Cea de a treia „poartă” se afla la distanța de cca. 150 m vest față de cea centrală și avea, probabil, o lățime similară celor precedente²².

Pe laturile de nord, est și sud-est, care în prezent sunt destul de abrupte²³, sistemul defensiv a putut fi urmărit pe o lungime de cca. 650 m. Acesta se prezintă, actualmente, sub forma unui val, abia vizibil la suprafața solului, cu lățimea de cca. 3 m la bază și înălțimea de cca. 0,30-0,40 m. Pe traseul de est acest val este ondulat, formând opt bastioane, grupate câte patru la flancurile de nord-est (Fig. 8/a-c) și de sud-est. Bastioanele au o formă semi-rotundă, cu diametrul de 9-11 m și sunt amplasate la o distanță de 5-6 m unul față de altul, depărtarea dintre grupurile de bastioane fiind de 34 m. Bastioanele au fost amplasate astfel încât să permită apărarea atât a flancurilor, cât și a părții frontale a fortificației.

Toate elementele defensive menționate mai sus au fost investigate prin intermediul mai multor secțiuni arheologice, ceea ce ne permite unele constatări cu privire la tehnica de amenajare.

Astfel, ca urmare a cercetărilor arheologice (Fig. 9) realizate la valul de incintă de pe latura de sud-vest, s-a observat că după o nivelare prealabilă a orizontului antic de călcare, reprezentat de sol castaniu, pe o întindere de 385 m de la marginea de sud-est a interfluviului până la cea de nord a fost ridicată o carcasă din lemn cu lățimea de cca. 5,60 m. Aceasta era alcătuită din patru rânduri de bârne verticale, îngropate în sol până la 0,30-0,40 m, ce formau de fapt două paramente. Paramentul exterior, care trebuia să fie mai durabil, avea împreună cu bârnele lățimea de 1,85 m, cel interior de 1,30 m. Între paramente rămânea un spațiu de 2,40-2,50 m. Pentru ca această carcasă să reziste presiunii emplectonului tasat, amenajarea amintită a fost întărită la diferite nivele cu bârne, dispuse transversal și longitudinal, care, în ansamblu, pe întreg perimetrul construcției lemnoase formau un fel de casete rectangulare în care se tase emplectonul într-o compoziție și o rânduială bine chibzuită. Acesta era compus din soluri cu diferite proprietăți coezive și o cantitate considerabilă de piatră²⁴.

²² Locul amplasării, precum și dimensiunile aproximative ale celei de a treia „porți” au putut fi stabilite conform schiței topografice și a fotografiilor realizate de G.D. Smirnov în anii '40 ai sec. XX.

²³ În perioada funcționării fortificației, dar și mai târziu, chiar până în sec. XIX, pantele au fost mult mai domoale. Drept argument poate servi o carte poștală cu *Mănăstirea Saharna*, emisă în sec. XIX, pe care se observă un drum (probabil pentru căruțe) care urca pe panta de est de la mănăstire spre platforma superioară a interfluviului, unde se afla gospodăria auxiliară a locașului (Grițco 2006, 237, nr. 35).

²⁴ Numai de pe porțiunea investigată (2 m lățime) au fost recuperați peste 6 m³ de piatră.

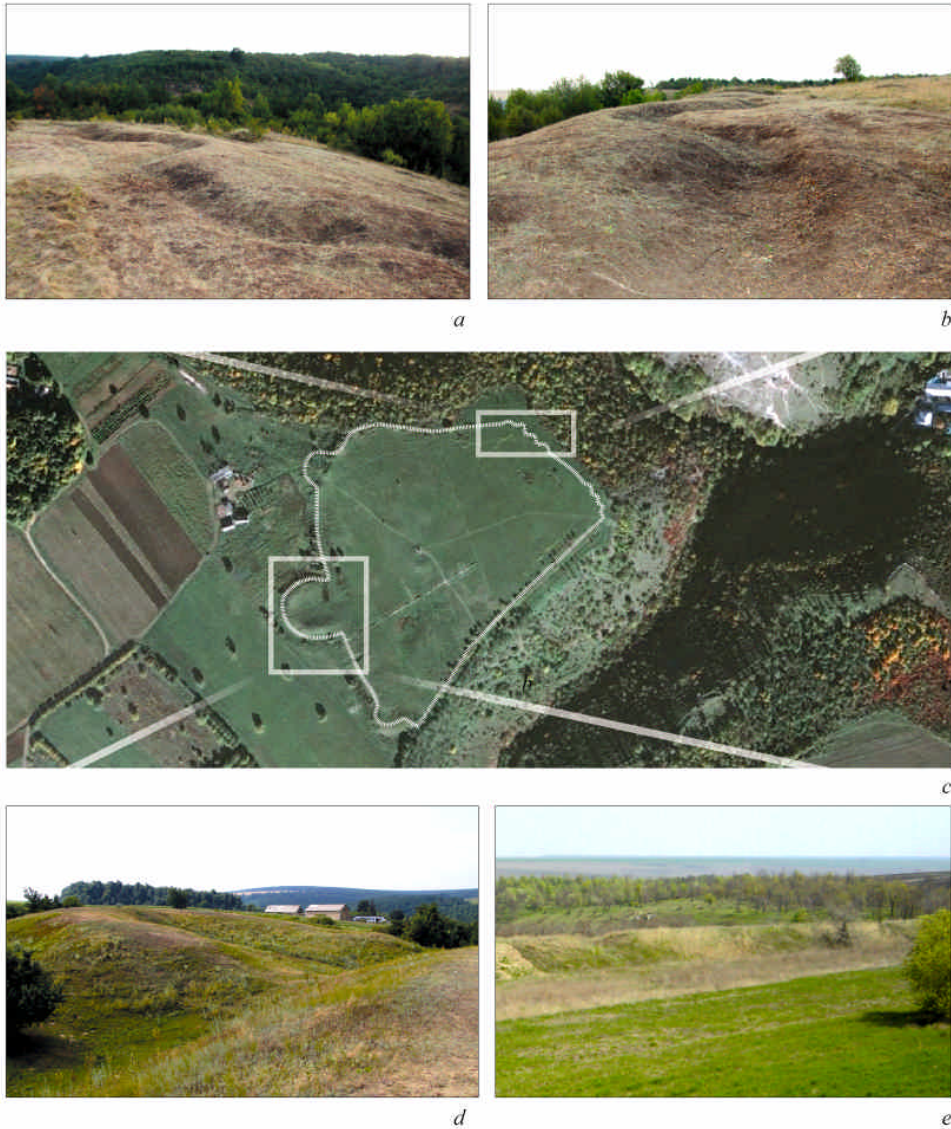

Fig. 8. Saharna Mare. Sistemul defensiv din V/IV-III a.Chr.: a-b. bastioanele de pe flancul de nord-est; c. conturul fortificației; d. bastionul central; e. valul cetății / Saharna Mare. *The defensive of the 5th/4th - 3rd centuries BC: a-b. Bastions on the northeast flank; c. contour of the fortification; d. central bastion; e. rampart of the fortress.*

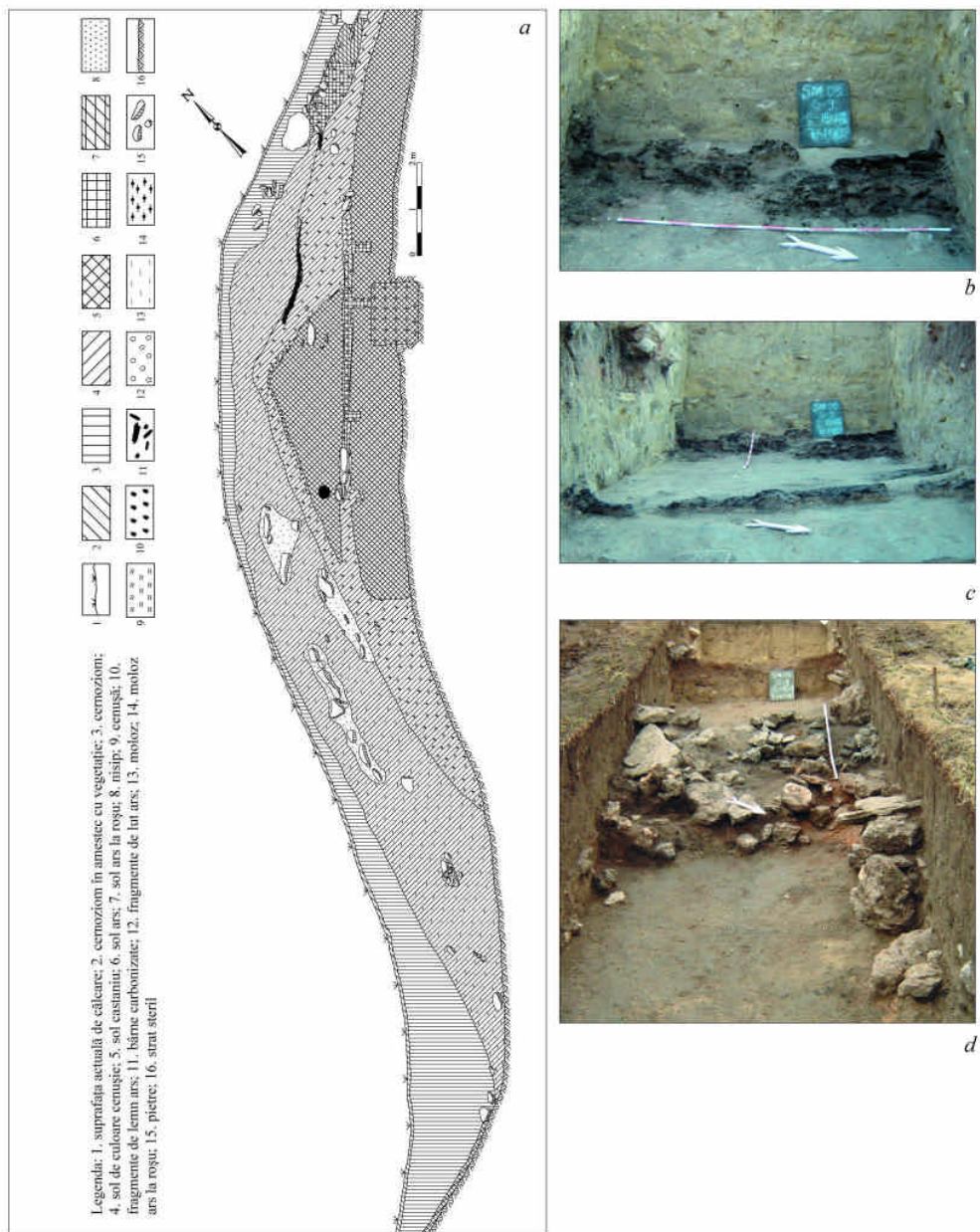

Fig. 9. Saharna Mare. Valul cetății din sec. V/IV-III a.Chr.: a. planul și profilul secțiunii; b-c. bârne carbonizate; d. pietre din dărâmătura valului / Saharna Mare. Rampart of the 5th/4th - 3rd centuries BC: a. plan and profile of the section; b-c. charred beams; d. stones of debris of the rampart.

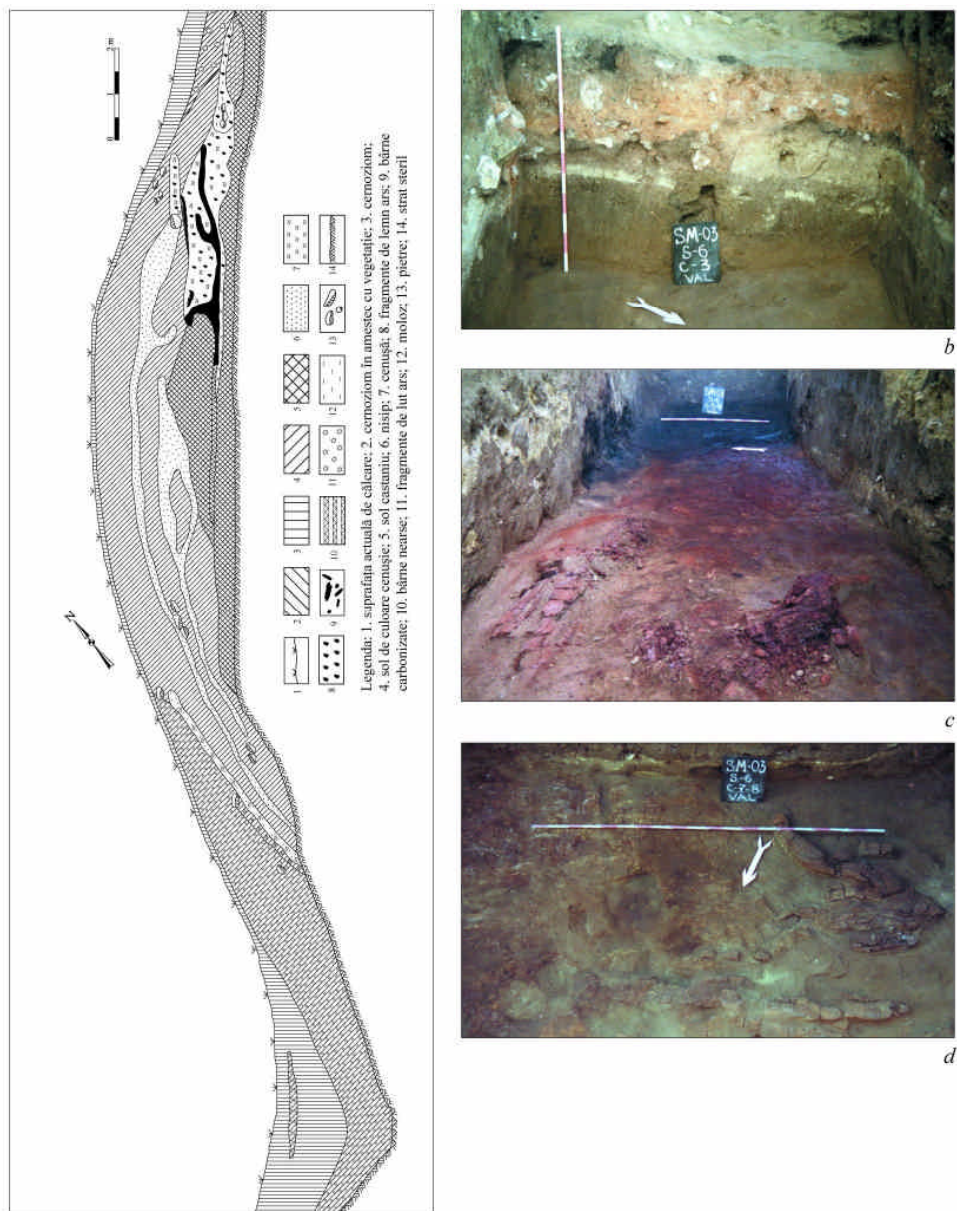

Fig. 10. Saharna Mare. Valul bastionului central al cetății din V/IV-III a.Chr.: a. planul și profilul secțiunii; b. arsură; c. bârne arse și nearse din structura zidului; d. bârne nerase din dărâmătură / Saharna Mare. Rampart of the central bastion of the fortress of the 5th/4th - 3rd centuries BC: a. plan and profile of the section; b. the ashes; c. burned and unburned beams of the wall; d. unburned beams from the debris.

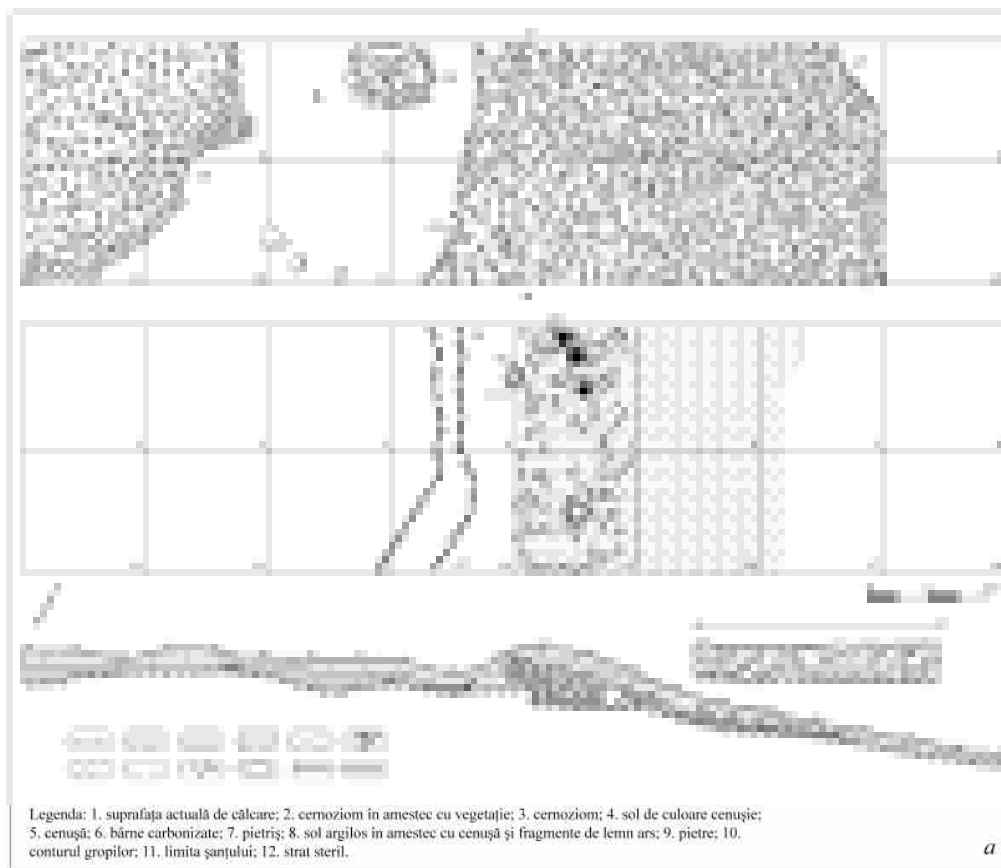

Fig. 11. Saharna Mare. Bastionul de pe flancul de nord-est al interfluviului: a. planul și profilul secțiunii; b. ruinele „zidului” / Saharna Mare. Bastion on the northeastern flank of the interfluvie: a. plan and profile of the section; b. ruins of the “wall”.

Pentru protejarea părții exterioare a carcasei de lemn de eventuale incendieri, care puteau surveni din partea atacatorilor, aceasta a fost placată cu o „carapace” din lut și/sau lespezi de piatră de calcar și pământ. Existența unui astfel de „scut” de protecție este documentată arheologic prin prezența unei berme cu lățimea de cca. 2 m, ce despărțea construcția din lemn de șanțul adiacent. Pe această bermă, probabil, era ridicat peretele de protecție, care în partea inferioară era mult mai lat decât în partea superioară. Bermă mai avea și menirea să consolideze paramentul exterior al carcasei de lemn ca să nu alunece în șanțul adiacent²⁵. În acest fel, era edificat un adevărat „zid” defensiv.

Investigațiile arheologice efectuate la bastioanele (Fig. 10) de pe latura de sud-vest au demonstrat că tehnica și materialele de construcție utilizate la amenajarea lor au fost aceleași ca și la „zidul” de incintă²⁶.

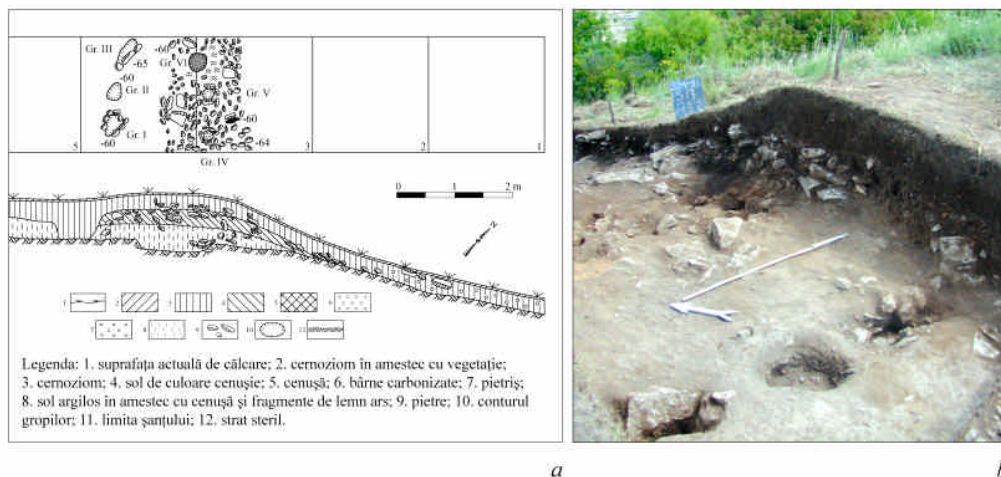

Fig. 12. Saharna Mare. Vestigiile „zidului” de pe latura de est a interfluviului: a. planul și profilul secțiunii; b. dărâmătura „zidului” / Saharna Mare. Vestiges of the “wall” on the east side of the interfluve: a. plan and profile of the section; b. debris of the “wall”.

Ca urmare a cercetărilor realizate la bastionul de la flancul de nord-est (Fig. 11), ruinele construcției care prezentau două straturi au fost identificate la adâncimea de 0,30 m de la nivelul actual de călcare. Primul dintre acestea avea grosimea de cca. 0,20 m și este compus din sol cenușiu, cenușă și o cantitate considerabilă de pietre, cu dimensiunile cuprinse între 0,05×0,08×0,10 m și 0,20×0,30×0,60 m, ocupând compact suprafața

²⁵ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, 89-91, pl. 7, foto 14, 15.

²⁶ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, 88-89, foto 13-26.

secțiunii pe o lungime de cca. 7 m²⁷. Cel de-al doilea, cu grosimea de cca. 0,30-0,50 m, era constituit din sol ars până la roșu, cenușă, fragmente de bârne carbonizate și pietre cu dimensiunile medii de 0,20×0,30×0,50 m și se răspândește compact pe suprafața secțiunii, pe o lungime de cca. 4 m. La baza acestui strat au fost descoperite trei bucăți de bârne carbonizate, în poziție verticală, și două gropi de la pari, care formau două șiruri, amplasate la distanța de cca 1 m. Bârnelor s-au păstrat cu un diametru de 0,20-0,30 m și se aflau la o distanță de 0,20-0,40 m una față de alta. Gropile aveau forma cilindrică, cu diametrul de cca 0,20-0,25 m și adâncimea de 0,15 m. Pe conturul gropilor au fost descoperite lespezi de piatră care aveau menirea să consolideze parii îngropați în ele.

Vestigiile „zidului” de pe latura de est (Fig. 12) au apărut la adâncimea de 0,30 m de la nivelul actual de călcare și se prezintă sub forma unei dărâmături, cu grosimea de 0,30-0,40 m, compusă din sol cenușos în amestec cu pietriș, piatră, cenușă și fragmente de lemn carbonizat. Pietrele, cu dimensiuni cuprinse între 0,05×0,08×0,10 m și 0,20×0,30×0,80 m au apărut la adâncimea de 0,34-0,40 m și formau o aglomerație compactă²⁸. După degajarea stratului de dărâmătură, la adâncimea de circa 0,60-0,65 m de la nivelul actual de călcare, au fost conturate șase gropi de la pari. Gropile erau aranjate în două șiruri a câte trei gropi, orientate nord-sud cu o deviere de 16° spre vest. Distanța dintre șiruri era de 1,10-1,35 m, iar între gropi de 0,30-0,60 m. Gropile aveau forma cilindrică, cu diametrul cuprins între 0,20 și 0,50 m, iar adâncimea – de 0,20-0,40 m. Pe conturul unor gropi s-au păstrat *in situ* lespezi de piatră utilizate pentru întărirea parilor.

Plecând de la situația arheologică urmărită în secțiunile care au întretăiat bastionul de la flancul de nord-est și valul de pe latura de est, se poate constata că acesta reprezenta un „zid”, cu lățimea de cca. 1,40-1,60 m²⁹, care a fost edificat dintr-o carcasă din lemn, ce consta din două paramente, umplută cu pământ și o cantitate considerabilă de piatră.

Astfel, investigațiile arheologice întreprinse pe laturile de nord, est și sud-est au scos în evidență utilizarea aceleiași modalități de edificare a elementelor defensive ca și pe cea de sud-vest, diferența constând, însă, în numărul de paramente utilizat, două vizavi de patru de la „zidul” mare și în dimensiuni (1,40-1,60 m față de 5,60 m).

Cantitatea mare de materiale arheologice descoperite, printre care și fragmente de amfore grecești, atât în embletonul „zidului” și al bastioanelor de pe latura de sud-vest, cât și al „zidului” de pe marginile de nord, est și sud-est plasează funcționarea acestei linii defensive în același interval de timp – sec. V/IV-III a. Chr.

²⁷ De pe porțiunea investigată (4 m lățime) a fost acumulat un volum de 7,2 m³ de piatră.

²⁸ Ca urmare a excavării acestei aglomerații a fost recuperat cu un volum de 1,3 m³ de piatră.

²⁹ La distanța dintre paramente de 1,00-1,30 m se mai adăugă și grosimea medie a bârnelor de 0,15-0,20 m.

Astfel, în cazul sitului de la Saharna Mare se poate vorbi despre o cetate fortificată de jur-împrejur (pe o lungime totală de cca. 1035 m), cu un complicat sistem defensiv, care închidea o suprafață de 6 ha.

Fortificată în acest fel, cetatea de pe interfluviul Saharna Mare reprezenta, probabil, un important centru militar și administrativ de pe cursul mijlociu al Nistrului, care, împreună cu siturile fortificate de la Saharna Mică³⁰ și Saharna–*La Șanț*³¹, ținea sub control căile de comunicare și comerciale din această zonă.

³⁰ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, 24-46.

³¹ Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008a, 151-162.

Bibliografie

- Arnăuț, T. 2000, *Așezarea fortificată „Saharna Mare” – raion Rezina*, în Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, E., Topoleanu, Fl. (eds.), *Istro-Pontica, Muzeul Tulcean la 50-a aniversare*, Tulcea, 93-104.
- Arnăuț, T. 2003, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Chișinău.
- Grițco, A. 2006, *Popas în timp. Catalog de carte poștală ilustrată*, Biblioteca Tyrageția 12, Chișinău.
- Niculiță, I. 1977. *Gety IV-III vv do n.e. v Dnestrovsko-karpatskich zemljach*, Chișinău.
- Niculiță, I., Nicic, A. 2002, *Rezultatele cercetărilor periegetice la situl traco-getic Saharna Mare*, *Carpatica* 15, 66-84.
- Niculiță, I., Nicic, A. 2007, *Cercetări arheologice la situl Saharna-Dealul Mănăstirii*, *Tyrageția*, S.N. 1, 1, 225-248.
- Niculiță, I., Nicic, A. 2008, *Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Țiglău. Considerații preliminare*, *Tyrageția*, S.N. 2, 1, 205-232.
- Niculiță, I., Nicic, A. 2011, *Practici funerare în situl din prima epocă a fierului de la Saharna-Dealul Mănăstirii*, *Tyrageția*, S.N. 5, 1, 225-235.
- Niculiță, I., Nicic, A. 2012, *Cercetări arheologice la situl Saharna-Dealul Mănăstirii. Campania 2011*, *Tyrageția*, S.N. 6, 1, 169-184.
- Niculiță, I., Nicic, A., Corobcean, 2009, *Rezultatele investigațiilor arheologice la așezarea civilă Saharna „Dealul Mănăstirii” (campania 2008)*, *Tyrageția*, S.N. 3, 1, 193-225.
- Niculiță, I., Zancoci, A., Matveev, S., Nicic, A. 2003, *Les monuments thraco-gètes de la zone de Saharna*, *SAA* 9, 241-252.
- Niculiță, I., Zancoci, A. 2004, *Sistemul defensiv la traco-geții din regiunea Nistrului Mijlociu, în Niculiță, I., Zancoci, A., Băț, M. (eds.) Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chișinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004*, II, Chișinău, 104-129.
- Niculiță, I., Zancoci, A., Arnăuț, T. 2007, *Sistemul defensiv al cetății din epoca fierului – Saharna Mare*, *Tyrageția*, S.N. 1, 27-62.
- Niculiță, I., Zancoci, A., Arnăuț, T. 2008, *Construcții de suprafață din siturile de la Saharna*, *Tyrageția*, S.N. 2, 1, 51-78.
- Niculiță, I., Zancoci, A., Arnăuț, T. 2008a, *Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, Biblioteca Tyrageția 18, Chișinău.
- Niculiță, I., Zancoci, A., Arnăuț, T., Nicic, A. 2008, *Complexele hallstattiene timpurii din așezările din zona „Saharna”, în Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F. (eds.) Omagiu lui Gavrița Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 60-105.

- Niculiță I., Zanoci A., Arnăuț T., Băț M. 2010, *Evoluția sistemului defensiv al siturilor din zona Saharna în mileniul I a. Chr.*, în Câdea, I. (ed.), *Tracii și vecinii lor în antichitate. Studia in honorem Valerii Sîrbu*, Brăila, 359-393.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M. 2011, *Die frühhallstattzeitliche Befestigung von Saharna, Rajon Rezina, Republik Moldova*, în Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (eds.) *Der Schwarzmeerraum von Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.)*, PAS 27, 226-236.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Matveev, S., Băț, M. 2011, *Piese de port, podoabă și de toaletă din așezarea traco-getică Saharna Mare*, în Măgureanu, D., Măndescu, D., Matei, S. (eds.) *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary*, Pitești, 193-204.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., Matveev, S. 2012, *Investigațiile arheologice la situl Saharna Mare (2009-2011) (I)*, *Tyragetia*, S.N. 6, 1, 111-167.
- Niculiță, I., Cotiugă, V., Zanoci, A., Asăndulesci, A., Băț, M., Romanescu, Gh., Tencariu, F.-A., Balaur, R., Nicu, C., Caliniuc, Șt. 2012a, *Magnetometric prospections in the thraco-getae fortress from Saharna Mare, Rezina district, Republic of Moldova*, în Cotiugă, V., Caliniuc, Șt. (eds.) *Interdisciplinarity Research in Archaeology. Proceedings of the First Arheoinvest Congress, 10-11 June 2011, Iași, Romania*. BAR International Series 2433, 87-92.
- Smirnov, G.D. 1949, *Skifskoe gorodišče i selišče „Bol’saja Saharna”*, *Kratkie soobščeniia Instituta istorii material'noj kul'tury* 26, Moscova, 93-96.
- Smirnov, G.D. 1949a, *Itogi archeologičeskikh issledovanij v Moldavii v 1946 g.*, *Učenyje zapiski Instituta istorii jazyka i literatury*, II, Chișinău, 189-202.
- Teodor, S. 1999, *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î. Hr. Considerații generale și repertoriu arheologic*, *BiblThr* 27, București.
- Zanoci, A. 1998, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr.*, *BiblThr* 25, București.

Piese prelucrate din piatră și os descoperite în așezarea din prima epocă a fierului de la Vânători, jud. Galați

Florian Mihail, Adrian Adamescu***

Abstract: *This article presents a group of objects, composed mainly of items worked in stone, discovered in the Early Iron Age settlement from Vânători, Galați County. In elaborating the study there were followed aspects like: the morphology of the objects, working/using traces and the typology. Although the group is not very numerous, it offers interesting information concerning the manners of transforming the raw material in finished objects and the ways of using the different documented types of pieces.*

Rezumat: *Articolul de față își propune să prezinte un lot de piese, compus în cea mai mare parte din exemplare prelucrate din piatră, descoperit în așezarea hallstattiană de la Vânători, jud. Galați. În elaborarea studiului au fost urmărite aspecte precum: morfologia pieselor, urmele de prelucrare/utilizare și încadrarea tipologică. Deși nu foarte numeros, acest lot oferă informații interesante cu privire la modalitățile de transformare a materiilor prime în piese finite și asupra manierei de folosire a diferitelor tipuri de piese atestate.*

Keywords: *Early Iron Age, Babadag culture, polished stone, flint, antler.*

Cuvinte cheie: *Prima epocă a fierului, cultura Babadag, piatră șlefuită, silix, corn.*

Introducere

Obiectivul arheologic de la Vânători–La Jolică este situat în partea de sud a Câmpiei Covurluiului, pe o terasă situată în imediata apropiere a lacului Brateș. Acesta a intrat în literatura de specialitate încă din anii '60, când a fost descoperit în urma unor cercetări de suprafață¹. Primele cercetări arheologice mai ample au fost efectuate aici de către Marilena Florescu și Mircea Nicu în anii 1972-1974, acestea fiind urmate în 1979 de o serie de sondaje efectuate de M. Brudiu. Din nefericire, doar o mică parte din rezultatele ultimelor cercetări menționate au fost publicate, cu această ocazie

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea; e-mail: florianhamangia@yahoo.com

** Muzeul de Istorie Galați, Str. Maior Iancu Fotea, nr. 1, Galați; e-mail: nutuadamescu@yahoo.com

¹ Brudiu 1970, 513, fig. 3-6. În depozitul Muzeului de Istorie Galați am putut identifica din cercetările periegetice ale lui M. Brudiu atât fragmente ceramice ce pot fi atribuite epocii fierului, cât și unele ce aparțin perioadei timpurii a epocii bronzului, cultura Foltești.

amintindu-se descoperiri de la începutul epocii bronzului (cultura Foltești), începutul epocii fierului (cultura Babadag / sau grupul Tămăoani) dar și o locuire de tip Sântana de Mureș-Cerneahov².

Lotul de piese analizat de către noi în acest articol provine din cercetările arheologice din anii 1972-1974. Acesta este compus din piese de piatră șlefuită, o piesă din corn și o alta din silex. Atragem însă atenția că piesele analizate nu sunt marcate decât cu denumirea sitului din care provin. Deși cea mai mare parte a materialului arheologic poate fi atribuit culturii Babadag, există totuși posibilitatea ca o parte din piese să aparțină și locuirii mai vechi, de tip Foltești.

Piese de piatră șlefuită

Lotul de piese de la Vânători este compus din 20 de exemplare. În cadrul studiului nostru vom determina tipurile prezente și vom analiza diferite aspecte ce țin de starea de conservare precum și de urmele de prelucrare și utilizare.

Principalul criteriu în stabilirea tipurilor este cel al formei părții active. În acest fel au rezultat trei grupuri, compuse din mai multe tipuri pe care le vom preciza și descrie în momentul analizării fiecăruia.

I. Piese cu partea activă liniară

I.A. Teslă

În acest tip am încadrat trei exemplare (1. L – 5,2 cm; l – 3,4 cm; gros. – 1,2 cm; 2. L – 6,7 cm; l – 3,1 cm; gros. – 1,3 cm; 3. L – 6,7 cm; l – 3,1 cm; gros. – 1,3 cm) (Fig. 1/1, 3; Pl.1/1-3). Acestea au o formă trapezoidală, relativ regulată. Într-un caz zona mediană prezintă un aspect ușor rotunjit. Întreaga suprafață a fost puternic șlefuită, prin acest proces fiind obținute margini foarte ascuțite ce creează unghiuri drepte. Una dintre fețe are un contur bombat pronunțat, iar cealaltă plat. Talonul este drept în două cazuri și convex la cea de a treia piesă. La nivelul său sunt vizibile urme de uzură sub forma desprinderii unor așchii sau tocirii. Toate cele trei tesle prezintă urme intense de utilizare. Tăișul, atunci când nu s-a spart, este puternic tocit și prezintă striuri dispuse longitudinal.

I.B. Topor

Patru exemplare alcătuiesc acest al doilea tip (1. L – 5,8 cm; l – 4,2 cm; gros. – 2,2 cm; 2. l – 3,5 cm; gros. – 2 cm; 3. l – 3,4 cm; gros. – 1,9 cm; 4. l – 5,7 cm; gros. – 5,3 cm) (Fig. 1/2, 4-6; Pl. 1/ 4-5; 7). Trei topoare au avut o formă rectangulară, parțial

² Brudiu 1980, 398-406; Brudiu 1981, 531-535, fig. 3-4; Florescu, Florescu 1983, nota 19; Brudiu 1991, 232.

conservată din cauza deteriorării. Ultimul este trapezoidal, fiind la rândul său incomplet conservat. Suprafața tuturor a fost șlefuită cu o intensitate variabilă. În unele cazuri aceasta a fost puțin pronunțată având scopul de a regulariza suprafața, pentru ca în altele jumătatea dinspre extremitatea distală să fie puternic șlefuită în vederea amenajării părții active, în vreme ce pentru jumătatea dinspre extremitatea proximală șlefuirea a fost executată într-o manieră mai puțin pronunțată, nemodificându-se decât în mică măsură aspectul natural al rocii ce a servit ca suport. Pe întreaga suprafață, șlefuită intens, s-au creat mai multe registre datorate șlefuirii executate în mai multe etape și pe direcții diferite. Talonul, păstrat doar la două piese, este drept și prezintă desprinderi fine de așchii și urme de tocire. Taișul, cu o formă convexă la toate cele patru piese, prezintă urme intense de uzură.

Fig. 1. Tesle și topoare / Adzes and axes.

Asemenea topoare au fost identificate și în așezarea hallstattiană de la Luncavița–Valea Joiței, jud. Tulcea³.

II. Piese cu partea activă convexă

II.A. Topor

În acest tip am inclus două piese (1. L – 6,8 cm; l – 4,3 cm; gros. – 3,4 cm; 2. L – 8,8 cm; l – 8 cm; gros. – 4,8 cm) (Pl. 1/6, 8). Un exemplar are o formă rectangulară, ușor rotunjită, iar cel de la doilea, trapezoidală rotunjită pe margini. Suprafața ambelor a fost șlefuită îngrijit. Acest proces a fost intensificat la nivelul extremității distale pentru amenajarea părții active. Talonul prezintă o suprafață ușor neregulată și o dispunere relativ oblică. Urmele de folosire sunt reprezentate în mare parte prin tocire.

II.B. Ciocan

II.B.1. Rectangular

Două exemplare corespund acestui tip (1. L – 15,2 cm; l – 10,9 cm; gros. – 6 cm; 2. L – 13,4 cm; l – 11,9 cm; gros. – 7,2 cm) (Fig. 2/1, 4; Pl. 2/2, 5). Șlefuirea suprafeței s-a realizat cu intensitate scăzută, scopul fiind de regularizare a suprafeței și conturarea formei generale. Una dintre fețe este plată, iar cealaltă convexă. Un exemplar prezintă de-a lungul întregii suprafețe două șanțuri dispuse în cruce, cu lățimea situată în jurul a 2 cm, formate ca urmare a prinderii la coadă printr-o sfoară sau poate un material vegetal ale cărui caracteristici au permis această întrebuințare. Cel de al doilea este străbătut longitudinal pe întreaga suprafață de o șanțuire cu o lățime de cca. 3 cm, datorată materialului prin care s-a realizat atașarea la coadă. Atât forma generală, cât și cea a celor două fețe stau mărturie pentru o utilizare inițială a acestui suport ca frecător. La capetele celor două piese pot fi observate o tocire foarte pronunțată și numeroase desprinderi ale unor așchii, unele de dimensiuni apreciabile.

II.B.2. Trapezoidal

Piesa se prezintă în stare relativ bună de conservare (L – 11,5 cm; l – 11,9 cm; gros. – 6,8 cm) (Fig. 2/2; Pl. 2/4). Fața superioară este plată, pe când cea inferioară prezintă un aspect convex pronunțat. Fața superioară păstrează urme intense ale folosirii ca râșniță. Fragmentul de râșniță prezintă la cele două margini o șanțuire cu o lățime de cca. 2 cm ce a lăsat urme fine pe cele două fețe, fiind mai adâncă doar în punctele menționate. Pe unul dintre capete este vizibilă tocirea precum și desprinderea unor fragmente de mari dimensiuni, ceea ce indică faptul că acea zonă a

³ Ailincăi 2008, 135.

servit ca parte activă pentru ciocan. Cu siguranță, primul rol funcțional a fost acela de râșniță, pentru ca apoi fragmentul de râșniță să fie transformat în ciocan.

Fig. 2. Ciocane / *Hammers*.

Fig. 3. Manieră de prindere în coadă a ciocanelor / *A manner of attaching the hammers to a handle* (după/after Larocca, Breglia 2012).

II.B.3. Circular

Piesa se prezintă în bună stare de conservare (diam. –14, 2 cm; gros. – 7 cm) (Fig. 2/3; Pl. 2/2). A fost confecționată din gresie și are formă circular neregulată. Suportul folosit nu a fost puternic transformat. Am putut observa o regularizare prin șlefuire a marginilor. Una dintre fețe este aplatizată, posibil datorită unei scurte utilizări ca râșniță, iar cealaltă are un aspect convex neregulat. Prezintă la cele două margini o șanțuire cu o lățime de cca. 3,5 cm ce a lăsat urme fine pe cele două fețe, fiind mai

adâncă doar în punctele menționate. Pe unul dintre capete este vizibilă tocirea, ceea ce poate servi ca indicator în privința identificării părții active a ciocanului.

III. Piese cu partea activă reprezentată parțial sau în totalitate de suprafață

III.A. Frecător

III.A.1. Oval

Doă exemplare fac parte din acest tip (1. diam. – 6,3 cm; 2. diam. – 7,3 cm) (Fig. 4/2-3; Pl. 3/2-3). Unul dintre suporturi a fost utilizat în forma naturală, iar cel de al doilea a fost amenajat prin șlefuire. Pe suprafața ambelor piese au fost identificate câte trei fețe de utilizare. Piese asemănătoare au fost descoperite și în așezările de primă epocă a fierului de la Enisala–Palanca⁴, Garvăn–Mlăjițul Florilor, Babadag⁵ și Luncavița–Valea Joița⁶, jud. Tulcea și Siliștea–Popină, jud. Brăila⁷.

III.A.2. Prismatic

Piesa se prezintă în bună stare de conservare (L – 9,5 cm; l – 6 cm; gros. – 5 cm) (Fig. 4/1; Pl. 3/4). Are o formă prismatică, rotunjită la margini. Suprafața a fost șlefuită destul de intens. Zonele de utilizare sunt situate la cele două capete. Gradul ridicat de uzură indică o folosire îndelungată. Cele două fețe de utilizare au căpătat pe parcursul folosirii un aspect convex.

III.A.3. Rectangular

Piesa se prezintă în bună stare de conservare (L – 14 cm; l – 8,5 cm; gros. – 3,5 cm) (Fig. 4/4; Pl. 3/1). Aceasta are o formă rectangulară cu marginile rotunjite, întreaga sa suprafață a fost intens șlefuită. Fața destinată utilizării este plată, pe când cealaltă prezintă un aspect convex. Partea activă păstrează urme de uzură foarte pronunțate.

Fig. 4 Frecătoare / Grinders.

⁴ Ailincăi et alii 2011, 169.

⁵ Jugănaru 2005, 68.

⁶ Ailincăi 2008, 135.

⁷ Stoian 2007, 253.

Fig. 5. 1. Piesă în curs de prelucrare; 2. Râșniță / Object abandoned before finishing its manufacture; 2. Quern.

III.B. Percutor

Piesa se prezintă în stare precară de conservare, mai mult de jumătate lipsind ca urmare a spargerii (Pl. 3/5). Suprafața păstrată este acoperită de concrețiuni calcaroase depuse pe parcursul șederii în pământ. Din ce s-a putut observa, suportul pare să fi fost folosit în forma naturală, neoperându-se acțiuni de transformare asupra sa. Starea de conservare nu a permis efectuarea unor observații cu privire la eventuale urme de folosire, însă spargerea într-o manieră violentă poate fi legată de funcționarea acestei piese. Analogii pentru acest tip în așezări contemporane se regăsesc în inventarul sitului Enisala–Palanca, jud. Tulcea⁸.

III.C. Râșniță

Piesa se prezintă în stare relativ precară de conservare (diam. – 21, 8 cm; gros. – 2,8 cm) (Fig. 5/2; Pl. 3/6). A fost confecționată din gresie. Din ce s-a păstrat am putut remarca faptul că, cel mai probabil, a avut o formă circulară. Fața superioară este concavă, pe când cea inferioară prezintă un aspect ușor convex. Marginea și fața inferioară au fost

⁸ Ailincăi et alii 2011, 169.

regularizate prin șlefuire. Aspectul concav al părții active a fost creat de-a lungul timpului prin folosire.

Descoperirea unor râșnițe de formă circulară a fost amintită în prezentarea inventarului arheologic provenit din așezarea de la Siliștea–Popină⁹.

O categorie aparte, reprezentată în cadrul acestei serii printr-un singur obiect, este cea a pieselor în curs de prelucrare (Fig. 5/1; Pl. 2/1). Din punct de vedere tipologic se încadrează în rândul topoarelor cu partea activă convexă. Forma naturală a acestui suport a favorizat încercarea de transformare în obiect finit. Pe una dintre laturi sunt vizibile urmele create prin cioplire în tentativa de conturare a formei generale a piesei. Din motive ce țin de duritatea scăzută a tipului de materie primă (bolovan de râu ușor casabil), procesul de prelucrare a fost abandonat într-o fază incipientă.

Piese din materii dure animale

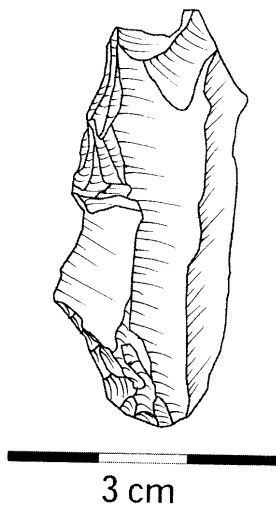
În cadrul seriei de la Vânători se află o singură piesă din materii dure animale, reprezentată de o rază de corn de cerb (L – 11 cm; diam. – 2,2 cm) (Fig. 6). Piesa se prezintă în stare relativ bună de conservare. Exemplarul a fost detașat prin fracturare din coroana cerbului. Urme de prelucrare pe suprafața acestei raze nu au fost observate. Această piesă fie a fost stocată pentru a fi ulterior transformată în piesă finită, fie a fost abandonată imediat după detașarea de coroană, nefiind considerată utilă pentru prelucrare.

Fig. 6. Rază de corn de cerb / *Antler tine*.

⁹ Harțuche, Silvestru 1992, 19.

Piese de silex

Singura piesă de silex identificată reprezintă o lamă (L – 4, 7 cm; l – 2,1 cm; gros. – 0,4 cm) (Fig. 7). Materia primă utilizată este un silex cenușiu, pigmentat cu puncte de culoare albă. Suportul piesei a fost debitat, aceasta având un profil transversal trapezoidal ușor asimetric. Prezintă un talon neted și bulb ușor proeminent. Înaintea debitării, talonul a fost amenajat în vederea executării acțiunii menționate. Pe fața superioară sunt vizibile două nervuri dispuse paralel într-o manieră neregulată. Pe latura stângă, în apropierea extremității proximale, au fost executate pe o scurtă porțiune, o serie de rețușe scurte ce ocupă o poziție directă, au o dispunere convexă, înclinare semi-abruptă și morfologie decortă. Pe latura dreaptă au fost observate rețușe de utilizare.

Fig. 7. Lamă de silex / *Flint blade*.

Concluzii

În final putem face o serie de observații, mai ales asupra pieselor confecționate din piatră. Deși lotul analizat de noi este redus numeric (20 obiecte), acesta oferă o diversitate tipologică interesantă (șapte tipuri), însă determină un caracter preliminar al concluziilor, ce urmează a fi confirmate, infirmate sau completate prin studiul altor exemplare de pe același sit sau de pe situri contemporane.

În cadrul tipurilor de materie primă predomină șisturile, calcarul și gresia. Principala sursă pentru rocile prelucrate se regăsea nu foarte departe de poziția sitului de la Vânători, în zona de nord a Dobrogei¹⁰.

Din punctul de vedere al alegerii suporturilor, s-a optat în mică măsură pentru exemplare în forma naturală, de cele mai multe ori realizându-se transformarea din bloc de materie primă în obiect finit. Pentru început, forma generală a viitoarei piese era conturată prin cioplire, probabil cu un percutor de piatră. Etapa finală, ce consta în șlefuirea mai mult sau mai puțin intensă a suprafeței, se realiza prin abraziune. Aceasta avea un caracter mai pronunțat și organizat pentru amenajarea părții active. În ceea ce privește restul corpului, se executa fie o abraziune relativ superficială, destinată strict uniformizării suprafeței (topoare cu partea activă convexă, frecătoare,

¹⁰ Micu *et alii* 2000, 17; Haită 2011, 86.

râșnițe), fie una intensă, prin care se obține o suprafață identică celei din zona părții active, precum și unghiuri drepte la îmbinarea laturilor (tesle, topoare cu partea activă liniară). În privința direcției de executare a acestei acțiuni, am identificat și în acest caz două maniere diferite. Prima corespunde părții active. Pentru a o amenaja într-un mod prin care să poată fi acționată cât mai eficient, abraziunea se execută într-o manieră foarte organizată, cu o orientare transversală, într-un sens paralel cu partea activă. Cea de a doua corespunde abraziunii executate pentru restul suprafeței. Aceasta avea un caracter dezorganizat, înregistrându-se o dispunere haotică a striurilor create prin această acțiune.

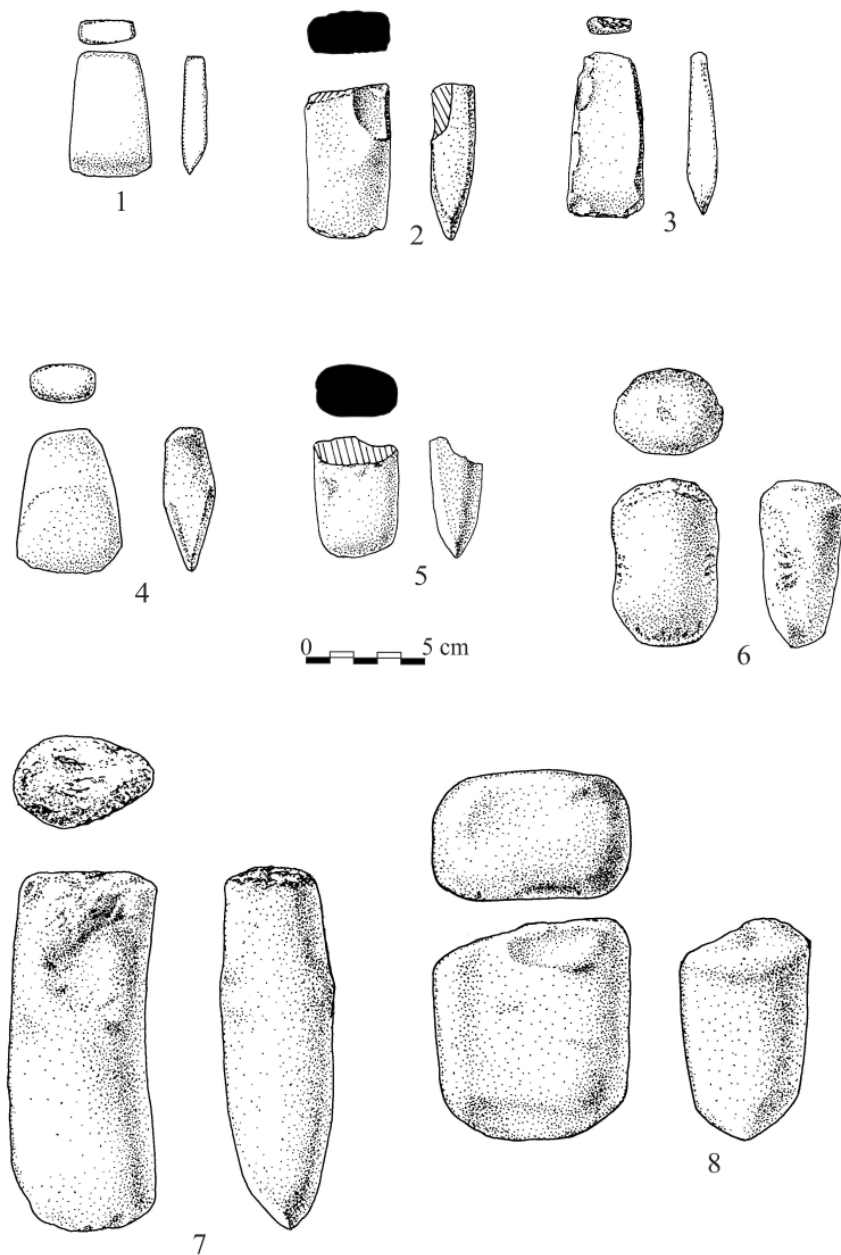
Pe lângă utilizarea ca suporturi a unor blocuri de materie primă special debitate în acest sens și a altora cu o formă naturală asemănătoare unui anumit tip de piesă, am înregistrat și re folosirea unor piese ce avuseseră într-o primă fază un scop funcțional diferit. Acest lucru a fost posibil întrucât forma și dimensiunile piesei abandonate puteau corespunde reintrării în circuitul funcțional cu o altă destinație. În cadrul seriei de la Vânători am identificat reutilizarea unui fragment de râșniță și a unui frecător ca ciocane.

Am putut remarca lipsa pieselor perforate, ceea ce constituie un aspect interesant, având în vedere că în inventarul siturilor preistorice piesele perforate ocupă un loc important. Considerăm, totuși, că această lipsă se datorează caracterului incomplet al seriei și nu abordării unei strategii tehnologice aparte de către comunitățile ce au locuit pe situl în discuție.

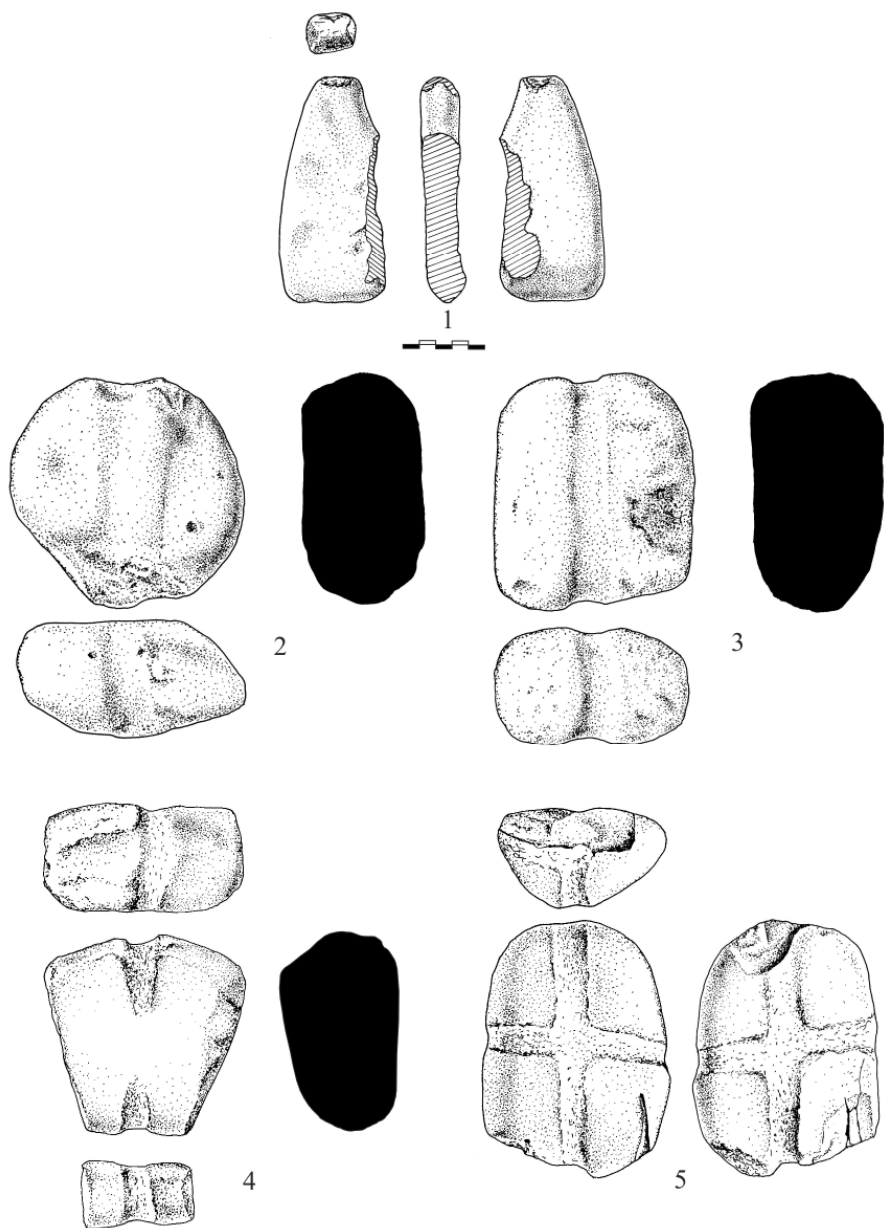
Urmele de utilizare sunt prezente sub forma tocirii tăișului și desprinderilor de așchii. Gradul de tocire și dimensiunile desprinderilor variază în funcție de tipul de activitate la care a participat și duritatea materiei asupra căreia s-a acționat. În cazul pieselor folosite în acțiuni de fricțiune (frecător, râșniță) urmele de uzură se manifestă preponderent prin tocire. Exemplarele ce au participat în acțiuni ce implicau percuția (tesle, topoare, ciocane), executată cel mai adesea într-o manieră violentă, prezintă numeroase desprinderi de așchii, o bună parte de dimensiuni apreciabile. De cele mai multe ori, acestea s-au produs nu doar la nivelul tăișului ci și la cel al talonului, dovadă a unor șocuri puternice ce s-au propagat pe toată lungimea piesei. Faptul că asemenea piese sunt descoperite deseori în stare fragmentară constituie o altă mărturie asupra tipului de activități în care erau implicate.

Bibliografie

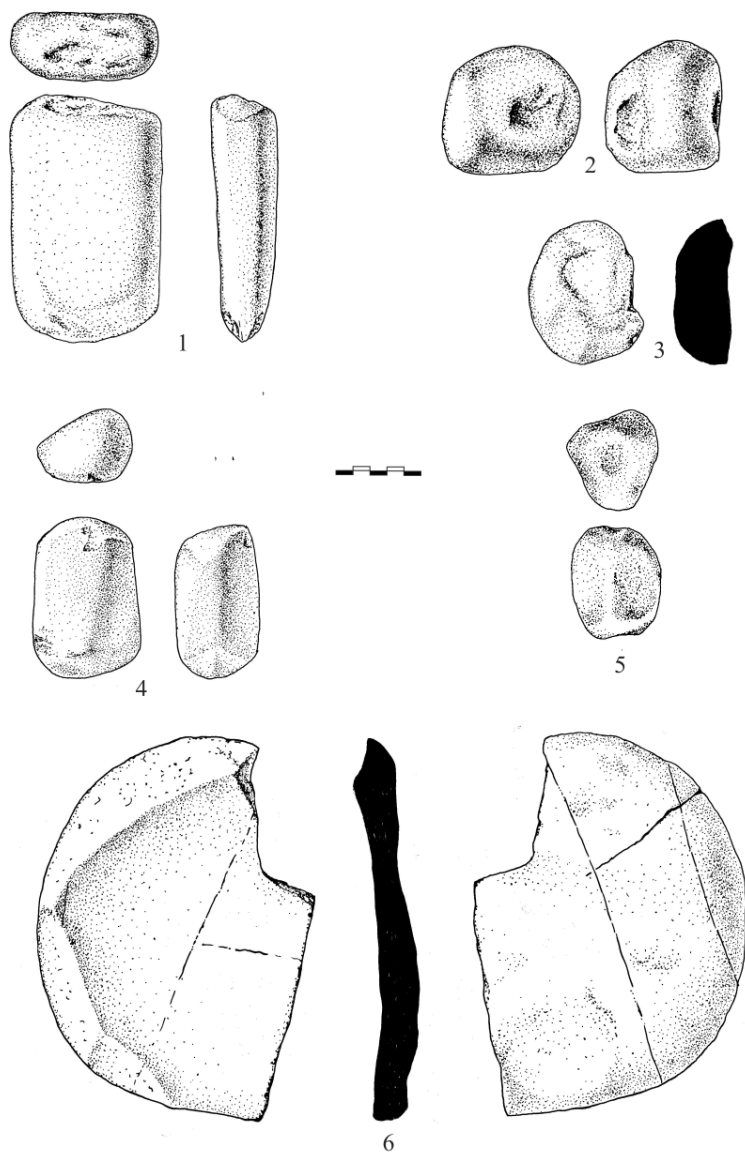
- Ailincăi, S.C. 2008, *Noi descoperiri din prima epocă a fierului pe teritoriul localității Luncavița (jud. Tulcea)*, Peuce, S.N. 6, 133-148.
- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, A., Mihail, F., Vernescu, M., Ailincăi, A 2011, *Noi date referitoare la așezarea culturii Babadag de la Enisala-Palanca, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Cercetările arheologice din perioada 2003-3006*, RevArh, S.N. 7, 1-2, 157-199.
- Brudiu, M. 1970, *Cercetări periegetice în sudul Moldovei*, Materiale 9, 511-528.
- Brudiu, M. 1980, *Rezultatele cercetărilor de la Vânători (jud. Galați)*, Materiale, 398-406.
- Brudiu, M. 1981, *Contribuții la cunoașterea genezei Hallstattului din sud-estul Moldovei*, SCIVA 32, 4, 529-536.
- Brudiu, M., 1991, *Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei*, SCIVA 42, 3-4, 221-239.
- Florescu, A., Florescu, M. 1983 *Aspecte ale civilizației traco-getice în zona de curbură a Carpaților*, SAA 1, 72-93.
- Haită, C. 2011, *Esquisse géographique et géologique de Dobroudja. Les zones-sources du matériel lithique*, in Carozza, L., Bem, C., Micu, C. (eds.), *Société et environnement dans la zone Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère*, 79-88.
- Hartușche, N., Silvestru, O. 1992, *Considerații asupra cercetărilor din așezarea Babadag de la Siliștea-Nazîru, județul Brăila*, Istros 6, 17-24.
- Jugănar, G. 2005, *Cultura Babadag I*, BibIIP-A 7, Constanța.
- Larocca, F., Breglia, F. 2012, *Grooved stone tools as indicators of ancient mining activities. Evidence from Calabria Region (Italy)*, în *2nd Minig in Europea History-Conference. The impact of historic and prehistoric mining activities on the environment and societies in Europe*, Innsbruck.
- Micu, C., Micu, S., Bălășescu, A., Radu, V., Luca, G., Haită, G. 2000, *Așezarea neolitică de la Isaccea, punctul Suhat, jud. Tulcea în Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, E., Topoleanu, F. (eds.), Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare (1950-2000)*, Tulcea, 5-52.
- Stoian, V. 2007 *Piese de inventar de tip Babadag de la Siliștea, jud. Brăila*, Tyragetia, S.N. 1, 1, 249-256.

Pl. 1. Piese de piatră șlefuită descoperite în așezarea de la Vânători, jud. Galați: 1-3. tesle; 4-8. Topoare / Polished stone objects discovered in the settlement from Vânători, Galați county: 1-3. Adzes; 4-8. Axes (desene /drawings C. Geanbai).

Pl. 2. Piese de piatră şlefuită descoperite în aşezarea de la Vânători, jud. Galaţi: 1. piesă în curs de prelucrare; 2-5. ciocane / Polished stone objects discovered in the settlement from Vânători, Galaţi county: 1. Object still in process; 2-5. Hammers (desene /drawings C. Geanbai).

Pl. 3. Piese de piatră șlefuită descoperite la Vânători, jud. Galați: 1-4. frecătoare; 5. percutor; 6. râșniță / Polished stone objects discovered in the settlement from Vânători, Galați county: 1-4. Grinders; 5. Hammerstone; 6. Quern (desene / drawings C. Geanbai).

Așezarea din prima epocă a fierului de la Enisala–Palanca.

Cercetările arheologice din anul 2010

Sorin-Cristian Ailincăi*, Florian Mihail*, Mihai Constantinescu**

Abstract: This article focuses on the archaeological investigations carried out in 2010 in the Early Iron Age settlement from Enisala–Palanca, presenting the archaeological complexes, as well as an analysis of the finds. Chronologically, inhabitation can be assigned to the last phase of Babadag culture (8th c. - early 7th c. BC), before the founding of the Greek colonies on the western Black Sea shore.

Rezumat: Articolul de față prezintă cercetările arheologice efectuate în anul 2010 în așezarea din prima epocă a fierului de la Enisala–Palanca. Cu această ocazie sunt prezentate complexele arheologice și se face o analiză a ceramicii dar și a obiectelor din piatră, os și corn. Din punct de vedere cronologic locuirea poate fi atribuită perioadei finale de evoluție a culturii Babadag (sec. VIII – începutul sec. VII a.Chr.), anterioară întemeierii coloniilor grecești pe coasta vestică a Mării Negre.

Key words: Early Iron Age, Babadag culture, settlement, funerary archaeology, Dobrudja.

Cuvinte Cheie: perioada timpurie a epocii fierului, cultura Babadag, arheologie funerară, Dobrogea.

1. Introducere

Localitatea Enisala (com. Sarichioi, jud. Tulcea) este situată în nord-estul Dobrogei, într-o zonă colinară, la sud de zona de contact a lacurilor Babadag și Razim (Fig. 1). Datorită generoaselor resurse naturale, oferite cel puțin până în antichitate și de o deschidere directă la Marea Neagră¹, această regiune a fost intens locuită de comunitățile umane de-a lungul tuturor perioadelor istorice².

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progresului, 32, 820009, Tulcea, România.

** Institutul Antropologie „Fr. I. Rainer”, București, România; e-mail: mihaic2005@yahoo.com.

¹ Panin *et alii* 1983, 249-255; Romanescu 2006, 67.

² **Paleolitic:** Păunescu 1999, 67, 69; **neo-eneolitic:** Comșa 1972, 18; Lăzurcă, Mănucu-Adameșteanu 1980, 146; Mihail *et alii* 2012; **epoca bronzului:** Morintz, Angheliescu 1970, 403; Vasiliu 2003-2004, 123-136; **prima epocă a fierului:** Ailincăi *et alii* 2011; Dragomir 1974, 131-136; Aricescu 1975, 17-24; Simion 1971, 63-134; **a doua epocă a fierului:** Simion 1974, 291-304; Simion 2003, 258-320; Babeș 1971, 19-45; **epocă romană:** Mănucu-Adameșteanu M. 1984, 31-40; Mănucu-Adameșteanu, Oberländer-Târnoveanu 1984, 350; Mănucu-Adameșteanu 1984, 349-354; Oberländer-Târnoveanu 1980, 505; **epocă medievală:** Baraschi, Cantacuzino 1977-1978, 459-471; Ciobanu 1971, 21-30; Custurea 2000, 139, nr. 38; Dragomir 1972-1973, 29-47; Iosipescu, Iosipescu

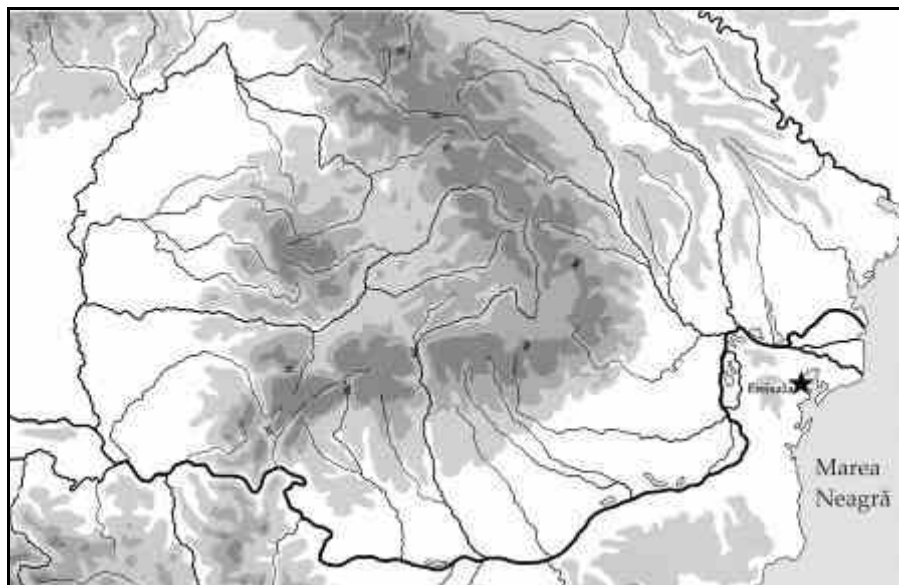

Fig. 1. Poziția geografică a localității Enisala / *The geographical localtion of Enisala.*

Dintre numeroasele obiective arheologice cunoscute în această zonă, Enisala–Palanca a intrat în circuitul științific dată cu efectuarea aici, de către Sebastian Morintz, a unui sondaj arheologic în toamna anului 1969³. Fără a beneficia de un plan de cercetare sistematică, în acest sit se vor desfășura de-a lungul timpului mai multe intervenții arheologice de salvare cauzate de diversele amenajări agricole sau edilitare. Astfel, în 1979 cercetările arheologice au fost coordonate de Elena Lăzurcă și Gheorghe Mănușu-Adameșteanu⁴, pentru ca în 1986 acestea să fie continuate de Silvia Baraschi. Săpăturile se vor relua, după o lungă pauză, în perioada 2003-2006⁵, ocazie cu care a fost cercetată o suprafață de 664 mp.

În perioada aprilie-iunie 2010, în sectorul de nord-vest al sitului au fost efectuate cercetări arheologice preventive, care au avut ca scop eliberarea de sarcină arheologică a unei suprafețe ce urma a fi afectată de construirea unei pensiuni. Confirmând rezultatele mai vechi, săpăturile arheologice efectuate în 2010 au scos la iveală

2004, 310-314; Mănușu-Adameșteanu, Oberländer-Târnoveanu 1984, 352, nr. 23; Mănușu-Adameșteanu 1990, 44-48; Stănică *et alii* 2006, etc.

³ Morintz, Angheliescu 1970, 403.

⁴ Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980.

⁵ Ailincăi *et alii* 2011.

numeroase și importante vestigii arheologice ce pot atribuite atât culturilor Gumelnița și Babadag, cât și perioadei medievale (mai ales sec. XIII-XIV).

Fig. 2. Vedere generală asupra sitului de la Enisala–Palanca / General view on Enisala–Palanca site.

Cantitatea mare de materiale arheologice cât și diversitatea acestuia ne-a determinat să publicăm separat vestigiile specifice fiecărei epoci. Astfel, dacă locuirea eneolitică a fost publicată relativ recent⁶, prezentul articol este dedicat exclusiv descoperirilor atribuite *culturii Babadag*.

2. Descrierea cercetărilor. Complexele arheologice din prima epocă a fierului

Ținând cont de configurația terenului au fost trasate treisprezece secțiuni paralele, orientate pe direcția E-V, notate cu S 1-13. Acestea au avut o lățime de 4 m (excepție făcând S 12 a cărei lățime măsoară 6 m) și o lungime cuprinsă între 4 și 32 m, în funcție de limitele zonei afectate, însumând o suprafață de 920 mp (Fig. 2).

Deși cea mai mare parte a complexelor arheologice descoperite cu această ocazie pot fi atribuite perioadei medievale, am identificat și o serie de amenajări din prima epocă a fierului.

⁶ Mihail *et alii* 2012.

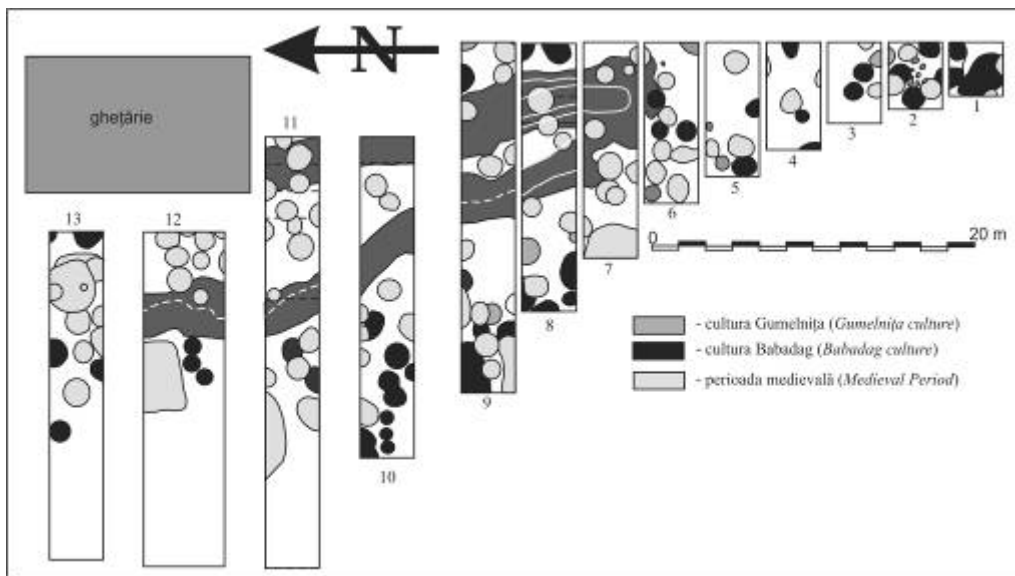

Fig. 3. Planul cercetărilor arheologice din 2010 / *The plan of 2010 archaeological excavation.*

Secțiunea 1 (S 1) – amplasată în zona de sud a zonei cercetate (Fig. 3), a avut dimensiunile de 4×4 m (16 mp) (Pl. 1/1), pe suprafața sa fiind cercetate trei complexe arheologice ce pot fi atribuite epocii fierului după cum urmează:

Gr. 2 – cercetată aproape integral în colțul de nord-est al secțiunii. Aceasta avea o formă aproape circulară în plan cu diametrul de 1,40 m. Pereții complexului au fost săpați relativ vertical până la adâncimea de 0,75 m. Printre cele câteva fragmente ceramice descoperite în umplutură am putut identifica o strachină și un mic vas bitronconic (Pl. 10/1-2), dar și un topor din piatră (Pl. 10/3);

Gr. 3 – este un complex de dimensiuni mai mari, suprapus parțial de *gr. 1* și *5*. Forma sa în plan era probabil ovală, iar pereții au fost săpați oblic spre interior până la adâncimea de aproximativ 0,75 m. De aici provin mai multe fragmente de vase hallstattiene (Pl. 10/5-9, 11-12) și o fusaiolă decorată cu „șnururi imprimate” (Pl. 10/4-12);

Gr. 4 – a fost cercetată în partea de nord a S 1 și parțial în S 2. Aceasta avea probabil o formă ovală alungită, pereții au fost săpați oblic spre exterior până la o adâncime de aproximativ 1 m. Din interiorul acestui complex am putut înregistra mai multe fragmente ceramice hallstattiene (Pl. 11/1-7) dar și un frecător (Pl. 11/8), o cute (Pl. 11/9) și un obiect din os (Pl. 11/10).

Tot de aici se păstrează și un temporal drept uman, cu rupturi din vechime ale porțiunii sale anterioare, aproximativ de la jumătatea meatului auditiv extern. Acesta provine de la un individ de sex indeterminabil, cu o vârstă de 5-10 ani⁷.

Secțiunea 2 (S 2) – a fost săpată la nord de S 1, fiind separată de aceasta de un martor cu o grosime de 0,50 m. Dimensiunile S 2 au fost de 4 × 5 m (20 mp), pe suprafața sa fiind identificate șase noi complexe arheologice (Pl. 1/2) săpate parțial sau integral, dintre care trei pot fi atribuite culturii Babadag:

Gr. 1 – cercetată parțial în profilul de est, avea pereții săpați relativ vertical până la adâncimea de 1,10 m și conținea fragmente ceramice hallstattiene (Pl. 12/1-6);

Gr. 7 – avea o formă circulară, cu diametrul de 1,50 m, fiind parțial suprapusă de *gr. 5*. Pereții au fost săpați oblic spre exterior până la adâncimea de aproximativ 1 m, iar cele câteva fragmente ceramice permit datarea sa în prima epocă a fierului (Pl. 12/7-11; 13/1-8).

Alături de acestea au fost identificate mai multe oseminte umane fragmentare, care proveneau de la doi indivizi: *individul 1* – era reprezentat de prima și a șaptea vertebră cervicală, humerusul drept, metacarpianul I stg, coxalul stâng, sacrumul. Acestea au aparținut unui bărbat cu o vârstă de 32-34 ani și o statură de 161,01±3.3 cm⁸. Din punct de vedere patologic s-au putut observa urmele unei osteoartroze la humerus proximal și distal, acetabulumuri și ușor pe vertebre și de enthesophite pe marginea superior-medială a iliumurilor; *individul 2* – este reprezentat de cel puțin un cap femural drept, parțial rupt din vechime, parțial modern. Este posibil (ținând cont de culoarea oaselor și ușoarele depuneri de calcar), ca și cele două vertebre descrise la *individul 1* să provină de la *individul 2*, deși prin masivitatea lor par a aparține mai degrabă celui dintâi. Sexul este dificil de determinat, deși dimensiunile foarte mici ale capului femural par a indica sexul feminin. Vârsta este adultă, 20-40 de ani. Patologie: ușoare urme de osteoatroză pe capul femural drept.

Gr. 8 – a fost identificată în partea de vest a secțiunii. Aceasta avea o formă circulară în plan, cu un diametru de 1,62 m. Pereții au fost săpați oblic spre exterior până la adâncimea de 0,90 m. În umplutura gropii au fost identificate mai multe fragmente ceramice specifice culturii Babadag (Pl. 13/9-12; 14/1-7);

⁷ Determinare făcută pe baza formării mastoidei, a obliterării foramenului lui Huschke și a plăcii timpanice și prin comparație cu craniile cu vârste cunoscute din Colecția Rainer.

⁸ Statura la adulți a fost calculată după metoda lui Pearson (1899).

Secțiunea 3 (S 3) – urmează spre nord de S 2, fiind despărțită de aceasta de un martor stratigrafic de 0,50 m. Dimensiunile S 3 sunt de 4 × 6 m (24 mp), pe suprafața sa fiind cercetate alte trei noi complexe arheologice hallstattiene (Pl. 1/3):

Gr. 2 – a fost cercetată integral în c. 2-3 S, avea o formă circulară cu diametrul de 1,40 m. În profil se prezenta sub forma unei alveolări adânci de 0,70 m și conținea mai multe fragmente ceramice hallstattiene, dintre care unul era decorat prin imprimare (Pl. 14/9-12);

Gr. 3 – cercetată integral, această groapă era circulară în plan, cu diametrul de 1,50 m, pereții săi fiind săpați vertical până la 0,40 m. Pe lângă mai multe pietre de dimensiuni mari, în acest complex au fost descoperite numeroase fragmente ceramice și un frecător de piatră ce pot fi atribuite culturii Babadag (Pl. 15/1-3; 16/1-4);

Gr. 5 – a fost cercetată parțial în c. 2 S, pereții săi fiind săpați oblic spre exterior până la o adâncime de 0,70 m. Complexul conținea mai multe fragmente ceramice specifice culturii Babadag (Pl. 16/5-15).

Secțiunea 4 (S 4) – urmează spre nord de S 3, fiind despărțită de aceasta de un martor stratigrafic de 0,50 m. Dimensiunile S 4 sunt de 4 × 8 m (32 mp), pe suprafața sa fiind cercetate șapte noi complexe arheologice (Pl. 2/1), dintre care doar trei pot fi atribuite culturii Babadag:

Gr. 1 – se prezintă sub forma unei alveolări cu adâncimea de 0,25 m, cercetată parțial în c. 1 S-N, din care provin câteva fragmente ceramice hallstattiene atipice;

Gr. 6 – a fost cercetată parțial în c. 3 S, avea pereții săpați oblic spre interior până la adâncimea de 0,50 m. Din acest complex provine un fragment de percutor din piatră și câteva fragmente ceramice hallstattiene atipice;

Gr. 7 – surprinsă parțial în c. 2 S, avea pereții săpați ușor oblic spre interior până la adâncimea de 0,70 m. Complexul conținea ceramică din prima epocă a fierului.

Secțiunea 5 (S 5) – a fost săpată la nord de S 4, fiind despărțită de aceasta printr-un martor stratigrafic gros de 0,50 m; avea dimensiunile de 4 × 10 m (40 mp), pe suprafața sa fiind identificate două noi complexe arheologice hallstattiene (Pl. 2/2):

Gr. 2 – a fost cercetată parțial în c. 3 S, pereții săi fiind săpați oblic spre exterior până la adâncimea de 1 m. Complexul conținea mai multe fragmente ceramice hallstattiene (Pl. 17/5-8; 18/1-4), o piesă în curs de prelucrare din corn de cerb (Pl. 17/10) și două fragmente de la o psalie din același material (Pl. 17/9);

Gr. 6 – cercetată aproape integral în c. 6 S, groapa avea o formă ovală în plan, cu dimensiunile de 2 × 1,40 m. Pereții au fost săpați oblic spre exterior până la o

adâncime de 0,80 m și conținea mai multe fragmente ceramice specifice culturii Babadag, printre care și o strachină decorată cu motive imprimate (Pl. 18/5-6).

Secțiunea 6 (S 6) – trasată la nord de S 5, era despărțită de aceasta de un martor stratigrafic cu o grosime de 0,50 m. Dimensiunile acestei secțiuni sunt de 4 × 12 m (48 mp), pe suprafața sa fiind identificate mai multe complexe arheologice din prima epocă a fierului (Pl. 3/1):

Gr. 3 – a fost cercetată integral în c. 4 S, având o formă circulară în plan cu diametrul de 1,35 m. Pereții au fost săpați aproximativ vertical până la o adâncime de 1 m. În pământul de umplură au fost descoperite câteva fragmente ceramice hallstattiene de la vase bitronconice (Pl. 19/2-3), vase de bucătărie (Pl. 19/4-5) și străchini (Pl. 19/6-7);

Gr. 5 – cercetată integral în c. 4 N, a fost parțial distrusă de *gr. 4*. Complexul avea în plan o formă ovală, cu dimensiunile de 1,20 × 1,40 m, pereții săi fiind săpați albiat până la adâncimea de 0,80 m. Materialul arheologic descoperit aici poate fi atribuit culturii Babadag (Pl. 19/8);

Gr. 7 – cercetată integral în c. 2-3 N, avea o formă circulară în plan (diam. 1,30 m), pereții fiind săpați vertical până la adâncimea de 0,90 m. Acest complex conținea osemintele în conexiune anatomică a doi indivizi depuși într-o poziție nefirească (Fig. 4), precum și o serie de materiale arheologice ce datează complexul în prima epocă a fierului (Pl. 20/1-7);

Primul individ (în ordinea depunerii), destul de bine conservat, a aparținut unui individ „aruncat” în groapă cu fața în jos (orientat pe direcția NE-SV). Acesta a aparținut unui bărbat cu o vârstă cuprinsă între 40-45 ani și o statură de 161,01±3,3 cm. Din punct de vedere al patologiei osoase, s-au putut observa depuneri semnificative de tartru. Hipoplasia emailului dentar la caninii și incisivii maxilari și mandibulari. *Cribra cranii* pe parietale și occipital. Artroză la toate articulațiile păstrate, vertebrele toracale 3-9 prezintă exostoze medii, mai ales pe partea anterioară și pe cea dreaptă, la fel articulația sacrumului cu ultima vertebră lombară, deformată în dreapta. Exostoze și os reactiv vindecat pe partea medială a tibiei drepte, pe zona de inserție a lui *tibialis anterior*, probabil urmare a unei afecțiuni musculare. Se observă o dezvoltare deosebită a zonei de inserție a bicepsului pe tuberozitățile radiale și a deltoizilor pe humerusuri. Defecte corticale pe fața anterioară a marginii capetelor humerale.

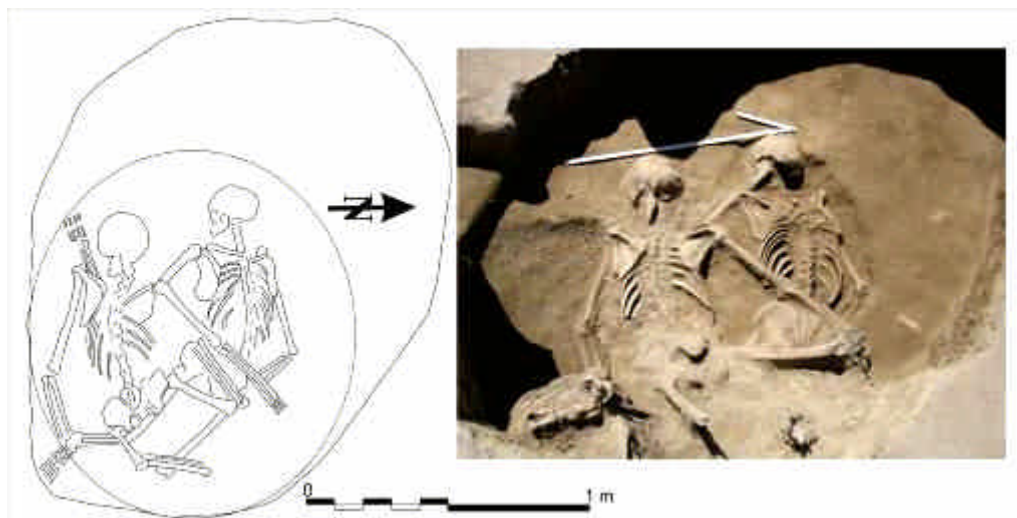

Fig. 4. Secțiunea 6, groapa 7 / Section 6, pit no. 7.

Merită menționat faptul că la nivelul craniului au fost observate urmele a șapte lovituri realizate cu un obiect ascuțit (probabil o spadă ținând cont de dimensiunile și adâncimea loviturilor). Toate loviturile au fost extrem de violente, realizate în forță, fapt ce a determinat și apariția de numeroase fracturi radiante și ruperi ale unor bucăți mari din calotă. Nu par a avea drept scop desfacerea calotei, deoarece nici una din lovituri nu a perforat-o în totalitate, ci sunt semne clare de violență militară. Deși majoritatea rupturilor și fragmentărilor sunt moderne, există totuși și câteva oase care prezintă fracturi din vechime. Astfel, apare o fractură de formă aproximativ circulară pe fața anterioară a coxalului stâng și una pe fața medială a epifizei tibiei drepte. De asemenea și fracturile epifizei distale a tibiei stângi sunt produse din vechime.

Individul 2 se păstrează de asemenea într-o stare de conservare foarte bună. Acesta a aparținut unui individ de sex masculin, cu o vârstă de aproximativ 19-20 ani și o statură de $168,17 \pm 3.3$ cm. Defunctul a fost aruncat peste celălalt individ, tot cu fața în jos, pe direcția SE-NV. Și în acest caz s-au putut observa o serie de fracturi și lovituri aplicate în zona craniului, a femurului și a tibiei drepte. Toate loviturile nu prezintă urme de vindecare, fiind produse peri-mortem.

Secțiunea 7 (S 7) – are dimensiunile de 4×16 m. Pe suprafața sa (64 mp) au fost cercetate mai multe complexe arheologice (Pl. 3/2). Material ceramic specific epocii fierului (Pl. 21/1-3) provine din nivelul vegetal (Pl. 20/8-12) dar și dintr-un șanț identificat pe o suprafață ce cuprinde parțial sau integral c. 1-6 N-S. Acest complex de

mari dimensiuni a fost surprins și în secțiunile realizate ulterior. În acest sector amenajarea avea în partea de sud o formă albiată în profil, cu o adâncime de 0,75 m, în vreme ce spre nord, acesta se adâncea până la aproape 1,50 m, pereții devenind mai abrupti.

Secțiunea 8 (S 8) – avea dimensiunile de 4 × 20 m (80 mp), fiind separată de S 7 și S 9 de câte un martor stratigrafic gros de 0,50 m. Pe suprafața sa s-au înregistrat următoarele complexe arheologice care au fost atribuite locuirii din prima epocă a fierului:

- Gr. 1* – cercetată parțial în c. 1-2 S-N, pereții acesteia au fost săpați ușor oblic spre exterior până la o adâncime de 1,55 m. Din acest complex am înregistrat mai multe fragmente ceramice ce pot fi atribuite culturii Babadag (Pl. 21/4-5);
- Gr. 2* – cercetată parțial în c. 1 N, se prezenta sub forma unei alveolări cu o adâncime de 0,30 m în care am descoperit fragmente ceramice hallstatiene (Pl. 21/6-10);
- Gr. 5* – se prezenta sub forma unei alveolări suprapuse parțial de gr. 4. În umplutura sa am descoperit câteva fragmente ceramice hallstatiene atipice;
- Gr. 6* – a fost cercetată parțial în c. 8-10 S, pereții săi fiind săpați ușor diferit până la adâncimea maximă de 1,50 m. Astfel, în profil se poate observa că dacă peretele dinspre vest este săpat ușor oblic spre interior, cel dinspre est formează o treaptă. În umplutura gropii, la adâncimea de 0,30 m am putut identifica mai multe oase umane lipsite de conexiune anatomică (craniul, omoplații, clavicula, membrele superioare și inferioare, bazin, vertebre, coaste) alături de care se afla o ceașcă specifică culturii Babadag (Pl. 21/11).

Osemintele au aparținut unui individ de sex masculin, cu o vârstă estimată între 35-40 de ani și o statură de 164,03 ± 3,3 cm. Din punct de vedere patologic s-au putut observa urme de osteoartroză la toate articulațiile păstrate, mai accentuată fiind la coate și la șolduri. S-a mai putut observa o fractură vindecată la una din coastele de pe partea stângă (între 4 și 7), iar aproximativ la jumătatea ramului mandibular drept, se observă urmele unei lovituri (adâncită 14 mm în os), cu un obiect contondent (probabil un obiect ascuțit după forma loviturii), venită dinspre lateral dreapta, care a provocat o ciobire a osului și desprinderea unei porțiuni semnificative pe partea interioară a mandibulei.

La condilul lateral de pe femurul drept și corespunzător pe cel tibial se observă câteva linii de fractură și adânciri ale epifizelor, nevindelate, ce sunt datorate unei traume perimortem; cel mai probabil ca urmare a unei căzături. Lipsa unor urme de vindecare indică faptul că cele două lovituri descrise mai sus au fost simultane, fiind una din cauzele decesului individului. De asemenea treimea distală a cubitusului drept este ruptă din vechime și pierdută; zona de ruptură prezintă depuneri de piatră, dar e

dificil de stabilit dacă e realizată perimortem sau nu. Tot din vechime sunt rupte o coastă de pe partea dreaptă și una de pe stânga, părțile rupte nefiind recuperate. La coxalul drept există o perforație circulară, cu marginile neregulate, tot din vechime.

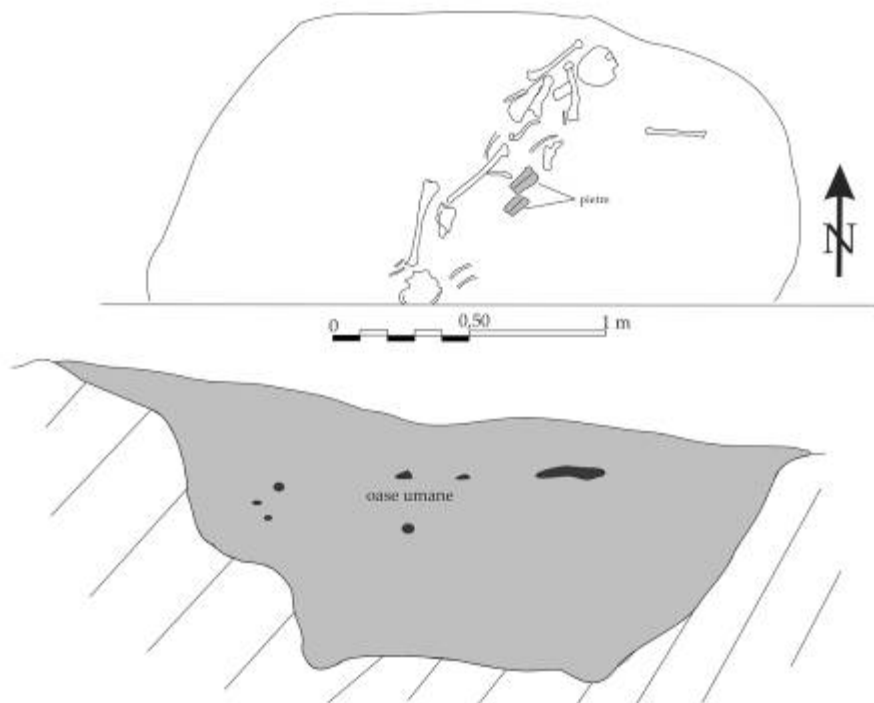

Fig. 5. Secțiunea 8, groapa 6 / Section 8, pit no. 6.

Gr. 11 – groapă de formă ovală, cercetată parțial. Aceasta avea pereții săpați ușor spre interior până la adâncimea de 0,80 m, cu partea inferioară rotunjită. Complexul conținea mai multe fragmente ceramice hallstattiene dintre care am putut identifica o strachină cu marginea canelată (Pl. 22/1);

Gr. 12 – alveolare cercetată parțial în profilul vestic, din care provin câteva fragmente ceramice hallstattiene atipice;

Gr. 13 – groapă de mari dimensiuni, cercetată parțial în c. 9-10 N. Aceasta avea pereții săpați spre interior până la aproximativ 0,40 m adâncime și a fost parțial distrusă de gr. 14 (medievală). Complexul conținea câteva fragmente ceramice hallstattiene de la un vas bitronconic (Pl. 22/2) și o strachină (Pl. 22/3);

Pe suprafața acestei secțiuni am observat o bifurcație a șanțului identificat în S 7. Astfel, șanțul dinspre est, îl vom nota cu 1, iar cel dinspre vest, cu 2. Șanțul 1 care a

fost cercetat pe suprafața c. 2-4, N-S, pereții fiind oblici spre interior iar baza rotunjită. Adâncimea maximă, înregistrată pe profilul de sud, fiind de 2,50 m. În acest sector al șanțului a fost descoperit și partea proximală a unui femur drept uman, care a aparținut unui bărbat de 19-20 ani. Șanțul 2 este fără îndoială mai îngust și mai puțin adânc (- 1,50 m), în ambele fiind descoperite fragmente ceramice hallstattiene, iar în șanțul 2 și unele specifice culturii Gumelnița.

Secțiunea 9 (S 9) – a fost trasată cu dimensiunile de 4 × 26 m (108 mp), pe suprafața sa fiind cercetate următoarele complexe arheologice ce conțineau material arheologic din prima epocă a fierului (Pl. 5):

Gr. 1 – a fost cercetată parțial în c. 1-2 N, având pereții săpați ușor oblic spre interior și zona inferioară rotunjită, adâncimea sa fiind de 1,25 m. În interiorul acestui complex au fost descoperite mai multe fragmente ceramice specifice culturii Babadag (Pl. 23/7-10);

Gr. 4 – se prezintă sub forma unei alveolări circulare (diam. 1,50 m) cu adâncimea de 0,30 m. Din umplutura sa provin mai multe fragmente ceramice hallstattiene (Pl. 23/11-13);

Gr. 9 – cercetată parțial în c. 8-9 N, groapa avea pereții săpați vertical până la adâncimea de 0,50 m, materialul ceramic descoperit aici fiind specific culturii Babadag (Pl. 25/6-9);

Gr. 14 – a fost tăiată de gr. 12 și 17, pereții săi fiind săpați până la stâncă, având adâncimea de 0,50 m. Cele câteva fragmente ceramice descoperite aici datează complexul în perioada hallstattiană (Pl. 25/10-13);

Gr. 15 – cercetată parțial în c. 11 S, a fost parțial distrusă de amenajarea gr. 19. Pereții săi au fost săpați până la adâncimea de 0,50 m, complexul conținând câteva fragmente ceramice hallstattiene atipice;

Gr. 16 – este un complex de dimensiuni mai mari, fiind parțial cercetat în c. 12-13 N. Acesta avea pereții săpați vertical până la stâncă (- 0,40 m), în umplutura sa fiind descoperite mai multe fragmente ceramice hallstattiene (Pl. 24/1-17);

Ceramică hallstattiană mai provine și din stratul vegetal (Pl. 23/1-6), din șanțul 1 care traversează suprafețele c. 2-5 N-S și prezintă o adâncime maximă de 2 m (Pl. 25/1-5) dar și din șanțul 2 care a fost identificat în c. 4-8 N-S, pereții săi fiind aproape verticali, iar în partea sa mediană se poate observa o adâncire.

Secțiunea 10 (S 10) – a fost trasată la 3 m nord de S 9 și a avut dimensiunile 4 × 24 m (96 mp). În cadrul său au fost identificate următoarele complexe arheologice (Pl. 6) care conțineau material ceramic specific culturii Babadag:

- Gr. 3* - a fost cercetată parțial, fiind identificată pe suprafața c. 9 și 10 S. Pereții au fost săpați vertical până la adâncimea de 0,40 m. În cadrul acestui complex a fost identificat material ceramic hallstattian atipic;
- Gr. 4* - a fost cercetată integral, fiind surprinsă pe suprafața c. 8 și 9 S. Aceasta a avut o formă circulară cu un diametru de 1,50 m și o adâncime de 0,40 m. În cadrul acestui complex a fost identificat material ceramic hallstattian (Pl. 26/4-9), dar și un fragment de rășniță (Pl. 26/3), o lamă din silex și un obiect din os (Pl. 26/1);
- Gr. 6* - a fost cercetată parțial, fiind surprinsă pe suprafața c. 7-8 N. Complexul a fost afectat de amenajarea gr. 7 și 8 (medievale) și a avut o formă oval alungită. În cadrul acestei amenajări a fost identificat material ceramic hallstattian atipic;
- Gr. 10* - a fost cercetată parțial, fiind cercetată pe suprafața c. 9-10 N-S. A avut o formă circulară cu un diametru de 1,50 m și o adâncime de 0,30 m. În cadrul acestui complex a fost identificat material ceramic hallstattian (Pl. 27/1-3);
- Gr. 11* - a fost cercetată parțial, fiind surprinsă pe suprafața careurilor 10-11 N și 10-11 S. A avut o formă circulară cu un diametru de 1,50 m și o adâncime de 0,30 m. În cadrul acestui complex a fost identificat material ceramic hallstattian (Pl. 27/4-5);
- Gr. 12* - a fost cercetată integral, fiind identificată pe suprafața c. 11 N-S. Aceasta a avut o formă circulară cu un diametru de 0,75 m și o adâncime de 0,20 cm. Amenajarea acestui complex s-a oprit la nivelul stâncii. În cadrul său a fost identificat material ceramic hallstattian atipic;
- Gr. 14* - a fost cercetată parțial, fiind surprinsă pe suprafața c. 11-12 N. Pereții săi au fost săpați vertical până la adâncimea de 1,20 m. În cadrul acestui complex a fost identificat material ceramic hallstattian (Pl. 27/7);
- Gr. 15* - a fost cercetată integral, fiind identificată pe suprafața c. 11 N-S. A avut o formă circulară cu un diametru de 0,70 m și o adâncime de 0,20 cm. Amenajarea acestui complex s-a oprit la nivelul stâncii. În cadrul său a fost identificat material ceramic hallstattian atipic;
- Gr. 16* - a fost cercetată integral, fiind identificată pe suprafața careurilor 11 N-S. A avut o formă circulară cu un diametru de 0,60 m și o adâncime de 0,20 cm. Amenajarea acestui complex s-a oprit la nivelul stâncii. În cadrul său a fost identificat material ceramic hallstattian atipic;

Material ceramic hallstattian provine și din cele două șanțuri (Pl. 28/1-3). *Șanțul 1* - a fost surprins pe suprafața c. 1 și 2 N-S și se prezintă sub forma unei albieri ce a atins adâncimea 1 m și o lățime de 1,70 m. *Șanțul 2* a fost cercetat pe suprafața c. 4-6 N și 3-5 S și avea o adâncime de 1 m și o lățime de 2,50 m.

Sectiunea 11 (S 11) - a fost trasată la 3 m nord de S 10 și a avut dimensiunile 4 × 32m (128 mp). În cadrul său au fost identificate 20 complexe arheologice, în marea lor

majoritate amenajate în epoca medievală (Pl. 7). În ciuda acestui fapt există o serie de elemente ce pot fi atribuite așezării culturii Babadag:

- Gr. 7* - a fost cercetată integral, fiind amenajată pe suprafața c. 4 S. A avut o formă circulară cu un diametru de 0,90 m și o adâncime de 1 m. În cadrul acestui complex a fost identificat material ceramic hallstattian;
- Gr. 13* - a fost identificată pe suprafața c. 8-9 N-S. A fost afectată de amenajarea gr. 12 și 14. Pereții au fost săpați vertical până la adâncimea de 0,40 m. A avut o formă circulară cu un diametru de 1 m. În cadrul acestui complex a fost identificat puțin material ceramic hallstattian (Pl. 29/4-5);
- Gr. 16* - a fost cercetată parțial, fiind identificată pe suprafața c. 9-10 S. A fost afectată de amenajarea gr. 14. În cadrul acestui complex a fost identificat material ceramic hallstattian (Pl. 29/6-7; 30/1-5).

Ceramică din prima epocă a fierului a mai fost descoperită atât în stratul vegetal (Pl. 28/4-5), cât și în cele două șanțuri. Șanțul 1 a fost identificat pe suprafața c. 1-2 N-S. Acesta a căpătat mai mult forma unei albieri ce a atins adâncimea maximă de 1,20 m și o lățime de 2,60 m. Suprafața sa a fost afectată de amenajarea gr. 2, 3, 4 și 5 (medievale). În pământul ce îl umplea am identificat doar material ceramic din prima epocă a fierului (Pl. 28/6-8);

Șanțul 2 a fost înregistrat pe suprafața c. 6-8 N-S. Acesta se prezenta sub forma unei albieri ce a atins adâncimea 0,80 m și o lățime de 2 m. Suprafața sa a fost afectată de amenajarea gr. 11 (medievală). În cadrul său a fost identificat material ceramic aparținând primei epoci a fierului (Pl. 28/9-11; 29/1-3).

Sectiunea 12 (S 12) - a fost trasată la 3 m nord de S 11 și a avut dimensiunile 6 × 26 m (156 mp). În acest perimetru au fost identificate 13 complexe arheologice (Pl. 8) atribuite perioadei medievale. Material arheologic hallstattian a fost descoperit doar în continuarea șanțului 2 (Pl. 30/6-8) care a fost surprins pe suprafața c. 3-4 N-S. Acesta avea forma unei albieri cu adâncimea 0,70 m.

Sectiunea 13 (S 13) - a fost trasată la 3 m nord de S 12 și a avut dimensiunile 4 × 26 m (104 mp). În cadrul său au fost identificate 13 complexe arheologice (Pl. 9), dintre care cinci pot fi atribuite locuirii hallstattiene:

- Gr. 1* - a fost surprinsă parțial în c. 1 N și a avut pereții săpați vertical până la o adâncime de 0,75 m. În acest complex a fost identificat material ceramic hallstattian (Pl. 30/9-11);
- Gr. 2* - a fost identificată parțial în c. 1 S și a avut pereții săpați vertical până la 0,70 m. În acest complex a fost identificat material ceramic hallstattian.

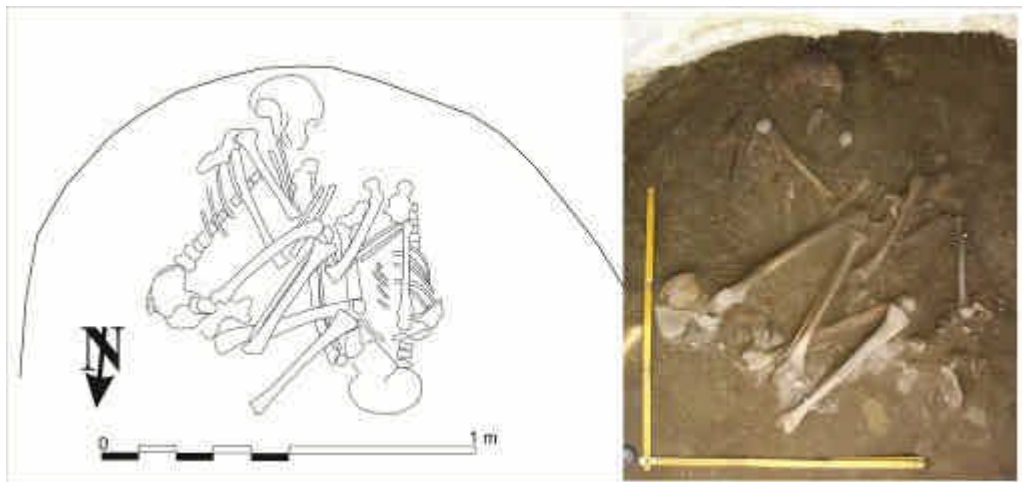

Fig. 6. Secțiunea 13, groapa 7 / Section 13, pit no. 7.

Gr. 7 – a fost cercetată în c. 5 N. Pereții săi au fost săpați oblici spre exterior până la adâncimea de 1 m. Pe fundul gropii, direct pe stâncă, în partea de sud au fost descoperite scheletele a doi indivizi (Fig. 6).

Primul dintre aceștia era depus în poziție chircită pe partea stângă, orientat N-S, picioarele puternic flexate din genunchi și brațele îndoite din cot și palmele sub bărbie. Oasele, păstrate aproape în întregime, se află într-o stare bună de conservare. Acesta a aparținut unui copil cu o vârstă de 12-13 ani și o statură de $128,24 \pm 12,4$ cm⁹, a cărui sex nu a putut fi determinat.

Cel de al doilea individ, depus parțial peste cel anterior, tot în poziție chircită, pe partea stângă, era orientat SV-NE. Oasele scheletului s-au păstrat în bună stare și a aparținut unei persoane de sex feminin, cu o vârstă cuprinsă între 35-45 de ani și o statură de $152,73 \pm 3,3$ cm.

În umplutura gropii provin fragmente ceramice și un percutor ce pot fi atribuite culturii Babadag (Pl. 31/1-4).

Gr. 10 – a fost cercetată parțial, fiind amplasată în c. 5-6 S. Pereții au fost săpați vertical până la adâncimea de 0,60 m. În acest complex a fost identificat material ceramic hallstattian (Pl. 31/5-12).

Gr. 13 – a fost identificată pe suprafața c. 7-8 N. Aceasta avea o formă circulară cu un diametru de 1,60 m. Amenajarea complexului s-a oprit la nivelul stâncii având o adâncime de 0,40 m. Materialul ceramic descoperit alături de defunct indică încadrarea cronologică a complexului funerar în prima epocă a fierului (Pl. 32/1-7).

⁹ Statura la subadultul a fost calculată pe baza metodei lui Visser (1998).

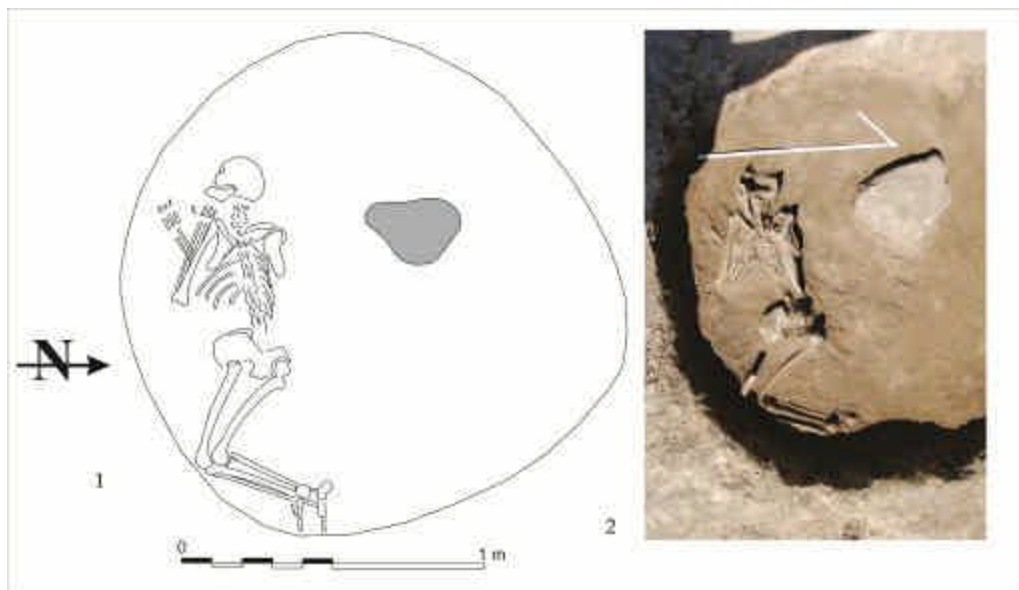

Fig. 7. Secțiunea 13, groapa 13 / Section 13, pit no. 13.

În partea de sud a gropii așezat pe partea dreaptă, orientat V-E, a fost descoperit un schelet uman, aproape complet și bine conservat, cu picioarele ușor flexate din genunchi și mâinile îndoite din cot, cu palmele în dreptul bărbiei (Fig. 7). Acesta a aparținut unei persoane de sex feminin, cu o vârstă cuprinsă între 35-40 de ani și o statură de $149,40 \pm 3,3$ cm. Din punct de vedere patologic s-au putut observa enthesophite pe tuberculul calcaneului, precum și urme de osteoartroză pe vertebrele lombare și ușoare urme pe humerusuri, radiusuri, ulnae și membrele inferioare.

*

Pe ansamblu în campania 2010 am putut cerceta parțial sau exhaustiv un număr de 47 de complexe pe care le putem atribui cu siguranța primei epoci a fierului, o parte dintre acestea fiind parțial distruse mai ales de locuirea medievală. Aceste amenajări aveau dimensiuni diferite și pot fi incluse aproape exclusiv în categoria gropilor, cu pereții săpați vertical ori oblic spre exterior sau interior. În același timp, datorită dimensiunilor mari, este posibil ca gr. 16/S 9 să reprezinte o parte a unei locuințe de tip bordei.

Tot aici trebuie să aducem în discuție și cele două *șanțuri* surprinse în suprafața cercetată, pe care nu le putem data încă cu siguranță. Din punct de vedere stratigrafic, acestea sunt suprapuse de mai multe gropi medievale, dar și de gr. 7/ S 6, care conținea și material ceramic din prima epocă a fierului. În același timp cele două șanțuri, ale căror profile și traseu sugerează mai mult existența unor torente, conțin material arheologic atât eneolitic cât și hallstattian. Din aceste motive, fără a avea

siguranța că aceste șanțuri sunt rezultatul unor activități umane, putem considera că au fost „deschise” într-o perioadă dinaintea locuirii medievale și foarte posibil și înaintea celei hallstattiene.

*

O categorie aparte de complexe arheologice o constituie și *gropile care conțin oseminte umane*. Ca modalitate de amenajare acestea nu se deosebesc de gropile considerate de provizii sau menajere. În cursul cercetărilor din campania 2010 au fost cercetate 6 astfel de situații, care se adaugă celei identificate în campania din anul 2003¹⁰.

Prezența unor complexe cu oseminte umane în așezările de la începutul epocii fierului în zona Dunării de Jos a fost analizată în diverse rânduri¹¹. Astfel, s-a putut observa că acest tip de descoperire este comună în toate așezările culturii Babadag, un număr mare de astfel de amenajări „macabre” fiind cunoscute în siturile cercetate mai intens (ex. Babadag, Niculițel și chiar Enisala).

Nr. individ	Complex	Sex	Vârstă	Statură	Conexiune anatomică
1.	Gr. 8 / S II / 2003	masc.	18-22 ani	?	parțial
2.	Gr. 8 / S II / 2003	?	adult	?	nu
3.	Gr. 8 / S II / 2003	?	Infans I (5-6 ani)	?	nu
4.	Gr. 8 / S II / 2003	?	Infans I (0,5-1,5 ani)	?	nu
5.	Gr. 4 / S I / 2010	?	5-10 ani	?	nu
6.	Gr. 7 / S 2 / 2010	masc.	32-34 ani	161,01±3.3 cm	nu
7.	Gr. 7 / S 2 / 2010	fem.	20-40 ani	?	nu
8.	Gr. 7 / S 6 / 2010	masc.	40-45 ani	161, 01±3.3 cm	da
9.	Gr. 7 / S 6 / 2010	masc.	19-20 ani	168,17±3.3 cm	da
10.	Gr. 6 / S 8 / 2010	masc.	35-40 ani	164,03±3.3 cm	parțial
11.	Gr. 7 / S 13 / 2010	?	12-13 ani	128,24±12,4 cm	da
12.	Gr. 7 / S 13 / 2010	fem.	35-45 ani	152,73±3.3 cm	da
13.	Gr. 13 / S 13 / 2010	fem.	35-40 ani	149,40±3,3 cm	da

Tabel 1. Date privind osemintele umane din situl de la Enisala–Palanca / *Data on the human bones found at Enisala–Palanca site.*

În aceste condiții, putem doar presupune o atitudine complexă a populațiilor Babadag față de defuncți, bazată pe practici specifice de depunere, descompunere și manipulare a cadavrelor, în vreme ce manifestările culturale învecinate și contemporane erau adeptele altor cutume funerare ce includeau și organizarea unor cimitire în afara spațiului locuit.

¹⁰ Ailincăi, Constantinescu 2008.

¹¹ Sîrbu 1997; Jugănar, Topoleanu 1994; Irimia 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2005; Ailincăi 2008a; Ailincăi 2008b; Ailincăi *et alii* 2006; Ailincăi, Constantinescu 2008.

Studiul antropologic efectuat pe materialul osteologic uman descoperit până în prezent a identificat 13 indivizi aflați în stări diferite de reprezentare (conexiune anatomică totală sau parțială și oase izolate), ce aparțin ambelor sexe și unor vârste diverse (Tabel 1). O noutate adusă de cercetările din anul 2010 sunt cele câteva cazuri clare de deces cauzate în urma unor lovituri realizate cu un obiect ascuțit (probabil o spadă). Cercetarea altor complexe de acest gen în cursul campaniei arheologice din anul 2013¹² mărește considerabil numărul indivizilor identificați în acest sit; analiza lor constituind însă subiectul unui studiu viitor.

3. Ceramica

Ceramica reprezintă fără îndoială materialul arheologic preponderent în așezarea din prima epocă a fierului de la Enisala–Palanca, iar lotul provenit în urma cercetărilor din anul 2010 vine să completeze datele cunoscute din săpăturile precedente¹³.

3.1. Considerații tipologice

Din punct de vedere tipologic am putut identifica prezența aici a cinci categorii ceramice specifice culturii Babadag¹⁴. Deși o analiză foarte amănunțită este îngreunată de starea foarte fragmentată a materialului vom încerca în cele de mai jos să subliniem principalele caracteristici ale descoperirilor din campania 2010.

Categoria A – vasele bitronconice sunt reprezentate de 49 de exemplare în stare avansată de fragmentare, fapt ce ne îngreunează stabilirea clară a dimensiunilor și a proporțiilor părților componente, deci și încadrarea lor tipologică.

Fragmentele înregistrate indică prezența aici a unor recipiente mai ales de dimensiuni mari și medii (grupele I-III – Fig. 11/1; 12/5; 14/9; 15/1-3; 16/8; 21/6; 23/4, 12-13; 27/7; 29/1; 32/1), dar și de dimensiuni mici (grupa IV – Fig. 10/2, 13/10; 16/9). În această ultimă categorie se încadrează și un vas aproape întreg de formă independentă (Fig. 13/10), cu un punct de curbură în zona îmbinării marginii de gât și unul ascuțit în zona diametrului maxim, asemănător ca proporții tipului A₂-IV.¹⁵

Deși reflectă doar în mică măsură dimensiunile reale ale recipientelor din categoria A, diametrul gurii este singurul element ce poate fi măsurat în cele mai multe cazuri. Din *Graficul 1* se poate observa că cele mai multe vase bitronconice aveau o deschidere

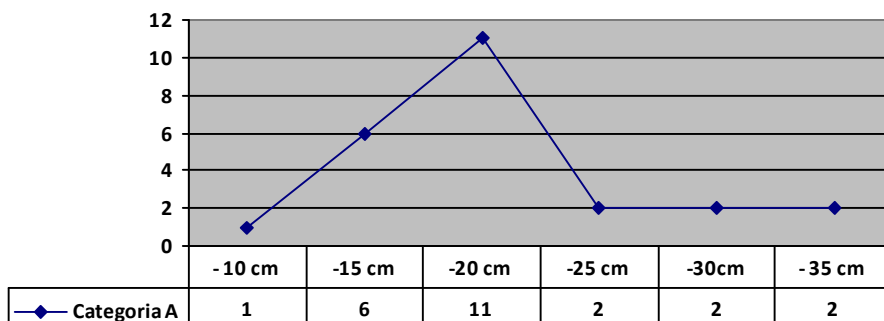
¹² Cercetarea din anul 2013 a avut un caracter preventiv, ocazie cu care a fost cercetată o suprafață de peste 5000 mp din situl de la Palanca.

¹³ Vezi de exemplu Ailincăi *et alii* 2011.

¹⁴ Ailincăi 2011.

¹⁵ Ailincăi 2011, 95-97.

a gurii cuprinsă între 15-25 cm, fapt compatibil cu observațiile făcute pe tot cuprinsul culturii Babadag¹⁶.

Grafic 1. Frecvența diametrului gurii la recipientele din categoria A / *Graphic 1. Frequency of rim diameter of class A vessels.*

Din cele 49 de fragmente ceramice atribuite categoriei A, doar 12 prezintă urme de decorare. Cele mai multe sunt motive ce pot fi incluse în tipul I (benzi de delimitare) și au fost executate atât prin incizie (Fig. 32/5), imprimare (Fig. 23/13), șiruri de puncte singulare sau suprapuse (Fig. 11/3; 16/8; 29/1; 30/7; 31/6) cât și prin caneluri subțiri (Fig. 21/4).

Pe 15 dintre fragmentele provenite de la astfel de vase am putut identifica proeminențe conice, cu vârful ușor ridicat (tipul I.2 – Fig. 12/5; 13/5; 15/2-3; 16/7; 17/4; 21/4; 23/10, 13; 24/3; 27/3; 30/7; 32/5) și într-un singur caz o proeminență conică plată (Tipul I.1 – Fig. 22/3). Un singur exemplar descoperit în această campanie avea aplicată probabil în zona umărului o bandă în relief, triunghiulară în profil, de tip III.1 (Fig. 10/4).

Categoria C (ceștile) deține de obicei o pondere destul de redusă în ansamblul ceramicii din siturile culturii Babadag, în cazul de față având înregistrate 26 de exemplare fragmentare și întregi (Pl. 10/5; 11/4-5; 12/2, 12; 16/10; 19/1; 20/6; 21/5, 11; 23/5, 11; 24/1-2, 4; 25/5, 12; 27/1; 30/2; 31/5, 8-9; 31/5, 8-9; 32/2, 6).

Din punct de vedere tipologic, putem atribui subcategoriei C₁ (cu două toarte supraînălțate), doar un fragment dintr-o ceașcă de dimensiuni mari (Pl. 12/2), atribuit specific mai multor tipuri din grupa IV¹⁷.

Mult mai bine este reprezentată subcategoria C₂ (formă independentă, contur curbat sau compus și o toartă supraînălțată). Unul din exemplarele întregi îl putem

¹⁶ Ailincăi 2011, 159.

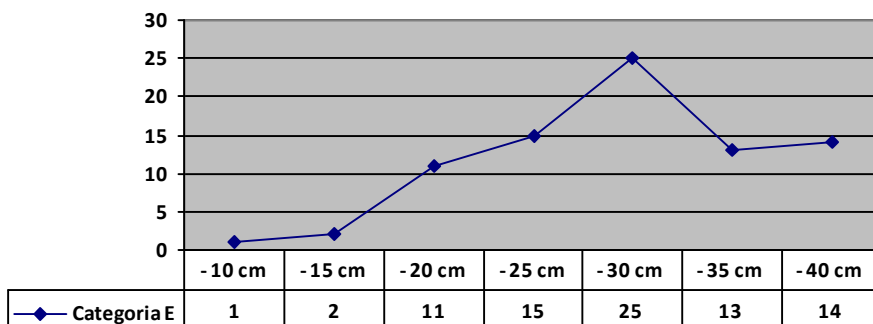
¹⁷ Ailincăi 2011, 110 și urm.

încadra tipului C₂-IV.1-1¹⁸ (Pl. 21/11), în vreme ce altul poate fi atribuit cu probabilitate destul de mare tipului C₂-IV.1-2¹⁹ (Pl. 32/2), proporții asemănătoare sugerând și alte două exemplare păstrate fragmentar (Pl. 25/5; 31/8). Profilul și proporțiile caracteristice tipului C₂-IV.2-7 sunt reprezentate de un alt fragment de ceașcă (Pl. 11/4), în vreme ce alt recipient poate fi încadrat în tipul C₂-IV.2-2 (Pl. 27/1; 31/5).

Un singur fragment sugerează existența subcategoriei C₃ (Pl. 24/1), în vreme ce altul ar putea corespunde subcategoriei C₄ (Pl. 32/6).

Doar opt exemplare prezintă urme de decorare. Cinci dintre acestea au benzi de tip II.A.1 executate prin canelare (Pl. 11/5; 23/11; 24/4; 27/11) și linii incizate (Pl. 24/1); o singură ceașcă prezintă un decor de tip I (Pl. 31/9) și o alta o bandă de tip IV.A.1 (Pl. 30/2).

Categoria E – străchinile alcătuiesc categoria ceramică preponderentă pe ansamblul lotului analizat, fiind înregistrate 80 de exemplare aflate în stare fragmentară. Cele mai multe dintre acestea au contur simplu și deschiderea restricționată (E₁ – 73 de exemplare) (Pl. 10/1, 7, 11; 11/6; 12/3-4, 6, 9, 11; 13/1; 14/2-3; 16/3, 11, 14-15; 17/5-6; 18/1, 4-6; 19/6-8; 20/2-3, 10, 12; 21/1-2; 8-9; 22/1-2, 8, 10; 23/2, 6-8; 24/8-12, 14-15; 25/4, 10; 26/5-8; 27/2; 28/1-6; 29/2-3; 30/1, 11; 31/1-3, 11; 32/4), doar cinci exemplare au contur simplu și deschidere nerestricționată (E₂) (Pl. 12/10; 23/3, 9; 24/13; 25/1), iar alte două se pot încadra în tipul E₃, cu deschidere nerestricționată și profil compus (Pl. 25/8; 32/3).

Grafic 2. Frecvența diametrului maxim al recipientelor din categoria E / *Graphic 2. Frequency of maximum diameter of class E vessels.*

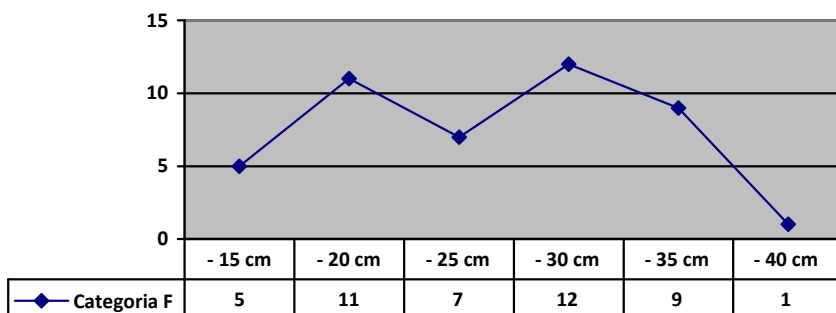
¹⁸ Ailincăi 2011, 116.

¹⁹ Ailincăi 2011, 116-117.

Având ca reper diametrul maxim al acestor recipiente, cele mai multe se încadrează între 21-35 cm (Grafic 2), medie întâlnită și pe ansamblul culturii Babadag²⁰.

Din punctul de vedere al decorului, doar străchinile din tipul E₁ au fost decorate cu benzi canelate de tip II.A.1-2a (35 exemplare – Pl. 11/6; 12/3-4, 9, 11; 16/11, 15; 19/7; 20/2-3; 21/1, 8-9; 22/1-2; 23/2, 8; 24/8-9, 11-12, 14-15; 25/4, 10; 28/2-4; 29/3; 30/1, 11; 31/11; 32/4) și alte două cu benzi imprimate de tip II.A.4-4 (Pl. 18/6) și IV.A.1 (Pl. 21/2).

Categoria F – vasele de bucătărie sunt reprezentate prin 60 de exemplare, în marea lor majoritate fragmentare. Cele mai multe fragmente (35) indică apartenența la subcategoria F₁ (deschidere restricționată, formă dependentă – Fig. 10/6, 8-9, 12; 11/7; 12/1; 13/3-4, 9; 14/7, 12; 16/1, 12; 17/8; 18/2-3; 19/4-5; 20/1, 8; 21/10; 22/1; 23/1; 24/6, 16-17; 26/9; 27/4; 28/7, 9; 30/3-4, 9; 32/7; 31/10). Dintre acestea doar două păstrează un profil complet. Unul poate fi încadrat în tipul F₁-II-1 (Fig. 27/4), în vreme ce celălalt tipului F₁-III-3 (Fig. 13/9). Alte zece fragmente pot fi atribuite subcategoriei F₂ (vase de formă independentă – Fig. 12/7; 14/4, 6; 17/7; 22/9; 28/11; 29/6-7), iar alte 16 fragmente nu pot fi încadrate tipologic (Fig. 13/6, 8; 14/5, 8; 17/3; 20/4; 21/3; 24/7; 25/2-3, 9, 13; 29/4; 30/6, 10; 31/7).

Grafic 3. Frecvența diametrului gurii la recipientele din categoria F / *Graphic 3.*

Frequency of rim diameter of class F vessels.

Este foarte greu să ne pronunțăm asupra dimensiunilor acestor recipiente. Singurele măsurători pe care le-am putut efectua se referă la diametrul gurii a 45 de exemplare. Din Graficul 3 se poate observa că cele mai multe vase aveau o deschidere a gurii cuprinsă între 15-20 cm și 25-30 cm.

Majoritatea vaselor din această categorie prezintă benzi aplicate, de tip I (benzi cu alveole, dispuse orizontal, vertical sau oblic – Fig. 10/6, 8-9; 12/7; 13/3, 6, 8-9; 14/4-5, 7-8; 16/1; 17/3, 8; 19/4-5; 20/1, 4, 8; 21/3, 10; 22/11; 23/1; 24/7, 16; 25/2-3, 9, 13; 27/4; 28/9;

²⁰ Ailincăi 2011, 160.

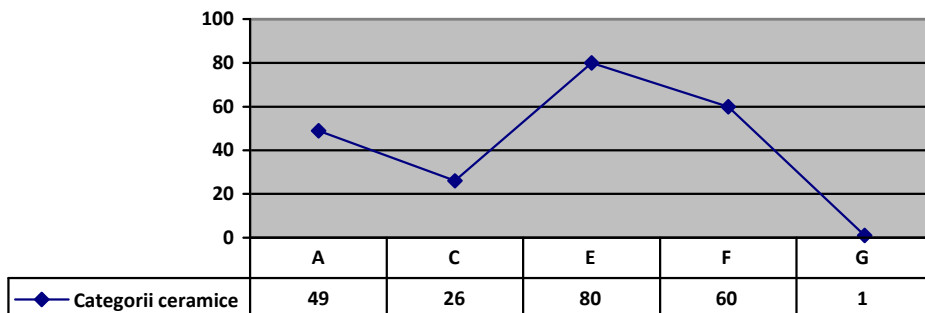
29/4, 6; 30/4, 6, 10; 31/7, 10) și într-un singur caz de tip II (benzi răsucite – Fig. 11/7). În 12 cazuri am înregistrat existența unor apucători sub forma unor proeminențe conice (tip I – Fig. 10/12; 13/9; 14/5; 16/1; 21/3; 22/11; 30/4; 31/7, 10) care erau amplasate de obicei în zona superioară a vaselor.

Deși în general foarte rar decorate, pe vasele de bucătărie de la Enisala–Palanca se pot observa o serie de benzi de tip II.A.1 executate prin incizie pe margine (Fig. 22/11; 23/1), șiruri de alveole (tip II.A.2 – Fig. 24/17; 30/5) și într-un singur caz o bandă de delimitare (tip I) executată prin imprimare (Fig. 19/4).

Categoria G – *strecurătorile* sunt reprezentate printr-un singur exemplar fragmentar, ce poate fi încadrat în tipul G₁, de formă simplă cu deschiderea nerestricționată (Fig. 27/5).

3.2. Frecvența categoriilor ceramice

În cursul cercetărilor arheologice din anul 2010 în situl de la Enisala–Palanca am identificat doar o parte din categoriile ceramice specifice culturii Babadag²¹ (A, C, E, F și G).

Grafic 4. Frecvența categoriilor ceramice / *Frequency of pottery classes.*

Deși nu am luat în calcul ceramica din cercetările mai vechi, ca și în cazul lotului de recipiente rezultat în urma campaniilor 2003-2006²² se poate observa numărul mare de străchini și vase de bucătărie în raport cu celelalte categorii înregistrate (Grafic 4). Această observație, ce indică probabil o anumită caracteristică a acestui sit, poate fi verificată și consolidată prin analiza întregului lot ceramic provenit din cercetările de aici.

²¹ vezi Ailincăi 2011.

²² Ailincăi *et alii* 2011, 168-169.

3.3. Stilul decorativ

Dintr-un total de 216 recipiente înregistrate, doar 62 dintre acestea prezintă urme de decorare (28,70%). Se poate observa predominarea benzilor simple, de tip II.A.1 executate mai ales prin canelură, dar și a benzilor de delimitare (tip I) executate prin linii incizate, imprimate sau șiruri de puncte.

Deși sunt majoritare, ornamentele realizate prin canelură, apar mai ales pe aceleași categorii de recipiente ca și în alte situri ale culturii Babadag (considerate mai timpurii): pe cești (categoria C) și străchini (categoria E)²³.

Categorie	Tip decor	I	II.A.1	II.A.2	II.A.4	IV
A	incizie	2				
	imprimare	1	2	1	1	
	puncte	5				
	caneluri					
C	incizie	1	1			
	imprimare					
	Puncte	1		1		
	caneluri		4			
E	incizie					
	imprimare				1	1
	puncte					
	caneluri		35			
F	incizie		2			
	imprimare	1				
	puncte		2			
	caneluri					
TOTAL		11	46	2	2	1

Tabel. 2. Tipuri de decor aplicate pe ceramica descoperită la Enisala–Palanca /
Types of decoration patterns on pottery from Enisala–Palanca.

Motivele executate prin incizie, puncte sau imprimare sunt mult mai reduse numeric și apar în combinații simple. Astfel, în două rânduri am putut identifica decorul specific al culturii Babadag (II.A.4) și o singură dată o suprapunere de benzi identice (tip IV).

În același timp putem remarca lipsa benzilor de decor mai complicate, de tip III, V sau VI, des întâlnite în nivelurile inferioare de la Babadag²⁴, sau în așezări mai timpurii precum cele de la Jijila–Cetățuie²⁵, Țibrinu²⁶, Niculițel–Cornet²⁷, Revărsarea–Dealul Tichilești²⁸, Garvăn–Mlăjitul Florilor²⁹.

²³ Ailincăi et alii 2011.

²⁴ Morintz 1987.

²⁵ Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.

4. Obiecte din silex, piatră șlefuită și materii dure animale

4.1. Piesele de silex

Lotul de piese de silex este compus din trei exemplare, ce urmează a fi prezentate în rândurile următoare. Materia primă din care au fost confecționate corespunde unui silex maroniu deschis, mat, cu granulație fină. În cazul a două dintre aceste piese pot fi observate incluziuni de culoare albă. Cea de a treia prezintă o margine corticală alături de care este vizibilă o dungă subțire (cca. 3-4 mm grosime) de culoare roșiatică. Acest tip de materie primă a fost identificat și descris amănunțit cu ocazia studierii altor serii preistorice, fiind cunoscut sub denumirea de *silex balcanic*³⁰.

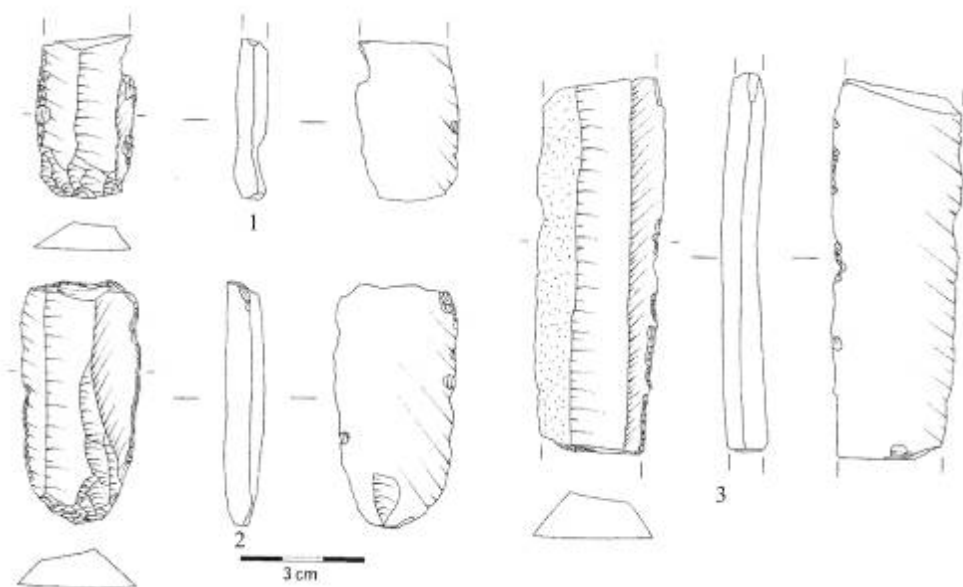

Fig. 8. Piese de silex/*Fint tools*.

Prima piesă (1 -25 mm; gros. 6 mm) (Fig. 8/1) constituie o lamă cu profil transversal trapezoidal, conservată sub forma unui fragment proximal. Acesta prezintă un talon de tip *en aile d'oiseau*, bulb foarte pronunțat și o dispunere a nervurilor relativ dezordonată. Urmele păstrate indică aplicarea percuției directe dure pentru obținerea

²⁶ Ailincăi, Dobrinescu 2006.

²⁷ Topoleanu, Jugănar 1995; Ailincăi 2008b.

²⁸ Ailincăi 2010; Ailincăi 2013.

²⁹ Jugănar 1997; Jugănar 2005.

³⁰ Gurova 2011, 98; Furestier, Mihail 2011, 366; Niță, Ștefan 2011, 196.

suportului. Una dintre margini a fost retușată, iar pe cealaltă sunt vizibile retușe de utilizare. Retușele executate ocupă o poziție directă, prezintă o dispunere ușor convexă, sunt scurte, semi-abrupte și au o morfologie decortăată. Din punct de vedere tipologic piesa se încadrează în tipul pieselor cu retuș marginal.

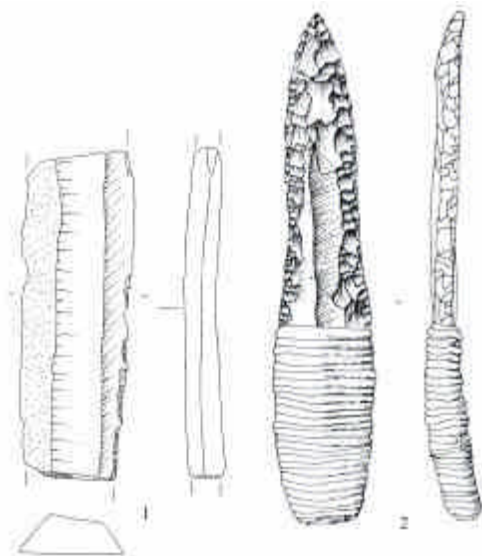

Fig. 9. 1. Piesă descoperită în situl Enisala–Palanca; 2. Manieră de atașare la mâner ce corespunde urmelor observate pe piesa de la Enisala / 1. *Flint object discovered at Enisala–Palanca settlement; 2. A manner of attaching to the handle, based on the traces observed on the blade from Enisala* (Stordeur 1987).

Cea de a doua piesă (L – 58 mm; l – 30 mm; gros. – 9 mm) (Fig. 8/2) se prezintă în bună stare de conservare, fiind întregă. Suportul pe care a fost amenajată unealta este o lamă cu profil transversal trapezoidal, talon neted, bulb difuz și nervuri sub-paralele. Profilul longitudinal este ușor arcuit. Stigmatul observat pare să indice executarea percuției indirecte în vederea producerii suportului³¹. Marginea stângă prezintă pe fața superioară în zona extremității distale, un retuș de tip *coche*, ce a fost foarte probabil realizat pentru a facilita segmentarea suportului. Atât frontul cât și cele două margini au fost retușate. Pe margini retușele ocupă o poziție directă, cu excepția celei stângi unde, către extremitatea distală sunt inverse, prezintă o dispunere rectilinie, sunt scurte, semi-abrupte și au o morfologie decortăată. Frontul a fost amenajat prin retușe directe, convexe, lungi, abrupte și decortăate. Din punct de vedere tipologic piesa se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă.

³¹ Inizan *et alii* 1995, 77.

Ultimul exemplar (l -32 mm; gros. 9 mm) (Fig. 8/3) s-a conservat în stare fragmentară. Piesa a fost realizată pe un suport reprezentat printr-un fragment mezial de lamă de flanc cu profil transversal trapezoidal. Retușe au fost amenajate doar pe marginea ce nu prezintă cortex. Acestea sunt vizibile pe jumătate din lungimea păstrată. Extremitatea ce interacționează cu zona retușată din margine prezintă o fractură rectilinie, netă, semn al unui gest controlat. De asemenea, această extremitate este parțial retușată, cu scopul de a regulariza suprafața. Scopul retușării unei porțiuni din margine și a extremității ce o întâlnește a fost acela de a facilita prinderea în mâner executată pe direcția axului piesei (Fig. 9). Pe restul lungimii marginii pot fi observate retușe de utilizare. Extremitatea ce întâlnește porțiunea cu retușe de utilizare prezintă o dispunere oblică, fisuri și desprinderi de așchii pe suprafața sa. Acest aspect indică producerea accidentală a fracturii pe parcursul folosirii. Fracturarea, dar și existența unor urme de utilizare sub forma unor desprinderi de așchii sugerează acțiunea asupra unei materii cu o duritate ridicată. Din punct de vedere tipologic piesa intră în tipul pieselor cu retuș marginal.

4.2. Piese de materii dure animale

Lotul de piese de materii dure animale este la rândul său redus numeric, fiind compus din patru exemplare. Primul dintre acestea constituie un fragment de trunchi de corn de cerb, conservat în stare precară (Fig. 10/1-2). Baza acestuia, reprezentând zona cu cea mai bună conservare, păstrează urmele detașării de restul coroanei, ce s-a produs prin percuție directă (cioplire) (Fig. 10/3-4). Urme de prelucrare nu au fost observate pe suprafața piesei, aceasta fiind cel mai probabil abandonată înainte de a fi transformată în obiect finit.

Cea de a doua piesă de materii dure animale este un astragal de ovicaprină aflat într-o foarte bună stare de conservare (L -32 mm; l - 20 mm; gros. - 17 mm) (Fig. 11). Una dintre fețe se prezintă sub forma naturală. Cea de a doua este complet aplatizată, având un aspect foarte neted. Pe suprafața au fost observate striuri, dispuse organizat, orientate oblic relativ perpendicular pe axul transversal al obiectului.

Al treilea exemplar este o dălțiță ce a fost amenajată pe un suport reprezentat de un fragment de metapod (Fig. 12). În realizarea debitajului nu a fost investit foarte mult efort, forma sa generală indicând mai degrabă confecționarea piesei pe un suport obținut accidental. Intervențiile legate de prelucrare au vizat regularizarea suprafeței, pe ambele fețe, realizată prin abraziune transversală, ce a determinat crearea unor striuri fine dispuse într-o manieră ordonată. Amenajarea părții active a fost executată prin aceeași tehnică, aplicată într-o manieră mai intensă. Considerăm că în cazul acestei unelte ne aflăm în fața unei maniere expeditivă de prelucrare, ce a necesitat aplicarea unui minimum de mijloace

tehnice. Partea activă prezintă urme de uzură sub forma unor mici desprinderi de așchii și a unor striuri lungi, cu o dispunere rară și ușor dezorganizată, orientate perpendicular pe striurile transversale corespunzând etapei de prelucrare.

Fig. 10. 1-2. Piesă corn cerb; 3-4. Detaliu asupra urmelor de detașare prin cioplire / 1-2. Object made of antler; 3-4. Detail on the detachment traces.

Fig. 11. Astragal/Astragal.

Fig. 12. 1. Dălțiță; 2-3. Detaliu abraziune executată pe cele două fețe ale piesei / 1. Chisel; 2-3. Detail of the abrasion executed on the two faces of the object.

O altă piesă din această mică serie a fost realizată pe metapod (Fig. 13). Deși starea de conservare este destul de bună, piesa s-a păstrat fragmentar, extremitatea distală lipsind. Metoda de debitaj aplicată pentru obținerea suportului a fost bipartiția. Aceasta a fost pregătită prin șanțuirea metapodului pe axul longitudinal până la nivelul epifizei. Ulterior prin percuție indirectă s-a realizat detașarea suportului.

Urmele de pe suprafața piesei, deși parțial afectate prin șederea îndelungată în pământ (prezența unor urme de rădăcini de mici dimensiuni) par a sugera fasonarea acesteia prin raclaj. Fractura s-a produs în punctul de unde ar fi trebuit să înceapă partea activă. Conservarea unei mici zone ce prezintă un lustru puternic, ne lasă să credem că s-a produs și amenajarea unei părți active, pierdute prin deteriorarea piesei.

Cu ocazia aceleiași săpături arheologice a mai fost descoperită o altă piesă din corn de cerb, o psalie. Starea de conservare este foarte precară, exemplarul păstrându-se sub forma părții meziale, inclusiv aceasta sub forma a două fragmente. Piesa a fost afectată și ca urmare a expunerii la foc, ceea ce i-a conferit culoarea neagră pe întreaga suprafață. Din același motiv s-au produs fisuri și alterări ale suprafeței. Psalia prezintă trei perforații circulare, toate păstrate fragmentar. La nivelul acestora sunt vizibile urme ale utilizării, manifestate prin tocirea marginilor acestora. Efectele arderii produse asupra acestei piese au împiedicat realizarea unor observații suplimentare (Pl. 17/9)³².

Fig. 13. Unealtă pe metapod / *Object on metapode.*

4.3. Piese de piatră șlefuită

³² Ailincăi, Mihail 2010, 193.

Lotul de piese de piatră șlefuită este ceva mai numeros față de cele anterioare, în cadrul său figurând 12 exemplare. Acestea au fost împărțite în tipuri folosind ca principale criterii forma părții active și modalitatea de utilizare a acesteia.

I. Piese cu partea activă liniară

I.a. Dălțiță

În cadrul acestui tip intră un singur exemplar păstrat fragmentar (lipsește extremitatea proximală), confecționat din gresie (l – 26 mm; gros. – 10 mm) (Fig. 14/1). Piesa are o formă trapezoidală, cu latura scurtă la nivelul părții active. Atât cele două fețe cât și marginile sunt drepte, fiind amenajate prin șlefuire. Relativ în zona centrală a corpului piesei s-a încercat realizarea unei perforații. Acest proces a fost însă executat într-o manieră defectuoasă. Pornit inițial, așa cum am precizat, din centrul piesei, a deviat treptat către una din margini. Urmele păstrate stau mărturie pentru încercarea de reluare a acestei acțiuni în vederea corectării erorilor inițiale, inclusiv prin reînceperea perforării și de pe fața opusă, fără ca aceste tentative să fie soldate cu succes. Ținând cont că spargerea piesei s-a realizat chiar la nivelul perforației, nu este exclus ca tocmai această perforare slab gestionată să fi provocat deteriorarea. Pe tăiș este vizibil negativul desprinderii unei așchii de dimensiuni apreciabile raportat la volumul piesei în discuție. Pentru stabilirea momentului când s-a produs acest fapt există două scenarii: fie piesa a fost în uz înainte de tentativa de perforare, fie deteriorarea tăișului s-a produs accidental, fără legătură cu utilizarea.

II. Piese cu partea activă convexă

II.a Topoare

Două piese confecționate din șist reprezintă acest tip în seria noastră (1. l – 48 mm; gros. – 20 mm (Fig. 14/2); 2. l – 47 mm; gros. – 17 mm). Ambele prezintă un grad ridicat de deteriorare. Forma lor este rectangulară, alungită, cu marginile rotunjite. Ca suport au fost utilizate blocuri în formă naturală ce corespundeau în linii mari formei dorite pentru obiectele finite. Singura intervenție legată de prelucrare este reprezentată de abraziunea executată pentru fasonarea suprafeței în punctele în care forma naturală era ușor diferită de cea specifică piesei. Urmele de utilizare sunt vizibile prin desprinderea unor fragmente de mari dimensiuni din corpul pieselor (în cazul ambelor nu s-a păstrat extremitatea proximală), semn al participării în activități ce au presupus șocuri cu intensitate ridicată.

Fig. 14. 1. Dălțiță; 2. Topor. / 1. Chisel; 2. Axe.

III. Piese cu partea activă reprezentată de întreaga sau cea mai mare parte a suprafeței

III.a Frecător

În acest tip am introdus patru exemplare, confecționate din cuarț (diam. variază între 58 – 68 mm). Trei dintre acestea au o formă circulară, mai mult sau mai puțin afectată prin folosire (Fig. 15/1-2). Starea de conservare a celui de al patrulea frecător nu permite considerații cu privire la forma sa. Prelucrarea a constat în șlefuirea intensă a întregii suprafețe pentru a fi obținută forma dorită. Ulterior, pe parcursul utilizării s-a produs aplatizarea, exemplarele cu două fețe opuse de folosire prezentând un aspect turtit. Rareori s-a încercat crearea altor zone de exploatare cu excepția celor două opuse. O situație aparte este reprezentată de un exemplar ce prezintă în zona centrală a fiecăreia dintre cele două fețe de utilizare câte o grupare bine organizată de puncte. Acestea se datorează foarte probabil utilizării frecătorului cu un rol secundar, în cadrul unor activități de percuzie indirectă. Asemenea urme punctiforme grupate au fost interpretate ca stigmatice tipice șocurilor exercitate asupra pietrei³³.

³³ Donnart 2012, 466.

III.b. Percutor

Două percutoare confecționate din șist și cuarț au fost identificate pe parcursul săpăturii arheologice din punctul Enisala–Palanca. Acestea au o formă circulară puternic afectată pe parcursul folosirii (1. diam. – 74 mm; 2. diam. – 73 mm) (Fig. 15/3-4). Ambele piese au avut întreaga suprafață atent șlefuită. Natura activităților în care au fost implicate aceste obiecte a determinat o deteriorare avansată, manifestată prin desprinderea unor așchii de dimensiuni apreciabile și chiar a unor părți importante din corpul lor.

Fig. 15. 1-2. Frecătoare; 3-4. Percutoare /1-2. Grinders; 3-4. Hammerstones.

III.c. Râșniță

Din seria noastră fac parte și trei râșnițe confecționate din șist, toate conservate în stare fragmentară. Două dintre ele au o formă oval alungită, iar cea a treia este pătrată, cu marginile și colțurile ușor rotunjite. Prelucrarea a constat în fasonarea prin abraziune a blocurilor ce au servit ca suport. Toate cele trei prezintă fața superioară, ce constituie partea activă, mai mult sau mai puțin concavă în funcție de gradul de uzură și fața inferioară convexă.

4.4. Observații

O primă observație cu privire la lotul de piese descoperit în cadrul locuirii de primă epocă a fierului de la Enisala–Palanca vizează dimensiunile reduse ale acestuia (20

piese), în ciuda faptului că a fost cercetat un număr apreciabil de complexe arheologice (47). Ținând cont de informațiile din alte publicații legate de acest subiect³⁴, acest aspect reprezintă totuși un element de normalitate, seriile hallstattiene de piese nefiind caracterizate de bogăția celor din siturile neolitice și calcolitice. Cu toate acestea, remarcăm că toate materiile prime specifice epocii preistorice (silex, piatră, materii dure animale) sunt reprezentate.

În ceea ce privește alegerea suportului de piesă am înregistrat două direcții: una ce vizează obținerea acestora prin debitaj și o a doua ce a presupus valorificarea unor blocuri de materie primă care în formă naturală erau similare formei obiectului finit.

Marea majoritate a pieselor ce alcătuiesc seria analizată prezintă urme vizibile de uzură manifestate sub diverse forme: tocire, apariția lustrului, desprinderea unor așchii de dimensiuni variabile de pe părțile active, modificarea formei piesei cel mai adesea prin apariția aplatizării sau spargerii. Diversitatea tipurilor de uzură constituie un argument pentru varietatea activităților în care au fost implicate exemplarele studiate. Abandonul pieselor a apărut în cele mai multe cazuri în momentul în care acestea au suferit un grad ridicat de deteriorare sau uzura a diminuat aproape total capacitatea de funcționare.

În mică măsură a fost observată reutilizarea unor piese cu un al doilea rol funcțional. Mai precis, este vorba despre un singur caz, în care un frecător a fost refolosit ca element component în debitajul prin percuție indirectă.

Lotul de piese de la Enisala–*Palanca* prezentat în cadrul acestui articol completează imaginea, destul de neclară, prezenței utilajului în nivelurile culturale specifice primei epoci a fierului în zona Dunării de Jos.

5. Alte descoperiri

În afară de categoriile de artefacte prezentate până acum, din situl de la Enisala–*Palanca* mai provin un număr de patru fusaiole din lut. Două dintre acestea au o formă bitronconică (Pl. 10/10; 16/4), una dintre piese fiind decorată prin imprimare. Un alt exemplar, fragmentar, avea o formă rotunjită aplatizată (Pl. 16/13), în vreme ce altul, de dimensiuni foarte mici, avea o formă tronconică (Pl. 20/5).

6. Considerații finale

Articolul de față se dorește a fi doar un raport preliminar al rezultatelor cercetărilor din situl de la Enisala–*Palanca* (săpăturile din 2010), care să aducă completări la datele cunoscute până acum în urma campaniilor din anii 1979³⁵ și 2003-2006³⁶. Acestora li se

³⁴ Morintz 1987; Jugănaru 2005; Rența 2008; Ailincăi *et alii* 2011, 169.

³⁵ Mănuclu-Adameșteanu, Lăzurcă 1980.

adaugă săpăturile arheologice preventive efectuate în 2013 au afectat o suprafață de aproximativ 5000 mp din așezare, fiind înregistrate peste 200 de complexe arheologice ce pot fi atribuite epocii fierului. Aceste noi cercetări au adus, pe lângă o cantitate impresionantă de material arheologic, și numeroase informații privind structurile de habitat, organizarea așezării și obiceiurile funerare ale locuitorilor.

Având în vedere cele de mai sus, considerăm necesară o abordare monografică, interdisciplinară a studierii vestigiilor preistorice din așezarea de la Enisala–Palanca. Până la momentul publicării acestor date, putem totuși sublinia în aceste rânduri unele probleme ridicate de acest sit.

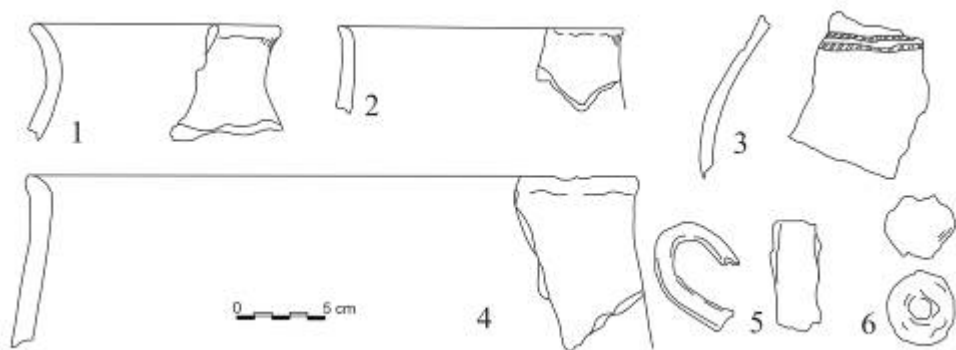

Fig. 16. Ceramică de tip Babadag descoperită la Visterna / *Babadag culture pottery found at Visterna.*

Cercetările din 2010 au surprins probabil o zonă de margine a așezării hallstattiene, dacă avem în vedere lipsa locuințelor; problematică rămânând și interpretarea celor două șanțuri identificate în suprafața cercetată. Foarte importante pentru cunoașterea obiceiurilor funerare sunt și complexe cu oseminte umane care aduc noi informații referitoare la acest aspect, de un interes deosebit fiind și cele câteva cazuri cu urme de violență cauzatoare de moarte.

Tot aici trebuie să subliniem că așezarea de la Enisala–Palanca făcea parte dintr-o concentrație de situri care „gravitau” probabil în jurul așezării fortificate de la Babadag³⁷. Alături de acestea mai sunt cunoscute locuirile hallstattiene timpurii de

³⁶ Ailincăi *et alii* 2011.

³⁷ Morintz 1964; Morintz 1971; Morintz 1986 ; Morintz 1987 ; Morintz, Jugănarul 1995; Morintz, Jugănarul, Munteanu 1995 ; Hănsel 1976; Jugănarul 2005; Jugănarul 2008; Jugănarul, Ailincăi 2003; Jugănarul, Ailincăi, Țârlea 2004; Ailincăi 2008; Ailincăi 2011; Ailincăi *et alii* 2006; Ailincăi *et alii* 2007; Ailincăi, Mihail 2010.

la Enisala–Cetatea medievală³⁸, Sarichioi–La bursuci³⁹, Visterna⁴⁰ și Enisala–Călugăra⁴¹ (Fig. 17). În același areal mai sunt semnalate locuirile de la *Orgame*⁴² și *Istros*⁴³. Aceste ultime două descoperiri ridică o problemă destul de importantă și anume aceea a raportului purtătorilor culturii Babadag cu primii coloniști greci, mai ales în contextul dispunerii acestor situri pe țărmul golfului Halmyris⁴⁴, deci cu acces direct dinspre Marea Neagră.

Din punct de vedere cronologic, locuirea hallstattiană de la Enisala–Palanca a fost încadrată încă din 1980 în cea de a treia fază de evoluție a culturii Babadag⁴⁵, conform cronologiei propuse de S. Morintz⁴⁶. Datarea târzie a acestei locuiri este susținută și de fibula de bronz cu buclă pe arc (Fig. 18/1) asemănătoare cu un exemplar descoperit în Creta, la Psychro⁴⁷, datat în perioadă geometrică (tipul Ilg după Sapouna-Sekellarakis). Descoperirea recentă a unei astfel de fibule în așezarea de tip Basarabi de la Mironești–Malu Roșu⁴⁸ susține încă o dată datarea propusă pentru faza finală a culturii Babadag (cel puțin în sec. VIII a.Chr.) cât și pentru contemporaneitatea cel puțin parțială cu fenomenul Basarabi⁴⁹.

Ceramica cunoscută până acum din situl de la *Palanca* este asemănătoare cu cea din ultimele niveluri de la Babadag și poate fi considerată reprezentativă pentru perioada finală a culturii eponime. Așa cum am atras atenția în diverse rânduri (spre deosebire de criteriile fixate de Sebastian Morintz pentru faza a III-a), decorurile imprimate și

³⁸ Baraschi, Cantacuzino 1980; Ciobanu 1971, 22; Dragomir 1972-1973; Dragomir 1974; Iosipescu, Iosipescu 2004.

³⁹ Oberländer-Târnoveanu, Oberländer-Târnoveanu 1979; Oberländer-Târnoveanu, Oberländer-Târnoveanu 1980; Lungu, Mănușu-Adameșteanu 1995; Ailincăi, Micu 2006.

⁴⁰ Fragmente ceramice specifice culturii Babadag au fost descoperite în zona de NE a localității (Fig. 16).

⁴¹ Materialul arheologic atribuit culturii Babadag ne-a fost arătat de autorul cercetării arheologice de la Enisala–Călugăra, dr. Vasilica Lungu, căreia îi mulțumim și cu această ocazie.

⁴² Coja 1972; Ailincăi, Mirițoiu, Soficar 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficar 2006.

⁴³ Fragmente ceramice specifice culturii Babadag, descoperite la Histria, ne-au fost arătate de dr. C. Domăneanțu.

⁴⁴ Vezi în acest sens Ailincăi *et alii* 2011, 170-171.

⁴⁵ Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980.

⁴⁶ Morintz 1964, Morintz 1987.

⁴⁷ Sapouna-Sekellarakis 1978, 51, fig. 7/216.

⁴⁸ Popa, Schuster 2007, 161, fig. 14/3.

⁴⁹ vezi Ailincăi 2010.

incizate sunt prezente și în această etapă⁵⁰, însă sunt mai puțin frecvente și apar în combinații mai simple. Pe de altă parte, deși sunt majoritare, ornamentele realizate prin canelură, apar mai ales pe aceleași categorii de recipiente ca și în alte situri ale culturii Babadag considerate mai vechi: pe cești (categoria C) și străchini (categoria E).

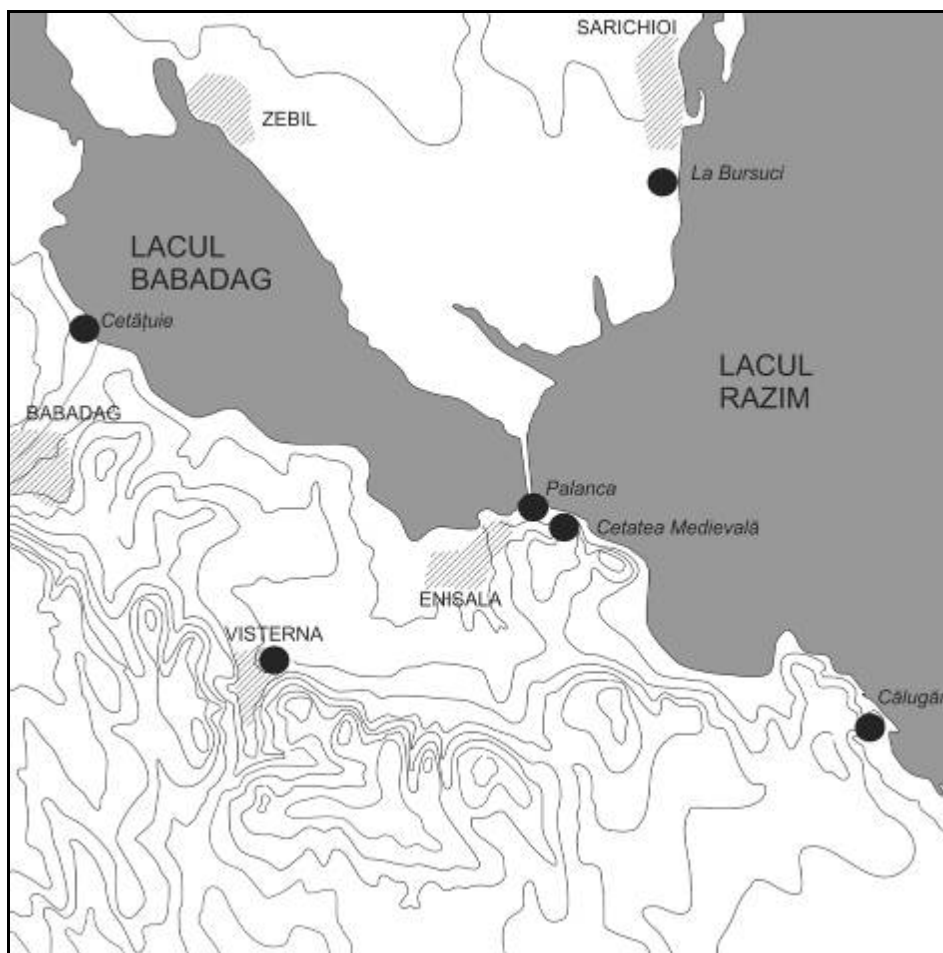

Fig. 17. Situri ale culturii Babadag în zona lacului Razim / *Babadag culture sites in the zone of Babadag Lake.*

⁵⁰ Un fragment ceramic decorat prin imprimare a fost descoperit chiar asociat cu fibula din gr. 1/1979 (Fig. 18/10).

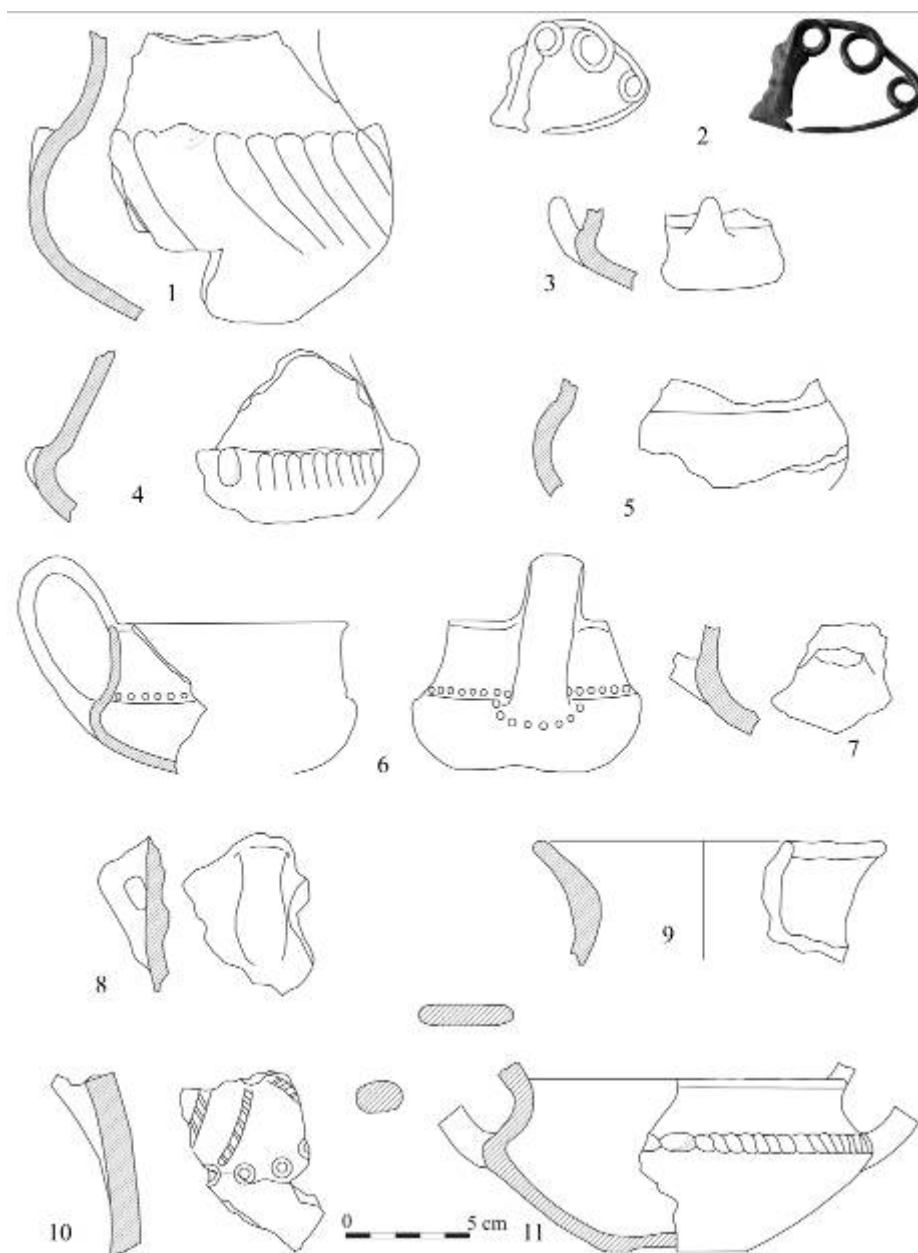

Fig. 18. Inventarul gropii 1 - 1979 / *Artefacts found in pit no. 1 - 1979.*

Poziționarea sitului într-o zonă ușor accesibilă de pe mare dar și datarea sa târzie, la finalul culturii Babadag, aduce în discuție problema controversată a populației autohtone în momentul colonizării grecești care s-a produs undeva pe la mijlocul sec. VII a.Chr.⁵¹. Departe de a rezolva această situație, trebuie totuși să menționăm că până în prezent, din situl de la Enisala–Palanca nu avem nici un element care să indice o datare în sec. VII a.Chr. Acest fapt poate fi un argument în sensul stabilirii sfârșitului locuirii hallstattiene de la Enisala, cât și a culturii Babadag într-o perioadă anterioară venirii grecilor.

Bibliografie

- Ailincăi S.C., Micu C. 2006. *L'habitation du premier Âge du Fer de l'établissement de Sarichioi « La Bursuci » (dép. de Tulcea)*, Pontica 39, 65-73.
- Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficaru, A. 2003, *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, ArhMold 26, 307-324.
- Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficaru, A. 2006, *A pit with human remains attributed to the Babadag culture discovered in pre-colonial levee lat Orgame*, în Mănușcu-Adameșteanu, M. (ed.), *A la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International. 40 ans de recherche archéologiques à Orgamé/Argamum*, București, 81-107.
- Ailincăi, S.C. 2008a, *Noi descoperiri din prima epocă a fierului pe teritoriul comunei Luncavița (jud. Tulcea)*, Peuce S.N. 6, 133-148.
- Ailincăi, S.C. 2008b, *The Dead Among the Living in the Babadag settlement from Niculițel–Cornet (Tulcea county, Romania)*, în Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Brăila-Brașov, 11-30.

⁵¹ Cea mai veche colonie grecească de pe coasta vestică și probabil din întregul bazin al Mării Negre pare să fi fost *Istros*, fondată de coloniști milesieni pe la jumătatea sec. VII a.Chr., undeva între 657–630 a.Chr. Aproximativ aceeași datare o urmează și descoperirile cele mai vechi de la *Orgame*, unde, pe lângă cele câteva fragmente ceramice din seria *Middle Wild Goat I*, databile în cel de al treilea sfert al sec. VII, a fost cercetat și un complex funerar databil pe la 650–630 a.Chr. (vezi în acest sens: Alexandrescu 1962; Alexandrescu 1978; Avram 2001; Dimitriu 1964; Dimitriu 1965; Dupont 1983; Vulpe 1997; Mănușcu-Adameșteanu 2000; Mănușcu-Adameșteanu 2008, 16, 18–19; Lungu 2000; Lungu 2007; Lungu 2008).

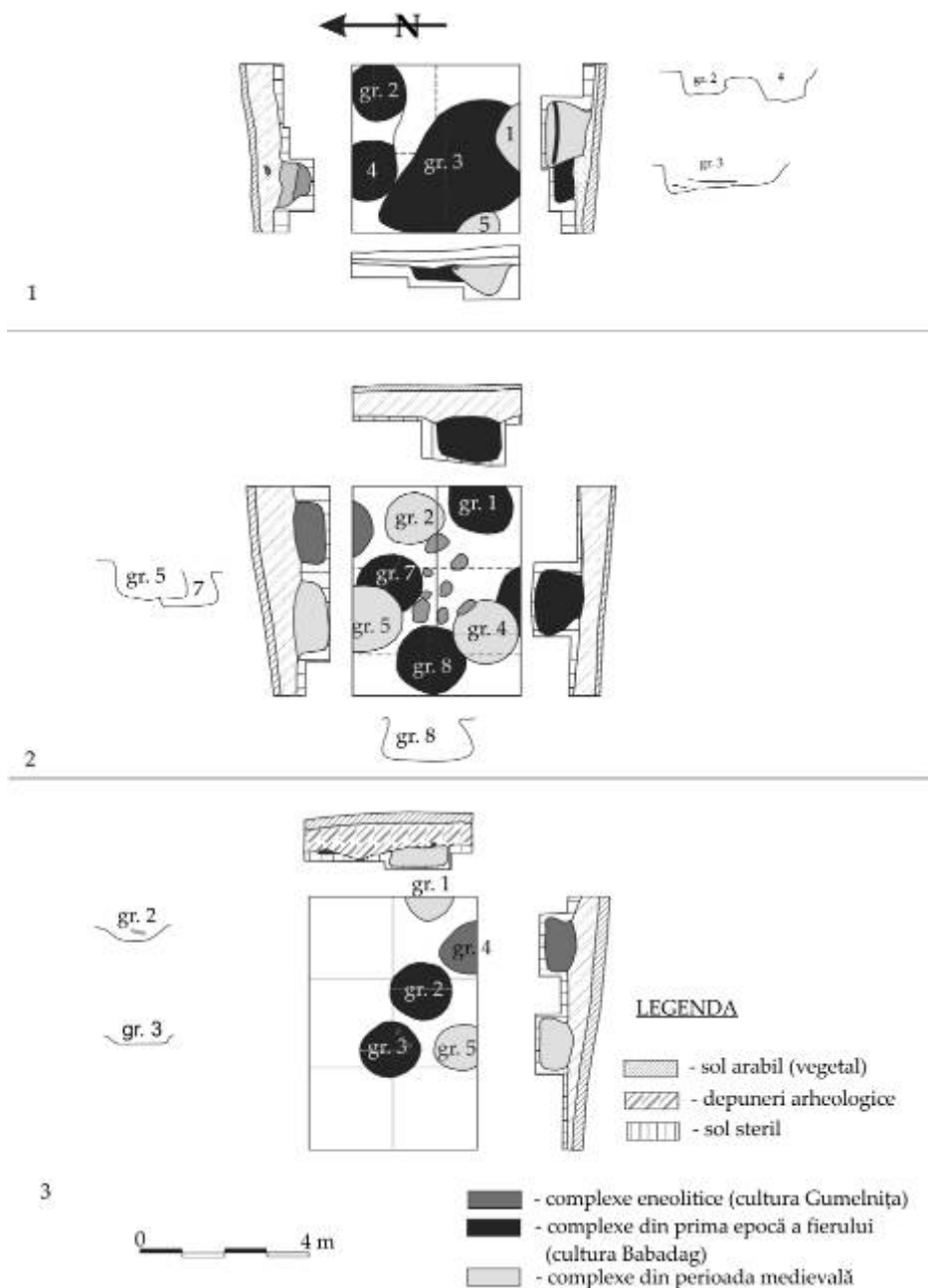
- Ailincăi, S.C. 2010, *Noi considerații referitoare la cercetările arheologice efectuate în așezarea culturii Babadag de la Revărsarea–Dealul Tichilești, jud. Tulcea*, Peuce, S.N. 8, 37-78.
- Ailincăi, S.C. 2011, *Ceramica culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea*, Peuce, S.N. 9, 55–178.
- Ailincăi, S.C. 2013, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, SCIVA, (sub tipar).
- Ailincăi, S.C., Constantinescu, M. 2008, *O groapă cu oseminte umane descoperită în așezarea culturii Babadag de la Enisala–Palanca*, în Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 121–131. Ailincăi, Constantinescu 2008.
- Ailincăi, S.C., Dobrinescu, C. 2006, *Așezarea din perioada timpurie a epocii fierului de la Țibrinu „La lac” (com. Mircea Vodă, jud. Constanța)*, Istros 13, 135–157.
- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, A. C., Vernescu, M. 2007, *Complexe cu oseminte umane descoperite în așezarea din prima epocă a fierului de la Babadag*, în *Studia In Honorem Florea Costea*, Brașov, 46-76. Ailincăi et alii 2011.
- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, A.C., Vernescu, M. 2006, *Early Iron Age Complexes with Human Remains from the Babadag Settlement*, Peuce S.N. 3–4, 77–108.
- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, A., Mihail, F., Vernescu, M., Ailincăi, A, 2011, *Noi date referitoare la așezarea culturii Babadag de la Enisala–Palanca, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Cercetările arheologice din perioada 2003-2006*, RevArh, S.N. 7, 1-2, 157-199.
- Ailincăi, S.C., Mihail, F., 2010, *Psalii din corn descoperite în așezări ale culturii Babadag din nordul Dobrogei*, Studii de Preistorie, 7, 189-200.
- Alexandrescu, P. 1962, *Autour de la date de fondation d’Histria*, StCl 4, 49–69.
- Alexandrescu, P. 1978, *Histria IV. La céramique d’époque archaïque (VIIe–IVe s.)*, avec la collaboration de S. Dimitriu et M. Coja, București–Paris.
- Aricescu, A. 1975, *Vârfuri de săgeți–semne de schimb premonetare*, SCN 6, 17-24.
- Avram, A. 2001, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria Românilor, I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 533-634.
- Babeș, M. 1971, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIVA 21, 1, 19-46.
- Baraschi, S., Cantacuzino, Gh. I., 1977-1978, *Cercetările arheologice de la Enisala (1976)*, Peuce 8, 459-471.
- Baraschi, S., Cantacuzino Gh., I. 1977-1978, *Cercetările arheologice de la Enisala (1976)*, Peuce 8, 459-471.
- Ciobanu, Șt. 1971, *Cetatea Enisala*, BMI 1, 21-30.

- Coja, M. 1972, *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman–Argamum (?)*, BMI 41, 3, 33-42.
- Comșa, E. 1972, *Neoliticul județului Tulcea*, Peuce 2, 11-18.
- Custurea, G. 2000, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (secolele IX-XI)*, Constanța.
- Dimitriu, S. 1964, *Tot despre data întemeierii Histriei*, SCIV 15, 2, 251–257.
- Dimitriu, S. 1964, *Poziția Histriei arhaice în cadrul cronologiilor secolelor VII–VI î.e.n.*, SCIV 16, 4, 663–674.
- Donnart K., 2012, *Le macro-outillage lithique*, in Joussaume R. (ed.) *L'enceinte néolithique de Champ-Durand à Nieul-sur-l'Autise (Vendée)*, 443-482, Chauvigny.
- Dragomir, I.T 1972-1973, *Cetatea medievală de la Enisala. Unelte, arme și obiecte de podoabă*, Danubius 4-7, 29-48.
- Dragomir, I. T. 1974, *Descoperiri hallstattiene în incinta cetății medievale Enisala*, SCIVA 25, 1, 131-136.
- Dupont, O. 1983, *Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros. Rapport Préliminaire*, Dacia N.S. 27, 19–43.
- Furestier, R., Mihail, F. 2011, *L'industrie lithique taillée de Taraschina*, in L. Carozza, C. Bem, C. Micu (eds.), *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5e millénaire avant notre ère*, 365-384, Iași.
- Gurova, M. 2011, *Prehistoric flint assemblages from Bulgaria: a raw material perspective*, CCDJ 28, 96-115, Călărași.
- Hänsel, B. 1976, *Beiträge zur regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, I-II, Bonn.
- Inizan, M.-L., Redouren-Ballinger, M., Roche, H., Tixier, J., 1995, *Technologie de la pierre taillée*, Meudon : C.R.E.P., Paris, X, Nanterre.
- Iosipescu, R., Iosipescu, S. 2004, *Ștefan cel Mare și Dobrogea de nord în vremea marelui război cu imperiul otoman, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Putna, 307-322.
- Irimia, M. 2003, *Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag–Kultur–Gemeinschaften betreffend*, Thracia 15, 251-268.
- Jugănar, G. 1997, *Manifestări ale Primei Epoci a Fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn–Mlăjitul Florilor jud. Tulcea)*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993, Tulcea*, 99-102.
- Jugănar, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, Constanța.
- Jugănar, G. 2008, *Cultura Babadag–reper cronologice*, în Ailincăi, S., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 132-139.
- Jugănar, G., Ailincăi, S. 2003, *Noi date referitoare la fortificația așezării hallstattiene de la Babadag (jud. Tulcea)*, Peuce, S.N. 1, 51-62.

- Jugănaru G., Ailincăi S., Țârlea A. 2004, *Noi considerații privind fibulele descoperite în aria culturii Babadag*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 131-137.
- Jugănaru, G. 2005, *Cultura Babadag I*, BibIIP-A 7, Constanța.
- Jugănaru, G., Topoleanu, F. 1994, *Gropi funerare în așezarea hallstattiană de la Niculițel-Cornet (jud. Tulcea)*, Istros 7, 71-82.
- Lăzurcă, E., Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1980, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea*, Materiale, 146-156.
- Lungu, V. 2000, *Pratiques funéraires et formes d'organisation sociale dans la nécropole de la cité grecque d'Orgamé*, în Simion, G., Lungu, V. eds, *Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire*, Tulcea, 101-118.
- Lungu, V. 2007, *Necropoles Grecques du Pont Gauche : Istros, Orgamé, Callatis*, în Grammenos, D., V., Petropoulos, E., K. (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, BAR Internationale Series 1675 (I), 337-382.
- Lungu, V. 2008, *Les funéraires de Patrocle et les plus anciennes nécropoles ioniennes de la mer Noire*, în Özbek, O. (ed.), *Funeral rites, rituals and ceremonies from Prehistory to Antiquity*, Tübitak, 153-170.
- Lungu, V., Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1995, *Săpături arheologice de salvare pe teritoriul comunei Sarichioi (jud. Tulcea)*, Peuce 11, 339-362.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1984, *Aspecte ale ritului și ritualului în lumina descoperirilor din necropola medievală de la Enisala*, Peuce, 9, 355-362.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1990, *Ceramica din sec. XIV descoperită în așezarea medievală de la Enisala*, Peuce 10, 393-398.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1984, *Necropola daco-romană de la Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea*, Peuce, 9, 31-40.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 2000, *Céramique archaïque d'Orgame*, in Avram, Al., Babeș, M. (eds.), *Civilisation grecque et cultures périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu a son 70e anniversaire*, București, 195-204.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 2008, *Orgame/Argamum II. Ceramica arhaică*, București.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh., Oberländer-Târnoveanu, E. 1984, *Noi dovezi de locuire pe teritoriul actual al satului Enisala în mileniul I e.n.*, Peuce, 9, 349-354.
- Mihail, F., Ailincăi, S. C., Micu, C., Carozza, L., Ailincăi, A. 2012, *Despre locuirea eneolitică de la Enisala-Palanca. Cercetările arheologice din anul 2010*, Peuce, SN 10, 81-100.
- Morintz, S. 1964, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia, N.S. 8, 101-118.
- Morintz, S. 1971, *Probleme ale Hallstatt-ului timpuriu din zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag*, Peuce 2, 19-24.

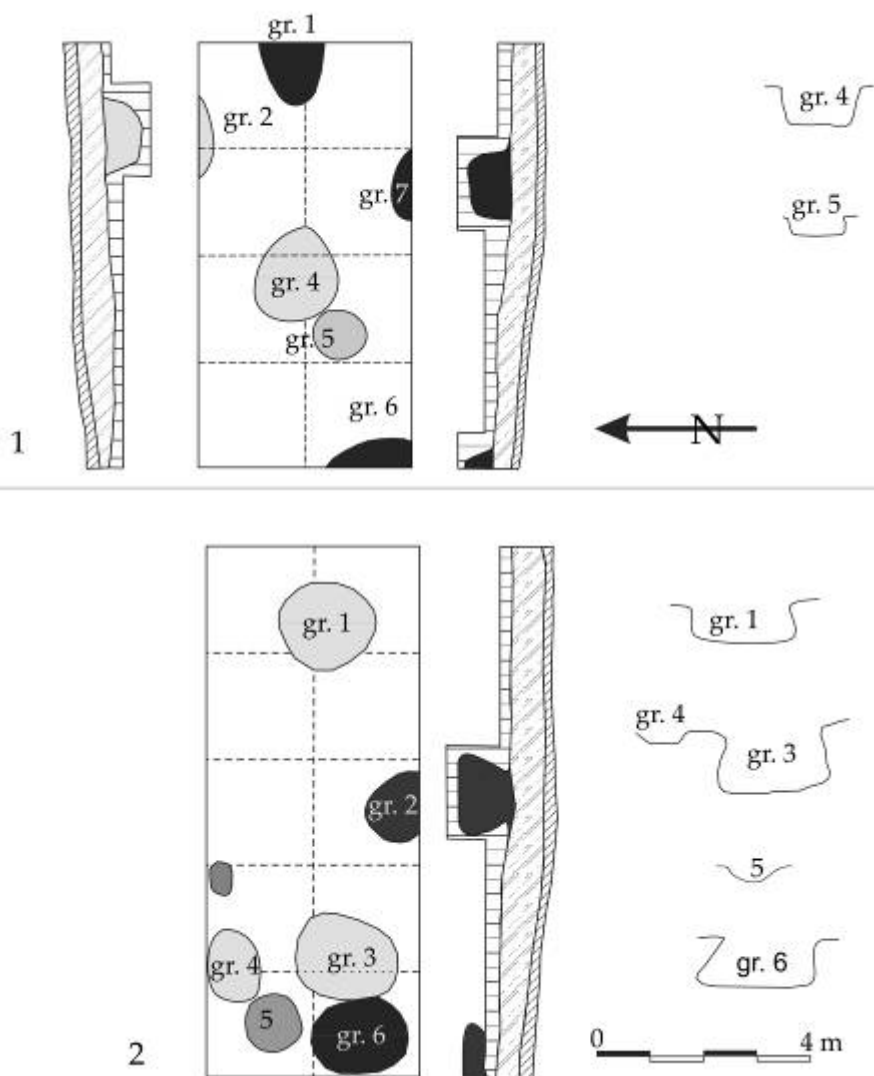
- Morintz, S. 1986, *Săpăturile de la Babadağ, 1973-1974, 1977-1981*, Materiale, 58-64.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadağ)*, Thraco-Dacica 8, 1-2, 39-71.
- Morintz, S., Angheliescu, N. 1970, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, SCIV 21, 3, 333-415.
- Morintz, S., Jugănar, G. 1995, *Raport privind săpăturile arheologice efectuate în Sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadağ (1991-1992)*, Peuce 11, 177-202.
- Morintz, S., Jugănar, G., Munteanu, M. 1995, *Așezarea din prima epocă a fierului de la Babadağ*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă 1, București, 222-235.
- Niță, L., Ștefan, C.E., 2011, *Considerații privind materialul litic din așezarea de la Cunești-„Măgura Cuneștilor” (jud. Călărași)*, SCIVA 62, 3-4, 195-208.
- Oberländer-Târnoveanu, I. 1980, *Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea)*, Peuce 8, 55-76.
- Oberländer-Târnoveanu, E., Mănușu-Adameșteanu, Gh. 1981, *Monede antice și bizantine descoperite la Enisala, jud. Tulcea*, Cercetări numismatice 4, 113-20.
- Oberländer-Târnoveanu, E., Oberländer-Târnoveanu, I. 1979, *Așezarea neolitică și necropola de la Sarichioi (județul Tulcea) (Campania 1978). Raport Preliminar*, Materiale, 59-70.
- Oberländer-Târnoveanu, I., Oberländer-Târnoveanu, E. 1980, *Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din așezarea de la Sarichioi (sec. IV-II î.e.n)*, Peuce 8, 77-142.
- Panin, N., Panin, S., Herz, N., Noakes, J.E. 1983, *Radiocarbon dating of Danube delta deposits*, Quaternary Research 19, 249-255.
- Păunescu, A. 1999, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, II, București.
- Pearson, K. 1899, *On the reconstruction of the stature of prehistoric races*, Philosophical Transactions of the Royal Society, ser. A, 192, 433-449.
- Popa, T., Schuster, C. 2010, *Descoperiri din Hallstattul Mijlociu (cultura Basarabi) la Mironești*, BMTA Giurgiu 10, 159-180.
- Rența, E., 2008, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița, Târgoviște*.
- Romanescu, Gh. 2006, *Complexul lagunar Razim-Sinoie. Studiu morfohidrografic*, Iași.
- Sapouna Sekellarakis, E. 1978, *Die Fibeln der Griechischen Inseln*, PBF 14, München.
- Simion, G. 1971, *Cultura traco-getică în lumina izvoarelor arheologice descoperite în necropola de la Enisala*, Peuce, 2, 63-134.
- Simion, G. 1974, *La culture géto-dace du Nord de la Dobroudja dans la lumière des découvertes d'Enisala*, Thracia 3, 291-304.
- Simion, G. 2003, *Geto-dacii din nordul Dobrogei, în descoperirile de la Enisala. In : Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, I, Tulcea, 258-320.

- Sîrbu, V. 1997, *Sacrifices humains et pratiques funéraires insolites dans l'areal thrace du Hallstatt et La Tene*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, 193-221.
- Sîrbu, V., Ailincăi, S.C., Simion, G. 2008, *Jijila–Cetățuie o așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila.
- Stănică, A., Ailincăi, S.C., Ignat, A., Zvâncă I. 2006, *Noi descoperiri funerare de pe teritoriul localității Enisala (com. Sarichioi, jud. Tulcea)*, Peuce, SN 3-4, 317-330.
- Stordeur, D., 1987, *Manches et emmanchements préhistoriques: quelques propositions préliminaires*, în D. Stordeur (ed.) *La main et l'outil. Manches et emmanchements préhistoriques*, Lyon, p. 11-34.
- Topoleanu, F., Jugănar, G. 1995, *Așezarea de tip Babadag de la Niculițel "Cornet" (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988*, Peuce 11, 1995, 203-229.
- Vasilie, I. 2003-2004, *Date noi privind epoca bronzului în nordul Dobrogei. Mormintele cu ocru de la Enisala–La Bălțiță*, Ialomița 4, 123-136.
- Vulpe, A. 1997, *En marge de Ps. –Scymnus 766-770*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux bouches du Danube et dans les regions autour de la mer Noire. Actes du Colloque International, septembre 1993*, Tulcea, 181-185.

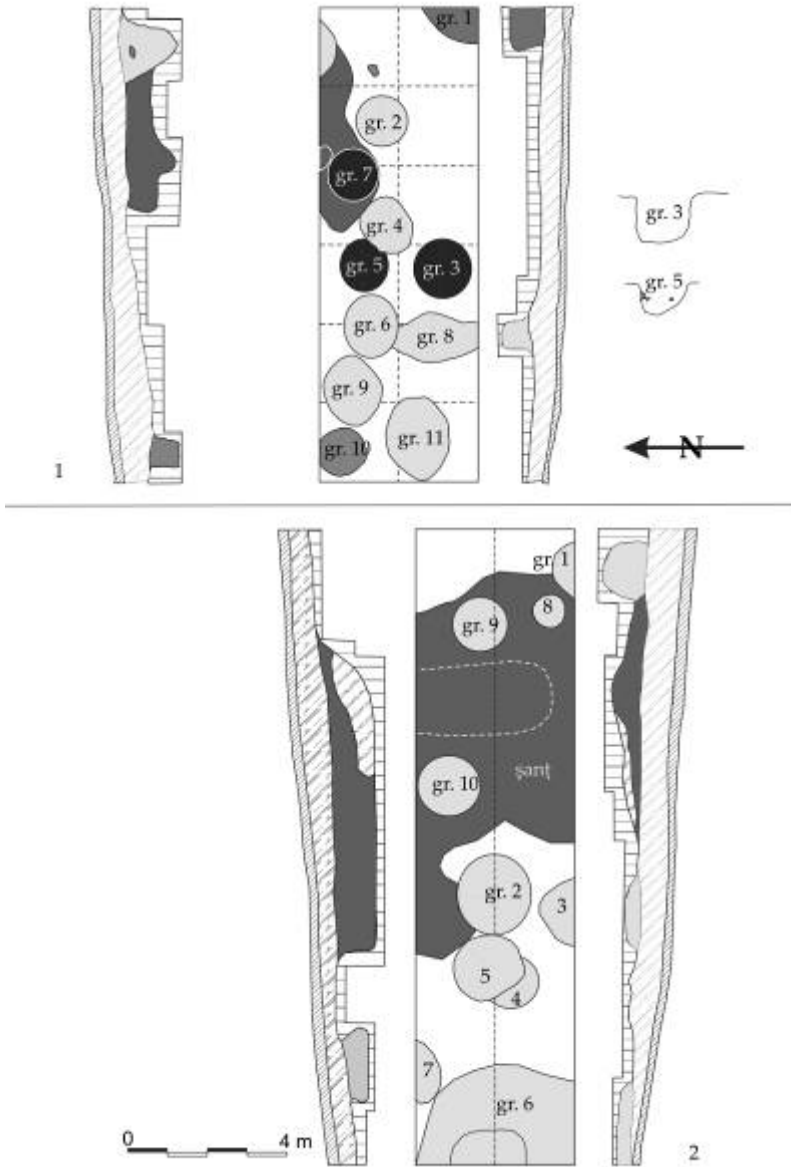

Pl. 1. Enisala–Palanca, planul și profilele /

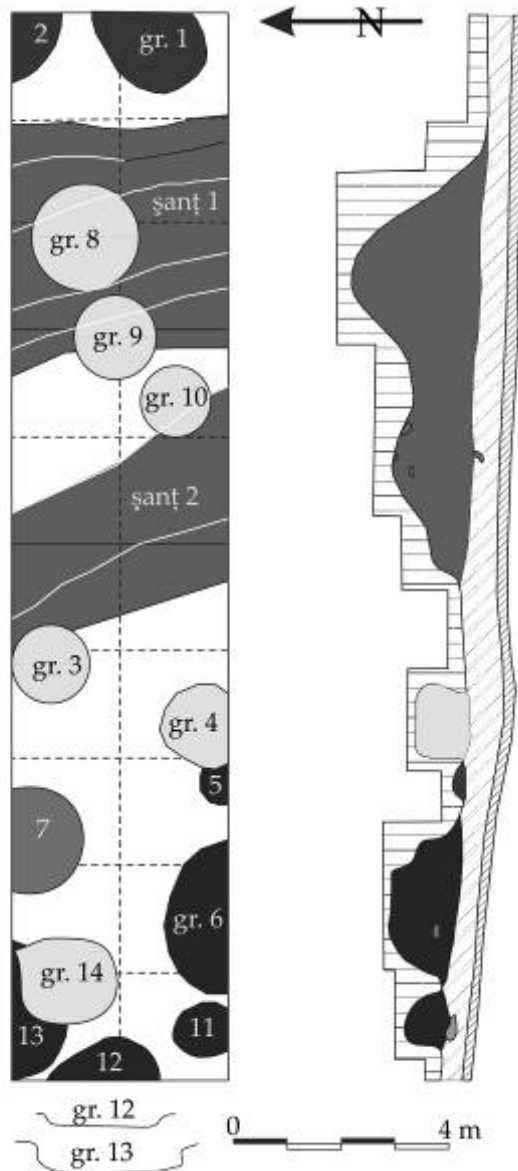
The plan and the stratigraphical profiles of the: 1. S 1; 2. S. 2; 3. S 3.

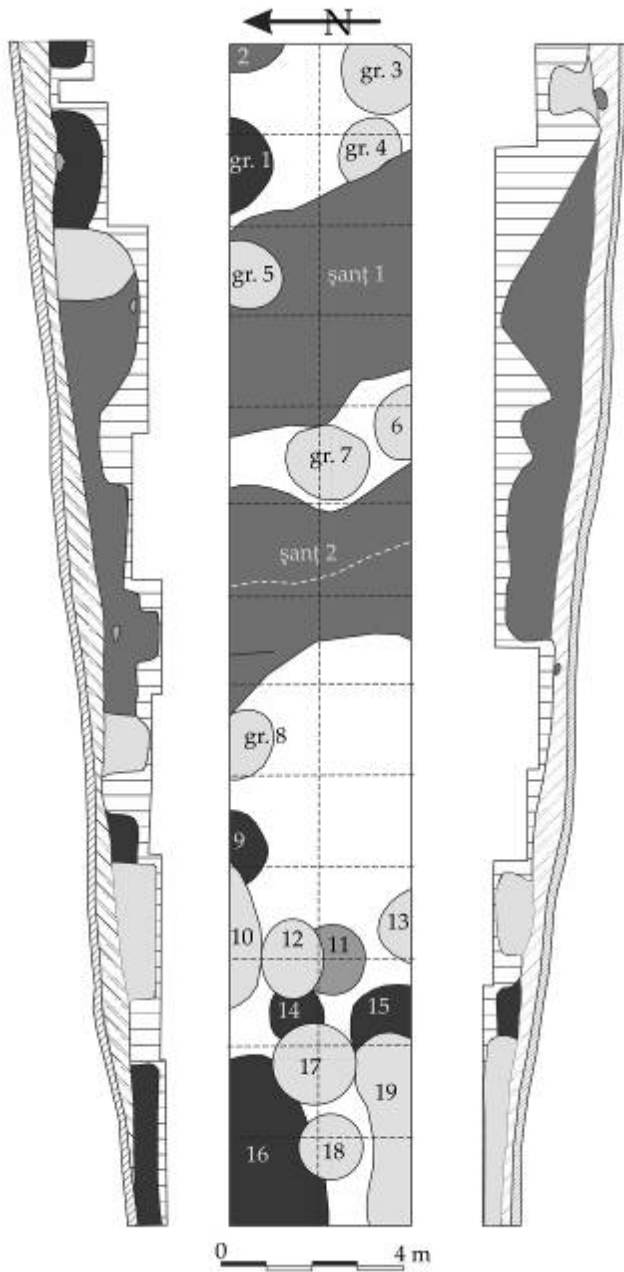
Pl. 2. Enisala-Palanca, planul și profilele /
 The plan and the stratigraphical profiles of the : 1. S 4; 2. S. 5.

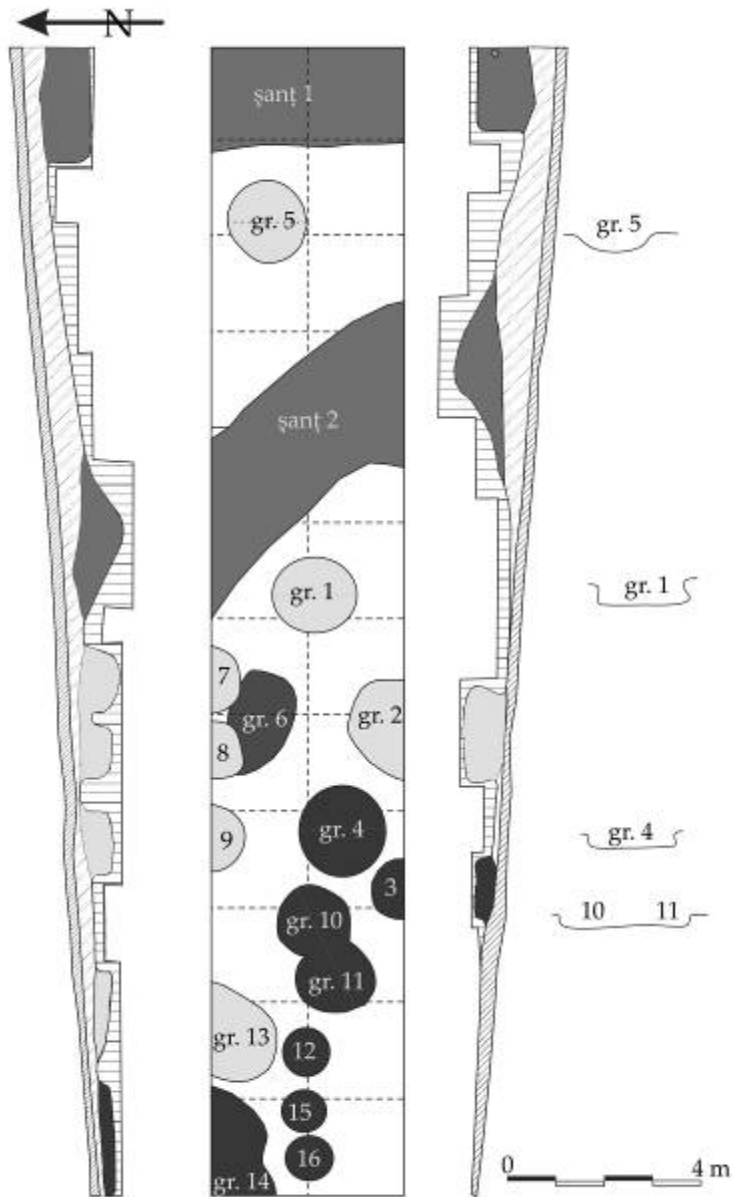
Pl. 3. Enisala–Palanca, planul și profilele /
The plan and the stratigraphical profiles of the: 1. S. 6; 2. S. 7.

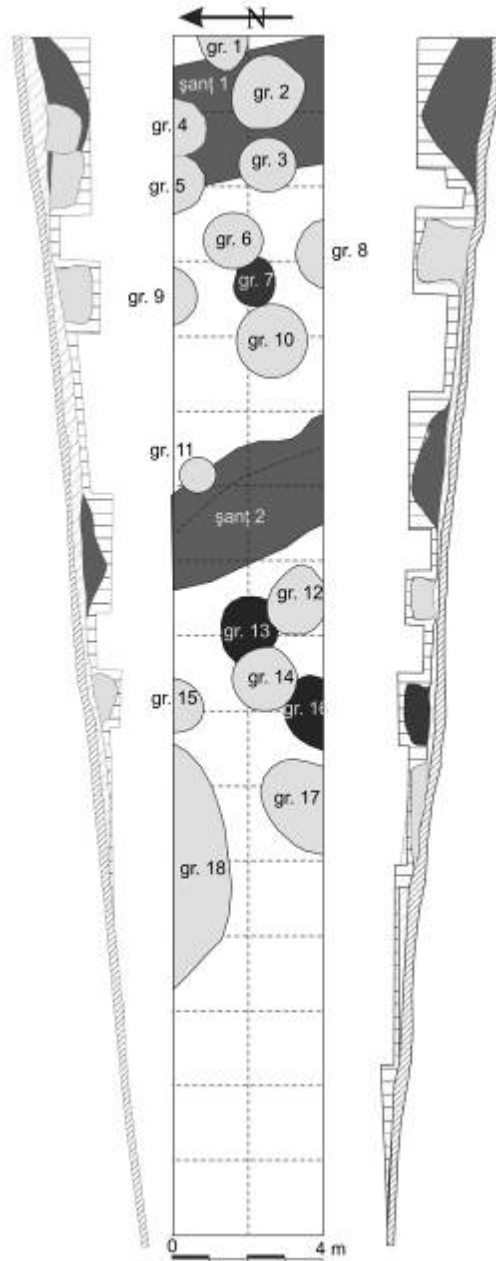
Pl. 4. Enisala–Palanca, planul și profilele /
 The plan and the stratigraphical profiles of the S 8.

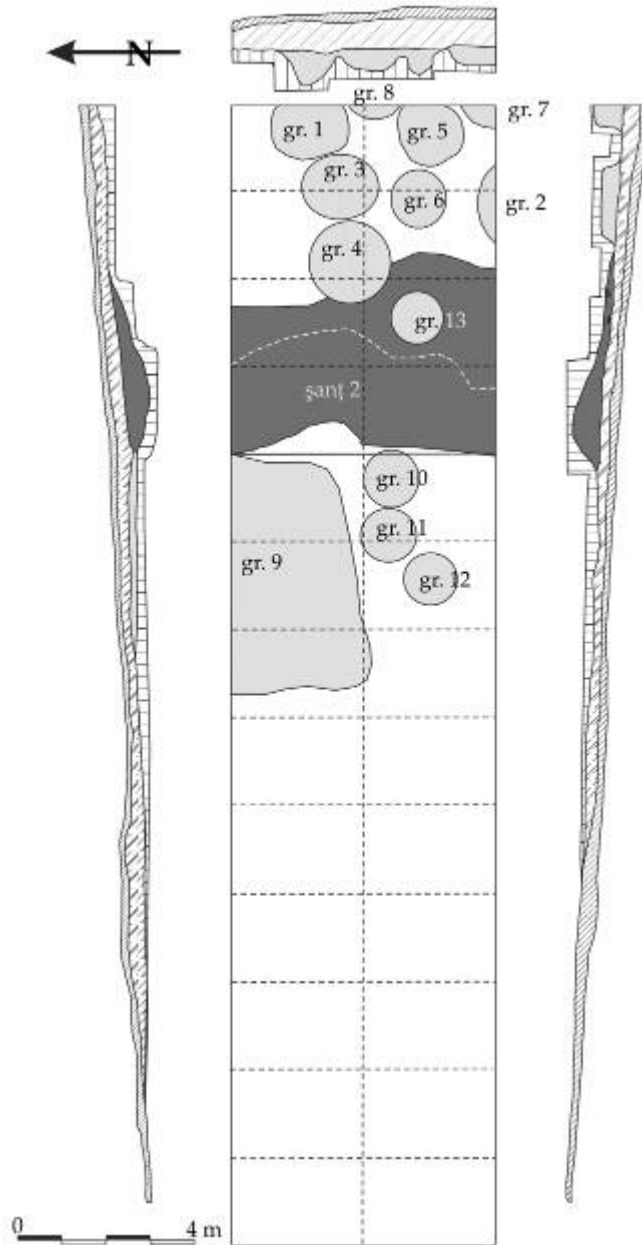
Pl. 5. Enisala–Palanca, planul și profilele /
The plan and the stratigraphical profiles of the S9.

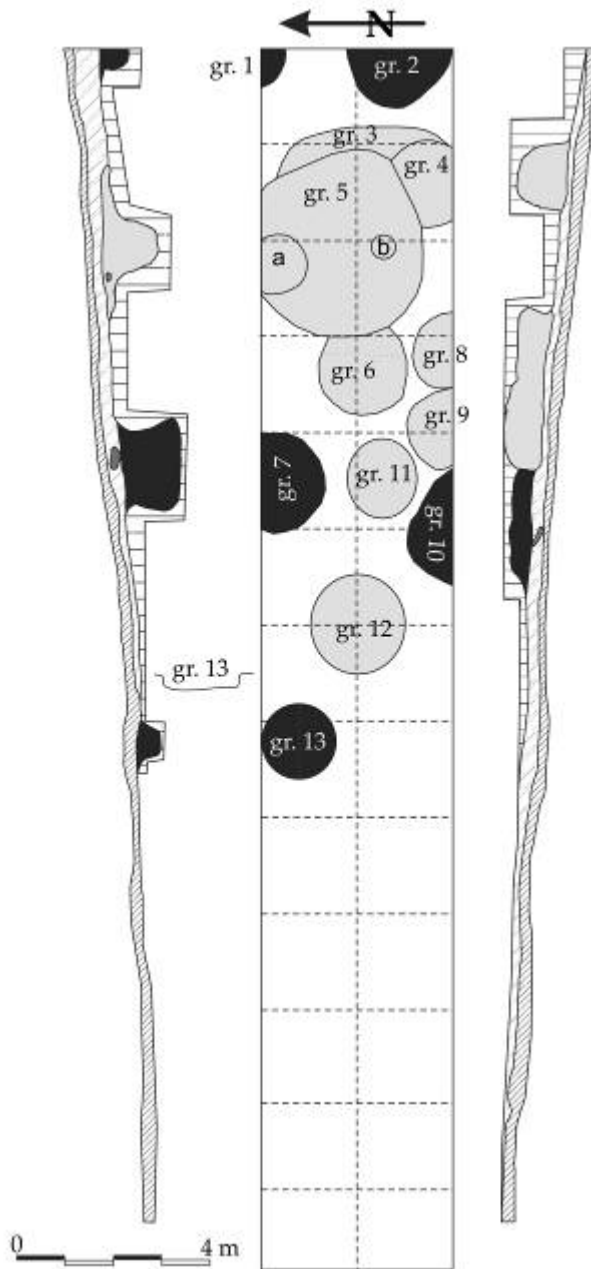
Pl. 6. Enisala-Palanca, planul și profilele S 10 /
The plan and the stratigraphical profiles of the S 10.

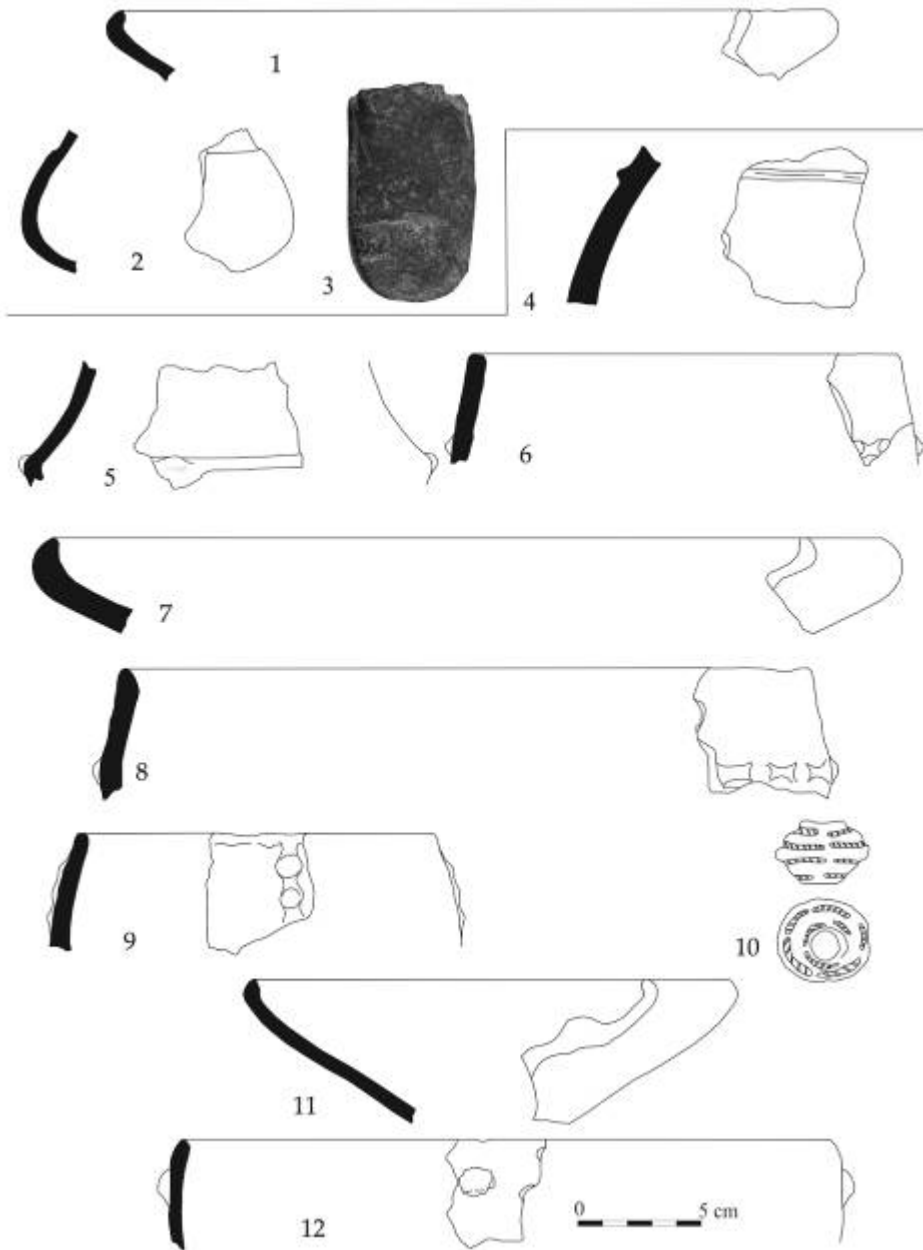
Pl. 7. Enisala–Palanca, planul și profilele S 11 /
The plan and the stratigraphical profiles of the S11.

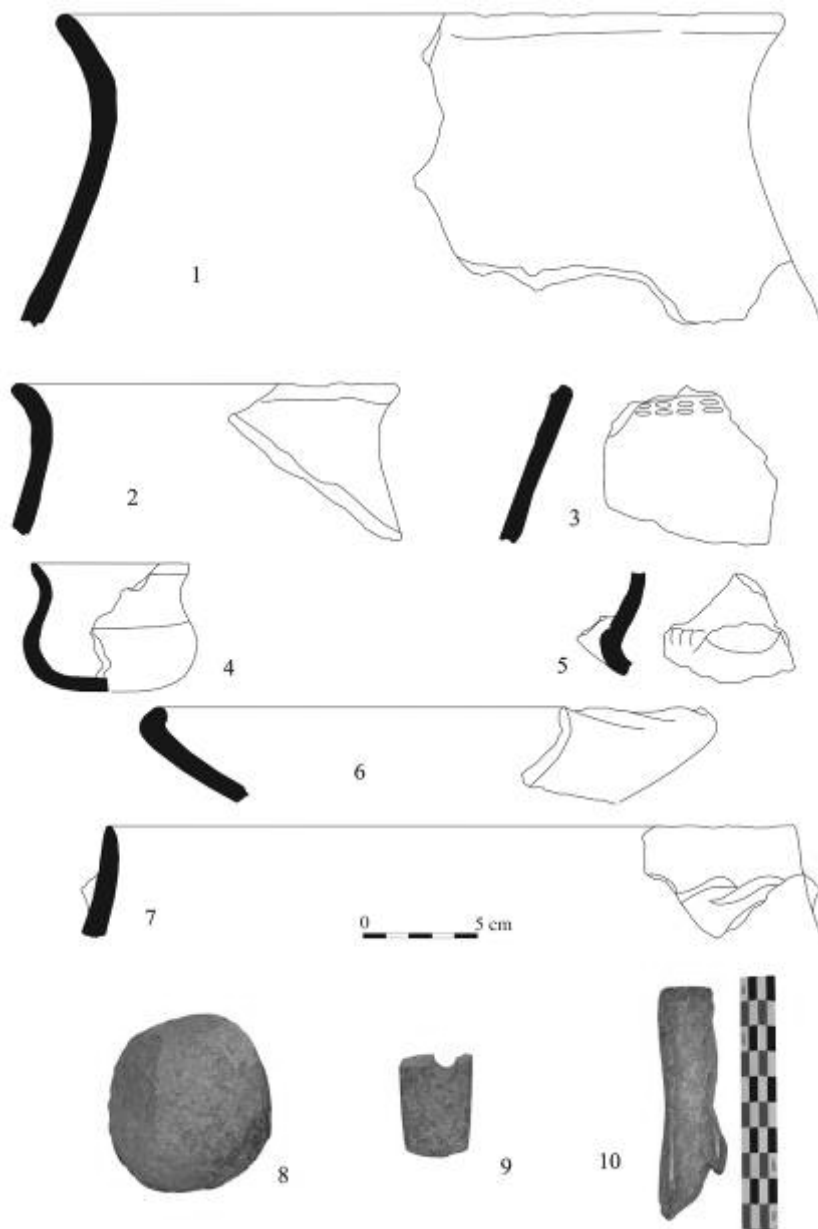
Pl. 8. Enisala-Palanca, planul și profilele S 12 /
The plan and the stratigraphical profiles of the S 12.

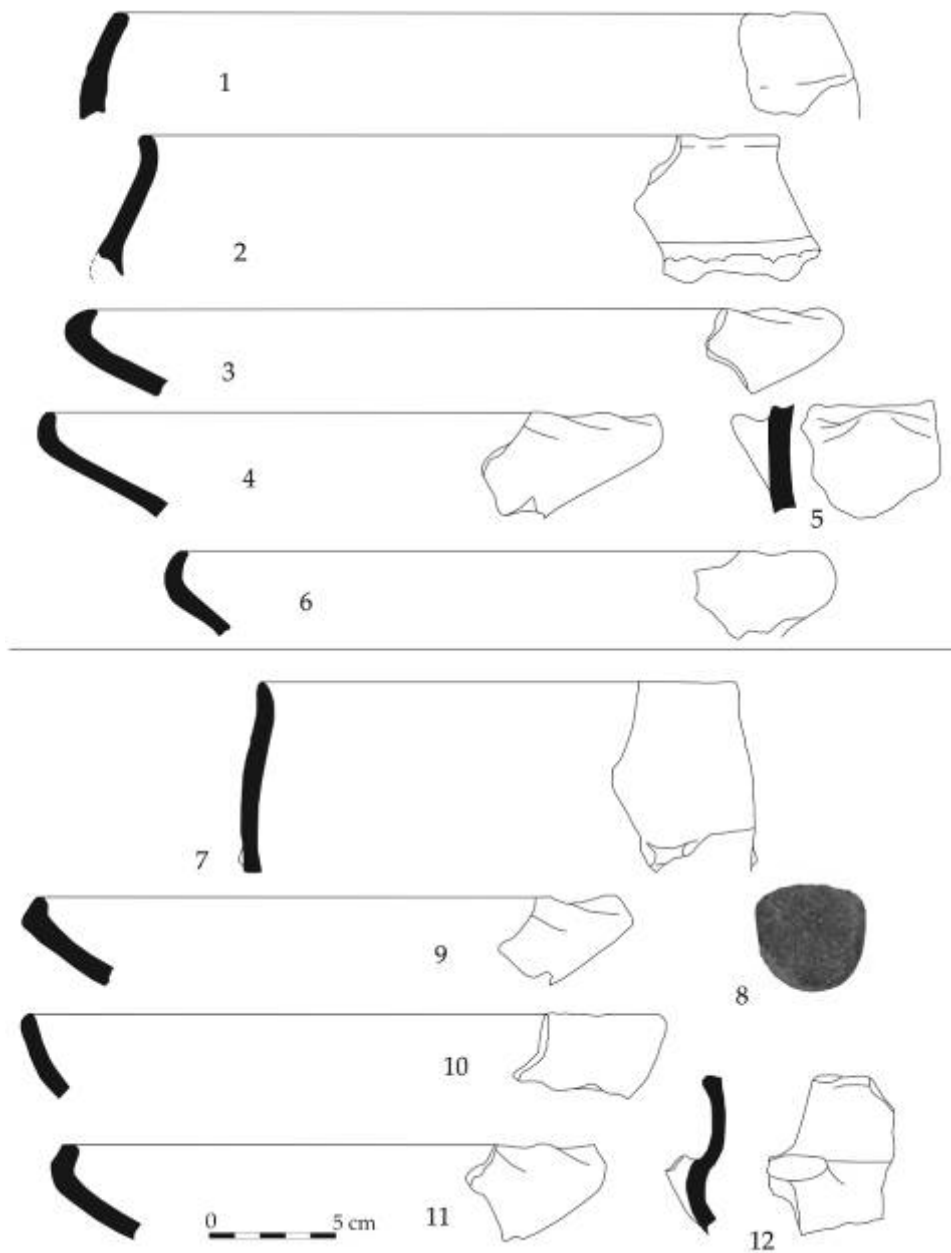
Pl. 9. Enisala-Palanca, planul și profilele S 13 /
The plan and the stratigraphical profiles of the S 13.

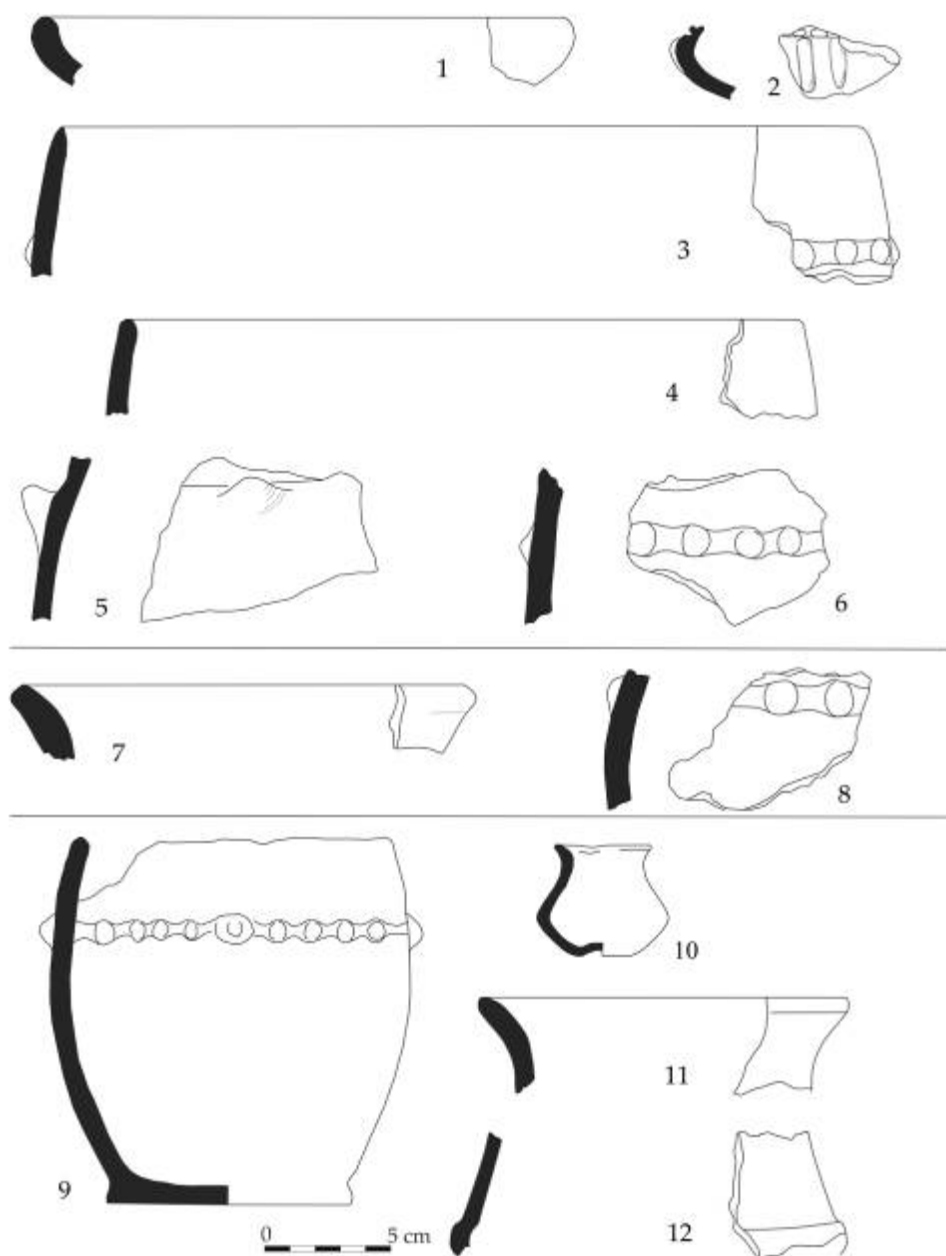
Pl. 10. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): 1-3. S 1, gr. 2; 4-12. S1, gr. 3 /
 The settlement at Enisala–Palanca (2010): 1-3. S 1, pit no: 2; 4-12. pit no: 3.

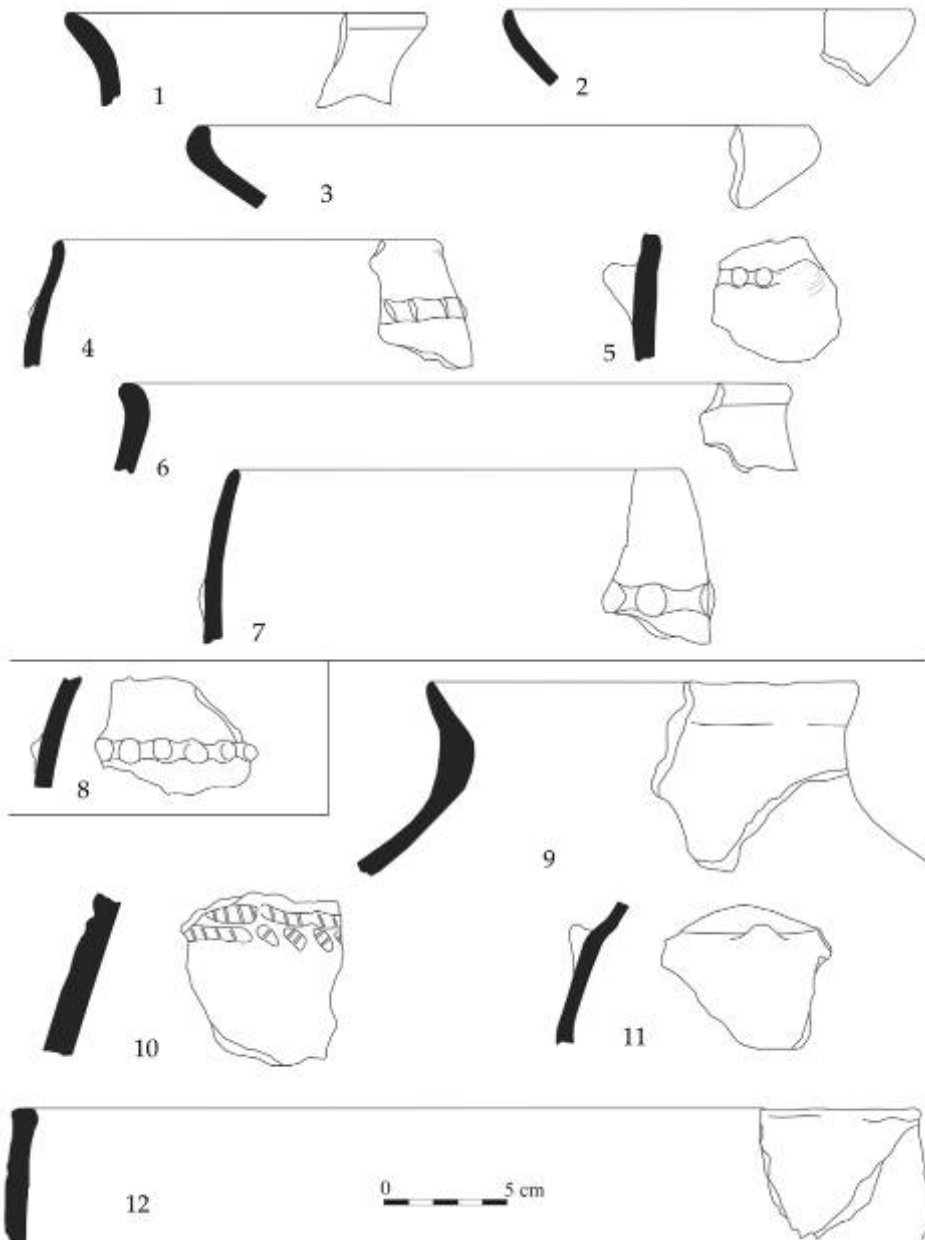
Pl. 11. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): 1-10. S 1, gr. 4 /
The settlement at Enisala–Palanca (2010): 1-10. S 1, pit no: 4.

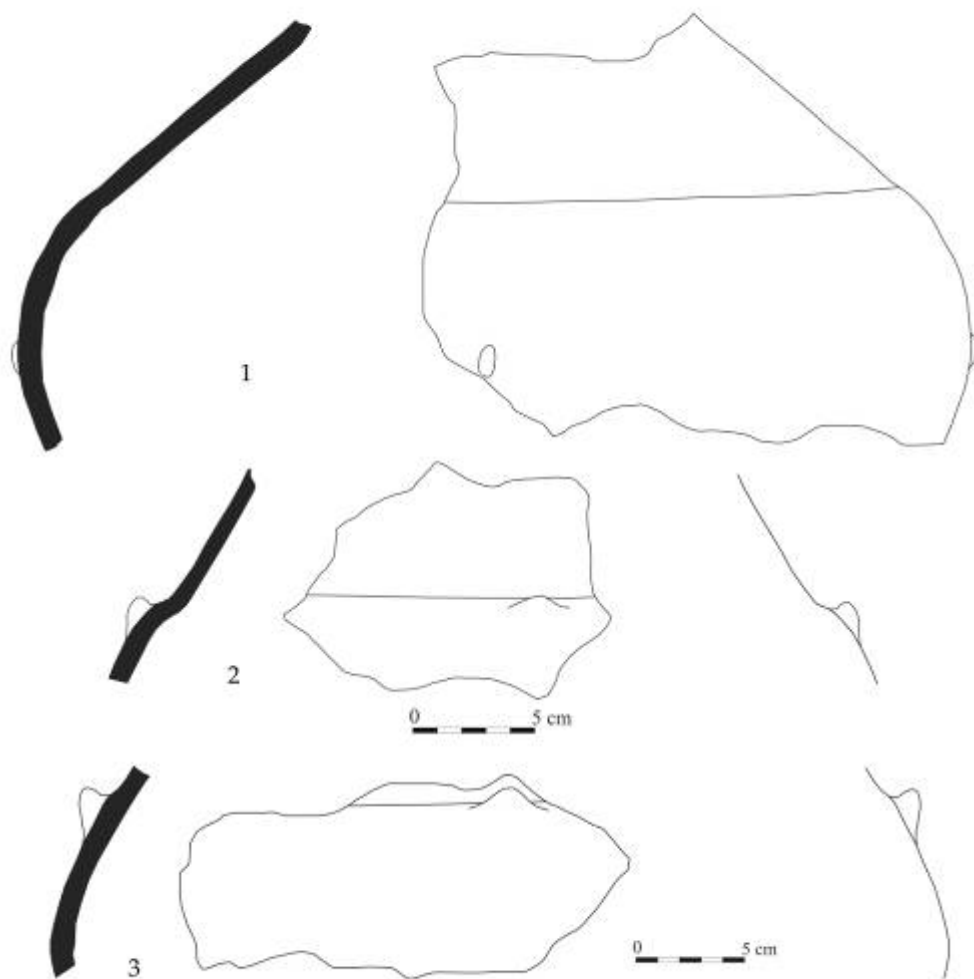
Pl. 12. Așezarea de la Enisala - Palanca (2010): 1-6. S 2, gr. 1; 7-12. gr. 7 /
The settlement at Enisala-Palanca (2010): 1-6. S 2, pit no: 1; 7-12. pit no: 7.

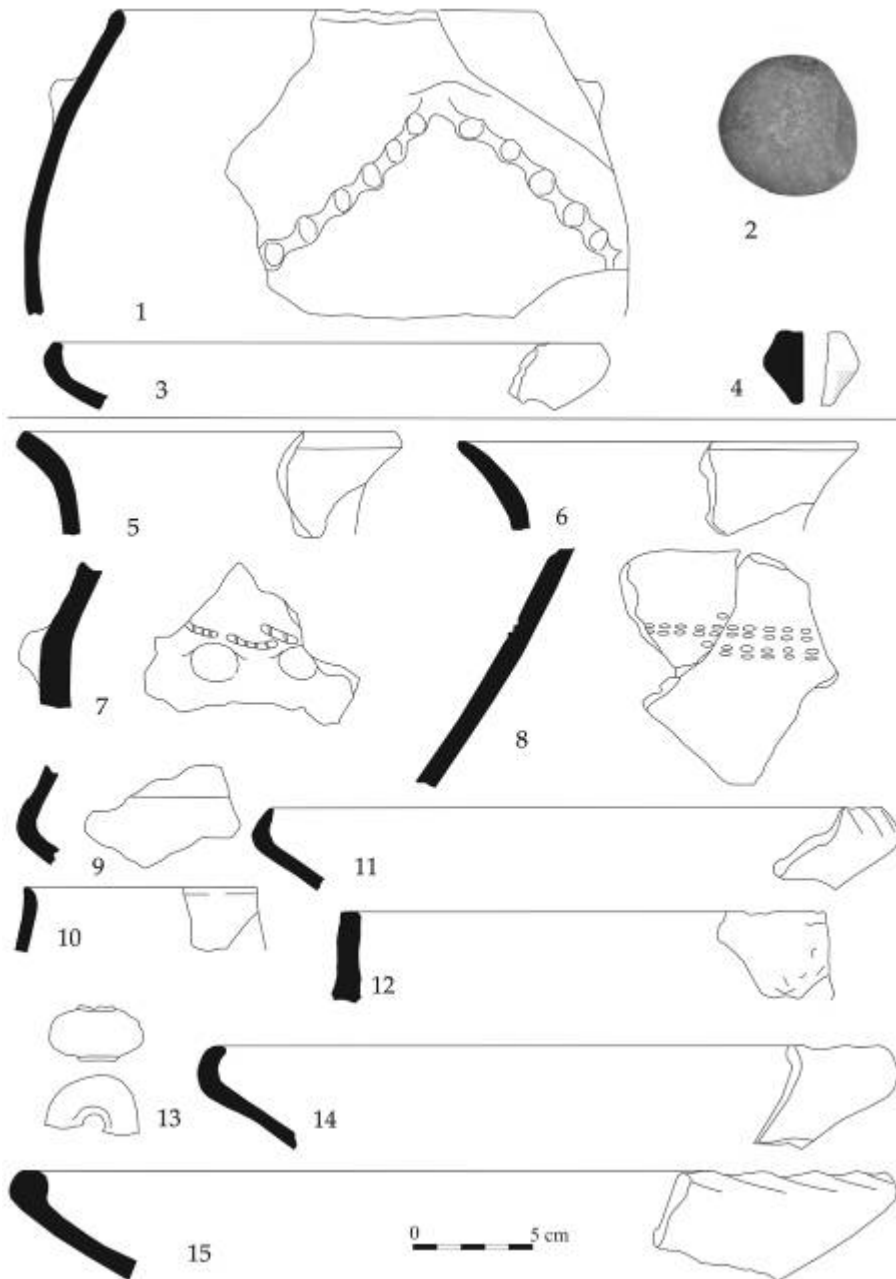
Pl. 13. Așezarea de la Enisala - Palanca (2010): S 2. 1-8. gr. 7; 9-12. gr. 8 /
 The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 2. 1-8. pit no: 7;; 9-12. pit no: 8.

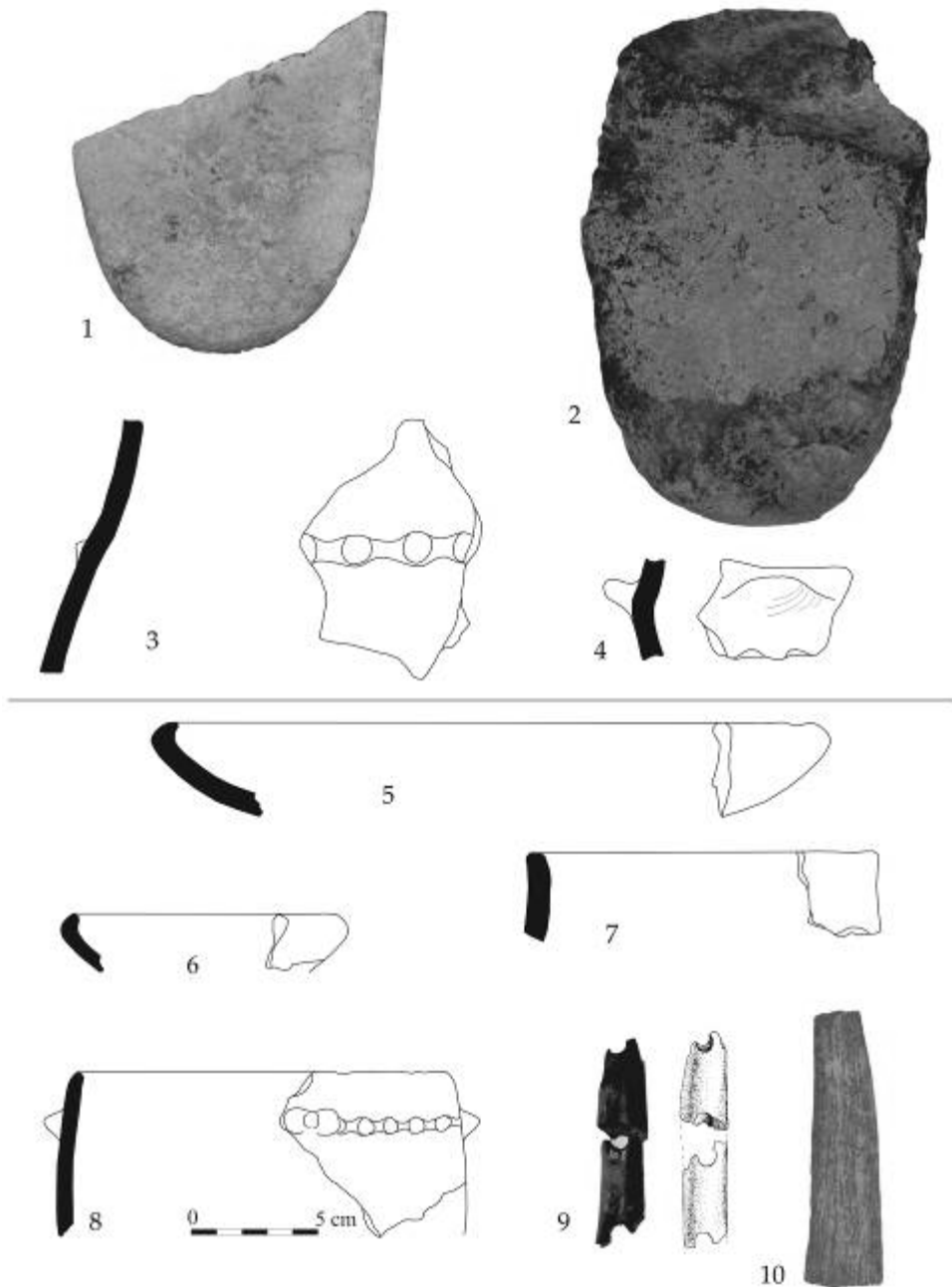
Pl. 14. Așezarea de la Enisala - Palanca (2010): S 2. 1-7. gr. 8; S 3, 8. gr. 1; 9-12. gr. 2 /
The settlement at Enisala-Palanca (2010): S 2. 1-7. pit no: 8; S 3, 8. pit no: 1; 9-12. pit no: 2.

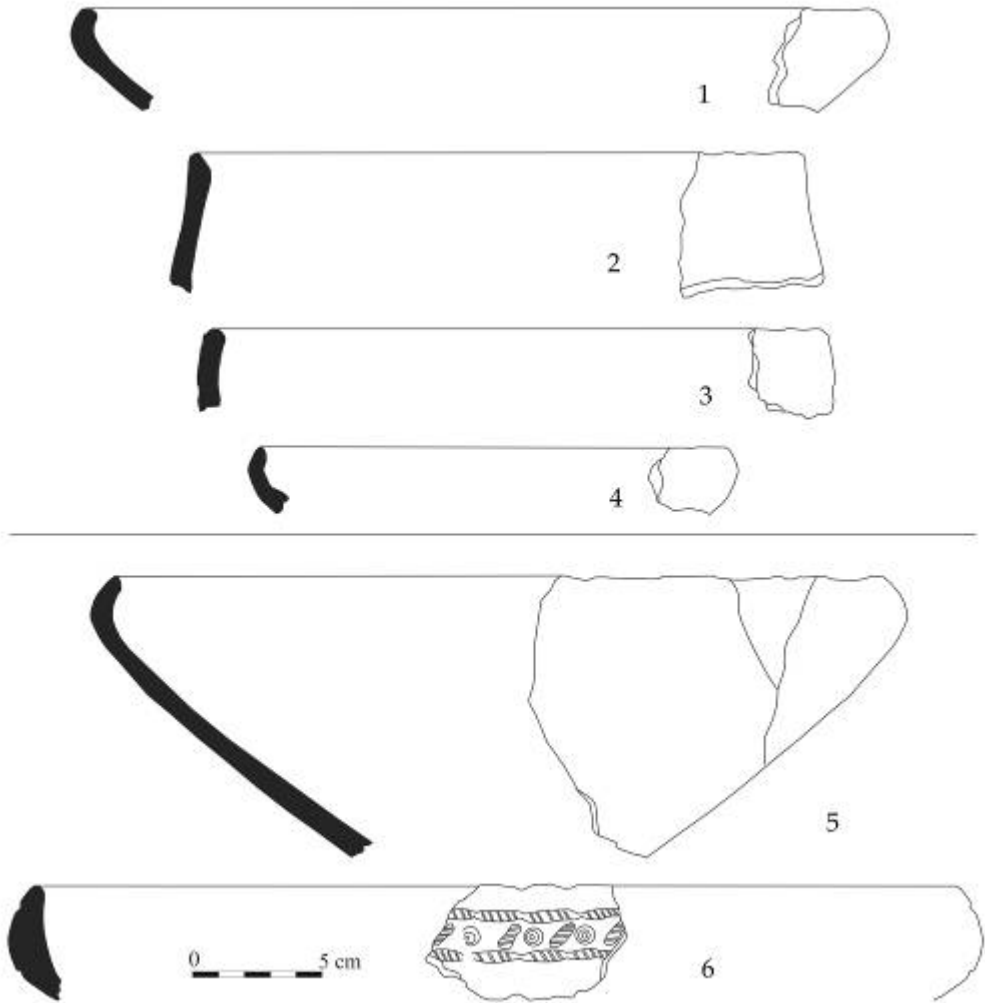
Pl. 15. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): 1-3. S 3, gr. 3 /
The settlement at Enisala–Palanca (2010) : 1-3. S 3, pit no: 3.

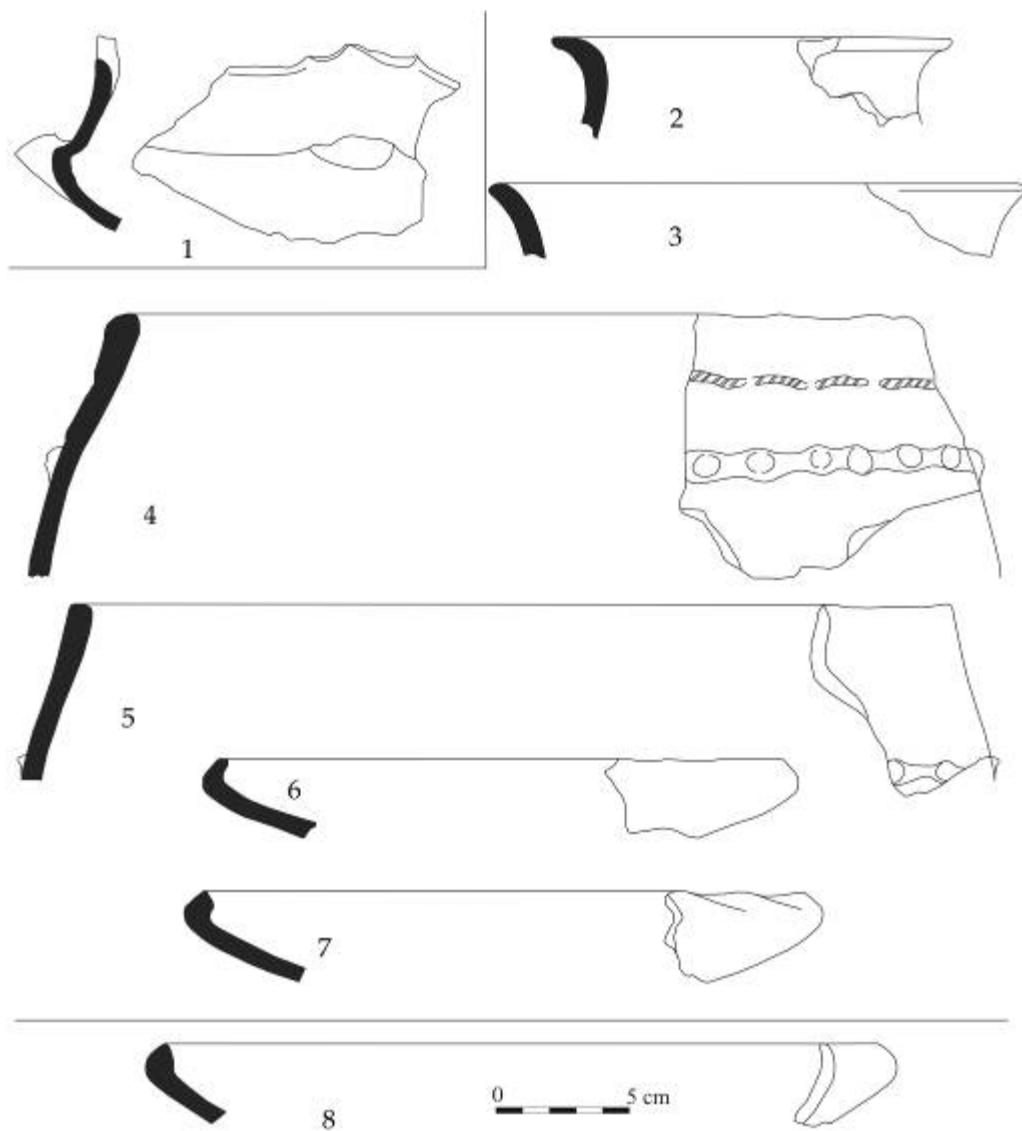
Pl. 16. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 3. 1-7. gr. 3; 5-14. gr. 5 /
 The settlement at Enisala–Palanca (2010) : S 3. 1-7. pit no: 3; 5-14. pit no: 5.

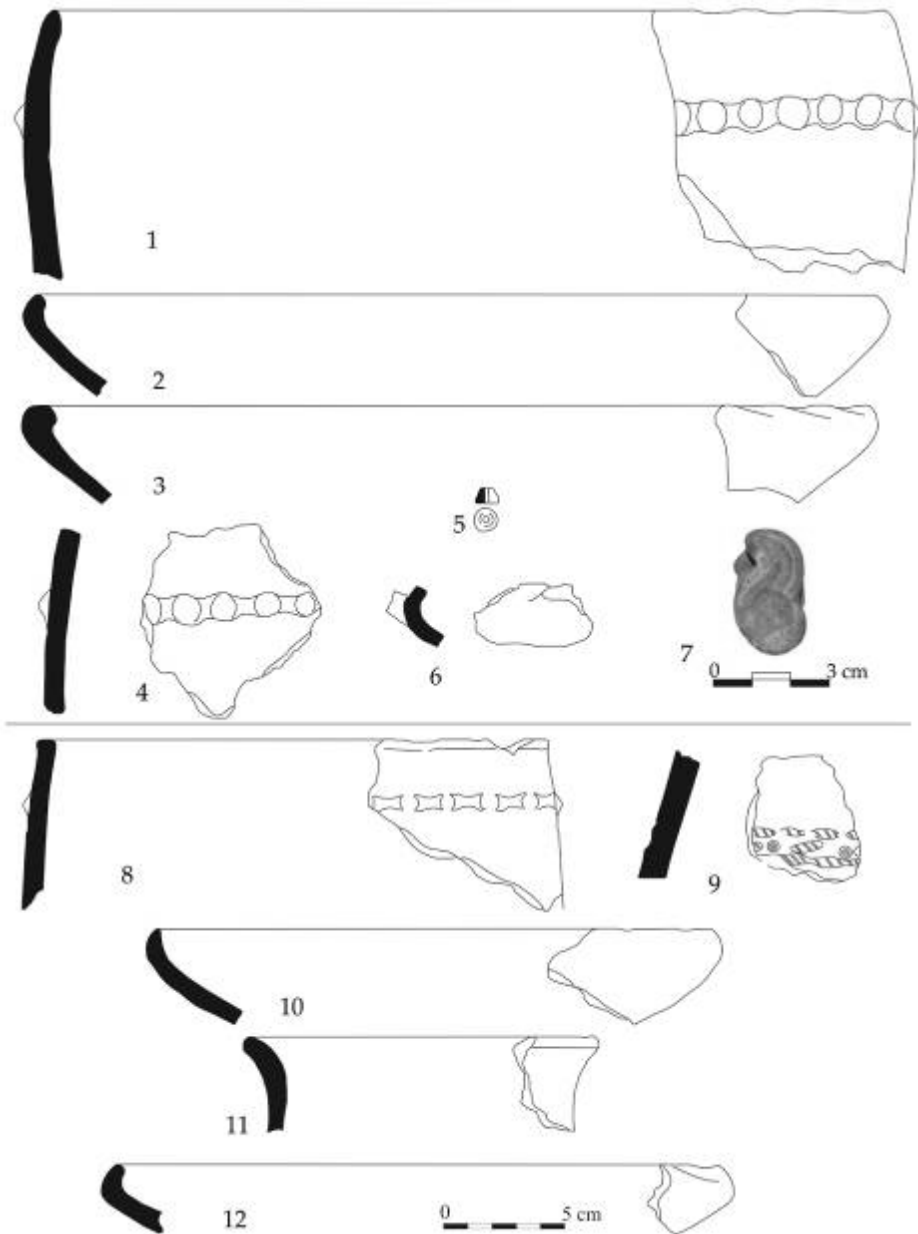
Pl. 17. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 4. 1-4. strat vegetal; S 5. 5-10. gr. 2 /
The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 4. 1-4. Vegetal soil; S 5. 5-10. pit no: 2.

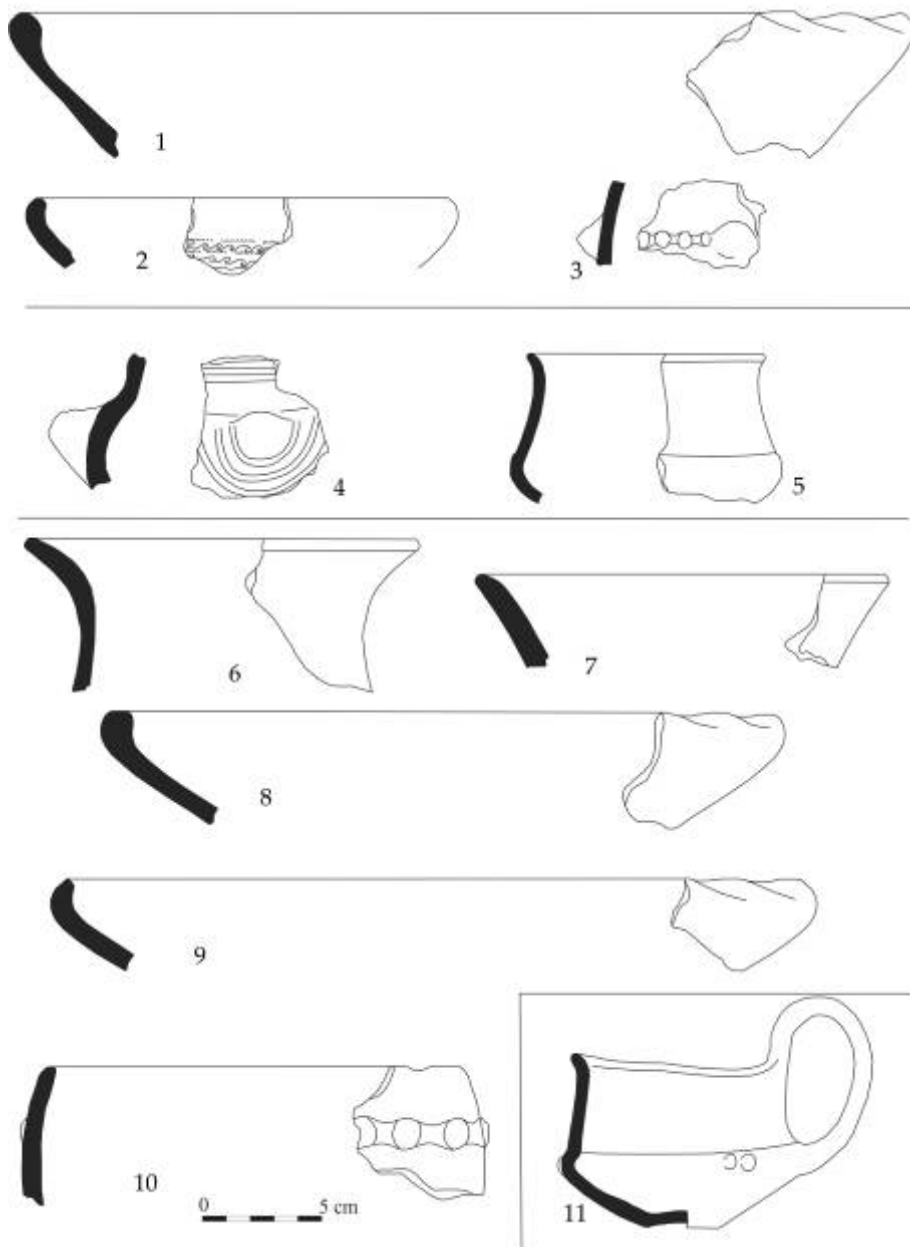
Pl. 18. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010) : S 5. 1-4. gr. 2; 5-6. gr. 6 /
The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 5. 1-4. pit no: 2; 5-6. pit no: 6.

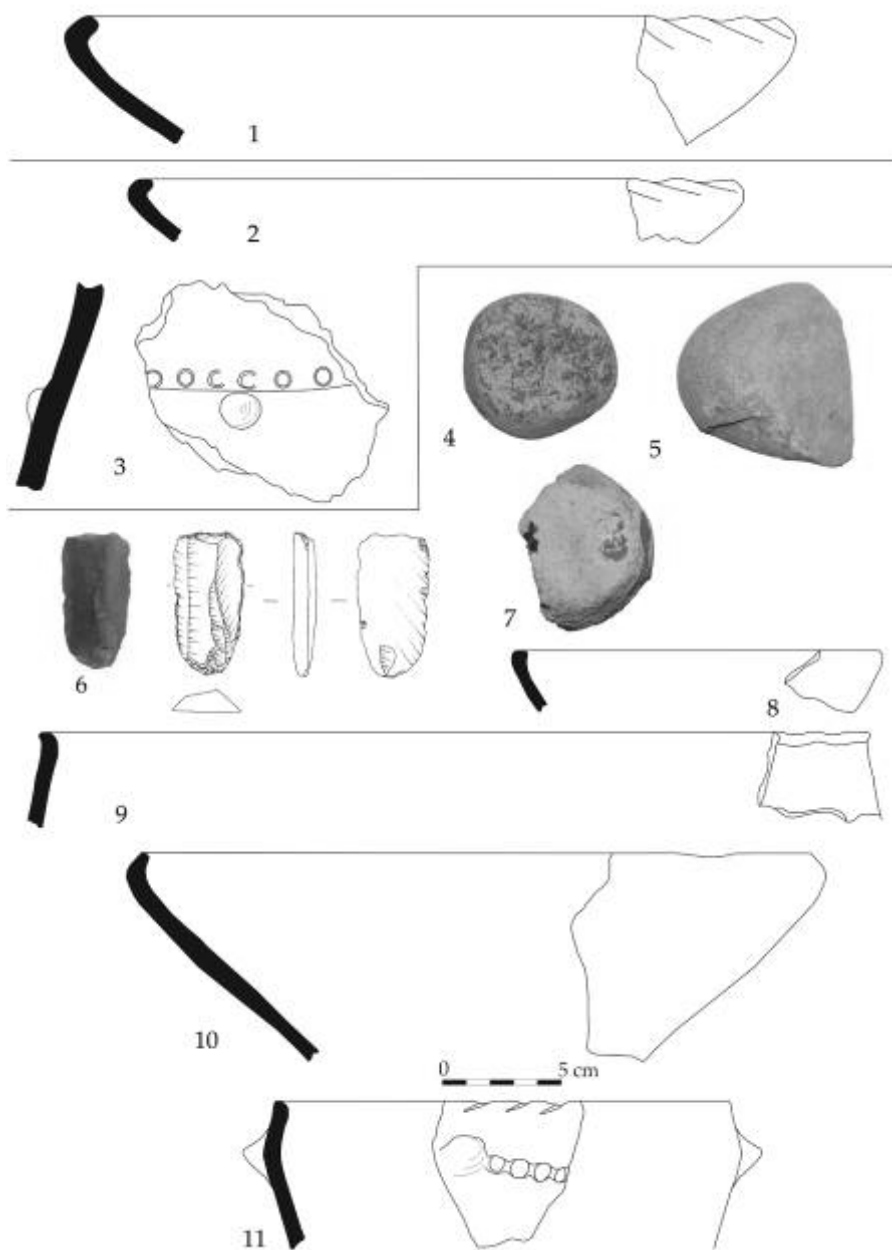
Pl. 19. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 6. 1. șanț; 2-7. gr. 3; 8. gr. 5 /
 The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 6. 1. ditch; 2-7. pit no: 3; 8. pit no: 5.

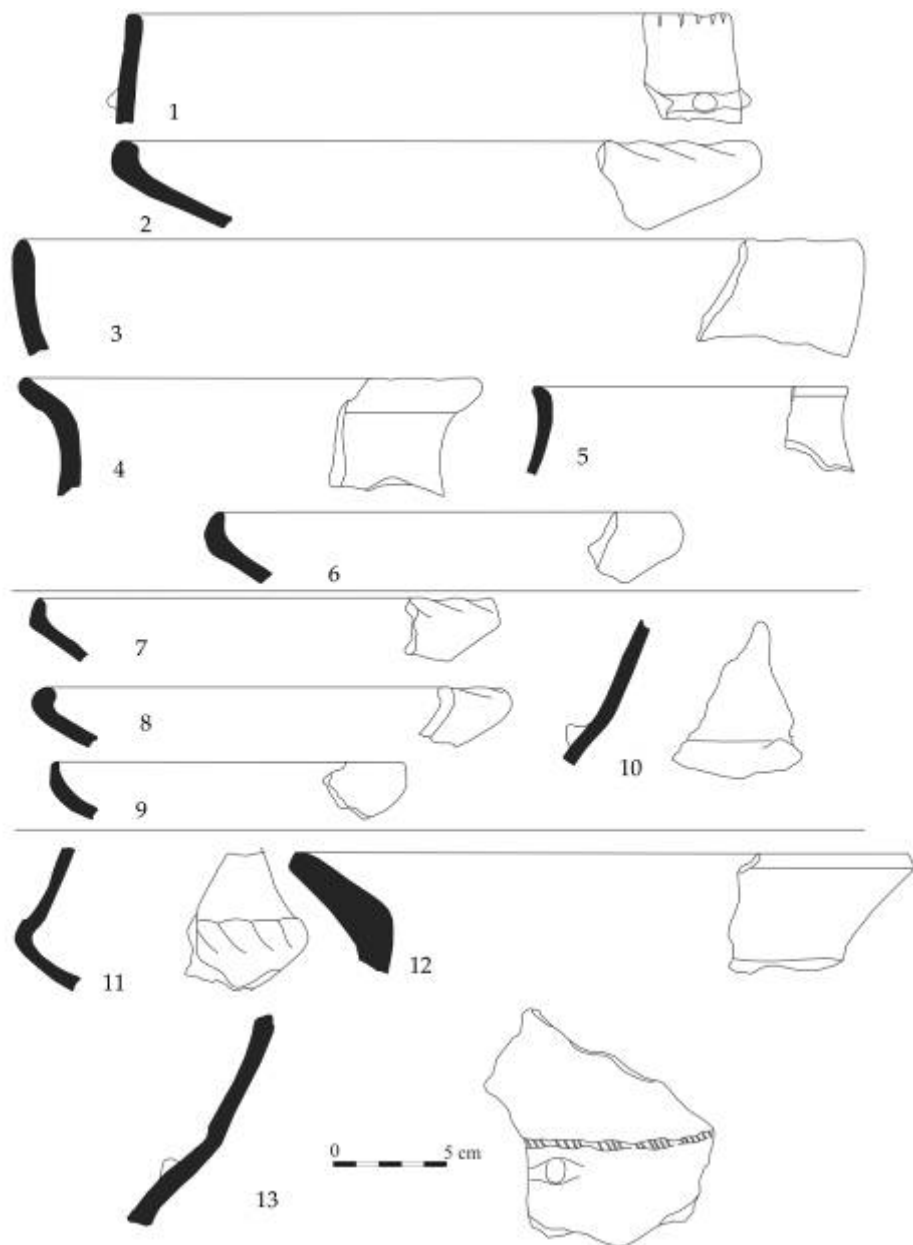
Pl. 20. Așezarea de la Enisala - Palanca (2010): S 6. 1-7. gr. 7; S 7. 8-12. strat vegetal /
 The settlement at Enisala-Palanca (2010): S 6. 1-7. pit no: 7; S 7. 8-12. vegetal soil.

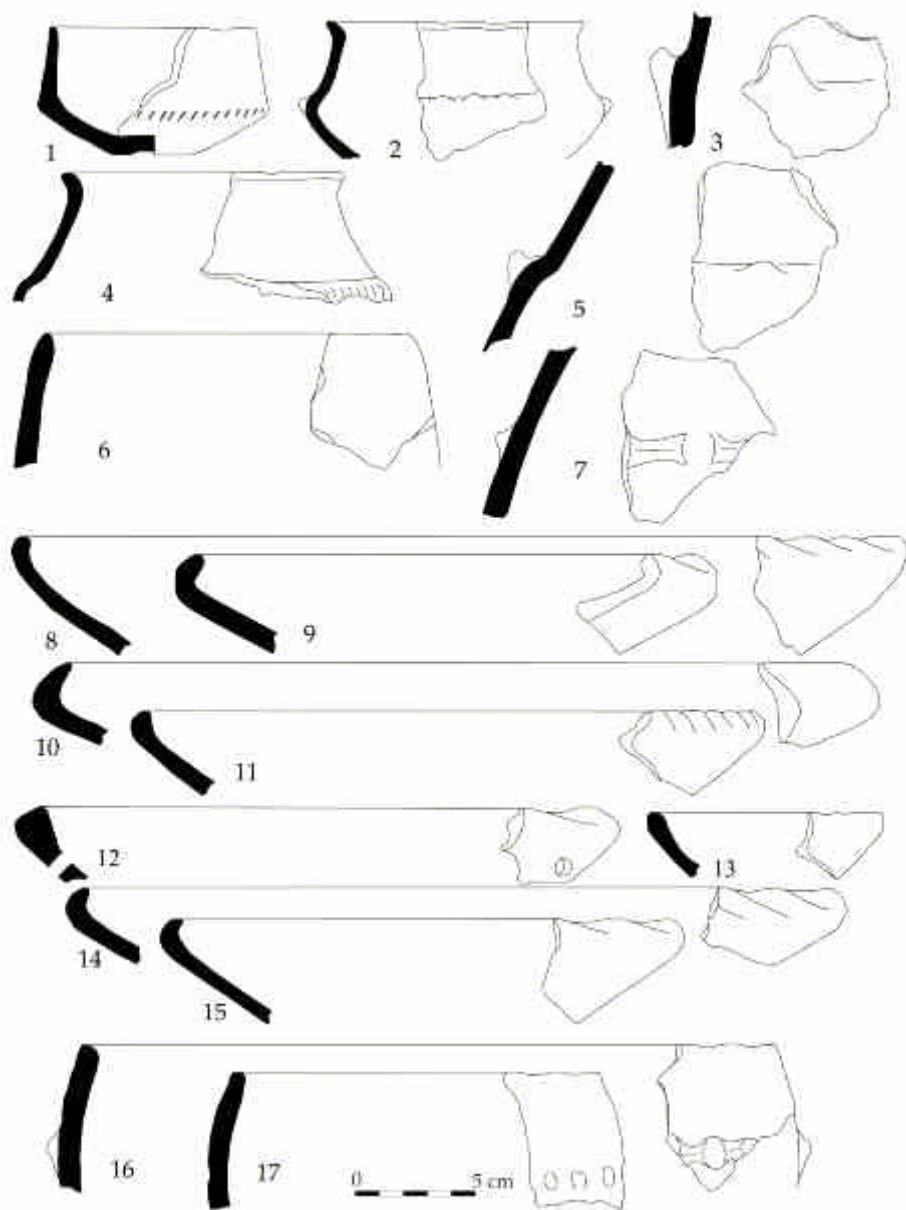
Pl. 21. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 7. 1-3. șant; S 8. 4-5. gr. 1; 6-10. gr. 2; 11. gr. 6 / The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 7. 1-3. ditch; S 8. 4-5. pit no: 1; 6-10. pit no: 2; 11. pit no: 6.

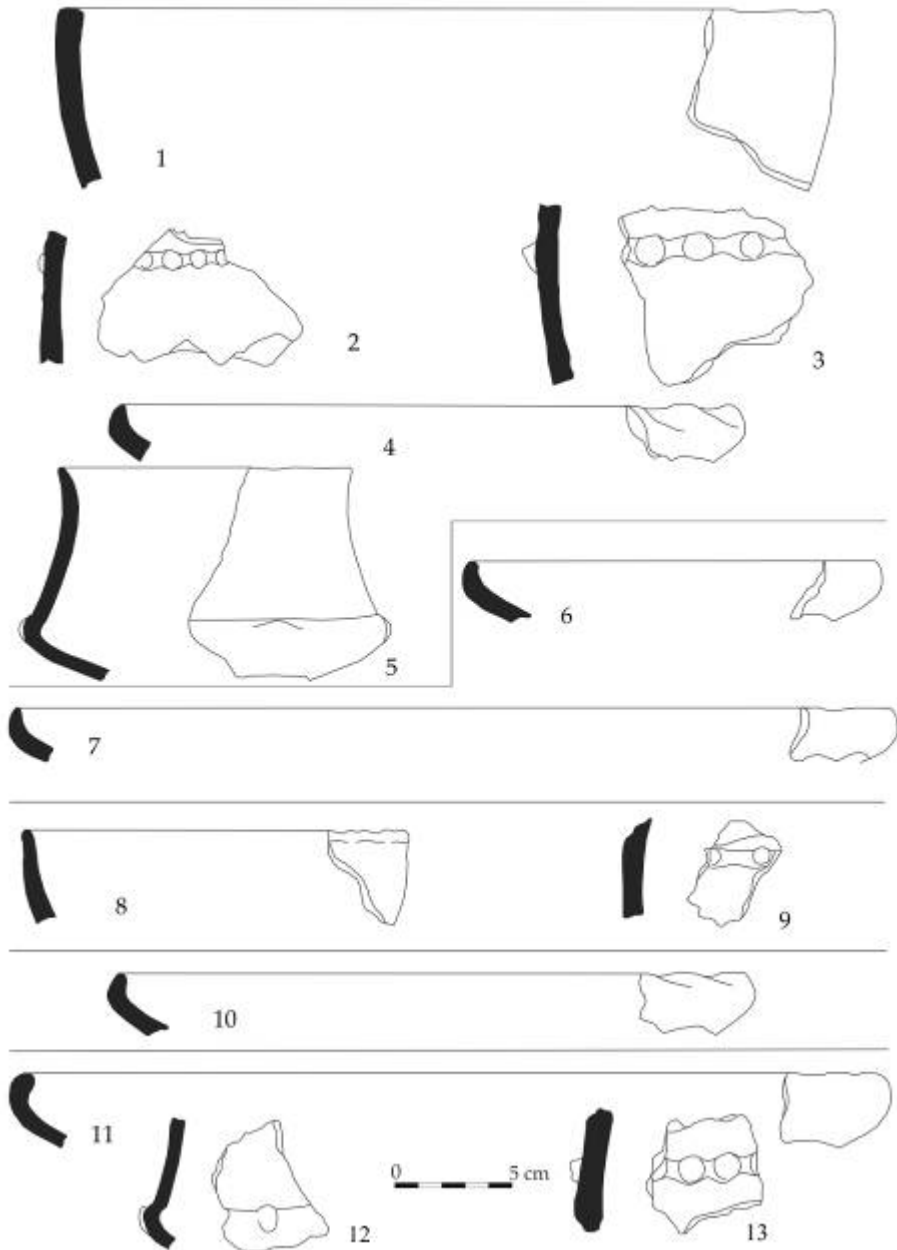
Pl. 22. Așezarea de la Enisala-Palanca (2010): S 8. 1. gr. 11; 2-3. gr. 13; 4-11. șanț 1 /
 The settlement at Enisala-Palanca (2010): S 8. 1. pit no: 11; 2-3. pit no: 13; 4-11. ditch 1.

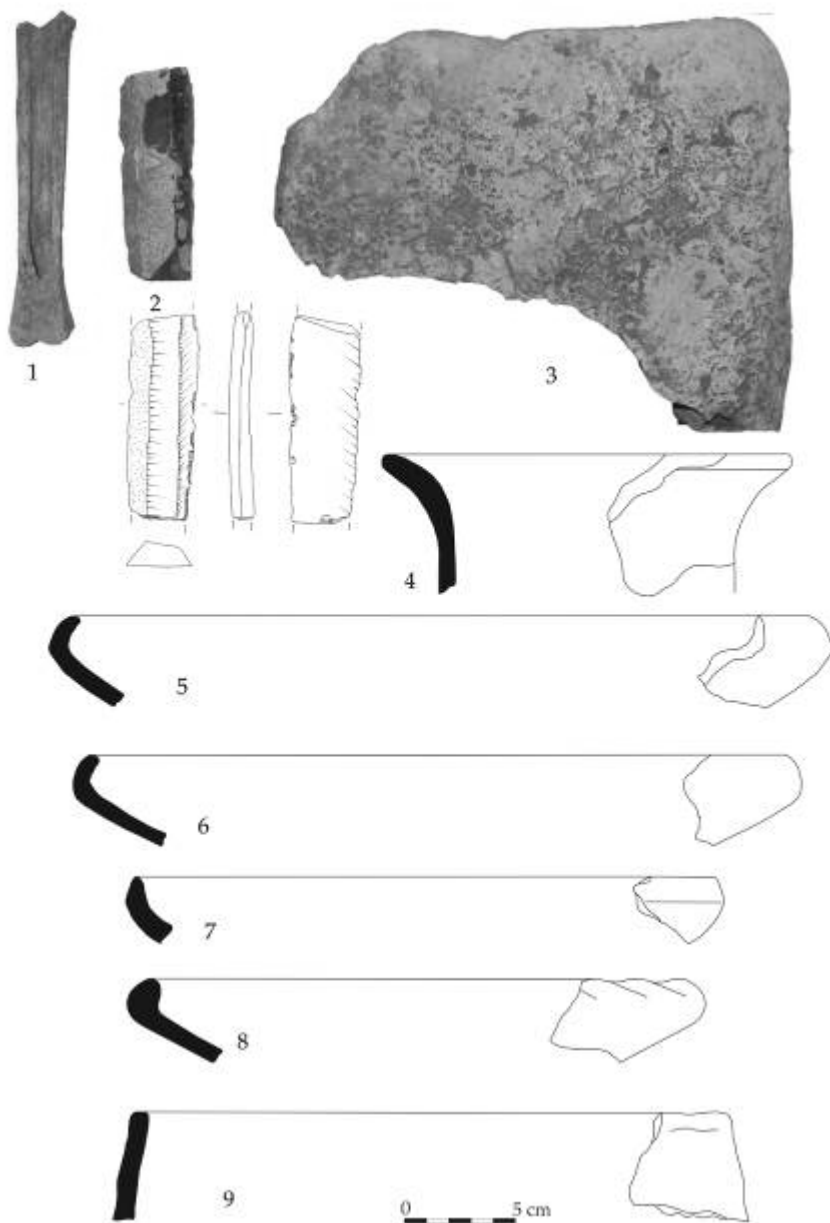
Pl. 23. Așezarea de la Enisala–Palanca: S 9. 1-6. vegetal; 7-10. gr. 1; 11-13. gr. 4 / *The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 9. 1-6. vegetal soil; 7-10. pit no: 1; pit no: pit no: 4.*

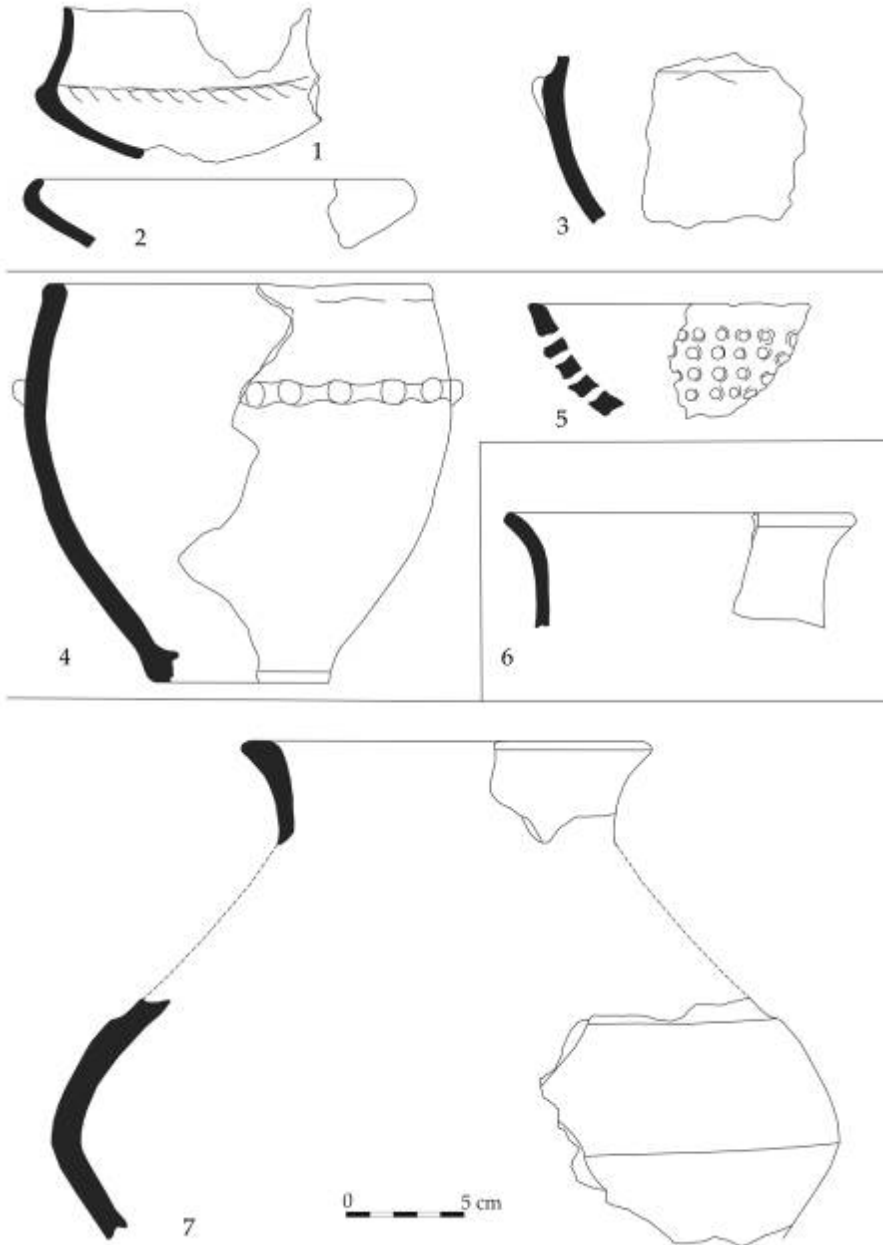
Pl. 24. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 9. 1-17. gr. 16 /
The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 9. 1-17. pit no: 16.

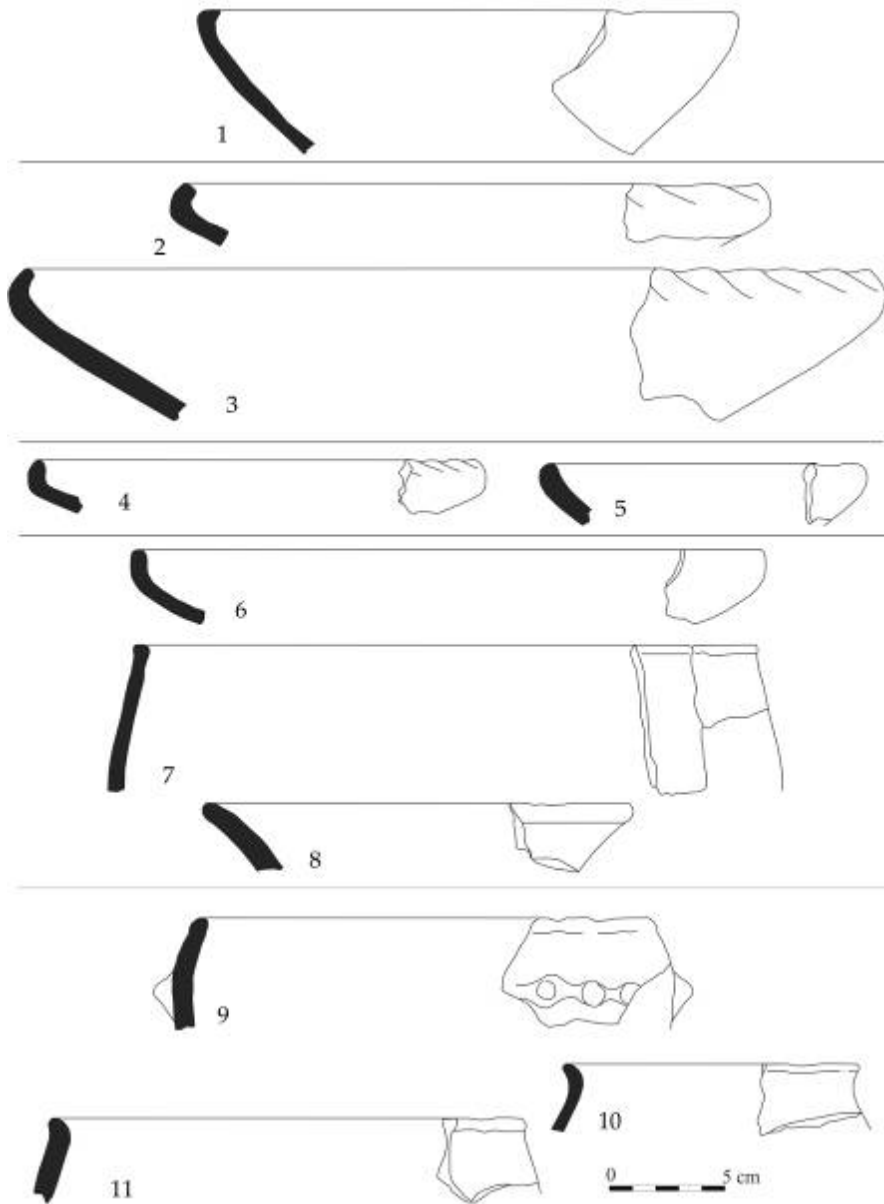
Pl. 25. Așezarea de la Enisala–Palanca: S 9. 1-5. șanț 1; 6-9. gr. 9; 10-13. gr. 14. / *The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 9. 1-5. ditch 1; 6-9. pit no: 9; 10-13. pit no: 14.*

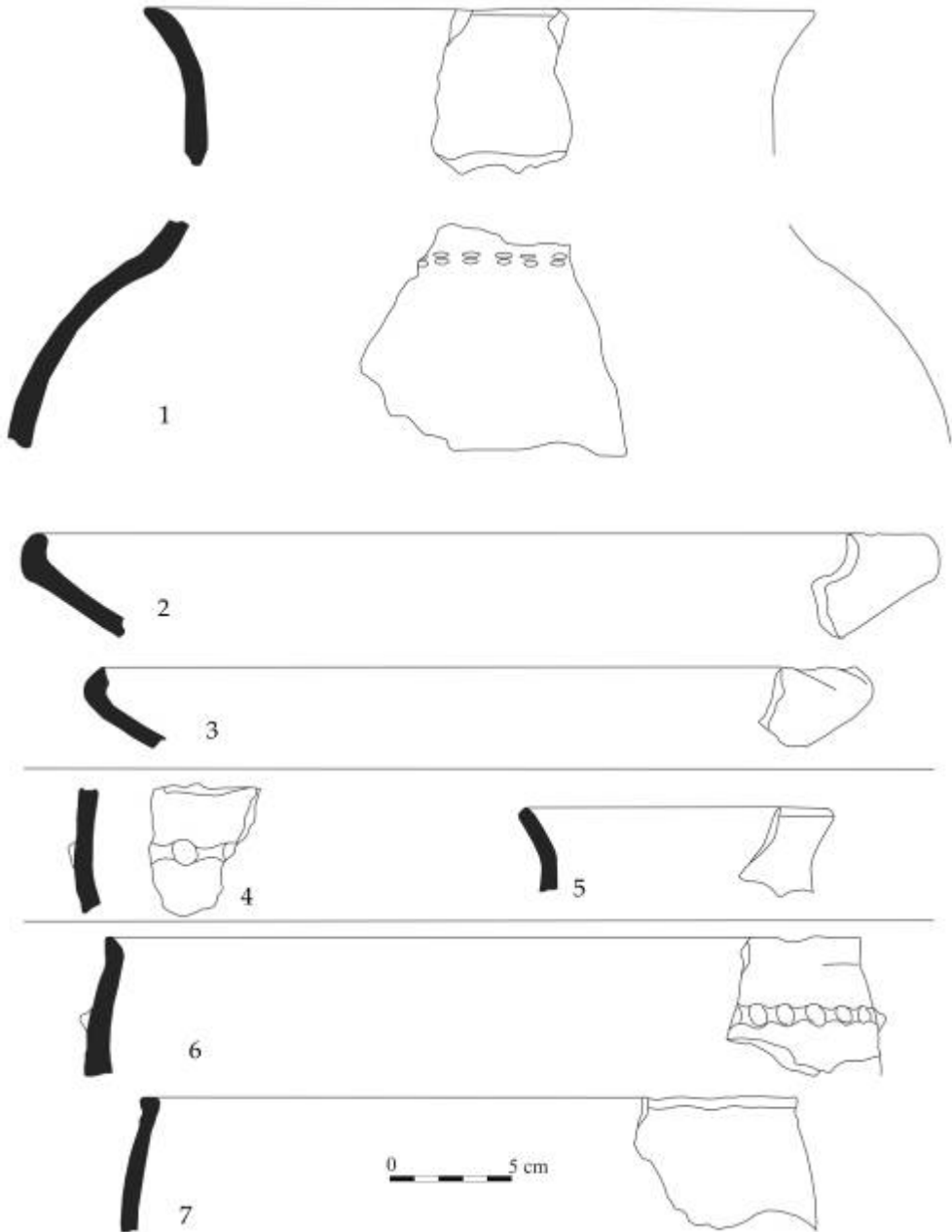
Pl. 26. Așezarea de la Enisala–Palanca: S 10. 1-9. gr. 4 /
The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 10. 1-9. pit no: 4.

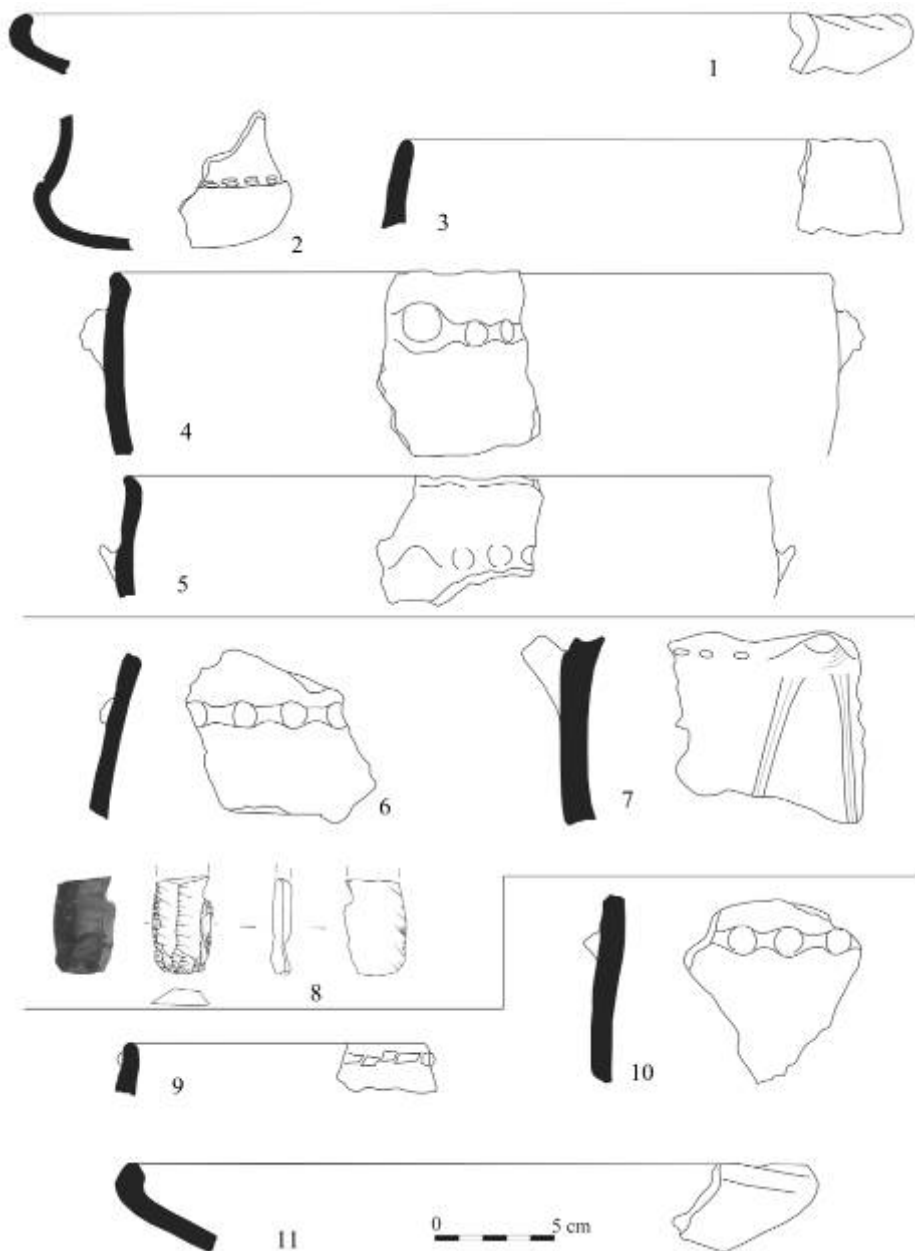
Pl. 27. Așezarea de la Enisala–Palanca: S 10. 1-3. gr. 10; 4-5. gr. 11; 6. gr. 13; 7. gr. 14 / *The settlement at Enisala–Palanca* (2010): S 10. 1-3. pit no: 10; 4-5. pit no: 11; 6. pit no: 13; 7. pit no: 14.

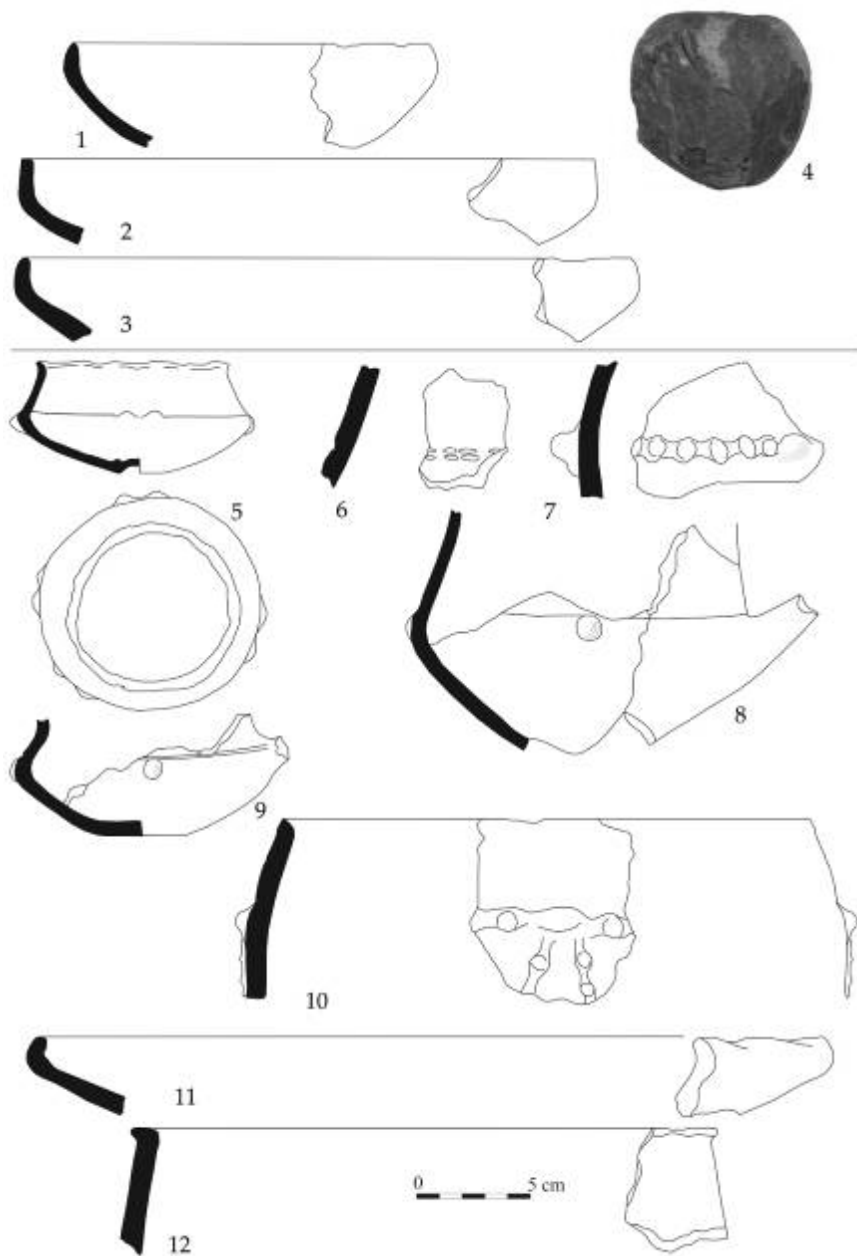
Pl. 28. Așezarea de la Enisala-Palanca (2010): S 10. 1. șanț 1; 2-3. șanț 2; S 11. 4-5. vegetal; 6-8. șanț 1; 9-11. șanț 2 / *The settlement at Enisala-Palanca (2010): S 10. 1. ditch 1; 2-3. ditch no: 2; S 11. 4-5. vegetal soil; 6-8. ditch 1; 9-11. ditch no: 2.*

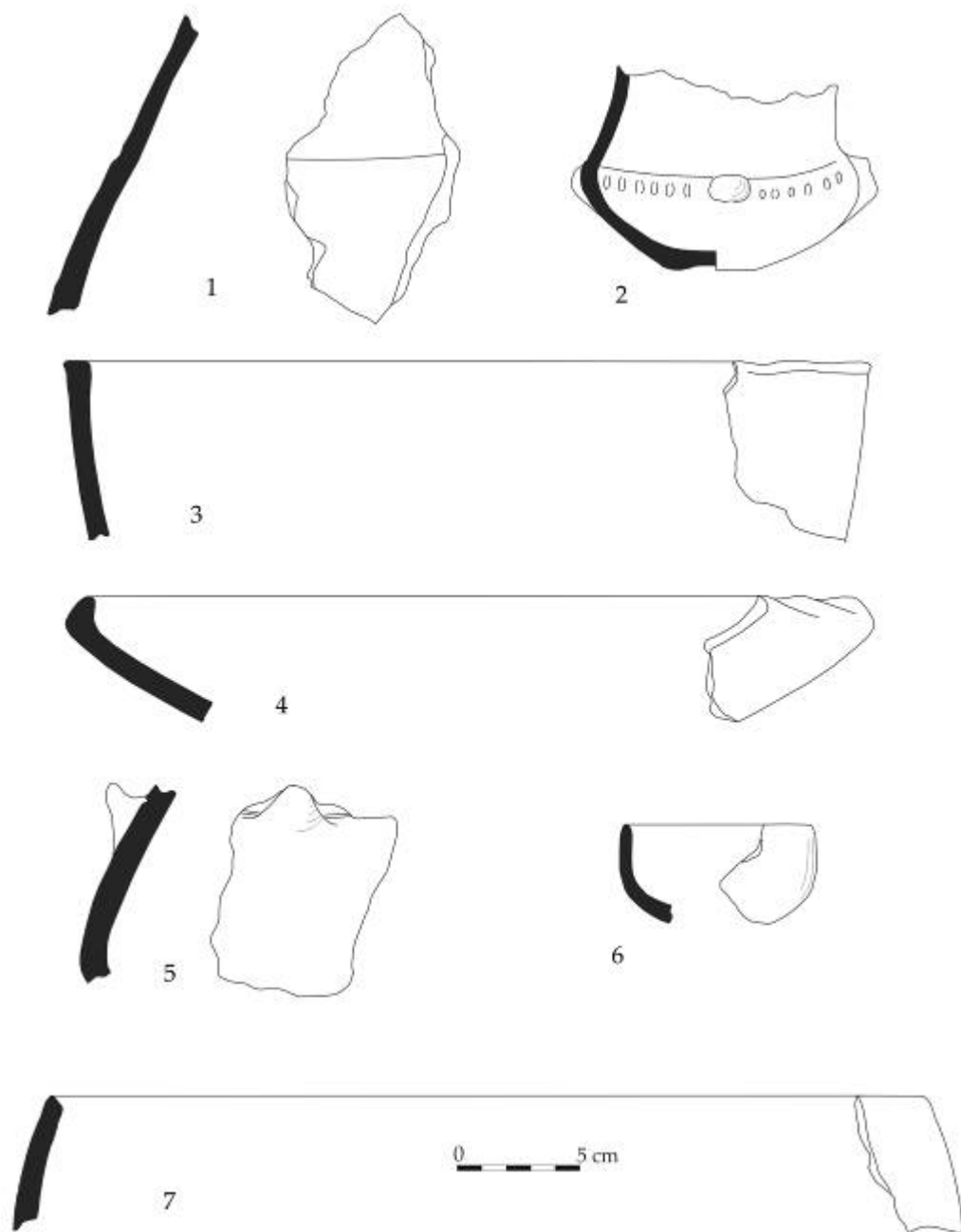
Pl. 29. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 11. 1-3. șanț 2; 4-5. gr. 13; 6-7. gr. 16 / The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 11. 1-3. ditch no: 2; 4-5. pit no: 13; 6-7. pit no: 16.

Pl. 30. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 11. 1-5. gr. 16; S 12. 6-8. șanț 2; 9-11. S 13, gr. 1 / The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 11. 1-5. pit no. 16; S 12. 6-8. ditch no. 2; 9-11. S 13, pit no. 1.

Pl. 31. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 13. 1-4. gr. 7; 5-12. gr. 10 / The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 13. 1-4. pit no. 7; 5-12. pit no. 10.

Pl. 32. Așezarea de la Enisala–Palanca (2010): S 13. 1-7. gr. 13 / *The settlement at Enisala–Palanca (2010): S 13. 1-7. pit no. 13.*

Prima vârstă a fierului în bazinul Argeşului și până la Valea Mostiștei (Muntenia centrală, România)

*Cristian Schuster**

Abstract: *The area under discussion is bordered to the west by the basin of the Lower Argeş, the most important expression of the hydrographical network in Central Muntenia, and to the east by the Mostiștea Valley. Both these rivers, as well as the southern part of the mentioned space, namely the Danube Valley, have offered appropriate living conditions for various communities in the Early Iron Age. The archaeological investigations, carried out in the past, but also just few years ago on the banks of the Argeş River and its secondary running waters (Dâmbovița, Colentina), have proved that, in this region, the Final Bronze Age has ended with a cultural mixture, having strong roots in the Tei, Zimnicea-Plovidiv and Coslogeni cultures. The fortified settlements from Radovanu-Gorgana a doua and Popești-Nucet, both of them situated upon the higher terrace right of the river, are the most significant evidences in this sense. On that spot have been detected communities with the same behaviour and material culture, being assigned to what has been more recently accepted in the specialized literature by the most of the archaeologists as the Radovanu Culture.*

The new studies have shown that we could discuss about two moments, defined as Ha I₁ (pottery of Novaci type) and Ha I₂ (pottery of Popești type), of the first sequence of the Early Iron Age on the Argeş and his tributaries. To the Early Hallstatt have to be assigned also the vestiges from București-Militari-Câmpul Boja and Cățelu Nou, where some receptacles with upraised handles with „ansa cornuta” have been discovered, but also the ceramics of „Susani type”, discovered at Chitila.

The entire Argeş basin has been enclosed in the Middle Hallstatt in the distribution range of the Basarabi complex. Most of the discovered settlements are very small. But, on the Argeş river banks, in the already mentioned site from Popești, as well as in Mironcești-Malul Roșu, the remains of some fortified settlements could be investigated. Both settlements had fortification waves, at Popești-Nucet existing also an impressive defending ditch.

On the Mostiștea River, the cultural image of the Early Iron Age is slightly different from the one from the Argeş basin. Here it was observed the massive presence of some Early Hallstatt traces that originated in Transylvania, of Mediaș type. Settlements were discovered on both river banks: Coconi, Sultana, Preasna, Preasna Veche, Ulmu, Mataraua, Gostilele, Vlădiceasca. The Middle Hallstatt period is represented on the Mostiștea Valley by a small number of Basarabi sites (Grădiștea Mică, Odaia, Surlari).

Rezumat: *Arealul supus analizei are drept „hotare” la vest partea răsăriteană a bazinului râului Argeş, cel mai însemnat reper hidrografic al Munteniei Centrale, iar la est Valea Mostiștei. Cele două cursuri de*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București.

apă, precum și „granița” de sud, anume Dunărea, ale spațiului enunțat, au constituit și în perioada Hallstattului Timpuriu și Mijlociu zone atrăgătoare pentru diferitele comunități umane.

Investigațiile arheologice, mai vechi, dar și cele recente, efectuate pe malurile Argeșului, precum și ale apelor sale secundare din stânga sa, au dovedit că Bronzul Final s-a exprimat printr-o mixtură culturală, cu rădăcini în culturile Tei, Zimnicea-Plovdiv și Coslogeni. Notabile în acest sens sunt așezările fortificate ale culturii Radovanu din situl eponim și de la Popești–Nucet.

Hallstattul Timpuriu de pe Argeș, Dâmbovița și Colentina a fost documentat în siturile de la Popești–Nucet, Mogoșești, Mironești, Pantelimon, București–Ciurel și Militari–Câmpul Boja. Cele mai recente reevaluări au demonstrat că se poate vorbi de două secvențe, definite drept Ha I₁ (ceramică de tip Novaci) și Ha I₂ (ceramică de tip Popești). Trebuie notat însă că nu toate descoperirile din Hallstattul Timpuriu se circumscriu celor două faze. Amintim aici, de exemplu, București–Militari–Câmpul Boja și Cățelu Nou, unde au fost descoperite recipiente cu toarte supraînălțate prevăzute cu „ansa cornută”, dar și ceramica de „tip Susani”, găsită la Chitila. Argeșul Inferior, împreună cu apele sale secundare din stânga sa, intră începând cu Hallstattul Mijlociu în aria de răspândire a complexului Basarabi. Semnificativ este că, alături de multe situri de mici dimensiuni, identificate pe malurile râurilor Dâmbovița, Colentina, Pasărea, Ciorogârla, pe Argeș au putut fi investigate două așezări fortificate: Mironești–Malul Roșu și Popești–Nucet. Ambele situri au fost prevăzute cu valuri de pământ, Popești beneficiind și de șanț de apărare.

Situația culturală a Văii Mostiștei diferă în Hallstattul Timpuriu față de Argeș. Cercetările arheologice au permis descoperirea unui șir de puncte cu materiale hallstattiene de sorginte transilvăneană, de tip Mediaș. Acestea au fost depistate atât pe malul drept al râului, cât și pe cel răsăritean: Coconi, Sultana, Ullmu, Preasna, Preasna Veche, Gostilele, Mataraua, Vlădiceasca. Hallstattului Mijlociu, în speță complexului Basarabi, i-au putut fi atribuite numai câteva așezări (Grădiștea Mică, Surlari, Odaia), ceea ce, în actualul stadiu de cunoaștere al perioadei respective, ne arată că Mostiștea, se pare că, nu a reprezentat o zonă atractivă pentru comunitățile Basarabi.

Key words: Early Iron Age, Argeș, Mostiștea, Muntenia, Romania.

Cuvinte cheie: prima vârstă a fierului, Argeș, Mostiștea, Muntenia, România.

Spațiul dintre râul Argeș și Valea Mostiștei s-a aflat încă de timpuriu în atenția arheologilor. Este drept, o bună parte dintre cercetări au avut un caracter de investigații de suprafață sau de salvare, mult mai rar fiind sistematice¹. În ciuda acestor impedimente, mai ales în ultimele decenii au putut fi documentate o serie de situri din perioada hallstattiană, etapele timpurie și mijlocie, care oferă imaginea dinamicii comunităților din respectivul areal (Pl. I-III).

Bazinul Argeșului Inferior, având ca limită de nord-vest zonele apusene apropiate Bucureștilor, iar ca hotar de sud-est la vărsarea în Dunăre, traversează partea nordică

¹ Din bogata literatură, amintim selectiv: Isăcescu, Burlacu 1978; Șerbănescu, Trohani 1978; Trohani 1986; Schuster, Popa 2000; Schuster, Popa 2008; Schuster, Popa 2012; Schuster, Popa, Barbu 2012.

și răsăriteană a județului Giurgiu și colțul de sud-vest al jud. Călărași². Periegezele și, ulterior, în unele cazuri, cercetările de salvare și sistematice, prilejuite, în special, de derularea până în 1989 a proiectului de construcție a canalului București-Dunăre, au înlesnit în mod substanțial sporirea datelor și informațiilor cu privire la manifestările Bronzului Final și ale Hallstattului Timpuriu și Mijlociu din Muntenia Centrală³. Astfel, Bronzul Final a fost prezent în bazinul Argeşului Inferior prin cultura Radovanu, manifestare cu puternice rădăcini în culturile Tei, Zimnicea-Plovdiv și Coslogeni. Remarcabile în acest sens sunt descoperirile de la Radovanu–*Gorgana a doua*⁴ (com. Radovanu), jud. Călărași, și Popești–*Nucet*⁵ (orașul Mihăilești), jud. Giurgiu, unde au putut fi investigate așezări fortificate. Această manifestare⁶ a fost, așa cum încep să demonstreze din ce în ce mai multe situri (Călugăreni, Bila–*La Fântână*, Mironești–*Malul Roșu*, Chitila–*Fermă*, Chirnoși, Căscioarele, Chitila, București)⁷, prezentă și pe malurile apelor secundare ale Argeşului.

Ulterior, în perioada hallstattiană timpurie, bazinul inferior al Argeşului (Pl. I) a fost ocupat, așa cum indică recente luări de poziție ale lui Alexandru Vulpe și ale Nonei Palincaș, de manifestări Pre-Basarabi. Astfel, la Popești–*Nucet* au fost decelate două straturi hallstattiene timpurii, care ar corespunde secolelor XII/XI-IX/VIII a.Chr.⁸. Ceramica primului strat (de tip *Novaci*) are, de exemplu, analogii la Pantelimon (pe Colentina)⁹, pe când cea (de tip *Popești*) (Pl. IV/1) din al doilea are similitudini în cea de la Mogoșești (com. Adunații-Copăceni) (Pl. IV/2) și Mironești (com. Gostinari), situri situate tot pe Argeș, aflate în jud. Giurgiu¹⁰, Măgurele¹¹ (orașul Măgurele), pe

² Ghinea 1996a, 65; Schuster, Popa 2000, 11-13; Schuster, Crăciunescu, Fântâneau 2005, 10 sq.; Schuster 2005; Panait, Schuster 2008, 13 sq.; Schuster, Popa, Barbu 2012, 11 sq.

³ Schuster 2012.

⁴ Schuster, Șerbănescu 2007, cu literatură.

⁵ Alexandru Vulpe și Nona Palincaș vorbesc în cazul Bronzului Târziu și Final de vestigii de tip Govora-Fundeni și Zimnicea-Plovdiv (Vulpe 1997, 165; Vulpe 2005, 23; Palincaș 1996; Palincaș 1997, 175; Palincaș 2005). Valeriu Leahu (2003, 141) crede că avem de-a face cu urme ale grupului Fundenii Doamnei. În opinia noastră, la Popești au locuit comunități din faza a IV-a (*Fundeni*) a culturii Tei și ai culturii Radovanu (Schuster, Popa 2008, 67; Schuster, Popa 2010, 69; Schuster, Popa, Barbu 2012, 32).

⁶ Schuster 2011a; Schuster 2011b.

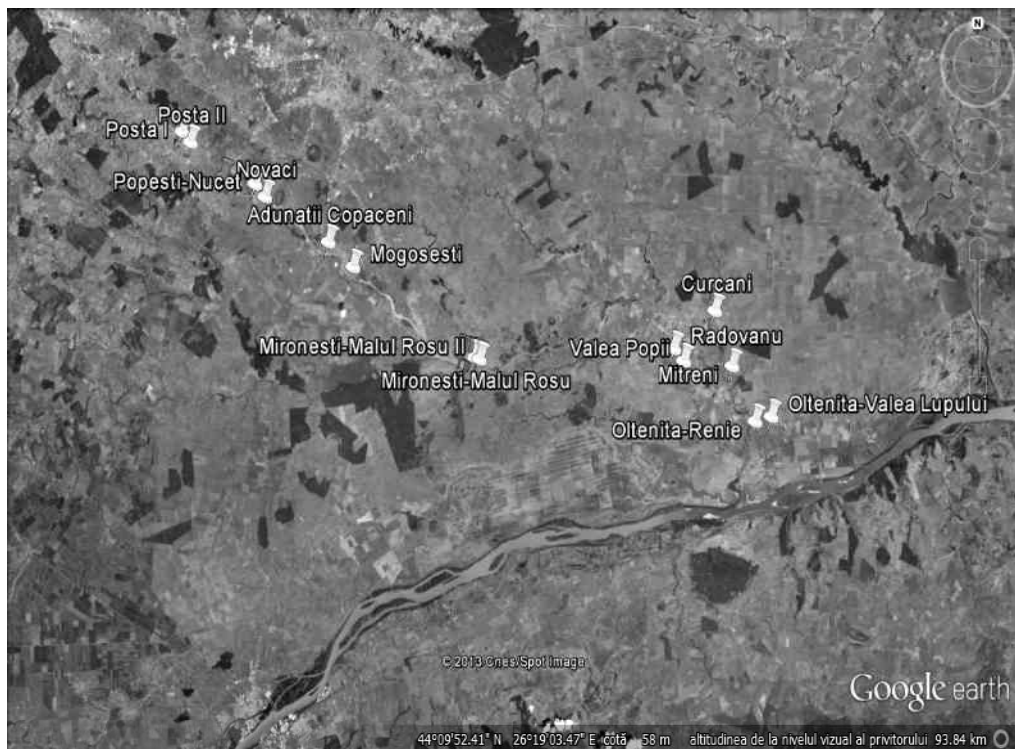
⁷ Boroneanț 1984; László 2001, 318; Schuster, Popa 2008, 44, fig. 63, pl. LXXII/4; Schuster, Popa 2009, 37, pl. LXXI/2-3; Schuster, Popa 2010, 70, pl. XLII/1, XLV/3-4; Schuster, Popa 2012, 64; Schuster 2009; Schuster, Popa, Barbu 2012, 90

⁸ Vulpe 1997, 165; Palincaș 1997, 182; Palincaș 2005; Trohani 1997, 198 sq.

⁹ Mănuclu-Adameșteanu *et alii* 2005, 96.

¹⁰ Popa 1998, fig. 9; Schuster, Popa 2000, 78 sq., fig. 47/2; Schuster, Popa 2008, 33 sq., pl. XCIV/2, fig. 67; Schuster, Popa, Barbu 2012, 75, pl. XVII/2.

malul stâng al râului Ciorogârla, și, foarte probabil, la Pasărea¹² (com. Brănești), aflată pe malul drept al râului cu același nume, ambele stațiuni găsimdu-se în jud. Ilfov.

Pl. I. Descoperiri hallstattiene pe cursul inferior al Argeșului / *Early Iron Age discoveries on the Lower Argeș.*

Vestigii din perioada mijlocie a Hallstatt-ului au fost identificate în segmentul giurgiuvean al Argeșului în punctele Poșta–Punctul I și Punctul II (com. Buturugeni), Mihăilești–Tufa, Popești–Nucet (*Sectoarele A și B*), Novaci¹³ (localități ale orașului Mihăilești), Adunații-Copăceni¹⁴, Mogoșești¹⁵ (ambele sate ale com. Adunații-Copăceni), Mironești, punctele *Cimitir*, *Conacul Mironescu*, *Conacul lui Palade*, *Malul Roșu* și *Malul Roșu 2* (com. Gostinari) (Pl. I). Din prima stațiune menționată, Poșta–

¹¹ Mănușu-Adameșteanu, Palincaș 2007b, 89-100.

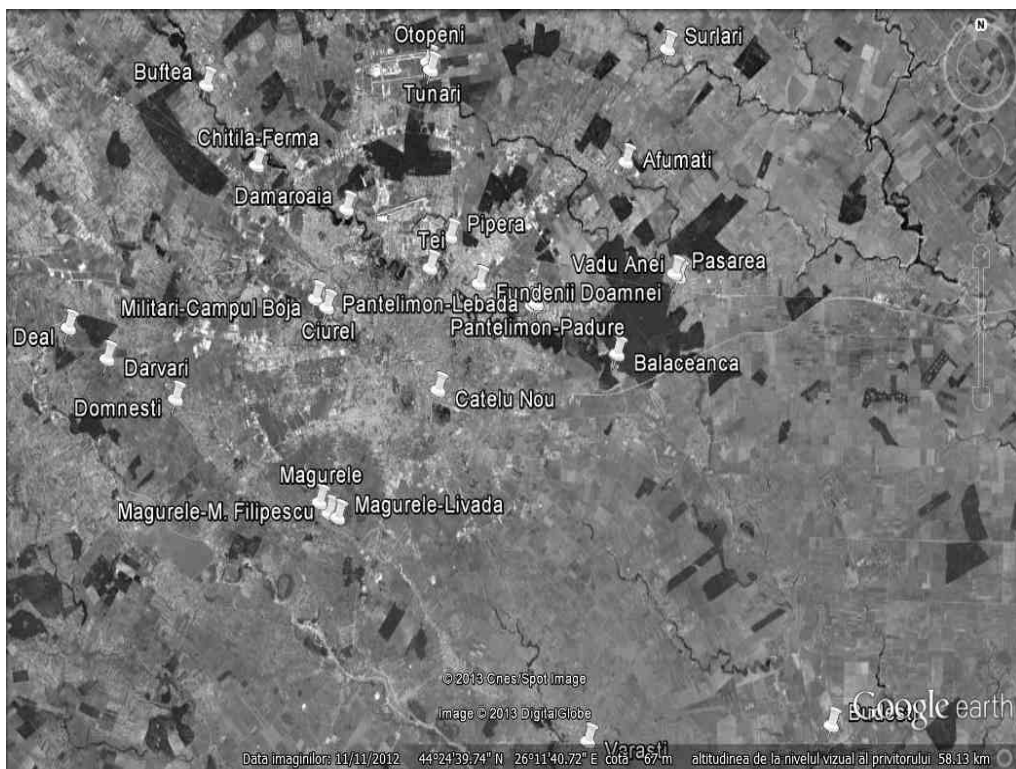
¹² Sandu-Cuculea 2005, 37 sq.; Sandu-Cuculea 2007, 320 sq.; Sandu-Cuculea 2012, 378 sq., fig. 2, 5-7, 9-11; Mănușu-Adameșteanu *et alii* 2006, 92 sq.; Mănușu-Adameșteanu, Palincaș 2007a, 73-88.

¹³ Morintz, Ionescu 1968, fig. 119; Vulpe 1986, 56; Schuster 1996, 149.

¹⁴ Schuster, Popa 1995a, 40; Schuster 1996, 149; Schuster, Popa, Barbu 2012, 63 sq.

¹⁵ Popa 1998; Schuster, Popa 2000, 78 sq., fig. 41/1-2, 47/2, 59/1-3, 64/3, 69/5.

*Punctul I*¹⁶, a fost recuperat numai un lot restrâns de ceramică, foarte probabil aparținând complexului Basarabi¹⁷. Arealul în care a fost depistat situl, este amplasat pe malul drept al râului, pe o terasă mai joasă, într-un loc în care în perioada Evului Mediu Târziu exista un vad care permitea traversarea Argeșului¹⁸.

Pl. II. Descoperiri hallstattiene în teritoriul dintre Argeș și Mostiștea / *Early Iron Age discoveries in the territory between the Argeș and Mostiștea Rivers.*

Tot pe malul drept al râului, dar de data aceasta pe terasa înaltă, investigațiile arheologice au permis descoperirea în *Punctul II* a unui mormânt de incinerare¹⁹, aparținând unui adult, care a avut ca inventar o strachină și două fragmente de la un vas, care au reprezentat capacul recipientului ce era umplut cu resturile osteologice umane arse, cărbune și pământ. Autoarea cercetării – Mioara Turcu – a încadrat acest

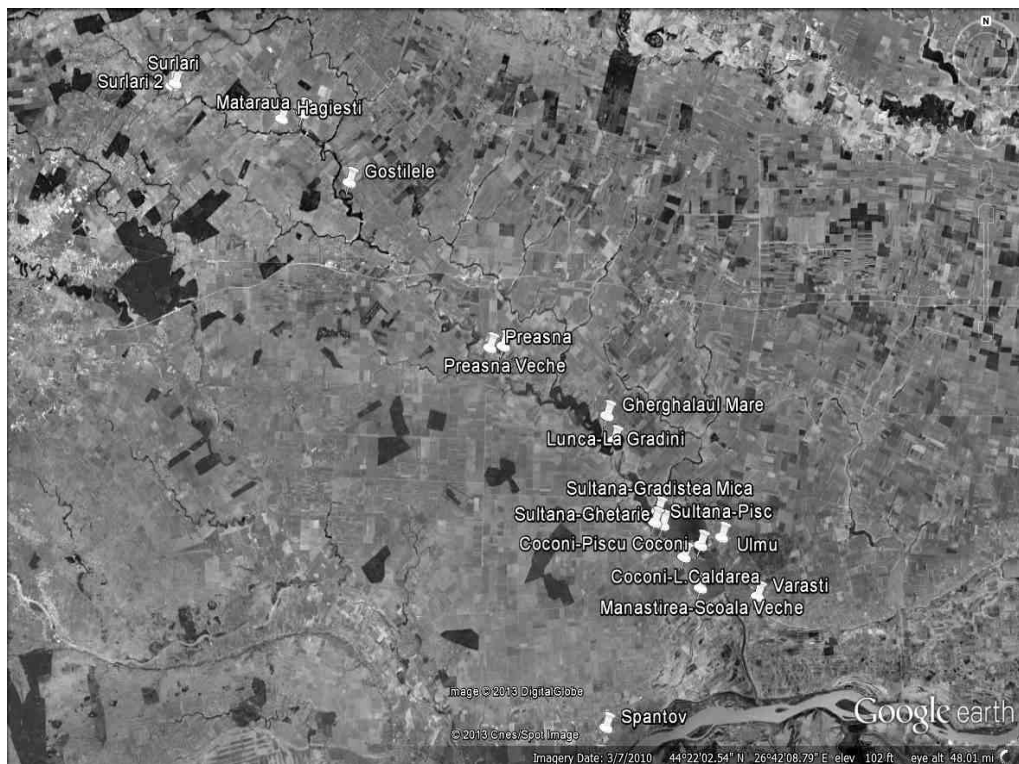
¹⁶ Schuster, Popa, Barbu 2012, 22.

¹⁷ Zănescu 1992, 368.

¹⁸ Schuster, Popa, Barbu 2012, 26 sq., cu literatura.

¹⁹ Schuster, Popa, Barbu 2012, 27, cu literatura, pl. XLVIII/1.

monument funerar în perioada Ha B, în opinia noastră putând aparține, cu mare probabilitate, complexului cultural Basarabi.

Pl. III. Descoperiri hallstatiene pe Valea Mostștea / *Early Iron Age discoveries on the Mostiștea Valley.*

Lucrările la barajul care a fost ridicat pentru realizarea lacului de acumulare *Cornetu-Mihăilești*, de asemenea pe terasa înaltă din dreapta Argeșului, în teritoriul cartierului *Tufa* al localității Mihăilești, a putut fi cercetată partea inferioară a unei gropi menajere Basarabi (*Gr. nr. 6*)²⁰. Ceramica din acest complex a fost, din păcate, cantitativ limitată. Alte amenajări hallstatiene sau un strat arheologic nu au fost surprinse.

La *Popești-Nucet (Sectorul A)* intensele investigații arheologice au dus la descoperirea unei așezări Basarabi fortificate (Pl. V/1), care a adăpostit o serie de complexe, construcții și anexe, și, bineînțeles, un lot semnificativ de materiale

²⁰ Schuster, Popa, Barbu 2012, 54.

ceramice (Pl. VI/1)²¹. Aici, dar mai cu seamă în Sectorul B (Pl. VI/2), au putut fi cercetate și morminte.

Trecerea prin zonă a unui grup al manifestării, a fost documentat prin sporadice fragmente ceramice și la Adunații-Copăceni-Livadă²². În satul Mogoșești al aceleași comune, în *Punctul nr. 1*, pe lângă mai sus pomenitele urme din Hallstatt-ul Timpuriu, au putut fi investigate și trei gropi menajere Basarabi. Prima dintre acestea, *Gr. nr. 1*, a fost în forma unui sac (gura ovală = diam. maxim 0,76 m; fundul tot oval = 0,84 m; înălțimea = 1,25 m)²³. De aceeași formă a fost și *Gr. nr. 2* (gură rotundă = 1.11 m, fund oval = diam. maxim 1.18 m, înălțime = 1,25 m)²⁴, în schimb *Gr. nr. 7* a fost cilindrică (diam. gura și fund = 0,94 m, înălțimea 0,35 m)²⁵. Inventarul complexelor era compus din ceramică, chirpici (de mici dimensiuni), oase de animal sparte și cenușă. Câte o ceașcă fragmentară a fost descoperită în *Gr. nr. 1* și *Gr. nr. 2*²⁶, iar un vas de dimensiuni mai mari, spart *in situ* în multe fragmente, lucrat dintr-o pastă de calitate inferioară, în *Gr. nr. 7*²⁷.

Cercetările preventive efectuate în extra- și intravilanul satului Mironești, situat de asemenea pe terasa înaltă și abruptă din dreapta râului Argeș, a permis identificarea mai multor puncte cu vestigii Basarabi. Cel mai vestic este arealul actualului *Cimitir*²⁸, unde în urma săpării gropilor mormintelor au ieșit la iveală și fragmente ceramice ale manifestării în cauză.

Investigațiile din campaniile 2010-2011 au permis descoperirea în punctul *Conacul Mironescu*, în stratul vegetal și în cel arheologic, a unui lot destul de restrâns de ceramică din Hallstatt-ul Mijlociu²⁹. Majoritatea fragmentelor Basarabi provin de la recipiente cu corpul globular, de la castroane, căni și cești. Decorul se caracterizează prin brâuri în relief alveolate și crestate și diferitele forme geometrice adâncite.

Nu departe de punctul amintit, pe un promontoriu cu o altitudine apreciabilă (82 m), în punctul *Conacul lui Palade* (Pl. VII/2)³⁰, a putut fi cercetată în anul 2002 o

²¹ Din bogata literatură amintim: Vulpe R. 1955; Vulpe R. 1957; Vulpe R. 1959a; Vulpe R. 1959b; Vulpe R. 1961; Vulpe R. 1962; Vulpe, Veselovschi-Buşilă 1967; Vulpe, Gheorghită 1979; Vulpe, Gheorghită 1981; Vulpe 1965; Vulpe 1986; Vulpe 1997; Vulpe 2005; Palincaș 1996; Palincaș 1997.

²² Schuster 1996, 149, fig. 9/1-2.

²³ Schuster, Popa 1995b, 148; Schuster, Popa 2000, 39, fig. 5.

²⁴ Schuster, Popa 1995b, 148; Schuster, Popa 2000, 39, fig. 5.

²⁵ Popa 1998, 130; Schuster, Popa 2000, 39, fig. 5, 13, 15.

²⁶ Schuster, Popa 2000, fig. 41/1 = 69/5, 41/2; Schuster, Popa, Barbu 2012, pl. LXV/1-2.

²⁷ Schuster, Popa 2000, 78.

²⁸ Schuster, Popa 2008, 24; Schuster, Popa, Barbu 2012, 50.

²⁹ Schuster, Popa 2012, 14.

³⁰ Schuster, Popa 2008, 33 sq., pl. XXX/4, XCIV/2.

groapă menajeră (*Gr. nr. 1*), a cărei parte superioară a fost afectată de o intervenție ulterioară. Inventarul complexului a cuprins ceramică fragmentară, printre care și un vas întregibil (o cană; Pl. VIII/2), bucăți de chirpici, oase de animale, cărbune și cenușă. O altă groapă menajeră (*Gr. nr. 5*), în formă de clopot, a fost descoperită în 2010³¹. În același an a fost identificat un alt complex (*Gr. nr. 6*)³², aproape cilindric, posibil de cult (?), în umplutura căruia, printre cenușă și cărbune, s-au găsit două recipiente, o „urnă” și o ceașcă³³.

Cele mai spectaculoase urme Basarabi de la Mirenești au fost identificate în punctul *Malul Roșu*³⁴. Este vorba de o așezare fortificată (pinten barat), cu val de apărare (Pl. V/2, VII/2). Din cauza lucrărilor antropice ulterioare, inclusiv o posibilă intervenție, curățire, getică, traseul valului la suprafața solului de astăzi se poate distinge numai cu mare greutate. Valul se compunea dintr-un strat gros de până la 0,80-0,90 m în unele locuri din lut ars la roșu intens, negru și cenușiu. Apoi urma alt strat cenușiu cu inserții portocalii și galbene, cu grosimea până la 0,90-1,10 m. Aceste două straturi se sprijineau pe un „pat” subțire (gros de 0,08-0,13 m), dar nu pe toată lungimea cercetată prin săpături, din pietre de râu. Sub acesta se găsea un strat arheologic aparținând culturii Cernavodă II (0,20-0,27 m) și pământul viu, steril. Populația Basarabi a așezat la temelia viitorului val de apărare un strat de pietre de râu, dându-i astfel o rezistență mai mare. Apoi a fost înălțat valul propriu-zis, din pământ adus de pe platou. În structura valului au fost găsite fragmente ceramice ce pot fi atribuite culturilor Cernavodă III și Cernavodă II. Probabil peste val a fost ridicată o construcție din lemn (palisadă?), care, în urma unui incendiu, a ars, dând părți superioare a pământului culoarea roșie. Precizăm însă că, nu am găsit urme ale unor pari sau alte părți de lemn. Din păcate, valul a putut fi „tăiat” arheologic numai în două locuri, astfel că informațiile cu privire la construcția sa sunt destul de lacunare. Lățimea valului a fost, acolo unde l-am secționat, între 2,82-3,57 m, iar înălțimea păstrată a fost între 1,23-1,76 m.

Așezarea de la *Malul Roșu* este una lipsită de amenajări interioare consistente. În afara unei vetre de foc exterioare, de un complex de vase și de groapa ritualică (Pl. VII/1, VIII/1, 3-4), pentru cultura Basarabi nu au fost descoperite construcții, fie ele de suprafață sau de adâncime. Posibil ca acestea să fi fost distruse de intervențiile antropice ulterioare sau construcțiile au fost ridicate în arealul pintenului prăbușit în

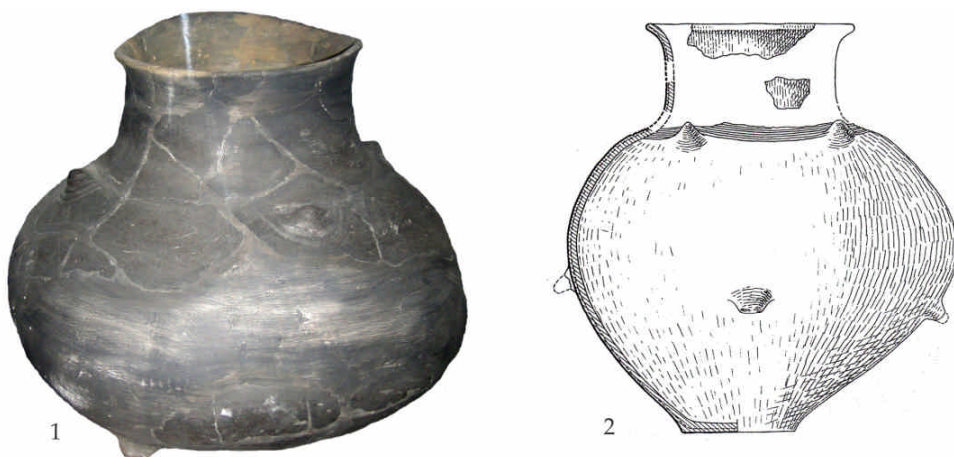
³¹ Schuster, Popa 2012, 17.

³² Schuster, Popa 2012, 17.

³³ Schuster, Popa 2012, 20, fig. 19/1-2.

³⁴ Schuster, Popa 2008, 38-43, fig. 24-25, 47-61; Schuster, Popa 2012, 22-25, 27-29, pl. XVII-XXXVIII, fig. 21-28, 29/2, 30, 31/1, 32, 34, 48/2.

valea Argeșului. Foarte probabil însă, situl fortificat a avut un rol de „cetate” de refugiu.

Pl. IV. Ceramică din Hallstattul Timpuriu / *Early Hallstatt pottery*. 1. Mogoșești (Schuster, Popa, Barbu 2012); 2. Popești-Nucet (Palincaș 2005). Diferite scări / *Different scales*.

La est de situl anterior, pe același bot de terasă, pe marginea sa de răsărit, spre satul Teiușu (com. Hotarele), în punctul *Malul Roșu* 2³⁵, cercetările de suprafață efectuate în anii 2010-2011 au dus la identificarea altor urme ale complexului Basarabi.

Oarecum mai îndepărtat de Argeș, la est de malul său stâng, în localitatea Curcani, jud. Călărași, în punctul *Deculescu*³⁶ și într-o zonă situată la nord de sat, au fost identificate câte o așezare Basarabi. Pe teritoriul com. Mitreni, situată tot la răsărit de Argeș, la km 54 al șoselei București-Oltenița, pe un promontoriu al terasei, au fost identificate mai multe bordeie, atribuite aceluiași complexului cultural³⁷. Tot aici a fost descoperit și un mormânt de incinerare, dar a cărui atribuire la manifestarea Hallstattului Mijlociu nu este certă. Pe același mal stâng al râului Argeș, la intrarea de nord în orașul Oltenița, în punctul *Renie* a fost descoperită o așezare întinsă și au fost cercetate o serie de construcții³⁸. În punctul *Coadă Lupului*, situat tot la nord de Oltenița, la cca. 3 km de oraș, au fost sesizate urmele altui sit hallstattian³⁹, foarte probabil Basarabi.

³⁵ Schuster, Popa, Barbu 2012, 51.

³⁶ Vulpe 1965, 112, fig. 4/8; Vulpe 1986, 56; Schuster 1996, 149.

³⁷ Vulpe 1986, 60; Schuster 1996, 149.

³⁸ Morintz, Ionescu 1968, 99, 15; Vulpe 1986, 61; Schuster 1996, 149.

³⁹ Șerbănescu 2010, *Situl nr. 19*.

În Argeș se scurg, direct sau indirect, o serie de ape aflate la est de râu, unele cu debit mai mare, altele relativ sărace: Dâmbovița, Colentina, Sabar, Pasărea, Câlnău etc. Și pe malurile acestora au fost depistate o serie de locuiri hallstattiene (Pl. II). Trebuie ținut însă seama că în cazul acestor ape cursul a fost afectat destul de puternic de intervențiile antropice din sec. XX⁴⁰. Am văzut că olăria etapei timpurii de *tip Novaci* prezintă analogii cu cea descoperită la Pantelimon pe Colentina. La București–Cățelu Nou a fost o ceramică similară celei de la Meri (com. Vedea, jud. Teleorman), fapt care a făcut pe unii specialiști să vorbească de un grup aparte a Hallstattului Timpuriu, grupul Meri⁴¹. Sebastian Morintz⁴² atrăgea atenția asupra unor elemente de decor ale acestei ceramici, care permit stabilirea unor legături cu ceramica Babadag I și cea hallstattiană timpurie din Banat și Oltenia. Posibil ca acestui orizont să-i aparțină și descoperirile de la Vadu Anei (com. Brănești) și Surlari (com. Petrăchioaia)⁴³.

Tot Hallstattului Timpuriu îi aparțin în opinia noastră și alte situri de pe teritoriul orașului București, situate pe Dâmbovița și Colentina (*Militari–Câmpul Boja, Ciurel, Cățelu Nou, Dămăroaia și Tei*)⁴⁴, dar și de la Fundeni–*Fundenii Doamnei*⁴⁵ (com. Dobroiești), jud. Ilfov. Unele dintre puncte au adăpostit vase cu toarte decorate în *ansa cornuta*, care, în actualul stadiu al cunoașterii problematicii, nu se încadrează în etapele definite de Nona Palincaș, dar nici nu pot fi atribuite grupului Meri. Faptul că tabloul etapei timpurii a Hallstattului în zona Bucureștiului și a împrejurimilor sale este destul de complicat este demonstrat și de opinia lui Vasile Boroneanț, care consideră că situl de la Chitila–*Fermă*, jud. Ilfov, a adăpostit ceramică de apropiată celei din Hallstattul Timpuriu din Banat și zona Porților de Fier, fiind prima expresie a hallstattului în respectivul areal, dându-i denumirea de aspect cultural Chitila–*Fermă*⁴⁶. Pe malul drept, la aproximativ 100-150 m vest-nord-vest de actualul cimitir al localității Crețuleasca (com. Ștefăneștii de Jos), jud. Ilfov, investigațiile arheologice preventive au permis descoperirea unor urme de asemenea din prima etapă a Hallstattului⁴⁷.

⁴⁰ Caranfil 1936; Ghiță 2005; Ghiță 2007; Stănescu, Gavriloaie 2011.

⁴¹ Gumă 1995, pl. XVII.

⁴² Morintz 1990, 134 sq.

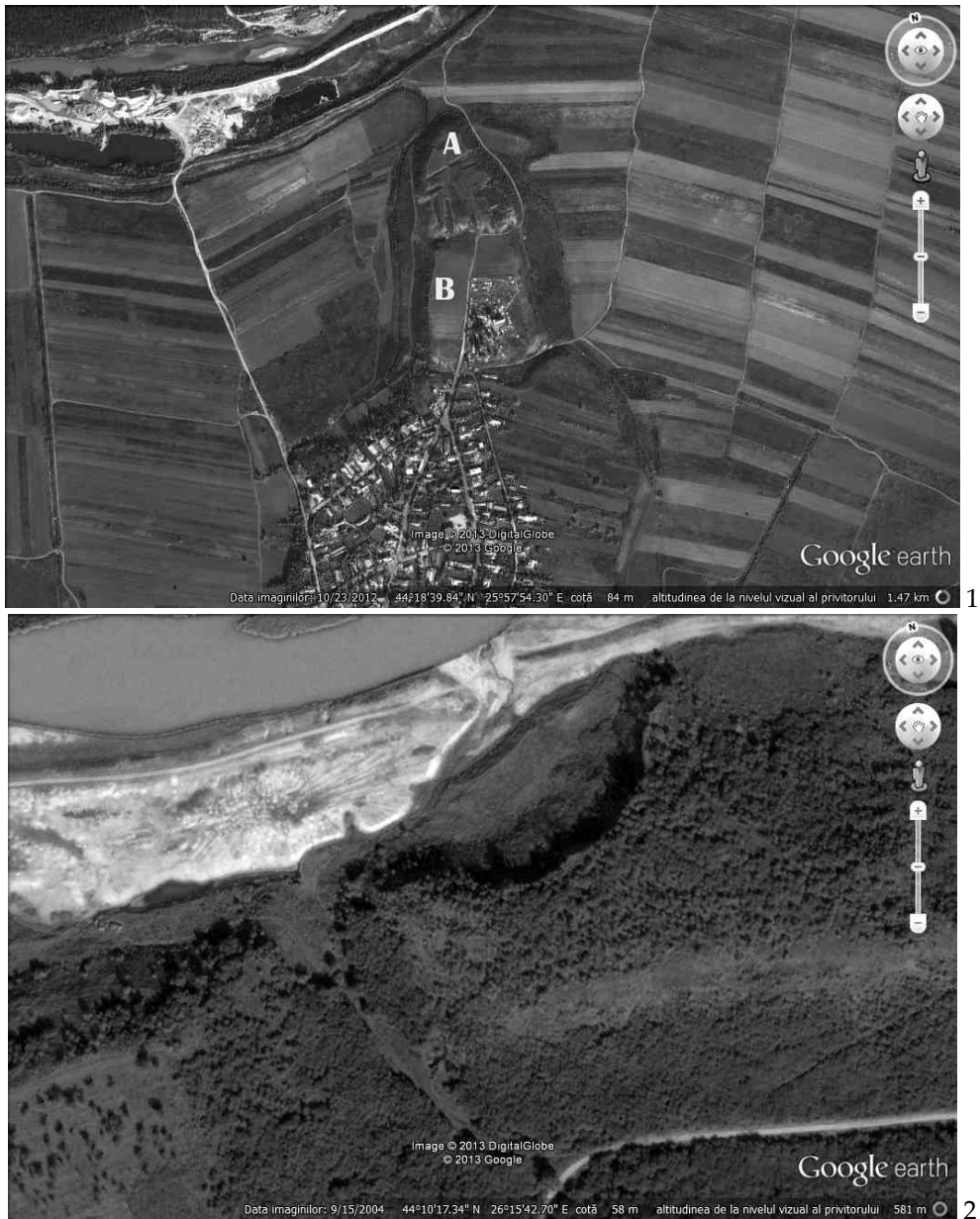
⁴³ Leahu, Trohani 1976, 82, fig. 5; Schuster 1996, 148.

⁴⁴ Morintz, Rosetti 1959, 27 sq., pl. XXI/14; Leahu 1963, 26 sq.; Leahu 1965, 51 sq., fig. 34/1; Vulpe 1986, 65: atribuie mormântul de Ciurel culturii Basarabi; Schuster, Negru 2008; Negru *et alii* 2009, 276 sq.; Damian *et alii* 2009, 273.

⁴⁵ Zirra 1959.

⁴⁶ Boroneanț 1984; Boroneanț 1985; Boroneanț 1992.

⁴⁷ Damian *et alii* 2010; Damian *et alii* 2011, 174.

Pl. V. 1. Popești–Nucet (Sectoarele A și B), 2. Mironești–Malul Roșu / 1. Popești–Nucet (Sectors A and B), 2. Mironești–Malul Roșu.

1

2

Pl. VI. Popești–Nucet. 1. ceramică Basarabi / *Basarabi pottery* (Vulpe 2001); 2. imagine din Sectorul A spre Sectorul B / *view from Sector A to Sector B*.

Hallstattul Mijlociu, în speță fenomenul Basarabi, este documentat pe teritoriul municipiului București în mai multe zone. Astfel, săpăturile arheologice ale lui Dinu V. Rosetti din anul 1930 în punctul *Ciurel* au permis cercetarea unui mormânt de incinerare în urnă, care a fost atribuit de descoperitor Hallstatt-ului. Dacă în prima sa sinteză despre „*cultura Basarabi*” Alexandru Vulpe nu a acordat vreo atenție deosebită

descoperirii de la *Ciurel*⁴⁸, ulterior, în anul 1986, va atribui mormântul de incinerare de aici perioadei mijlocii a Hallstatt-ului, anume culturii Basarabi⁴⁹. Va preciza, însă, că dacă formele vaselor se înscriu în repertoriul recipientelor acestei manifestări ale Hallstatt-ului Mijlociu, decorul nu este unul Basarabi. Investigații din anul 2008 ne-au permis descoperirea unor complexe hallstattiene, ce aparțin, așa cum am precizat deja mai sus, primei etape a Hallstatt-ului.

Cercetările arheologice au înlesnit descoperirea de ceramică din Hallstatt-ul Mijlociu și la *Dămăroaia*, pe malul sudic al *Lacului Grivița*, de fapt vechiul mal al râului Colentina, la vest de cimitirul actual și la *Pipera*, pe malul estic al Văii Saula, mai exact la sud de calea ferată București–Constanța⁵⁰.

În zona podului șoselei dintre Afumați și Șindrilița, pe ambele maluri ale văii Șindrilița, în bazinul hidrografic mai larg al râului Pasărea, au fost depistate în urma unei periegeze materiale atribuite primei epoci a fierului, fără însă a le stabili etapa din care provin⁵¹.

Tot pe Colentina, dar de data aceasta în județul Ilfov, în punctul *Flămânzeni* de pe raza orașului Buftea, situat pe malul drept al râului, investigațiile arheologice au permis și descoperirea de ceramică din Hallstatt-ul Timpuriu și Mijlociu⁵². Un sit mai mare, care, printre altele, adăpostea și vestigii Basarabi, a fost identificat atât în aria orașului Otopeni, la capătul estic al *Pistei nr. 1* al aeroportului *Henri Coandă*, cât și în partea de vest a com. Tunari. Pe teritoriul orașului Pantelimon au fost depistate de-a lungul vremii o serie de situri hallstattiene. Pe malul drept al râului Colentina, în arealul actualului *Club Sportiv Faur* (notat drept *Situl nr. 4*), investigațiile din anul 1958 au dus la descoperirea unei așezări din Hallstatt-ul Mijlociu-Târziu⁵³. Au putut fi cercetate două construcții (bordeie) și o groapă menajeră. Același tip de sit, anume o așezare risipită și sărăcăcioasă a fost săpată în 1967 în partea de nord a perimetrului de azi al „peninsulei” pe care se găsește *Complexul Lebăda*⁵⁴, amplasat în stânga râului. Alte urme hallstattiene au fost identificate aval, pe malul drept, în zona cunoscută sub denumirea de *Ștrandul Pantelimon*⁵⁵. Fragmente ceramice au fost recuperate și ca urmare a cercetărilor preventive efectuate pe malul stâng al Colentinei, la sud de

⁴⁸ Vulpe 1965.

⁴⁹ Vulpe 1986, 55, fig. 15/8-14.

⁵⁰ Cercetări mai recente nu au dus la descoperirea unor noi materiale ale complexului Basarabi: Damian *et alii* 2009; Schuster *et alii* 2009b.

⁵¹ Sandu-Cuculea 1999, 381.

⁵² Schuster *et alii* 2009a, 280; Schuster *et alii* 2012, 438, pl. V/A:5.

⁵³ Popescu 1959, 154; Mănucu-Adameșteanu *et alii* 2005, 86.

⁵⁴ Turcu 1971, 91 sq.; Mănucu-Adameșteanu *et alii* 2005, 86.

⁵⁵ Mănucu-Adameșteanu *et alii* 2005, 87.

șoseaua București–Constanța, într-o zonă aflată la nord de pădurea Pantelimon și est de lacul cu același nume. Pe lângă ceramica Pre-Basarabi de tip *Novaci* de care am amintit deja, a fost găsită și alta foarte probabilă Basarabi⁵⁶.

Nici malurile râului Dâmbovița dincolo de hotarele municipiului București nu au fost ocolite de comunitățile Basarabi. Urme ale acestora au fost găsite de exemplu la Bălăceanca⁵⁷ (com. Cernica), jud. Ilfov, și Budești⁵⁸ (orașul Budești), jud. Călărași.

Malurile râului Sabar au fost și ele căutate de comunitățile hallstattiene. Astfel, pe malul stâng al râului, la Domnești–Școala *Veche*⁵⁹, comuna eponimă, jud. Ilfov, în derularea unor cercetări preventive au fost recuperate și sporadice fragmente din Hallstatt-ul Mijlociu. Ceramică Basarabi a fost recuperată și din incinta curților feudale din localitate⁶⁰. La fel, olărie a aceluiasi complex a fost depistată și la nord-vest de satul Dârvari (com. Ciorogârla), jud. Ilfov, și respectiv Bolintin Deal (com. Bolintin Deal), jud. Giurgiu, de asemenea pe malul din stânga Sabarului⁶¹.

Teritoriul actualului oraș Măgurele a fost și el de interes pentru comunitățile hallstattiene. Astfel, pe malul stâng al râului Ciorogârla, într-o zonă aflată la est de *Complexul IFA*, în arealul cimitirului de lângă biserica ctitorită de Grigore Aslan, a fost identificat încă din anii '50 ai secolului trecut un sit Basarabi⁶². În punctul *Movila Filipescu*⁶³, depistat pe același mal stâng, areal cunoscut în special datorită vestigiilor eneolitice, s-a găsit de asemenea ceramică Basarabi. Tot olărie din Hallstatt-ul Mijlociu a fost descoperită în urma unor periegeze și pe teritoriul fostului sat Gherman⁶⁴, în livada „Gospodăriei Agricole de Stat”, localitate astăzi încorporată în orașul Măgurele.

„Granița” de răsărit a teritoriului luat în discuție este, așa cum am precizat de la început, Valea Mostiștei⁶⁵. Fiind ultima zonă propice traiului din punct de vedere al potențialului hidrologic înaintea ținutului Bărăganului stepic, a fost și ea intens populată de-a lungul diferitelor secvențe ale Preistoriei și nu numai. Astăzi, din cauza unor intervenții antropice, care au avut în vedere inclusiv integrarea văii într-un

⁵⁶ Mănucu-Adameșteanu *et alii* 2005, 83, 96, pl. 3/6.

⁵⁷ Zănescu 1992, 370.

⁵⁸ Situri 1996, 23; Schuster 1996, 149.

⁵⁹ Boroneanț 2005, 25.

⁶⁰ Roman 2012, 64, fig. 40/6.

⁶¹ Roman 2012, 70, 78.

⁶² Roman 2000, 35; Ștefănescu 1989, 55, nr. 13; Sandu-Cuculea 2007, 310 *sq.*, fig. 11/1-2.

⁶³ Vulpe 1986, 55, fig. 13/5; Ștefănescu 1989, 55, nr. 14; Schuster 1996, 149, fig. 7/1; Roman 2000, 35; Roman 2012, 26, fig. 17/6-9; Mănucu-Adameșteanu, Palincaș 2007b, 89; Sandu-Cuculea 2007, 316.

⁶⁴ Roman 2012, 26.

⁶⁵ Gâștescu, Iordan 1970, 40; Gâștescu 1971, 242 *sq.*; Ujvari 1972, 464; Ianoș *et alii* 2005, 406 *sq.*

proiect de irigații⁶⁶, peisajul a fost parțial alterat în raport de cum arăta în epoca hallstattiană. Cu toate acestea, investigații de suprafață, dar și unele cercetări arheologice preventive și sistematice, au oferit informații și date interesante (Pl. III).

Dacă despre situația Argeşului în segmentul timpuriu al Hallstatt-ului lucrurile încep a fi lămurite abia în ultimii ani, existând încă unele incertitudini, Mostiștea se pare că a intrat în acea perioadă în sfera de interes a comunităților Mediaș. Dovezi în acest sens sunt vestigiile reperate în mai multe puncte. Astfel, pornind de la sud spre nord, anume în amonte de la vărsarea Mostiștei în Dunăre, în localitatea Mânăstirea, comuna eponimă, jud. Călărași, în punctul *Școala Veche* au fost identificate urme din etapa timpurie a Hallstatt-ului⁶⁷. La Coconi, parte administrativă a aceleiași comune, în punctul *Piscul Coconi*, situat partea de sud-est a unei „peninsule” a malului drept al văii, ce înaintează în *Lacul Mostiștea*, au fost depistate materiale ce aparțin și culturii Mediaș⁶⁸. În punctul *Ghețarie/Valea lui Malciu*⁶⁹, în arealul localității Sultana, și ea componentă a com. Mânăstirea, au fost identificate fragmente ceramice aparținând aceleiași manifestări.

Ceramică de tip Mediaș a fost recoltată cu prilejul unei perigheze și de pe raza localității Ulmu⁷⁰, comuna eponimă, dintr-un loc situat pe malul stâng al Văii Mostiștei⁷¹, la 300 m sud de sat. Pe ostrovul *Grădiștea Făurei/Grădiștea Chirnoși* din lacul Mostiștea, la 200 m sud de satul Făurei (com. Ulmu), au fost găsite materiale hallstattiene⁷² aparținând probabil etapei sale timpurii. La Vlădiceasca (com. Valea Argovei)⁷³, pe același mal stâng, a putut fi înregistrat un alt lot de ceramică Mediaș. Resturile de olărie au fost surprinse în partea de nord-est a unui ostrov, aflat la peste o jumătate de kilometru de *Gherghălăul Mare*. În opinia lui Done Șerbănescu și George Trohani, materialul atestă „un aspect mai evoluat decât cel cercetat la Sultana”⁷⁴.

⁶⁶ Șerbănescu, Trohani 1978, 17; Ghiță 2007; Ghiță 2008; Ghiță, Cîrciumaru 2007.

⁶⁷ *Proiect pilot: Valea Mostiștei/Localizare exactă a siturilor arheologice din România/ Cimec.ro*.

⁶⁸ Șerbănescu, Trohani 1978, 18, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei, nr. 5*; Schuster 1996, 148; Șerbănescu 2010, *Site no. 52*.

⁶⁹ Șerbănescu, Trohani 1978, 22, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei, nr. 12*; Schuster 1996, 148; Șerbănescu 2010, *Situl nr. 56*.

⁷⁰ Ghinea 1998a, 333.

⁷¹ Șerbănescu, Trohani 1978, 28, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei, nr. 63*; Schuster 1996, 148.

⁷² Șerbănescu 2010, *Situl nr. 77*.

⁷³ Ghinea 1998b, 342.

⁷⁴ Șerbănescu, Trohani 1978, 32, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei, nr. 54*; Schuster 1996, 148.

1

2

Pl. VII. Mirenești. 1. ceramică Basarabi din așezarea de la Malul Roșu / *Basarabi pottery from the Malul Roșu site* (Schuster, Popa 2012); 2. imagine cu siturile Conacul lui Palade (plan apropiat) și Malul Roșu (plan îndepărtat) / *view with the sites Conacul lui Palade (front side) and Malul Roșu (back side)*.

Despre perioada hallstattiană, posibil aparținând aceleiași manifestări, se vorbește și în cazul vestigiilor⁷⁵ identificate pe malul drept al Mostiștei, în partea de sud-vest a localității Preasna (com. Gurbănești)⁷⁶, areal aflat la sud de turnul de apă al fostului combinat de creșterea vitelor. În satul Preasna Veche au fost descoperite alte fragmente ceramice, care au fost atribuite culturii Mediaș⁷⁷.

De pe malul stâng al văii, în *Ostrovul Bechet*, situat la sud de localitatea Gostilele, orașul Fundulea, au fost recuperate o serie de fragmente ceramice atribuite de asemenea culturii Mediaș⁷⁸. Pe același mal, dar de data aceasta de pe teritoriul localității Mataraua (com. Belciugatele)⁷⁹, într-un punct aflat la sud de sat⁸⁰, au putut fi identificate alte fragmente din Hallstatt-ul Timpuriu. Vizavi de satul Hagiești (com. Sinești), jud. Ialomița, pe malul stâng al Mostiștei, cercetări de suprafață au permis descoperirea unor fragmente ceramice hallstattiene, care, foarte probabil, au aparținut aceleiași culturi Mediaș.

Hallstatt-ul Mijlociu a fost reprezentat pe Valea Mostiștei de comunitățile complexului Basarabi. Pe teritoriul com. Mânăstirea, în localitatea Coconi, pe malul drept al lacului Căldarea, sub stratul arheologic al unei așezări medievale, au fost surprinse urme ale unui sit al amintitului complex cultural⁸¹. Urme ale acestuia au fost identificate și la Sultana (fostul sat Odaia), în punctul *Pisc*⁸². Pe una din insulele *Lacului Mostiștea*, situate în fața localității menționate, anume pe *Grădiștea Mică* au fost surprinse urmele unei alte așezări, având însă un strat arheologic destul de subțire⁸³.

Sub apele lacului Frăsinet se găsește astăzi fostul sat Lunca (aflat în componența com. Valea Argovei) împreună cu situl arheologic *La Grădini*. Aici a fost identificată o necropolă de incinerare hallstattiană⁸⁴, care este posibil să fi aparținut complexului

⁷⁵ Șerbănescu, Trohani 1978, 34, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei*, nr. 63; Schuster 1996, 148.

⁷⁶ Ghinea 1996b, 641.

⁷⁷ Trohani 1986, 19, fig. 2/6; Schuster 1996, 148.

⁷⁸ Șerbănescu, Trohani 1978, 37, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei*, nr. 95; Schuster 1996, 148.

⁷⁹ Ghinea 1996c, 129.

⁸⁰ Șerbănescu, Trohani 1978, 38, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei*, nr. 102.

⁸¹ Constantinescu 1972, 29; Vulpe 1986, 56; Schuster 1996, 149.

⁸² Șerbănescu, Trohani 1978, 23, fig. 5/1-3, 5-6, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei*, nr. 15; Vulpe 1986, 61; Schuster 1996, 149, fig. 7/7-11.

⁸³ Șerbănescu, Trohani 1978, 26, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei*, nr. 17; Schuster 1996, 149.

⁸⁴ Șerbănescu 2010, *Situl nr. 72*.

Basarabi. La Vărăști (com. Dorobanțu), jud. Călărași, a fost identificat un nou sit Basarabi⁸⁵.

Altă așezare a fost găsită pe teritoriul localității Surlari (com. Petrăchioaia, jud. Ilfov), situl fiind situat la nord de sat, pe malul drept al Mostiștei⁸⁶. Pe celălalt mal, la nord-est de punctul menționat, au fost reperate urmele altei așezări hallstattiene⁸⁷, care însă nu a putut fi atribuită cu certitudine unei etape anume, posibil însă să aparțină Hallstatt-ului Mijlociu.

În partea de sud al teritoriului luat în discuție de noi, anume spațiul dintre Argeș și Mostiștea, curge, așa cum am precizat la începutul demersului nostru, fluviul Dunărea. Urme ale complexului Basarabi au putut fi identificate cu certitudine până în prezent numai în com. Spanțov, jud. Călărași⁸⁸.

*

Arealul dintre Argeș și Mostiștea a fost, așa cum au demonstrat cercetările arheologice, fie ele sistematice, preventive sau de suprafață, parte a ariei de răspândire a complexului Basarabi⁸⁹. Dacă în bazinul Argeșului, socotind aici și apele sale secundare din stânga sa, numărul siturilor identificate este mai numeros, pentru Valea Mostiștei trebuie admis în actualul stadiu al investigațiilor o locuire mai firavă în etapa mijlocie a Hallstatt-ului⁹⁰. Este posibil ca, la diferența în ceea ce privește densitatea așezărilor de pe Argeș și Mostiștea, un rol să fi jucat și mediul ambiant din acea vreme⁹¹. Poate că peisajul văii să nu mai fi fost așa primitiv ca în timpul primei etape a Hallstatt-ului; sau poate Mostiștea nu a mai fost folosită atât de intens ca axă dintre nordul și sudul Munteniei Centrale. De altfel s-a constatat că urmele Basarabi lipsesc și pe râul Ialomița, dincolo de Urziceni și până la vărsarea acestuia în Dunăre⁹².

Interesant este că pe Argeș au fost identificate două așezări fortificate din Hallstatt-ul Mijlociu (*Popești-Nucet* și *Mironești-Malul Roșu*) (Pl. V/1-2). Acest fapt este surprinzător, având în vedere că ele sunt destul de apropiate (cca. 30 km în linie dreaptă). Este dificil a aprecia dacă au fost simultan în uz. Cert este însă că ele controlau circulația pe râu și pe malurile acestuia. Posibil ca în perioada respectivă, la fel ca și în Bronzul Târziu, în timpul culturii Radovanu, și apoi în vremea geților,

⁸⁵ Vulpe 1986, 67; Schuster 1996, 149.

⁸⁶ Șerbănescu, Trohani 1978, 39, fig. 5/4, *Harta cercetărilor arheologice efectuate pe valea Mostiștei*, nr. 124; Schuster 1996, 149.

⁸⁷ Șerbănescu, Trohani 1978, 39.

⁸⁸ Vulpe 1986, 66; Schuster 1996, 149.

⁸⁹ Vulpe 1986; Schuster 1996, 150.

⁹⁰ Vezi Vulpe 1986.

⁹¹ Schuster 1996, 150.

⁹² Vulpe 1986; Rențea 2008, 99.

Argeşul să fi jucat un rol important ca rută de comunicație în transportul de materii prime (de exemplu sarea) și diferite produse.

Pl. VIII. Mironești. Ceramică Basarabi. 1, 3-4. Malul Roșu; 2. Conacul lui Palade (Schuster, Popa 2012) /Mironești. Basarabi pottery. 1, 3-4. Malul Roșu; 2. Conacul lui Palade (Schuster, Popa 2012).

Malurile Argeşului Inferior și cele ale apelor secundare din partea sa stângă au fost în perioada de început a Hallstatt-ului, așa cum s-a putut observa în cele notate mai sus, spațiul unor manifestări diverse, dar toate Pre-Basarabi. Este vorba de comunități care au folosit ceramică de tip *Popești* sau *Novaci*, dar și altele cu vase cu toate supraînălțate (de exemplu București–*Militari Câmpul Boja*) cu „ansa cornută”, precum

și altele care nu pot fi atribuite expresiilor culturale anterioare (de exemplu București-Ciurel și Chitila).

În schimb Mostiștea a fost populată în aceeași vreme de comunități Mediaș. Din păcate, în lipsa unor săpături arheologice lămuritoare, informațiile cu privire la urmele acestei culturii sunt încă prea puțin cunoscute⁹³. Este foarte probabil ca grupuri Mediaș⁹⁴ să fi coborât din sud-estul Transilvaniei, trecând munții, spre sud, la Dunăre, folosind drept rută a deplasării lor Valea Mostiștei. Curios este însă că au evitat a merge și de-a lungul Ialomiței. Și tot atât de surprinzător este că, din Transilvania și până la Mostiștea, nu au fost descoperite până în prezent vestigii Mediaș. În bazinul Ialomiței Mijlocii și pe râul Prahova, cursuri de apă cu care trebuiau să se intersecteze cei care veneau din Țara Bârsei și doreau să ajungă la Mostiștea, au fost identificate numai situri Babadag sau Corlăteni-Chișinău⁹⁵.

⁹³ Motzoi-Chicideanu 2000, 43.

⁹⁴ Pankau 2004, cu literatură.

⁹⁵ Rențea 2008.

Bibliografie

- Boroneanț, V. 1984, *Chitila-Fermă, un aspect al începutului primei epoci a fierului. Date preliminare*, *Thraco-Dacica* 5, 1-2, 156-166.
- Boroneanț, V. 1985, *Contribuții recente privind începuturile primei epoci a fierului în centrul Cîmpiei Române. Descoperirile de la Chitila-Fermă, în Izvoare arheologice bucureștene*, II, 22-29.
- Boroneanț, V. 1992, *Date noi privind aspectul cultural Chitila-Fermă de la începutul primei epoci a fierului*, *CAB* 4, 109-117.
- Boroneanț, V. 2005, *Cercetările de la Domnești, județul Ilfov, Canalul Dunăre București*, *CAB* 6, 23-46.
- Caranfil, N.G. 1936, *Efectele asanării Colentinei asupra Bucureștiului și regiunile învecinate*, *Buletinul Institutului Român de Energie* 4, 4, 5-42.
- Constantinescu, N. 1972, *Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București.
- Damian, P., Cleșiu, S., Vleja, D. 2009, *București, Punct: Dămăroaia – str. Coralilor nr. 89-91*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. A XLIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgoviște, 27-30 mai 2009*, Valachica 21, 272-273.
- Damian, P., Bocan, I., Borș, C., Ciornei, A., Cleșiu, S., Dumitrașcu, E., Ene, I., Ene, S., Florea, M., Grigore, I., Lazăr, A.C., Neagu, C., Oanță-Marghitu, S., Rațiu, Ștefănescu, A., Țentea, O., Vleja, D., Haită, C., Vasile, G. 2010, *Crețuleasca, com. Ștefăneștii de Jos, jud. Ilfov*, CCAR. Campania 2009, 252-253.
- Damian, P., Bocan, I., Borș, C., Ciornei, A., Cleșiu, S., Dumitrașcu, E., Ene, I., Ene, S., Florea, M., Grigore, I., Lazăr, A.C., Neagu, C., Oanță-Marghitu, S., Rațiu, A.M., Streinu, M., Ștefănescu, A., Țentea, O., Vleja, D., Bălășescu, A., Radu, V., Haită, C., Vasile, G., Popa, E.I., Beldiman, M., Mocanu, D., Opriș, V., Roaită, F., Sebastian, R., Stroe, G., Șendrea, L., Pitiș, Dvorac, T. 2011, *Crețuleasca, com. Ștefăneștii de Jos, jud. Ilfov*, CCAR. Campania 2010, 173-177.
- Gâștescu, P. 1971, *Lacurile din România*, București.
- Gâștescu, P., Iordan, I. 1970, *Județul Ilfov*, București.
- Ghinea, D. 1996a, *Argeș*, în Ghinea, D., *Enciclopedia geografică a României*, I (A-G), București, 65.
- Ghinea, D. 1996b, *Gurbănești*, în Ghinea, D., *Enciclopedia geografică a României*, I (A-G), București, 641.
- Ghinea, D. 1996c, *Belciugatele*, în Ghinea, D., *Enciclopedia geografică a României*, I (A-G), București, 129.

- Ghinea, D. 1998a, *Ulmu*, în Ghinea, D., *Enciclopedia geografică a României*, III, București, 333.
- Ghinea, D. 1998b, *Valea Argovei*, în Ghinea, D., *Enciclopedia geografică a României*, III (R-Z), București, 342.
- Ghiță, C. 2005, *Bazinul hidrografic Pasărea – considerații morfografice și morfometrice*, *Comunicări de Geografie* 9, 135-140.
- Ghiță, C. 2007, *Studiu comparativ al reliefului fluvial din bazinele hidrografice Pasărea și Mostiștea*, *Comunicări Științifice* 6, Mediaș, 263-271.
- Ghiță, C. 2008, *Iezerul Mostiștea. Dinamica peisajului cu privire specială asupra morfodinamicii*, *Comunicări Științifice* 7, Mediaș, 341-347.
- Ghiță, C., Cîrciumaru, E. 2007, *Geneza și evoluția unor râuri din Câmpia Română. Privire specială asupra bazinelor Vedea și Mostiștea*, *Comunicări de Geografie* 11, 89-98.
- Gumă, M. 1995, *The End of Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in South-Western Romania. A Short Review*, *Thraco-Dacica* 16, 1-2, 99-137.
- Ianoș, I., Iordan, I., Guran-Nica, L. 2005, *Câmpia Mostiștei*, în Posea, G., Bogdan, O., Zăvoianu, I., Buza, M., Bălțeanu, D., Niculescu, Gh. (ed.), *Geografia României. V. Câmpia Română, Dunărea, Podișul Dobrogei, Litoralul românesc al Mării Negre și Platforma Continentală*, București, 406-415.
- Isăcescu, C., Burlacu, D. 1978, *Noi descoperiri arheologice în zona Giurgiu, în Vrabie*, V. (ed.), *Ilfov. File de Istorie*, București, 1978, 43-55.
- László, A. 2001, *Epoca metalelor. Prima epocă a fierului; Perioada timpurie (Hallstatt A și B)*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (ed.), *Istoria Românilor*, I. *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 299-327.
- Leahu, V. 1963, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, CAB 1, 15-47.
- Leahu, V. 1965, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB 2, 11-74.
- Leahu, V. 2003, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, *BiblThr* 38, București.
- Leahu, V., Trohani, G. 1976, *Sondaajul arheologic de la Surlari*, *CAMNI* 2, 73-85.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh., Palincaș, N. 2007a, *Cercetări arheologice preventive în satul Pasărea, comuna Brănești, județul Ilfov. Descoperiri din epoca hallstattiană timpurie*, CAB 7, 73-88.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh., Palincaș, N. 2007b, *Descoperiri hallstattiene pe teritoriul orașului Măgurele, jud. Ilfov*, CAB 7, 89-100.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh., Căpățână, D., Boroneanț, V., Palincaș, N., Măgureanu, A. 2005, *Săpături arheologice la Pantelimon (2004)*, CAB 6, 83-172.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh., Bojică, O.C., Măgureanu, A. 2006, *Brănești, comuna Brănești, județul Ilfov*, *CCAR. Campania 2004*, 92-93.

- Morintz, S. 1990, *Din nou despre Hallstattul din sud-estul României*, *Thraco-Dacica* 11, 1-2, 99-115.
- Morintz, S., Ionescu, B. 1968, *Cercetările arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958-1967)*, *SCIV* 19, 1, 95-128.
- Morintz, S., Rosetti, D.V. 1959, *Cap. I. Din cele mai vechi timpuri și pînă la formarea Bucureștilor*, în Ionașcu, I. (ed.), *Bucureștii de odinioară. În lumina săpăturilor arheologice*, București, 11-47.
- Motzoi-Chicideanu, I. 2000, *Mediaș*, în Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, III (M-Q), București, 43-44.
- Negru, M., Schuster, C., Oța, L., Morintz, A., Bădescu, A. 2009, *București, Punct: Ciurel – str. Amilcar C. Săndulescu*, nr. 6, 8, 10, CCAR. Campania 2008, Valachica 21, 275-277.
- Palincaș, N. 1996, *Valorificarea arheologică a probelor 14C din fortificația aparținând Bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)*, *SCIVA* 47, 3, 239-288.
- Palincaș, N. 1997, *Scurtă prezentare a săpăturilor din sectorul Σ al așezării de la Popești (jud. Giurgiu)*. *Campaniile 1988-1993*, *CAMNI* 10, 173-190.
- Palincaș, N. 2005, *Zur chronologischen Stellung der kannelierten (Vor-Basarabi)-Keramik von Popești*, *Dacia*, N.S. 48-49 (2004-2005), 55-64.
- Panait, M., Schuster, C. 2008, *Un pic de geografie*, în Schuster, C., Popa, T. 2008, *Mironești. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente și personaje istorice*, *Bibliotheca Musei Giurgiuvensis* 3, Giurgiu, 13-21.
- Pankau, C. 2004, *Noi contribuții privind locuirea hallstattiană timpurie de la Mediaș, Transilvania, România*, *Acta Terrae Septemcastrensis* 3, Sibiu, 119-140.
- Popa, T. 1998, *Raport preliminar privind săpăturile de la Mogoșești (jud. Giurgiu) – campania din 1998*, *Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu”* 2-4 (1996-1998), Giurgiu, 129-139.
- Popescu 1959, *Săpăturile arheologice din RPR în 1958*, *SCIV* 10, 1, 145-154.
- Rențea, E. 2008, *Primă epocă a fierului pe parcursul râului Ialomița*, Târgoviște.
- Roman, P. 2000, *Măgurele*, în Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, III, București, 35.
- Roman, P. 2012, *Cercetări arheologice și documente din arhive despre orașul Măgurele (jud. Ilfov) și unele sate de la sud-vest de București*, București.
- Sandu-Cuculea, V. 1999, *Cronica cercetărilor arheologice*, București. *Materiale de Istorie și Muzeologie* 13, București, 379-381.
- Sandu-Cuculea, V. 2005, *Descoperiri arheologice în comuna Brănești, județul Ilfov*, București. *Materiale de Istorie și Muzeologie* 19, București, 36-60.
- Sandu-Cuculea, V. 2007, *Cercetări arheologice pe șantierele de construcții din județul Ilfov. Partea I*, *CAB* 7, 297-325.

- Sandu-Cuculea, V. 2012, *Cercetări arheologice preventive în situl „Pasărea – La sud de sat”, comuna Brănești, județul Ilfov (descoperiri hallstattiene și din secolul X d. Hr.)*, CAB 8, (2009), 375-392.
- Schuster, C. 1996, *Zu den hallstattzeitlichen Funden im südlichen Teil Mittelmunteniens*, în Garașanin, M., Roman, P. (ed.), *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin, 7.-9. November 1996*, Rumänisch-Jugoslawische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, Archäologische Abteilung, I, București, 147-163.
- Schuster, C. 2005, *Mediul înconjurător la Dunărea de Jos în preistorie. Câteva gânduri*, Drobeta 14, 5-16.
- Schuster, C. 2009, *Notă cu privire la un vas din Bronzul Final de la Călugăreni, jud. Giurgiu*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu” 14, 149-162.
- Schuster, C. 2011a, *Probleme der Bronzezeit in Südrumänien im Lichte der neusten Forschungen*, în Sava, E., Govedarica, B. und Hänsel, B. (ed.), *Der Schwarzeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v.Chr.)*, Band 2. Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Chișinău, Moldavien (4.-8.; Oktober 2010), PAS 27, Rahden/Westf.
- Schuster, C. 2011b, *Zur späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit an der Unteren Donau*, în Nikolov, V., Bacvarov, K., Popov, H. (ed.), *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel, 19.-22. November, 2009*, Sofia, Bulgarien, Sofia, 163-175.
- Schuster, C. 2012, *The Early Iron Age in the Argeș Basin up to the Mostiștea Valley (Central Muntenia, Romania)*, în *Lower Danube Prehistory – 50 Years of Excavation at Babadag*, Peuce S.N. 10, Supplementum 1, Tulcea, 42-44.
- Schuster, C., Negru, M. 2008, *Ansa cornuta in București-Militari-Câmpul Boja. Betrachtungen zur Frühhallstattzeit im Bukarester Raum*, în Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F. (ed.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 44-55.
- Schuster, C., Popa, T. 1995a, *Cercetări privind epoca bronzului în județul Giurgiu (investigațiile din anii 1986-1994)*, Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu” 1, 20-54.
- Schuster, C., Popa, T. 1995b, *Raport preliminar privind săpăturile de la Mogoșești, județul Giurgiu*, Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, I, București, 147-156.
- Schuster, C., Popa, T. 2000, *Mogoșești. Studiu monografic*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis 1, Giurgiu.
- Schuster, C., Popa, T. 2008, *Mironești. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente și personaje istorice*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis 3, Giurgiu.

- Schuster, C., Popa, T. 2009, *Cercetări arheologice pe Câlniștea. Schitu-Bila-Cămineasca*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis 4, Giurgiu.
- Schuster, C., Popa, T. 2010, *Fingerprints of the Past in the Giurgiu County. The Bronze Age*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis 5, Giurgiu.
- Schuster, C., Popa, T. 2012, *Mironești. II. Locuri, cercetări arheologice, monumente și personaje istorice*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis 7, Giurgiu.
- Schuster, C., Șerbănescu, D. 2007, *Zur Spätbronzezeit an der unteren Donau. Die Kulturen Coslogeni und Radovanu und ihre Verbindungen mit dem östlichen Mittelmeerraum*, în Lang, F., Reinholdt, C., Weihartner, J. (ed.), ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΟΣ. *Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag*, Wien, 241-250.
- Schuster, C., Popa, T., Barbu, V. 2012, *Cercetări arheologice în bazinul Argeșului (județul Giurgiu)*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis 6, Giurgiu.
- Schuster, C., Crăciunescu, G., Fântâneau, C. 2005, *Einführung. A. Einige Worte zur Umwelt an der Unteren Donau*, in Schuster, C., Crăciunescu, G., Fântâneau, C., *Zur Bronzezeit in Südromänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, I, Târgoviște, 9-14.
- Schuster, C., Negru, M., Morintz, A.S., Kogălniceanu, R. Mihai, Gh., Popa, T., Gheorghe, I. 2009a, *Bufta, Punct: Flămânzi (str. Independenței, T8, parcela 140)*, în CCAR. *Campania 2008*, Valachica 21, 279-281.
- Schuster, C., Negru, C., Morintz, A.S., 2009b, *Cercetări arheologice preventive la Voluntari (județul Ilfov)*, *Buridava* 6, 29-35.
- Schuster, C., Negru, M., Morintz, A.S., Kogălniceanu, R. 2012, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Bufta-Flămânzeni (2008)*, *CAB* 8 (2009), 433-455.
- Situri 1996, *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila.
- Stănescu, St.V., Gavriloaie, C. 2011, *Aspecte privind vegetația și fauna râului Colentina pe traseul din Municipiul București (România)*, *Ecoterra* 27, 49-52.
- Șerbănescu, D. 2010, *Hartă. Județul Călărași. Monumente arhitecturale de importanță națională și situri arheologice înscrise în Lista Monumentelor Istorice*, Oltenița.
- Șerbănescu, D., Trohani, G. 1978, *Cercetări arheologice pe valea Mostiștei*, în Vrabie, V. (ed.), *Ilfov. File de Istorie*, București, 1978, 17-42.
- Ștefănescu, A. 1989, *Cercetări de suprafață privind istoria locuirii omenești pe malurile Sabarului și Ciorogârlei în raza municipiului București*, *RMM* 9-10, 52-60.
- Trohani, G. 1986, *Noi cercetări arheologice de suprafață pe Valea Mostiștei*, *CCDJ* 2, 15-36.
- Trohani, G. 1997, *Așezarea de la Popești, jud. Giurgiu. Campaniile 1988-1991, Secțiunea II. Raport preliminar*, *CAMNI* 10, 193-229.

- Turcu, M. 1971, *Sondajul arheologic de la Pantelimon 3 (1967)*, București. Materiale de Istorie și Muzeologie 8, București, 91-95.
- Vulpe, A. 1965, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur)*, Dacia, N.S. 9, 105-132.
- Vulpe, A. 1986, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabi-Kultur*, Dacia, N.S. 30, 49-89.
- Vulpe, A. 1997, *Săpăturile de la Popești. Prezentarea campaniilor 1988-1993*, CAMNI 10, 163-172.
- Vulpe, A. 2005, *50 years of systematic archaeological excavations at the pre- and protohistoric site at Popești*, Dacia, N.S. 48-49, 19-37.
- Vulpe, A., Gheorghiuță, M. 1979, *Șantierul arheologic Popești, com. Mihilești, jud. Ilfov. Raport preliminar asupra rezultatelor din campaniile anilor 1976-1977*, CAMNI 4, 95-104.
- Vulpe, A., Gheorghiuță, M. 1981, *Șantierul arheologic Popești-Mihăilești, jud. Giurgiu. Raport preliminar asupra rezultatelor din campaniile anilor 1978-1979*, CAMNI 6, 58-65.
- Vulpe, A., Veselovschi-Bușilă, V. 1967, *Date noi privind periodizarea culturii Tei și cunoașterea culturii Basarabi (Săpăturile de la Novaci, 1961)*, SCIV 18, 1, 83-112.
- Vulpe, R. 1955, *Șantierul arheologic Popești. Raport preliminar*, SCIV 6, 1-2, 239-271.
- Vulpe R. 1957, *Șantierul arheologic Popești*, Materiale 3, 227-246.
- Vulpe R. 1959a, *Șantierul arheologic Popești*, Materiale 5, 337-350.
- Vulpe R. 1959b, *Șantierul arheologic Popești*, Materiale 6, 307-324.
- Vulpe R. 1961, *Șantierul arheologic Popești*, Materiale 7, 321-338.
- Vulpe R. 1962, *Șantierul arheologic Popești*, Materiale 8, 457-462.
- Ujvari, I. 1972, *Geografia apelor României*, București.
- Zănescu, I. 1994, *Cronica cercetărilor arheologice (1981-1989)*, CAB 4, 363-371.
- Zirra, V. 1959, *Săpăturile arheologice de la Fundenii Doamnei, în Ionașcu, I., Cantacuzino, Gh., Morintz, S., Rosetti, D.V., Tudor, M., Zirra, V., Șantierul arheologic București*, Materiale 6, 758-764.

Analiza antropologică a osemintelor din tumulul de la Rahman (jud. Tulcea)

Mihai Constantinescu*, Andrei Soficaru*

Abstract: The article presents the result of the anthropological study of two skeletons found in a tumulus from Rahman (Tulcea County), belonging to the Yamnaya type funerary structures of the Bronze Age. The two skeletons belong to males with an age at death about 20-25 years. Both of them were affected by soil erosion and some ochre was scattered around the skulls (at M 02 this was over the entire skeleton). The skeletons have well developed muscular insertions despite their young age; their stature is similar with other skeletons from Yamnaya graves.

Rezumat: Articolul prezintă rezultatul studiului antropologic a două schelete descoperite la Rahman (jud. Tulcea) într-un tumul aparținând descoperirilor de tip Jamnaja. Cei doi indivizi analizați sunt de sex masculin, cu vârste la deces cuprinse între 20-25 de ani. Ambele schelete, afectate de agenții naturali din sol, aveau depus în partea superioară a calotei bucăți de ocru (în cazul lui M 02 acesta fiind presărat și pe restul scheletului). Ambii indivizi au un schelet cu inserții musculare bine dezvoltate, în ciuda vârstei tinere și o statură înaltă (calculată doar pentru M 02) asemănătoare cu a altor schelete atribuite descoperirilor de tip Jamnaja.

Key words: Early Bronze Age, Yamnaya graves, anthropological analysis.

Cuvinte cheie: Bronz timpuriu, morminte Jamnaja, analiză antropologică.

Introducere

Scheletele analizate provin dintr-un tumul de epoca bronzului, cercetat în cursul unei săpături de salvare, în anul 2011, atribuit descoperirilor de tip Jamnaja. Ambele înmormântări au fost dispuse în partea centrală a tumulului, având o amenajare din bârne de lemn deasupra gropilor; iar scheletele erau dispuse în decubit dorsal cu membrele inferioare flexate din bazin și din genunchi, pe partea dreaptă¹.

* Institutul Antropologie „Fr. I. Rainer”, București, România; e-mail: mihaic2005@yahoo.com; asoficaru@yahoo.com

¹ Ailincăi S.C., Mihail F., Carozza L., Micu C., *O descoperire funerară de la începutul epocii bronzului în Dobrogea. Tumulul de la Rahman (com. Casimcea, Jud. Tulcea)*, manuscris.

Metode

Starea de conservare (care estimează procentul în care oasele au fost afectate de agenții naturali din sol, gradul de erodare și exfoliere al suprafeței oaselor) a fost înregistrată utilizând patru scoruri standard (0 = osul nu este prezent pentru observație; 1 = conservare precară, peste 75% din suprafața osului este afectată; 2 = conservare bună, între 50-75% din suprafața osului este afectată; 3 = conservare foarte bună, sub 25% din suprafața osului este afectată)².

Starea de reprezentare (care înregistrează procentul în care segmentele componente ale oaselor sunt păstrate) a fost înregistrată utilizând patru scoruri standard (0 = osul nu este prezent pentru observație; 1 = sub 50%; 2 = între 50-75%; 3 = peste 75%)³.

Au fost descrise **transformările taphonomice** suferite de schelet după decesul individului (distrugerea oaselor datorată acțiunii animalelor, plantelor și activităților umane intenționate sau neintenționate din trecut sau prezent)⁴.

Pentru **determinarea sexului** am utilizat caracterele craniene⁵ și post-craniene⁶.

Pentru **estimarea vârstei** s-au utilizat erupția dentară⁷, gradul de sinostoza al epifizelor⁸, evoluția capetelor sternale ale coastelor⁹ și evoluția simfizelor pubice¹⁰.

Identificarea și descrierea patologiei osoase s-au realizat pe baza volumului lui Ortner¹¹, fiind înregistrată patologia dentară, (carii, abcese, pierderea dinților ante-mortem) și hypoplasia emailului¹², resorbția osului alveolar, tartrul și localizarea cariilor¹³. Au fost înregistrate porozitățile craniene (*cribra orbitalia* și *cribra cranii*)¹⁴, osteoperiostita pentru oasele lungi¹⁵ și urmele de osteoartroză¹⁶.

² Connell, Rauxloh 2003, 2; Connell 2008, 9.

³ Steckel *et alii* 2006, 19.

⁴ Stodder 2008, 71-114.

⁵ Buikstra, Uberlaker 1994, 19-21.

⁶ Steckel *et alii* 2006, 19-24.

⁷ Steckel *et alii* 2006, 17, fig. 11-13.

⁸ Buikstra, Uberlaker 1994, 41-44, fig. 20; Powers 2008, 13-14, table 3.

⁹ Loth, Îșcan 1989, 106-118.

¹⁰ White, Folkens 2005, 374-379, fig. 19/8.

¹¹ Ortner 2003.

¹² Steckel *et alii* 2006, 15-16, fig. 10.

¹³ Brothwell 1981, 155, fig. 6/12, 14.

¹⁴ Steckel *et alii* 2006, 12-14, fig. 8-9.

¹⁵ Steckel *et alii* 2006, 30-31, fig. 26.

¹⁶ Steckel *et alii* 2006, 31-33, fig. 27-29.

Datele metrice au fost prelevate după metodele lui Martin¹⁷ și Buikstra & Uberlaker¹⁸ iar **statura** a fost calculată prin metoda lui Breitinger¹⁹.

Mormintele

Mormântul 01/2011 (Tabel 1-3)

Schelet cu stare de conservare și reprezentare slabă; toate oasele prezente au suprafața exfoliată și crăpată, fiind foarte friabile din cauza agenților naturali din sol; din aceste motive au putut fi restaurate doar câteva fragmente de craniu și de diafize, acestea din urmă prezentând numeroase lipsuri care au făcut imposibilă restaurarea integrală.

Sexul este masculin, vârsta fiind de 20-25 de ani.

Pe frontal și parietale se observă o pigmentație medie de culoare roșiatică de la ocru. Pe porțiunea anterioară a frontalului pigmentul roșu apare sub forma unor dungii paralele cu marginile orbitale. După întinderea colorației se poate determina că aceasta a fost pusă numai pe porțiune anterioară a calotei, nu și pe părțile laterale și cea posterioară, foarte posibil la scurt timp după deces, deoarece tavanul orbitelor nu este colorat.

Pe un fragment de diafiză de humerus, pe unul de diafiză de femur, pe colul drept și pe condilul medial femural stâng se identifică mai multe incizii paralele (lățime medie 3 mm) și de forma literei „U” în secțiune, care au fost provocate probabil de rozătoare.

Mormântul 02/2011 (Tabel 1-3)

Schelet cu stare de conservare și reprezentare bună, în special în partea superioară a scheletului, oasele membrelor inferioare având suprafața crăpată și exfoliată din cauza agenților naturali din sol.

Sexul este masculin, iar vârsta de 20-23 de ani, scheletul având o statură de 173,08±4,9 cm.

Patologie: osteoartroză pe articulațiile păstrate și pe oasele mâinilor și picioarelor.

Pe frontal și parietale se observă o pigmentație intensă de culoare roșu-brun de la ocru, localizată pe porțiunea superioară a calotei (frontal și parietale). Pigmentația are o formă aproximativ dreptunghiulară, mai intensă în porțiunea superioară a calotei (fiind mai puțin întinsă și pe parietalul drept), ocru fiind probabil depus într-un săculeț, în porțiunea superioară a calotei. De asemenea, se remarcă faptul că toate oasele scheletului post cranian au în partea anterioară, o pigmentație ușoară de

¹⁷ Bräuer 1988, 160-232.

¹⁸ Buikstra, Uberlaker 1994, 74-84.

¹⁹ Breitinger 1937.

culoare roșiatică, probabil având un strat mic de ocru roșu presărat deasupra scheletului.

Porțiunea laterală a parietalului este ruptă din vechime și lipsește, în zona parietalului marginile fiind ușor rotunjite. Nu se poate spune cu certitudine dacă este o urmă de violență perimortem sau un deranjament postmortem.

În zona eminenței parietale drepte, pe epifiza distală a tibiei drepte și pe o diafiză de humerus se identifică mai multe incizii paralele (lățime medie 2 mm) și de forma literei „U” în secțiune, ce au fost provocate probabil de rozătoare.

Concluzii

Mormintele de epoca bronzului din Dobrogea, de altfel relativ puține ca număr, au beneficiat rareori de analize antropologice. În ciuda numărului mic de schelete analizate pot fi evidențiate câteva elemente interesante. Pe de o parte, faptul că doar partea superioară a calotelor este intens pigmentată cu roșu, în ambele cazuri fiind depuse bucăți de ocru roșu deasupra capului. În cazul mormântului 02, pigmentul de ocru este mai vizibil și pe restul scheletului. De asemenea, este interesantă prezența unor incizii pe oase, realizate de rozătoare, accesul acestora la oase fiind facilitat de construcția funerară specifică (acoperirea cu bârne a gropilor de morminte). Starea de conservare în general precară a scheletelor poate fi legată tot de construcția funerară specifică, spațiul deschis din groapa mormintelor favorizând prezența microorganismelor și infiltrarea apei.

Ambele schelete aparțin unor indivizi de sex masculin, cu o vârstă la deces relativ tânără, dar cu schelete masive (estimate vizual), cu inserții musculare bine reliefate. Statura scheletului din mormântul 02 este mare comparativ cu datele cunoscute pentru alte populații de epoca bronzului din Dobrogea²⁰, dar apropiată²¹ de cea a altor populații înmormântate sub tumuli²².

²⁰ Vezi spre exemplu scheletele de sex masculin de la Cernavodă–*Dealul Sofia*, cu o medie a staturii de 164,96 cm, Necrasov *et alii* 1965, 169.

²¹ Datele despre statură prezente în literatura mai veche trebuie judecate cu mare atenție, de cele mai multe ori staturile fiind calculate prin metode diferite, pornind de la oase diferite, fără a se specifica metoda și materialul folosit; astfel, exemplele din notele 3 și 4 sunt doar orientative, o rediscutare a acestora fiind absolut necesară în viitor.

²² Vezi ca exemple: **Holboca** cu o medie de 174,07 cm (Necrasov, Cristescu 1957, 93); **Cotîrgaci** cu o medie de 174-179 (Perianu 1988, 11); **Glăvăneștii Vechi** cu o medie de 162,66 cm (Hass, Maximilian 1958); **Cernavodă-Medgidia T.3**, M 1-2/Schelet 1 (170,36±4,9 cm), M 7 (180,95±4,9 cm) recalculat prin metoda lui Breitinger, pe baza lungimii maxime a humerusului stâng, după Schuster *et alii* 2011, 24, 36.

Mormânt	Dinți				
	PDPE	DEP	DPC	DPPAM	NA
M 01	0	3	0	0	0
M 02	19	32	0	0	0

Tabel 1. Dentiție (PDPE = poziții de dinți erupți permanenți; DEP = dinți erupți permanenți; DPC = dinți permanenți cariați; DPPAM = dinți permanenți pierduți ante-mortem; NA = număr abcese) / *Dentition* (PDPE = positions of erupted permanent teeth; DEP = number of erupted permanent teeth; DPC = number of permanent teeth with caries; DPPAM = permanent teeth lost ante-mortem; NA = number of abscesses).

Nr. mormânt	M 02
Sex	♂
3. Lung. calotei (g-l)	109.71
8. Lăț. max (eu-eu)	145
69(1). Înălț. corp f.m. dr.	13.14
69(1). Înălț. corp f.m. stg.	13.87
70. Înălțime ram mandibular	36.1

Tabel 2. Măsurători schelet cranian / *Metrics for skulls.*

Dimensiuni și indici	M 01/02	M 01/02	Dimensiuni și indici	M 01/02	M 01/02
	dr.	stg.		dr.	stg.
Claviculă			*2a. Lung. fiz.	-/-	-/241
1. Lung. max.	-/-	-/155	3. Perim. minim	-/-	-/36
4. Diam. vert.	-/10,29	10,15/9,78	11. Diam. dorso-volar	-/36	-/13,16
5. Diam. sag.	-/12,48	13,51/12,31	12. Diam. transv.	-/-	-/16,58
4:5. I. secț.	-/82,45	75,13/79,45	11:12 I. secțiune	-/-	-/80,67
<i>Humerus</i>			Femur		
1. Lung. max.	-/331	-/-	6. Diam. sagit. mijl.	-/-	34,07/-
4. Lăț. epif. inf.	-/64	-/-	Patella		
5. Diam. max. la mij.	-/22,32	-/-	1. Înălț. max.	-/-	
6. D. min. la mij.	-/17,57	-/-	2. Lăț. maximă	-/-	-/47,11
9. D. transv. max. cap.	-/44,93	-/-	3. Gros. max.	-/-	21,01/20,6
10. D. sag. max. cap.	-/42,92	-/-	Tibie		
6:5. I. secț. diaf.	-/78,72	-/-	6. Lăț. epifizei dist.	-/53	-/51
9:10. I. secț. cap	-/104,63	-/-	<i>Peroneu</i>		
Radius			1. Lung. max.	-/-	-/373
1. Lung. max.	-/-	-/252	2. Diam. max. la mij.	-/15	-/13,01
4. Diam. transv.	-/-	18,28/-	3. Diam. min. la mijl.	-/12,92	-/10,57
5. Diam. sag.	-/-	15,43/12,3	3:2. I. diafiză	-/86,13	-/81,24
5(6). Lăț. epif. dist.	37/-	37/32	<i>Calcaneu</i>		
5:4. I. secț. diaf.		84,41/-	1. Lung. max.	-/-	-/82
<i>Ulna</i>			2. Lăț. la mijloc.	-/-	-/41
1. Lung. max.	-/-	-/277	2:1. I. lung.-lăț.	-/-	-/55,26

Tabel 3. Măsurători schelet post-cranian / *Metrics for the postcranial bones.*

Bibliografie

- Acsádi, Á.G., Nemeskéri, J. 1970, *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest.
- Ailincăi, S.C., Mihail, F., Carozza, L., Micu, C. 2013, *O descoperire funerară de la începutul epocii bronzului în Dobrogea. Tumulul de la Rahman (com. Casimcea, Jud. Tulcea)*, manuscris
- Bräuer, G. 1988, *Osteometrie*, in Knussman, R., Schwidetzky, I., Jurgens, H. W., Zieglmayer, G. (Hrsg.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart–New York, Band I, 160-232.
- Breitinger, E. 1937, *Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen*, *Anthropologischer Anzeiger* 14, 249-274.
- Brothwell, D.R. 1981, *Digging up bones. The excavation, treatment and study of human skeletal remains*, Oxford University Press, third edition.
- Buikstra, J.E., Uberlaker, D.H. 1994, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series 44, Fayetteville.
- Connell, B. 2008, *Preservation and archaeological data*, in N. Powers (ed.), *Human osteology method statement*, Museum of London, Published online March 2008, 9-10.
- Connell, B., Rauxloh, P. 2003, *A rapid method for recording human skeletal data*. Unpublished manuscript. Available at: <http://www.museumoflondon.org.uk/NR/rdonlyres/61CC101E-B351-451B-857B-7A4479E78CC7/0/RapidMethodRecordingManual.pdf>
- Hass, N., Maximilian, C. 1958, *Antropologicăskie issledovanie okrošennych kostjakov iz kompleksa moghila ocroi v Glăvăneștii Vechi, Corlăteni i Stoicani-Cețățuia*, *Sovetskaja Antropologia* 4, 133-158.
- Loth, S.R., Îșcan, M.Y. 1989, *Morphological assessment of age in the adult: the thoracic region*, in M.Y. Îșcan (ed.), *Age Markers in the Human Skeleton*, Springfield, 105-135.
- Necrasov, O., Cristescu, M. 1957, *Contribuție la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocră de la Holboca-Iași*, *Probleme de antropologie* 3, 73-147.
- Necrasov, O., Kluger, R., Roșca, M. 1965, *Studiul antropologic al scheletelor eneolitice de la „Dealul Sofia” (Cernavoda)*, *Studii și cercetări de antropologie* 2, 2, 163-173.
- Ortner, D.J. 2003, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, second edition, San Diego.
- Perianu, M. 1988, *Cîteva observații asupra aparatului dento-maxilar într-o serie osteologică din epoca bronzului*, *Studii și cercetări de antropologie* 25, 11-14.
- Powers, N. 2008, *Age at death estimation*, in Powers, N. (ed.), *Human osteology method statement*, Museum of London, Published online March 2008.

- Steckel, R.H., Larsen, C.S., Sciulli, P.W., Walker, P.L. 2006, *The Global History of Health Project data collection codebook*. Unpublished manuscript. Available at: http://global.sbs.ohio-state.edu/new_docs/Codebook-01-24-11-em.pdf
- Stloukal, M., Hanakova, H. 1978, *Die Länge der Längsknochen altslavischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen*, *Homo* 26, 53-69.
- Stodder, A.L. 2008, *Taphonomy and the nature of archaeological assemblages*, in Katzenberg, M.A., Saunders, S.R. (eds.), *Biological anthropology of the human skeleton*, second edition, 71-114.
- Ubelaker, D.H. 1980, *Human Skeletal Remains*, Washington.
- White, T.D. 1991, *Human osteology*, San Diego.
- White, T.D., Black, M.T., Folkens, P.A. 2012, *Human osteology. Third edition*, Academic Press.

Exploatarea resurselor animale de către locuitorii așezării de la Niculițel (cultura Babadag): date arheozoologice

Simina Stanc, Valentin Radu***

Abstract: *The analyzed fauna remains resulted from the archaeological researches carried out in 1988 and 2000 at Niculițel–Cornet. The analyzed sample contains 902 remains, from fish, reptiles, birds and mammals. The highest ratio within the sample is occupied by the mammal bones, with 615 remains, out of which 397 were also identified by species. The identified domestic mammal species are: cattle (*Bos taurus*), sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*), horse (*Equus caballus*), pig (*Sus domesticus*), with cattle prevailing. The identified wild mammal species are: red deer (*Cervus elaphus*), wild boar (*Sus scrofa*) and roe deer (*Capreolus capreolus*), with highest number of remains belonging to red deer. There is a single fragment from birds and 6 fragments from reptiles. Fish remains are numerous (276) and the following species were identified: pike (*Esox lucius*), common carp (*Cyprinus carpio*), tench (*Tinca tinca*), catfish (*Silurus glanis*) and zander (*Sander lucioperca*).*

Rezumat: *Resturile faunistice analizate provin din cele două campanii arheologice preventive derulate în anii 1988 și 2000 în situl de la Niculițel–Cornet. Eșantionul analizat cuprinde 902 resturi care provin de la pești, reptile, păsări și mamifere. Cea mai mare proporție o dețin resturile de la mamiferele domestice (615 fragmente), dintre care 397 au fost identificate până la nivel de specie. Speciile de mamifere domestice sunt următoarele: vacă (*Bos taurus*), oaie (*Ovis aries*), capră (*Capra hircus*), cal (*Equus caballus*), porc (*Sus domesticus*), între acestea vita având cea mai mare frecvență. Pe lângă acestea au mai fost documentate următoarele specii de mamifere sălbatice: cerb (*Cervus elaphus*), mistreț (*Sus scrofa*) și căprior (*Capreolus capreolus*), cerbul având proporția cea mai mare ca număr de resturi, lângă care au fost înregistrate un rest de la păsări și șase fragmente de reptile. Resturile de pește sunt destul de numeroase (276) și am putut evidenția existența următoarelor specii: știucă (*Esox lucius*), crap (*Cyprinus carpio*), lin (*Tinca tinca*), somn (*Silurus glanis*) și șalău (*Sander lucioperca*).*

Key words: *archaeozoology, Early Iron Age, Niculițel, Babadag culture, quantification.*

Cuvinte cheie: *arheozoologie, prima epocă a fierului, Niculițel, cultura Babadag, cuantificare.*

* Universitatea “Alexandru Ioan Cuza”, Facultatea de Biologie, Platforma ARHEOINVEST, Bd. Carol I, 20A, 700505, Iași, România; e-mail: simina_stanc@yahoo.com

** Muzeul Național de Istorie a României, București, România; e-mail: valipeste@yahoo.com

Introducere

Identificat în nord-vestul Dobrogei, situl arheologic din punctul *Cornet* este amplasat la cca. 5 km nord de comuna Niculițel, jud. Tulcea, în zona bălților Dunării, pe o terasă relativ înaltă din apropierea lacului Gorgonel. Obiectivul a fost cercetat în 1988 și 2000 cu ocazia unor campanii de salvare, prilejuite de instalarea unor conducte de gaz metan, ce au cuprins o suprafață de aproximativ 2000 mp. Investigațiile au fost conduse de Florin Topoleanu (1988, parțial 2000) și Gavrilă Simion (o parte a campaniei 2000); la acestea au mai participat Gabriel Jugănaru (1988) și Sorin Ailincăi (2000).

Informațiile arheologice salvate cu acest prilej sunt foarte bogate și variate. Astfel, cele mai vechi urme de locuire datează din eneolitic (cultura Gumelnița, faza A1)¹, urmate de perioada mijlocie a epocii bronzului², epoca timpurie a fierului, perioada elenistică și cea romană³.

Majoritatea covârșitoare a descoperirilor aparțin unei întinse așezări a culturii Babadag, doar sumar publicată în câteva articole dedicate mai ales numeroaselor complexe care conțineau oseminte umane⁴. Din punct de vedere cronologic, această manifestare culturală a fost datată în Dobrogea, SE Moldovei și E Munteniei, de la sfârșitul sec. XI până spre prima jumătate a sec. VII a.Chr.⁵.

Date referitoare la exploatarea resurselor animale

Contribuția de față vine să aducă noi date referitoare într-un domeniu puțin cunoscut, și anume acela al exploatării resurselor animale în interiorul comunităților hallstattiene timpurii din zona istro-pontică⁶.

Resturile faunistice analizate provin din cele două campanii arheologice menționate mai sus. Eșantionul cuprinde 902 resturi, dintre care patru provin de la om (*Homo sapiens*). Resturile identificate aparțin la patru grupe taxonomice: pești, reptile, păsări și mamifere. Proporția cea mai mare în cadrul eșantionului o au oasele de mamifere, de la care provin 615 resturi (Tabelul 1), dintre acestea fiind identificate până la nivel de specie 397. Speciile de mamifere domestice identificate sunt: vita domestică (*Bos taurus*), oaia (*Ovis aries*), capra (*Capra hircus*),

¹ Micu *et alii* 2009.

² Ailincăi 2005.

³ Topoleanu, Jugănaru 1995.

⁴ Jugănaru, Topoleanu 1994; Topoleanu, Jugănaru 1995; Ailincăi, Topoleanu 2003; Ailincăi 2008; Constantinescu, Mirițoiu 2008.

⁵ Morintz 1964; Morintz 1987; Jugănaru 2005; Ailincăi 2010.

⁶ Vezi de exemplu Vasilescu-Ureche, Haimovici 1976; Haimovici, Bodi 2003; Haimovici 2008.

calul (*Equus caballus*) (Fig. 1, 2, 3), porcul (*Sus domesticus*). În cadrul grupului de mamifere domestice ponderea cea mai mare o are vita domestică, care reprezintă 46,6% din totalul resturilor de mamifere identificate. După vita domestică urmează ovicaprinele, a căror pondere este 19%, iar apoi calul care reprezintă 10,5% din totalul resturilor de mamifere identificate (Tabelul 2).

Tabelul 1. Grupe faunistice identificate în eșantion /
Faunal groups identified in the sample.

Grup faunistic	NR	%
Pești	276	30,73
Reptile	6	0,67
Păsări	1	0,11
Mamifere	615	68,49
Total eșantion	898	100
<i>Homo sapiens</i>	4	-

Au fost identificate următoarele specii de mamifere sălbatice: cerb (*Cervus elaphus*) (Fig. 4), mistreț (*Sus scrofa*) și căprior (*Capreolus capreolus*); cele mai multe resturi aparțin cerbului (8,3% din totalul resturilor de mamifere identificate) (Tabelul 2).

Pentru 218 resturi faunistice care provin de la mamifere nu s-a putut stabili specia căreia îi aparțin.

De la păsări provine un singur rest și de la reptile 6 plăcuțe dermice din carapace, care aparțin la două specii de broaște țetoase (*Testudo graeca* și *Emys orbicularis*).

Resturile de pești sunt numeroase (276), reprezentând circa 31% din întregul eșantion. Speciile identificate sunt: știucă (*Esox lucius*), crap (*Cyprinus carpio*), lin (*Tinca tinca*), somn (*Silurus glanis*) și șalău (*Sander lucioperca*). Proporția cea mai ridicată o au resturile de crap (reprezentând 67% din totalul resturilor de pește identificate), aceasta specie fiind urmată de somn (23,9%) și știucă (4,3%) (Tabelul 3).

Tabelul 2. Cuantificarea resturilor de mamifere identificate /
Mammal's remains quantification.

Specie	NR	%	NMI	%
<i>Bos taurus</i>	185	46,6	9	28,13
<i>Canis familiaris</i>	28	7,05	3	9,38
<i>Equus caballus</i>	42	10,58	4	12,5
<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	76	19,14	6	18,75
<i>Sus domesticus</i>	20	5,04	4	12,5
Total mamifere domestice	351	88,41	26	81,25
<i>Cervus elaphus</i>	33	8,31	3	9,38
<i>Capreolus capreolus</i>	5	1,26	1	3,12
<i>Sus scrofa</i>	8	2,02	2	6,25
Total mamifere salbatice	46	11,59	6	18,75
Total mamifere identificate specific	397	100	32	100

Tabelul 3. Cuantificarea resturilor de pește identificate /
Fish remains quantification.

Taxon	NR	%
<i>Esox lucius</i>	9	4,39
<i>Cyprinus carpio</i>	139	67,8
<i>Tinca tinca</i>	1	0,49
<i>Silurus glanis</i>	49	23,9
<i>Sander lucioperca</i>	7	3,42
Total resturi determinate	205	100
Resturi nedeterminate specific	71	-
Total pești	276	-

Concluzii

În eșantionul provenit de la Niculițel ponderea resturilor aparținând mamiferelor domestice este 88,4%, indicând faptul că principala sursă de hrană o reprezenta creșterea animalelor. Resturile de mamifere sălbatice reprezintă 11,59% din totalul mamiferelor identificate, vânătoarea având o importanță relativ redusă în economia alimentară a acestei așezări.

În cadrul grupului de mamifere domestice domină ca număr de resturi vita, urmată de ovicaprine și apoi cal.

Au fost identificate trei specii de mamifere sălbatice, între acestea dominând cerbul. Din punct de vedere ecologic, lista speciilor vâdate indică exploatarea, în principal, a biotopului de pădure (*Sus scrofa*, *Cervus elaphus*), dar și a celui de lizieră (*Capreolus capreolus*). Astăzi cerbul nu mai este întâlnit în zonă, arealul de răspândire al acestei specii fiind restrâns la zona carpatică.

Pescuitul este o ocupație relativ importantă pentru procurarea hranei pentru locuitorii așezării de la Niculițel; resturile de pește reprezintă 30,7% din întregul eșantion.

Mulțumiri

Studiul a fost realizat în cadrul unui grant al ANCS, CNCS – UEFISCDI, proiect număr PN-II-RU-TE-2011-3-0146.

Bibliografie

- Ailincăi, S.C. 2005, *Un topor din bronz descoperit la Niculițel, jud. Tulcea*, SCIVA 54-56, 2003-2005, 271-277.
- Ailincăi, S.C. 2008, *The Dead among the Living in the Babadag Settlement from Niculițel–Cornet (Tulcea county, Romania)*, în Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Brăila-Brașov, 11-30.
- Ailincăi, S.C. 2010, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, teză de doctorat susținută în cadrul Universității A. I. Cuza din Iași.
- Ailincăi, S., Topoleanu, F. 2003, *Noi complexe cu oseminte umane în așezarea de tip Babadag de la Niculițe–Cornet*, Peuce, S.N. 1, 45-50.
- Constantinescu, M., Mirițoiu, N. 2008, *Anthropological analysis of the human osteological remains from the Niculițel–Cornet site*, în Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Brăila-Brașov, 69-83.
- Haimovici, S. 2008, *Studiul materialului arheozoologic din așezarea hallstattiană de la Babadag*, Peuce, S.N. 6, 149-164.
- Haimovici, S., Bodi, G. 2003, *Studiul paleofaunei descoperită în trei situri hallstattiene din nordul Dobrogei*, Peuce, S.N. 1, 477-476.
- Jugănar, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, Constanța.
- Jugănar, G., Topoleanu, F. 1994, *Gropi funerare în așezarea hallstattiană de la Niculițel–Cornet (jud. Tulcea)*, Istros 7, 71-82.
- Micu, C., Mihail, F., Carozza, L., Florea, M. 2009, *Câteva observații asupra unor situri eneolitice din zona de nord a Dobrogei*, Peuce, S.N. 7, 9-48.
- Morintz, S. 1964, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia, N.S. 8, 101-118.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica 8, 1-2, 39-71.
- Topoleanu, F., Jugănar, G. 1995, *Așezarea de tip Babadag de la Niculițel “Cornet” (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988*, Peuce 11, 1995, 203-229.
- Vasilescu-Ureche, R., Haimovici, S. 1976, *Studiu preliminar al materialului faunistic din așezarea hallstattiană de la Rasova–Malul Roșu*, Pontica 9, 29-36.

Fig. 1. Metatars de *Bos taurus* /
Metatarsus of *Bos taurus*.

Fig. 2. Metatars de *Equus caballus* /
Metatarsus of *Equus caballus*.

Fig. 3. Mandibule de *Ovis aries* / *Capra hircus* /
Mandibles of Ovis aries / *Capra hircus*.

Fig. 4. Fragment de mandibula de *Cervus elaphus* /
Mandible fragment of Cervus elaphus.

Studiul preliminar asupra unui eșantion faunistic provenit din situl de la Babadag (cultura Babadag)

*Simina Stanc**, *Sorin-Cristian Ailincăi***

Abstract: *The analyzed fauna remains come from the Babadag settlement (Babadag culture) and belong to fish, reptiles, birds and mammals. The most numerous fragments belong to mammals, both domestic and wild.*

The identified domestic mammal species are: cattle (Bos taurus), sheep (Ovis aries), goat (Capra hircus), horse (Equus caballus), pig (Sus domesticus), dog (Canis familiaris). The identified wild mammal species are: red deer (Cervus elaphus), wild boar (Sus scrofa), roe deer (Capreolus capreolus), aurochs (Bos primigenius), hare (Lepus europaeus), wolf (Canis lupus) and fox (Vulpes vulpes).

Rezumat: *Resturile faunistice analizate provin din situl de la Babadag (nivel cultura Babadag) și aparțin mai multor grupe faunistice: pești, reptile, păsări și mamifere. Cele mai numeroase fragmente sunt de la mamifere, atât domestice, cât și sălbatice. Speciile de mamifere domestice identificate sunt: vită domestică (Bos taurus), oaie (Ovis aries), capră (Capra hircus), cal (Equus caballus), porc (Sus domesticus), câine (Canis familiaris). Speciile de mamifere sălbatice identificate sunt: cerb (Cervus elaphus), mistreț (Sus scrofa), căprior (Capreolus capreolus), bour (Bos primigenius), iepure (Lepus europaeus), lup (Canis lupus) și vulpe (Vulpes vulpes).*

Key words: *archaeozoology, Early Iron Age, Lower Danube, Babadag culture, quantification.*

Cuvinte cheie: *arheozoologie, perioada timpurie a epocii fierului, Dunărea Inferioară, cultura Babadag, cuantificare.*

Introducere

Începute în 1962, cercetările arheologice de pe dealul *Cetățuia* de la Babadag au continuat până în 2010, furnizând importante date despre evoluția comunităților umane ce populau teritoriul istro-pontic în primele secole a mil. I a.Chr. Așezarea este situată la cca. 2,5 km nord-est de orașul Babadag, pe malul lacului cu același nume, la cca. 30 m spre est de vărsarea pârâului Tabana. Aceasta ocupa un

* Universitatea "Alexandru Ioan Cuza", Facultatea de Biologie, Platforma ARHEOINVEST, Bd. Carol I, 20A, 700505, Iași, România; e-mail: simina_stanc@yahoo.com

** Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, România; e-mail: sailincai@gmail.com

promontoriu cu vizibilitate perfectă asupra lacului și a zonei ocupate în prezent de oraș. Poziția strategică era întărită și de prezența văii probabil inundabile și mlăștinoase în trecut, care permitea accesul doar prin partea de nord-vest. Accesul devenea și mai greu datorită impresionantului șanț de apărare care o înconjura. Cronologia sitului se desfășoară probabil pe întreaga perioadă de evoluție a culturii Babadag. În linii mari, putem data locuirea de tip Babadag de aici în intervalul cuprins între sfârșitul sec. XI/începutul sec. X a.Chr. și sfârșitul sec. VIII/începutul sec. VII a.Chr.¹

Deși nu s-a bucurat de o abordare interdisciplinară, din situl de la Babadag a fost deja analizat un lot de resturi osteologice animale provenit din săpăturile mai vechi efectuate de Sebastian Morintz. Pe baza materialului avut la dispoziție, Sergiu Haimovici a putut determina 504 resturi osteologice a căror analiză a condus la realizarea unui prim studiu arheozoologic referitor la așezarea de la Babadag² și care completează cumva cele alte câteva date provenite în urma analizei faunei din siturile de la Rasova³, Revărsarea–Dealul Tichilești sau Telița–Amza⁴.

Noi date arheozoologice

Publicarea monografică a cercetărilor de la Babadag impune, pe lângă analiza cantității mari de artefacte, și studiul unui bogat material faunistic ce provine atât din cercetările mai vechi, cât și din cele mai noi. Din acest sit, în decursul timpului, a fost adunată o cantitate mare de resturi faunistice, reprezentate de oase, dinți izolați, procese cornulare, plăcuțe dermice. Aceste resturi provin de la pești, reptile, păsări și mamifere (Tabelul 1), cea mai mare parte dintre ele reprezentând resturi menajere și numai o mică parte (de exemplu resturile de la broaștele țestoase și om) ajungând accidental în sedimentul așezării.

Prezenta notă se dorește a fi un studiu preliminar, bazat pe analiza arheozoologică a 2848 resturi animale, la care se adaugă și un os uman. Aceste resturi faunistice provin din campaniile efectuate în anii 2002, 2003, 2004 și 2008 și au fost adunate din Casetele 5-9, corespunzând întregii perioade de evoluție a sitului.

¹ Despre cronologia absolută și relativă a sitului de la Babadag vezi: Morintz 1964; Morintz 1987; Hänsel 1976; Jugănaru 2005; precum și noi propuneri de cronologie – Ailincăi 2011; Ailincăi 2013.

² Haimovici 2008.

³ Vasilescu-Ureche, Haimovici 1976.

⁴ Haimovici, Bodi 2003.

Cele mai multe resturi aparțin mamiferelor; din totalul de 2698 resturi de mamifere, 1366 nu au fost identificate până la nivel de specie datorită fragmentării puternice, ele reprezentând fragmente de oase lungi, late, craniu, vertebre și coaste.

Lista speciilor de mamifere este diversă, incluzând atât mamifere domestice, cât și sălbatice. Cea mai mare parte dintre resturi (92,5%) provin de la mamiferele domestice, fiind identificate următoarele specii: vită, oaie, capră (Fig. 1), cal (Fig. 2), porc (Fig. 3), câine. Cea mai mare pondere o are vita domestică, atât ca număr de resturi (38,3% NR), cât și ca număr de indivizi estimați (27,8% NMI). După vită urmează ovicaprinele (27,1% NR și 21,5% NMI), calul (13,4% NR și 12,6% NMI) și porcul (12,2% NR și 11,3% NMI) (Tabelul 2). Câinele nu avea importanță economică, pe resturile de câine identificate nu s-au observat urme lăsate de cuțit.

Tabelul 1. Grupe faunistice identificate în eșantion /
Faunal groups identified in the sample.

Grup animale	NISP	%
Pești	137	4,81
Reptile	4	0,14
Păsări	9	0,32
Mamifere	2698	94,73
Total	2848	100
<i>Homo sapiens</i>	1	-

Resturile de mamifere sălbatice reprezintă numai 7,4% din totalul resturilor identificate. S-au identificat șapte specii, dintre care cerbul (3,4% NR) și mistrețul (3%) au cea mai mare importanță. Speciile identificate sunt: cerb, mistreț, căprior, bour, iepure, lup și vulpe. Cerbul este o specie care preferă păduri întinse, el fiind identificat în eșantionul de la Babadag; actualmente este o specie al cărei areal de distribuție s-a restrâns la zona carpatică. Bourul, dispărut din fauna României, este o specie care prefera zona de lizieră; de la acesta s-a identificat o falangă distală (Fig. 4). Cornul de cerb reprezenta materie primă pentru obținerea unor obiecte utilitare, printre resturile din eșantion identificându-se și fragmente care au urme de tăiere (Fig. 5).

Resturile de pești provin de la sturioni, somn, crap iar de la reptile s-au identificat plăcuțe dermice din carapacea și plastronul unor broaște țestoase.

Tabelul 2. Cuantificare resturilor de mamifere identificate în eșantion /
Mammal's remains quantification.

Specie	NR	%	NMI	%
<i>Bos taurus</i>	511	38,36	22	27,85
<i>Equus caballus</i>	179	13,44	10	12,66
<i>Canis familiaris</i>	20	1,50	2	2,53
<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	361	27,10	17	21,52
<i>Sus domesticus</i>	162	12,16	9	11,39
Total mamifere domestice	1233	92,56	60	75,95
<i>Bos primigenius</i>	1	0,08	1	1,27
<i>Canis lupus</i>	4	0,30	2	2,53
<i>Cervus elaphus</i>	46	3,45	6	7,59
<i>Lepus europaeus</i>	3	0,23	2	2,53
<i>Sus scrofa</i>	41	3,08	5	6,33
<i>Capreolus capreolus</i>	3	0,22	2	2,53
<i>Vulpes vulpes</i>	1	0,08	1	1,27
Total mamifere salbatice	99	7,44	19	24,05
Total mamifere identificate	1332	100	79	100

Concluzii

Resturile faunistice analizate aparțin peștilor, reptilelor, păsărilor și mamiferelor, acest ultim grup reprezentând 94,7% din totalul eșantionului. În cadrul grupului mamiferelor cel mai bine reprezentat este cel al mamiferelor domestice (92,5% din totalul resturilor de mamifere identificate), acesta fiind un indicator al importanței pe care o avea creșterea animalelor pentru populația hallstattiană de la Babadag. În cadrul mamiferelor domestice dominantă este vita, urmată de ovicaprine, cal și apoi porc. Între mamiferele sălbatice frecvența cea mai ridicată o are cerbul, urmat de mistreț. A fost identificat și bourul (*Bos primigenius*) specie actualmente dispărută din fauna României.

În comparație cu datele cunoscute până acum din situl de la Babadag⁵, în urma analizei unui lot de materiale mult mai mare se pot observa atât unele puncte comune, cât și unele schimbări. Dacă ne referim la grupele faunistice, putem observa preponderența clară a

⁵ Haimovici 2008.

mamiferelor (peste 92%), mai ales a celor domestice; scăderea ponderii peștilor de la 7,14% la 4,81 % dar și apariția câtorva resturi de la reptile și păsări.

În privința speciilor domestice identificate, putem sesiza o ierarhie oarecum asemănătoare, cu excepția porcului (*Sus domesticus*), care scade ca procentaj de la 18,42% la 12,16%.

Speciile vâdate au o pondere mai redusă, dar nu neglijabilă, în toate așezările atribuite culturii Babadag. Putem observa preferința vânării unor animale de talie mare și medie, precum cerbul (*Cervus elaphus*), căpriorul (*Capreolus capreolus*) și mistrețul (*Sus scrofa*); pentru prima oară a fost identificat la Babadag bourul (*Bos primigenus*). Alte specii de mamifere sălbatice identificate sunt: iepurele de câmp (*Lepus europaeus*), bursucul (*Meles meles*), vulpea (*Vulpes vulpes*), lupul (*Canis lupus*).

Fără îndoială, datele obținute în urma prelucrării întregului material faunistic de la Babadag pot aduce noi și importante informații privitoare la economia populației hallstattiene timpurii din zona Dunării de Jos și poate constitui în același timp și un adevărat etalon în domeniul arheozoologiei preistorice românești.

Mulțumiri

Studiul a fost realizat în cadrul unui grant al ANCS, CNCS – UEFISCDI, proiect numărul PN-II-RU-TE-2011-3-0146.

Bibliografie

- Ailincăi, S. C. 2011, *Ceramica din siturile culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea*, Peuce, S.N. 9, 55-178.
- Ailincăi, S. C. 2013, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, SCIVA, sub tipar.
- Haimovici, S. 2008, *Studiul materialului arheozoologic din așezarea hallstattiiană de la Babadag*, Peuce, S.N. 6, 149-164.
- Haimovici, S., Bodi, G. 2003, *Studiul paleofaunei descoperită în trei situri hallstattiene din nordul Dobrogei*, Peuce, S.N. 1, 477-476.
- Hänsel, B. 1976, *Beiträge zur regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, vol. 1,2, Bonn.
- Jugănar, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, Constanța.
- Morintz, S. 1964, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia, N.S. 8, 101-118.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica 8, 1-2, 39-71.
- Vasilescu-Ureche, R., Haimovici, S. 1976, *Studiu preliminar al materialului faunistic din așezarea hallstattiiană de la Rasova–Malul Roșu*, Pontica 9, 29-36.

Fig. 1. Procese cornulare de *Capra hircus* /Horncores of *Capra hircus*.

Fig. 2. Craniu de *Equus caballus* / *Cranium of Equus caballus*.

Fig. 3. Fragment de craniu de *Sus domesticus* / *Cranium fragment of Sus domesticus*.

Fig. 4. Falangă distală de *Bos primigenius* / *Distal phalanx of Bos primigenius*.

Fig. 5. Fragmente de corn de *Cervus elaphus* cu urme de taiere /
Horncore of Cervus elaphus with cutting traces.

Studiu metodologic vizând distribuția siturilor arheologice în funcție de energia solară și tipurile majore de vegetație

Valentin Panait*, Aurel Stănică*, Marcela Tone*, Marian Mierlă**

Abstract: The archaeological studies are generally based on punctual observations made in fieldwork at the archaeological sites. Within GIS/SIG environment, the use of data (on the ground and/or bibliographical) obtained at an archaeological open new perspectives by switching from a punctual vision strictly historical to global one that includes biotic and abiotic factors such as **solar radiation**, relief, soils, water, vegetation (**forest vegetation**), animal organisms and, of course, the human factor. The influence of environmental factors upon studied human communities provides a background for the manifestation of the internal community factors.

Within this paper were discussed certain aspects of the spatial distribution of archaeological sites in the frame of the Babadag Plateau. The distribution of the archaeological sites was based on the information about the Babadag culture existing on the website of the Institute for Cultural Memory. These data were entered into the GIS / SIG environment with information about environmental factors contained in the followings: The RAN archaeological sites distribution map, ASTER GDEM Ver2 ArcGRID map, Photovoltaic Geographical Information System (PVGIS) ArcGRID map, Corine Land Cover vectorial map, The level curves (hypsothetic) maps traced after DEM (Digital Elevation Model) and ETOPO2, Relief units map etc.

Although it is well known the influence of solar radiation on vegetation in general, however, to have a clearer picture of the spatial distribution of different types of vegetation we need the use of remote sensing techniques.

Rezumat: Studiile arheologice sunt, în general, bazate pe observații punctuale realizate, prin săpături, la nivelul siturilor arheologice. Utilizarea în mediu GIS/SIG a datelor (din teren și/sau bibliografice) obținute la nivelul unui sit arheologic, deschide noi perspective prin trecerea de la o viziune punctuală, strict istorică, la una globală, ce include și factorii de mediu biotici și abiotici, cum ar fi: **radiația solară**, relieful, solurile, apa, vegetația (**vegetația forestieră**), organismele animale și, bineînțeles, factorul antropic. Acțiunea factorilor de mediu influențează evoluția comunității umane studiate și asigură fundalul pe care se manifestă factorii interni ai comunității.

În cadrul acestei lucrări au fost luate în discuție anumite aspecte legate de distribuția spațială a siturilor arheologice, în cadrul Podișului Babadag. Distribuția acestora a fost stabilită pe baza informațiilor

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progresului, 32, 820009, Tulcea, România.

** Institutul Național de Cercetare și Dezvoltare al Deltei Dunării, Strada Babadag, 165, Tulcea, România.

existente pe pagina de internet a Institutului de Memorie Culturală. Aceste date au fost introduse în mediul GIS/SGI, împreună cu informații despre factorii de mediu cuprinse în: Harta distribuției punctuale a siturilor arheologice, ASTER GDEM Ver2, Sistemul fotovoltaic de informații geografice (Photovoltaic Geographical Information System – PVGIS), harta ArcGRID, Corine Land Cover, Hărți ale curbelor de nivel (hipsometrice) trasate după DEM (digital elevation model) și ETOPO2, Harta unităților de relief etc.

Deși este bine cunoscută influența radiației solare asupra vegetației în general, totuși, pentru a avea o imagine mai clară asupra distribuției spațiale a diferitelor tipuri de vegetație, este nevoie de utilizarea tehnicilor de teledetecție.

Key words: archaeological sites, broad-leaved forest, solar radiation, solar energy, Corine Land Cover, Babadag Plateau.

Cuvinte cheie: situri arheologice, radiație solară, energie solară, Corine Land Cover, platoul Babadag.

Introducere

Obiectivul acestei lucrări este analiza distribuției spațiale a așezărilor umane și utilizările pe care aceștia le-au dat mediului natural. Așa cum este cunoscut „sistemele de valorificare a resurselor mediului au evoluat de-a lungul timpului, odată cu creșterea complexității sociale și a ierarhiei, dar au jucat, de asemenea, un rol determinant în evoluția societății umane în mai multe momente cruciale (ale istoriei)”¹. În mod firesc, între amplasarea spațială, organizarea socială a așezărilor umane și resursele mediului înconjurător există o strânsă conexiune.

Studiul nostru se bazează mai ales pe distribuția siturilor arheologice din cadrul Podișului Babadag în corelație cu unele dintre resursele naturale, cum ar fi radiația solară și vegetația forestieră. Valorile radiației solare au o influență puternică asupra tipurilor principale de vegetație forestieră, cum ar fi: vegetație xerofilă, vegetație xero-mezofilă și vegetație mezofilă. Acestea sunt reprezentate de diferite tipuri de asociații vegetale, cum ar fi: *Cotino -Quercetum pubescentis*, *Fraxino orni - Quercetum dalechampii*, *Galio dasypodi - Quercetum pubescentis* etc. *Quercus dalechampii*, *Q. pubescens*, *Q. pedunculiflora* etc.

În cadrul Podișului Babadag, dimensiunile relative ale populației și diferențele funcționale dintre așezările din cadrul unei regiuni se găsesc într-o relație puternică cu tipul și distribuția resurselor naturale din vecinătatea lor, cum ar fi, în cazul nostru, vegetația forestieră.

Pentru atingerea obiectivelor propuse s-au folosit o serie de date digitale provenite din surse diferite și disponibile gratuit. Acestea au permis realizarea unei imagini de ansamblu asupra cadrului natural al Podișului Babadag, în general, precum și al modului în care acesta a influențat distribuția spațială a așezărilor umane. În această

¹ Chase-Dunn 2005.

lucrare au fost luate în considerare toate categoriile de situri arheologice, care acoperă un întreg palier cronologic cuprins între neolitic și evul mediu.

Materiale și metode

Datele digitale disponibile gratuit și a căror utilizare în scopuri comerciale este de multe ori interzisă, au provenit din surse diferite, cum ar fi:

- ASTER GDEM Ver2 produs de METI și NASA în cooperare cu Japan-US ASTER Science Team și disponibil sub formă de mozaic (www.gdem.aster.ersdac.or.jp);
- Harta Unităților de Relief (format shapefiles) oferită de geo-spatial.org (earth.unibuc.ro);
- Hărțile vectoriale CORINE Land Cover (format shapefiles) realizate de European Environment Agency la scara 1:100000 în 2006-2012 (www.eea.europa.eu);
- Photovoltaic Geographical Information System (PVGIS) ArcGRID map (<http://re.jrc.ec.europa.eu>);
- Harta distribuției siturilor arheologice RAN (Institutul de Memorie Culturală).

După asamblarea mozaicului ASTER GDEM v.2 și reproiectarea acestuia (în Stereo 70) în aplicația Virtual Terrain Builder, în Quantum GIS v.1.8.0 s-a trecut la trasarea scării elevației terenului folosită pentru echivalarea datelor de elevație din grid cu un cod de culori. Apoi, folosind sub Quantum GIS v.1.8.0 extensia SEXTANTE Toolbox, s-a trecut la realizarea unui grid ASCII cu informații despre panta terenului, după care s-a realizat o scară de tonuri de gri pentru grid. Toate acestea au fost necesare pentru a obține o imagine clară asupra distribuției radiației solare în funcție de relief. Următorul pas l-a reprezentat convertirea grid-ului cu date despre valorile radiației solare la nivelul Europei (PVGIS) în shapefile și decuparea zonei de interes. Toate datele digitale spațiale au fost corelate cu cele bibliografice, pentru a realiza o reprezentare cât mai clară a distribuției siturilor arheologice din Podișul Babadag în raport cu: relieful, nivelul radiației solare și tipurile de vegetație.

Studiile de teren au fost efectuate de către Tone Marcela, în anul 2009. Siturile, marcate cu puncte de culoare roșu închis în Fig. 1, au fost stabilite în zone de pădure din apropierea localităților: Cârjelari, Fântâna Mare, Ciucurova, Slava Rusă, Visterna, Enisala, Babadag, Slava Cercheză, Atmagea, Nicolae Bălcescu, Horia, General Praporgescu, precum și în următoarele zone protejate: Pădurea Babadag – Codru, Uspenia, Dealul Bujorilor, Vârful Secaru, Muchiile Cernei–Iaila și Valea Ostrovului. Asociațiile vegetale au fost identificate pe baza metodei itinerariului.

Datele digitale spațiale au fost corelate cu cele bibliografice, pentru a realiza o reprezentare cât mai clară a distribuției siturilor arheologice din Podișul Babadag în raport cu: relieful, nivelul radiației solare și vegetația forestieră. Aspectele legate de

elevația terenului, în cadrul Podișului Babadag, au fost studiate prin suprapunerea, în Quantum GIS, a trei strate tematice: Harta Unităților de Relief, ASTER GDEM Ver2 (cu coduri de culori) și ARC/INFO ASCII GRID cu aspectul pantei în tonuri de gri.

Distribuția vegetației (Fig. 1) a fost analizată prin suprapunerea următoarelor strate tematice: CORINE Land Cover, Harta Unităților de Relief, ASTER GDEM Ver2 (cu coduri de culori) și ARC/INFO ASCII GRID cu aspectul pantei în tonuri de gri.

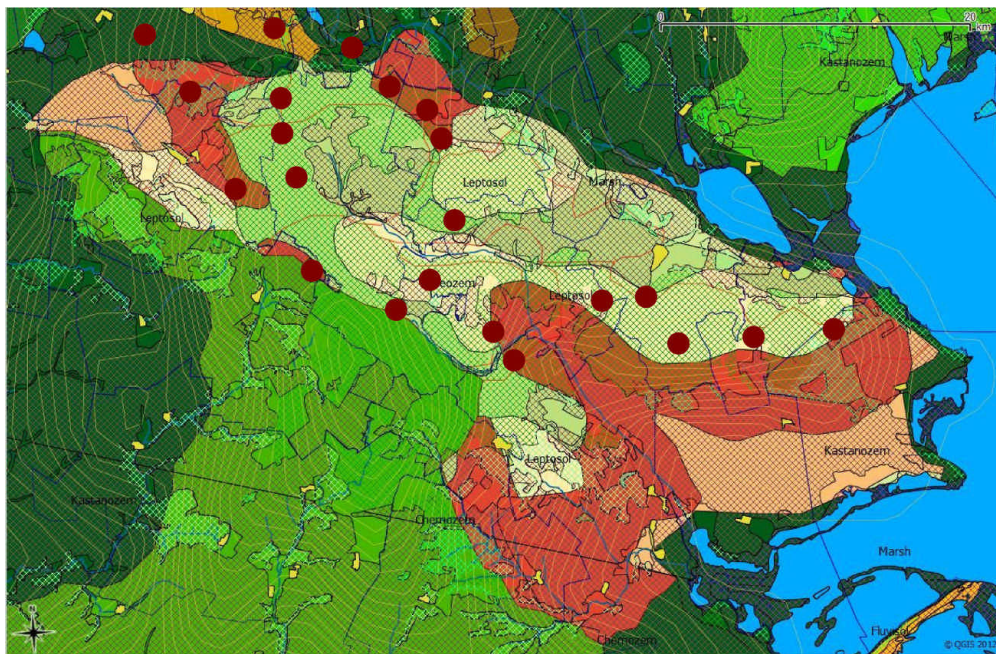

Fig. 1. Clasele de acoperire a terenului (clasele de vegetație sunt marcate prin hașuri) au fost suprapuse peste harta solurilor (cu tipuri de soluri WRB-SR: Chernozem, Kastanozem, Phaeozem, Leptosol), împreună cu curbele de nivel din 10 în 10 metri, iar deasupra acestora siturile studiate au fost marcate cu puncte roșii / *Overlapping of the land coverage classes over soils map (with soil WRB-SR type: Chernozem, Kastanozem, Phaeozem, Leptosol), as well as the contour lines of 10 to 10 meters and the studied sites on top (the vegetation classes appear hatched).*

Rezultate și discuții

Deoarece, în cadrul Podișului Babadag, suprafețe întinse sunt ocupate de păduri, materialele cartografice au fost analizate pe baza datelor colectate în aceste zone. Podișul Babadag este localizat, din punct de vedere geomorfologic, în partea de sud-

est a Dobrogei de nord și este plasat între Masivul Dobrogei Centrale (Podișul Casimcei) în S-SV, Unitatea Măcin (de-a lungul râului Taița) și Unitatea Niculițel în nord, precum și Unitatea Tulcea în est nord-est. Zona prezintă un relief de dealuri, cu înălțimi reduse (până la 350 m).

Cele mai răspândite asociații vegetale întâlnite în cadrul siturilor studiate (Fig. 1) au fost următoarele: *Cotino - Quercetum pubescentis*, *Galantho plicatae - Tiliatum tomentosae*, *Nectaroscordo - Tiliatum tomentosae*, *Fraxino orni - Quercetum dalechampii*, *Fraxino orni - Quercetum dalechampii*, *Paeonio peregrinae - Carpinetum orientalis*, *Galio dasypodi - Quercetum pubescentis*, *Quercu pedunculiflorae - Tiliatum tomentosae*, *Violo suavis - Quercetum pedunculiflorae*, *Caricii - Quercetum frainetto*, *Tilio tomentosae - Carpinetum betuli*. Distribuția spațială a asociațiilor vegetale a fost studiată conform claselor CORINE Land Cover, iar clasele de soluri au fost determinate conform World Reference Base for Soil Resources - 1998 (WRB-SR 1998).

Pentru a obține o imagine a distribuției asociațiilor vegetale, în cadrul Podișului Babadag, în funcție de elevația terenului clasele CORINE Land Cover au fost suprapuse peste ASTER GDEM Ver2 (cu coduri de culori) și ARC / INFO ASCII GRID, cu aspectul pantei reprezentat în tonuri de gri. La acestea au fost adăugate straturi tematice cu informații despre radiația solară (conform Photovoltaic Geographical Information System) și harta distribuției siturilor RAN (Fig. 2, 4).

Siturile din RAN nu sunt marcate pe harta Institutului de Memorie Culturală în mod explicit. Acestea se regăsesc comasate în anumite zone marcate prin puncte de culoare roșie pe Harta distribuției siturilor arheologice din RAN (Fig. 2). Practic, fiecare punct reprezintă o zonă, ce poate fi teritoriul administrativ al unei localități (în cele mai multe cazuri) sau o subunitate geomorfologică (forme de relief de ordinul IV – ex. dealuri și văi și V - ex. versanți, terase ș.a.), în care sunt incluse mai multe situri din RAN (Fig 3).

Acest fapt ne-a ajutat să ne concentrăm atenția asupra potențialului natural pe care îl au unele zone, comparativ cu perioadele anterioare despăduririlor masive din zona Podișului Babadag, în special, de a susține dezvoltarea unor așezări umane.

Fig. 2. Harta distribuției siturilor arheologice RAN (siturile sunt marcate cu puncte roșii) în zona Podișului Babadag (conturul zonei și a subunităților componente este marcat cu verde deschis). / *The archaeological sites distribution map (the sites are marked with red dots) on Babadag Plateau (the shape of the area and the relief subunits are marked with light green color).*

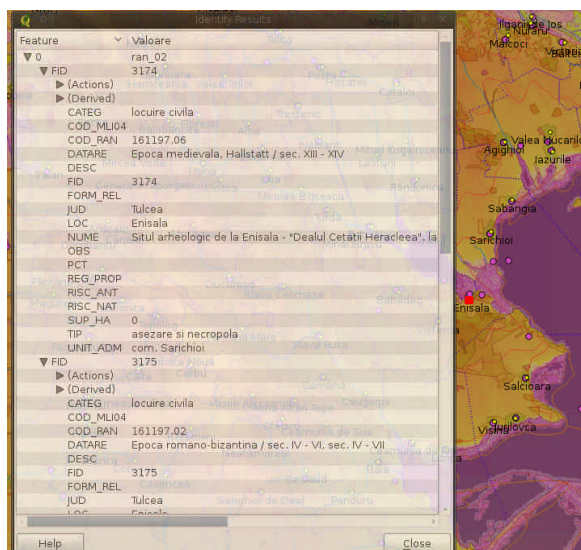

Fig. 3. Gruparea siturilor arheologice RAN în zona localității Enisala (ex cod RAN 161197.06 și 161197.02). / *The concentration of archaeological sites in Enisala area.*

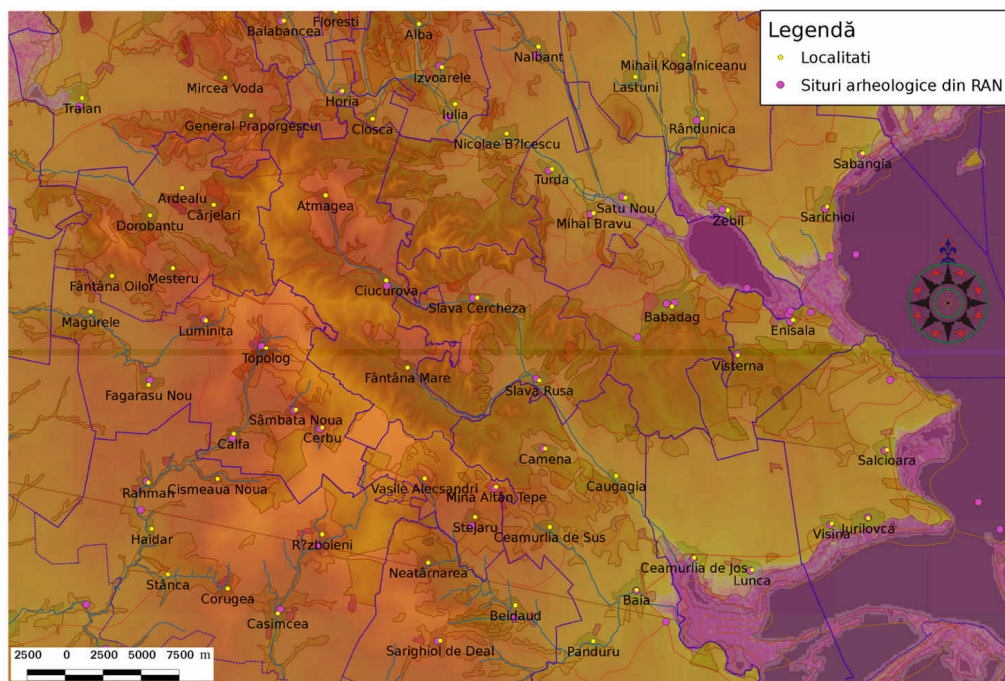

Fig. 4. Harta distribuției siturilor arheologice RAN (siturile sunt marcate cu puncte roșii) în funcție de ASTER GDEM Ver2, aspectul pantei în format ARC / INFO ASCII GRID, clasele CORINE Land Cover și harta Photovoltaic Geographical Information System ARC / INFO ASCII GRID (în zonele cu o nuanță de roșu mai pronunțată s-au înregistrat cele mai mari valori $1457-1459 \text{ W/m}^2$) / *The archaeological sites distribution map depending on the ASTER GDEM Ver2, ARC / INFO ASCII GRID slope aspect and the CORINE Land Cover classes.*

Toate datele cu privire la factorii de mediu au fost concentrate într-un tabel sintetic (Tabel 1), ce a fost proiectat pentru a corela aceste date cu cele prezentate în „Sistemul Român de Taxonomie a Solurilor”² și în lucrarea „Habitatele din România”³.

² Florea, Munteanu 2003.

³ Doniță et alii 2005.

Tabel 1. Corelația factorilor de mediu și a radiației solare cu clasele CORINE Land Cover și principalele tipuri de asociații vegetale din cadrul Podișului Babadag / *Correlation of the environmental factors and solar radiation with CORINE Land Cover classes and types of plant associations from the Babadag Plateau.*

Litologie	Relief	Sol (WRB-SR 1998)	Sol (SRTS - 2003)	Radiație solară (W/m ²)	CORINE Land Cover (label3)	Asociații vegetale studiate
calcar	teren abrupt	Leptosol	Rendzină, Litosol	1458-1454	Păduri de foioase (Broad-leaved forest)	<i>Cotino – Quercetum pubescentis</i>
calcar	teren abrupt	Leptosol	Rendzină	1458-1454	Păduri de foioase	<i>Galantho plicatae – Tiliatum tomentosae</i>
calcar	teren înclinat	Leptosol, Phaeozem	Rendzină, Faeoziom	1452-1455	Păduri de foioase	<i>Nectaroscordo – Tiliatum tomentosae</i>
calcar, loess	teren înclinat	Leptosol, Phaeozem	Rendzină, Faeoziom	1457-1459	Păduri de foioase	<i>Fraxino orni – Quercetum dalechampii</i>
calcar	platou	Phaeozem, Chernozem	Cernoziom, Faeoziom	1454-1458	Păduri de foioase	<i>Fraxino orni – Quercetum dalechampii</i>
calcar, loess	teren cu pantă redusă	Leptosol, Phaeozem	Rendzină, Faeoziom	1454-1458	Păduri de foioase	<i>Paeonio peregrinae – Carpinetum orientalis</i>
calcar	teren înclinat	Leptosol, Phaeozem	Rendzină, Faeoziom	1454-1458	Păduri de foioase	<i>Galio dasypodi – Quercetum pubescentis</i>
loess	teren cu pantă redusă	Phaeozem	Faeoziom	1450-1451 1452-1455	Păduri de foioase	<i>Quercu pedunculiflorae – Tiliatum tomentosae</i>
loess	teren cu pantă redusă	Phaeozem	Rendzină, Faeoziom	1460-1461	Păduri de foioase	<i>Violo suavis – Quercetum pedunculiflorae</i>
loess	teren cu pantă redusă	Luvisol	Luvosol	1457-1459	Păduri de foioase	<i>Caricii – Quercetum frainetto</i>
loess	teren cu pantă redusă		Eutricambo-sol	1452-1455	Păduri de foioase	<i>Tilio tomentosae – Carpinetum betuli</i>

În cadrul acestui studiu doar două asociații (*Caricii - Quercetum frainetto*, *Tilio tomentosae - Carpinetum betuli*), din cauza scării 1:100.000 utilizate, nu sunt reprezentate pe hartă.

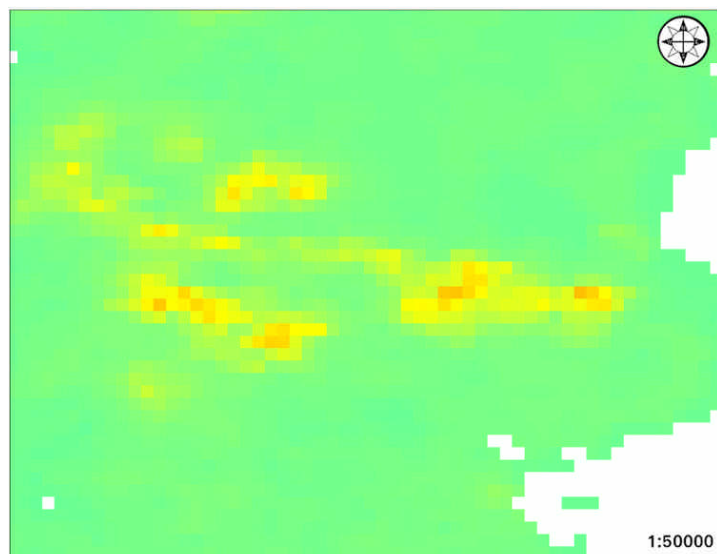

Fig. 5. Harta distribuției stejărețelor și pădurilor de șleau de stejar (1000×1000 m rezoluție) conform Tree species maps for European forests - distribuția procentuală este marcată în pseudoculori, de la 0% (verde deschis) la 65% (portocaliu) / *The oak forests of common oak and oak bluntly distribution map in according to Tree species maps for European forests in pseudocolor of percentual distribution (resolution 1000 × 1000 m).*

Silvostepa cu stejar brumăriu (*Quercus pedunculiflora*) și amestec de specii xerofile ocupă pe verticală zona de 25-100 m altitudine. În partea de est a podișului, în cadrul unei plaje de valori de 1450-1451 W/m² sunt predominante stejărețele (Fig. 5), iar în vest, unde valorile urcă între 1460 și 1461 W/m², predomină speciile xerofile. Pădurile de foioase, ce ocupă etajul de 100-350 m altitudine din zona podișului, au fost împărțite în trei categorii (ce pot prezenta variații locale ale distribuției lor normale, datorită valorilor mari a radiației solare, între 1447 și 1464 W/m²), conform lucrării „Insolația și rezerva de apă a solului”⁴. Aceste categorii sunt următoarele:

1. păduri de cerete și gărnițete (predominante în partea de vest sud-vest, cu valori ale radiației solare de 1457-1459 W/m²);

⁴ Stanciu 1973.

2. stejărete cu stejar pedunculat (*Quercus robur*) și păduri de șleau de stejar cu cărpiniță și mojdrean (preferă partea centrală a podișului, unde radiația solară are valori de 1458-1454 W/m²);
3. păduri de gorun cu stejar brumăriu și stejar pufos (se întâlnesc în zonele cele mai înalte și umbrite cu valori ale radiației solare de 1452-1455 W/m²).

În cadrul Podișului Babadag, așezările umane, identificate în conformitate cu Harta distribuției siturilor arheologice RAN (Institutul de Memorie Culturală), sunt distribuite pe văi (ale unor cursuri de apă inexistente în prezent, în unele cazuri) plasate în partea centrală unde valorile radiației solare sunt între 1458 și 1454 W/m². Pentru partea de S-SV a podișului, valorile radiației solare (1457-1459 W/m²) oferă un indiciu foarte interesant, legat de posibilitatea existenței, în această parte, a unor noi situri arheologice, nedescoperite în prezent. Microclimatul în această regiune este în general blând, iar temperatura aerului înregistrează valori mai ridicate decât în zone similare din partea de nord a podișului.

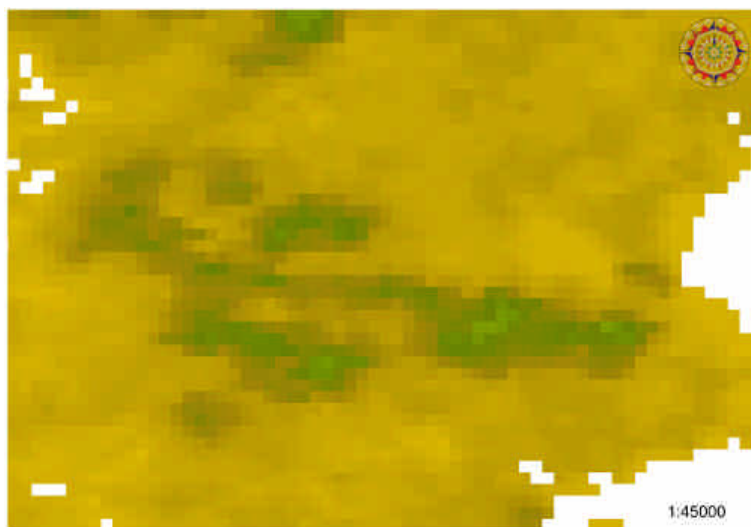

Fig. 6. Harta distribuției pădurilor de plop (1000×1000 m rezoluție) conform Tree species maps for European forests - distribuția procentuală este marcată în pseudocolori, de la 0% (galben-verzui) to 65% (verde) / *The poplar forests distribution map in according to Tree species maps for European forests in pseudocolor of percentual distribution (resolution 1000 × 1000 m).*

Speciile de arbori cele mai frecvente și accesibile, pentru a fi utilizate în cadrul așezărilor umane, caracteristice acestor zone, sunt următoarele: stejar pedunculat (common oak – *Quercus robur*), gorun (balkan oak – *Quercus petraea* ssp. *dalechampii*), cer (cerris oak) și stejar brumăriu (pedunculate oak).

Importanța foarte mare a acestor informații este indicată atât de descoperirea în regiunea Leipzig⁵ a patru fântâni construite din lemn de stejar vechi de 7000 de ani (conform datelor obținute de o echipă de cercetători condusă de Willy Tegel și Dr. Dietrich Hakelberg de la Institutul Forest Growth al Universității din Freiburg), cât și a celor din siturile arheologice din Dobrogea legate de folosirea lemnului în realizarea de mânere, cozi de unelte, linguri, lopeți, garduri, dar și în cadrul unor structuri de rezistență (în special lemnul de plop – Fig. 6, dar și de stejar – Fig. 5, în cazuri mult mai rare și doar la construcții mai importante: sarcofagele din mormintele tumulare, temple, clădiri administrative, terme ș.a.). Cercetările arheologice desfășurate în cadrul siturilor de la Nufăru și Isaccea, au documentat prezența unor structuri din lemn, care în urma studiilor de specialitate s-au dovedit a fi realizate din lemn de plop.^{6,7}

Astfel, datele obținute pe baza studiilor de teren în cadrul siturilor arheologice din județul Tulcea, legate de folosirea lemnului de plop în cadrul structurilor de rezistență, dar și gradul ridicat de fragmentare a reliefului, cel puțin din cadrul Podișului Babadag, indică faptul că, în trecut, existau numeroase cursuri de apă cu un debit mult mai mare decât al celor din prezent. Existența, în trecut, a unor cursuri de apă mai numeroase decât în prezent și cu un debit mai mare, precum și gradul avansat de degradare în care a fost găsit materialul lemnos folosit pentru structurile de rezistență, indică o climă mai umedă, mai blândă și mai stabilă decât cea din perioada actuală. Nivelul de insolație, valorile radiației solare și umiditatea atmosferică ridicate au creat un cadru propice dezvoltării vegetației și, implicit, au generat condiții favorabile pentru apariția și dezvoltarea așezărilor omenești.

Aceste informații sunt foarte importante și extrem de sensibile, deoarece leagă instalarea fenomenului de aridizare de reducerea suprafețelor ocupate de păduri. Schimbările climatice din ultimii ani au dus la amplificarea fenomenului de aridizare și implicit, au dus la reducerea fertilității solurilor, prin creșterea gradului de mineralizare, la amplificarea salinizării secundare și la acidifierea acestora, la reducerea cantității de humus și a calității acestuia. Aceste modificări ale caracteristicilor solurilor au un rol important în reducerea capacității de retenție a apei în sol și favorizează instalarea unei secete pedologice. Toate acestea, cu impact asupra stării vegetației, în general, și asupra fondului forestier, în special, din cauza reducerii fertilității solului. Ori, tocmai pădurile, ce au avut un rol important în menținerea unui

⁵ EduNews.ro 2012.

⁶ Informație ce ne-a parvenit prin amabilitatea doamnei Oana Damian, căreia îi mulțumim pe această cale.

⁷ Cercetări inedite Aurel Stănică, pentru Noviodunum.

climat mai blând și mai umed (fapt ce a dus, în trecut, la menținerea unei rețele hidrografice bogate), sunt puse, în prezent, în pericol. Urmarea firească, a reducerii resurselor de mediu, a reprezentat-o "apariția" de "așezări fantomă", în urma abandonării de către oameni a unor localități, în zone bogate în material arheologic.

Bibliografie

- Brus, D.J., Hengeveld, G.M., Walvoort, D.J.J., Goedhart, P.W., Heidema, A.H., Nabuurs, G.J., Gunia, K., 2011, *Statistical mapping of tree species over Europe*, European Journal of Forest Research 131, 1, 145–157.
- Doniță, N., Popescu, A., Paucă-Comănescu, M., Mihăilescu, S., Biriș A., 2005, *Habitatele din România*, Ed. Tehnică Silvică, București.
- Chase-Dunn, C. 2005, *The role of ecosetlement systems in human social evolution*, The Institute for Research on World-Systems (IROWS), University of California, Riverside, <http://irows.ucr.edu/papers/irows15/irows15.htm>
- Florea, N., Munteanu, I. 2003, *Sistemul Român de Taxonomie a Solurilor (SRTS)*, București.
- Ionesi, L. 1994, *Geologia unităților de platformă și a orogenului nord-dobrogean*, București.
- Stanciu, N. 1973, *Insolația și rezerva de apă a solului*, Ed. „Ceres”, București.
- CLC 2006 technical guidelines, EEA Technical report No 17/2007, European Environment Agency, 2007, Copenhagen, Denmark, 70 pp, <http://www.eea.europa.eu/>.
- CORINE Land Cover maps, European Environment Agency, 2006, <http://www.eea.europa.eu/>.
- ASTER GDEM Ver2 (2010-2011), product of METI and NASA in cooperation with the Japan-US ASTER Science Team, <http://www.gdem.aster.ersdac.or.jp/>.
- Tree species maps for European forests (2011-2012), <http://www.efi.int/>.
- Attribute maps derived from the European Soil Database v2 (ESDB v2), European Soil Data Centre (ESDAC), European Soil Portal, 2012, <http://eusoils.jrc.ec.europa.eu/>.
- ESDB v2 - Raster Library 1kmx1km, European Soil Data Centre (ESDAC), European Soil Portal, 2012, <http://eusoils.jrc.ec.europa.eu/>.
- Harta unitatilor de relief, geo-spatial.org, earth.unibuc.ro.

Abrevieri / List of abbreviations

ActaArchCarp	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolisensis, Zalău
AEMTH	Archaeological Work in Macedonia and Thrace, Thessalonik
AJA	American Journal of Archaeology
Ann.Naturhistor.Mus. Wien	Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien
Antiquity	Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchAnz	Archäologischer Anzeiger, Berlin
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArheologijaKiev	Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArheoStud	Arheologični Studij, Kijv-Cernivți
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași
ArhVestnik	Arheološki Vestnik. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana
ASGP	Annales Societatis Geologorum Poloniae, Kraków
AUO (IA)	Analele Universității din Oradea, Istorie- Arheologie. Oradea
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.
BAR	British Archaeological Reports
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaologischen Instituts, Frankfurt am Main, Berlin.
BibIIP-A	Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie, Tulcea
BibIIP-P	Biblioteca Istro-Pontica. Seria Patrimoniu, Tulcea
BibIThr	Biblioteca Thracologica, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București

BPS	Baltic-Pontic Studies, Poznań
BSA	Annual of the British School at Athens, Atena
BSGR	Buletinul Societății Geografice Române, București
CAB	Cercetări Arheologice în București, București
CAMNI	Cercetări arheologice, Muzeul Național de Istorie, București
CCAR	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Cerclst, (S.N.)	Cercetări Istorice, (Serie Nouă), Iași
Codrul Cosminului, (S.N.)	Codrul Cosminului, (Serie Nouă), Suceava
ComArchHun	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
Dacia, (N.S.)	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, I-XII, 1924-1947; N.S., Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, București
<i>Die Bukowina</i>	Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde verfasst anlässlich des 50 jährigen glorreichen Regirungsjubiläums Seiner kaiserlichen und königlichen Apostolischen Majestät unseres Allergnädigsten Kaisers und Obersten Kriegsherrn durch die k.k. Landes-Gendarmarie-Commandos N° 13, Czernowitz 1899.
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
<i>Hauptbericht</i>	Hauptbericht der handels- und gewerbekammer für das Herzogtum Bucovina nebst der Topograpisch-statistischen Darstellung des Kammerbezirkes mit Schluss des Jahres 1961, Czernowitz, 1862
IzvestijaSofia	Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz

JBLM	Jahrbuch des Bukowiner Landes Museums, Czernowitz
KSIA	Kratkie Soobščeniija Instituta Arheologii, Moscova
KSIIMK	Kratkie Soobščeniija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury AN SSSR, Moscova/Leningrad
Materiale, (S.N.)	Materiale și Cercetări Arheologice, (Serie Nouă), București
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra-Neamț
MIA	Materialy i Issledovaniija po Arheologii SSSR, Moscova
MIAEM	Materialy i issledovaniija po arheologii i etnografii Moldavii, Chișinău
MittZentKomm	Mittheilungen der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale (Wien)
MFMEÉ StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica, Szeged
MuzNat	Muzeul Național, București
OJA	Oxford Journal of Archaeology, Oxford
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München-Stuttgart
Peuce (S.N.)	Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, (Serie Nouă), Tulcea
PSSIAE	Pitannia starodavn'oj ta seredn'ovičnoj istorij, arheologij j etnologij, Černivči
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
RevArh (S.N.)	Revista Arheologică (Serie Nouă), Chișinău
RevMuz	Revista Muzeelor, București
RMM	Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RossArh	Rossijskaja Arheologija, Moscova
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCSI	Studii și Cercetări Științifice, Iași
SovArh	Sovetskaja Arheologia, Moscova
StComSatu Mare	Satu Mare. Studii și comunicări, Satu Mare

StMat / Suceava	Studii și materiale / Suceava, Anuarul Muzeului Județean, Suceava
SympThrac TWCC	Symposia Thracologica, București The Thracian World at the Crossroads of Civilisations (București)
Tyragetia, (S.N.) UKŽ	Tyragetia (Serie Nouă), Chișinău Ukrains'kij Keramologičnij Žurnal, Kiev
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn